

॥ नमोऽस्तु तस्मै जिनशासनाय ॥

श्रुतकेवलीश्रीशय्यंभवसूरिकृतं
श्रीभद्रबाहुस्वामिकृतनिर्युक्तियुतं
श्रीहरिभद्रसूरिकृतवृत्तियुतं

श्री दशपैकालिक सूत्रम्

गुर्जरभाषान्तरसहितम्
(भाग-१)

प्रेरक : पू.पं.श्री यन्द्रशेखरविजयजी म.

भाषान्तरकार : मुनिश्री गुणहंस वि.म.

संशोधक : मुनिश्री भव्यसुंदर वि.म.

: प्रकाशक :

(श्री श्रमणप्रधान जैन संघ)

कमल प्रकाशन ट्रस्ट

॥ नमोऽस्तु तस्मै जिनशासनाय ॥

श्रुतकेवलि श्रीशय्यंभवसूरिविरचितं

॥ श्री दशवैकालिकसूत्रम् ॥

सभाषांतर भाग-१ (अध्य. १)

निर्युक्तिकार : श्रुतकेवली श्रीभद्रबाहुस्वामी
वृत्तिकार : १४४४ ग्रन्थरचयिता श्रीहरिभद्रसूरिज

प्रेरक

सिद्धान्तमहोदधि श्रीमद्विजय प्रेमसूरीश्वरजु म.साहेबनां
शिष्यरत्न

प.पू.पं. गुरुदेवश्री चन्द्रशेखरविजयजु म.साहेब

प्रकाशक

कमल प्रकाशन ट्रस्ट

अमदावाद

भाषांतरकर्ता

मुनि गुणार्दसविजयजु

संशोधनकर्ता

मुनि लक्ष्मणसुंदरविजयजु

પ્રકાશક :

કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

જીવતલાલ પ્રતાપશી સંસ્કૃતિ ભવન

૨૭૭૭, નિશાપોળ, ઝવેરીવાડ,

રીલિફ રોડ, અમદાવાદ-૧

ફોન : ૨૫૩૫૫૮૨૩, ૨૫૩૫૬૦૩૩

લેખક :

સિદ્ધાન્તમહોદયિ, સચ્ચારિત્રચૂડામણિ,

સ્વ. પૂજ્યપાદ આ. ભગવંત શ્રીમદ્વિજય

પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબનાં વિનેય

પૂ. પં. શ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજીનાં શિષ્ય

મુનિશ્રી ગુણહંસવિજયજી

પ્રથમ પ્રકાશન : વિ.સં. ૨૦૬૬ તા. ૧૫-૧૨-૨૦૦૯

નકલ : ૧૦૦૦

સૂચના : આ પુસ્તક જ્ઞાનખાતાની રકમમાંથી છપાયેલ હોવાથી પુસ્તકનું મૂલ્ય જ્ઞાનખાતે ચૂકવીને માલિકી કરી શકાય.

મૂલ્ય રૂ. ૨૫૦/-

ટાઈપસેટીંગ :

અરિહંત ગ્રાફિક્સ

ખાડિયા ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.

મુદ્રક :

ભગવતી ઓફસેટ

બારડોલપુરા, અમદાવાદ.

સમર્પણમ....

જેઓએ અનેક આગમધરોની ભેટ જિનશાસનને આપી છે.
જેઓએ કરાવેલા આગમામૃતપાનનાં ઓડકાર હજુ પણ ચાલુ જ છે
એવા

પ.પૂ. સિદ્ધાન્તમહોદધિ, સચ્ચારિત્રચૂડામણિ, આદર્શગચ્છાધિપતિ,
પૂ. ગુરુદેવશ્રી

આ. પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબજીને

મારો આ પ્રયાસ અર્પણ કરતાં ધન્યતા અનુભવું છું.

લિ. કૃપાકાંક્ષી ગુણહંસવિ.

**ઉમળકાભર્યા હૈયે અમે સ્વીકારીએ છીએ
આપનું ઔદાર્યભર્યું સૌજન્ય....**

પરમ પૂજ્ય ગરછાધિપતિ આ.શ્રી
અરિહંતસિદ્ધસૂરિજી મ. સાહેબનાં આજ્ઞાનુવર્તી
સા.શ્રી અમિતપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ.સાહેબનાં શિષ્યા
સા.શ્રી અક્ષયપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ.સાહેબની શુભપ્રેરણાથી

શ્રી આદિનાથ જિનાલય

શ્રી જૈન શ્રે.મૂ.પૂ.તપગચ્છ જૈન સંઘ

વાણિયાવાડ-ભુજ (કચ્છ)

જ્ઞાનદ્રવ્યથી શ્રુતભક્તિનો લાભ લીધો એ બદલ ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ....

લિ.

કમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ

પ્રસ્તાવના

દશવૈકાલિક સૂત્ર !

પરમ પાવન પિસ્તાલીશ આગમોમાંનું એક અતિસુંદર આગમ !

૨૧૦૦૦ વર્ષ પાંચમા આરાનાં અંત સુધી જે અખંડ પણે ટકશે !

એનો મહિમા અપરંપાર છે, એ તો એના પરથી જ જણાઈ આવે કે ચૌદપૂર્વધર - શ્રુતકેવલિ - શય્યભવસૂરિ મહારાજાએ, માત્ર છ મહિનાનું જેનું આયુષ્ય શેષ હતું, તેવા પોતાના દીક્ષિત પુત્ર 'મનક'નાં કલ્યાણને માટે પૂર્વોમાંથી તેને ઉદ્ધૃત કર્યું !

કેવા સુંદર પદાર્થો હશે એમાં, જેને ભણવાથી દ મહિનામાં સાધુજીવનનો સાર સમજાઈ જાય...આત્મકલ્યાણ નિશ્ચિત થઈ જાય !

આજે પણ એનો મહિમા અખંડ છે - એના ચાર અધ્યયન અર્થસહિત ભણાય નહીં ત્યાંસુધી મહાવ્રત આરોપણ (વડીદીક્ષા) ન કરવાની પરંપરા છે... એનું પાંચમું પિંડેષણાઅધ્યયન અર્થસહિત ભણ્યા વિના ગોચરી જવાનો અધિકાર નથી મળતો.

એનું સાતમું વાક્યયશુદ્ધિ અધ્યયન અર્થસહિત ભણ્યા વિના દેશના આપવાનો - અરે ! બોલવાનો પણ અધિકાર નથી મળતો... ટંકશાળી અને અર્થશાલિ છે એના વચનો... દરેક સાધુભગવંતે અવશ્ય ભણવા - ગોખવા - સમજવા - ઉતારવા જેવા.

પણ, આ તો ચૌદપૂર્વધર મહર્ષિનાં વચનો...ગંભીર, રહસ્યભરપૂર... અલ્પમતિ એવા આપણે તેનો તાગ શી રીતે પામી શકીએ ?

ઉપકાર કર્યો આપણા પર પૂર્વર્ષિઓએ...ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજાએ...નિર્યુક્તિ રચીને...અગત્યસિંહસૂરિએ ચૂર્ણિ રચીને... હરિભદ્રસૂરિઆદિ મહાપુરુષોએ ટીકાઓ રચીને...

આ વિવરણો પ્રમાણમાં સરળ છે. તાર્કિકશિરોમણિ હરિભદ્રસૂરિ મ.સા.ની ટીકા સૌથી વિસ્તૃત છે. ખૂબ સુંદરપદાર્થો છે, તેમાં...

છતાં, પડતાં કાળને કારણે પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને તે પણ સમજવું કઠિન પડે, તે સંભવિત છે.

અને એટલે અનુવાદકાર પૂ.મુ.શ્રી ગુણહંસવિજયજી મ.સા. સરળ ગુજરાતી ભાષામાં તેનો અનુવાદ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છે.

સ્વયં ઉચ્ચકક્ષાનાં વિદ્વાન્ હોવા છતાં, આવા પ્રાથમિક ગ્રંથ ઉપર અનુવાદ લખવા માટે આટલો પરિશ્રમ વેઠે છે, સમયનો ભોગ આપે છે, તે તેમની પ્રાથમિક અભ્યાસુઓ પરની કૃષ્ણાનું પરિણામ છે. વર્તમાનકાળે અભ્યાસની રૂચિ ધરાવનારાઓને પણ અભ્યાસ કરાવનાર અધ્યાપકોનો સંયોગ સરળતાથી નથી થતો, તેવું ઘણીવાર જોવા મળે છે અને સ્વયં અભ્યાસ કરવામાં કઠિન સ્થળો એ અટકી જવાથી હતોત્સાહ થઈ જાય છે.

એ સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવા જ આ અનુવાદ પ્રસ્તુત થઈ રહ્યો છે.

પૂ. હરિભદ્રસૂરિ મહારાજની કઠિન પંક્તિઓને વિસ્તારથી સરળભાષામાં રજૂ કરવા તેમણે ઘણો પુરુષાર્થ કર્યો છે, તે અનુવાદ જોતાં જ સમજાઈ જશે.

પ્રત્યેક સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો અવશ્ય આ ગ્રંથનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરે તો તેમનું જીવન સંયમની સુવાસથી મહેંકી ઊઠે, તે બાબતમાં કોઈ શંકા નથી... એટલે મારા સહિત સહુ આ ગ્રંથને ભણે, અને તેમાં આ અનુવાદ સહાયકસાથીની ગરજ સારે... અને તેના દ્વારા વિશુદ્ધસંયમજીવનની પ્રાપ્તિ કરી, પરમપદને નજીક લાવે, એ જ શુભાભિલાષા...

લિ.

મુનિ ભવ્યસુંદરવિજય

બે શબ્દો

દશવૈકાલિક જેવા મહાન સૂત્રની રચના કરી છે ચૌદપૂર્વધર શ્રી શયંભવસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ ! એના ઉપર નિર્યુક્તિની રચના કરી છે ચૌદપૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ !

ચૂર્ણિની રચના કરી છે શ્રી જિનદાસગણિમહત્તરજીએ !

વૃત્તિની રચના કરી છે ૧૪૪૪ ગ્રન્થરચયિતા શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ !

હજારો વર્ષો પૂર્વેનું આ અણમોલ સાહિત્ય કાળના પ્રવાહમાં ક્યાંય ખતમ ન થઈ જાય અને આપણાં સુધી પહોંચે એ માટે એની સુરક્ષા કાજે જબરદસ્ત ભોગ આપ્યો છે હજારો શ્રમણ-શ્રમણીઓએ અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ !

મારા જેવા સાધુ પણ આનું ભાષાંતરાદિ કામ સારી રીતે પાર પાડી શકે એ માટે કૃપાબળ-પીઠબળ પૂરું પાડ્યું છે પરમોપકારી પૂજ્યપાદ ભવોદ્ધિતારક ગુરુદેવશ્રીએ !

ભાષાંતરમાં ભૂલો ન રહી જાય એ માટે અક્ષરશઃ બધું જ તપાસી આપવાનો અનહદ ઉપકાર કર્યો છે પૂજ્યપાદ શાસનપ્રભાવક આચાર્યદેવ શ્રી રત્નસુંદરસૂરીશ્વરજી મ.સાહેબના શિષ્ય મુનિરાજ ભવ્યસુંદરવિજયજીએ !

ગણ-ગણ મુકો જોવા - કમશઃ ગોઠવવા... વગેરે વગેરે અતિ મહેનત અને ઘણી લાંબો સમય માંગી લેતું કપરું કામ સહર્ષ વધાવી લઈને સંપૂર્ણ કરી દીધું છે વિદ્યાશિષ્ય મુનિરાજ રાજહંસવિજયજીએ !

પ્રકાશનનાં કાર્યમાં ખૂબ ઉલ્લાસથી સહકાર આપ્યો છે તે કમલ પ્રકાશનનાં ગુણવંતભાઈ અને તેમની પ્રેસની ટીમે !

આવી તો ઢગલાબંધ સહાય બાદ જે કામ શક્ય બન્યું છે, એમાં ભાષાંતરકર્તા તરીકેનો યશ લેવાનો મને કોઈ જ હક નથી. આ આખા કાર્યમાં મારા ભાગે તો ૧% જેટલો ય હિસ્સો માંડ આવે... એટલે જો આ કાર્ય ખરેખર સારું થયેલું લાગે, ઉપયોગી લાગે તો એનો યશ મને આપવાને બદલે આ તમામ ઉત્તમ આત્માઓને જ આપવો એવી મારી નમ્ર વિનંતી છે. હા ! જે કંઈ ક્ષતિઓ હશે, એ મારી જ હશે એ પણ નિશ્ચિત હકીકત જાણવી.

વર્તમાન ૧૫ હજાર સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો અઘરી ભાષાદિને કારણે આ ગ્રન્થનાં અમૂલ્યપદાર્થોથી વંચિત ન રહી જાય, એ માટે તેઓને ગુજરાતી ભાષામાં સ્પષ્ટતાવાળું ભાષાંતર આપવું જરૂરી લાગ્યું, માટે જ આ ભાષાંતર કર્યું છે. બાકી તો સંયમીઓ

સંસ્કૃતમાં જ અભ્યાસ કરે, ભાષાંતરને ન અડે એ જ અમને ઈષ્ટ છે. ભાષાંતર વિના વૃત્તિ નહીં સમજી શકનારાઓ માટે જ આ ભાષાંતર છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવું. વળી જો અધ્યાપન કરાવનાર સદ્ગુરુનો યોગ મળે તો એમની પાસે જ જ્ઞાન મેળવવું... એ ન મળે તો જ નાછુટકે ભાષાંતરના સહારે વાંચન કરવાનું છે.

આ ભાષાંતરમાં નિકોપાદિની સમજમાં સરળતા રહે તે માટે પૂ.પં.શ્રી હીરચંદ્રવિજયજી મ.સાહેબના શિષ્યવૃંદે તૈયાર કરેલ અધ્યયનપ્રમાણેના કોષકો પણ લીધા છે. કોષક તૈયાર કરનાર મહાત્માનો પણ હું સબહુમાન આભાર માનું છું.

પ્રાંતે આ આખાય ભાષાંતરમાં મહાપુરુષોની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કંઈપણ લખાયું હોય તો મન-વચન-કાયાથી ત્રિવિધે-ત્રિવિધે મિચ્છા મિ દુક્કડં.....

લિ.

મુનિ ગુણહંસવિજય

ભા.સુ. ૧૩ સં. ૨૦૬૫

ખાસ ધ્યાન રાખો...

આ ગ્રંથ વાંચનના અધિકારી યોગોદ્ભવહન કરી ચૂકેલા પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો જ છે.

તેથી ગૃહસ્થોએ આ ગ્રંથ વાંચવો નહીં.

અનધિકૃત વાંચન જ્ઞાનવરણીય-મોહનીય વિ. કર્મોના બંધ દ્વારા સંસારવર્ધક હોવાથી અહિતકર છે.

પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોએ પણ મુખ્યત્વે ગીતાર્થ ગુરુભગવંતો પાસે જ અભ્યાસ કરવાનો છે.

પરંતુ જેમને તેવા સંયોગો ઉપલબ્ધ નથી. તેઓ, પોતાના ગુરુવર્ગની અનુજ્ઞા લઈને આ અનુવાદની સહાય લઈને અભ્યાસ કરી શકે છે.

આ ગ્રંથ માત્ર વાંચી જવા માટે નથી. સાંગોપાંગ અભ્યાસ, ગાથાઓ - અર્થો - પદાર્થોને ગોખીને ઉપસ્થિત કરાશે, તો સંયમજીવનમાં અત્યંત ઉપકારી બનશે.

પ્રથમો વિરામ:

-મુનિ રાજહંસવિજય

“શ્રુતકેવલીશ્રી શય્યભવસૂરિજીએ સંસારીપણાનાં પોતાના પુત્ર બાળમુનિ મનકનાં શ્રેયને માટે શ્રી દશવૈકાલિકસૂત્રનો પૂર્વોમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો અને એના અધ્યયન દ્વારા માત્ર છ મહિનાનાં ટૂંકા ગાળામાં બાળમુનિ પોતાનું કલ્યાણ સાધી ગયા અર્થાત્ સદ્ગતિગામી થયા.”

આ વાત ઘણીવાર ગુરુવર્યો પાસે સાંભળતા આત્મહિતનાં સાધકોને પ્રશ્ન થાય કે “માત્ર છ મહિનાનાં ટૂંકા ગાળામાં મનકમુનિએ આ સૂત્રનાં અધ્યયનથી આત્મહિત સાધી લીધું પણ એવું તે શું આ ગ્રંથમાં ગ્રંથકાર પરમર્ષિએ ગુંથ્યું હશે કે જેના અધ્યયને તેઓ આટલા ટૂંકાકાળમાં આત્મહિત સાધી શક્યા ?”

આત્મહિતનાં સાધકોને આ પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ થવો સહજ છે પણ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ ગ્રંથનાં અધ્યયન-પરિશીલન દ્વારા મળી રહે છે. આ ગ્રંથમાં ગ્રંથકારપરમર્ષિએ કઈ કઈ વાતો કહી છે ? એમ ન પૂછો. પણ કઈ કઈ વાતો નથી કહી એમ કહો... અર્થાત્ દશઅધ્યયનોનાં માધ્યમે ગ્રંથકારશ્રીએ તમામ સાધુચર્યાને બતાવી દીધી છે. ગ્રંથકારશ્રીએ કેમ રહેવું, કેમ વર્તવું, કેમ બોલવું, ગોચરચર્યા કેમ કરવી, ગુરુનો વિનય કેવો કરવો એ તો બતાવ્યું જ છે ઉપરાંત કર્મવશ સંયમમાં ઉદ્વિગ્ન થયેલા અને તેથી જ સંયમપરિત્યાગ કરીને સંસારપ્રવેશ કરવા તૈયાર સંયમીને પણ સંયમત્યાગ અને સંસારગમનનાં અપાયો દેખાડીને રુક જાઓ ની લાલબત્તી દેખાડીને સંયમીનાં આલોક-પરલોક બંનેની રક્ષા કરી છે.

આ તમામ વાતો ગ્રંથકારપરમર્ષિએ તો કરી જ છે. પણ તે જ વાતોનાં રહસ્યાર્થને શ્રુતકેવલીશ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ નિર્યુક્તિ અને સૂરિપુરંદરશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ બૃહદ્વૃત્તિ રચીને પ્રગટ કર્યા છે. એ રહસ્યાર્થનો બોધ કરવા આ ગ્રંથનું સાદાંત પરિશીલન દરેક આત્મહિતસાધક સંયમીએ કરવું જ રહ્યું !!!

અધ્યયન-૧

સૂત્રરચનાની અપેક્ષાએ એકદમ અલ્પ સૂત્રોમાં આ અધ્યયન ગુંથાયું છે છતાં આમાં ગ્રંથકારશ્રીએ ગૂઢાર્થોનો મહાસાગર મૂકી દીધો છે... આ અધ્યયનમાં નિર્યુક્તિ-૩૭માં નિર્યુક્તિકારે દુર્મપુષ્પિકાનાં સમાનાર્થી ખૂબ સુંદર દર્શાવ્યા છે.

નિ.૪૯ - માં જિનવચન આજ્ઞાસિદ્ધ અને તર્કસિદ્ધ છે. અર્થાત્ દરેક જિનવચન તર્કથી

પણ સિદ્ધ = સાબિત થઈ શકે પણ શ્રોતાને આશ્રયીને ક્યાંક આજ્ઞાથી સિદ્ધ કરાય અને ક્યાંક તર્ક = યુક્તિથી સિદ્ધ કરાય. આ પદાર્થ ખૂબ રોચક છે.

નિ. ૫૩ - (૧) ચરિત, (૨) કલ્પિત એમ ઉદાહરણનાં બે ભેદ દર્શાવી કલ્પિતઉદાહરણમાં દાર્ષ્ટાન્તિકઅર્થપ્રતિપત્તિજનકત્વ છે એ દેખાડીને તેમાં ઉદાહરણત્વ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

કલ્પિતઉદાહરણનો પદાર્થ ઉપદેશશૈલીમાં ખૂબ ઉપયોગી બને તેવો છે. નિ. ૫૩ થી નિ. ૮૫ સુધી ઉદાહરણનું તેના ભેદ-પેટાભેદના વર્ણનપૂર્વક ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન કરાયેલ છે.

નિ. ૮૬ થી નિ. ૮૮ સુધી યાપક, સ્થાપક, વ્યંસક, લૂષક એમ ચાર ભેદ હેતુનું ખૂબ સુંદર વર્ણન છે.

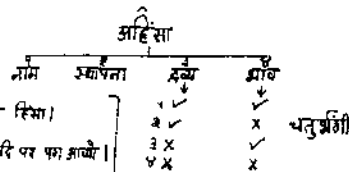
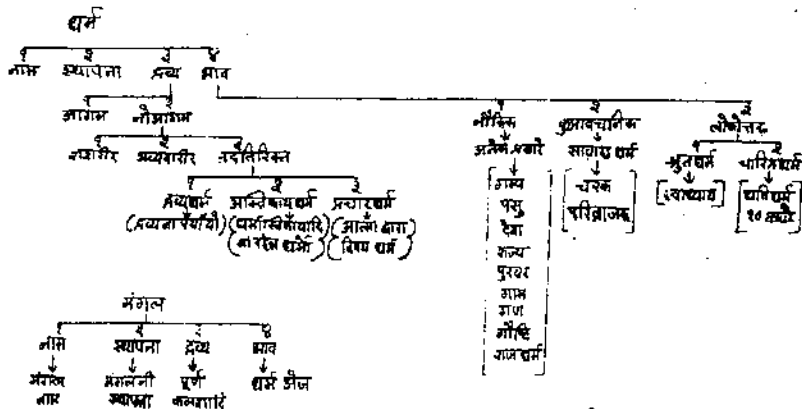
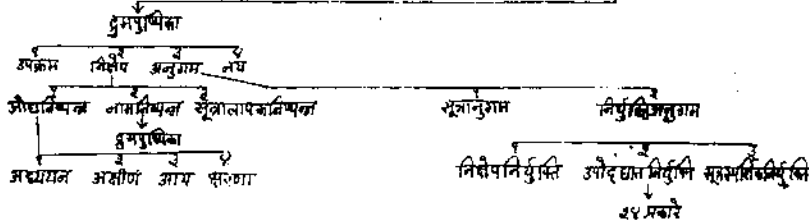
આ ઉપરાંત આ અધ્યયનમાં પંચાવયવી અને દશાવયવી અનુમાન દ્વારા “ધર્મ જ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે.” અને “જિનશાસનમાં જ સાધુઓ અહિંસાદિ ધર્મસાધનારા છે.” આ બે પદાર્થોને વિદ્વદ્ભોગ્ય ન્યાયશૈલીમાં સુંદર રીતે દર્શાવાયા છે.

આ રીતે પ્રથમ અધ્યયનમાં ન્યાયશૈલીપૂર્વક પરમતનાં નિરાસન અને સ્વમતનાં સ્થાપનાદિદ્વારા દ્રવ્યાનુયોગ-ચરણકરણાનુયોગનું વર્ણન તાત્વિકતાભર્યું કરાયું છે.

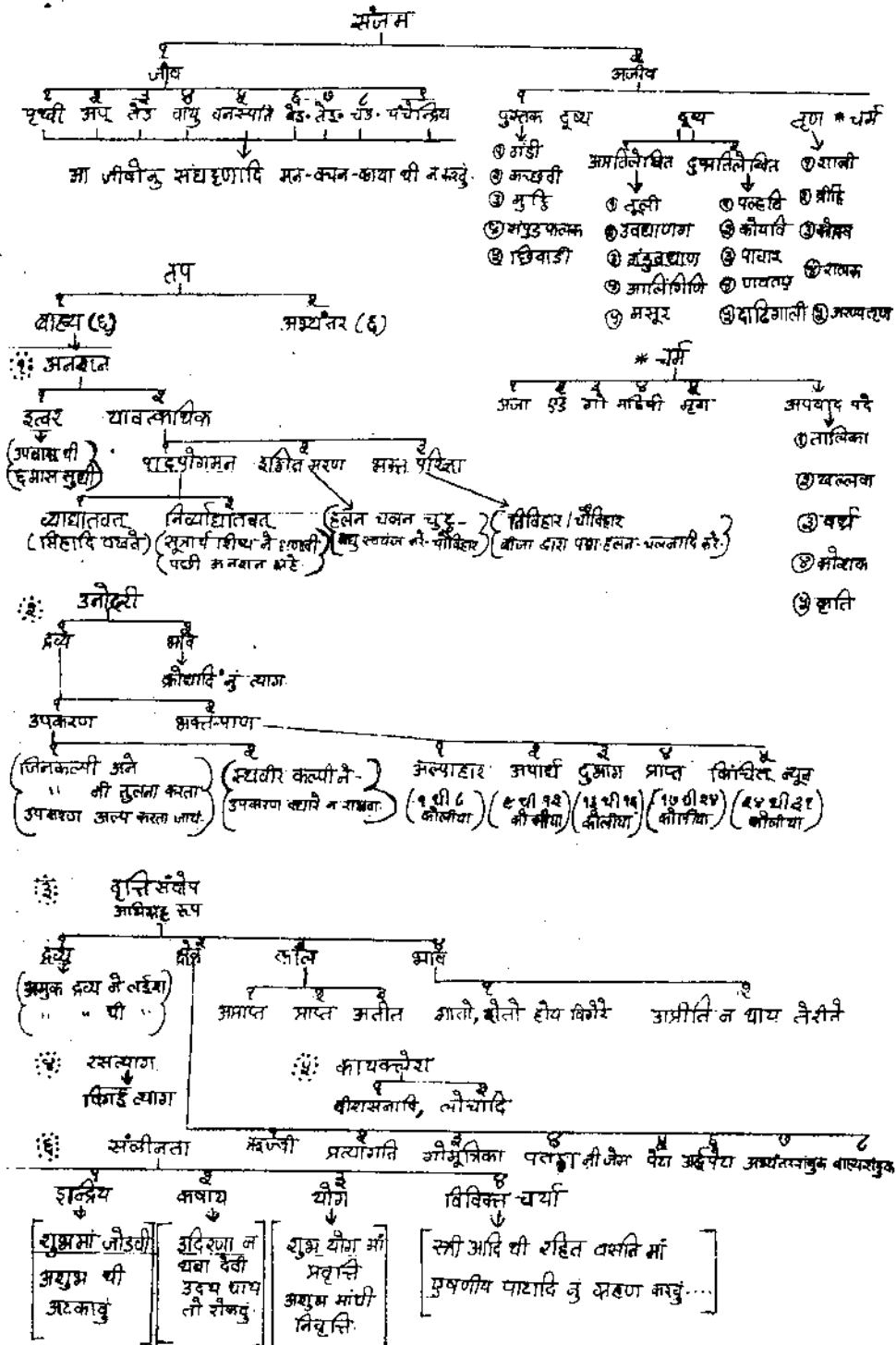

॥ श्री दशवैकालिक सूत्रम् ॥

दुल पुष्पिका प्रथम अध्यायन

- १ एक पुरुषै मृगाने आववा ना वरिणाने आवैने हय-आप हिंसा।
 २ एक पुत्रव हयसिमिति पूर्वक चालता भूल थी किंही आदि पर फा आये।
 ३ एक पुरुषै मंदमंद प्रकाश आ दीयडा ने सर्प भेजगी आववा लाये।

अभ्यन्तर तप (६ प्रकारे)

प्रायश्चित्त (१०) धर्म (७)	वैयवर्च्य (१०)	संज्ञाया	ध्यान	काउस्सग
१ आलोचना २ प्रतिक्रमण ३ सिद्धि ४ विवेक ५ कार्योत्कर्ष ६ तप ७ छेद ८ मूल ९ अनुवस्थाप १० पारांर्चित	तौन (६) पंच प्रकारता रात्रि मां १. अंक्षा २. अस्ती ३. बुद्धिमान ४. दृष्टार्थोनी सम्मगमयन ५. विधिग्रहण ६. अभ्यास	दर्शन (३५) सुमुखा (१०) अन्तर्ज्ञातना (३५) १. सत्कार २. अभ्युपान ३. सन्धान ४. अभिज्ञा (आत्मनः) ५. अनुप्रदान (आत्मनः) ६. कृपि कर्म ७. अंजलिग्रह ८. अनुग्रहप्रदान ९. पशुपासना १०. अनुव्रजन (अन्ता)	चौरि (५) १. सामाधिक २. दैवीपञ्चापनिधि ३. परिहार विमुक्ति ४. सुप्रसन्नपराय ५. यथाकृयात	काउस्सग ५ मन वचन वाङ्मा (७) औपचारिक १. अभ्यासप्रधान २. छन्दोऽनुवर्तन (वक्त्रानुरूप वेद) ३. कृतप्रतिकृति ४. कारित निमित्तकाम ५. दार्शनिकवैषय ६. देशकालनैतना ७. सर्वविध मंजुप्रीति

(३) वैयवर्च्य (१०)

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
आचार्य (५)	आध्याप	स्थवीर (३)	तपस्वी	ग्लान	सौम्य	साधनिक	कुल	गण	संघ
१. प्रव्रजनाचार्य २. विभाचार्य ३. सुव्रजा उद्देशाचार्य ४. ... समुद्देशाचार्य ५. वचनाचार्य	१. जन्मवी २. भुतवी ३. पथविपी					प्रवचनपी	लिङ्गपी		चतुसंगी
						✓	✓	✓	
						✓	✓	✓	
						×	×	×	

(४) स्वाध्याय (४)

वाचना	पुच्छना	परावर्तन	अनुपेक्षा	धर्मकोषा
[विषय नी अणावसु]	[सूत्र अथवा उप नी वृत्ता होय]	[रहन करवु]	[मन पी परावर्तन मन्त्रो वचन पी नहीं]	[धर्मोनी अनुयोग करवो]

(५) ध्यान (५)

आर्तध्यान	सौम्यध्यान	धर्मध्यान	शुक्लध्यान
अतिमात्रा मां उच्छास्मिलाया राज्य-उपमौग-शयन-आसन वाहन-स्त्री-गन्धमाल्य-मणिरत्नादि फल-तिथ्यचरति	अदुर्कपा न गच्छे अतिग्राह-करे छेदन-दहन-संज्ञन-साधन- वध-प्रहार-दमन-विनिमुक्तन वाय फल-अधोगति	सूत्रार्थ साहान् महाप्रत धारण, ब्रह्म-संज्ञा-अमन- आमन चित्त, पञ्चैन्द्रिय नु उपकार, ज्ञेय पर वधा फल-दैवगति	जिनी अन्धो विषयोमं परागमुख हो, अमन- कमन-विकल्प-विचार वीचपी जडे शून्योनी पी शुद्ध अंतयान्नाबलो फल-जन्मकय

(६) कार्योत्कर्ष (३)

प्रत्ये	भाव
गण देह उपेक्षि मन्त्र	क्रीडादि नो त्याग

४. मौलानुं अलङ्काराणां छे तेषां..... ।

साध्यार्थमन्वयव्यतिरेकत्वक्षणम्

५५

गर्जनवचन

आज्ञासिद्ध

द्वितीयः

उद्ययसिंह
(श्रीताने आप्पनी)

परद्वितीय

मह्यमचिय

हेतुमात्रोपन्यास ही मन्त्रजाति

इतु विग्रीना उपन्यास की समझावे
द्रष्टा की समझावे

पंचावयव वाक्य

दशवयव वाक्ये

तैमां द्रष्टांत = उदाहरण : प्रकारै

चरितः - (५)

कल्पित- (४)

उदाहरण (५)

लक्ष्मण

॥

उपन्यास

अपाय

उपाय

स्थापना ५

प्रत्यक्ष वाचिनाम

[illegible]

* चरण-करणानुवर्गं नै जाञ्जीनै जपाय

सूत्र-वाचनी गृहीत कन-पात्र कनवादि
सूत्र-वाचनी गृहीत कन-पात्र कनवादि

• द्वैत - आदिवादि जयणों द्वैत भी स्वयं
करे।

१. साक्ष-प्रतिष्ठा १२ वर्ष आयुनारा

५ भाव- शोचादि प्रपञ्चस्तं श्राव्यं नो
(त्याग करे)

* स्थानुयोग ने आग्नीने अपाचः

प्रभादि धनुषा कविते नियम आत्मा
 मन्त्राणां गौरी ने मुख-मुख रूप संसार
 नौ अभाव कैंतो सिरि क्यों? जने
 वास्तविक मुख-मुख आत्मा मां न्यो
 कैंतो एषा कान्तिन होय है जेवुं मज्ज-
 भाषणों के पञ्च-स्वभाव श्रेष्ठ मानवी
 पश्ये, अने तैज स्वभाव है मानवा
 जंतो आत्मा अनित्य बनरी मुख-
 मुख मां कल्पना निरर्थक बनरी

ॐ - स्थापना उदाहरण ५

चरणचरणान्वयेन नैऋतमग्निं

पुष्पनयोराने शम्भो

११५

192

↓
[पाटलीपुत्रमा-हिंमु शीय-]

સવચનની વચ્ચે

जिसे बाद में अंग्रेजों का खापी

दौष बतायीने अ-सिते स्यापे

[~~कै जे~~ आह्य रने.

કત્થ અમ્હારિસા પાળી,
દૂસમા-દોસ-દૂસિઆ ।

હા અળાહા કહં હંતા,
ન હંતો જઇ જિળાગમો ॥

દૂષમકાળનાં પ્રભાવથી દોષિત અમારા જેવા જીવો ક્યાં ?
(જિનેશ્વર પરમાત્માની ગેરહાજરીમાં) જો જિનાગમ ન હોત તો
ખરેખર ! અનાથ એવા અમારું શું થાત ??

॥ ણમોત્યુ ણં સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ ॥

દશવૈકાલિકસૂત્રમ્

॥ અર્હમ્ ॥

શ્રીમદ્ભદ્રબાહુવિરચિતનિર્યુક્તિયુતં, શ્રીમચ્છવ્યમ્ભવસૂરિવર્યવિહિતં,
શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃતબૃહદ્વૃત્તિયુતં

॥ શ્રી દશવૈકાલિકમ્ ॥

જયતિ વિજિતાન્યતેજાઃ સુરાસુરાધીશસેવિતઃ શ્રીમાન્ । વિમલસ્ત્રાસવિરહિતસ્ત્રિલોક-
ચિન્તામણિવીરઃ ॥૧॥

ઇહાર્થતોઽર્હત્પ્રણીતસ્ય સૂત્રતો ગણધરોપનિબદ્ધપૂર્વગતોદ્ધૃતસ્ય શારીરમાનસાદિ-
કટુકદુઃખસંતાનવિનાશહેતોર્દશકાલિકાભિધાનસ્ય શાસ્ત્રસ્યાતિસૂક્ષ્મમહાર્થગોચરસ્ય
વ્યાખ્યા પ્રસ્તૂયતે-

ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીવિરચિતનિર્યુક્તિયુત, સૂરિપુરંદર
શ્રીહરિભદ્રસૂરિવિરચિતવૃત્તિયુત, ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રીશચ્ચંભવસૂરિકૃત,
દશવૈકાલિકસૂત્ર ઉપર શબ્દશઃ વિસ્તૃત ગુજરાતીવિવેચન
દુમપુષ્પિકાનામનું પ્રથમ અધ્યયન

વિશેષકરીને જિતાયેલા છે અન્યકુતીર્ધિકોનાં તેજ જેનાવડે એવા, દેવો અને
દાનવોનાં સ્વામીઓવડે સેવાયેલા, શ્રીમાન, નિર્મળ, ત્રાસરહિત, ત્રણલોકમાં
ચિંતામણિરત્ન સમાન વીર જય પામે છે. ॥૧॥

અહીં દશવૈકાલિક નામના શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા શરુ કરાય છે.

(એ દશવૈકાલિક શાસ્ત્ર કેવું છે ? એના વિશેષણો ટીકામાં દર્શાવ્યા છે કે) અર્થની
અપેક્ષાએ અરિહંતો વડે કહેવાયેલ, સૂત્રની અપેક્ષાએ ગણધરોવડે ગૂંથાયેલા પૂર્વગત-
પૂર્વોભાંથી ઉદ્ધારાયેલ, શારીરિક અને માનસિક કડવાદુઃખોની પરંપરાનો વિનાશ કરવામાં
કારણભૂત, અતિસૂક્ષ્મ અને મોટા અર્થો એ છે વિષય જેનો એવા આ દશવૈકાલિકસૂત્રની
વ્યાખ્યા પ્રારંભાય છે. (અરિહંતોએ જ દશવૈકાલિકના બધા અર્થો પ્રરૂપેલા છે. એટલે આ

ગ્રન્થ અર્થની અપેક્ષાએ અરિહંતપ્રણીત છે. જ્યારે ગણધરોએ જે સૂત્રરૂપે પૂર્વો રચ્યા છે, તેમાંથી જ આ ઉદ્ધાર કરાયેલ છે. એટલે સૂત્રની અપેક્ષાએ તે પૂર્વમાંથી ઉદ્ધૃત થયેલું કહેવાય.)

તત્ર પ્રસ્તુતાર્થપ્રચિકટયિષયૈવેષ્ટ-દેવતાનમસ્કારદ્વારેણાશેષવિઘ્નવિનાયકા-
પોહસમર્થા પરમમङ्ગલાલયામિમાં પ્રતિજ્ઞાગાથામાહ નિર્યુક્તિકાર: -

સિદ્ધિગઈમુવગયાણં કમ્મવિસુદ્ધાણ સવ્વસિદ્ધાણં । નમિકુણં દસકાલિયણિજ્જુતિં
કિત્તઈસ્સામિ ॥૧॥

(હવે આ જે વ્યાખ્યા પ્રારંભાય છે,) તેમાં પ્રસ્તુત અર્થને પ્રકટ કરવાની ઈચ્છાથી જ નિર્યુક્તિકાર ભગવંત ઈષ્ટદેવતાને નમસ્કાર દ્વારા તમામ વિઘ્નોના સમૂહને દૂર કરવામાં સમર્થ, પરમમંગલનાં સ્થાનભૂત એવી આ પ્રથમ પ્રતિજ્ઞાગાથાને કહે છે. (પ્રસ્તુત અર્થ=અતિસૂક્ષ્મ એવો વિશાળઅર્થ. પ્રતિજ્ઞાગાથા એટલે “હું આમ કરીશ...” એવી પ્રતિજ્ઞાને દર્શાવનારી ગાથા.)

(૧) દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિ ગાથા-૧, ગાથાર્થ : સિદ્ધિગતિને પામેલા, કર્મોથી વિશુદ્ધ, સર્વસિદ્ધોને નમીને દશકાલિકનિર્યુક્તિનું કીર્તન કરીશ.

વ્યાખ્યા-સિદ્ધિગતિમુપગતેભ્યો નત્વા દશકાલિકનિર્યુક્તિં કીર્તયિષ્યામીતિ ક્રિયા ।
તત્ર સિદ્ધ્યન્તિ-નિષ્ઠિતાર્થા ભવન્ત્યસ્યામિતિ સિદ્ધિ:-લોકાપ્રક્ષેત્રલક્ષણા, તથા ચોક્તમ્-
“इह बौर्दि चइत्ता णं, तत्थ गंतूण सिज्झइ” । गम्यत इति गतिः, कर्मसाधनः । सिद्धिरेव
गम्यमानत्वादिति: सिद्धिगतिस्तामुप-सामीप्येन गता:-प्राप्तास्तेभ्यः,
सकललोकान्तक्षेत्रप्राप्तेभ्य इत्यर्थः, प्राकृतशैल्या चतुर्थ्यर्थे षष्ठी, यथोक्तम् -
“छट्टीविभत्तीएँ भण्णइ चउत्थी” । तत्र एकेन्द्रियाः पृथिव्यादयः सकर्मका अपि
तदुपगमनमात्रमधिकृत्य यथोक्तस्वरूपा भवन्त्यत आह-‘कर्मविशुद्धेभ्यः’ क्रियते इति
कर्म-ज्ञानावरणीयादिलक्षणं तेन विशुद्धा-वियुक्ताः कर्मविशुद्धा:-कर्मकलङ्करहिता
इत्यर्थः, तेभ्यः कर्मविशुद्धेभ्यः । आह-एवं तर्हि वक्तव्यं, न सिद्धिगतिमुपगतेभ्यः,
अव्यभिचारात्, तथाहि-कर्मविशुद्धाः सिद्धिगतिमुपगता एव भवन्ति, न,
अनियतक्षेत्रविभागोपगतसिद्धप्रतिपादनपरदुर्नयनिरासार्थत्वादस्य, तथा चाहुरेके-
“रागादिवासनामुक्तं, चित्तमेव निरामयम् । सदाऽनियतदेशस्थं, सिद्ध इत्यभिधीयते

॥१॥" इत्यलं प्रसङ्गेन । ते च तीर्थादिसिद्धभेदादनेकप्रकारा भवन्ति, तथा चोक्तम् -
 "तित्थसिद्धा अतित्थसिद्धा तित्थगरसिद्धा अतित्थगरसिद्धा सयंबुद्धसिद्धा
 पत्तेयबुद्धसिद्धा बुद्धबोहियसिद्धा इत्थीलिंगसिद्धा पुरिसलिंगसिद्धा नपुंसगलिंगसिद्धा
 सलिंगसिद्धा अत्रलिंगसिद्धा गिहिलिंगसिद्धा एगसिद्धा अणेगसिद्धा" इत्यत आह-
 'सर्वसिद्धेभ्यः' सर्वे च ते सिद्धाश्चेति समासस्तेभ्यः, अथवा-'सिद्धिगतिमुपगतेभ्यः'
 इत्यनेन सर्वथा सर्वगतात्मसिद्धपक्षप्रतिपादनपरदुर्नयस्य व्यवच्छेदमाह,
 तथाचोक्तमधिकृतनयमतानुसारिभिः- 'गुणसत्त्वान्तरज्ञानात्रिवृत्तप्रकृतिक्रियाः । मुक्ताः
 सर्वत्र तिष्ठन्ति, व्योमवत्तापवर्जिताः ॥१॥" व्यवच्छेदश्चैतेषां सामीप्येन सर्वात्मना
 सिद्धिगतिगमनाभावात्, 'कर्मविशुद्धेभ्यः' इत्यनेन तु सकर्मकाणिमादि-
 विचित्रैश्वर्यवत्सिद्धप्रतिपादनपरस्येति, उक्तं च प्रक्रान्तनयदर्शनाभिनिविष्टैः-
 "अणिमाद्यष्टविधं प्राप्यैश्वर्यं कतिनः सदा । मोदन्ते सर्वभावज्ञास्तीर्णाः परमदुस्तरम्
 ॥१॥" इत्यादि, व्यवच्छेदश्चैतेषां कर्मसंयोगेन अनिष्ठितार्थत्वाद्द्वस्तुतः सिद्धत्वानुप-
 पत्तेरिति, 'सर्वसिद्धेभ्यः' इत्यनेन तु भङ्ग्यैव सर्वथा अद्वैतपक्षसिद्धप्रतिपादनपरस्येति,
 तथा चोक्तं प्रस्तुतनयाभिप्रायमतावलम्बिभिः-'एक एव हि भूतात्मा, भूते भूते
 व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव, दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥१॥" व्यवच्छेदश्चास्य सर्वथा
 अद्वैते बहुवचनगर्भसर्वशब्दाभावात् (सिद्धिगतिगमनाभावात्) । 'नत्वा' प्रणम्येति,
 अनेन तु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययविधानान्नित्यानित्यैकान्तवादासाधुत्वमाह,
 तत्र क्त्वाप्रत्ययार्थानुपपत्तेः, तत्र नित्यैकान्तवादे तावदात्मन
 एकान्तनित्यत्वादप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभाव-त्वाद्विन्नकालक्रियाद्वयकर्तृत्वानुपपत्तेः,
 क्षणिकैकान्तवादे चात्मन उत्पत्तिव्यतिरेकेण व्यापाराभावाद्विन्नकालक्रियाद्वय-
 कर्तृत्वानुपपत्तिरेवेत्यलं विस्तरेण, गमनिकामात्रमेवैतदिति । भवति च चतुर्थ्यप्येवं
 नमनक्रियायोगे, अधिकृतगाथासूत्रान्यथानुपपत्तेः, आप्तश्च निर्युक्तिकारः, 'पित्रे सवित्रे
 च सदा नमामी'त्येवमादिविचित्रप्रयोगदर्शनाच्च, कर्मणि वा षष्ठी । सर्वसिद्धेभ्यो नत्वा
 किमित्याह - 'दशकालिकनिर्युक्तिं कीर्त्तयिष्यामि' तत्र कालेन निर्वृत्तं कालिकं,
 प्रमाणकालेनेति भावः, दशाध्ययनभेदात्मकत्वाद्दशप्रकारं कालिकं
 प्रकारशब्दलोपाद्दशकालिकं, विशब्दार्थं तूत्तरत्र व्याख्यास्यामः, तत्र निर्युक्तिरिति-
 निर्युक्तानामेव सूत्रार्थानां युक्तिः-परिपाट्या योजनं निर्युक्तयुक्तिरिति वाच्ये

યુક્તશબ્દલોપાન્નિર્યુક્તિસ્તાં-વિપ્રકીર્ણાર્થયોજનાં વ્યાખ્યાસ્યામિ કીર્ત્તયિષ્યામીતિ
ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : સિદ્ધિગતિને પામેલાઓને નમીને દશકાલિકનિર્યુક્તિને કીર્તીશ.
(દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિનું કીર્તન કરીશ.) આ પ્રમાણે ક્રિયા, અન્વય છે. અર્થાત્ સીધું
વાક્ય આ રીતે જોડવાનું છે. ગાથાનાં બાકીના શબ્દો તો વિશેષણરૂપે છે.

એમાં પ્રથમ તો સિદ્ધિ શબ્દનો અર્થ કરે છે કે જેમાં જીવો સિદ્ધ થાય, નિષ્ઠિતાર્થ
થાય (નિષ્ઠા પામેલા છે = પૂર્ણ થઈ ગયા છે. અર્થો = કાર્યો જેના તે નિષ્ઠિતાર્થ કહેવાય.)
તે સિદ્ધિ કહેવાય. એ લોકના અગ્રભાગ રૂપ જે ક્ષેત્ર છે, તે સ્વરૂપ જાણવી.

(પ્રશ્ન : લોકાગ્રક્ષેત્ર સિદ્ધિ છે, એવું ક્યા આધારે કહી શકાય ?)

ઉત્તર : ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં કહ્યું છે કે “અયોગીકેવલીઓ અહીં શરીરને છોડીને,
ત્યાં=લોકાગ્રક્ષેત્રમાં જઈને સિદ્ધ થાય છે.” એટલે એના આધારે એમ કહી શકાય કે
લોકાગ્રક્ષેત્ર એજ સિદ્ધિ છે.

હવે સિદ્ધિગતિ શબ્દમાં રહેલ ગતિ શબ્દનો અર્થ કરે છે.

જ્યાં જવાય તે ગતિ. (અહીં ખ્યાલ રાખવો કે ‘છગન ગામમાં જાય છે.’ એ
વાક્યમાં આપણને એમ લાગે કે “ગામમાં” સાતમી વિભક્તિ છે. પણ હકીકતમાં તો
એ ગમનક્રિયાનું કર્મ છે, માટે એને બીજી વિભક્તિ જ લાગે છે. અને એટલે જ્યારે એનો
કર્મણિપ્રયોગ આવે, ત્યારે પણ બોલાય તો સાતમી જ વિભક્તિ કે જ્યાં જવાય તે ગતિ
પણ હકીકતમાં જ્યાંથી કર્મનો ઉલ્લેખ હોય છે.)

અહીં કર્મસાધન પ્રયોગ સમજવો. કર્મ એ જ છે સાધન જેમાં એવો આ પ્રયોગ છે.
(શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ અનેકપ્રકારે નીકળતો હોય છે. દા.ત. **યદ્ ભુજ્યતે તદ્ ભોજનં**
અહીં **યદ્** થી **ભુજ્** ધાતુનું કર્મ જ પકડાય છે. અને એ ભોજન કહેવાય. પણ
ભુજ્યતેનેનેતિ **ભોજનં** આમ અર્થ કરીએ, તો જેનાવડે (હાથવડે) ખવાય તે ભોજન.
અહીં **ભુજ્** ધાતુનું કરણ પકડાય છે. એટલે ભોજન=હાથ અર્થ થાય. આ કરણસાધન
પ્રયોગ કહેવાય. હવે **ભુજ્યતે યસ્મૈ** **ઇતિ ભોજનમ્** જેને માટે ખવાય તે ભોજન. હવે
પેટભરણ માટે ખવાય છે, તો પેટભરણ એ ભોજન બને. આ રીતે કર્મસાધન, કરણસાધન
વગેરે અનેકપ્રકારે શબ્દો ખુલે. એટલે અહીં ખુલાસો આપ્યો કે ગતિ શબ્દ કરણસાધનાદિ
રૂપ નથી, પરંતુ કર્મસાધન છે. અર્થાત્ જેનાવડે જવાય તે ગતિ. એવો અર્થ ન કરવો.
કેમકે એ અર્થ કરીએ તો પગ વગેરેવડે જવાય છે. એટલે પગ જ ગતિ તરીકે લેવાય.

અહીં-એ લેવું નથી. એમ ગમનં ગતિઃ જવું એ ગતિ એમ અર્થ પણ ન કરવો. કેમકે જવાની ક્રિયા એ અહીં ગતિ તરીકે નથી બતાવવી. પરંતુ જ્યાં જવાય છે. એ (ગમનક્રિયાનું) કર્મ જ અહીં ગતિ તરીકે બતાવવું છે. એટલે આ શબ્દ કર્મસાધન છે. કર્મને આધારે બનેલો છે. એમ ખુલાસો સમજવો.

ખ્યાલ રાખવો કે એક જ શબ્દની જુદી જુદી અનેક વ્યુત્પત્તિ થાય, અને એ પ્રમાણે એકજ શબ્દના અનેક અર્થો થાય.

વધુ સ્પષ્ટતા ખાતર નીચે એક દષ્ટાન્ત આપું છું.

સાધ્યતીતિ સાધનઃ કર્તૃસાધન શબ્દ છે. સાધનાકરનાર એમ અર્થ થાય, માટે સાધન-કરનાર = કર્તા.

યત્ સાધ્યતે તત્ સાધનં કર્મસાધન શબ્દ છે. મોક્ષ સધાય છે, માટે સાધન-મોક્ષ.

યેન સાધ્યતે તત્ સાધનં કરણસાધન શબ્દ છે. ચારિત્રવડે સધાય છે, માટે સાધન-ચારિત્ર.

યસ્મૈ સાધ્યતે તત્ સાધનં મોક્ષ સુખમાટે સધાય છે, માટે સાધન-સુખ.

યસ્માત્ સાધ્યતે તત્ સાધનં જેમાંથી મોક્ષ સધાય તે સાધન. સંસારમાંથી મોક્ષ સધાય, સંસાર=સાધનં.

યસ્મિન્ સાધ્યતે તત્ સાધનં જ્યાં મોક્ષ સધાય તે સાધન. ૧૫ કર્મભૂમિમાં મોક્ષ સધાય એટલે તે સાધન.

આમ એકજ સાધન શબ્દના જુદા જુદા અનેક અર્થો થાય.)

આમ સિદ્ધિ અને ગતિ એ બે શબ્દના અર્થ કહ્યા.

હવે સમાસ બતાવે છે કે

સિદ્ધિ પોતે જ ગતિ છે. એટલે સિદ્ધિરેવ ગતિઃ સિદ્ધિગતિઃ એમ સમાસ કરવો.

સિદ્ધિ પોતે જ ગતિ શી રીતે ? તેનો ઉત્તર આપે છે કે ગમ્યમાનત્વાત્ કેવલીઓ વડે સિદ્ધિ જ ગમ્યમાન છે. કેવલીઓ શરીર છોડી ત્યાં જ જાય છે, એટલે સિદ્ધિ જ ગમન ક્રિયાનું કર્મ બને છે, માટે એ જ ગતિ કહેવાય.

હવે ઉપગતાનાં શબ્દનો અર્થ કરે છે.

સિદ્ધિગતિને નજીકથી પામેલા હોય તે ઉપગત કહેવાય. ઉપ શબ્દ સામીપ્ય અર્થમાં છે. એનો સાર એ કે આખાય લોકના અન્તભાગને પામેલા.

સિદ્ધિગતિ તો ઘણીમોટી છે. હવે જો માત્ર ગતાનાં લખે, અને ઉપ શબ્દ ન વાપરે, તો એ મોટા વિસ્તારમાં ગમે ત્યાં ગયેલાઓ પણ સધ્ધિગતિ ગતાનાં ગતાના તરીકે લઈ શકાય. હકીકત એ છે કે પ્રત્યેક સિદ્ધો ચૌદરાજલોકની સૌથીઉપરનાં સ્થાનને બરાબર અડીને રહેલા છે. એનાથી એક આકાશપ્રદેશ પણ દૂર નથી. એટલે આવું લોકાન્ત અને સિદ્ધજીવોનું સામીપ્ય સ્પષ્ટ દર્શાવવા માટે ઉપ શબ્દનો વપરાશ કરાયો છે.)

(પ્રશ્ન : જેને નમન કરવાના હોય એને તો ચોથી વિભક્તિ લાગે, અહીં છઠ્ઠી કેમ કરી છે ?)

ઉત્તર : પ્રાકૃતની શૈલિ પ્રમાણે ચોથી વિભક્તિના અર્થમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ થાય છે. પ્રાકૃતભાષા અંગેનો આવો પાઠ જ છે કે “છઠ્ઠી વિભક્તિ વડે જ ચોથીવિભક્તિ કહેવાય છે.”

હવે જો સિદ્ધિગતિને નજીકથી પામેલાઓને નમસ્કાર કરવાના હોય તો તો સૂક્ષ્મપૃથ્વી વગેરે સકર્મક=કર્મવાળા એવા પણ એકેન્દ્રિયજીવો સિદ્ધિગતિને નજીકથી પામવા માત્રની અપેક્ષાએ તો ઉપર કહેલા સ્વરૂપવાળા જ છે. અર્થાત્ તેઓ પણ સકલલોકના અંતભાગને પામેલા જ છે. અને તો પછી એમને પણ નમસ્કાર થઈ જાય. એ તો ઈષ્ટ નથી. એટલે એ જીવોનું નિરાકરણ કરવામાટે, ગાથામાં કમ્પવિશુદ્ધાણં (કર્મવિશુદ્ધેભ્યઃ એ એનું સંસ્કૃત) શબ્દ મૂકેલો છે.

હવે સૌપ્રથમ તો વૃત્તિકાર આ શબ્દનો અર્થ કરે છે.

તેમાં જે કરાય તે કર્મ. એ જ્ઞાનાવરાણાદિ સ્વરૂપ છે. જીવવડે એ કરાય છે. (આ પણ કર્મસાધનપ્રયોગ છે.) તે કર્મવડે જે વિશુદ્ધ-વિયુક્ત-રહિત હોય તે કર્મવિશુદ્ધ કહેવાય. એટલે કે કર્મરૂપી કલંક વિનાના.

આમ કર્મરહિત એવા સિદ્ધિગતિ-ઉપગત જીવો જ અહીં લેવાના છે. એકેન્દ્રિયો કર્મરહિત ન હોવાથી તેઓ લેવાશે નહિ.

પ્રશ્ન : તો પછી એવં તર્હિ - કર્મવિશુદ્ધાણ એ પ્રમાણે જ માત્ર કહેવું જોઈએ. સિદ્ધિગતિમુપગતેભ્યઃ એ શબ્દની કોઈ જરૂર નથી. કેમકે એમાં કોઈ વ્યભિચાર આવતો નથી.

આશય એ કે જે જે સિદ્ધિગતિ-ઉપગત હોય તે તે કર્મરહિત જ હોય. તેવું નથી. એ કર્મસહિત પણ હોઈ શકે છે. એટલે અહીં વ્યભિચાર આવતો હોવાથી તમે કર્મવિશુદ્ધ શબ્દ લીધો. પરંતુ જો માત્ર કર્મવિશુદ્ધ શબ્દ લો, તો કોઈ વ્યભિચાર આવતો નથી. કેમકે

જે જે કર્મવિશુદ્ધ હોય તે તે સિદ્ધિગતિ-ઉપગત જ હોય છે. એટલે કર્મવિશુદ્ધ શબ્દ લખવાથી સિદ્ધિગતિ-ઉપગત આવી જ જવાનું. એ લખવાની જરૂર નથી.

ઉત્તર : ના. “અનિયત એવા ક્ષેત્રવિભાગને પામેલાઓ સિદ્ધ હોય છે.” એવું પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર જે ખોટો નય છે, તેનું ખંડન કરવા માટે સિદ્ધિગતિ-ઉપગત શબ્દ લખેલો છે, માટે તે શબ્દ કાઢી ન શકાય. એ રાખવો જ પડે.

જુઓ. કેટલાક લોકો કહે છે કે “રાગ વગેરેના સંસ્કારથી મુક્ત, આમય = રોગ = દોષ વિનાનું, કાયમ માટે અચોક્કસ સ્થાને રહેનારું ચિત્ત એજ સિદ્ધ એ પ્રમાણે કહેવાય છે.”

હવે આ બધાના મતે તો વિશ્વમાં ગમે તે સ્થાને સિદ્ધો રહેલા હોઈ શકે છે, જે વાત બરાબર નથી. એટલે જો માત્ર કર્મવિશુદ્ધ શબ્દ જ લખીએ, તો આ બધાએ માનેલા અનિયતદેશ સ્થાયી સિદ્ધો પણ આવી જાય. એ મંજૂર નથી. માટે તેમનું ખંડન કરવા માટે સિદ્ધિગતિ-ઉપગત શબ્દ લખેલ છે. સિદ્ધિગતિ રૂપ ચોક્કસક્ષેત્રને પામેલા એવા જ કર્મવિશુદ્ધોને અહીં નમસ્કાર કરાય છે. બીજા બધાને નહિં.

(પ્રશ્ન : પણ એમનો મત ખોટો છે, આપણી જ વાત સાચી છે. એ પાછળ યુક્તિ શું ?)

ઉત્તર : હવે આ વાત ઉપર વિસ્તાર વડે સર્વુ. (અન્યગ્રન્થોમાંથી એ બધું જાણી લેવું.)

હવે આ સિદ્ધિગતિ-ઉપગત, કર્મવિશુદ્ધ સિદ્ધો તો તીર્થસિદ્ધ વગેરે ભેદથી અનેક પ્રકારના છે. કહ્યું છે કે તીર્થસિદ્ધ, અતીર્થસિદ્ધ, તીર્થકરસિદ્ધ, અતીર્થકરસિદ્ધ, સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ, બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ, સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ, પુરુષલિંગસિદ્ધ, નપુંસકલિંગસિદ્ધ, સ્વલિંગસિદ્ધ, અન્યલિંગસિદ્ધ, ગૃહલિંગસિદ્ધ, એકસિદ્ધ, અનેકસિદ્ધ.

એટલે એ બધાય સિદ્ધોને લઈ લેવા માટે સર્વસિદ્ધેભ્યઃ શબ્દ મૂક્યો છે. સર્વે ચ તે સિદ્ધાશ્ચ એ પ્રમાણે સમાસ કરવો.

(આ રીતે સિદ્ધિગતિ-ઉપગત, કર્મવિશુદ્ધ, સર્વસિદ્ધ એ ત્રણેય શબ્દો લખવા પાછળનું કારણ દર્શાવી દીધું.

હવે બીજી જ પદ્ધતિથી આ ત્રણેય શબ્દો લખવા પાછળનું કારણ દર્શાવતા કહે છે કે) અથવા તો સિદ્ધિગતિમુપગતેભ્યઃ એ શબ્દ દ્વારા સર્વપ્રકારે સર્વવ્યાપી આત્મા સિદ્ધ છે.” એવા પક્ષનું પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર જે ખોટો નય છે, તેના વ્યવચ્છેદને કહ્યો. (સર્વથા શબ્દ માર્મિક છે. સાંખ્ય કહે છે કે આત્મા માત્ર શરીરમાં જ નથી રહ્યો, પણ

એક આત્મા આખા વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપેલો છે. એવી રીતે અનંતાનંત આત્માઓ માટે પણ સમજી લેવું. આની સામે આપણે કહીએ છીએ કે કોઈપણ આત્મા સર્વવ્યાપી નથી, હા ! સિદ્ધજીવો સર્વ પદાર્થના જ્ઞાતા હોવાથી કદાચ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ એ સર્વવ્યાપી કહો તો બરાબર. બાકી એ સિદ્ધદ્રવ્ય ખરેખર આખા વિશ્વમાં બધે જ વ્યાપેલું તો ન જ મનાય. એટલે આપણે જ્ઞાનની અપેક્ષાએ હજી પણ સર્વગત સિદ્ધાત્મા માનીએ. પણ સર્વથા=આત્મદ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ પણ સર્વગત સિદ્ધાત્મા તો આપણે નથી જ માનતા. સાંખ્યો તો સર્વથા સર્વગત સિદ્ધાત્મા માને છે. આનું ખંડન કરવા માટે સિદ્ધિગતિમુપગતેભ્યઃ શબ્દ છે. “સિદ્ધો સર્વવ્યાપી નથી, પણ સિદ્ધિગતિસ્થાયી છે.” એ આનો અર્થ છે.

જુઓ ઉપર બતાવેલા દુર્નયના મતને અનુસરનારાઓવડે કહેવાયું છે કે “ગુણ અને સત્ત્વના ભેદનું જ્ઞાન થવાથી દૂર થયેલી છે પ્રકૃતિની ક્રિયા જેઓની એવા મુક્ત જીવો તાપવર્જિત બનેલા છતાં આકાશની જેમ સર્વત્ર રહેલા છે.” (ગુણ=સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ. સત્ત્વ = આત્મા = ચેતન. પ્રકૃતિ એટલે સત્ત્વ-રજો-તમોગુણમય પદાર્થ. આ ત્રણ ગુણોનું ઉપાદાન કારણ. જૈનપરિભાષામાં કહીએ તો દેહ-કર્મ એ ત્રણગુણોના સ્થાને છે. જે જીવો જાણે છે કે આત્મા અને દેહ-કર્મ જુદા છે, તેઓ આ ભેદજ્ઞાન દ્વારા વિવેકી બને છે. હવે પ્રકૃતિ = કાર્મણવર્ગણાદિ સમજવા. આ વિવેકી બનેલાઓ હવે ધીમે ધીમે કર્મ બાંધવાના છોડી દે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિની ક્રિયા હવે તેઓમાં થતી નથી. કાર્મણવર્ગણા કર્મરૂપે બની એમાં ચોંટતી બંધ થાય છે. અને એટલે જ તેઓ મુક્ત બનેલા કહેવાય છે.

આ માત્ર સ્થૂલદૃષ્ટાન્તથી ઉપમા સમજવી.)

(પ્રશ્ન : પણ સિદ્ધિગતિ-ઉપગત શબ્દ દ્વારા આ સર્વવ્યાપીસિદ્ધ માનનારા મતનો વ્યવચ્છેદ શી રીતે થાય ?)

ઉત્તર : આમણે માનેલા મુક્તજીવો સંપૂર્ણપણે બધે રહેલા હોવાથી સિદ્ધિગતિમાં ગમન ઘટી જ ન શકે. આશય એ કે જે જીવ જ્યાં હાજર જ છે, તે જીવ ત્યાં ગમનકરનાર ન જ બને. પણ અન્યસ્થાને રહેલો જીવ પોતાના અભાવવાળા સ્થાનમાં પહોંચે, ત્યારે એ ગમનકરનાર કહેવાય. હવે આમણે માનેલા સિદ્ધો તો સંપૂર્ણપણે, સર્વ પ્રકારે બધે જ રહેલા છે. ક્યાંય તેમનો અભાવ છે જ નહિ. તો તેઓ “સિદ્ધિગતિમાં ગયેલા, ગતિ કરનારા” શી રીતે બોલાય ? એટલે એમણે માનેલા મુક્તજીવોનો આ શબ્દ વડે વ્યવચ્છેદ થઈ જાય. (અહીં સર્વાત્મના શબ્દ બેય બાજુ જોડી શકાશે. સંપૂર્ણપણે, સર્વપ્રકારે તેઓ

બધે જ સમીપ છે, તેથી તેઓ સર્વપ્રકારે સિદ્ધિગતિગમનવાળા બની શકતા નથી જ. અર્થાત્ એમનો આખો આત્મા એક સ્થાન સંપૂર્ણ છોડી સિદ્ધિસ્થાનમાં પહોંચે, એ શક્ય જ નથી. કેમકે એ તો પહેલેથી જ ત્યાં રહેલા જ છે...)

“કર્મવિશુદ્ધેભ્યઃ” એ શબ્દવડે તો “કર્મવાળા એવા પણ અણિમાદિ વિચિત્રઐશ્વર્યવાળાઓને સિદ્ધ કહેવામાં તત્પર દુર્નયનો વ્યવચ્છેદ થઈ જાય છે.

જુઓ, “અણિમાદિલબ્ધિવાળાઓ કર્મયુક્ત હોય તો પણ સિદ્ધ છે.” એવા પ્રસ્તુત ખોટાનયનાં દર્શનમાં = મતમાં કદાગ્રહવાળાઓવડે કહેવાયું છે કે અણિમાદિ આઠ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યને પામીને કૃતકૃત્ય બનેલા, સ્વભાવને જાણનારા, અત્યંતદુઃખથી તરી શકાય એવા સંસારને તરેલા તેઓ સદા આનંદ માણે છે. (અહીં આઠ લબ્ધિની પ્રાપ્તિથી જ કૃતકૃત્યપણું-સર્વભાવજ્ઞતા-તીર્ણતા... માની લીધી છે.) (નાનામાં નાના બની જવાની લબ્ધિ એ અણિમાં. એ બધી કુલ ૮ લબ્ધિઓ છે.) (કૃત્તિનઃ એટલે કૃતકૃત્ય બનેલા, સિદ્ધ એવો અર્થ થાય છે.)

પ્રશ્ન : પણ **કર્મવિશુદ્ધ** શબ્દથી આ બધાનો વ્યવચ્છેદ કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર : આમણે માનેલા સિદ્ધો તો કર્મસંયોગ ને લીધે અનિર્ણિતઅર્થવાળા છે = અકૃતકૃત્ય છે. અને એટલે પરમાર્થથી એમાં સિદ્ધત્વ ઘટતું જ ન હોવાથી તેઓનો વ્યવચ્છેદ થઈ જાય છે. ભલે વ્યવહારથી તેઓને લોકો સિદ્ધ કહે. પણ પરમાર્થથી તેઓ સિદ્ધ ન કહેવાય. કેમકે તેઓના બધા જ કાર્યો પૂર્ણ થયેલા નથી. કર્મવિયોગ કરવાનો બાકી છે...

સર્વસિદ્ધેભ્યઃ એ શબ્દવડે તો ભંગીવડે જ = શાબ્દિક રચનાવડે જ = સીધી રીતે જ સર્વથા અદ્વૈતપક્ષને માન્ય સિદ્ધનું પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર નયનું ખંડન થઈ જાય છે. “આખા વિશ્વમાં માત્ર એક જ આત્મા છે.” આવું માનનાર પક્ષ એ અદ્વૈતપક્ષ કહેવાય છે. તેઓ જેવાપ્રકારના સિદ્ધને માને છે, તેવાપ્રકારના સિદ્ધ આપણને માન્ય નથી.

જુઓ. આ અદ્વૈતનયનાં અભિપ્રાયનો મત આલંબનારાઓવડે કહેવાયું છે કે “એક જ ભૂતાત્મા પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ વગેરે દરેક દરેક ભૂતોમાં રહેલો છે. પાણીમાં ચન્દ્રની જેમ આ ભૂતાત્મા એકપ્રકારે અને અનેકપ્રકારે દેખાય છે. (આકાશમાં ચન્દ્ર એકજ હોવા છતાં જુદા જુદા પાણીમાં એના પ્રતિબિંબો કરોડો પડે. એમ ભૂતાત્મા એક હોવા છતાં તે જુદા જુદા ભૂતોમાં જુદો જુદો દેખાય છે. પરમાર્થથી તો ભૂતાત્મા એકજ છે.)

આ મતનો વ્યવચ્છેદ થઈ જાય છે. કેમકે જો સર્વથા અદ્વૈત હોય, ખરેખર એકજ આત્મા હોય, તો **સર્વસિદ્ધેશ્ય**: માં રહેલો બહુવચનગર્ભિત જે સર્વશબ્દ છે, તેનો જ અભાવ થઈ જાય. (ઘણા બધા સિદ્ધો હોય, તો જ **સર્વ** શબ્દ વપરાય ન? એક જ સિદ્ધ હોય તો પછી **સર્વ** શબ્દ વાપરવાની કોઈ જરૂર જ ન રહે ને? એટલે સર્વ શબ્દ બહુવચનગર્ભિત છે અને સર્વથા અદ્વૈતપક્ષમાં એ શબ્દ સંગત ન જ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

(વળી જો આત્મા એક જ હોય તો પછી હવે સિદ્ધગતિમાં જશે કે કોણ? એક આત્મા સિદ્ધ થઈ ગયો, એટલે પછી બીજા કોઈ આત્મા છે જ નહિ, કે જેઓ હવે સિદ્ધગતિમાં જાય...)

આવા સર્વસિદ્ધોને નમીને દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિનું કીર્તન કરીશ.

અહીં **નત્વા** એ શબ્દ વડે નિત્યૈકાન્તવાદની અસાધુતા = અસત્યતાને અને અનિત્યૈકાન્તવાદની અસત્યતાને કહી દીધી. કેમકે એક જ કર્તવાળી બે ક્રિયાઓમાં પૂર્વકાળમાં **ત્વા** પ્રત્યય થાય છે. આવું થાય છે માટે જ ત્વા પ્રત્યય દ્વારા બેય એકાન્ત મતો મિથ્યા સાબિત થાય છે. કેમકે તે એકાન્તમતોમાં **ત્વા** પ્રત્યયનો અર્થ ઘટી શકતો નથી.

(“છગન જમીને નિશાળે જાય છે.” અહીં ભોજન અને ગમન એ બેય ક્રિયાનો કર્તા એકજ છે. “છગન” અને એટલે પૂર્વકાલીનક્રિયા માટે જમીને-**મુક્ત્વા** = **ત્વા** પ્રત્યય લગાડાય છે. પણ કર્તા બદલાય તો આ રીતે **ત્વા** પ્રત્યય નથી લાગતો. “છગન જમીને મગન નિશાળે જાય છે.” આવો પ્રયોગ નથી થતો. કેમકે અહીં બેય ક્રિયાના કર્તા જુદા જુદા છે.

એમ એકજ કર્તા બે ક્રિયા સાથે કરતો હોય ત્યારે પણ **ત્વા** ન લાગે. દા.ત. છગન બોલવાનું અને લખવાનું એક સાથે કરતો હોય તો “છગન બોલીને લખે છે કે લખીને બોલે છે..” એમ પ્રયોગ ન થાય. પણ છગન બોલે છે અને બોલતા બોલતા લખે છે. “એમ જ પ્રયોગ થાય. એટલે બે જુદા જુદા કાળમાં થતી ક્રિયાનો એકજ કર્તા હોય, ત્યારે પૂર્વકાલીન ક્રિયા સાથે **ત્વા** પ્રત્યય જોડાય...)

સૌપ્રથમ તો નિત્યએકાન્તવાદમાં **ત્વા** પ્રત્યય કેમ ન ઘટે? એ વિચારીએ. એમના મતમાં આત્મા એકાન્તે નિત્ય છે, અને એટલે તે આત્મા અપ્રચ્યુત = નાશ ન પામનાર, અનુત્પન્ન = ઉત્પન્ન ન થનાર, સ્થિર એકજ સ્વભાવવાળો છે. અને એટલે તે આત્મામાં

જુદા જુદા કાળમાં થનારી બે ક્રિયાનું કર્તૃત્વ ઘટી જ ન શકે. (જો ભોજનક્રિયા કરતો હોય તો સદા તે ભોજનક્રિયા જ કર્યા કરે. જો ભોજનક્રિયા પછી ગમનક્રિયા કરે, તો એ આત્માનો સ્થિર-એકસ્વભાવ ન રહ્યો. એનો સ્વભાવ બદલાઈ ગયેલો કહેવાય. હવે એ તો નિત્ય-એકાન્તવાદીઓને માન્ય જ નથી. એટલે એમના મતમાં ક્યારેય બે જુદી જુદી ક્રિયાનો એક કર્તા મળી શકે જ નહીં. અને એટલે જ તેઓના મતમાં ત્વા પ્રત્યયનો અર્થ ઘટી શકે નહિ. કેમકે ત્વા પ્રત્યયનો અર્થ જ આ છે...)

હવે ક્ષણિક-એકાન્તવાદમાં ત્વા પ્રત્યય કેમ ન ઘટે ? એ વિચારીએ.

એમના મતમાં તો આત્મા જે ક્ષણે ઉત્પન્ન થયો, એની બીજી જ ક્ષણે ખતમ થઈ જાય છે. આમ આત્માનો ઉત્પત્તિ સિવાય બીજો કોઈ વ્યાપાર જ નથી. તો પછી જુદા જુદા કાળમાં થયેલી બે ક્રિયાઓનું કર્તૃત્વ એમાં ન જ ઘટે. એ સ્વાભાવિક છે. આત્મા ઓછામાં ઓછી બે-ત્રણ ક્ષણ ટકે તો હજી શક્ય બને કે પહેલાસમયે ઉત્પત્તિ, બીજાસમયે ભોજન, ત્રીજાસમયે ગમન... અને તો જ ભિન્ન કાલીન બે ક્રિયાનો એક કર્તા બને. પણ એ તો ઉત્પન્ન થયા પછી બીજી જ ક્ષણે મરી જાય છે. એટલે એમાં બે ક્રિયાનું કર્તૃત્વ જ ઘટે.

અહીં વિસ્તાર વડે સર્યું.

આ નિરૂપણ તો માત્ર ગમનિકા જ છે. અર્થાત્ અક્ષરાર્થ કરવા પુરતું જ આ નિરૂપણ છે. એટલે એમાં ઝાઝો વિસ્તાર કરવાનો નથી.

(પ્રશ્ન : વ્યાકરણનો નિયમ તો એવો છે કે નમસ્, સ્વસ્તિ, સ્વધા, સ્વાહા અવ્યયનાં યોગમાં ચતુર્થીવિભક્તિ થાય. અહીં નમનક્રિયા દર્શાવનાર નત્વા શબ્દ ભલે હોય, પણ નમસ્ અવ્યય નથી. નિયમમાં એવું નથી કહ્યું કે “નમનક્રિયાવાચી કોઈપણ શબ્દના યોગમાં ચતુર્થી થાય.” પણ માત્ર નમસ્ ના યોગમાં જ ચતુર્થી કરવાની વાત છે. તો અહીં નત્વા ના યોગમાં ચતુર્થી કેમ કરી ?

ઉત્તર : આવો એકાંતવાદ ન રાખવો. નમનક્રિયાના યોગમાં આ ઉપર બતાવ્યાપ્રમાણે ચોથી પણ થઈ શકે. જો તમે આ વાત ન માનો તો આ પ્રસ્તુત ગાથા સૂત્ર જ અસંગત બની જશે. કેમકે એમાં તો નમનક્રિયાના યોગમાં જ ચતુર્થી કરેલી છે. (પિતાને અને માતાને સદા નમસ્કાર કરું છું.).

પ્રશ્ન : પણ આ ગાથામાં જ ભૂલ હોય તો ?

ઉત્તર : નિર્યુક્તિકારપુરુષ આત્મપુરુષ છે, એટલે એમની ગાથામાં ભૂલ હોવાની શંકા

ન કરવી. વળી પિત્રે સવિત્રે ચ... વગેરે વિચિત્રપ્રયોગોનું પણ દર્શન થાય જ છે. અહીં નત્વા અવ્યય નથી, છતાં નમનક્રિયાના યોગમાં પિતૃ શબ્દ અને સવિતૃ શબ્દને ચતુર્થીવિભક્તિ કરેલી દેખાય છે.

અથવા તો આ ષષ્ઠીવિભક્તિ ચતુર્થીનાં અર્થમાં ન સમજવી, પણ કર્મમાં ષષ્ઠી સમજવી. અર્થાત્ એ બીજીવિભક્તિનો જ અર્થ દર્શાવનાર સમજવી. ત્વા ના યોગમાં તો બીજીવિભક્તિ લાગે જ છે. સર્વસિદ્ધો નમનક્રિયાનું કર્મ બન્યા છે. એટલે એ અર્થમાં જ અહીં ષષ્ઠી વિભક્તિ છે.

પ્રશ્ન : સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને શું કરશો ?

ઉત્તર : “દશકાલિક નિર્યુક્તિને કીર્તિશ.”

હવે આમાં જે કાળવડે બનેલું હોય તે કાલિક કહેવાય. અહીં કાલવડે એટલે પ્રમાણકાળવડે એમ અર્થ સમજવો. (આ શાસ્ત્ર સાંજના સમય રૂપ પ્રમાણકાલ વડે બનેલ હોવાથી એ કાલિક કહેવાય. કાળનાં વિવિધ નિષેધો-ભેદો અને પ્રમાણકાળની સમજણ માટે જુઓ આવ.નિ.)

હવે આ શાસ્ત્રમાં અધ્યયનનાં દશ ભેદો છે. એટલે આ શાસ્ત્ર દશઅધ્યયનસ્વરૂપ છે, અને એટલે દશપ્રકારનું જે કાલિક તે દશકાલિક કહેવાય. સમાસમાં પ્રકાર શબ્દનો લોપ થવાથી દશકાલિક નામ પડે.

જોકે આમ તો દશવૈકાલિક એમ નામ છે. પણ એમાં જે વિ શબ્દ છે. (વિ નો જ વૈ થયો છે.) તેનો અર્થ અમે આગળ કહેશું.

‘આ દશકાલિકશાસ્ત્રને વિશે નિર્યુક્તિને કહીશ.

જે સૂત્ર અને અર્થો પરસ્પર નિર્યુક્ત જ છે = નિશ્ચિતસંબંધવાળા જ છે. તે નિર્યુક્તસૂત્રાર્થોની યુક્તિ = ક્રમશઃ જોડાણ કરવું એ નિર્યુક્તયુક્તિ કહેવાય. હવે ખરેખર તો નિર્યુક્તયુક્તિ એમ શબ્દ વાપરવો જોઈએ, પણ વચ્ચેના યુક્તશબ્દનો લોપ થવાથી નિર્યુક્તિ શબ્દ બને. ટુંકમાં વિપ્રકીર્ણ, સૂત્રથી છૂટા-છવાયા રહેલા એવા અર્થોની યોજનાને હું કહીશ.

(કયા સૂત્રોનો શો અર્થ છે એ તો નિશ્ચિત જ છે. એટલે એ બે વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ પાકો જ હોવાથી તે નિર્યુક્ત કહેવાય. પણ આપણે એ નથી જાણતા કે “કયા સૂત્રનો કયા અર્થ સાથે સંબંધ છે ? એટલે ભદ્રબાહુસ્વામી તે તે સૂત્રોને તે તે અર્થો સાથે ક્રમશઃ જોડી આપે છે, કે જેથી આપણને બોધ થાય. આમ તેઓ નિર્યુક્ત સૂત્રાર્થોની યુક્તિ,

નિર્યુક્તયુક્તિ = નિર્યુક્તિને રચે છે.)

શાસ્ત્રાણિ ચાદિમધ્યાવસાનમઙ્ગલભાજિ ભવન્તીત્યત આહ —

શાસ્ત્રો પ્રારંભમાં, મધ્યમાં અને અંતે એમ ત્રણ જગ્યાએ મંગલવાળા હોય છે એટલે હવે કહે છે કે

આદ્યમઙ્ગલવસાને કાઠં મંગલપરિગ્રહં વિહિણા ।

નિર્યુક્તિ-૨ ગાથાર્થ : આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં વિધિથી મંગલનો પરિગ્રહ કરીને..... (આ ગાથાનો પૂર્વાર્ધ છે. ઉત્તરાર્ધ આગળ કહેશે.)

વ્યાખ્યા-શાસ્ત્રસ્યાદૌ-પ્રારમ્ભે 'મધ્યે'-મધ્યવિભાગે 'અવસાને'-પર્યન્તે, કિં ?-કૃત્વા મઙ્ગલપરિગ્રહમ્, કથમ્ ?-'વિધિના' પ્રવચનોક્તેન પ્રકારેણ, આહ-કિમર્થ મઙ્ગલત્રયપરિકલ્પનમ્ ? इति, उच्यते, इहादिमङ्गलपरिग्रहः सकलविघ्नापोहेना-भिलषितशास्त्रार्थपारगमनार्थं, तत्स्थिरीकरणार्थं च मध्यमङ्गलपरिग्रहः, तस्यैव शिष्यप्रशिष्यसन्तानाव्यवच्छेदायावसानमङ्गलपरिग्रह इति । अत्र चाक्षेपपरिहार-वावश्यकविशेषविवरणादवसेयौ इति । सामान्यतस्तु सकलमपीदं शास्त्रं मङ्गलं, निर्जरार्थत्वात्तपोवत्, न चासिद्धो हेतुः, यतो वचनविज्ञानरूपं शास्त्रं, ज्ञानस्य च निर्जरार्थता प्रतिपादितैव, यत उक्तम्—'जं णेरइओ कम्मं खवेइ बहुयाहिं वासकोडीहिं । तं नाणी तिहि गुत्तो खवेइ ऊसासमेत्तेणं ॥१॥' इत्यादि । इह चादिमङ्गलं द्रुमपुष्पिकाध्ययनादि, धर्मप्रशंसाप्रतिपादकत्वात्तत्स्वरूपत्वादिति, मध्यमङ्गलं तु धर्मार्थकामाध्ययनादि, प्रपञ्चाचारकथाद्यभिधायकत्वात्, चरममङ्गलं तु भिक्षवध्ययनादि, भिक्षुगुणाद्यवलम्बनत्वादित्येवमध्ययनविभागतो मङ्गलત્રયविभागो निर्दर्शितः, अधुना सूत्रविभागेन निदर्श्यते-तत्र चादिमङ्ગलम् 'धम्मो મંગલ' इत्यादिसૂત્રं, धર્મોપલક્ષितत्वात्, तस्य च मङ्गलत्वादिति, मध्यममङ्गलं पुनः 'णाणदंसणे'त्यादि सूत्रं, ज्ञानोपलक्षितत्वात्, तस्य च मङ्गलत्वादिति, अवसानमङ्गलं तु 'णिकखम्ममाणा इय' इत्यादि, भिक्षुगुणस्थिरीकरणार्थं विविक्तचर्याभिधायकत्वात्, भिक्षुगुणानां च मङ्गलत्वादिति । आह-मङ्गलमिति कः शब्दार्थः ?, उच्यते, 'अगिरगिलगिवगिमगीति' दण्डकधातुः, अस्य "इदितो नुम् धातो" (पा० ७-१-५८) रिति नुमि विहिते औणादिकालच्प्रत्ययान्तस्य अनुबन्धलोपे कृते प्रथमैकवचनान्तस्य मङ्गलमितिरूपं

भवति । मङ्ग्यते हितमनेनेति मङ्गलं, मङ्ग्यतेऽधिगम्यते साध्यत इतियावत्, अथवा मङ्ग इति धर्माभिधानं, 'ला आदाने' अस्य धातोर्मङ्गे उपपदे 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा० ३-२-३) इति कप्रत्ययान्तस्यानुबन्धलोपे कृते "आतो लोप इटि च" (पा० ६-४-६४) क्ङिति इत्यनेन सूत्रेणाकारलोपे च कृते प्रथमैकवचनान्तस्यैव मङ्गलमिति भवति, मङ्गं लातीति मङ्गलं, धर्मोपादानहेतुरित्यर्थः, अथवा मां गालयति भवादिति मङ्गलं, संसारादपनयतीत्यर्थः । तच्च नामादि चतुर्विधं, तद्यथा-नाममङ्गलं स्थापनामङ्गलं द्रव्यमङ्गलं भावमङ्गलं चेति, एतेषां च स्वरूपमावश्यकविशेषविवरणादवसेयमिति ॥

ટીકાર્થ : શાસ્ત્રની આદિમાં, મધ્યવિભાગમાં અને અંતમાં મંગલનો સ્વીકાર શાસ્ત્રમાં કહેલી વિધિવડે કરીને... (વાક્ય અધુરું છે, આગળના ઉત્તરાર્થ સાથે જોડાશે...)

પ્રશ્ન : ત્રણમંગલનું પરિકલ્પન = કથન = નિરૂપણ શા માટે ? એકાદ મંગલ ન ચાલે ?

ઉત્તર : અહીં પહેલામંગલનું ગ્રહણ તમામ વિધનોનો નાશકરવા દ્વારા ઈષ્ટશાસ્ત્રનાં અર્થનો પાર પામવા માટે કરાય છે. એ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થના સ્થિરીકરણ માટે = ભુલાઈ ન જાય તે માટે મધ્યમમંગલનું ગ્રહણ કરાય છે. અને તે જ શાસ્ત્રાર્થનો શિષ્ય-પ્રશિષ્યની પરંપરામાં અવ્યવસ્થેદ થાય, એ માટે અંતિમ મંગલનું ગ્રહણ કરાય છે,

આ ત્રણમંગલનાં વિષયમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તરો આવશ્યકસૂત્રના વિશેષવિવરણથી જાણી લેવા. (અત્રે વિસ્તાર થવાનાં ભયથી એ જણાવતાં નથી.)

સામાન્યથી ખાલી આટલો પદાર્થ સમજી રાખવો કે આ આખુંય શાસ્ત્ર મંગલ છે, કેમકે એ નિર્જરામાટે થાય છે જેમકે તપ.

પ્રશ્ન : નિર્જરાર્થત્વ હેતુ શાસ્ત્રરૂપી પક્ષમાં ન રહેતો હોવાથી આ હેતુ અસિદ્ધ છે. (ન્યાયભાષામાં સ્વરૂપાસિદ્ધિદોષ વાળો છે.)

ઉત્તર : આમ ન કહેવું. કેમકે શાસ્ત્રએ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે. અને જ્ઞાનની નિર્જરાર્થતા તો શાસ્ત્રોમાં કહેવાયેલી જ છે. અર્થાત્ "જ્ઞાન નિર્જરાજનક છે" એ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. કહ્યું જ છે કે "નારકીનો જીવ ઘણાં બધા કરોડો વર્ષોવડે જે કર્મને ખપાવે, ત્રણગુપ્તિથી ગુપ્ત જ્ઞાની ઉચ્છવાસમાત્રવડે કર્મોને ખપાવે."

પ્રશ્ન : આ ગ્રન્થમાં પ્રથમમંગલ શું છે ?

ઉત્તર : દુષ્પ્રવૃત્તિપ્રાધ્યયનાદિ એ આદિ મંગલ છે.

પ્રશ્ન : આ અધ્યયન મંગલ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર : આ અધ્યયન ધર્મની પ્રશંસાનું પ્રતિપાદનકરનાર હોવાથી મંગલ સ્વરૂપ કહેવાય અને એટલે પ્રથમમંગલ તરીકે એ અધ્યયન ગણી શકાય.

મધ્યમમંગલ તો ધર્માર્થકામાધ્યયનાદિ છે. (છઠ્ઠું અધ્યયન)

પ્રશ્ન : આને મંગલ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર : વિસ્તારથી આચારકથાદિનું નિરૂપણકરનાર આ અધ્યયન હોવાથી તે મંગલ કહેવાય.

ચરમમંગલ તો ભિક્ષુ-અધ્યયાનાદિ છે. (દશમું અધ્યયન) ભિક્ષુનાં ગુણોવગેરેનું આલંબનકરનાર હોવાથી તે મંગલ છે. આ પ્રમાણે અધ્યયનનાં વિભાગદ્વારા ત્રણમંગલોનો વિભાગ દેખાડી દીધો.

હવે સૂત્રનાં વિભાગવડે ત્રણમંગલોનો વિભાગ દેખાડાય છે. તેમાં પ્રથમમંગલ “ધમ્મોમંગલ” એ ગાથાસૂત્ર સમજવું. કેમકે એ સૂત્ર ધર્મથી ઉપલક્ષિત = જણાયેલ = યુક્ત છે. અને ધર્મ મંગલ છે. એટલે ધર્મોપલક્ષિત એ સૂત્ર પણ મંગલ કહેવાય. (એ સૂત્ર ધમ્મો શબ્દથી શરુ થાય છે, એટલે એ ધમ્મો શબ્દથી જ ઓળખાય છે. મોટાભાગે બધા સૂત્રો પ્રથમશબ્દનાં નામે જ ઓળખાતા હોય છે. દા.ત. પંચિદિય, કલ્લાણકંદ, લોગસ્સ... વગેરે. હવે એ બધાના મૂળ નામો તો જુદા જ છે. છતાં એ સૂત્રો પ્રથમશબ્દથી જ ઓળખાય છે. અત્યારે પણ તેરસનાં દિવસે આપણે બોલીએ છીએ કે “આજે ધમ્મો મંગલ... સજ્જાય બોલવાની છે.” કોઈ “આજે દુમપુષ્પિકા બોલવાની છે”. એમ બોલતું નથી.)

મધ્યમમંગલ તો છઠ્ઠા અધ્યયનનું પ્રથમસૂત્ર **જાણદંસણ** છે. કેમકે એ જ્ઞાનથી ઉપલક્ષિત છે. (ઉપરની જેમ સમજી લેવું કે એ જ્ઞાનશબ્દથી ઓળખાય છે.) અને જ્ઞાન તો મંગલ છે જ. એટલે આ જ્ઞાનોપલક્ષિત સૂત્ર પણ મંગલ કહેવાય.

અંતિમમંગલ તો **જિહ્વક્ષમ્મ...** એ દશમાઅધ્યયનની પહેલી ગાથા છે. કેમકે ભિક્ષુનાં ગુણોનાં સ્થિરીકરણમાટે વિવિક્તચર્યાનું નિરૂપણકરનાર આ ગાથા છે, અને ભિક્ષુનાં ગુણો મંગલ છે. (વિવિક્તચર્યાનો અર્થ આગળ દશમાઅધ્યયનમાં આવશે.)

પ્રશ્ન : મંગલં આ પ્રમાણેનાં આ શબ્દનો અર્થ શું છે ?

ઉત્તર : “અગિ-રગિ-લગિ-વગિ-મગિ” આ પ્રમાણે દંડકધાતુ છે. એમાં મગ્ ધાતુને નુમ્ લગાડીએ, એટલે પછી ઔજાદિકનો અલચ્ પ્રત્યય લાગે. અને બધા

અનુબંધોનો લોપ કરીએ એટલે પ્રથમા-એકવચનનાન્ત એ શબ્દનું મંગલં એ પ્રમાણે રૂપ બને. (નુમ્ પ્રત્યયમાં બધું જ અનુબંધ છે. અનુબંધ એટલે જે શબ્દમાં જોડવાના ન હોય, માત્ર એના કાર્યો શબ્દમાં થઈ જાય. અનુબંધો નીકળી જાય. અહીં આ બધા અનુબંધોથી મગ્ માં વચ્ચે ડ્ ઉમેરાય. એટલે મડ્ગ્ બને. અને પછી અલ્ લગાડીએ એટલે મડ્ગલં બને. અનુબંધોનો લોપ થઈ જવાથી નુમ્-ચ્ વગેરે વધારાના અક્ષરો નીકળી જાય...)

આ તો કયો પ્રત્યય લાગ્યો ? એની ચર્ચા થઈ.

અર્થ આ પ્રમાણે

જેનાવડે હિત મેળવાય તે મંગલ. મડ્ગ્યતે એટલે મેળવાય, સધાય... એમ અર્થ કરવો. અથવા તો

મડ્ગ એ શબ્દ જ છે. અને તે ધર્મનો વાયક છે. લા ધાતુ મેળવવાના અર્થમાં છે. આ લા ધાતુના નજીકના પૂર્વપદ તરીકે મડ્ગ શબ્દ રાખીએ અને વ્યાકરણનાં નિયમપ્રમાણે લા પ્રત્યય કરીએ અને વ્યાકરણનાં નિયમપ્રમાણે ક(અ) પ્રત્યય કરીએ, એટલે ક પ્રત્યયાન્ત આ શબ્દમાંથી અનુબંધનો (ક નો) લોપ થયે છતે અને વ્યાકરણસૂત્ર પ્રમાણે લા માંથી આકાર નો લોપ કરાયે છતે મડ્ગ-લ્-અ- મંગલ શબ્દ બને.

જે ધર્મને લાવી આપે તે મંગલ. એટલે કે ધર્મની પ્રાપ્તિનું ઉપાદાનકારણ મંગલ કહેવાય.

અથવા ત્રીજો અર્થ આ પ્રમાણે કે

જે મને ભવમાંથી ગાળી નાંખે - બહાર કાઢે તે મંગલ.

તે મંગલ નામાદિ ચારપ્રકારે છે. તે આ પ્રમાણે નામમંગલ-સ્થાપનામંગલ, દ્રવ્યમંગલ અને ભાવમંગલ. આ બધાયનું સ્વરૂપ આવશ્યકના વિશેષવિવરણથી જાણી લેવું.

અમુમેવ ગાથાર્થમુપસંહરત્રાહ નિર્યુક્તિકાર:-

નિર્યુક્તિકાર આ જ ગાથાર્થને ઉપસંહરતા કહે છે કે

નામાઈમંગલંપિય ચઠવ્વિહં પત્રવેરુણં ॥૨॥

નિર્યુક્તિ-૨ (ઉત્તરાધ) ગાથાર્થ : ચારપ્રકારનાં નામાદિમંગલને પણ કહીને...

વ્યાખ્યા-નામાદિમઙ્ગલં ચતુર્વિધમપિ 'પ્રજ્ઞાપ્ય' પ્રસૂચ્યેતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : (ગાથાર્થવત્ સ્પષ્ટ છે.)

તત્ર સમાનકર્તૃકયોઃ પૂર્વકાલે ક્ત્વાપ્રત્યયવિધાનાત્ પ્રજ્ઞાપ્ય કિમત આહ -

હવે સમાનકર્તાવાળી બે ક્રિયામાં પૂર્વકાલીન ક્રિયાને ત્વા પ્રત્યય લાગે. અહીં પ્રજ્ઞાપ્ય માં ત્વા-ચ(યપ્) લાગ્યો છે એટલે સહજ રીતે પ્રશ્ન થાય કે પ્રસ્તાવના કરીને પછી શું કરશો ?

એ હવે કહે છે.

સુચનાણે અણુઓગેનાહિગયં સો ચઽવ્વિહો હોઽ । ચરણકરણાણુઓગે ધમ્મે ગણિય (કાલે) ય દવિય ય ॥૩॥

નિર્યુક્તિ-૩ ગાથાર્થ : શ્રુતજ્ઞાનમાં અનુયોગવડે અધિકૃત = અધિકાર છે. તે અનુયોગ ચારપ્રકારે છે. ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, કાલાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ.

વ્યાખ્યા-શ્રુતં ચ તદ્ જ્ઞાનં ચ શ્રુતજ્ઞાનં તસ્મિન્ શ્રુતજ્ઞાને અનુયોગેનાધિકૃતમ્, અનુયોગેનાધિકાર ઇત્યર્થઃ, ઇયમત્ર ભાવના-ભાવમઙ્ગલાધિકારે શ્રુતજ્ઞાનેનાધિકારઃ, તથા ચોક્તમ્ - 'એત્થં પુણ અહિગારો સુચનાણેણં જઓ સુણં તુ । સેસાણમપ્પણોઽવિય અણુઓગુ પર્ફવદિદ્વંતો ॥૧॥' તસ્ય ચોદેશાદયઃ પ્રવર્તન્તે ઇતિ, ઉક્તં ચ - "સુઅણાણસ્સ ઝ્ઘેસો સમુદ્ઘેસો અણુત્તા અણુઓગો પવત્તઇ" તત્રાદાવેવોદ્દિષ્ટસ્ય સમુદ્દિષ્ટસ્ય સમનુજ્ઞાતસ્ય ચ સતઃ અનુયોગો ભવતીત્યતો નિર્યુક્તિકારેણાભ્યધાયિ 'શ્રુતજ્ઞાનેઽનુયોગેનાધિકૃત'મિતિ । 'સઃ' અનુયોગશ્ચતુર્વિધો ભવતિ, કથમ્ ? - 'ચરણકરણાનુયોગઃ' ચર્યત ઇતિ ચરણ-વ્રતાદિ, યથોક્તમ્ - 'વય સમણધમ્મસંજમવેયાવચ્ચં ચ ભંભગુત્તીઓ । ણાણાદિતિયં તવ કોહનિગ્ગહાઈ ચરણમેયં ॥૧॥' ક્રિયતે ઇતિ કરણં-પિણ્ડવિશુદ્ધ્યાદિ, ઉક્તં ચ - "પિંડવિસોહી સમિઈ ભાવણ પઢિમા ય ઇંદિયનિરોહો । પઢિલેહણ ગુત્તીઓ અભિગ્ગહા ચેવ કરણં તુ ॥૧॥" ચરણકરણયોરનુયોગશ્ચરણકરણાનુયોગઃ, અનુરૂપો યોગોઽનુયોગઃ - સૂત્રસ્યાર્થેન સાર્દ્ધમનુરૂપઃ સમ્બન્ધો, વ્યાખ્યાનમિત્યર્થઃ, એકારાન્તઃ શબ્દઃ પ્રાકૃતશૈલ્યા પ્રથમા(દ્વિતીયા)ન્તોઽપિ દ્રષ્ટવ્યઃ, યથા 'કયરે આગચ્છઈ દિત્તરૂવે' ઇત્યાદિ, 'ધર્મ' ઇતિ ધર્મકથાનુયોગઃ, 'કાલે' ચેતિ કાલાનુયોગશ્ચ ગણિતાનુયોગશ્ચેત્યર્થઃ, 'દ્રવ્યે ચે'તિ

દ્રવ્યાનુયોગશ્ચ । તત્ર કાલિકશ્રુતં ચરણકરણાનુયોગઃ, ઋષિભાષિતાન્યુત્તરાધ્યયનાદીનિ
ધર્મકથાનુયોગઃ, સૂર્યપ્રજ્ઞત્યાદીનિ ગણિતાનુયોગઃ, દૃષ્ટિવાદસ્તુ દ્રવ્યાનુયોગ ઇતિ, ઉક્તં ચ—
‘કાલિયસુઅં ચ ઇસિભાસિયાઇ તઇયા ય સૂરપન્નત્તી । સવ્વો ય દિદ્ધિવાઓ ચઝત્થઓ હોઇ
અણુઓગો ॥૧॥’ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઇહ ચાર્થતોડનુયોગો દ્વિધા-અપૃથક્ત્વાનુયોગઃ
પૃથક્ત્વાનુયોગશ્ચ, તત્રાપૃથક્ત્વાનુયોગો યત્રૈકસ્મિન્નેવ સૂત્રે સર્વ એવ ચરણાદયઃ
પ્રસ્તુત્યન્તે, અનન્તગમપર્યાયત્વાત્સૂત્રસ્ય, પૃથક્ત્વાનુયોગશ્ચ યત્ર ક્વચિત્સૂત્રે
ચરણકરણમેવ ક્વચિત્પુનર્ધર્મકથૈવેત્યાદિ, અનયોશ્ચ વક્તવ્યતા ‘જાવંત અજ્જવઙ્ગરા
અપુહુત્તં કાલિયાણુઓગસ્સ । તેણારેણ પુહુત્તં કાલિયસુય દિદ્ધિવાએ ય ॥૧॥’
ઇત્યાદેર્ગ્રન્થાદાવશ્યકવિશેષવિવરણાચ્ચાવસેયેતિ ॥

ટીકાર્થ : શ્રુતં ચ તદ્ જ્ઞાનં ચ એ પ્રમાણે કર્મધારય સમાસ કરવો. એ શ્રુતજ્ઞાનમાં
અનુયોગ વડે અધિકૃત છે. એટલે કે શ્રુતજ્ઞાનમાં અનુયોગવડે અધિકાર છે. એટલે કે
અનુયોગ-વ્યાખ્યાન શ્રુતજ્ઞાનનું કરવાનું છે, અન્યજ્ઞાનોનું નહિ.

અહીં આ ભાવના છે, ભાવમંગલના અધિકારમાં શ્રુતજ્ઞાનવડે અધિકાર છે. કહ્યું
છે કે અહીં શ્રુતજ્ઞાન વડે અધિકાર છે. કેમકે શ્રુતવડે બાકીના ચારજ્ઞાનોનો અને પોતાનો
પણ અનુયોગ થાય છે. પ્રદીપનું દષ્ટાન્ત છે. (જેમ પ્રદીપ પ્રગટેલો હોય તો એ પોતાને
પણ પ્રકાશે અને પોતાની આજુબાજુ પડેલા ઘટાદિ પદાર્થોને પણ પ્રકાશે એમ દ્વાદશાંગી
વગેરે શ્રુતજ્ઞાન છે. દ્વાદશાંગી પોતે પોતાનો બોધ કરાવે જ છે. જેમ જેમ દ્વાદશાંગી
વાંચો, તેમ તેમ એનો બોધ થાય. આમ એ સ્વપ્રકાશક છે જ એટલે પ્રદીપ જેવી છે.

હવે મતિ-અવધિ, મનઃપર્યવ-કેવલ આ ચારજ્ઞાનોનું સ્વરૂપ પણ શાસ્ત્રો દ્વારા જ
આપણે જાણી શકીએ છીએ. એટલે શ્રુતજ્ઞાન એ ચારેયનો પણ પ્રકાશક છે. આમ પાંચેય
જ્ઞાનોમાં શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા જ આપણે જાણી શકીએ છીએ. એટલે શ્રુતજ્ઞાન એ ચારેયનો
પણ પ્રકાશક છે. આમ પાંચેય જ્ઞાનોમાં શ્રુતજ્ઞાન સ્વપ્રકાશક હોવાથી એ ચઢીયાતું છે.
એટલે ભાગમંગલ તરીકે શ્રુતજ્ઞાન લેવાય છે.

દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતનો આચાર્યવડે કરાતો વ્યાખ્યાનાદિરૂપ અનુયોગ પણ શ્રુત જ છે.
એટલે એમ કહી શકાય કે દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતનો અનુયોગ શ્રુતવડે થાય છે. એટલે કે
શ્રુતવડે શ્રુતનો અનુયોગ થાય છે. એમ બાકીના ચારજ્ઞાનોનો અનુયોગ પણ શ્રુતવડે થાય
છે. એટલે એમ કહેવાય કે શ્રુતવડે બાકીનાનો પણ અનુયોગ થાય છે.)

આમ નામાદિ ચાર મંગલમાં જ્યારે ભાવમંગલની વિચારણા આવે, ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન

ભાવમંગલ તરીકે લેવાય છે. હવે એ શ્રુતજ્ઞાનના જ ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા પ્રવર્તે છે. કહ્યું છે કે શ્રુતજ્ઞાનના ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ પ્રવર્તે છે. (ગુરુ શિષ્યને દશવૈ.નું પ્રથમઅધ્યયન આપે તો એ પ્રથમઅધ્યયનનો ઉદ્દેશો થયો. એ પછી શિષ્ય એને કંઠસ્થ કરી ગુરુને સંભળાવે એટલે ગુરુ એને કહે કે “હવે આને સ્થિર-પરિચિત કર. તારા નામની જેમ આત્મસાત્ છે, એમ આ અધ્યયનને આત્મસાત્ કર...” આ શ્રુતજ્ઞાનનો સમુદ્દેશ કહેવાય. અને જ્યારે શિષ્ય એને અત્યંત સ્થિરપરિચિત કરી દે, એટલે પછી ગુરુ એને રજા આપે કે “હવે આ સૂત્ર બીજાઓને આપવાની પણ તને સંમતિ છે” આ અનુજ્ઞા કહેવાય. પછી ગુરુ એને એ સૂત્રનાં અર્થ વિસ્તારથી વિધિપૂર્વક કહે એનું નામ અનુયોગ.

હવે મતિજ્ઞાનાદિમાં આવું તો કંઈ હોતું નથી કે ગુરુ શિષ્યને પહેલાં મતિજ્ઞાનાદિ આપે. પછી શિષ્ય મતિજ્ઞાનાદિ તૈયાર કરી લે એટલે ગુરુ એની પાસે એ પાકા કરાવે... પછી એ મત્યાદિ બીજાને આપવાની અનુજ્ઞા આપે. અને પછી એના ઉપર વ્યાખ્યાન કરે... આ બધું એ ચારજ્ઞાનોમાં નથી. એટલે એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે શ્રુતજ્ઞાનનાં જ ઉદ્દેશાદિ થાય, શેષ ચારજ્ઞાનનાં નહિ.)

હવે એમાં શરુઆતમાં જ ઉદ્દિષ્ટ, સમુદ્દિષ્ટ અને અનુજ્ઞાત બની ચૂકેલા એવા તે શ્રુતનો પછી અનુયોગ થાય, આ કારણસર નિર્યુક્તિકારવડે ગાથામાં કહેવાયું કે “શ્રુતજ્ઞાનમાં અનુયોગવડે અધિકાર છે.”

(આખો ક્રમ આ પ્રમાણે છે કે નામાદિ ચાર મંગલ છે, એમાં ભાવમંગલ તરીકે શ્રુતજ્ઞાન છે. એ શ્રુતજ્ઞાનના ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા થઈ જાય પછી એનો અનુયોગ થાય. આમ અનુયોગ શ્રુતજ્ઞાનનો જ થાય. માટે નિર્યુક્તિકારે કહ્યું કે શ્રુતજ્ઞાનમાં જ અનુયોગવડે અધિકાર છે. અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનનો જ અનુયોગ કરવાનો હોય છે.)

તે અનુયોગ ચાર પ્રકારે છે.

પ્રશ્ન : કેવી રીતે ?

ઉત્તર : આ પ્રમાણે (૧) ચરણકરણાનુયોગ એમાં જે આચરાય તે ચરણ. વ્રતાદિ એ ચરણ છે. કહ્યું છે કે “પાંચવ્રત, ૧૦ શ્રમણધર્મ, ૧૭ સંયમ, ૧૦ વૈયાવચ્ચ, ૮ બ્રહ્મગુપ્તિ, ૩ જ્ઞાનાદિ, ૧૨ તપ, ૪ ક્રોધનિગ્રહાદિ આ ચરણ છે.”

જે કરાય તે કરણ. પિંડવિશુદ્ધિ વગેરે કરણ છે. કહ્યું છે કે પિંડવિશુદ્ધિ, (અશનાદિ ૪ની શુદ્ધિ). પાંચ સમિતિ, ૧૨ ભાવના, ૧૨ પ્રતિમા, ૫ ઈન્દ્રિયનિરોધ, ૨૫ પ્રતિલેખન, ૩ ગુપ્તિ, ૪ અભિગ્ર. આ કરણ છે.

ચરણ અને કરણનો અનુયોગ એ ચરણકરણાનુયોગ.

અનુરૂપ એવો યોગ તે અનુયોગ કહેવાય. સૂત્રનો અર્થની સાથે અનુરૂપ સંબંધ કરવો એટલે કે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરવું એ અનુયોગ છે. (જે સૂત્રનો જે અર્થ યોગ્ય ગણાય, તે અર્થ દર્શાવવો એ અનુયોગ...)

પ્રશ્ન : ગાથામાં તો ચરણકરણાનુઓમે એમ સાતમીવિભક્તિ કરેલી છે. તમે તો પ્રથમા સમજો છો.

ઉત્તર : અહીં આ શબ્દ એકરાન્ત છે. એ સાચું. પણ પ્રાકૃતશૈલીથી તો એકારાન્તશબ્દ એ પ્રથમાવિભક્તિવાળો પણ હોઈ શકે છે. જુઓ, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનો પાઠ છે કે “દિપ્તરૂપવાળો આ કોણ આવે છે ?...” અહીં કયરે અને દ્વિત્તરૂપે બેય એકારાન્ત શબ્દ છે, અને છતાં પ્રથમાન્ત ગાથા છે. તેમ અત્રે પણ સમજવું.

(૨) ધર્મ એટલે ધર્મકથાનુયોગ.

(૩) કાલે ચ એટલે કાલાનુયોગ, એટલે કે ગણિતાનુયોગ.

(૪) દ્રવ્યે ચ એટલે દ્રવ્યાનુયોગ.

તેમાં આચારાંગાદિ કાલિકશ્રુત ચરણકરણાનુયોગ છે. (જે, નિશ્ચિતકાળે કાલગ્રહણ લેવાપૂર્વક ભણી શકાય તે કાલિક શ્રુત)

ઉત્તરાધ્યયન વગેરે ઋષિભાષિતસૂત્રો ધર્મકથાનુયોગ છે.

સૂર્યપ્રજાપ્તિ વગેરે ગણિતાનુયોગ છે.

દૃષ્ટિવાદ દ્રવ્યાનુયોગ છે.

કહ્યું છે કે “કાલિકશ્રુતો, ઋષિભાષિતો અને ત્રીજાઅનુયોગરૂપ સૂર્યપ્રજાપ્તિ તથા બધો જ દૃષ્ટિવાદ એ ચોથોઅનુયોગ છે.” (કાલિકશ્રુતો પહેલો, ઋષિભાષિતાદિ બીજો...)

(આ તો સૂત્રની અપેક્ષાએ અનુયોગ બતાવ્યો.)

અહીં અર્થથી અનુયોગ બે પ્રકારે છે. (૧) અપૃથક્ત્વાનુયોગ (૨) પૃથક્ત્વાનુયોગ.

તેમાં અપૃથક્ત્વાનુયોગ એટલે જેમાં એકજ સૂત્રમાં ચરણકરણ, ધર્મકથાદિ બધાની જ પ્રરૂપણા કરાય.

(પ્રશ્ન : એકજ સૂત્રમાં ચારેયની પ્રરૂપણા શક્ય જ શી રીતે બને ? દા.ત. ધમ્મો એ ગાથામાં તો ચરણકરણની જ પ્રરૂપણા શી રીતે શક્ય બને ?)

ઉત્તર : સૂત્ર અનંતગમો અને અનંતપર્યાયોવાળું હોવાથી એકજ સૂત્રમાં ચારેયની પ્રરૂપણા શક્ય છે. અને એ રીતે એક સૂત્રમાં બધાની ભેગી પ્રરૂપણા તે અપૃથક્ત્વાનુયોગ.

પૃથક્ત્વાનુયોગ એટલે જેમાં કોઈ સૂત્રમાં ચરણકરણ જ પ્રરૂપાય, કોઈક સૂત્રમાં વળી ધર્મકથા જ પ્રરૂપાય... વગેરે.

આ બેય પ્રકારના અનુયોગનું સ્વરૂપ તો નીચે બતાવાતી ગાથા દ્વારા અને આવશ્યક વિશેષવિવરણ દ્વારા જાણી લેવું.

એ ગાથા આ પ્રમાણે છે કે જ્યાં સુધી આર્યવ્રજસ્વામી હતા, ત્યાં સુધી કાલિક-અનુયોગનું અપૃથક્ત્વ હતું. ત્યાર પછી કાલિકશ્રુત અને દષ્ટિવાદમાં પૃથક્ત્વ શરૂ થયું.

इह पुनः पृथक्त्वानुयोगेनाधिकारः, तथा चाह निर्युक्तिकारः —

પ્રસ્તુતમાં = દશવૈકાલિકમાં તો પૃથક્ત્વાનુયોગવડે અધિકાર છે. એટલે કે અહીં તો પૃથક્ત્વાનુયોગ જ લેવાનો છે.

નિર્યુક્તિકાર આજ વાત કરે છે.

અપુહતપુહુત્તાઈં નિદિસિઝં એત્થ હોઈ અહિગારો । ચરણકરણાણુઓગેણ તસ્સ દારા ઇમે હુંતિ ॥૪॥

નિર્યુક્તિ-૪ ગાથાર્થ : અપૃથક્ત્વ પૃથક્ત્વને નિર્દેશીને અહીં ચરણકરણાનુયોગવડે અધિકાર છે. તેના આ દ્વારો છે.

વ્યાખ્યા-‘અપૃથક્ત્વપૃથક્ત્વે’ લેશતો નિર્દિષ્ટસ્વરૂપે નિર્દિષ્ય ‘અત્ર’ પ્રક્રમે ભવત્યધિકારઃ, કેન ? — ‘ચરણકરણાનુયોગેન’ ‘તસ્ય’ ચરણકરણાનુયોગસ્ય ‘દ્વારાણિ’ પ્રવેશમુખાનિ ‘અમૂનિ’ વક્ષ્યમાણલક્ષણાનિ ભવન્તીતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : જે બે અનુયોગોનું સ્વરૂપ અમે ત્રીજીગાથાની વૃત્તિમાં લેશથી દેખાડી દીધું છે, તે અપૃથક્ત્વ-પૃથક્ત્વઅનુયોગનો નિર્દેશ કરી (ઉલ્લેખ કરી) અહીં તો ચરણકરણાનુયોગવડે અધિકાર થાય છે. (આ અનુયોગચતુષ્કમાંથી એક જ અનુયોગનો અહીં અધિકાર લીધો. એટલે એનો અર્થ જ એ કે અહીં પૃથક્ત્વાનુયોગનો અધિકાર છે... અપૃથક્ત્વનો નહિ.)

તે ચરણકરણાનુયોગના દ્વારો = પ્રવેશમુખો આગળ કહેવાતા લક્ષણવાળા છે. (દ્વાર એ પ્રવેશ કરવા માટેનું મુખ કહેવાય. અનુયોગમાં પ્રવેશ કરવા માટેના મુખ સમાન

નીચેના દ્વારો છે. એ દ્વારોના માધ્યમે સહેલાઈથી અનુયોગ કરી શકાય.)

નિક્ષેવેગદ્વનિરુત્તવિહી પવિત્રી ય કેળ વા કસ્સ ? । તદ્વારભેયલક્ષણ તયરિહપરિસા
ય સુત્તથો ॥૫॥

નિર્યુક્તિ-૫ ગાથાર્થ : (૧) નિક્ષેપ (૨) એકાર્થ (૩) નિરુક્ત (૪) વિધિ (૫) પ્રવૃત્તિ
(૬) કોનાવડે ? (૭) કોનો ? (૫) તદ્દ્વારભેદ (૯) લક્ષણ (૧૦) તદર્હપર્ષદા (૧૧)
સૂત્રાર્થ.

વ્યાખ્યા-અસ્યાઃ પ્રપञ्चार्થઃ આવશ્યકવિશેષવિવરણાદવસેયઃ, સ્થાનાશૂન્યાર્થ તુ
સદ્લક્ષેપાર્થઃ પ્રતિપાદ્યત્ત્વમ્મિત્તિ, 'નિક્ષેવ'ત્તિ અનુયોગસ્ય નિક્ષેપઃ કાર્યઃ, તદ્વથા-
નામાનુયોગ इत्यादि, 'एगद्वत्ति' तस्यैव एकार्थिकानि वक्तव्यानि, तद्वथા-અનુયોગો
નિયોગ इत्यादि, 'निरुक्त'ત્તિ तस्यैव निरुक्तं वक्तव्यम्, अनुयोजनमनुयોગः अनुरूपो वा
योग इत्यादि, 'विहि'त્તિ तस्यैव विधिर्वक्तव्यो, वक्तुः श्रोतुश्च, तत्र वक्तुः 'सुतत्तथो खलु
पढमो बीओ णिज्जुत्तिमीसिओ भणिओ । तइओ य निरवसेसो एस विही होइ अणुओगे
॥१॥" श्रोतुश्चायम् - "मूयं हुंकारं वा बाढक्कार पडिपुच्छ वीमंसा । तत्तो पसंगपारायणं
च परिनिट्ठ सत्तमए ॥१॥"

ટીકાર્થ : આ ગાથાનો વિસ્તારથી અર્થ આવશ્યક વિશેષવિવરણથી જાણી લેવો.
સ્થાન શૂન્ય ન રહી જાય એ માટે અહીં સંક્ષેપથી અર્થ કહેવાય છે.

(૧) નિક્ષેપ : અનુયોગનો નિક્ષેપ કરવો. તે આ પ્રમાણે-નામાનુયોગ,
સ્થાપનાનુયોગ...

(૨) એકાર્થ : અનુયોગના જ સમાનાર્થી કહેવા. તે આ પ્રમાણે-અનુયોગ, નિયોગ.

(૩) નિરુક્ત : અનુયોગ શબ્દનો જ વ્યુત્પત્તિ-અર્થ કહેવો. અનુયોજન એટલે
અનુયોગ, અનુરૂપ યોગ.... વગેરે.

(૪) વિધિ : અનુયોગની જ વિધિ કહેવાની. તેમાં વક્તાની વિધિ અને શ્રોતાની
વિધિ કહેવી.

તેમાં વક્તાની વિધિ આ પ્રમાણે છે કે પહેલો સૂત્રનો અર્થ કહેવો. બીજો
નિર્યુક્તિમિશ્રિત અર્થ કહેવાયેલો છે. ત્રીજો નિરવશેષ-સંપૂર્ણ કહેવાયેલો છે. અનુયોગમાં
આ વિધિ છે. (વક્તા પ્રથમ મૂળસૂત્રનો સીધેસીધો અર્થ જ કહે. ત્યારબાદ જ્યારે

બીજીવાર કહેવાનો અવસર આવે ત્યારે એ સૂત્રાની નિર્યુક્તિઓનો અર્થ પણ સાથે કહે અને જ્યારે ત્રીજીવાર કહે ત્યારે સૂત્રાર્થ અને નિર્યુક્તિ-અર્થ સિવાયના પણ તેને અનુસરતા જે કોઈ પદાર્થો હોય તે બધા જ પદાર્થો કહે.)

શ્રોતાની વિધિ આ પ્રમાણે છે કે (૧) મુંગો રહે (૨) હુંકાર કરે. (૩) બાઢંકાર કરે. (૪) પ્રતિપૃચ્છા કરે. (૫) વિમર્શ કરે. (૬) ત્યાર પછી પ્રસંગપારાયણ કરે. (૭) સાતમીવારના શ્રવણમાં પરિનિષ્ઠા પામે. (આનો વિસ્તૃતઅર્થ આવશ્યકમાંથી જાણવો. વિશેષ માત્ર એટલું જ કે જે વ્યુત્પન્ન શિષ્ય હોય તેઓને તો ગુરુ ઉપરબતાવેલ ગુરુની વિધિમુજબ ત્રણવારમાં જ બધા અર્થો આપી દે. પણ મંદબુદ્ધિવાળા શિષ્યને કુલ ૭વાર ગુરુ એકના એક સૂત્રના અર્થ કહે. એટલે એ દરેક શ્રવણ વખતે એ શું શું કરે ? એ દર્શાવતી આ ગાથા છે. દા.ત. પહેલીવાર સાંભળે ત્યારે કંઈપણ ન બોલે, મુંગો મુંગો સાંભળે. બીજીવાર સાંભળે ત્યારે હુંકાર કરે. ત્રીજીવાર સાંભળે ત્યારે “એકદમ બરાબર છે.” એમ બોલવું... વગેરે... સાતમીવાર સાંભળ્યા બાદ એ શિષ્ય ગુરુની જેમજ એ પદાર્થ બોલતો થઈ જાય.)

‘પવિત્તી ય’ત્તિ અનુયોગસ્ય પ્રવૃત્તિશ્ચ વક્તવ્યા, સા ચતુર્ભઙ્ગાનુસારેણ વિજ્ઞેયા, ઉક્તં ચ - ‘ણિચ્ચં ગુરુ પમાઈં સીસા ચ ગુરુ ણ સીસગા તહ ચ । અપમાઈ ગુરુ સીસા પમાઈણો દોવિ અપમાઈ ॥૧॥ પઢમે નત્થિ પવિત્તી બીએ તઙ્ગે ચ ણત્થિ થોવં વા । અત્થિ ચઙ્ગે પવિત્તી એત્થં ગોણીએ દિઙ્ગંતો ॥૨॥ અપ્પણહુયા ડ ગોણી ણેવ ચ દોઢ્ઢા સમુજ્જઓ દોઢું । ચીરસ્સ કઓ પસવો ? જઙ્ગે ચ બહુચીરદા સા ડ ॥૩॥ બિત્થિએઙ્ગે ણત્થિ ચીરં થોવં તહ વિજ્જએ વ તઙ્ગેવિ । અત્થિ ચઙ્ગે ચીરં એસુવમા આયરિયસીસે ॥૪॥ ગોણિસરિચ્છો ડ ગુરુ દોહા ઇવ સાહુણો સમવ્સાયા । ચીરં અત્થપવિત્તી નત્થિ તર્હિ પઢમચિત્થિએસુ ॥૫॥ અહવા અણિચ્છમાણં અવિ કિં ચિ ડ જોગિણો પવત્તંતિ । તઙ્ગે સારંતંમી હોજ્જ પવિત્તી ગુણિત્તે વા ॥૬॥ અપમાઈ જત્થ ગુરુ સીસાવિય વિણયગહણસંજુત્તા । ધણિયં તત્થ પવિત્તી ચીરસ્સવ ચરિમભંગંમિ ॥૭॥’

(૫) પ્રવૃત્તિ : અનુયોગની પ્રવૃત્તિ કહેવાની છે. અર્થાત્ કેવી પરિસ્થિતિ હોય તો અનુયોગ સારો-સુંદર થાય ? એ કહેવાનું છે. તે પ્રવૃત્તિ ચારભાંગાઓનાં અનુસારે જાણવી.

(૧) કહ્યું છે કે નિત્ય (અ) ગુરુ પ્રમાદી અને શિષ્યો પણ પ્રમાદી (બ) ગુરુ પ્રમાદી,

શિષ્યો નહિ (ક) ગુરુ અપ્રમાદી, શિષ્યો પ્રમાદી (ડ) બે ય અપ્રમાદી (ર) પહેલા ભાંગામાં અનુયોગની પ્રવૃત્તિ નથી. બીજા અને ત્રીજામાં પણ નથી. અથવા તો થોડી છે. ચોથાભાંગામાં પ્રવૃત્તિ છે. આ વિષયમાં ગાયનું દષ્ટાન્ત છે. (૩) ગાય અપ્રસ્નુતા હોય, એટલે કે એના આંચળમાં દૂધ આવ્યું ન હોય, અને દોહનારો ગોવાળ પણ દોહવા માટે ઉઘમી ન હોય. તો દૂધનો પ્રસવ કેવી રીતે થાય? ભલે ને તે ગાય ઘણાં દૂધને આપનારી હોય. (ઘણું દૂધ આપનારી ગાય પણ જ્યાં સુધી એના આંચળમાંથી સહેજ દૂધ ટપકવા ન માંડે... ત્યાં સુધી દૂધ ન આપે...) (૪) બીજામાં પણ, અપ્રસ્નુતા ગાય અને ગોવાળ દોહવામાં ઉઘમી એ ભાંગામાં પણ દૂધ નથી. અથવા તો થોડુંક દૂધ હોય. ત્રીજામાં પણ, પ્રસ્નુતાગાય અને ગોવાળ દોહવામાં અનુઘમી એ ભાંગામાં દૂધ ન હોય અથવા થોડુંક દૂધ હોય. ચોથામાં, પ્રસ્નુતાગાય અને ગોવાળ દોહવામાં ઉઘમી એ ભાંગામાં દૂધ થાય. આચાર્ય અને શિષ્યમાં આ ઉપમા છે. (૫) ગુરુ ગાય જેવા છે. સાધુઓ દોહનારા ગોવાળ જેવા છે. દૂધ એટલે અર્થ, અનુયોગની પ્રવૃત્તિ. તેમાં પહેલા અને બીજા ભાંગામાં દૂધ નથી. (૬) અથવા (બીજાભાંગામાં) ઉઘમી જોગવાળા શિષ્યો અનુયોગ આપવા નહિ ઈચ્છતા એવા પણ ગુરુને કંઈક પ્રવૃત્તિ (અનુયોગ આપવાની) કરાવડાવે (જોગમાં સૂત્રાદિનો અભ્યાસ કરવાનો હોય એટલે તે શિષ્યો ગુરુને વિનંતિ કરી કરીને પણ કંઈક પ્રવૃત્તિ કરાવે.) ત્રીજાભાંગામાં ગુરુ શિષ્યોને સારણ કરે. સ્વાધ્યાય માટે વારંવાર પ્રેરણાદિ કરે અથવા તો શિષ્યો પણ પ્રમાદી હોવા છતાં ગુણવાન હોવાથી ગુરુની આમન્યા જાળવે ત્યાં કંઈક પણ અનુયોગપ્રવૃત્તિ થાય. (શિષ્યોમાં પ્રમાદ હોવાથી સંપૂર્ણપ્રવૃત્તિ તો ન જ થાય.) (૭) જ્યાં ગુરુ અપ્રમાદી હોય શિષ્યો પણ વિનયનાં સ્વીકારવાળા હોય અર્થાત્ વિનયી હોય. ત્યાં અનુયોગની પ્રવૃત્તિ પુષ્કળ થાય. જેમ છેલ્લા ભાંગામાં દૂધની પ્રવૃત્તિ થાય.

‘કેળ’ત્તિ કેનાનુયોગઃ કર્તવ્ય ઇતિ વક્તવ્યં, તત્ર ય ઇત્યંભૂત આચાર્યસ્તેન કર્તવ્યઃ, તદ્વથા—‘દેસકુલજાડરૂવી સંઘયણઘિંજુઓ અણાસંસી । અવિકત્થણો અમાઈં થિરપરિવાડી ગહિયવક્કો ॥૧॥ જિયપરિસો જિયનિહો મજ્ઞત્થો દેસકાલભાવન્ન । આસન્નલદ્ધપડ્ધો ણાણાવિહદેસભાસન્ન ॥૨॥ પંચવિહે આચારે જુત્તો સુત્તત્થતદુભયવિહિણ્ણ ॥ આહરણહેડકારણણયનિણ્ણો ગાહણાકુસલો ॥૩॥ સસમયપરસમયવિઙ્ગ ગંભીરો દિત્તિમં સિવો સોમો । ગુણસયકલિઓ જુગ્ગો પવયણસારં પરિકહેડં ॥૪॥’ આસામર્થઃ કલ્પાદવસેયઃ, પ્રાથમિકદશકાલિકવ્યાખ્યાને તુ લેશતં

ઉચ્યતે - આર્યદેશોત્પન્નઃ સુખાવબોધવાક્યો ભવતીતિ દેશગ્રહણં, પૈતૃકં કુલં વિશિષ્ટકુલોદ્ભવો યથોત્કિષ્ણતભારવહને ન શ્રામ્યતિ, માતૃકી જાતિઃ તત્સમ્પન્નો વિનયાન્વિતો ભવતિ, રૂપવાનાદેયવચનો ભવતિ, આકૃતૌ ચ ગુણા વસન્તિ, સંહનનધૃતિયુક્તો વ્યાખ્યાનતપોઽનુષ્ઠાનાદિષુ ન રહેદં યાતિ, અનાશંસી ન શ્રોતૃભ્યો વસ્ત્રાદ્યાકાઙ્ક્ષતિ, અવિકત્થનો બહુભાષી ન ભવતિ, અમાયી ન શાઠ્યેન શિષ્યાન્ વાહયતિ, સ્થિરપરિપાટી સ્થિરપરિચિતગ્રન્થસ્ય સૂત્રં ન ગલતિ, ગૃહીતવાક્યોઽપ્રતિઘાતવચનો ભવતિ, જિતપરિષત્ પરપ્રવાદિક્ષોભ્યો ન ભવતિ, જિતનિદ્રોઽપ્રમત્તત્વાદ્ વ્યાખ્યાનરતિર્ભવતિ પ્રકામનિકામશાયિનશ્ચ શિષ્યાશ્ચોદયતિ, મધ્યસ્થઃ સંવાદકો ભવતિ, દેશકાલભાવજ્ઞો દેશાદિગુણાનવબુદ્ધ્યાપ્રતિબદ્ધો વિહરતિ દેશનાં ચ કરોતિ, આસન્નલબ્ધપ્રતિભો જાત્યુત્તરાદિના નિગૃહીતઃ પ્રત્યુત્તરદાનસમર્થો ભવતિ, નાનાવિધદેશભાષાવિધિજ્ઞો નાનાદેશજવિનેયપ્રત્યાયનસમર્થો ભવતિ, જ્ઞાનાદિપञ્ચવિધાચારયુક્તઃશ્રદ્ધેયવચનોભવતિ, સૂત્રાર્થોભયજ્ઞઃ સમ્યગુત્સર્ગાપવાદ-પ્રરૂપકો ભવતિ, ઉદાહરણહેતુકારણનયનિપુણસ્તદગમ્યાન્ ભાવાન્ સમ્યક્ પ્રરૂપયતિ નાગમમાત્રમેવ, ગ્રાહણાકુશલઃ શિષ્યાનનેકથા ગ્રાહયતિ, સ્વસમયપરસમયવિત્ સુખં પરમતાક્ષેપમુખેન સ્વસમયં પ્રરૂપયતિ, ગમ્भीરો મહત્યપ્યકાર્યે ન રુષ્યતિ, દીપ્તિમાન્ પરપ્રવાદિક્ષોભમુત્પાદયતિ, શિવો મારિરોગાદ્યુપદ્રવવિઘાતકૃદ્ ભવતિ, સૌમ્યઃ પ્રશાન્તદૃષ્ટિતયા સકલજનપ્રીત્યુત્પાદકો ભવતિ, ઇત્યંભૂત એવ ગુણશતકલિતો યોગ્યઃ પ્રવચનમ્-આગમસ્તસ્ય સારસ્તં કથયિતુમિતિ, યતોઽસાવનેકભવ્યસત્ત્વપ્રબોધહેતુર્ભવતિ, ઉક્તં ચ-“ગુણસુદ્ધિઃસ વચનં ઘયમહુસિત્તોવ પાવઓ ભાઈ । ગુણહીણસ્સ ન સોહઈ ણેહવિહીણો જહ પઈવો ॥૧॥” તથા ચાન્યેનાપ્યુક્તમ્-“ક્ષીરં ભાજનસંસ્થં ન તથા વત્સસ્ય પુષ્ટિમાવહતિ । આવત્મામાનશિરસો યથા હિ માતૃસ્તનાત્પિબતઃ ॥૧॥ તદ્વત્સુભાષિતમયં ક્ષીરં દુઃશીલભાજનગતં તુ । ન તથા પુષ્ટિં જનયતિ યથા હિ ગુણવન્મુખાત્પીતમ્ ॥૨॥ શીતેઽપિ યત્નલબ્ધો ન સેવ્યતેઽગ્નિર્યથા શ્મશાનસ્થઃ । શીલવિપન્નસ્ય વચઃ પથ્યમપિ ન ગૃહ્યતે તદ્વત્ ॥૩॥ ચારિત્રેણ વિહીનઃ શ્રુતવાનપિ નોપજીવ્યતે સદ્ધિઃ । શીતલજલપરિપૂર્ણઃ કુલજૈશ્ચાણ્ડાલકૂપ ઇવ ॥૪॥”

(૬) કેન : કોનાવડે અનુયોગ કરવાયોગ્ય છે ? એ આ દ્વારમાં કહેવાનું છે. તેમાં જે આવાપ્રકારના આચાર્ય હોય, તેમણે અનુયોગ કરવો જોઈએ. તે આ પ્રમાણે (૧)

દેશકુલજાતિરૂપવાળા, સંઘયણાદિથી યુક્ત, અનાશંસી, અવિકત્થન, અમાયાવી, સ્થિરપરિપાટી, ગ્રાહ્યવાક્ય (૨) જિતપર્ષદ્, જિતનિદ્ર, મધ્યસ્થ, દેશકાલભાવજ્ઞ, આસનલબ્ધપ્રતિજ્ઞા, નાનાવિધ દેશભાષાજ્ઞ (૩) પંચવિધ આચારમાં યુક્ત, સૂત્રાર્થતદ્બલ્યવિધિના જ્ઞાતા, દૃષ્ટાન્ત-હેતુ-કારણ-નયમાં નિપુણ, ગ્રાહણાકુશલ (૪) સ્વસમય, પરસમયજ્ઞાતા, ગંભીર, દિક્ષિમાન, શિવ, સૌમ્ય, સેંકડો ગુણોથી યુક્ત આચાર્ય પ્રવચનનાં સારને કહેવાને માટે યોગ્ય છે.

આ ચારગાથાનો અર્થ બૃહત્કલ્પમાંથી જાણી લેવો. દશકાલિકના પ્રાથમિકવ્યાખ્યાનમાં તો લેશથી એ અર્થ કહેવાય છે.

(૧) આર્યદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા આચાર્ય સુખેથી સમજી શકાય એવા વાક્યવાળા હોય એટલે દેશ શબ્દનું ગ્રહણ કરેલ છે. (આર્યભાષા ઉપર પક્કડ સ્વાભાવિક હોય, એટલે બધા સહેલાઈથી સમજી શકે. અંગ્રેજ માણસ દીક્ષા લઈ આચાર્ય બને તો એના વાક્યો સમજવા કપરા પડે.)

(૨) પિતાસંબંધી કુલ હોય, વિશિષ્ટકુલમાં ઉત્પત્તિવાળા આચાર્ય ઉપાડેલા ભારને વહન કરવામાં થાકે નહિ.

(૩) માતાસંબંધી જાતિ હોય. જાતિસંપન્ન આચાર્ય વિનયવાળા હોય.

(૪) રૂપવાન આદેયવચનવાળા હોય. (રૂપવાનનાં વચનને બધા જલ્દી સ્વીકારે) વળી આકૃતિમાં ગુણો વસે છે.

(૫) સંઘયણ અને ધૃતિવાળા આચાર્ય વ્યાખ્યાન-તપોડનુષ્ઠાન વગેરેમાં ખેદ ન પામે.

(૬) અનાશંસી આચાર્ય શ્રોતાઓ પાસેથી વસ્ત્રાદિની અપેક્ષા ન રાખે.

(૭) અવિકત્થન આચાર્ય બહુ બોલનારા ન હોય.

(૮) અમાયી આચાર્ય કપટથી શિષ્યોનું સંચાલન ન કરે.

(૯) સ્થિરપરિપાટી આચાર્ય એટલે જેણે ગ્રન્થ-સૂત્રને સ્થિર-પરિચિત કર્યા છે તે. તેવા આચાર્યનું સૂત્ર ગળી ન જાય, ભુલાઈ ન જાય.

(૧૦) ગૃહીતવાક્યવાળા આચાર્ય પ્રતિઘાત ન પામે, નિષ્ફળ ન જાય તેવા વચનવાળા હોય.

(૧૧) જિતપર્ષદ્ આચાર્ય બીજા પ્રવાદીઓવડે ક્ષોભ પામનારા ન હોય.

(૧૨) જિતનિદ્ર આચાર્ય અપ્રમત્ત હોવાથી વ્યાખ્યાનમાં રતિ = રુચિવાળા હોય.

અને એકાદ દિન વધારે ઉંઘનારા અને રોજે રોજ વધારે ઉંઘનારા એ બે ય પ્રકારનાં શિષ્યોને પ્રેરણા કરી શકનારા હોય.

(૧૩) મધ્યસ્થ આચાર્ય સંવાદક, સમાધાન કરાવનાર, ઝઘડો મટાડનાર હોય.

(૧૪-૧૫-૧૬) દેશ-કાલ-ભાવજ્ઞાતા આચાર્ય દેશાદિગુણોને જાણીને પ્રતિબંધ, રાગ વિના વિચરે અને દેશના આપે.

(૧૭) આસન્નલબ્ધપ્રતિભ આચાર્ય અન્યવાદીઓવડે ખોટાઉત્તરાદિવડે પરેશાન કરાયેલા છતાં સામે ઉત્તર આપવામાટે સમર્થ બને. (એકવાદી બીજાવાદીને તોડી પાડવા જે કુતર્ક કરે તેને જાતિ કહે છે...એ બધું નિરૂપણ ન્યાયમાં આવે છે. આચાર્ય આવા આક્રમણો સામે જડબાતોડ જવાબ આપવા સમર્થ હોય.)

(૧૮) જુદા-જુદા દેશની જુદી જુદી ભાષાઓનાં જ્ઞાતા આચાર્ય જુદા જુદા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શિષ્યોને પદાર્થો સમજાવવા સમર્થ બને. (દરેકને પોતપોતાની ભાષામાં સમજાવે.)

(૧૯ થી ૨૩) જ્ઞાનાદિ પાંચપ્રકારના આચારવાળા આચાર્ય શ્રદ્ધેયવચનવાળા હોય, અર્થાત્ બધા એમનાં વચન ઉપર શ્રદ્ધા કરે.

(૨૪-૨૫-૨૬) સૂત્ર-અર્થ-ઉભયનાં જ્ઞાતા આચાર્ય સમ્યગૂરીતે ઉત્સર્ગ અને અપવાદનાં પ્રરૂપક હોય.

(૨૭ થી ૩૦) ઉદાહરણ, હેતુ, કારણ, નયમાં નિપુણ આચાર્ય ઉદાહરણાદિવડે જાણવાયોગ્ય પદાર્થોને ઉદાહરણાદિ દર્શાવવા દ્વારા સમ્યગૂરીતે પ્રરૂપી શકે એ માત્ર આગમની જ પ્રરૂપણા ન કરે. (અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે એટલે જ સાચું, એમ જ ન કહેતાં તર્કથી પણ સાબિત કરે)

(૩૧) ગ્રાહણકુશલ, પદાર્થો સમજાવવામાં ચતુર આચાર્ય અનેકપ્રકારે શિષ્યોને પદાર્થો ગ્રહણ કરાવે.

(૩૨) સ્વસમય અને પરસમયનાં જ્ઞાતા આચાર્ય સહેલાઈથી પરમતનું ખંડન કરવા દ્વારા સ્વમતને પ્રરૂપે.

(૩૩) ગંભીર આચાર્ય બીજા પ્રવાદીઓમાં ક્ષોભને ઉત્પન્ન કરે.

(૩૪) દીપ્તિમાન આચાર્ય બીજા પ્રવાદીઓમાં ક્ષોભને ઉત્પન્ન કરે.

(૩૫) શિવ આચાર્ય મારિ, રોગ વગેરે ઉપદ્રવોનો વિદ્યાત કરનારા હોય.

(૩૬) સૌમ્ય આચાર્ય પ્રશાન્તદષ્ટિવાળા હોવાથી તમામ લોકોને પ્રીતિ

ઉત્પન્નકરનારા થાય.

આવા સેંકડો ગુણોથી યુક્ત આચાર્ય જ આગમનાં સારને કહેવાને માટે સુપાત્ર છે. કેમકે આ આચાર્ય અનેક ભવ્યજીવોના બોધનું કારણ બને છે.

કહ્યું છે કે ગુણોમાં સારી રીતે સ્થિર રહેલાનું વચન ધી અને મધુથી સિંચાયેલા અગ્નિ જેવું દૈદિપ્યમાન, સુંદર લાગે. ગુણહીનનું વચન તો તેલ વિનાના દિપકની જેમ ન શોભે.

બીજાઓવડે પણ કહેવાયું છે કે (૧) વાસણમાં રહેલું દૂધ તેવાપ્રકારની પુષ્ટિ વાછરડાને ન આપે, કે જેવાપ્રકારની પુષ્ટિ હલતા, ચંચળ મસ્તકવાળા, માતાના સ્તનમાંથી પીતા વાછરડાને એ દૂધ આપે. (૨) એ દૂધની જેમ જ ખરાબ આચારવાળા રૂપ વાસણમાં રહેલું સુંદરવચન રૂપી દૂધ તેવા પ્રકારની પુષ્ટિ ન આપે, જેવા પ્રકારની પુષ્ટિને ગુણવાનના મુખમાંથી પીવાયેલું સુંદરવચન રૂપી દૂધ આપે. (૩) જેમ ઠંડીમાં પણ યત્નથી મેળવાયેલો, શ્મશાનમાં રહેલો અગ્નિ વપરાશમાં નથી લેવાતો તેમ ચારિત્રભ્રષ્ટનું હિતકારીવચન પણ ગ્રહણ નથી કરાતું. (૪) ચારિત્રથી રહિત શ્રુતવાન હોય તો પણ સજજનોવડે આશ્રય કરાતો નથી. જેમકે કુલવાનોવડે શીતજલથી ભરેલો ચાંડાલનો કુવો આશ્રય નથી કરાતો.

‘કસ્સ’તિ કસ્યાનુયોગ ? इति वक्तव्यं, तत्र सकलश्रुतज्ञानस्याप्यनुयोगो भवति, अमुं पुनः प्रारम्भमाश्रित्य दशकालिकस्येति । अत्राह-ननु ‘दसकालियनिज्जुत्ति’ કોત્તિઙ્ગસામિતિ’ અસ્માદેવ વચનતઃ પ્રકૃતદ્વારાર્થસ્યાવગતત્વાત્ તદુપન્યાસોઽનર્થક इति, ન, અધિકૃતનિષ્કેપાદિદ્વારકલાપસ્યાશેષશ્રુતસ્કન્ધવિષયત્વાત્, તદ્વલેનૈવ ચ નિર્યુક્તિકારેણાપિ તથોપન્યસ્તત્વાત્, અસ્માદેવ સ્થાનાદન્યત્રાપ્યાદૌ શાસ્ત્રાભિધાનપૂર્વક ઉપન્યાસઃ ક્રિયત इति ભાવના । व्याख्यातं लेशतो निर्युक्तिगाथादलं, पश्चाद्ध त्वध्ययनाधिकारे यथाऽवसरं व्याख्यास्यामः, यतस्तत्रैवोपक्रमाद्यनुयोगद्वारानुपूर्व्यादित- ङ्गेदसूत्रादिलक्षणतदर्हपर्वदादयश्च वक्तुं शक्यन्ते, नान्यत्र, निर्विषयत्वादित्यलं प्रसङ्गेन ॥

(૭) કસ્ય : કોનો અનુયોગ કરવાનો ? એ કહેવાનું છે. તેમાં તમામે તમામ શ્રુતજ્ઞાનનો અનુયોગ થઈ શકે છે. પણ આ જે પ્રારંભ કર્યો છે, એને આશ્રયીને તો દશકાલિકનો અનુયોગ કરવાનો છે.

પ્રશ્ન : પહેલી જ નિર્યુક્તિગાથામાં દશકાલિયનિજ્જુત્તિ કિત્તઙ્ગસામિ એમ કહેલું. હવે એ વચનથી જ આ કસ્ય નામના પ્રસ્તુતદ્વારનો અર્થ જણાઈ જ ગયેલો છે કે “કોનો

અનુયોગ કરવાનો છે ?” અને એટલે આ દ્વારનો ઉપન્યાસ નકામો બની રહે છે.

ઉત્તર : આ પ્રસ્તુત જે નિક્ષેપાદિદ્વારોનો સમૂહ છે. એ તમામે તમામ શ્રુતસ્કન્ધોમાટે આ જ દ્વારો છે. હા ! માત્ર દશવૈકાલિકમાટેનો જ આ દ્વારસમૂહ હોત તો તો તમારી વાત બરાબર કે એ નકામો બને. પણ આ દ્વારસમૂહ તો બધે જ એક સરખો જ કહેવાનો છે. એટલે અહીં પણ **કસ્સ** દ્વાર તો આવે જ છે. નિર્યુક્તિકારે પણ આ દ્વારના બલથી જ પહેલીગાથામાં **દશકાલિય** એ પ્રમાણે ઉપન્યાસ કરેલો છે. એટલે કે **કસ્સ** દ્વારને નજર સામે રાખીને જ નિર્યુક્તિકારે પ્રથમગાથામાં **દશકાલિય** નો ઉલ્લેખ કરી લીધો છે. ભાવના=સાર એ કે “આ **કસ્સ** નામના દ્વારરૂપી સ્થાનથી જ બીજા પણ ગ્રન્થોમાં શરુઆતમાં શાશ્વત્ત્વ નામ લેવાપૂર્વક ઉપન્યાસ કરાય છે.”

આમ લેશથી પમી નિર્યુક્તિ ગાથાનો એક અંશ વ્યાખ્યાન કરાયો. હવે જે એનો પશ્ચાર્થ છે, કે જેમાં ૮ થી ૧૧ દ્વારો છે. એનું તો અધ્યયનના અધિકારમાં જ્યારે જેનો અવસર આવશે, ત્યારે વ્યાખ્યાન કરશું.

પ્રશ્ન : એ દ્વારોનું વર્ણન અધ્યયનનાં અધિકારમાં કેમ ? અહીં કેમ નહિ ?

ઉત્તર : અધ્યયનનાં અધિકારમાં જ ઉપક્રમાદિ અનુયોગદ્વારો અને તેના આનુર્પૂર્વાદિવગેરે ભેદો (૮ મું દ્વાર), સૂત્રાદિનું લક્ષણ (૯મું દ્વાર), તેને યોગ્ય પર્ષદા વગેરે (૧૦મું દ્વાર) કહેવા શક્ય છે. અન્યત્ર એ કહેવા શક્ય નથી. કેમકે ત્યાં એ દ્વારો વિષય વિનાના બની જાય છે. (અધ્યયન શરુ થાય તો એના ઉપક્રમાદિ દ્વારોની વિચારણા થાય, તે અધ્યયનાત્મક સૂત્ર કેવું હોવું જોઈએ ? એની વિચારણા થાય.. તેને યોગ્યપર્ષદા વગેરેની વિચારણા થાય. પણ અધ્યયન જ ન હોય તો આ બધાની વિચારણા કોને આધારે કરવી ? એટલે આ બધાનો વિષય અધ્યયન છે, માટે અધ્યયનનો અધિકાર શરુ થયાબાદ આ બધા દ્વારોનું વર્ણન કરીશું.)

અહીં વિસ્તાર વડે સર્યું.

સામ્પ્રતં પ્રકૃતયોજનામેવોપદર્શયન્નાહ નિર્યુક્તિકારઃ -

હવે નિર્યુક્તિકાર પ્રકૃત=પ્રસ્તુતની યોજનાને જ દેખાડતા કહે છે કે

एयाँ पख्वेउं कप्पे वण्णियगुणेण गुरुणा उ । अणुओगो दसवेयालियस्स विहिणा कहेयव्वो ॥६॥

નિર્યુક્તિ-૬ ગાથાર્થ : આ બધાની પ્રરૂપણા કરીને કલ્પમાં વર્ણવાયેલા ગુણોવાળા ગુરુએ વિધિપૂર્વક દશકાલિકનો અનુયોગ કહેવો.

વ્યાખ્યા-‘एतानि’ નિક્ષેપાદિદ્વારાણિ ‘प्ररूप्य’ વ્યાખ્યાય કલ્પે વર્ણિતગુણેન ગુરુणा, षट्त्रिंशद्गुणसमन्वितेनेत्यर्थः । અનુયોગો દશવૈકાલિકસ્ય ‘विधिना’ પ્રવચનોક્તેન ‘कथयितव्य’ આખ્યાતવ્ય ઇતિ ગાથાર્થઃ । સમ્પ્રત્યજ્ઞાનાનઃ શિષ્યઃ પૃચ્છતિ -યદિ દશકાલિકસ્યાનુયોગસ્તતસ્તદ્દશકાલિકં ભદન્ત ! કિમ્દમ્દ્જ્ઞાનિ ? શ્રુતસ્કન્ધઃ શ્રુતસ્કન્ધાઃ ? અધ્યયનમધ્યયનાનિ ? ઉદ્દેશક ઉદ્દેશકા ? इत्यष्टौ प्रश्नाः, એતેષાં મધ્યે ત્રયો વિકલ્પાઃ : खलु प्रयुज्यन्ते, તદ્વથા-દશકાલિકં શ્રુતસ્કન્ધઃ અધ્યયનાનિ ઉદ્દેશકાશ્ચેતિ, यतश्चैवमतो दशादीनां निक्षेपः कर्त्तव्यः, તદ્વથા-દશાનાં કાલસ્ય શ્રુતસ્કન્ધસ્યાધ્યયનસ્ય ઉદ્દેશકસ્ય ચેતિ,

ટીકાર્થ : નિક્ષેપાદિદ્વારોની વ્યાખ્યા કરીને પછી કલ્પમાં વર્ણવાયેલા ગુણોવાળા એટલે કે ૩૬ ગુણોવાળા આચાર્ય એ દશવૈકાલિકનો અનુયોગ પ્રવચનમાં કહેલી વિધિવડે કહેવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ગાથાર્થ થયો.

હવે અજ્ઞાની શિષ્ય પૂછે છે કે જો દશકાલિકનો અનુયોગ કરવાનો છે, તો હે ભદન્ત ! આ દશકાલિક (૧) એક અંગરૂપ છે. કે (૨) ઘણાં અંગો રૂપ છે ? (૩) એક શ્રુતસ્કંધરૂપ છે કે (૪) ઘણાં શ્રુતસ્કંધો રૂપ છે ? (૫) એક અધ્યયનરૂપ છે કે (૬) ઘણાં અધ્યયનો રૂપ છે ? (૭) એક ઉદ્દેશ રૂપ છે ? કે (૮) ઘણાં ઉદ્દેશારૂપ છે. આ પ્રમાણે આઠ પ્રશ્નો છે.

આ આઠની અંદર ત્રણવિકલ્પો દશકાલિકમાં જોડાય છે. તે આ પ્રમાણે દશકાલિક એ શ્રુતસ્કંધ છે, ઘણાં અધ્યયનો રૂપ છે, ઘણાં ઉદ્દેશાઓ રૂપ છે. (બાકીના પાંચ વિકલ્પો દશકાલિકમાં ન ઘટે. એ અંગ પણ નથી, કે ઘણાં અંગોરૂપ પણ નથી...વગેરે.)

હવે જે કારણથી દશકાલિક એ શ્રુતસ્કંધ, અધ્યયન, ઉદ્દેશકરૂપ છે. તે કારણથી દશ વગેરે શબ્દોનો નિક્ષેપ કરવો જોઈએ. દશનો, કાલનો, શ્રુતસ્કન્ધનો, અધ્યયનનો અને ઉદ્દેશકનો આ પાંચ શબ્દોનો નિક્ષેપ કરવો જોઈએ.

तथा चाह निर्युक्तिकारः—

दसकालियन्ति नाम संखाए कालओ य निदेसो । दसकालियसुअखंधं अज्झयणुदेसं

નિર્લિપ્તવિરં ॥૭॥

આ જ વાત નિર્યુક્તિકાર કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૭ ગાથાર્થ : દશકાલિક એ પ્રમાણે નામ છે. સંખ્યા અને કાલથી આ નિર્દેશ છે. દશ, કાલિક, શ્રુત, સ્કંધને તથા અધ્યયન, ઉદ્દેશને નિક્ષેપીને...

વ્યાખ્યા-‘દશકાલિકં’ પ્રાગ્નિરૂપિતશબ્દાર્થમ્ ‘इति’ एवंभूतं यत् ‘नाम’ अभिधानं, इदं किम् ?-સંખ્યાનં સંખ્યા તથા, તથા ‘કાલતશ્ચ’ કાલેન ચાયં-‘નિર્દેશઃ’ નિર્દેશનં નિર્દેશઃ, વિશેષાભિધાનમિત્યર્થઃ, अस्य च निबन्धनं विशेषेण वक्ष्यामः ‘मणंगं पडुच्च’ इत्यादिना ग्रन्थेन, यतश्चैवमतः ‘दसकालियं’ति कालेन निर्वृत्तं कालिकं दशशब्दस्य कालशब्दस्य च निक्षेपः, निर्वृत्तार्थस्तु निक्षेपः, तथा श्रुतस्कन्धं तथाऽध्ययनं ‘उद्देशं’ तदेकदेशभूतं, किम् ?-निक्षेप्तुमनुयोगोऽस्य कर्तव्य इति गायार्थः ॥

ટીકાર્થ : પૂર્વે જેનો શબ્દાર્થ કહી દીધો છે, એ દશકાલિક એ પ્રમાણેનું જે નામ છે, તે સંખ્યા અને કાલથી બનેલું છે. અર્થાત્ આ નામનો નિર્દેશ સંખ્યા અને કાલવડે છે. (દશ એ સંખ્યા છે. કાલિક માં કાલ શબ્દ છે. એ બે વડે આ નામ બનેલ છે.) અર્થાત્ આ વિશેષ નામ છે. (સામાન્ય નામ તો શ્રુતસ્કન્ધ વગેરે છે.) આ ગ્રન્થનું આ નામ પડવાનું કારણ વિશેષથી અમે આગળ મણંગ પડુચ્ચ એ વગેરે ગ્રન્થવડે કહીશું.

આમ જે કારણથી તે દશકાલિક વિશેષનામ છે. તેથી દશશબ્દનો અને કાલશબ્દનો નિક્ષેપ કરવો જોઈએ.

નિક્ષેપ નિર્વૃત્તઅર્થવાળો છે. અર્થાત્ નિક્ષેપ શબ્દનો અર્થ કહેવાઈ ગયો છે.

તથા શ્રુતસ્કંધને, અધ્યયનને અને અધ્યયનના એક ભાગભૂત એવા ઉદ્દેશને નિક્ષેપવાને માટે (નિક્ષેપીને) આ દશકાલિકનો અનુયોગ કરવો જોઈએ.

તत्र ‘यथोद्देशं निर्देश’ इति न्यायादधिकृतशास्त्राभिधानोपयोगित्वाच्च दशशब्दस्यैवादौ निक्षेपः प्रदर्श्यते-तत्र दशैकाद्यायत्ता वर्तन्ते, एकाद्यभावे दशानामप्यभावाद्, अत एकस्यैव तावन्निक्षेपप्रतिपिपादयिषयाऽह-

જામાં ઠવણા દવિષે માઝયપયસંગહેક્ષા ચેવ । પજ્જવભાવે ય તહા સત્તેપ્પ એક્કગા હોંતિ ॥૮॥

તેમાં જે કમથી પદાર્થોનું ઉચ્ચારણ કરેલ હોય, તે જ કમથી તેમનું વર્ણન કરવું

જોઈએ. એ ન્યાયથી અને પ્રસ્તુતશાસ્ત્રનું નામ પડવામાં ઉપયોગી હોવાથી દશ શબ્દનો જ સૌથીપહેલા નિક્ષેપ દેખાડાય છે. તેમાં દશ એ એક, બે, ત્રણ વગેરેને આધીન વર્તે છે. કેમકે એક વગેરેનાં અભાવમાં દશનો પણ અભાવ જ થઈ જાય. એટલે સૌપ્રથમ તો એક શબ્દનાં જ નિક્ષેપનું પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી કહે છે કે

નિયુક્તિ-૮ ગાથાર્થ : (૧) નામ (૨) સ્થાપના (૩) દ્રવ્ય (૪) માતૃકાપદ (૫) સંગ્રહ-એક (૬) પર્યાય (૭) ભાવ આ સાત એક છે.

વ્યાખ્યા-ફૈક એવ એકકઃ, તત્ર 'નામૈકકઃ' એક ઇતિ નામ 'સ્થાપનૈકકઃ' એક ઇતિ સ્થાપના, 'દ્રવ્યૈકકં' ત્રિધા-સચિત્તાદિ, તત્ર સચિત્તમેકં પુરુષદ્રવ્યં, અચિત્તમેકં રૂપકદ્રવ્યં, મિશ્રં તદેવ કટકાદિભૂષિતં પુરુષદ્રવ્યમિતિ, 'માતૃકાપદૈકકમ' એક માતૃકાપદં, તદ્યથા- 'ઉપ્પન્ને ઇ વે'ત્યાદિ, ઇહ પ્રવચને દૃષ્ટિવાદે સમસ્તનયવાદબીજભૂતાનિ માતૃકાપદાનિ ભવન્તિ, તદ્યથા- 'ઉપ્પન્નેઇ વા વિગમેઇ વા ધુવેઇ વા' અમૂનિ ચ (વા) માતૃકાપદાનિ 'અ આ ઇ ઈ' ઇત્યેવમાદીનિ, સકલશબ્દવ્યવહારવ્યાપકત્વા-ન્માતૃકાપદાનિ, ઇહ ચાભિધેયવલ્લિઙ્ગવચનાનિ ભવન્તીતિ કૃત્વેત્થમુપન્યાસઃ, 'સડ્ગ્રહૈકકઃ' શાલિરિતિ, અયમગ્ર ભાવાર્થઃ-સડ્ગ્રહઃ-સમુદાયઃ તમપ્યાશ્રિત્યૈકવચનગર્ભશબ્દપ્રવૃત્તેઃ, તથા ચૈકોઽપિ શાલિઃ શાલિરિત્યુચ્યતે બહવોઽપિ શાલયઃ શાલિરિતિ, લોકે તથાદર્શનાત્, અયં ચાદિષ્ટાનાદિષ્ટભેદેન દ્વિધા-તત્રાનાદિષ્ટો યથા શાલિઃ, આદિષ્ટો યથા કલમશાલિરિત, એવમાદિષ્ટાનાદિષ્ટભેદાવુત્તરદ્વારેષ્વપિ યથારૂપમાયોજ્યૌ, 'પર્યાયૈકકઃ' એકઃ પર્યાયઃ, પર્યાયો વિશેષો ધર્મ ઇત્યનર્થાન્તરં, સ ચાનાદિષ્ટો વર્ણાદિઃ આદિષ્ટઃ કૃષ્ણાદિરિતિ । અન્યે તુ સમસ્તશ્રુતસ્કન્ધવસ્ત્રપેક્ષયેત્થં વ્યાચક્ષતે-અનાદિષ્ટઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ આદિષ્ટો દશકાલિકાખ્ય ઇતિ, અન્યસ્ત્વનાદિષ્ટો દશકાલિકાખ્યઃ આદિષ્ટસ્તુ તદધ્યયનવિશેષો દ્રુમપુષ્પિકાદિરિતિ વ્યાચષ્ટે, ન ચૈતદતિચારુ, દશકાલિકાભિધાનત એવાદેશસિદ્ધેઃ । 'ભાવૈકકઃ' એકો ભાવઃ, સ ચાનાદિષ્ટો ભાવ ઇતિ, આદિષ્ટસ્ત્વૌદયિકાદિરિતિ । સપ્ત એતે અનન્તરોક્તા એકકા ભવન્તિ, ઇહ ચ કિલ યસ્માદ્દશ પર્યાયા-અધ્યયનવિશેષાઃ સડ્ગ્રહૈકકે ન સંગૃહીતાસ્તસ્માત્તેનાધિકારઃ, અન્યે તુ વ્યાચક્ષતે-યતઃ કિલ શ્રુતજ્ઞાનં ક્ષાયોપશમિકે ભાવે વર્તતે તસ્માદ્ભાવૈકકેનાધિકાર ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : અહીં એક એજ એકક છે. (ગાથામાં એકકગા લખેલ છે, એટલે એમાં

એકક સંસ્કૃત થાય. એમાં વધારાના ક નો કોઈ વિશેષઅર્થ નથી લેવાનો.) તેમાં નામએકક એટલે એક એ પ્રમાણે નામ. સ્થાપનાએકક એટલે એક એ પ્રમાણે સ્થાપના. દ્રવ્યએકક ત્રણ પ્રકારે છે. સચિત્તાદિ. તેમાં સચિત્ત એક એટલે એક પુરુષરૂપી દ્રવ્ય. અચિત્ત એક એટલે એક રૂપિયારૂપી દ્રવ્ય. મિશ્રએક એટલે તે જ કડા વિગેરેથી વિભૂષિત પુરુષદ્રવ્ય.

માતૃકાપદ-એકક એટલે એક માતૃકાપદ. તે આ પ્રમાણે ઉપ્પન્નેઙ વા વગેરે.

(પ્રશ્ન : આ પદોને માતૃકાપદ કેમ કહેવાય છે ?)

ઉત્તર : આ પ્રવચનમાં = શાસનમાં દૃષ્ટિવાદ નામના ૧૨માં અંગમાં તમામે તમામ નયવાદોના બીજભૂત એવા ત્રણ માતૃકાપદો છે. તે આ પ્રમાણે ઉપ્પન્નેઙ વા વિગમેઙ વા ધૂવેઙ વા (પ્રભુ પહેલાં આ ત્રિપદી ગણધરોને આપે, એના આધારે ગણધરો દ્વાદશાંગી રહે. એટલે આ ત્રણ પદો આખીય દ્વાદશાંગીના જનેતા હોવાથી તેને માતૃકાપદ કહી શકાય. તેમાંથી કોઈપણ એકપદ માતૃકાપદ એકક કહેવાય.) અથવા તો અ, આ, ઇ, ઈ.... વગેરે અક્ષરો એ માતૃકાપદ જાણવા કેમકે તમામે તમામ શબ્દ વ્યવહારોમાં આ બારાખડી જ વ્યાપક છે. શબ્દવ્યવહારોમાં બારાખડીની બહારનો કોઈ શબ્દ-અક્ષર આવતો જ નથી. એટલે આ બધા માતૃકાપદ કહેવાય. તેમાંથી કોઈપણ એક પદ માતૃકાપદ કહેવાય.

(પ્રશ્ન : તમે માતૃકાપદાનિ એમ બહુવચનનો પ્રયોગ અને વળી નપુંસકલિંગ પ્રયોગ કરો છો. ગાથામાં તો એકવચનનાન્ત પ્રયોગ છે, અને પુલ્લિંગ છે. માઝયપયસંગહેક્ક એમ એકવચનનાન્ત અને પુલ્લિંગ શબ્દ જ વાપરેલ છે. તમે કેમ લિંગ અને વચનો બદલી માતૃકાપદાનિ એમ ઉપન્યાસ કર્યો ?)

ઉત્તર : અહીં અ,આ વગેરે પદો અભિધેય, માતૃકાપદથી કહેવા યોગ્ય છે. તે બધા અનેક છે અને બધા પદ રૂપ હોવાથી નપુંસકલિંગ છે. એટલે પદ વગેરે પદો બહુ હોવાથી અને પદ શબ્દ નપુંસકલિંગ હોવાથી અમે માતૃકાપદાનિ એ પ્રમાણે બહુવચનનાન્ત નપુંસકલિંગ પ્રયોગનો ઉપન્યાસ કરેલ છે. કેમકે લિંગ અને વચન અભિધેય પ્રમાણે થાય.

સંગ્રહએકક એટલે “શાલિ:” એ પ્રમાણે.

અહીં આ ભાવાર્થ છે. સંગ્રહ એટલે સમુદાય. તે સમુદાયને પણ આશ્રયીને એકવચન ગર્ભિત શબ્દની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી અહીં શાલિ: એ સંગ્રહ-એકક કહેવાય.

જુઓ. એક શાલિ પણ શાલિ: એ પ્રમાણે કહેવાય છે, અને ઘણાં બધા પણ

શાલિઓ શાલિ: એ પ્રમાણે કહેવાય છે. લોકમાં એવા પ્રકારનાં પ્રયોગ દેખાતા હોવાથી આ વાત માનવી પડે. (જનનો સમૂહ જનતા એકવચનથી ઓળખાય છે. ધાન્યોનો સમૂહ રાશિ: એકવચનથી ઓળખાય. રાંધેલા ચોખાનો સમૂહ ઓદન એકવચનથી ઓળખાય. હજારો-લાખો દૂધના ટીપાંઓનો સમૂહ દુગ્ધ એકવચનથી ઓળખાય. આ બધું જ સંગ્રહ-એકક છે.)

આ સંગ્રહ એ આદિષ્ટ અને અનાદિષ્ટ ભેદથી બે પ્રકારે છે. તેમાં અનાદિષ્ટ (વિશેષનામ વિનાનો) દા.ત. શાલિ: અને આદિષ્ટ (વિશેષનામોલ્લેખવાળો) દા.ત. કલમશાલિ. આ રીતે આદિષ્ટ અને અનાદિષ્ટ ભેદો આગળના દ્વારોમાં પણ જ્યાં જે રીતે સંગત થાય ત્યાં તે રીતે જોડી દેવા.

પર્યાયએકક એટલે એક પર્યાય. પર્યાય કહો, વિશેષ કહો કે ધર્મ કહો એ બંધા અનર્થાન્તર, અર્થાન્તર વિનાના, એકજ અર્થવાળા = સમાનાર્થી છે. હવે અનાદિષ્ટપર્યાય વર્ણાદિ છે. અને આદિષ્ટપર્યાય કૃષ્ણાદિ છે.

બીજા લોકો આખાય શ્રુતસ્કંધરૂપી વસ્તુની અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે કહે છે કે “અનાદિષ્ટપર્યાય શ્રુતસ્કંધ અને આદિષ્ટપર્યાય દશકાલિક નામનો છે.” બીજા કોઈક વળી “અનાદિષ્ટપર્યાય દશકાલિકનામનો અને આદિષ્ટપર્યાય તો દશકાલિકનાં અધ્યયનવિશેષરૂપ દ્રુમપુષ્પિકાદિ છે” એમ કહે છે.

આ મત બહુ સારો નથી. કેમકે દશકાલિક એ નામથી જ આદેશની-વિશેષની સિદ્ધિ થઈ જવાથી તે અનાદિષ્ટપર્યાય ન કહેવાય. ((૧) ગ્રન્થકારે અનાદિષ્ટપર્યાયાદિ તરીકે વર્ણ-કૃષ્ણવર્ણાદિ લીધા. (૨) અન્યમત નં.૧ દશકાલિક નામ આદિષ્ટ ગણે છે. (૩) અન્યમત નં.૨ દશકાલિક નામ અનાદિષ્ટ ગણે છે. વૃત્તિકારશ્રી અન્યમત નં.૨ ને વધુ સારો નથી માનતા. અર્થાત્ અન્યમત નં.૧ને જ વધુ સારો ગણે છે. પોતે તો વર્ણાદિને જ પર્યાય તરીકે લીધા હોવાથી આ બે મતથી બહાર જ છે.)

ભાવ-એકક એટલે એક ભાવ. હવે અનાદિષ્ટભાવ એટલે ભાવ અને આદિષ્ટભાવ એટલે ઔદયિક વગેરે.

આ હમણાં કહેલા સાત એકક છે. આ દશવૈ.માં જે કારણથી અધ્યયનવિશેષરૂપ દશપર્યાયો સંગ્રહ-એકકવડે સંગ્રહ કરાયેલા છે, તે કારણથી સંગ્રહ-એકકવડે અધિકાર છે. (દશકાલિક એ દશ-અધ્યયનના સમૂહરૂપ છે, અને એ સમૂહને દશકાલિક આમ એકવચનાન્ત શબ્દથી લીધો છે. એટલે અહીં સંગ્રહ-એકક નો ઉપયોગ થયો છે.)

બીજા લોકો તો એમ કહે છે કે જે કારણથી શ્રુતજ્ઞાન એ ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં વર્તે છે. તે કારણથી ભાવ-એકકવડે અધિકાર છે.

इदानीं द्रव्यादीन् विहाय दशशब्दस्यैव निक्षेपं प्रतिपादयन्नाह—

જામાં ઠવળા દવિએ ઘિત્તે કાલે તહેવ ભાવે અ । એસો ખલુ નિઁઁવો દસગસસ ડ છઁઁવો હોઈ ॥૧॥

હવે બે-ત્રણ-ચાર વગેરેને છોડીને દશ શબ્દનાં જ નિષ્કેપનું પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૯. ગાથાર્થ : (૧) નામ (૨) સ્થાપના (૩) દ્રવ્ય (૪) ક્ષેત્ર (૫) કાળ અને (૬) ભાવ દશકનો આ છ પ્રકારનો નિષ્કેપ થાય.

વ્યાખ્યા-આહ-કિમિતિ દ્વ્યાદીન્ વિહાય દશશબ્દઃ ઉપન્યસ્તઃ ?, ઉચ્યતે, એતત્પ્રતિપાદનાદેવ દ્વ્યાદીનાં ગમ્યમાનત્વાત્, તત્ર નામસ્થાપને સુગમે, દ્રવ્યદશકં દશ દ્રવ્યાણિ સચિત્તાચિત્તમિશ્રાણિ મનુષ્યરૂપકકટકાદિવિભૂષિતાનીતિ, ક્ષેત્રદશકં દશ ક્ષેત્રપ્રદેશાઃ, કાલદશકં દશ કાલાઃ, વર્તનાદિરૂપત્વાત્કાલસ્ય દશાવસ્થાવિશેષા इत्यर्थः વક્ષ્યતિ ચ-‘બાલા કિઙ્કા મંદે’ત્યાદિના, ભાવદશકં દશ ભાવાઃ, તે ચ સાન્નિપાતિકભાવે સ્વરૂપતો ભાવનીયાઃ, અથ ચૈત(વૈત) એવ વિવક્ષયા દશાધ્યયનવિશેષા इति, ‘એષ’ એવંભૂતઃ ખલુ ‘નિષ્કેપો’ ન્યાસો દશશબ્દસ્ય બહુવચનાન્તત્વાદ્દશાનાં ષડ્વિધો ભવતિ, તત્ર ખલુશબ્દોઽવધારણાર્થઃ, એષ એવ પ્રક્રાન્તોપયોગીતિ, તુશબ્દો વિશેષણાર્થઃ, કિં વિશિનષ્ટિ ?-નાયં દશશબ્દમાત્રસ્ય, કિન્તુ તદ્વાચ્યસ્યાર્થસ્યાપીતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : પ્રશ્ન :બે વગેરેને છોડીને સીધો જ દશશબ્દ કેમ દેખાડાયો ?

ઉત્તર : દશનાં પ્રતિપાદન દ્વારા જ બે વગેરે જણાઈ જતાં હોવાથી બે વગેરે છોડી દશનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. તેમાં નામસ્થાપના દશ સુગમ છે. દ્રવ્યદશક તો ૧૦ મનુષ્યો એ સચિત્તદ્રવ્યદશક, ૧૦રૂપિયાએ અચિત્તદ્રવ્યદશક અને કટકાદિવિભૂષિત ૧૦ મનુષ્યો એ મિશ્ર દ્રવ્યદશક.

ક્ષેત્રદશક એટલે દશ ક્ષેત્રપ્રદેશો, આકાશપ્રદેશો.

કાલદશક એટલે દશ કાળ લેવાના એ વર્તનાદિ રૂપ હોવાથી અહીં દશ અવસ્થા

વિશેષો એ કાલદશક કહેવાય. (પદાર્થોનું જુના નવા વગેરે રૂપે જે વર્તવું એ વર્તનાદિ જ પોતે કાળ છે.) આગળ **બાલા કિઙ્કા** વગેરે ૧૦ દશાવિશેષોને કહેશે.

ભાવદશક એટલે દશભાવો. તે સાન્નિપાતિકભાવમાં, મિશ્રભાવમાં સ્વરૂપતઃ જાણવા. (એક એક ભાવો તો કુલ ઔદયિકાદિ પાંચ જ છે. પણ એના દ્વિ-સંયોગી-ત્રિસંયોગીવગેરે ભાંગા કરીએ તો કુલ ૨૬ ભાંગા થાય. તેમાંથી ૧૫ ઘટે છે. એમાંથી કોઈપણ દશભાવ લઈ શકાય. આમ ૧૦ ભાવો સાન્નિપાતિકભાવમાં જ મળે છે.)

અથવા તો અમુકવિવક્ષાથી આ દશકાલિકનાં દરેક અધ્યયનો ક્ષાયોપશમિકભાવરૂપ હોવાથી આ વિશેષપ્રકારનાં દશ અધ્યયનો એજ ભાવદશક તરીકે લઈ શકાય.

દશશબ્દનો આવાપ્રકારનો ખડિવધ નિક્ષેપ થાય છે. ગાથામાં **દશાગસ્સ** એકવચનान्त શબ્દ વાપરેલ છે. હકીકતમાં **દસ** એ બહુવચનान्त શબ્દ હોવાથી **દશાનાં** એમ સમજી લેવું.

ગાથામાં જે **ઉ-ત્તુ** શબ્દ છે. તે જકાર અર્થવાળો છે. એટલે કે આ દશકનિક્ષેપ જ પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી છે. (**દશકાલિક** માં **દશ** શબ્દ છે, એટલે પ્રસ્તુતમાં એના જ નિક્ષેપા વધુ ઉપયોગી છે. એક વગેરેના નહિ.)

ગાથામાં જે **ઉ-ત્તુ** શબ્દ છે. એ વિશેષઅર્થ દર્શાવવા માટે છે.

પ્રશ્ન : એ શું વિશેષઅર્થ દર્શાવે છે ?

ઉત્તર : આ માત્ર દશશબ્દનો નિક્ષેપ નથી, પણ દશ શબ્દથી વાચ્ય દશસંચિત્ત, દશ-અચિત્તાદિ પદાર્થોનો પણ આ પ્રમાણે નિક્ષેપ સમજવો. આ વિશેષાર્થને **તુ** શબ્દ દેખાડે છે.

સામ્પ્રતં પ્રસ્તુતોપયોગિત્વાત્કાલસ્ય કાલદશકદ્વારે વિશેષાર્થપ્રતિપિપાદ-યિષ્યેદમાહ-

બાલા કિઙ્કા મંદા બલા ય પત્ત્રા ય હાયણિ પવંચા । પન્બાર મમ્મુહી સાયણી ય દસમા
ઉ કાલદસા ॥૧૦॥

હવે કાલ એ પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી હોવાથી કાલદશકદ્વારમાં વિશેષ અર્થને બતાવવાની ઈચ્છાથી આ ૧૦મું ગાથાસૂત્ર કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૦ ગાથાર્થ : (૧) બાલા (૨) કીડા (૩) મંદા (૪) બલા (૫) પ્રજ્ઞા (૬) હાયની (૭) પ્રપંચા (૮) પ્રાગભાર (૯) મૃન્મુખી (૧૦) શાયિની આ કાલદશ છે.

વ્યાખ્યા-બાલા ક્રીડા ચ મન્દા ચ બલા (ચ) પ્રજા ચ હાયિની ઈષત્પ્રપચ્છા પ્રાગ્ભારા
 * મૃન્મુખી શાયિની તથા । એતા હિ દશ દશાઃ—જન્ત્વવસ્થાવિશેષલક્ષણા ભવન્તિ । આસાં *
 * ચ સ્વરૂપમિદમુક્તં પૂર્વમુનિભિઃ—‘જાયમિત્તસ્સ જંતુસ્સ, જા સા પઢમિયા દસા । ણ તત્થ *
 * સુહુદુક્ખાઈં, બહું જાણંતિ બાલયા ॥૧॥ બિઙ્ગયં ચ દસં પત્તો, ણાણાકિઙ્ગાહિં કિઙ્ગુ । ન *
 તત્થ કામભોગેહિં, તિવ્વા ઉપ્પજ્જઈં મઈં ॥૨॥ તઙ્ગયં ચ દસં પત્તો, પંચ કામગુણે નરો
 ન । સમત્થો ભુંજિતં ભોણ, જઈં સે અત્થિ ઘરે ધુવા ॥૩॥ ચરત્થી ઉ બલા નામ, જં નરો ન
 મો દસમસ્સિઓ । સમત્થો બલં દરિસિતં, જઈં હોઈં નિરુવહ્વો ॥૪॥ પંચમિં તુ દસં પત્તો, મો
 ૬ આણુપુલ્લીઈં જો નરો । ઇચ્છિયત્થં વિચિંતેઈં, કુઙ્કુલં વાઙ્મિકંચઈં ॥૫॥ છટ્ઠી ઉ હાયણી
 ૬ નામ, જં નરો દસમસ્સિઓ । વિરજ્જઈં ય કામેસુ, ઇંદિણસુ ય હાયઈં ॥૬॥ સત્તમિં ચ દસં
 નુ ૭ પત્તો, આણુપુલ્લીઈં જો નરો । નિદુહઈં ચિક્કણં ચ્ચેલં, ચાસઈં ય અભિક્કણં ॥૭॥
 ૭ સંકુચિયલીચમ્મો, સંપત્તો અદ્ધમિં દસં । ણારીણમણાભિષ્ણેઓ, જરાણ પરિણામિઓ ॥૮॥
 ન ૮ ણવમી મમ્મુહી નામ, જં નરો દસમસ્સિઓ । જરાઘરે વિણસ્સંતો, જીવો વસઈં અકામઓ
 મ્મ ૯ ॥૯॥ હીણાભિન્નસરો દીણો, વિવરીઓ વિચિત્તઓ । દુલ્લભો દુલ્લભઓ સુવઈં, સંપત્તો
 ૯ ત્તમિં દસં ॥૧૦॥” ઇત્યલં વિસ્તરેણેતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : બાલા, કીડા.... આ દશ દશાઓ છે. એટલે જન્તુની વિશેષઅવસ્થારૂપ
 આ દશવસ્તુઓ છે.

આ દશનું સ્વરૂપ પૂર્વના મુનિઓવડે આ કહેવાયેલું છે.

(૧) ઉત્પન્ન જ થયેલા જીવની જે દશા, તે પહેલી દશા કહેવાય. તેમાં બાલકો
 મુખદુઃખને વધારે જાણતા નથી.

(૨) બીજી દશાને પામેલો જીવ જુદી જુદી કીડાઓવડે રમે છે. ત્યાં કામભોગોમાં
 તીવ્રમતિ ઉત્પન્ન થતી નથી.

(૩) ત્રીજી દશાને પામેલો નર પાંચપ્રકારનાં કામગુણોને = શબ્દાદિને અને ભોગોને
 ભોગવવા માટે સમર્થ બને છે, જો તેના ઘરમાં એ કામગુણો = ભોગો ધ્રુવ = શાશ્વત
 હોય તો. (ન હોય તો ન જ ભોગવે ને ?)

(૪) ચોથી બલા નામની દશા છે. જે દશાને આશ્રયીને રહેલો જીવ બલ દેખાડવા
 માટે સમર્થ બને છે, જો તે નિરુપદ્રવ હોય.

(૫) ક્રમશઃ પાંચમી દશાને પામેલો જે માણસ હોય તે ઈચ્છિતઅર્થને ચિંતવે,

અથવા તો કુટુંબને ઈચ્છે.

(૬) છઠ્ઠી હાયની નામની દશા છે. જે દશાને પામેલો નર કામોમાં વૈરાગ્ય પામે છે, અને ઈન્દ્રિયોમાં હાનિ પામે છે.

(૭) કમશઃ સાતમી દશાને પામેલો જે નર હોય, તે ચિકિત્સા કફને થુંકે અને વારંવાર ખાંસી ખાય.

(૮) આઠમી દશાને પામેલો જીવ સંકોચાયેલ વલી-ચર્મવાળો થાય (મોઢાવગેરે ઉપર ચામડીઓ સંકોચાઈ જવાથી બધી કરચલીઓ પડી જાય.) સ્ત્રીઓને અનિષ્ટ બને. ઘડપણથી પરિણમેલો બને.

(૯) મૃન્મુખી નામની નવમી દશા છે. જે દશાને પામેલો નર ઘડપણનાં ઘરમાં વિનાશ પામતો છતોં કશી ઈચ્છા વિનાજ સંસારમાં વસે છે.

(૧૦) દશમી દશાને પામેલો જીવ હીન અને ભિન્ન સ્વરવાળો, દીન, વિપરીત, વિચિત્ર, દુર્બલ અને દુઃખી થયેલો છતોં ઉંઘી રહે. (સ્વર ધીમો પડે અને ભેદાઈ જાય, ટુકડા ટુકડાડે સ્વર નીકળે. સ્વભાવ આખો વિપરીત થાય. એનું ચિત્ત કાબુમાં ન રહે...)

વિસ્તાર વડે સર્યુ. (દરેક દશા ૧૦-૧૦ વર્ષ ગણવી. ૧૦૦ વર્ષના આયુષ્યની અપેક્ષાએ આ વર્ણન સમજવું.)

इदानीं कालनिक्षेपप्रतिपादनायाह -

दव्वे अद्ध अहाउअ उवक्कमे देसकालकाले य । तह य पमाणे वण्णे भावे पणयं तु भावेणं ॥११॥

હવે કાલ શબ્દના નિક્ષેપનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે.

નિયુક્તિ-૧૧ ગાથાર્થ : (૧) દ્રવ્ય (૨) અદ્ધા (૩) યથાયુષ્ક (૪) ઉપક્રમ (૫) દેશ (૬) કાળ (૭) પ્રમાણ (૮) વર્ણ (૯) ભાવકાળ છે. ભાવકાળ વડે પ્રકૃત છે. (બધા સાથે કાળશબ્દ જોડી દેવો.)

व्याख्या-‘द्रव्य’ इति वर्त्तनादिलक्षणो द्रव्यकालो वाच्यः, ‘अद्धे’ति चन्द्रसूर्यादिक्रियाविशिष्टोऽर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्त्यद्वाकालः समयादिलक्षणो वाच्यः, तथा ‘यथायुष्ककालो’ देवाद्यायुष्कलक्षणो वाच्यः, तथा ‘उपक्रमकालः’ अभिप्रेतार्थसामीप्यानयनलक्षणः सामाचार्यायुष्कभेदभिन्नो वाच्यः, तथा देशकालो

વાચ્યઃ, દેશઃ પ્રસ્તાવોઽવસરો વિભાગઃ પર્યાય इत्यनर्थान्तरम्, તતશ્ચાભીષ્ટવસ્ત્વવાપ્ત્યવસરઃ કાલ इत्यर्थः, તથા કાલકાલો વાચ્યઃ, તત્રૈકઃ કાલશબ્દઃ પ્રાગ્નિરૂપિતશબ્દાર્થ એવ, દ્વિતીયસ્તુ સામાયિકઃ, કાલો મરણમુચ્યતે, મરણક્રિયાયાઃ કલનં કાલ इत्यर्थः, ચઃ સમુચ્ચયે, તથા 'પ્રમાણકાલઃ' અદ્ધાકાલવિશેષો દિવસાદિલક્ષણો વાચ્યઃ, તથા વર્ણકાલો વાચ્યઃ, વર્ણશ્ચાસૌ કાલશ્ચેતિ, 'ભાવે'ત્તિ ઔદયિકાદિભાવકાલઃ સાદિસપર્યવસાનાદિભેદભિન્નો વાચ્ય इति । પ્રકૃતં તુ 'ભાવેને'તિ ભાવકાલેન, ઇહ પુનર્દિવસપ્રમાણકાલેનાધિકારઃ, તત્રાપિ તૃતીયપૌરુષ્યા, તત્રાપિ બહ્વતિક્રાન્તયેતિ । આહ-યદુક્તં-‘પગયં તુ ભાવેણંતિ’ તત્કથં ન વિરુદ્ધયતે इति ?, ઉચ્યતે, ક્ષાયોપશમિકભાવકાલે શય્યમ્ભવેન નિર્વ્યૂઢં પ્રમાણકાલે ચોક્તલક્ષણ इत्यવિરોધઃ, અથવા પ્રમાણકાલોઽપિ ભાવકાલ એવ, તસ્યાદ્ધાકાલસ્વરૂપત્વાત્, તસ્ય ચ ભાવત્વાદિતિ ગાથાસંમુદાયાર્થઃ ॥ અવયવાર્થસ્તુ સામાયિકવિશેષવિવરણાદવસેયઃ ।

ટીકાર્થ : (૧) વર્તનાદિલક્ષણવાળો દ્રવ્યકાળ કહેવો. (દ્રવ્યો જુના નવા થાય, એ દ્રવ્યોનું જુના નવા થવાવણું એ વર્તના છે. એ દ્રવ્યાત્મક કાળ છે.)

(૨) ચંદ્ર અને સૂર્યવર્ગેરેની ક્રિયાથી વિશિષ્ટ, અદિદ્વીપ-સમુદ્રની અંદર રહેનાર અદ્ધાકાળ છે. તે સમય આવલિકા વગેરે રૂપ જાણવો.

(૩) દેવાદિના આયુષ્કરૂપ કાળ એ યથાયુષ્કકાળ કહેવાય.

(૪) ઈષ્ટઅર્થને નજીક લાવવા રૂપ જે કાળ તે ઉપક્રમકાલ કહેવાય તે સામાચારી-ઉપક્રમકાલ અને આયુષ્કઉપક્રમકાલ એમ બે ભેદથી ભિન્ન જાણવો. એટલે કે આ બે ભેદવાળો જાણવો. (ઓઘસામાચારીને પૂર્વોમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને ઓઘનિર્ચુક્રિત રચાઈ. એટલે ૨૦માં વર્ષે મળનારી સામાચારી પહેલા જ દિવસે મળનારી કરાઈ. આમ સામાચારીરૂપ ઈષ્ટ અર્થને નજીક લાવવામાં આવ્યો એટલે આ સામાચારી ઉપક્રમકાળ કહેવાય. અને વર્તમાનઆયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું હોય. પણ એને ઘા લાગે તો ૬૦માં વર્ષે પૂર્ણ થાય. એટલે પરભવનું આયુષ્ય ૪૦ વર્ષ વહેલું ઉદયમાં આવી જાય એ આયુષ્કોપક્રમકાળ કહેવાય...)

(૫) દેશકાળ : દેશ = પ્રસ્તાવ = અવસર = વિભાગ = પર્યાય આ બધા સમાનાર્થી શબ્દો છે. એટલે ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિનો અવસર રૂપીકાળ એ દેશકાળ. (ઈષ્ટ એવી દીક્ષા પામવાનો દિવસ આવી પડે એ દેશકાળ કહેવાય...)

(૬) કાલકાલ કહેવાનો છે. તેમાં એક (બીજો) કાલશબ્દ તો પૂર્વે નિરૂપણ કરેલા

શબ્દાર્થવાળો જ છે. બીજો કાલશબ્દ (પહેલો) એ સામયિક = શાસ્ત્રીય છે. શાસ્ત્રીયપરિભાષામાં કાલ એટલે મરણ કહેવાય છે. મરણક્રિયાનું કલન=થવું એ મરણકાલ કહેવાય.

ગાથામાં ચ શબ્દ છે, તે સમુચ્ચય અર્થમાં છે.

(૭) પ્રમાણકાલ : દિવસવગેરેરૂપ એક વિશેષપ્રકારનો અદ્વાકાળ જ પ્રમાણકાલ કહેવાય છે. (સમય, આવલિકા, એ બધો અદ્વાકાળ છે. દિવસ-પક્ષ વગેરે પણ અદ્વાકાળ છે. પણ આ દિવસાદિ રૂપ અદ્વાકાળ પ્રમાણકાળ તરીકે ઓળખાય છે. લોકમાં સમયાદિકાળવડે વ્યવહાર થતો નથી, માટે એ પ્રમાણભૂતકાળમાં નથી ગણાતા. પણ દિવસાદિ કાળ એ લોકવ્યવહારમાં ઉપયોગી છે, માટે એ પ્રમાણકાળ કહેવાય છે.)

(૮) વર્ણકાળ : વર્ણરૂપી કાલ એ વર્ણકાલ. કાળો રંગ-વર્ણ એ વર્ણકાળ કહેવાય.

(૯) ભાવકાલ : સાદિ-સાંત, સાદિ-અનંત વગેરે ભેદોથી જુદા જુદા પ્રકારનો એવો ઔદયિકાદિભાવકાળ કહેવો. (સિદ્ધ થાય તેઓને ક્ષાયિકભાવ સાદિ-અનંત છે. એટલે એ સાદિ અનંતરૂપી કાળ એ ક્ષાયિકભાવકાળ કહેવાય. એમ અન્યભાવોમાં પણ સમજી લેવું.)

ભાવકાલવડે પ્રકૃત છે. (દશકાલિકસૂત્ર એ ક્ષાયોપશમિકભાવ છે, એટલે એનો કાળ એ ભાવકાલ કહેવાય.) અહીં દશકાલિક શબ્દમાં આવેલા કાલ શબ્દમાં તો દિવસપ્રમાણકાલવડે અધિકાર છે. તેમાં પણ ત્રીજીપોરિસીવડે અધિકાર છે. તેમાં પણ ઘણી પસાર થઈ ચૂકેલી ત્રીજીપોરિસીવડે અધિકાર છે. (શય્મભવસૂરિએ દિવસના ત્રીજાપ્રહરના અંતરૂપી પ્રમાણકાળમાં આ દશાધ્યયનાત્મક ગ્રન્થ રચ્યો છે. એટલે પ્રમાણકાલવડે બનેલો આ ગ્રન્થ હોવાથી અહીં પ્રમાણકાળનો અધિકાર જ ગણાય.)

પ્રશ્ન : ગાથામાં લખેલ છે કે ભાવકાલવડે અધિકાર છે, અને તમે કહો છો કે દિવસપ્રમાણકાલવડે અધિકાર છે. તો આ બે વાત શું પરસ્પર વિરોધી નથી લાગતી ?

ઉત્તર : બે ય કાળ લઈ શકાય છે. શય્મભવસૂરિએ ક્ષાયોપશમિકભાવકાલમાં રહીને આ ગ્રન્થ પૂર્વોમાંથી ઉદ્ધર્યો છે. એટલે ભાવકાળ પણ લેવાય અને એ ત્રીજીપોરિસીનાં અંતભાગરૂપ પ્રમાણકાલમાં ઉદ્ધર્યો છે એટલે પ્રમાણકાળનો અધિકાર પણ ગણાય. એટલે કોઈ વિરોધ નથી.

અથવા તો બીજો ઉત્તર એ કે પ્રમાણકાલ પણ ભાવકાલ જ છે. કેમકે પ્રમાણકાલ (સમય-આવલિકાદિ સ્વરૂપ) અદ્વાકાળરૂપ જ છે અને અદ્વાકાલ તો ચન્દ્રસૂર્યાદિક્રિયાત્મક

હોવાથી એ પર્યાય-ભાવરૂપ છે અને એટલે એ ભાવકાળ જ કહેવાય. અથવા ક્રિયા પણ ઔદયિકભાવથી થાય છે તેથી (ગુણ અને ક્રિયા એ બે ય દ્રવ્યના ભાવો, પર્યાયો, ધર્મો છે...)

ગાથાનો સમુદાયાર્થ કહ્યો. અવયવાર્થ તો સામાયિકવિશેષવિવરણથી જાણી લેવો. (આવ. ના પ્રથમ- અધ્યયન-સામાયિકની વૃત્તિમાંથી જાણી લેવો.)

તથા चाह निर्युक्तिकारः-

સામાયિકઅણુકમઓ વળેણે વિગતપોરિસીએ ઠ. નિજ્જૂઠં કિર સેજ્જંભવેણ દસકાલિયં તેણં ॥૧૨॥

નિર્યુક્તિકાર આ જ વાત કરે છે કે

નિર્યુક્તિ-૧૨. ગાથાર્થ : સામાયિકના અણુકમથી વર્ણન કરવાને માટે શય્યંભવસૂરિ વડે વિગતપોરિસીમાં નિર્યૂઠ કરાયું, તેથી તે દશકાલિક છે.

व्याख्या-सामायिकम्-आवश्यकप्रथमाध्ययनं तस्यानुक्रमः-परिपाटीविशेषः

સામાયિકે વાડનુક્રમઃ સામાયિકાનુક્રમઃ તતઃ સામાયિકાનુક્રમતઃ-સામાયિકાનુક્રમેણ વર્ણયિતુમ્, અનન્તરોપન્યસ્તગાથાદ્વારાણીતિ પ્રક્રમાદ્ ગમ્યતે, વિગતપૌરુષ્યામેવ, તુશબ્દસ્યાવધારણાર્થત્વાત્, 'નિર્યૂઠં' પૂર્વગતાદુદ્ધત્ય વિરચિતં, કિલશબ્દઃ પરોક્ષાપ્તાગમવાદસંસૂચકઃ શય્યમ્ભવેન ચતુર્દશપૂર્વવિદા 'દશકાલિકં' પ્રાગ્નિરૂપિતાક્ષરાર્થ 'તેન' કારણેનોચ્યતેતિ ગાથાર્થઃ ॥ શ્રુતસ્કન્ધયોસ્તુ નિક્ષેપશ્ચતુર્વિધો દ્રષ્ટવ્યો યથાડનુયોગદ્વારેષુ, સ્થાનાશૂન્યાર્થ કિન્ચિદુચ્યતે-ઇહ નોઆગમતઃ જ્ઞશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તં દ્રવ્યશ્રુતં પુસ્તકપત્રન્યસ્તં, અથવા સૂત્રમણ્ડજાદિ, ભાવશ્રુતં ત્વાગમતો જ્ઞાતા ઉપયુક્તઃ, નોઆગમતસ્ત્વિદમેવ દશકાલિકં, નોશબ્દસ્ય દેશવચનત્વાત્, એવં નોઆગમતો જ્ઞશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ સચેતનાદિઃ, તત્ર સચિત્તો દ્વિપદાદિઃ, અચિત્તો દ્વિપ્રદેશિકાદિઃ, મિશ્રઃ સેનાદિ(દે)દેશાદિરિતિ, તથા ભાવસ્કન્ધસ્ત્વાગમતસ્તદર્થોપયોગપરિણામ એવ, નોઆગમતસ્તુ દશકાલિકશ્રુતસ્કન્ધ એવેતિ, નોશબ્દસ્ય દેશવચનત્વાદિતિ, ઇદાનીમધ્યયનોદ્દેશકન્યાસપ્રસ્તાવઃ, તં ચાનુયોગદ્વારપ્રક્રમાયાતં પ્રત્યધ્યયનં યથાસમ્ભવોઘનિષ્પન્ને નિક્ષેપે લાઘવાર્થ વક્ષ્યામ ઇતિ ॥ તતશ્ચ યદુક્તં- 'દસકાલિય સુઅક્ષંઘં અજ્ઞયણુદેસ ણિક્ખવિઙ્' અનુયોગોડ્યસ્ય

કર્તવ્ય ઇતિ, તદંશતઃ સમ્પાદિતમિતિ ।

ટીકાર્થ : સામાયિક એ છ આવશ્યકોનું પ્રથમ અધ્યયન છે, તેના ક્રમથી ૧૧મી ગાથામાં કહેલા દ્વારોને વર્ણવવાને માટે વિગતપોરિસીમાં જ પૂર્વગત-પૂર્વમાંથી ઉદ્ધરીને આ દશકાલિક રચાયું છે.

ગાથામાં સામાયિકનો અનુક્રમ કે સામાયિકમાં અનુક્રમ એ બેય સમાસ થઈ શકશે. ગાથામાં વર્ણને શબ્દ છે, પણ કોને વર્ણવવા માટે ? અર્થે વર્ણ ધાતુનાં કર્મનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ જે વિષય ચાલી રહ્યો છે, તેના ઉપરથી જણાય છે કે આ ગાથાની બરાબર પૂર્વે જ ઉપન્યાસ કરાયેલી ગાથાનાં જે દ્વારો છે. તેને વર્ણવવાને માટે... ગાથામાં ડ = તુ છે, તે અવધારણ-અર્થવાળો છે એટલે વિગતપોરિસીમાં જ. એ પ્રમાણે અર્થ થાય. (પૂર્વગત એટલે જ પૂર્વ)

સામાયિકમાં જે પ્રમાણે આ નવ દ્વારોનું વર્ણન કરેલ છે, તે જ પ્રમાણે એ નવ દ્વારોનું વર્ણન કરવા માટે શયંભવસૂરિએ આ સૂત્ર નિર્મૂઢ કરેલ છે.)

ગાથામાં જે કિર શબ્દ છે, એ પરોક્ષ - આત્મ-આગમવાદનો સંસૂચક છે. (શયંભવસૂરિ એ આત્મપુરુષ છે. પણ ભદ્રબાહુસ્વામીને તો એ પ્રત્યક્ષ નથી, પરોક્ષ છે. આવા પરોક્ષ આત્મપુરુષનાં આગમસંબંધી આ વાદ છે કે એમણે આ આગમ સાંજના સમયે બનાવ્યું... વગેરે. ભદ્રબાહુસ્વામીએ આ બધું સાક્ષાત્ નથી જોયું. એટલે કિર શબ્દથી એ સૂચવે છે કે “આ પરોક્ષઆત્મનાં આગમનો વાદ છે.”

શયંભવસૂરિ ચૌદપૂર્વધર હતા. દશકાલિકનો શબ્દાર્થ પૂર્વે કહી દીધો છે.

ટુંકમાં વિગતપોરિસીમાં આ બનાવાયેલ છે, માટે તે દશકાલિક કહેવાય છે. (દશ અધ્યયન છે, માટે દશ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે.)

શ્રુત અને સ્કન્ધ આ બે શબ્દનો નિકોપ ચાર પ્રકારે જાણવો કે જે રીતે અનુયોગદ્વારોમાં વર્ણવેલો છે. સ્થાન શૂન્ય ન રહે તે માટે કંઈક કહેવાય છે કે અહીં નો-આગમતઃ જશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત એ પુસ્તક-પાનામાં રહેલું શ્રુત જાણવું.

અથવા તો સૂત્ર શબ્દનો બીજો અર્થ થાય છે દોરો. એ દોરો અંડજાદિ અનેકપ્રકારે છે. (પક્ષીઓની રૂંવાટીમાંથી બનતો દોરો એ અંડજસૂત્ર... અંડજ = પક્ષી.

ભાવશ્રુત તો આગમથી જ્ઞાતા અને ઉપયુક્ત. નો-આગમતઃ તો આ જ દશકાલિક. નો શબ્દ અહીં દેશવાચક છે. (દશકાલિક એ સંપૂર્ણપણે જ્ઞાનાત્મક નથી, પણ અક્ષરાત્મક પણ છે. એટલે તે નોઆગમતઃ ભાવશ્રુત છે. કંઈક દેશમાં આગમ=જ્ઞાનરૂપ ન હોવાથી

નોઆગમતઃ ભાવશ્રુત છે.)

શ્રુતની જેમ સ્કન્ધની વિચારણા કરીએ તો નો-આગમતઃ જશરીરભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ સચિત્તાદિ છે. તેમાં દ્વિપદ-મનુષ્ય વગેરે. સચિત્તસ્કન્ધ છે, બે પ્રદેશનો બનેલો સ્કન્ધ...વગેરે અચિત્તદ્રવ્યસ્કન્ધ છે. સેના વગેરે, દેશ વગેરે મિશ્રસ્કન્ધ છે. (સૈનિકો સચિત્ત, શસ્ત્રો અચિત્ત...)

ભાવસ્કન્ધ તો આગમતઃ વિચારીએ તો સ્કન્ધશબ્દનાં અર્થમાં ઉપયોગરૂપ પરિણામ એ જ ભાવસ્કન્ધ છે. નો-આગમતઃ તો દશકાલિક શ્રુતસ્કન્ધ જ સમજવો નો શબ્દ દેશવાચક છે. (દશકાલિક એ ઉપયોગાત્મક હોય તો ભાવ-આગમ, શબ્દાત્મક હોય તો દ્રવ્ય. એ ઉભયાત્મક છે માટે નોઆગમતઃ ભાવસ્કન્ધ કહેવાય)

હવે અધ્યયન-ઉદ્દેશક આ બેનો ન્યાસ કરવાનો અવસર છે. પણ અનુયોગદ્વારનાં પ્રક્રમથી આવેલ દરેકે દરેક અધ્યયનમાં અને લાઘવ થાય તે માટે ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપમાં જે રીતે સંભવે એ રીતે કહેશું. (જ્યારે જ્યારે અધ્યયન આવશે, ત્યારે અધ્યયન-ઉદ્દેશ શબ્દનો ન્યાસ કરવો જ પડવાનો. એમાં ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપમાં અધ્યયન શબ્દનો નિક્ષેપ કરવાનો હોય છે. એટલે ત્યારે જ અમે કરશું.)

એટલે હવે જે અમે કહેશું કે “દશ,કાલિક, શ્રુત, સ્કન્ધ, અધ્યયન, ઉદ્દેશનો નિક્ષેપો કરીને આનો અનુયોગ કરવો (ગાથા-૭) તે અંશતઃ સંપાદિત કર્યું. (અધ્યયન અને ઉદ્દેશનું બાકી હોવાથી સંપૂર્ણ રીતે એ સંપાદિત થયેલું ન કહેવાય. માટે અંશતઃ કહ્યું છે.)

સામ્પ્રતં પ્રસ્તુતશાસ્ત્રસમુત્થવક્તવ્યતાભિધિત્સયાહ—

जेण व जं व पडुच्चा जत्तो जावंति जह य ते ठविया । सो तं च तओ ताणि य तहा यं कमसो कहेयव्वं ॥१३॥

હવે પ્રસ્તુતશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ સંબંધી કહેવાયોગ્ય પદાર્થોને કહેવાની ઈચ્છાથી કહે છે.

નિરુક્તિ-૧૩ ગાથાર્થ : (૧) જેનાવડે (૨) જેને આશ્રયીને (૩) જ્યાંથી (૪) જેટલા (૫) જે રીતે તે સ્થાપિત કરાયા. તેનાવડે, તેને, ત્યાંથી, તેટલા અને તે રીતે ક્રમશઃ કહેવાયોગ્ય છે.

व्याख्या-‘येन वा’ आचार्येण ‘यद्वा’ वस्तु ‘प्रतीत्य’ अङ्गीकृत्य ‘यतो वा’ आत्मप्रवादादिपूर्वतो ‘यावन्ति वा’ अध्ययनानि ‘यथा च’ येन प्रकारेण ‘तानि’ अध्ययनानि ‘स्थापितानि’ न्यस्तानि, स च - आचार्यः तच्च-वस्तु ततः-तस्मात्पूर्वात्

તાનિ ચ-અધ્યયનાનિ તથા ચ-તેનૈવ પ્રકારેણ 'ક્રમશઃ' ક્રમેણાનુપૂર્વ્યા 'કથયિતવ્યં' પ્રતિપાદયિતવ્યમિતિ ગાથાસમાસાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : જે આચાર્યવડે, જે વસ્તુનો અંગીકાર કરીને, જે આત્મપ્રવાદાદિપૂર્વમાંથી, જેટલા અધ્યયનો જે પ્રકારે તે ૧૦ અધ્યયનો સ્થાપિત કરાય, તે આચાર્ય, તે વસ્તુ, તે પૂર્વ, તે અધ્યયનો અને તે પ્રકાર... ક્રમશઃ પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય છે.

આ ગાથાનો સંક્ષેપથી અર્થ કહ્યો.

અવયવર્થ તુ પ્રતિદ્વારં નિર્યુક્તિકાર એવ યથાઽવસરં વક્ષ્યતિ । તત્રાધિકૃતશાસ્ત્રકર્તુઃ સ્તવદ્વારેણાદ્યદ્વારાવયવર્થપ્રતિપાદનાયાહ -

સેજ્જંભવં ગણધરં જિણપટિમાદંસણેણ પટિબુદ્ધં । મણગપિઅરં દસકાલિયસ્સ નિજ્જૂહગં વંદે ॥૧૪॥ દારં ॥

હવે એ દરેક અવયવનો અર્થ તો દરેકે દરેક દ્વારને આશ્રયીને નિર્યુક્તિકાર જ જ્યારે જેનો અવસર આવશે ત્યારે કહેશે.

તેમાં પ્રસ્તુતશાસ્ત્રનાં કર્તાનું સ્તવન કરવા દ્વારા યેન નામના પહેલાદ્વારનાં અવયવનાં અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૪ ગાથાર્થ : જિનપ્રતિમાનાં દર્શનવડે પ્રતિબોધ પામેલ, મનકનાં પિતા, દશકાલિકનાં નિર્યૂહક ગણધર શય્યંભવસૂરિને હું વંદુ છું.

વ્યાખ્યા--'સેજ્જંભવ'મિતિ નામ 'ગણધર'મિતિ અનુત્તરજ્ઞાનદર્શનાદિધર્મગણં ધારયતીતિ ગણધરસ્તં, 'જિનપ્રતિમાદર્શનેન પ્રતિબુદ્ધં'તત્ર રાગદ્વેષકષાયેન્દ્રિયપરીષદ્વોપ-સર્ગાદિજેતૃત્વાજ્જિનસ્તસ્ય પ્રતિમા-સદ્ભાવસ્થાપનારૂપા તસ્યા દર્શનમિતિ સમાસઃ, તેન-હેતુભૂતેન, કિમ્ ?-'પ્રતિબુદ્ધં' મિથ્યાત્વાજ્ઞાનનિદ્રાપગમેન સમ્યક્ત્વવિકાશં પ્રાપ્તં 'મનકપિતર'મિતિ મનકાખ્યાપત્યજનકં 'દશકાલિકસ્ય' પ્રાગ્નિરૂપિતાક્ષરાર્થસ્ય 'નિર્યૂહકં' પૂર્વગતોદ્ભૂતાર્થવિરચનાકર્તારં 'વંદે' સ્તૌમિ ઇતિ ગાથાક્ષરાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : સેજ્જંભવમ્ એ નામ છે. અનુતર એવા જ્ઞાન-દર્શનાદિ ધર્મોનાં ગણને જે ધારે તે ગણધર. તેમને..... જિનપ્રતિમાનાં દર્શનવડે પ્રતિબુદ્ધ... તેમાં રાગદ્વેષકષાય, ઈન્દ્રિય, પરિષદ, ઉપસર્ગાદિના વિજેતા હોવાથી તે તીર્થકરો જિન કહેવાય. તેમની પ્રતિમા એટલે એમના આકારવાળી પ્રતિમા, સદ્ભાવસ્થાપના, તેનું દર્શન... આ પ્રમાણે

સમાસ થાય.

આ દર્શન અહીં હેતુ તરીકે છે. તે દર્શન વડે પ્રતિબોધ પામેલા એટલે કે એ દર્શન વડે મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાનો નાશ થવાથી સમ્પત્તિના વિકાસને પામેલા...

મનક નામના પુત્રના પિતા...

પૂર્વે જેનો અર્થ કહી ગયા છે તે દશકાલિકના નિર્યુક્ત એટલે કે પૂર્વોમાંથી ઉદ્ધાર કરાયેલા અર્થોની વિશિષ્ટરચનાને કરનારાને હું સ્તવું છું.

આ પ્રમાણે ગાથાના અક્ષરોનો અર્થ થયો.

ભાવાર્થ: કથાનકાદવસેયઃ, તત્ત્વેદમ્-“एत्थ वद्धमाणसामिस्स चरमत्तिथगरस्स सीसो तित्थसामी सुहम्मो नाम गणधरो आसी, तस्सवि जंबूणामो, तस्सवि य पभवोत्ति, तस्सउत्तरया कयाइ पुव्वरत्तावरत्तम्मि चिंता समुप्पन्ना-को मे गणहरो होज्जत्ति ?, अप्पणो गणे य संघे य सव्वओ उवओगो कओ, ण दीसइ कोइ अव्वोच्छित्तिकरो, ताहे गारत्थेसु उवउत्तो, उवओगो कए रायगिहे सेज्जंभवं माहणं जन्नं जयमाणं पासइ, ताहे राअगिहं णगरं आगंतूणं संघाडयं वावारेइ-जन्नवाडगं गंतुं भिक्खव्वा धम्मलाहेह, तत्थ तुब्भे अदिच्छाविज्जिहिह, ताहे तुब्भे भणिज्जह-“अहो कष्टं तत्त्वं न ज्ञायते” इति, तओ गया साहू अदिच्छाविया अ, तेहिं भणिअं-‘अहो कष्टं तत्त्वं न ज्ञायते’, तेण य सेज्जंभवेण दारमूले ठिएण तं वयणं सुअं, ताहे सो विचिंतेइ-एए उवसंता तवस्सिणो असच्चं ण वयंतित्तिकाउं अज्झावगसगासं गंतुं भणइ-किं तत्तं ?, सो भणइ-वेदाः, ताहे सो असिं कट्ठिऊण भणइ-सीसं ते छिंदामि जइ मे तुमं तत्तं न कहेसि, तओ अज्झावओ भणइ-पुण्णो मम समओ, भणियमेयं वेयत्थे-परं सीसच्छेए कहियव्वंति, संपयं कहयामि जं एत्थ तत्तं, एतस्स जूवस्स हेट्ठा सव्वरयणामयी पडिमा अरहओ सा धुव्वत्ति अरहओ धम्मो तत्तं, ताहे सो तस्स पाएसु पडिओ, सो य जन्नवाडओवक्खेवो तस्स चेव दिण्णो, ताहे सो गंतूणं ते साहु गवेसमाणो गओ आयरियसगासं, आयरियं वंदित्ता साहुणो (य) भणइ-मम धम्मं कहेह, ताहे आयरिया उवउत्ता-जहा इमो सोत्ति, ताहे आयरिएहिं साहुधम्मो कहिओ, संबुद्धो पव्वइओ सो, चउद्दसपुव्वी जाओ । जया य सो पव्वइओ तथा य तस्स गुव्विणी महिला होत्था, तम्मि य पव्वइए लोगो णियल्लओ तंतमस्सति-जहा तरुणाए भत्ता पव्वइओ अपुत्ताए, अवि अत्थि तव किंचि पोद्धेत्ति पुच्छइ, सा भणइ-उवलक्खेमि मणंगं, तओ समएण दारगो जाओ । ताहे णिव्वत्तबारसाहस्स

નિયલ્લોર્હિં જમ્હા પુચ્છિજ્જંતીએ માયાએ સે ભણિઅં 'મણગં'તિ તમ્હા મણઓ સે ણામં કયંતિ । જયા સો અદુવરિસો જાઓ તાહે સો માતરં પુચ્છહ-કો મમ પિઆ ?, સા ભણહ-તવ પિઆ પવ્વહઓ, તાહે સો દારઓ ણાસિઠ્ઠણં પિઠ્ઠસગાસં પઢ્ઠિઓ । આયરિયા ય તં કાલં ચંપાએ વિહરંતિ, સોઽવિ અ દારઓ ચંપયમેવાગઓ, આયરિણ ય સણ્ણાભૂમિ ગણેણ સો દારઓ દિઢ્ઠો, દારણેણ વંદિઓ આયરિઓ, આયરિયસ્સ ય તં દારગં પિચ્છંતસ્સ ણેહો જાઓ, તસ્સવિ દારગસ્સ તહેવ, તઓ આયરિએહિં પુચ્છિયં-ભો દારગા ! કુતો તે આગમણંતિ ?, સો દારગો ભણહ-રાયગિહાઓ, આયરિણેણ ભણિયં-રાયગિહે તુમં કસ્સ પુત્તો નત્તુઓ વા ?, સો ભણહ-સેજ્જંભવો નામ ભંભણો તસ્સાહં પુત્તો, સો ય કિર પવ્વહઓ, તેહિં ભણિયં-તુમં કેણ કજ્જેણ આગઓઽસિ ?, સો ભણહ-અહંપિ પવ્વહસ્સં, પચ્છા સો દારઓ ભણહ-તં તુમ્હે જાણહ ?, આયરિયા ભણંતિ-જાણેમો, તેણ ભણિયં !-સો કહિંતિ ?, તે ભણંતિ-સો મમ મિત્તો એગસરીરભૂતો, પવ્વયાહિ તુમં મમ સગાસે, તેણ ભણિયં-એવં કરોમિ । તઓ આયરિયા આગંતું પઢિસ્સએ આલોઅંતિ-સચ્ચિત્તો પઢુપ્પન્નો, સો પવ્વહઓ, પચ્છા આયરિયા ઉવઠ્ઠા-કેવતિકાલં એસ જીવહિત્તિ ?, ણાયં જાવં છમ્માસા, તાહે આયરિયાણં બુદ્ધી સમુપ્પન્ના-ઇમસ્સ થોવગં આઠું, કિં કાયવ્વંતિ ?, તં ચઠ્ઠસપુલ્લી કમ્મિવિ કારણે સમુપ્પન્ને ણિજ્જૂહતિ, દસપુલ્લી પુણ અપચ્છિમ્મો અવસ્સમેવ ણિજ્જૂહહ, મમંપિ ઇમં કારણં સમુપ્પન્નં, તો અહમવિ ણિજ્જૂહામિ, તાહે આઢત્તો ણિજ્જૂહિઠું, તે ડ ણિજ્જૂહિજ્જંતા વિયાલે ણિજ્જૂહા થોવાવસેસે દિવસે, તેણ તં દસવેયાલિયં ભણિજ્જતિ" । અનેન ચ કથાનકેન ન કેવલં 'યેન વે'ત્યસ્યૈવ દ્વારસ્ય ભાવાર્થોઽભિહિતઃ, કિન્તુ યદ્વા પ્રતીત્યૈતસ્યાપીતિ,

ભાવાર્થ તો કથાનકથી જાણી લેવો.

તે કથાનક આ છે.

અહીં ચરમતીર્થકર વર્ધમાનસ્વામીનાં શિષ્ય, તીર્થના સ્વામી સુધર્મ નામના ગણધર હતા. તેમના પણ જંબૂ નામના ગણધર હતા. તેમના પણ પ્રભવ નામના ગણધર હતા. તેમને ક્યારેક એકવાર પૂર્વરાત્રિ અને અપરરાત્રિમાં (સાંજે વહેલી સવારે અથવા મધ્યરાત્રિએ) ચિંતા થઈ કે "મારો ગણધર કોણ થશે ?" એમણે પોતાના ગણમાં, સંઘમાં બધે જ ઉપયોગ મૂકાયો. પણ શાસનની અવ્યવસ્થિત્તિને કરનારો કોઈ ન દેખાયો. ત્યારે ગૃહસ્થોમાં ઉપયોગ મૂક્યો. ઉપયોગ મૂક્યો એટલે રાજગૃહમાં યજ્ઞ કરતા શયંભવ

બ્રાહ્મણને જુએ છે. ત્યારે રાજગૃહ નગરમાં આવીને સંઘાટકને મોકલે છે કે યજ્ઞના સ્થાનમાં જઈને ભિક્ષાને માટે ધર્મલાભ આપો. ત્યાં તમે નિષેધ કરાશો. ત્યારે તમારે કહેવું કે “અરે કષ્ટ છે કે તત્ત્વ જણાતું નથી.” ત્યારપછી સાધુઓ ગયા અને યજ્ઞના માણસો વડે નિષેધ કરાયા. સાધુઓવડે કહેવાયું કે **અહો કષ્ટંતત્ત્વં ન જ્ઞાયતે** ” બારણાં પાસે રહેલા શય્યંભવવડે તે વચન સંભળાયું. ત્યારે તે વિચારે છે કે “આ ઉપશાંત તપસ્વીઓ અસત્ય ન બોલે એટલે શય્યંભવ અધ્યાપકની પાસે જઈને કહે છે કે “તત્ત્વ શું છે ?” અધ્યાપક કહે છે “વેદો તત્ત્વ છે.” ત્યારે તે તલવાર ખેંચીને બોલે છે કે “જો તું મને તત્ત્વ નહિ કહે તો તારું મસ્તક છેદી નાંખીશ.” ત્યારે અધ્યાપક કહે છે કે “મારો સમય પૂર્ણ થયો. વેદનાં અર્થમાં આ કહેવાયું છે કે “મસ્તક કપાઈ જવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય ત્યારપછી સાચી વાત કહી દેવી. હવે હું તને એ કહી દઉં છું. કે જે અહીં તત્ત્વ છે. આ જે યજ્ઞનો થાંભલો છે, તેની નીચે સર્વરત્નોની બનેલી. અરિહંતની પ્રતિમા છે. તે શાશ્વત છે. એટલે અરિહંતનો ધર્મ તત્ત્વ છે. ત્યારે શય્યંભવ તે અધ્યાપકનાં પગમાં પડ્યો. યજ્ઞપાટકની બધી જ સામગ્રી તે અધ્યાપકને આપી દીધી. ત્યારબાદ તે જઈને સાધુઓને શોધતો શોધતો આચાર્ય પાસે ગયો. આચાર્યને અને સાધુઓને વંદન કરીને કહે છે કે “મને ધર્મ કહો.” ત્યારે આચાર્ય ઉપયોગ મૂકે છે કે “આ જ તે શય્યંભવ છે” ત્યારે આચાર્યવડે સાધુધર્મ કહેવાયો. તે શય્યંભવ પ્રતિબોધ પામ્યો અને તેણે દીક્ષા લીધી. ચૌદપૂર્વી થયો. જ્યારે તેણે દીક્ષા લીધી, ત્યારે તેની પત્ની ગર્ભવતી હતી. તેણે દીક્ષા લીધી એટલે એના સ્વજન લોકો આકંઠ કરે છે કે “યુવાન સ્ત્રી પુત્ર વગરની હતી અને એના પતિએ દીક્ષા લીધી.” બધા એ સ્ત્રીને પુછે છે કે “શું તારા પેટમાં કંઈક છે ?” ત્યારે તેણી કહે છે કે “મનાક્-કંઈક પેટમાં હોય એવું લાગે છે.” ત્યારબાદ અમુક કાળ ગયો એટલે એને ત્યાં પુત્ર થયો. ત્યારબાદ જ્યારે બાર દિવસપૂર્ણ થાય ત્યારે જે કારણથી સ્વજનોની પૃચ્છા વખતે તે પુત્રની માતાવડે કહેવાયેલું કે “મણગં-મનાક્-કંઈક” છે. તે કારણથી તે પુત્રનું મનક એ પ્રમાણે નામ કરાયું. જ્યારે તે આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે તે માતાને પુછે છે કે “મારા પિતા કોણ છે ?” તેણી કહે છે કે “તારા પિતા દીક્ષિત થયા છે.” ત્યારે તે પુત્ર ભાગીને પિતા પાસે પ્રયાણ કરી ગયો. આચાર્ય તે સમયે ચંપા નગરીમાં વિચરે છે. તે બાળક પણ ચંપામાં જ આવ્યો. સંજ્ઞાભૂમિ-સ્થંડિલ ગયેલા આચાર્ય વડે તે બાળક દેખાયો. બાળકવડે આચાર્ય વંદાયા. તે બાળકને જોતા આચાર્યને સ્નેહ થયો. તે બાળકને પણ તે જ પ્રમાણે આચાર્ય પ્રત્યે સ્નેહ થયો. તેથી આચાર્ય પૃચ્છા કરી કે “પુત્ર ! તારું આગમન ક્યાંથી છે ?” તે બાળક કહે છે “રાજગૃહમાંથી” આચાર્ય વડે

કહેવાયું કે રાજગૃહમાં તું કોનો પુત્ર કે પૌત્ર છે ? તે કહે છે કે શય્યંભવ નામના બ્રાહ્મણ છે, તેમનો હું પુત્ર છું. તેમણે દીક્ષા લીધી છે.” આચાર્ય વડે કહેવાયું “તું કયા કામ માટે અહીં આવેલો છે ?” તે કહે “હું પણ દીક્ષા લઈશ.” પછી તે બાળક કહે છે કે “તમે શય્યંભવને જાણો છો ?” આચાર્ય કહે “જાણું છું.” બાળક વડે કહેવાયું “તે ક્યાં છે ?” આચાર્ય કહે છે કે “તે મારો મિત્ર છે, મારા એક શરીરરૂપ થયેલો છે. અર્થાત્ મારાથી અભિન્ન છે. તું મારી પાસે દીક્ષા લે. બાળકે કહ્યું સારું. આ પ્રમાણે કરીશ. ત્યારપછી આચાર્ય પાછા ફરીને ઉપાશ્રયમાં આલોચના કરે છે કે “સચિત્તવસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ.” તે બાળકે દીક્ષા લીધી. પછી આચાર્યે ઉપયોગ મૂક્યો. આ બાળક કેટલો કાળ જીવશે ? જાણ્યું કે છ માસ જ જીવશે. ત્યારે આચાર્યને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ કે “આનું આયુષ્ય થોડુંક જ છે. શું કરવું ? ચૌદમૂર્તિ કોઈપણ કારણ ઉત્પન્ન થાય તો પૂર્વમાંથી પદાર્થોનો ઉદ્ધાર કરીને નવા ગ્રન્થ રચવાનું કામ કરે. છેલ્લા દશમૂર્તિ તો અવશ્ય નિર્યૂહણા કરે. મારે પણ આ કારણ ઉત્પન્ન થયું છે તેથી હું પણ નિર્યૂહણા કરું.” ત્યારે આચાર્યે નિર્યૂહણા કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. તે આચાર્ય નિર્યૂહણા કરતાં કરતાં સાંજના સમયે દિવસ થોડોક જ બાકી હતો ત્યારે નિર્યૂહણા કરી રહ્યા. (ત્રીજા પ્રહરના અંતે શરુઆત. અને ચોથાપ્રહરના અંત પૂર્વે સમાપ્તિ) તે કારણથી આ શાસ્ત્ર દશવૈકાલિક કહેવાય છે. (પ્રમાણકાલ વડે બનેલ હોવાથી કાલિક, પણ સાંજના સમયરૂપ વિકાલમાં બનેલ હોવાથી વૈકાલિક...

આ કથાનક વડે માત્ર એ દ્વારનો જ ભાવાર્થ નથી કહેવાયો, પરંતુ જ યદ્વા પ્રતીત્ય એ દ્વારનો પણ ભાવાર્થ કહેવાઈ ગયો.

તથા चाह निर्युक्तिकारः—

મળગં પહુચ્ચ સેજ્જંભવેણ નિજ્જૂહિયા દસઝ્ઞયણા । વેયાલિયાઈ ઠવિયા તમ્હા દસકાલિયં
ણામં ॥૧૫॥ દારં ॥

નિર્યુક્તિકાર આ જ વાત કરે છે કે

નિર્યુક્તિ-૧૫ ગાથાર્થ : મનકને આશ્રયીને શય્યંભવ વડે દશ અધ્યયનો નિર્યૂહણા કરાયા, અને તે વિકાલમાં પૂર્ણ કરાયા તે કારણથી દશ(વૈ)કાલિક નામ છે.

વ્યાખ્યા—‘મનકં પ્રતીત્ય’ મનકાઘ્યમપત્યમાશ્રિત્ય **‘શય્યમ્ભવેન’** આચાર્યેણ **‘નિર્યૂહણિ’** પૂર્વગતાદુદ્ધત્ય વિરચિતાનિ **‘દશાધ્યયનાનિ’** દ્રુમપુષ્પિકાદીનિ **‘વેયાલિયાઈ ઠવિય’**ત્તિ વિગતઃ કાલો વિકાલઃ વિકલનં વા વિકાલ ઇતિ, વિકાલોઽસકલઃ

ઋણ્ડશ્ચેત્યનર્થાન્તરમ્, તસ્મિન્ વિકાલે-અપરાણ્હે 'સ્થાપિતાનિ' ન્યસ્તાનિ દ્રુમપુષ્પિકાદીન્યધ્યયનાનિ યતઃ તસ્માદ્દશકાલિકં નામ, વ્યુત્પત્તિઃ પૂર્વવત્, દશવૈકાલિકં વા, વિકાલેન નિર્વૃત્તમ્, સંકાશાદિપાઠાચ્ચાતુરર્થિકષ્ટક (પા૦૪-૨-૮૦) તદ્વિતેષ્વચામાદે (પા૦૭-૨-૧૧૭) રિત્યાદિવૃદ્ધેવૈકાલિકં, દશાધ્યયનનિર્માણં ચ તદ્વૈકાલિકં ચ દશવૈકાલિકમિતિ ગાથાર્થઃ ॥ એવં યેન વા યદ્વા પ્રતીત્યેતિ વ્યાખ્યાતમ્,

ટીકાર્થ : મનક નામના પુત્રને આશ્રયીને શય્યંભવ આચાર્ય વડે પૂર્વમાંથી ઉદ્ધરીને દ્રુમપુષ્પિકા વગેરે દશ અધ્યયનો વિશેષરીતે રચાયા છે. વિકાલ-વિગત એવો કાલ. અથવા તો વિકલન એટલે વિકાલ વિકાલ-અસંપૂર્ણ, ટુકડો એ સમાનાર્થી શબ્દ છે. તે વિકાલમાં = સાંજના સમયે (દિવસના એક ટુકડા જેટલા ભાગમાં) સ્થાપિત કરાયા, પૂર્ણ કરાયા. જે કારણથી આવું છે, તે કારણથી દશકાલિક એ નામ છે. એની વ્યુત્પત્તિ પૂર્વની જેમ સમજી લેવી.

અથવા તો દશવૈકાલિકં શબ્દ સમજવો. વિકાલ વડે જે બનેલું હોય તે વૈકાલિક. પાણિનિ વ્યાકરણનાં સૂત્રોનાં આધારે વિની વૈ વૃદ્ધિ થવાથી વૈકાલિક શબ્દ બન્યો. વિકાલે થયેલું એવું જે દશઅધ્યયનનું નિર્માણ તે દશવૈકાલિક.

આમ (૧) યેન (૨) ચદ્વા પ્રતીત્ય એ બે દ્વારા વ્યાખ્યાન કરાયા.

इदानीं यतो निर्व्यूढानीत्येतद् व्याचिख्यासुराह -

આયપ્પવાયપુવ્વા નિજ્જૂઠા હોઈ ધમ્મપત્તી । કમ્મપ્પવાયપુવ્વા પિંડસ્સ ડા એસણા તિવિહા ॥૧૬॥

સચ્ચપ્પવાયપુવ્વા નિજ્જૂઠા હોઈ વક્કસુદ્ધી ડા । અવસેસા નિજ્જૂઠા નવમસ્સ ડા તઇયવત્થુઓ ॥૧૭॥

બીઓડવિ અ આસો ગણિપિંડગાઓ દુવાલસંગાઓ । એઅં કિર ણિજ્જૂઠં મળગસ્સ અણુગહદ્દાએ ॥૧૮॥

હવે (૩) યતઃ-યસ્માત્- જેમાંથી નિર્યૂઠ કરાયેલા છે. એ ત્રીજાદ્વારનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૧૬ ગાથાર્થ : આત્મપ્રવાદ પૂર્વમાંથી ધર્મપ્રજાપ્તિ નિર્યૂઠ છે. કર્મપ્રવાદપૂર્વમાંથી પિંડની ત્રણપ્રકારની એષણા નિર્યૂઠ થયેલી છે.

નિર્યુક્તિ-૧૭ ગાથાર્થ : સત્યપ્રવાદપૂર્વમાંથી વાક્યશુદ્ધિ નિર્યૂઠ છે. બાકીના અધ્યયનો નવમા પૂર્વની ત્રીજી વસ્તુમાંથી નિર્યૂઠ છે.

નિર્યુક્તિ-૧૮ ગાથાર્થ : બીજો પણ આદેશ = મત છે કે દ્વાદશાંગીરૂપ ગણિપિટકમાંથી મનકનાં અનુગ્રહને માટે આ શાસ્ત્ર નિર્યૂઠ થયેલું છે.

વ્યાખ્યા—ઇહાત્મપ્રવાદપૂર્વ—યત્રાત્મનઃ સંસારિમુક્તાદ્યનેકભેદભિન્નસ્ય પ્રવદનમિતિ, તસ્માન્નિર્વ્યૂઠા ભવતિ ધર્મપ્રજ્ઞપ્તિઃ, ષડ્જીવનિકા इत्यर्थः, तथा कर्मप्रवादपूर्वात्, किम् ?-પિણ્ડસ્ય તુ एषणा त्रिविधा, निर्व्यूढेति वर्त्तते, कर्मप्रवादपूर्वं नाम-यत्र ज्ञानावरणीयादिकर्मणो निदानादिप्रवदनमिति तस्मात्, किम् ?-પિણ્ડસ્યેષણા ત્રિવિધા-ગવેષણાગ્રહણૈષણાગ્રાસૈષણાભેદભિન્ના નિર્વ્યૂઠા, સા પુનસ્તત્રામુના સમ્બન્ધેન પતતિ-આધાકર્મોપભોક્તા જ્ઞાનાવરણીયાદિકર્મપ્રકૃતીર્બંધનાતિ, ઉક્તં ચ—‘આહાકર્મ્મં ણં ભુંજમાણે સમણે અદ્ધુકમ્મપગડીઓ બંધઈ’ इत्यादि, शुद्धपिण्डोपभोक्ता वा शुभा बध्नातीत्यलं प्रसङ्गेन, प्रकृतं प्रस्तुमः, સત્યપ્રવાદપૂર્વાન્નિર્વ્યૂઠા ભવતિ વાક્યશુદ્ધિસ્તુ, તત્ર સત્યપ્રવાદં નામ-યત્ર जनपदसत्यादेः प्रवदनमिति, વાક્યશુદ્ધિર્નામ સપ્તમમધ્યયનમ્, ‘अवशेषाणि’ प्रथमद्वितीयादीनि निर्व्यूढानि नवमस्यैव प्रत्याख्यानपूर्वस्य तृतीयवस्तुन इति । द्वितीयोऽपि चादेशः ‘आदेशो’ विध्यन्तरं ‘गणिपिटकाद्’ आचार्यसर्वस्वाद् ‘द्वादशाङ्गाद्’ आचारादिलक्षणात् ‘इदं’ दशकालिकं, किलेति पूर्ववत्, निर्व्यूढमिति च, किमर्थम् ?-‘मनकस्य’ उक्तस्वरूपस्य अनुग्रहार्थमिति गाथात्रयार्थः ॥ एवं यत इति व्याख्यातम्,

ટીકાર્થ : અહીં આત્મપ્રવાદપૂર્વ એટલે જેમાં સંસારી-મુક્ત વગેરે અનેકભેદો વડે જુદા જુદા પ્રકારના આત્માનું પ્રવદન = વિસ્તારથી કથન કરવામાં આવે તે. તેમાંથી ધર્મપ્રજ્ઞાપ્તિ એટલે કે ષટ્જીવનિકા નામનું ચોથું અધ્યયન નિર્વ્યૂઠ કરાયેલ છે. તથા કર્મપ્રવાદપૂર્વમાંથી પિંડની ત્રણ પ્રકારની એષણા નિર્વ્યૂઠ કરાયેલી છે. ગાથામાં ઉત્તરાર્ધમાં નિર્વ્યૂઠ શબ્દ નથી. પણ પૂર્વાર્ધમાં રહેલો નિર્વ્યૂઠ શબ્દ અહીં પણ જોડી દેવો.

આશય એ છે કે કર્મપ્રવાદ પૂર્વ એટલે જેમાં જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મનું કારણ વગેરે શું છે તેનું વિસ્તારથી વર્ણન હોય તે કર્મપ્રવાદપૂર્વ. તેમાંથી પિંડની ગવેષણા-ગ્રહણૈષણા અને ગ્રાસૈષણારૂપી ત્રણ ભેદથી ત્રણ પ્રકારની એષણા નિર્વ્યૂઠ કરાયેલી છે.

પ્રશ્ન : કર્મપ્રવાદપૂર્વમાં જો કર્મનું જ વર્ણન હોય તો ત્યાં વળી આ ત્રણ એષણાનું

વર્ણન ક્યાંથી હોય ? અને તો પછી એ પૂર્વમાંથી એષણા નિર્વ્યૂઠ કરાયેલી બને જ શી રીતે ?

ઉત્તર : એષણા વળી એ પૂર્વમાં આ સંબંધથી રહેલી છે કે “આધાકર્મને વાપરનારો સાધુ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મપ્રકૃતિઓને બાંધે છે.” કહ્યું છે કે આધાકર્મ વાપરનારો શ્રમણ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓને બાંધે છે... વગેરે.. એટલે કર્મબંધનાં નિદાન તરીકે તે પૂર્વમાં આધાકર્માદિનું વર્ણન આવે, એટલે એમાંથી પિંડેષણા નામનું પાંચમું અધ્યયન નિર્વ્યૂઠ કરાયેલું થાય.

અથવા તો શુદ્ધપિંડનો ઉપભોગકરનાર સાધુ શુભપ્રકૃતિઓને બાંધે.... એ રીતે પણ એ એષણાઓ તે પૂર્વમાં પંડે છે... અહીં વિસ્તારવડે સર્યુ. મૂળવાત પર આવીએ. સત્યપ્રવાદપૂર્વમાંથી વાક્યશુદ્ધિ નામનું સાતમું અધ્યયન નિર્વ્યૂઠ થયેલ છે. તેમાં સત્યપ્રવાદ એટલે જેમાં જનપદ સત્ય વગેરેનું પ્રવદન = વિસ્તારથી = સારીરીતે કથન છે, તે પૂર્વ. વાક્યશુદ્ધિ એટલે સાતમું અધ્યયન. બાકીનાં પહેલા-બીજાવગેરે અધ્યયનો નવમા પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વની ત્રીજી વસ્તુમાંથી ઉદ્ભવે છે.

કયા અધ્યયનો શેમાંથી નીકળ્યા ? એ વિષયમાં બીજો પણ મત છે. આદેશ એટલે બીજી વિધિ-બીજો અભિપ્રાય. તે એ કે આચાર્યના સર્વસ્વભૂત જે આચારાંગ-સૂયગડાંગાદિ દ્વાદશ અંગો છે, તેમાંથી આ દશકાલિક નીકળે છે. અને શય્યંભવસૂરિ વડે નિર્વ્યૂઠ કરાયેલ છે. ગાથામાં રહેલો કિર = કિલ શબ્દ પૂર્વની જેમ પરોક્ષાભાગમવાદ સંસૂચક સમજવો.

આ શા માટે નિર્વ્યૂઠ કરાયેલ છે ? તે કહે છે કે જેનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહી ગયા છીએ. તે મનકના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે આ કરાયેલ છે.

આ રીતે યત્તઃ એ દ્વાર વ્યાખ્યાન કરાયું.

અધુના યાવન્તીત્યેતત્પ્રતિપાદ્યતે -

દુમપુષ્પિયાઙ્યા ખલુ દસ અજ્ઞયણા સભિક્ષુયં જાવ । અહિગારેવિ ય એત્તો વોચ્છં પત્તેયમેક્કેક્કે ॥૧૯॥ દારં ॥

હવે યાવન્તિ દ્વાર વ્યાખ્યાન કરાય છે.

નિર્યુક્તિ : ૧૮ ગાથાર્થ : દુમપુષ્પિકાથી માંડીને સભિક્ષુક સુધીના દશ અધ્યયનો છે.

હવે દરેકે દરેકમાં (અર્થ) અધિકારને પણ કહીશું.

વ્યાખ્યા-તત્ર દ્રુમપુષ્પિકેતિ પ્રથમાધ્યયનનામ, તદાદીનિ દશાધ્યયનાનિ 'સમિક્ષ્યુયં જાવ'તિ સમિક્ષવધ્યયનં યાવત્, યત્પ્રશ્નશબ્દો વિશેષણાર્થઃ, કિં વિશિનષ્ટિ ?- તદન્યે દ્વે ચૂડે, યાવન્તીતિ વ્યાખ્યાતં । યથા ચેત્યેતત્ પુનરધિકારાભિધાનદ્વારેણૈવ ચ વ્યાચિખ્યાસુઃ સમ્બન્ધકત્વેનેદં ગાથાદલમાહ-અધિકારાનપિ ચાતો વક્ષ્યે પ્રત્યેકમેકૈકસ્મિન્ અધ્યયને, તત્ર અધ્યયનપરિસમાપ્તેર્યોઽનુવર્તંતે સોઽધિકાર ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : તેમાં દ્રુમપુષ્પિકા એ પહેલાઅધ્યયનનું નામ છે. તે આદિમાં છે જેને એવા કુલ દશ અધ્યયનો છે. દશમું અધ્યયન સમિક્ષુ છે.

યત્પ્રશ્ન શબ્દ વિશેષાર્થ દર્શાવવા માટે છે ?

પ્રશ્ન : એ શું વિશેષાર્થ બતાવે છે.

ઉત્તર : માત્ર ૧૦ અધ્યયન જ નથી, પણ એ સિવાયની બે ચૂડા = ચૂલિકા પણ છે.

યાવન્તિ એ દ્વારનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું.

હવે યથા ચ એ દ્વાર વ્યાખ્યાન કરાય છે. આ દ્વારનું તો તે તે અધ્યયનમાં કયા કયા અર્થાધિકારો છે ? એના કથન દ્વારા જ વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાવાળા નિર્યુક્તિકાર સંબંધ કરાવનાર તરીકે આ ગાથાદલને કહે છે કે હવે પછી એકેએક અધ્યયનમાં દરેકના અધિકારોને, અર્થાધિકારોને, વિષયને પણ કહીશ. (એક પદાર્થના નિરૂપણ બાદ બીજા પદાર્થનું નિરૂપણ શરુ થાય ત્યારે તે બે પદાર્થો વચ્ચે સંબંધ જોડી આપીને પછી એ નિરૂપણ શરુ કરાય...)

પ્રશ્ન : અધિકાર એટલે શું ?

ઉત્તર : અધ્યયનની પરિસમાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી (તત્ર શબ્દ પછી આ અવ્યય છૂટો પડે છે, તેનો અર્થ ત્યાંસુધી એમ થાય.) જે અનુવર્તે, વિદ્યમાન હોય તે અધિકાર. (દ્રુમમાં તે તે આખા અધ્યયનનો વિષય એ અધિકાર તરીકે કહેવાશે. આગળની ગાથાઓ દ્વારા એ સ્પષ્ટ થઈ જશે.)

પદ્મમે ધમ્મપસંસા સો ય ઇહેવ જિણસાસણમ્મિત્તિ । બિંદુ ધિંદુ સક્કા કાઉં જે એસ ધમ્મોત્તિ ॥૨૦॥

તદ્દે આચારકહા ઉ ચુદ્ધિયા આયસંજમોવાઓ । તદ્દે જીવસંજમોઽવિ ય હોઽ ચઉત્થંમિ

અજ્ઞયણે ॥૨૧॥

ભિક્ષુવિસોહી તવસંજમસ્સ ગુણકારિયા ઉ પંચમણે । છઠ્ઠે આચારકહા મહર્હ જોગ્ગા મહયણસ્સ ॥૨૨॥

વયણવિભત્તી પુણ સત્તમમ્મિ પણિહાણમદ્દુમે ભણિયં । ણવમે વિણઓ દસમે સમાણિયં એસ ભિક્ષુત્તિ ॥૨૩॥

નિર્યુક્તિ-૨૦ ગાથાર્થ : પ્રથમમાં ધર્મપ્રશંસા છે. તે અહીં જ જિનશાસનમાં જ છે. બીજામાં ધૃતિ વડે જ આ ધર્મ કરવા માટે જીવો સમર્થ છે. (એ અધિકાર છે)

નિર્યુક્તિ-૨૧ ગાથાર્થ : ત્રીજામાં કુલ્લક = નાની આચારકથા છે. આત્મસંયમનો ઉપાય છે. તથા ચોથા અધ્યયનમાં જીવસંયમ પણ છે.

નિર્યુક્તિ-૨૨ ગાથાર્થ : પાંચમાં ભિક્ષાવિશુદ્ધિ તપ-સંયમને ગુણકારિણી છે એ અધિકાર છે. છઠ્ઠામાં મહાજનને યોગ્ય મોટી આચારકથા છે.

નિર્યુક્તિ-૨૩ ગાથાર્થ : સાતમાં વયનવિભક્તિ છે. આઠમાં પ્રણિધાન કહેવાયેલ છે. નવમાં વિનય છે. દશમાં ઉપસંહાર છે કે “આ ભિક્ષુ છે.”

વ્યાખ્યા—પ્રથમાધ્યયને કોડર્થાધિકાર इत्यत आह—‘धर्मप्रशंसा’ दुर्गतौ प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति धर्मः तस्य प्रशंसा-स्तवः सकलपुरुषार्थानामेव धर्मः प्रधानमित्येवंरूपा, तथाऽन्यैरप्युक्तम्—“धनदो धनार्थिनां प्रोक्तः, कामिनां सर्वकामदः । धर्म एवापवर्गस्य, पारम्पर्येण साधकः ॥१॥” इत्यादि । स चात्रैव-जिनशासने धर्मो नान्यत्र, इहैव निरवद्यवृत्तिसद्भावाद्, एतच्चोत्तरत्र न्यक्षेण वक्ष्यामः । धर्माभ्युपगमे च सत्यपि मा भूदभिनवप्रव्रजितस्याधृतेः सम्मोह इत्यतस्तन्निराकरणार्थाधिकारवदेव द्वितीयाध्ययनम्, आह च—द्वितीयेऽध्ययनेऽयमर्थाधिकारः—धृत्या हेतुभूतया शक्यते कर्तुम्, ‘जे’ इति पूरणार्थो निपातः ‘एष’ जैनो धर्म इति, उक्तं च—“जस्स धिई तस्स तवो जस्स तवो तस्स सोग्गई सुलहा । जे अधितिमंत पुरिसा तवोवि खलु दुल्लहो तेसिं ॥१॥” सा पुनर्घृत्तिराचारे कार्या न त्वनाचारे इत्यतस्तदर्थार्थाधिकारवदेव तृतीयाध्ययनम्, आह च-तृतीयेऽध्ययने कौडर्थाधिकार इत्यत आह—आचारगोचरा कथा आचारकथा, सा चेहैवाणुविस्तरभेदात्, य(अ)त आह—‘क्षुल्लिका’ लघ्वी, सा च ‘आत्मसंयमोपायः’ संयमनं संयमः आत्मनः संयम आत्मसंयमस्तदुपायः, उक्तं च—“तस्यात्मा संयमो यो हि, सदाचारे रतः सदा । स एव धृतिमान् धर्मस्तस्यैव च जिनोदितः ॥१॥” इति, स चाचारः

षड्जीवनिकायगोचरः प्राय इत्यतश्चतुर्थमध्ययनम्, अथवाऽऽत्मसंयमः—
तदन्यजीवपरिज्ञानपरिपालनमेव तत्त्वत इत्यतस्तदर्थीधिकारवदेव चतुर्थमध्ययनम्, आह
च—‘तथा जीवसंयमोऽपि च’ भवति चतुर्थेऽध्ययनेऽर्थीधिकार इति,
अपिशब्दादात्मसंयमोऽपि तद्भावभाव्येव वर्तते, उक्तं च—‘छसु जीवनिकाएसुं, जे बहे
संजए सया । से चेव होइ विण्णेए, परमत्थेण संजए ॥१॥’ इत्यादि । एवमेव च धर्मः,
स च देहे स्वस्थे सति सम्यक् पाल्यते, स चाहारमन्तरेण प्रायः स्वस्थो न भवति, स
च सावद्येतरभेद इत्यनवद्यो ग्राह्य इत्यतस्तदर्थीधिकारवदेव पञ्चममध्ययनमिति, आह
च—‘भिक्षाविशोधिस्तपःसंयमस्य गुणकारिकैव पञ्चमेऽध्ययनेऽर्थीधिकार’ इति, तत्र
भिक्षणं भिक्षा तस्याः विशोधिः—सावद्यपरिहारेणेतरस्वरूपकथनमित्यर्थः, तपःप्रधानः
संयमस्तपःसंयमस्तस्य गुणकारिकैवेयं वर्तत इति, उक्तं च—से संजए समक्खाए,
निरवज्जाहार जे विऊ । धम्मकायद्विए सम्मं, सुहजोगाण साहए ॥१॥’ इत्यादि ।
गोचरप्रविष्टेन च सत्ता स्वाचारं पृष्टेन तद्विदापि न महाजनसमक्षं तत्रैव विस्तरतः
कथयितव्यः, अपि तु आलये, गुरवो वा कथयन्तीति वक्तव्यमतस्तदर्थीधिकारवदेव
षष्ठमध्ययनमिति, आह च—षष्ठेऽध्ययनेऽर्थीधिकारः आचारकथा साऽपि महती, न
क्षुल्लिका, ‘योग्या’ उचिता ‘महाजनस्य’ विशिष्टपरिषद इत्यर्थः, वक्ष्यति च —
“गोअरगपविट्ठे उ न निसिएज्ज कथई । कहं च न पबंधिज्जा चिट्ठिताण व संजए
॥१॥” इत्यादि । आलयगतेनापि तेन गुरूणा (वा) वचनदोषगुणाभिज्ञेन
निरवद्यवचसा कथयितव्य इत्यतस्तदर्थीधिकारवदेव सप्तममध्ययनमिति, आह च—
“वयणविभत्ती”त्यादि, वचनस्य विभक्तिर्वचनविभक्तिः, विभजनं विभक्तिः—
एवंभूतमनवद्यमित्थंभूतं च सावद्यमित्यर्थः, पुनःशब्दः शेषाध्ययनार्थाधिकारेभ्यः
अस्याधिकृतार्थाधिकारस्य विशेषणार्थ इति सप्तमेऽध्ययनेऽर्थीधिकार इति, उक्तं च—
“सावज्जणवज्जाणं वयणाणं जो ण याणइ विसेसं । वोत्तुं पि तस्स न खमं किमंग पुण
देसणं काउं ? ॥१॥” इत्यादि । तच्च निरवद्यं वचः आचारे प्रणिहितस्य भवति
इत्यतस्तदर्थीधिकारवदेवाष्टममध्ययनमिति, आह च — प्रणिधानमष्टमेऽध्यय-
नेऽर्थीधिकारत्वेन ‘भणितम्’ उक्तम्, प्रणिधानं नाम-विशिष्टश्चेतोधर्म इति, उक्तं च—
“पणिहाणरहियस्सेह, निरवज्जं पि भासियं । सावज्जतुल्लं विन्नेयं, अज्झत्थेणेह संवुडं
॥१॥” इत्यादि । आचारप्रणिहितश्च यथोचितविनयसम्पन्न एव भवतीत्यतस्त-

દર્શાધિકારવદેવ નવમમધ્યયનમિતિ, આહ ચ—“નવમેઽધ્યયને વિનયોઽર્થાધિકારઃ”
 ઇતિ, ઉક્તં ચ—“આચારપણિહાણંમિ, સે સમ્પં વદ્ધૈં બુહ । પાણાદીણં વિણીએ જે, મોક્ષદ્વા
 ણિવિગિચ્છણ ॥૧૧॥” ઇત્યાદિ । એતેષુ એવ નવસ્વધ્યયનાર્થેષુ યો વ્યવસ્થિતઃ સ સમ્યગ્
 ભિક્ષુરિત્યનેન સમ્બન્ધેન સધિક્ષવધ્યયનમિતિ, આહ ચ—‘દશમેઽધ્યયને સમાપ્તિં નીતમિદં
 સાધુક્રિયાભિધાયકં શાસ્ત્રમ્’ એતત્ક્રિયાસમન્વિત એવ ભિક્ષુર્ભવત્યત આહ-એષ ભિક્ષુરિતિ
 ગાથાચતુષ્ટયાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : પહેલાઅધ્યયનમાં શું અર્થાધિકાર છે ? એ કહે છે કે દુર્ગતિમાં પડતા
 આત્માને ધારી રાખે, અટકાવે તે ધર્મ. તેની પ્રશંસા એટલે કે સ્તુતિ. જેમકે તમામ
 પુરુષાર્થોમાં ધર્મ જ પ્રધાન છે. એવી રીતે પ્રશંસા કરવી તે. બીજાઓ વડે પણ કહેવાયું
 છે કે ધર્મ ધનાર્થીઓને ધન આપનાર કહેવાયો છે. કામીઓને સર્વકામોને, ઈષ્ટવસ્તુઓને
 આપનાર કહેવાયેલો છે. ધર્મ જ પરંપરાએ મોક્ષનો સાધક છે.

તે ધર્મ અહીં જ જિનશાસનમાં છે, અન્યત્ર નહિ. કેમકે અહીં જ ૪૨ દોષરહિત
 ગોચરી રૂપ નિરવધ, નિષ્પાપ, નિર્દોષ વૃત્તિનો = આજીવિકાનો સદ્ભાવ છે.

આ વાત અમે આગળ વિસ્તારથી કરીશું. (ન્યક્ષેણ શબ્દ અવ્યય છે, ત્રીજી વિભક્તિ
 ન સમજવી.)

ધર્મનો સ્વીકાર કરાયે છતે પણ એ નૂતનદીક્ષિતને અધૃતિના કારણે સંમોહ ન થાઓ
 એ માટે તે અધૃતિના (સંમોહના) નિરાકરણ રૂપી અર્થના અધિકારવાળું જ બીજું અધ્યયન
 છે. કહ્યું છે કે બીજા અધ્યયનમાં આ અર્થાધિકાર છે કે - કારણભૂત ધીધૃતિ વડે આ
 જૈનધર્મ કરવો શક્ય છે. ગાથામાં જે શબ્દ પૂરણ માટે કરાયેલો નિપાત છે. (ગાથાછંદ
 તુટતો હોય તો અક્ષરની પૂર્તિ માટે આવા અર્થ વગરના અક્ષરો પણ મૂકવામાં આવે.
 એને પૂરણાર્થ નિપાત કહેવાય...) (ત્રીજી વિભક્તિ સહ અર્થમાં પણ લાગે. એટલે ધૃત્યા
 માં કોઈ એવો અર્થ ન સમજી બેસે. એ માટે હેતુભૂતયા એમ ખુલાસો કર્યો છે કે અહીં
 હેતુભૂત ધૃતિ લેવાની છે. અર્થાત્ ત્રીજી વિભક્તિ હેતુના અર્થમાં છે.)

કહ્યું છે કે “જેની પાસે ધૃતિ છે. તેની પાસે તપ છે, તેને સદ્ગતિ સુલભ છે. જે
 અધૃતિવાળા પુરુષો છે, તેઓને તપ પણ દુર્લભ છે.”

તે વળી ધૃતિ આચારમાં કરવાની છે. અનાચારમાં નહીં. એટલે આચારાર્થનાં
 અધિકારવાળું જ ત્રીજું અધ્યયન છે ગાથામાં કહ્યું જ છે કે ત્રીજા અધ્યયનમાં કયો
 અર્થાધિકાર છે ? અનાચારમાં કયો અર્થાધિકાર છે ? એનો ઉત્તર આપે છે કે આચારસંબંધી

કથા તે આચાર કથા. હવે એ આચારકથા આ જ ગ્રન્થમાં સંક્ષેપ અને વિસ્તાર એમ બે ભેદથી કહેવાના છે આથી કહે છે કે ત્રીજા અધ્યયનમાં નાની આચારકથા કહેવાની છે. તે આચારકથા આત્મસંયમનો ઉપાય છે. સારી રીતે નિયંત્રિત થવું એ સંયમ. આત્માનો સંયમ તે આત્મસંયમ. તેનો ઉપાય આચારકથા છે. (અર્થાત્ આચાર છે.) કહ્યું છે કે “તેનો આત્મા સંયમ છે, જે સદા સદાચારમાં રત છે. તે જ ધૃતિવાળો છે, તેની પાસે જિનોદિત ધર્મ છે.”

તે આચાર પ્રાયઃ કરીને ષટ્જીવનિકાયસંબંધી હોય છે, એટલે એનું ચોથું અધ્યયન છે. અથવા તો આત્મસંયમ એટલે ખરેખર તો પોતાના સિવાયના બાકીના જીવોનું સારી રીતે જ્ઞાન કરવા દ્વારા તે જીવોનું પરિપાલન કરવું તે જ છે. એટલે તે અર્થનાં અધિકારવાળું જ ચોથું અધ્યયન છે. ગાથામાં કહ્યું જ છે કે ચોથા- અધ્યયનમાં જીવસંયમ એ અર્થાધિકાર છે. **જીવસંયમોઽપિમાં જે અપિ** શબ્દ છે., તેનાથી આત્મસંયમ પણ અર્થાધિકાર તરીકે ચોથા અધ્યયનમાં સમજી લેવો. આત્મસંયમ જીવસંયમની હાજરીમાં જ થનારો છે. એટલે જીવસંયમભાવભાવી હોવાથી જીવસંયમની સાથે તે પણ આ અધ્યયનમાં અર્થાધિકાર બની રહે છે. કહ્યું છે કે “જે બુધપુરુષો ષટ્જીવનિકાયમાં સદા સંયમવાળા હોય છે, તે જ પરમાર્થથી સંયત, સંયમી જાણવા...” અને આ રીતે જ ષટ્કાયની યતનાથી જ ધર્મ છે. અને તે ધર્મ દેહ સ્વસ્થ હોતે છતે સમ્યક્ રીતે પાળી શકાય છે. અને તે દેહ પ્રાયઃ કરીને આહાર વિના સ્વસ્થ થતો નથી. તે આહાર સાવધ અને ઈતર, નિરવધ એમ બે ભેદવાળો છે, એટલે એ બેમાંથી નિરવધ આહાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ. માટે તે નિર્દોષઆહારરૂપી અર્થનાં અધિકારવાળું જ પાંચમું અધ્યયન છે. કહ્યું છે કે “ભિક્ષાવિશુદ્ધિ તપઃસંયમને ગુણકારિણી જ છે.” એ પાંચમા અધ્યયનમાં અર્થાધિકાર છે.

તેમાં માંગવું એ ભિક્ષા તેની વિશોધિ એટલે સાવધનાં ત્યાગવડે ઈતર = નિરવધસ્વરૂપનું કથન કરવું તે.

તપપ્રધાન સંયમ તે તપઃસંયમ, તેને ગુણ કરનારી જ આ ભિક્ષાવિશોધિ છે. કહ્યું છે કે “તે સાધુ કહેવાયેલો છે કે જે નિરવધઆહારને જાણે છે. જે સમ્યક્ રીતે ધર્મકાયમાં, ધર્મસાધક શરીરમાં રહેલો છે અને શુભયોગોનો સાધક છે.” વગેરે...

ગોચરી માટે નીકળેલો સાધુ કોઈક વડે પોતાનો, સાધુનો આચાર પુછાય તો પણ તે સાધુ સ્વાચારનો જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ એ મહાજનની વચ્ચે ત્યાં ગોચરી સ્થાને જ વિસ્તારથી સ્વાચાર ન કહે પરંતુ ઉપાશ્રયમાં આવ્યા બાદ (તેઓને ઉપાશ્રયમાં બોલાવીને) પોતાનો આચાર કહે. અથવા (લોકો પુછે કે “તમારો આચાર શું છે?” તો) - “અમારા

ગુરુજનો તમને એ આચાર કહેશે ” એમ આ સાધુએ કહેવું જોઈએ. એટલે સાધ્વાચાર રૂપી અર્થનાં અધિકારવાળું જ છઠ્ઠું અધ્યયન છે.

ગાથામાં કહ્યું જ છે કે “છઠ્ઠા અધ્યયનમાં અર્થાધિકાર - આચારકથા છે. તે પણ મોટી. નાની નહિ. જે કથા વિશિષ્ટપર્યદાને ઉચિત છે.”

આગળ કહેશે કે “ગોચરી માટે પ્રવેશેલો સાધુ ક્યાંય પણ બેસે નહિ. કે ઉભો રહીને પણ કથાને, વાતચીતને પ્રકર્ષથી ન બાંધે (અર્થાત્ લાંબો કાળ સુધી વાતચીત ન કરે.)”

ઉપાશ્રયમાં રહેલા એવા પણ તે સાધુએ કે ગુરુએ વચનનાં દોષ અને ગુણોના જ્ઞાનવાળા છતાં નિરવધવચન વડે જ આચાર કહેવો... એટલે નિરવધવચનરૂપી અર્થના અધિકારવાળું જ સાતમું અધ્યયન છે. ગાથામાં કહ્યું છે કે વચનવિભક્તિ એ અર્થાધિકાર છે. વચનની વિભક્તિ એટલે વચનવિભક્તિ. વિભાગ કરવો એ વિભક્તિ. આવા પ્રકારનું વચન અનવધ છે અને આવાપ્રકારનું વચન એ સાવધ છે... વગેરે. ગાથામાં જે પુનઃશબ્દ છે, તે બાકીના અધ્યયનોનાં અર્થાધિકારો કરતાં આ પ્રસ્તુત વચનવિભક્તિરૂપ અર્થાધિકારની વિશેષતા દર્શાવવા માટે છે એટલે સાતમા અધ્યયનમાં આ અર્થાધિકાર કહેવાયો..

કહ્યું છે કે “સાવધ અને નિરવધવચનોના વિશેષને, ભેદને જે જાણતો નથી. તેને તો બોલવું પણ ઉચિત નથી. તો પછી દેશના કરવાની તો વાત જ શી ?”

હવે આવું નિરવધવચન તો આચારમાં પ્રણિધાનવાળાને હોય છે એટલે પ્રણિધાનરૂપી અર્થના અધિકારવાળું જ આઠમું અધ્યયન છે. કહ્યું છે કે, આઠમા અધ્યયનમાં પ્રણિધાન અર્થાધિકાર તરીકે કહેવાયેલ છે. પ્રણિધાન એટલે ચિત્તનો વિશિષ્ટધર્મ. (સંકલ્પ / નિશ્ચય)

કહ્યું છે કે “(આચારમાં) પ્રણિધાનરહિત સાધુનું અહીં નિરવધ પણ વચન સાવધતુલ્ય જાણવું.” (અધ્યાત્માર્થેનેહ સંવૃત્તં ?) વગેરે..

આચારપ્રણિધાનવાળો તો ઉચિત વિનયસંપન્ન સાધુ જ બની શકે. એટલે વિનયરૂપી અર્થનાં અધિકારવાળું જ આ નવમું અધ્યયન છે. ગાથામાં કહ્યું છે કે “નવમા અધ્યયનમાં વિનય અર્થાધિકાર છે” કહ્યું છે કે તે બુધ આચારપ્રણિધાનમાં સમ્યક્ રીતે વર્તે છે, કે વિચિકિત્સા, ફલશંકા, સંયમચંચળતા વિનાનો જે સાધુ મોક્ષને માટે જ્ઞાનાદિમાં વિનયવાળો બનેલો હોય.”

આ નવ અધ્યયનાર્થોમાં જે વ્યવસ્થિત હોય તે સમ્યગ્ભિક્ષુ છે... આમ આ સંબંધ

વડે સભિક્ષુ અધ્યયન આવ્યું છે. ગાથામાં કહ્યું છે કે દશમા અધ્યયનમાં આ સાધુક્રિયાઅભિધાયક શાસ્ત્ર સમાપ્તિને પામેલું છે. આ શાસ્ત્રમાં કહેવાયેલી ક્રિયાથી યુક્ત હોય તે જ ભિક્ષુ છે... આથી કહે છે કે “આ ભિક્ષુ છે.” આ ચાર ગાથાનો અર્થ થયો.

સ એવંગુણયુક્તોઽપિ ભિક્ષુઃ કદાચિત્ કર્મપરતન્ત્રત્વાત્કર્મણશ્ચ બલત્વા(વત્ત્વા)ત્સીદેત્ તતસ્તસ્ય સ્થિરીકરણં કર્તવ્યમતસ્તદર્થાધિકારવદેવ ચૂડાદ્વયમિત્યાહ—

દો અજ્ઞયણા ચૂલિય વિસીયંતે થિરીકરણમેગં । બિહ્ણ વિવિત્તચરિયા અસીયણગુણાઝેગફલા ॥૨૪॥

હવે આવાપ્રકારના ગુણોથી યુક્ત એવો પણ તે સાધુ ક્યારેક કર્મની પરતન્ત્રતાના લીધે અને કર્મની બલવત્તાના લીધે સંયમમાં સીદાય, શિથિલ થાય તો પછી તેનું સ્થિરીકરણ કરવું જોઈએ. એટલે સ્થિરીકરણરૂપ અર્થના અધિકારવાળી જ બે ચૂડા છે, એ વાત હવે કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૨૪ ગાથાર્થ : બે અધ્યયનો ચૂલિકા છે. સંયમમાં સીદાતો હોતે છતે સ્થિરીકરણ એ એક અને બીજામાં અસીદનગુણનાં અતિરંકરૂપી ફલવાળી વિવિક્તચર્યા છે.

વ્યાખ્યા-દ્વે અધ્યયને, કિમ્ ? — ‘ચૂડા’ ચૂડેવ ચૂડા, તત્ર પ્રમાદવશાદ્વિષીદતિ સતિ સાધૌ સંયમે સ્થિરીકરણમ્ ‘એકં’ પ્રથમં સ્થિરીકરણફલમિત્યર્થઃ, તથા ચ તત્રાવધાવનપ્રેક્ષિણઃ સાધોઃ દુષ્પ્રજીવિત્તનરકપાતાદયો દોષા વર્ણ્યન્તે ઇતિ । તથા ચ દ્વિતીયેઽધ્યયને વિવિક્તચર્યા વર્ણ્યન્તે, કિંમ્ભૂતા ?—‘અસીદનગુણાતિરેકફલા’ તત્ર ‘વિવિક્તચર્યા’ એકાન્તચર્યા-દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવેષ્વસમ્બદ્ધતા, ઉપલક્ષણં ચૈષાઽનિયતચર્યાદીનામિતિ, અસીદનગુણાતિરેકઃ ફલં યસ્યાઃ સા તથાવિધેતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : આ શાસ્ત્રનાં છેલ્લા બે અધ્યયનો ચૂડા છે. શિખર છે. જેમ મંદિર ઉપર શિખર હોય, તેમ આ શાસ્ત્રની સૌથી ઉપર આ બે અધ્યયનો હોવાથી એ ચૂડા જેવા છે. એટલે તે ચૂડા કહેવાય છે. તેમાં પ્રમાદના કારણે સાધુ સીદાતો હોય તો એને સંયમમાં સ્થિર કરવો એ પ્રથમ અધ્યયન છે. એટલે કે પ્રથમ અધ્યયન સ્થિરીકરણરૂપી ફલવાળું છે. અને આ વાત સાચી છે. કેમકે તે અધ્યયનમાં દીક્ષા છોડવાની ઈચ્છાવાળા સાધુનાં

દીક્ષા છોડ્યા બાદ દુઃખેથી જીવન જીવાય... નરકમાં પતન થાય... વગેરે દોષો દર્શાવાયા છે.

બીજા અધ્યયનમાં વિવિક્તયર્યા વર્ણવાય છે. તે કેવી છે ? એ દર્શાવે છે કે અસીદનગુણાતિરેક ફલવાળી છે. એમાં વિવિક્તયર્યા એટલે એકાન્તયર્યા એટલે કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવોમાં અસંબદ્ધતા. (ક્યાંય ચોંટી ન જવું. તમામ દ્રવ્યાદિથી તદ્દન અળગાપણું. કોઈમાં પણ આસક્તિ નહિ.)

આ વિવિક્તયર્યા અનિયતયર્યાદિનું ઉપલક્ષણ છે. (અર્થાત્ આ શબ્દ દ્વારા અનિયતયર્યા પણ સમજી લેવી.)

સંયમમાં અસીદનરૂપી ગુણનો અતિરેક = ઉત્કર્ષ = પ્રકર્ષ એ છે ફળ જેનું એવી આ વિવિક્તયર્યા છે.

દસકાલિઅસ્સ एसो पिंडत्थो वर्णिओ समासेणं । एत्तो एक्केकं पुण अज्झयणं
કિત્તિસ્સામિ ॥૨૫॥

નિર્યુક્તિ-૨૫ ગાથાર્થ : સંક્ષેપથી આ દશકાલિકનો પિંડાર્થ કહેવાયો. હવે પછી એક એક અધ્યયનને કીર્તીશ.

વ્યાખ્યા-‘દશકાલિકસ્ય’ પ્રાગ્નિરૂપિતશબ્દાર્થસ્ય ‘एषः’ अनन्तरोदितः
‘पिण्डार्थः’ सामान्यार्थो ‘वर्णितः’ प्रतिपादितः ‘समासेन’ संक्षेपेण, अतः ऊर्ध्वं
पुनरेकैकमध्ययनं ‘कीर्त्तयिष्यामि’ प्रतिपादयिष्यामीति, पुनःशब्दस्य व्यवहित उपन्यास
इति गार्थार्थः ॥

ટીકાર્થ : પૂર્વે નિરૂપાયેલ શબ્દાર્થવાળા દશકાલિકનો આ (૨૪મી ગાથા સુધી કહેવાયેલો) સામાન્યઅર્થ સંક્ષેપથી કહેવાઈ ગયો. હવે પછી એકે-એક અધ્યયનનું પ્રતિપાદન કરીશ. પુનઃ શબ્દ ગાથામાં **एक्केकं** પછી લખેલો છે, પણ ખરેખર **एत्तो** પછી એનો ઉપન્યાસ કરવાનો છે.

तत्र प्रथमाध्ययनं द्रुमपुष्पिका, अस्य च चत्वार्यनुयोगद्वाराणि भवन्ति, तद्यथा-
उपक्रमो निक्षेपोऽनुगमो नयः, एषां चतुर्णामप्यनुयोगद्वाराणामध्ययनादावुपन्यासः
तथेत्थं च क्रमोपन्यासे प्रयोजनमावश्यकविशेषविवरणादवसेयं स्वरूपं च प्रायश इति
। प्रकृताध्ययनस्य च शास्त्रीयोपक्रमे आनुपूर्व्यादिभेदेषु स्वबुद्ध्याऽवतारः कार्यः,

અર્થાધિકારશ્ચ વક્તવ્યઃ, તથા ચાહ નિર્યુક્તિકાર:-

પદમજ્જયણં દુમપુષ્પિયંતિ ચત્તારિ તસ્સ દારાહં । વણ્ણેઽવક્કમાઈ ધમ્મપસંસાઈ અહિગારો ॥૨૬॥

તેમાં પ્રથમ અધ્યયન દુમપુષ્પિકા છે. એના ચાર અનુયોગદ્વારો છે. ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નય. આ ચારેય અનુયોગદ્વારોનો અધ્યયનની શરુઆતમાં ઉપન્યાસ અને આ જ ક્રમથી ઉપન્યાસ કરવામાં પ્રયોજન... એ બધું આવશ્યકવિશેષવિવરણથી જાણી લેવું. પ્રાયઃ તેનું સ્વરૂપ પણ ત્યાંથી જ જાણી લેવું.

પ્રકૃત = અધ્યયનનો શાસ્ત્રીય ઉપક્રમ કરીએ, ત્યારે આનુપૂર્વી વગેરે ભેદોમાં તમારે પોતાની બુદ્ધિથી અવતાર કરી દેવો. (અર્થાત્ પ્રકૃત = અધ્યયન કયા કયા ભેદોમાં અંતર્ભાવ પામે છે... એ બધું જોડી દેવું.) અને અર્થાધિકાર પણ કહેવો.

નિર્યુક્તિકાર આ જ વાત કરે છે કે

નિર્યુક્તિ-૨૬ ગાથાર્થ : પ્રથમ અધ્યયન દુમપુષ્પિકા છે. તેના ઉપક્રમાદિ ચારદ્વારોને વર્ણવીને અહીં ધર્મપ્રશંસા વડે અધિકાર છે.

વ્યાખ્યા-પ્રથમાધ્યયનં દુમપુષ્પિકેતિ, અસ્ય નામનિષ્પન્નનિક્ષેપાવસર એવ શબ્દાર્થ વક્ષ્યામઃ, ચત્તારિ તસ્ય 'દ્વારાણિ' અનુયોગદ્વારાણિ કિમ્ ?-વર્ણયિત્વોપક્રમાદીનીતિ, કિમ્ ?-ધર્મપ્રશંસયાઽધિકારો વાચ્ય ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : દુમપુષ્પિકા પ્રથમ અધ્યયન છે. એનો શબ્દાર્થ અમે નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપનાં અવસરે જ કહીશું. તેના ઉપક્રમાદિ ચારદ્વારોને વર્ણવીને પછી ધર્મપ્રશંસા વડે અધિકાર કહેવો.

તથા નિક્ષેપઃ, સ ચ ત્રિવિધઃ, તદ્વથા-ઓઘનિષ્પન્નો નામનિષ્પન્નઃ સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નશ્ચેતિ, તત્રૌઘઃ-સામાન્યં શ્રુતાભિધાનમ્, તથા ચાહ નિર્યુક્તિકાર:-

ઓહો જં સામન્નં સુઆભિહાણં ચઽઽવિહં તં ચ । અજ્ઞયણં અજ્ઞીણં આય જ્ઞવણા ય પત્તેઅં ॥૨૭॥

તથા નિક્ષેપ કહેવાનો છે.

નિક્ષેપ ત્રણ પ્રકારે છે. (૧) ઓઘનિષ્પન્ન (૨) નામનિષ્પન્ન (૩) સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન.

તેમાં ઓઘ એટલે શ્રુતનું સામાન્ય નામ.

આ જ વાત નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૨૭ ગાથાર્થ : ઓઘ એટલે શ્રુતનું જે સામાન્ય નામ. તે ચાર પ્રકારે છે.

(૧) અધ્યયન (૨) અક્ષીણ (૩) આય (૪) ક્ષપણા. આ દરેકે દરેક... (૨૮મી ગાથા સાથે જોડાણ છે.)

વ્યાખ્યા-ઓઘો યત્સામાન્યં 'શ્રુતાભિધાનં' શ્રુતનામ ચતુર્વિધં તચ્ચ, કથમ્ ?-

અધ્યયનમક્ષીણમાયઃ ક્ષપણા ચ ઇદં ચ 'પ્રત્યેકં' પૃથક્ પૃથક્ ॥

ટીકાર્થ : ઓઘ એટલે શ્રુતનું જે સામાન્ય નામ હોય તે. તે ચાર પ્રકારે છે. અધ્યયન, અક્ષીણ, આય અને ક્ષપણા.

આ ચારેય નામોને જુદા જુદા...

કિમ્ ?

નામાઈ ચંડબ્ધેયં વળ્ણેરુણં સુઆણુસારેણં । દુમપુષ્પિકા આઓજ્યા ચંડસુંપિ કમેણ ભાવેસું

॥૨૮॥

(પ્રશ્ન : ચારેય નામોને જુદા જુદા શું કરવાના ?)

નિર્યુક્તિ-૨૮ ગાથાર્થ : ઉત્તર : નામાદિચાર ભેદવાળા શ્રુતને અનુસારે વર્ણવીને ક્રમશઃ ચારેયભાવોમાં દ્રુમપુષ્પિકા જોડવી.

વ્યાખ્યા-નામાદિચતુર્ભેદં વર્ણયિત્વા, તદ્વથા-નામાધ્યયનં સ્થાપનાધ્યયનં દ્રવ્યાધ્યયનં ભાવાધ્યયનં ચેતિ, એવમક્ષીણાદીનામપિ ન્યાસઃ કર્તવ્યઃ, 'શ્રુતાનુસારેણ' અનુયોગદ્વારાઘ્યસૂત્રાનુસારેણ, કિમ્ ?-'દ્રુમપુષ્પિકા આયોજ્યા' પ્રકૃતાધ્યયનં સમ્બન્ધનીયમ્, ચતુર્ધ્વપ્યધ્યયનાદિષુ ક્રમેણ ભાવેષ્વિતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : એ જુદા જુદા ચારેય નામોને નામસ્થાપનાદિ ચાર ભેદપૂર્વક વર્ણવીને... તે આ પ્રમાણે નામાધ્યયન, સ્થાપનાધ્યયન, દ્રવ્યાધ્યયન, ભાવાધ્યયન. એમ અક્ષીણાદિનો પણ ઉપન્યાસ કરવો. આ બધું અનુયોગદ્વાર નામના સૂત્રના અનુસારે કરવું.

આમ કરીને પછી અધ્યયનાદિ ચારેય ભાવોમાં ક્રમશઃ પ્રકૃત અધ્યયન જોડી દેવું.

(આશય એટલો કે અધ્યયનના ચાર નિક્ષેપા, અક્ષીણાદિના ચાર નિક્ષેપા દર્શાવીને

એ પછી આ દ્રુમપુષ્પિકાઅધ્યયન ભાવઅધ્યયન-ભાવઅક્ષીણ, ભાવઆય વગેરે રૂપ

છે... એમ દર્શાવી શકાય.)

સામ્પ્રતં ભાવાધ્યયનાદિશબ્દાર્થં પ્રતિપાદયન્નાહ-

અજ્ઞાપ્યસ્સાણયણં કમ્માણં અવચઓ ઉવચિઆણં । અણુવચઓ અ નવાણં તમ્હા
અજ્ઞયણમિચ્છંતિ ॥૨૯॥

અહિગમ્મંતિ વ અત્થા ઇમેણ અહિગં ચ નયણમિચ્છંતિ । અહિગં ચ સાહુ ગચ્છઇ તમ્હા
અજ્ઞયણમિચ્છંતિ ॥૩૦॥

જહ દીવા દીવસયં પડપ્પઈ સો અ દિપ્પઈ દીવો । દીવસમા આયરિયા દિપ્પંતિ પરં ચ
દીવંતિ ॥૩૧॥

નાણસ્સ દંસણસ્સઽવિ ચરણસ્સ ય જેણ આગમો હોઈ । સો હોઈ ભાવઆઓ આઓ લાહો
તિ નિદ્દિટ્ઠો ॥૩૨॥

અટ્ટવિહં કમ્મરયં પોરાણં જં ખવેઝ જોગેહિં । એયં ભાવજ્ઞયણં નેઅવ્વં આણુપુલ્લીએ ॥૩૩॥

હવે ભાવઅધ્યયનાદિ શબ્દોનાં અર્થને દેખાડતાં કહે છે. (નામ-સ્થાપનાધ્યયનાદિ
અહીં દેખાડતાં નથી.)

નિર્યુક્તિ-૨૯ ગાથાર્થ : અધ્યાત્મનું આનયન, ઉપચિત કર્મોનો અપચય અને નવા
કર્મોનો અનુપચય. તે કારણથી તેને અધ્યયન તરીકે ઈચ્છે છે.

નિર્યુક્તિ-૩૦ ગાથાર્થ : આના વડે અર્થો જણાય છે, અધિકનયનને ઈચ્છે છે. સાધુ
અધિક જાય છે, તેથી તેને અધ્યયન તરીકે ઈચ્છે છે.

નિર્યુક્તિ-૩૧ ગાથાર્થ : જેમ એક દીપમાંથી સો દીપ પ્રગટે અને તે દીપ (સ્વયં)
દીપે. દીપસમ આચાર્ય સ્વયં દીપે અને બીજાને દીપાવે.

નિર્યુક્તિ-૩૨ ગાથાર્થ : જેના વડે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનો આગમ થાય તે
ભાવ-આય છે. આય એટલે લાભ એમ કહેવાય છે.

નિર્યુક્તિ-૩૩ ગાથાર્થ : જે કારણથી યોગો વડે આઠ પ્રકારના જુનાકર્મને ખપાવે છે.
તે ક્રમશઃ ભાવાધ્યયન જાણવું

વ્યાખ્યા-આસાં ગમનિકા-ઇહ પ્રાકૃતશૈલ્યા છાન્દસત્ત્વાચ્ચ અજ્ઞાપ્યસ્સાણયણં
પકારસ(સ્સ)કારઆકારણકારલોપે અજ્ઞયણં તિ ભણ્ણઇ, તચ્ચ સંસ્કૃતેઽધ્યયનમ્,
ભાવાર્થસ્ત્વયં-અધિ આત્મનિ વર્તત ઇતિ નિરુક્તાદધ્યાત્મં ચેતઃ તસ્યાનયનમ્

આનીયતેઽનેનેત્યાનયનમ્, इह कर्ममलरहितः खल्वात्मैव चेतःशब्देन गृह्यते, यथाऽवस्थितस्य शुद्धस्य चेतस आनयनमित्यर्थः, तथा चैतदभ्यासाद्भवत्येव, किम् ?—
'कर्मणां' ज्ञानावरणीयादीनाम् 'अपचयो' ह्रासः, किंविशिष्टानाम् ? —'उपचितानां'
मिथ्यात्वादिभिरुपदिग्धानां बद्धानामितिभावः, तथा 'अनुपचयश्च' अवृद्धिलक्षणः
'नवानां' प्रत्यग्राणां कर्मणाम्, यतश्चैवं तस्मात् प्राकृतशैल्याऽध्यात्मानयनमेवाध्ययन-
मिच्छन्त्याचार्या इति गाथार्थः ॥

ટીકાર્થ : આ ચાર ગાથાઓનો અક્ષરાર્થ આ પ્રમાણે છે. અહીં પ્રાકૃતશૈલિનાં કારણે અને આર્ષપ્રયોગ હોવાના કારણે (અથવા તો છંદપદ્ધતિના કારણે) એમ સમજવું કે જે અજ્ઞાપ્સાગયણં શબ્દ છે. તેમાં પ કાર, સ્સ કાર અને આ કાર, ણ કારનો લોપ થાય છે અને એટલે અજ્ઞાયણં એમ કહેવાય છે. તે સંસ્કૃતમાં અધ્યયન કહેવાય.

ભાવાર્થ તો આ છે કે અધ્યાત્મ શબ્દમાં અધિ શબ્દ છે, અધિ એટલે જ આત્મનિ જે આત્મામાં વર્તતું હોય તે અધ્યાત્મ. આ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિઅર્થ પ્રમાણે અધ્યાત્મ એટલે ચિત્ત. (તે આત્મામાં વર્તે છે, માટે.) તે ચિત્તનું આનયન. અહીં આનયન એટલે લાવવું એમ ભાવઅર્થ નથી લેવાનો. પણ જેના વડે લવાય તે આનયન એમ અર્થ લેવો.

આ અધ્યયન વડે અધિ=ચિત્તનું આનયન થાય છે, તો જે દુમપુષ્પિકા વડે ચિત્તનું આનયન થાય છે તે દુમપુષ્પિકા જ અધ્યયન કહેવાય.

અહીં કર્મમલરહિત એવો આત્મા જ ચેતસ્ શબ્દથી ગ્રહણ કરાય છે. એટલે સાર એ કે વાસ્તવિક શુદ્ધ ચિત્તનું આનયન જેના દ્વારા થાય તે અધિ (ચિત્ત) અયન, અધ્યયન કહેવાય.

ખરેખર આનાં અભ્યાસથી થાય જ છે...

પ્રશ્ન : શું થાય છે ?

ઉત્તર : જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોનો હ્રાસ થાય છે.

પ્રશ્ન : તે કેવા પ્રકારના છે ? કયા વિશેષણથી વિશિષ્ટ છે ?

ઉત્તર : મિથ્યાત્વ વગેરે વડે બંધાયેલા એવા તે કર્મોનો નાશ થાય છે.

તથા નવા કર્મોની વૃદ્ધિ ન થવારૂપ અનુપયય થાય છે, જે કારણથી આવું છે. તે કારણથી પ્રાકૃતશૈલિથી તો અધ્યાત્મનું આનયન એ જ અધ્યયન કહેવાય છે. (અમુક શબ્દો લોપાઈ જાય એટલે પ્રાકૃતમાં અધ્યયન જ કહેવાય છે.)

‘અધિગમ્યન્તે’ પરિચ્છિદ્યન્તે વા અર્થાં અનેત્યધિગમનમેવ પ્રાકૃતશૈલ્યા તથાવિધાર્થપ્રદર્શકત્વાચ્ચાસ્ય વચસોઽધ્યયનમિતિ, તથા અધિકં ચ નયનમિચ્છન્ત્યસ્યાપ્ય(પિ તથાવિધા)ર્થપ્રદર્શકત્વાદેવ વચસોઽયમર્થઃ, ‘અય વય’ इत्यादिदण्डकधातुपाठान्नीतिर्नयनम्, भावे ल्युट्प्रत्ययः, परिच्छेद इत्यर्थः, अधिकं नयनमधिकनयनं चार्थतोऽध्ययनमिच्छन्ति, चशब्दस्य च व्यवहित उपन्यासः, अधिकं च साधुर्गच्छति, किमुक्तं भवति ?—अनेन करणभूतेन साधुर्बोधसंयममोक्षान् प्रत्यधिकं गच्छति, यस्मादेवं तस्मादध्ययनमिच्छन्ति, इह च सर्वत्र अधिकं नयनमध्ययनमित्येवं योजना कार्येति गाथार्थः ॥

જેના વડે અર્થો જણાય તે અધિગમન. એ અધિગમન શબ્દ જ પ્રાકૃતશૈલિથી અધ્યયન કહેવાય છે. વળી આ અધિગમનરૂપી વચન તેવા પ્રકારના અર્થને જ જણાવનાર હોવાથી પણ અધ્યયન કહેવાય. (બંને શબ્દો ચોક્કસ અર્થને જણાવનાર બને છે. અધિ + ગમ્ ધાતુ છે, તો અહીં અધિ + ઇ ધાતુ છે. બેય ગત્યર્થક ધાતુઓ છે અને બેયને અધિ ઉપસર્ગ લાગેલ છે.)

તથા અધિકનયનને (વધુ શાસ્ત્રબોધ- વધુ મોક્ષ તરફ લઈ જવું તે.) ઈચ્છે છે, એટલે અધિકનયન શબ્દ બને. હવે આ શબ્દ પણ તેવા પ્રકારના અર્થને જણાવનાર હોવાથી આ અર્થ થાય. અહીં અય વય... વગેરે દંડકધાતુપાઠ દ્વારા દ્વારા નીતિ, નયન અર્થ થાય છે. ભાવમાં અનટ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. એનો અર્થ થાય બોધ. અધિકબોધ એ અધિકનયન. એને અર્થથી મહાપુરુષો અધ્યયન તરીકે ઈચ્છે છે. ચ શબ્દનો વ્યવહિત ઉપન્યાસ છે. (નયન શબ્દ પછી ચ મૂકવાનો છે. પણ ગાથામાં નયન શબ્દની પૂર્વે ચ શબ્દની પછી મૂકેલો છે.)

તથા સાધુ અધિક જાય છે. એટલે કે કરણભૂત આ અધ્યયન વડે સાધુ બોધ, સંયમ અને મોક્ષ પ્રત્યે અધિક જાય છે, જે કારણથી આ પ્રમાણે છે, તે કારણથી અધ્યયન તરીકે પૂર્વપુરુષો ઈચ્છે છે.

અહીં બધે જ અધિકં નયનં = અધ્યયનં એ પ્રમાણે યોજના કરી દેવી.

इदानीमक्षीणम्-तच्च भावाक्षीणमिदमेव, शिष्यप्रदानेऽप्यक्षयत्वात्, तथा चाह-यथा दीपाद्दीपशतं प्रदीप्यते, स च दीप्यते दीपः, एवं ‘दीपसमा’ दीपतुल्या आचार्या दीप्यन्ते स्वतो विमलमत्याद्युपयोगयुक्तत्वात् ‘परं च’ विनेयं ‘दीपयन्ति’

પ્રકાશયન્યુજ્જ્વલં વા કુર્વન્તીતિ ગાથાર્થઃ ॥

હવે અક્ષીણ શબ્દ કહેવાય છે. તે ભાવ અક્ષીણ આ શાસ્ત્ર જ છે. કેમકે શિષ્યને આપવા છતાં પણ આ ક્ષય પામતો નથી.

આ જ વાત કહે છે કે જેમ એકદીપમાંથી ૧૦૦ દીપ પ્રગટે અને તે દીપ દીપે. એમ આચાર્ય પણ દીપતુલ્ય છે. તેઓ સ્વયં વિમલમતિ વગેરેનાં ઉપયોગથી યુક્ત હોવાથી દીપે છે અને વિનેયને શિષ્યને પ્રકાશિત કરે છે અથવા ઉજજવલ કરે છે.

इदानीमायः - स च भावत इदमेव, यत आह-‘ज्ञानस्य’ मत्यादेः ‘दर्शनस्य’ चौपशमिकादेः ‘चरणस्य च’ सामायिकादेः ‘येन’ हेतुभूतेन ‘आगमो भवति’ प्राप्तिर्भवति स भवति भावायः, आयो लाभ इति निर्दिष्टः, अध्ययनेन च हेतुभूतेन ज्ञानाद्यागमो भवतीति गार्थार्थः ॥

હવે આય કહેવાય છે. તે આય ભાવથી આ અધ્યયન જ છે. કેમકે જેના વડે મત્યાદિની જ્ઞાનની, ઔપશમિકાદિ સમ્યગ્દર્શનની અને સામાયિકાદિ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે ભાવઆય થાય છે. આય એટલે લાભ કહેવાયેલો છે. આશય એ છે કે હેતુભૂત એવા આ અધ્યયનથી જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી ભાવઆય આ અધ્યયન જ છે.

अधुना क्षपणा, साऽपि भावत इदमेवेति, आह च -‘अष्टविधम्’ अष्टप्रकारं कर्मरजः, तत्र जीवगुण्डनपरत्वात्कर्मैव रजः कर्मरजः ‘पुराणं’ प्रागुपात्तं ‘यत्’ यस्मात्क्षपयति ‘योगैः’ अन्तःकरणादिभिरध्ययनं कुर्वन् तस्मादिदमेव कारणे कार्योपचारात् क्षपणेति । तथा चाह-इदं भावाध्ययनं ‘नेतव्यं’ योजनीयम् ‘आनुपूर्व्या’ परिपाट्या अध्ययनाक्षीणादिष्विति गार्थार्थः ॥

હવે ક્ષપણા, તે પણ ભાવથી આ અધ્યયન જ છે. એજ વાત ગાથામાં કહે છે કે આઠ પ્રકારની જે કર્મરૂપી રજ પૂર્વે ભેગી કરાયેલી છે, તેને જે કારણથી મન-વચન-કાયા વડે આનાં અધ્યયનને કરતો જીવ ખપાવી દે છે તે કારણથી આ અધ્યયનરૂપી કારણમાં ક્ષપણા રૂપી કાર્યનો ઉપચાર કરીને અધ્યયન પોતે જ ક્ષપણા કહેવાય.

કર્મ એ જીવને ગુંડી નાંખનાર = જીવને વ્યાપ્ત કરી દેનાર હોવાથી રજ કહેવાય છે.

આ જ વાત કહે છે કે આ ભાવ-અધ્યયન ક્રમશઃ અધ્યયન-અક્ષીણ-આય-ક્ષપણામાં

જોડી દેવું.

ઉક્ત ઓઘનિષ્પન્નો નિક્ષેપઃ, સામ્પ્રતં નામનિષ્પન્ન ઉચ્યતે-તત્રોઘનિષ્પન્નેઽધ્યયનં નામનિષ્પન્ને દ્રુમપુષ્પિકેતિ, આહ-દ્રુમ ઇતિ કઃ શબ્દાર્થઃ ?, ઉચ્યતે, 'દુ દ્રુ ગતૌ' ઇત્યસ્ય દ્રુરસ્મિન્ દેશે વિદ્યત ઇતિ તદસ્યાસ્ત્યસ્મિન્નિતિ (પા૦ ૫-૨-૧૪) મતુપિ પ્રાપ્તે 'દુદ્રુભ્યાં મઃ' (પા૦ ૫-૨-૧૦૮) ઇતિ મપ્રત્યયાન્તસ્ય દ્રુમ ઇતિ ભવતિ ।

આમ ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપ કહેવાયો.

હવે નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ કહેવાય છે.

એમાં ઓઘનિષ્પન્નમાં અધ્યયન, નામનિષ્પન્નમાં દ્રુમપુષ્પિકા શબ્દ આવે.

પ્રશ્ન : દ્રુમઃ આ શબ્દનો અર્થ શું છે ?

ઉત્તર : દ્રુ ધાતુ ગતિઅર્થમાં વપરાય છે. એને વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે મ લાગે, એટલે દ્રુમ શબ્દ બને.

સામ્પ્રતં દ્રુમપુષ્પનિક્ષેપપ્રરૂપણાયાહ —

ળામદુમો ઠવળદુમો દવ્વદુમો ચેવ હોઐ ભાવદુમો । એમેવ ય પુષ્પસ્સ વિ ચઠ્ઠિહો હોઐ નિક્ષેવો ॥૩૪॥

હવે દ્રુમ અને પુષ્પ શબ્દના નિક્ષેપની પ્રરૂપણા કરવા માટે કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૩૪-ગાથાર્થ : નામદ્રુમ, સ્થાપનાદ્રુમ, દ્રવ્યદ્રુમ, ભાવદ્રુમ. આ ૪ રીતે પુષ્પનો પણ ચાર પ્રકારે નિક્ષેપ થાય.

વ્યાખ્યા-‘નામદ્રુમો’ યસ્ય દ્રુમ ઇતિ નામ દ્રુમાભિધાનં વા, ‘સ્થાપનાદ્રુમો’ દ્રુમ ઇતિ સ્થાપના, ‘દ્રવ્યદ્રુમશ્ચૈવ ભવતિ ભાવદ્રુમઃ’ તત્ર દ્રવ્યદ્રુમો દ્વિધા-આગમતો નોઆગમતશ્ચ, આગમતો જ્ઞાતાઽનુપયુક્તઃ, નોઆગમતસ્તુ જ્ઞશરીરભવ્યશરીરોભયવ્યતિરિક્તસ્ત્રિવિધઃ, તદ્વથા-એકભવિકો બદ્ધાયુષ્કોઽભિમુખનામગોત્રશ્ચ, તત્રૈકભવિકો નામ ય એકેન ભવેનાનન્તરં દ્રુમેષૂત્પત્સ્યતે, બદ્ધાયુષ્કસ્તુ યેન દ્રુમનામગોત્રે કર્મણી બદ્ધે ઇતિ, અભિમુખનામગોત્રસ્તુ યેન તે નામગોત્રે કર્મણી ઉદીરણાવલિકાયાં પ્રક્ષિપ્તે ઇતિ, અયં ચ ત્રિવિધોઽપિ ભાવિભાવદ્રુમકારણત્વાદ્દ્રવ્યદ્રુમ ઇતિ, ભાવદ્રુમોઽપિ દ્વિવિધઃ-આગમતો નોઆગમતશ્ચ, તત્રાગમતો જ્ઞાતોપયુક્તઃ, નોઆગમતસ્તુ દ્રુમ એવ દ્રુમનામગોત્રે કર્મણી

વેદ્યત્રિતિ + 'एवमेव च' यथा द्रुमस्य तथा किम् ?- 'पुष्पस्यापि' वस्तुतस्तद्विकारभूतस्य चतुर्विधो भवति निक्षेप इति गाथार्थः ॥

ટીકાર્થ : જેનું દ્રુમ એ પ્રમાણે નામ હોય તે વસ્તુ અથવા તો એ વસ્તુનું દ્રુમ એ પ્રમાણે નામ એ બેય નામદ્રુમ કહેવાય.

'દ્રુમ' એ પ્રમાણે સ્થાપના એ સ્થાપનાદ્રુમ છે.

દ્રવ્યદ્રુમ બે પ્રકારે છે. આગમતઃ અને નો-આગમતઃ

આગમતઃ દ્રવ્યદ્રુમ દ્રુમશબ્દાર્થનો જ્ઞાતા અને તેમાં અનુપયોગવાળો આત્મા.

નો-આગમતઃ દ્રવ્યદ્રુમ જ્ઞશરીર-ભવ્યશરીર-ઉભયવ્યતિરિક્ત ત્રણ પ્રકારે છે. (જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીરનું વર્ણન અત્રે કરતા નથી. સીધું જ ઉભયવ્યતિરિક્ત નામના ત્રીજાભેદનું વર્ણન કરે છે કે એ ભેદ ત્રણ પ્રકારે છે.... અમે અત્રે પહેલા બે ભેદના અર્થ બતાવીએ છીએ કે દ્રુમશબ્દાર્થને જાણનારાનું મૃતક જ્ઞશરીરદ્રવ્યદ્રુમ. દ્રુમશબ્દાર્થને ભવિષ્યમાં જાણનાર બાળક ભવ્યશરીરદ્રવ્યદ્રુમ. હવે ઉભયવ્યતિરિક્ત ગ્રન્થકાર જ બતાવશે.)

તે આ પ્રમાણે, એકભવિક, બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર.

તેમાં એકભવિક એટલે જે એક ભવ પછી તરત જ દ્રુમમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય તે. બદ્ધાયુષ્ક એટલે જેના વડે દ્રુમભવનાં નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ બંધાયેલ હોય તે. અભિમુખનામગોત્ર એટલે જેના વડે તે નામગોત્રકર્મ ઉદીકરણવલિકામાં નાંખી દેવાયા હોય તે.

આ ત્રણેય પ્રકારના જીવ ભવિષ્યમાં થનારા ભાવદ્રુમનું = સાચાદ્રુમનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યદ્રુમ કહેવાય.

(દા.ત. જે મનુષ્ય આ ભવમાં મરીને પછીના જ ભવમાં વૃક્ષ તરીકે ઉત્પન્ન થવાનો હોય તે મનુષ્ય આ ભવમાં મનુષ્ય તરીકે જન્મ્યો ત્યારથી જ એકભવિક દ્રવ્યદ્રુમ કહેવાય. એ પછી આ મનુષ્યભવમાં ૪૦-૫૦ વર્ષ પસાર થયા બાદ જ્યારે વૃક્ષભવ સંબંધી આયુષ્ય-નામ-ગોત્રાદિ કર્મો બાંધી લે ત્યારે તે બદ્ધાયુષ્ક દ્રવ્યદ્રુમ પણ કહેવાય. અને જ્યારે આ મનુષ્યભવમાં અંતે મરવાનો સમય નજીક આવે. આ ભવની છેલ્લી એક આવલિકા જ બાકી હોય, અને એ આવલિકામાં વૃક્ષભવમાં ઉદયમાં આવનારા કર્મો આવીને ગોઠવાઈ ગયા હોય, ઉદયમાં આવવાની રાહ જ જોતા હોય... ત્યારે અભિમુખનામગોત્ર દ્રવ્યદ્રુમ પણ કહેવાય...)

ભાવદ્રુમ પણ બે પ્રકારે છે. આગમતઃ અને નો-આગમતઃ

તેમાં આગમતઃ ભાવદ્રુમ જ્ઞાતા અને ઉપયુક્ત.

નો-આગમતઃ ભાવદ્રુમ દ્રુમનામગોત્રકર્મને વેદતો દ્રુમ, દ્રુમજીવ પોતે જ.

જે રીતે દ્રુમના ચાર નિક્ષેપા કર્યા, તે જ રીતે ખરેખર તો એ દ્રુમના જ વિકારભૂત એવા પુષ્પનો પણ ચારપ્રકારનો નિક્ષેપ થાય. (વૃક્ષ ઉપર પુષ્પો ઉગે, એટલે પુષ્પ એ વૃક્ષનો જ એક વિકાર, અવયવ.... છે.)

સામ્પ્રતં નાનાદેશજવિનેયગણાસમ્પ્રોહાર્થમાગમે દ્રુમપર્યાયશબ્દાન્ પ્રતિપાદયન્નાહ-

દ્રુમા ય પાયવા રુક્ષા, અગમા વિડિમા તરુ । કુહા મહીરુહા વચ્છા, રોવગા રંજગાવિ
અ ॥૩૫॥

હવે જુદા જુદા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શિષ્યોના સમૂહને સંમોહ ન થાય એ માટે આગમમાં દ્રુમશબ્દના પર્યાયવાચી, સમાનાર્થી શબ્દોને કહે છે. (જુદા જુદા દેશમાં દ્રુમ માટે જુદા જુદા શબ્દો વપરાતા હોય, એટલે તે તે દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શિષ્યો તે તે શબ્દથી જ ઘડાયેલા હોય. દ્રુમ શબ્દથી નહિ. એટલે આગમમાં એ બધાં સમાનાર્થી બતાવી દેવાય, તો તે તે દેશના શિષ્યો સમજી શકે કે દ્રુમ એટલે આપણા દેશમાં જેને પાદપ, રુક્ષ.... કહેતાં હતા તે...)

નિર્યુક્તિ-૩૫ ગાથાર્થ : દ્રુમ, પાદપ, વૃક્ષ, અગમ, વિટપી, તરુ, કુહ, મહીરુહ, વચ્છ, રોપક અને રંજક...

વ્યાખ્યા-દ્રુમાશ્ચ પાદપા વૃક્ષા અગમા વિટપિનઃ તરવઃ કુહા મહીરુહા વચ્છા રોપકા રુક્ષકાદયશ્ચ । તત્ર દ્રુમાન્વર્થસંજ્ઞા પૂર્વવત્, પદ્ભ્યાં પિબન્તીતિ પાદપાં ઇત્યેવમન્યેષામપિ યથાસમ્ભવમન્વર્થસંજ્ઞા વક્તવ્યા, રુદ્ધિદેશીશબ્દા વા એત ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : દ્રુમ, પાદપ..... અને રંજક વગેરે વૃક્ષનાં સમાનાર્થી શબ્દો છે. તેમાં દ્રુમ શબ્દની વ્યાકરણ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિઅર્થવાળી સંજ્ઞા તો પૂર્વની જેમ જાણવી. (વ્યાકરણોના નિયમો પ્રમાણે આ શબ્દ કેવી રીતે બન્યો એ પૂર્વની માફક સમજી લેવું.)

જે બે પગ વડે પીએ તે પાદપ. (વૃક્ષનાં પગ મૂળ છે. એના વડે તે પાણી પીએ છે એટલે પાદપ) આ રીતે બાકીના શબ્દોની પણ અન્વર્થસંજ્ઞા જે રીતે સંભવિત હોય તે રીતે કહેવી.

(પ્રશ્ન : પણ બધા શબ્દોમાં આ અન્વર્થસંજ્ઞા નથી મળતી...)

ઉત્તર : અથવા તો આ રૂઢિશબ્દો, દેશીશબ્દો જાણવા. (વ્યાકરણનાં નિયમ પ્રમાણે નેહિ, પણ રૂઢિથી બનેલા શબ્દો, તે તે દેશને અનુસારે પ્રસિદ્ધ થયેલા શબ્દો જાણવા.)

ઇદાનીં પુષ્પૈર્કાર્થિકપ્રતિપાદનાયાહ -

પુષ્પાણિ અ કુસુમાણિ અ ફુલ્લાણિ તહેવ હોંતિ પસવાણિ । સુમણાણિ અ સુહુમાણિ અ પુષ્પાણં હોંતિ એગદ્ધા ॥૩૬॥

હવે પુષ્પશબ્દના સમાનાર્થી શબ્દોનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે કે

નિયુક્તિ-૩૬-ગાથાર્થ : પુષ્પ, કુસુમ, ફુલ્લ, પ્રસવ, સુમન, સૂક્ષ્મ આ પુષ્પોના સમાનાર્થી શબ્દો છે.

વ્યાખ્યા-પુષ્પાણિ કુસુમાણિ ચૈવ ફુલ્લાણિ પ્રસવાણિ ચ સુમનાંસિ ચૈવ 'સૂક્ષ્માણિ' સૂક્ષ્મકાર્થિકાણિ ચેતિ ॥ સામ્પ્રતમેકવાક્યતયા દ્રુમપુષ્પિકાધ્યયનશબ્દાર્થ ઉચ્યતે-દ્રુમસ્ય પુષ્પં દ્રુમપુષ્પમ્, અવયવલક્ષણઃ ષષ્ઠીસમાસઃ, દ્રુમપુષ્પશબ્દસ્ય 'પ્રાગિવાત્કઃ' (પા૦ ૫-૩-૭) इति वर्त्तमाने अज्ञाते (૭૩) કુત્સિતે (૭૪) (કે) સંજ્ઞાયાં કનિ (૭૫) તિ કનિ પ્રત્યયે નકારલોપે ચ કૃતે દ્રુમપુષ્પક इति, પ્રાતિપદિકસ્ય સ્ત્રીત્વવિવક્ષાયામ્ "અજાદ્યતષ્ઠાપ્" (૪-૧-૪) इति टाप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे च कृते "प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः (પા૦ ૭-૩-૪૪) इतीत्त्वे कृते "अकः सवर्णे दीर्घः" (પા૦ ૬-૧-૧૦૧) इति दीर्घत्वे परगमने च द्रुमपुष्पिकेति भवति, દ્રુમપુષ્પોદાહરણયુક્તા દ્રુમપુષ્પિકેતિ, દ્રુમપુષ્પિકા ચાસૌ અધ્યયનં ચેતિ સમાનાધિકરણસ્તત્પુરુષઃ, દ્રુમપુષ્પિકાધ્યયનમિતિ ॥

ટીકાર્થ : પુષ્પ સૂક્ષ્મકાર્થિકો એ પુષ્પશબ્દના સમાનાર્થી શબ્દો છે.

આમ દ્રુમ અને પુષ્પ એ બે શબ્દોનું જુદું જુદું વ્યાખ્યાન કરી લીધું. હવે એ બેયનું એકવાક્ય બને એ રીતે દ્રુમપુષ્પિકા અધ્યયનનો અર્થ કહેવાય છે.

દ્રુમનું પુષ્પ તે દ્રુમપુષ્પ અહીં પુષ્પ એ દ્રુમનો અવયવ છે. એટલે આ ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ અવયવલક્ષણવાળો ષષ્ઠીસમાસ ગણવો.

આને વ્યાકરણનાં નિયમ પ્રમાણે કન્ પ્રત્યય લાગે, તેમાંથી ન કારનો લોપ થાય. એટલે દ્રુમપુષ્પક શબ્દ બને. એને સ્ત્રીલિંગમાં કરીએ એટલે વ્યાકરણનાં નિયમ પ્રમાણે પુષ્પિકા શબ્દ બને.

એનો અર્થ એ કે દ્રુમપુષ્પનાં ઉદાહરણથી યુક્ત જે હોય તે દ્રુમપુષ્પિકા.

દ્રુમપુષ્પિકારૂપ આ અધ્યયન આ પ્રમાણે સમાનાધિકરણતત્પુરુષ થાય. (બે યની વિભક્તિ એક સરખી હોય, તો એ સમાનાધિકરણ કહેવાય. આ સમાસ જ કર્મધારય તરીકે ઓળખાય છે. અહીં એને સમાનાધિકરણ તત્પુરુષ કહ્યો છે.)

આ પ્રમાણે દ્રુમપુષ્પિકા અધ્યયન શબ્દ થયો.

હવે આ દ્રુમપુષ્પિકા અધ્યયન શબ્દ થયો.

अस्य चैकार्थिकानि प्रतिपादयन्नाह —

દ્રુમપુષ્પિકા ય આહારણ્યસના ગોઅરે તયા ઁછો । મેસ જલૂગા સપ્પે વણઁવ્વહસુગોલપુત્તદા ॥૩૭॥

હવે આ દ્રુમપુષ્પિકાનાં સમાનાર્થી શબ્દોનું પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૩૭ ગાથાર્થ : દ્રુમપુષ્પિકા, આહાર-એષણા, ગોચર, ત્વગૂ, ઉંછ, મેષ, જલુકા, સર્પ, પ્રણ, અક્ષ, ઇષુ, ગોલ, પુત્ર, પાણી (આ સમાનાર્થી શબ્દો છે.)

વ્યાખ્યા-તત્ર દ્રુમપુષ્પોદાહરણયુક્તા દ્રુમપુષ્પિકેતિ, વક્ષ્યતિ ચ—“જહા દુમસ્સ પુપ્ફેસુ” ઇત્યાદિ, તથા આહારસ્યૈષણા આહારૈષણા, એષણાગ્રહણાદ્ ગવેષણાદિગ્રહઃ, તતશ્ચ તદર્થસૂચકત્વાદાહારૈષણેતિ, તથા ગોચરઃ સામયિકત્વાદ્ ગોરિવ ચરણં ગોચરોઽન્યથા ગોચારઃ, તદર્થસૂચકત્વાદ્વાધિકૃતાધ્યયનવિશેષો ગોચર ઇતિ, એવં સર્વત્ર ભાવના કાર્યેતિ, ભાવાર્થસ્તુ યથા ગૌશ્ચરત્વેવમવિશેષેણ સાધુનાઽપ્યટિતવ્યં, ન વિભવમદ્ગીકૃત્યોત્તમાધમમધ્યમેષુ કુલેષ્વિતિ, વણિગ્વત્સકદૃષ્ટાન્તેન વેતિ, તથા ‘ત્વગિતિ’ ત્વગિવાસારં ભોક્તવ્યમિત્યર્થસૂચકત્વાત્ ત્વગુચ્યત ઇતિ, ઉક્તં ચ પરમમુનિભિઃ—“જહા ચત્તારિ ઘુણા પપ્પણ્ણા, તંજહા—તયક્ષાણે છલ્લિક્ષાણે કઢુક્ષાણે સારક્ષાણે, એવામેવ ચત્તારિ ભિક્ખુગા પપ્પણ્ણા, તંજહા—તયક્ષાણે છલ્લિક્ષાણે કઢુક્ષાણે સારક્ષાણે, તયક્ષાણે પામં એગે નો સારક્ષાણે સારક્ષાણે પામં એગે નો તયક્ષાણે એગે તયક્ષાણે વિ સારક્ષાણે વિ એગે નો તયક્ષાણે પો સારક્ષાણે । તયક્ષાણેસમાણસ્સ પં ભિક્ખુસ્સ સારક્ષાણેસમાણે તવે ભવઙ્ગ, એવં જહા ઠાણે તહેવ દદ્ધવ્વં” । ભાવાર્થસ્તુ ભાવતસ્ત્વકલ્પાસારભોક્તુઃ કર્મભેદમદ્ગીકૃત્ય વજ્રસારં તપો ભવતિ, તથા ‘ઉંછમ્’ ઇતિ અજ્ઞાતપિણ્ડોઽસૂચકત્વાદિતિ,

ટીકાર્થ : (૧) આ સમાનાર્થીઓમાં જે દ્રુમપુષ્પના ઉદાહરણથી યુક્ત હોય તે દ્રુમપુષ્પિકા કહેવાય. મૂળસૂત્રમાં આગળ કહેશે કે “જે રીતે દ્રુમનાં પુષ્પો વિશે...” વગેરે.

(૨) આહારની એષણા તે આહારૈષણા. અહીં એષણાના ગ્રહણ દ્વારા ગવેષણાદિનો સ્વીકાર કરવો.

(૩) અહીં ગોચર શબ્દ શાસ્ત્રાનુસારી શબ્દ છે, (વ્યાકરણાનુસારી નહિ) એટલે અર્થ આ પ્રમાણે થાય કે ગાયની જેમ ચરવું એ ગોચર. જો આ શબ્દ સામયિક ન લેતાં વ્યાકરણ પ્રમાણે લેવો હોય તો ગોચર નહિ, પણ ગોચાર થાય. એ અર્થને સૂચવનાર હોવાથી આ પ્રસ્તુત વિશેષઅધ્યયન પણ ગોચર કહેવાય. આ રીતે આગળ પણ બધે વિચારણા કરી લેવી. ભાવાર્થ તો આ પ્રમાણે છે કે જે રીતે ગાય ચરે, એમ સાધુએ પણ અવિશેષ પણ ઘરોમાં ફરવું. અર્થાત્ બધા જ ઘરોને એકસમાન ગણીને વિચરવું. પણ વૈભવની અપેક્ષાએ ઉત્તમ, અધમ અને મધ્યમ એવા કુલોને વિશે ન વિચરવું. (અર્થાત્ વૈભવવાળા કુલોમાં ગોચરી જવું, બાકીના કુલો હીન ગણી ત્યાં ન જવું... આવી રીતે સાધુ ન વિચરે.)

અથવા તો વાણિયાનાં વાછરડાનાં દૃષ્ટાન્ત વડે સાધુ વિચરે. (પોતાને ચારો આપનારી રૂપવતી પુત્રવધુઓ ઉપર વાછરડાની લેશ પણ નજર નથી. પરંતુ માત્ર ભોજન ઉપર દૃષ્ટિ છે. એમ સાધુ ગોચરી વહોરાવનાર સ્ત્રી વગેરે તરફ નજર ન નાંખે, પણ માત્ર ભોજન ઉપર ઉપયોગ રાખે.)

(૪) કોતરા જેવું અસાર ખાવું “આ પ્રમાણે અર્થને સૂચવનાર હોવાથી આ અધ્યયન પણ ત્વક્ કહેવાય છે. પરમમુનિઓ વડે કહેવાયું છે કે ચાર ઘુણો કહેવાયેલા છે. તે આ પ્રમાણે (અ) ત્વચા-ઉપરનો જ ભાગ ખાનાર. (બ) છાલ ખાનાર (ક) લાકડું ખાનાર (ડ) સારપદાર્થ ખાનાર. (લાકડામાં થતાં કીડાઓ ઘુણ કહેવાય છે. એમાં કેટલાક કીડા લાકડાનો માત્ર ઉપરનો ભાગ, ચામડી જ ખાનારા હોય, કેટલાક વૃક્ષની ઉપરની છાલ ખાઈ જાય. કેટલાક છાલની પણ અંદરનું લાકડું ખાઈ જાય. કેટલાક લાકડામાં રહેલ સારભૂત, કડક ભાગ હોય તે ખાઈ જાય.)

એ જ રીતે ચાર ઘુણો કહેવાયેલા છે. (અ) ત્વચાને ખાનાર (બ) છાલને ખાનાર (ક) કાજને ખાનાર (ડ) સારને ખાનાર.

કેટલાંક એવા છે કે જે ત્વચાને ખાનાર છે, પણ સારને ખાનારા નથી.

કેટલાંક એવા છે કે જે સારને ખાનાર છે, પણ ત્વચાને ખાનારા નથી.

કેટલાંક એવા છે કે જે ત્વચાને પણ ખાનારા છે, અને સારને પણ ખાનારા છે.

કેટલાંક એવા છે કે જે ત્વચાને પણ ખાનારા નથી, અને સારને પણ ખાનારા નથી.

(જે સુકી-પાકી વિગઈરહિત તુચ્છ વસ્તુઓને વાપરે તે ત્વચાને ખાનાર કહેવાય. જે વિગઈ-પ્રણીતભોજન વાપરે તે સારને ખાનાર કહેવાય... એ પ્રમાણે અર્થ જોડવો...)

ત્વચા ખાનારા ઘુણ જેવા ભિક્ષુનો સારને ખાનારા ઘુણના જેવો થાય છે. આમ જે રીતે સ્થાનાંગસૂત્રમાં બતાવેલ છે, તેજ પ્રમાણે જોઈ લેવું.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે ભાવથી, હૃદયના પરિણામથી જે ત્વચા જેવી અસાર વસ્તુ ખાય, તેને કર્મભેદની અપેક્ષાએ વ્રજ જેવો તપ થાય. (ગરીબો પણ અસાર ખાય છે, પણ ભાવથી નથી ખાતા, માટે એમને કર્મક્ષય ન થાય... જેમ વજ્ર બધી વસ્તુને તોડી નાંખે. તેમ આ સાધુનો તપ વજ્ર જેવો બનીને જોરદાર કર્મક્ષય કરે...)

(૫) ઉંછ : અજ્ઞાતપિંડ રૂપી ઉંછને સૂચવનાર હોવાથી આ અધ્યયન ઉંછ કહેવાય. (ગૃહસ્થો ખબર ન હોય કે સાધુ આજે ગોચરી આવવાના છે. અને એટલે એ સાધુ અજ્ઞાત કહેવાય. એ સાધુ ત્યાં જઈ જે પિંડ મેળવે તે અજ્ઞાતપિંડ કહેવાય. તેમાં દોષની સંભાવના અલ્પ છે.

તથા 'મેષ' इति यथा मेषोऽत्येऽप्यम्भसि अनुद्वालयन्नेवाम्भः पिबति, एवं साधुनाऽपि भिक्षाप्रविष्टेन बीजाक्रमणादिष्वनाकुलेन भिक्षा ग्राह्येत्येवंविधार्थसूचक-त्वादधिकृताभिधानप्रवृत्तिरिति, तथा 'जलौका' इति अनेषणाप्रवृत्तदायकस्य मृदुभावनिवारणार्थसूचकत्वादिति, तथा 'सर्प' इति यथाऽसावेकदृष्टिर्भवत्येवं गोचरगतेन संयमैकदृष्टिना भवितव्यमित्यर्थसूचकत्वादिति, अथवा-यथा द्रागस्पृशन् सर्पो बिलं प्रविशत्येवं साधुनाऽप्यनास्वादयता भोक्तव्यमिति, तथा 'व्रण' इत्यरक्तद्विष्टेन व्रणलेपदानवद्भोक्तव्यम्, तथा 'अक्ष' इत्यक्षोपाङ्गदानवच्चेति, उक्तं च- "व्रणलेपाक्षोपाङ्गवदसङ्गयोगभरमात्रयात्रार्थम् । पत्रग इवाभ्यवहरेदाहारं पुत्रपलवच्च ॥१॥" इत्यादि,

(૬) મેષ : જેમ ઘેંટો થોડા પણ પાણીમાં એ પાણીને ડહોળ્યા વિના જ પાણીને પીએ, એમ ભિક્ષા માટે પ્રવેશેલા સાધુ વડે પણ બીજ ઉપર પગ મૂકવા વગેરે રૂપ ક્રિયાઓમાં આકુળ, વ્યાકુળ થયા વિના ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી... આવા પ્રકારના અર્થને સૂચવનાર હોવાથી આ અધ્યયનમાં પ્રસ્તુત મેષ એ પ્રમાણે નામની પ્રવૃત્તિ થઈ છે.

(૭) જલૌકા : અનેષણામાં પ્રવૃત્ત થયેલા દાયક = દાતાને મૃદુભાવ વડે નિવારવો... એ અર્થને સૂચવનાર આ અધ્યયન હોવાથી એ જલૌકા કહેવાય. (માણસ માંદો પડે ત્યારે અત્યારે જેમ બ્લડટેસ્ટ કરાવે છે. એમ પૂર્વે વૈદ્યો જળો નામના બેઈન્દ્રિયજીવનો ઉપયોગ કરતાં. એને માંદા માણસના શરીર ઉપર યોગ્ય સ્થાને મૂકતા. એ જળો માણસને બિલકુલ પીડા આપ્યા વિના ખરાબ લોહીને ચૂસી લેતો... પ્રસ્તુતમાં ગોચરી વહોરાવનાર બહેન સચિત્તનો સંઘટ્ટો આદિ કરવા જઈ રહ્યા હોય તો એમને અટકાવવાના છે પણ મોટેથી રાડ પાડી-બુમો પાડી, ઉતાવળે બોલીને એ ગભરાઈ જાય એમ અટકાવવા નથી. પણ ખૂબ જ કોમળતાથી, એ બહેનને પીડા ન થાય તે રીતે અટકાવવાના છે... આમ અહીં સાધુએ જળો જેવા બની ખરાબ લોહી જેવી અનેષણાને એ બહેનમાંથી દૂર કરવાની છે... આ અર્થ બતાવનાર આ અધ્યયન હોવાથી એ જલૌકા કહેવાય.)

(૮) સર્પ : જેમ સાપ એકદંષ્ટિવાળો હોય, એમ ગોચરી ગયેલો સાધુ સંયમમાં એકદંષ્ટિવાળો બને... આ પ્રમાણે અર્થને સૂચવનાર હોવાથી આ અધ્યયન સર્પ કહેવાય છે. અથવા તો સર્પ બિલને સ્પર્શ કર્યા વિના જ ઝડપથી બિલમાં પ્રવેશે, એમ સાધુએ પણ આસ્વાદ કર્યા વિના જ વાપરવું. (સર્પ માત્ર નીચેના ભાગને અડે, આજુબાજુ ન અડે.... એમ સાધુ પણ ખોરાકને સીધે સીધો પેટમાં ઉતારે, મોઢામાં ડાબી-જમણી બાજુ ફેરવ્યા ન કરે.)

(૯) વ્રણ : રાગ-દ્વેષરહિત સાધુ ઘા ઉપર લેપ લગાડવાની માફક વાપરે. (જેટલો લેપ ઘા ઉપર જરૂરી હોય, એટલો જ લગાડાય. વધુ નહિ. એમ જેટલું ઓછું વાપરવાથી શરીર ટકી રહે એટલું જ વાપરે. વધુ નહિ.)

(૧૦) અક્ષઃ અક્ષના ઉપાંગોમાં, અવયવોમાં તેલનું દાન કરવાની જેમ વાપરે. (જેમ ગાડાના અક્ષના અવયવોમાં તેલ પીવડાવવું પડે કે જેથી તે ઘસાઈ ન જાય, અને ગાડું જલ્દી ચાલે પણ એમાં જરૂરિયાત પુરતું જ તેલ લગાડાય. વધુ નહિ. એમ શરીર ઘસાઈ ન જાય એ માટે જરૂર પુરતું તેલ લગાડવું, વધુ નહિ.) પ્રશ્નરતિપ્રકરણે જ કહ્યું છે કે અસંગયોગના ભાર માત્રના નિર્વાહને માટે સર્પની જેમ આહારને વાપરવો. એ પણ પુત્રના માંસની જેમ વાપરવો, વ્રણમાં લેપની જેમ અને અક્ષમાં ઉપાંગની જેમ વાપરવું. વગેરે..

તથા 'इसु'ति तत्र 'इषुः' शरो भण्यते, तत्र सूचनात्सूत्रमिति कृत्वा "जह

રહિઓડળુવડત્તો ઇસુણા લક્ષ્મં ણ વિંધઇ તહેવ । સાહૂ ગોઅરપત્તો સંજમલક્ષ્મિ
 નાયવ્વો ॥૧॥ ” ‘ગોલ’ ઇતિ “જહ જડગોલો અગણિસ્સ ણાઇદૂરે ણ આવિ આસન્ને । સક્કઇ
 કાઠુણ તહા સંજમગોલો ગિહત્થાણં ॥૧॥ દૂરે અણેસણાડદંસણાઇ ઇયરમ્મિ તેણસંકાઇ ।
 તમ્હા મિયભૂમીએ ચિટ્ઠિજ્જા ગોયરગ્ગઓ ॥૧॥ ‘પુત્ર’ ઇતિ પુત્રમાંસોપમયા ભોક્તવ્યમ્,
 સુસમાદૃષ્ટાન્તોડત્ર વક્તવ્યઃ । ‘ઉદક’મિતિ પૂત્યુદકોપમાનતઃ સ્વલ્વન્નપાનમુપભોક્તવ્યમિતિ,
 અત્રોદાહરણમ્—જહા એગેણં વાણિયણં દારિદ્રદુક્ખાભિભૂણં કહંવિ હિંદંતેણં રયણદીવં
 પાવિત્તા તેલુક્કસુંદરા અણગ્ધેયા રયણા સમાસાદિઆ, સો અ તે ચોરાકુલદીહદ્ધાણભણ
 ણ સક્કઇ ણિત્થારિઠુણમુવઓગભૂમિમાણેડં, તઓ સો બુદ્ધિકોસલ્લેણ તાણિ એગમ્મિ યાસે
 ઠવેઠુણ અણ્ણે જરપાહાણે ઘેત્તું પટ્ઠિઓ ગહિલ્લગવેસેણં “રયણવાણિઓ ગચ્છઇ ત્તિ”
 ભાવિતેણ તિણિણ વારે, જાહે કોઈ ણ ઉડ્ઠઇ તાહે ઘેત્તૂણ પલાઓ, અડવીએ તિવ્વતિસાએ
 ગહિઓ જાવ કુહિયયાણિઅં છિલ્લરં વિણદું પાસઇ, તત્થવિ બહવે હરિણાદયો મઆ, તેણ
 તં સવ્વં ઉદગં વસા જાયં, તાહે તં તેણ અણુસ્સાસિયાએ અણાસાયંતેણ પીઅં,
 નિત્થારિયાણિ યડ્ણેણ રયણાણિ । એવં રયણત્થાણગાણિ ણાણદંસણચરિત્તાણિ
 ચોરત્થાણિઆ વિસયા કુહિઓદગત્થાણિઆણિ ફાસુગેસણિજ્જાણિ અંતપંતાણિ
 આહારાઇયાણિ આહારંતેણ । તાહે તલ્લેણ જહા વાણિયગો ઇહ ભવે સુહી જાઓ, એવં સાહૂ
 વિ સુહી ભવિસ્સઇત્તિ । અડવિત્થાણીઅં સંસારં ણિત્થરેઇત્તિ । એવમેતાન્યથૈર્કાર્થિકાનિ,
 અર્થાધિકારા એવાન્થે ઇતિ ગાથાર્થઃ । ઉક્તો નામનિષ્પન્નઃ,

(૧૧) ઈષુ : ઈષુ એટલે શર, બાણ. અહીં “સૂત્ર તો માત્ર સૂચન કરનાર જ હોય.”

એવો નિયમ હોવાથી આખો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે સમજવો કે જેમ ઉપયોગ વિનાનો
 રથિક, બાણાવલી બાણ વડે લક્ષ્યને ન વિંધી શકે. તે જ પ્રમાણે ગોયરી ગયેલો સાધુ પણ
 જો ઉપયોગરહિત હોય તો એ સંયમલક્ષ્યને વિશે (વિંધવાની ક્રિયા ન કરી શકનારો)
 જાણવો. અર્થાત્ સંયમ પાળી ન શકે.

(૧૨) ગોલ : જેમ લાખનો ગોળો અગ્નિની વધુ દૂર કે વધુ નજીક કરવો શક્ય નથી.
 તેમ સંયમરૂપી ગોળો ગૃહસ્થો રૂપી અગ્નિની વધુ દૂર કે વધુ નજીક કરવો શક્ય નથી.
 (લાખનો ગોળો અગ્નિથી જરાક દૂર રાખી પીગળાવવામાં આવે, પછી એ પીગળેલા
 લાખથી કવર વગેરે સીલ કરાય. હવે જો એ ગોળો ઘણો દૂર રાખો તો થોડો પણ ન
 પીગળે, કડક જ રહે. અને તો પછી એનાથી સીલ કરવાદિ કોઈપણ કામ ન થાય. અને
 જો અગ્નિને એકદમ સ્પર્શાવી દઈએ તો એ બળી જ જાય. એટલે એનાથી પણ કામ ન

થાય. માટે વધુ દૂર નહિ અને વધુ નજીક નહિ... એ રીતે એ ગોળો રાખવો પડે.)

જો ગોચરી ગયેલો સાધુ ઘણો દૂર ઉભો રહે, તો શ્રાવિકા વગેરે દ્વારા થતી સચિત્ત સંઘટ્ટાદિરૂપ અનેષણાને જોઈ ન શકે. અને જો ઘણો નજીક જાય તો સાધુ ઉપર ચોર હોવાની શંકા થાય. તેથી ગોચરીભૂમિ ગયેલો સાધુ પ્રમાણસરભૂમિમાં ઉભો રહે.

(૧૩) પુત્ર : પુત્રનાં માંસની ઉપમા વડે વાપરવું. અર્થાત્ પિતા પુત્રનું માંસ જે રીતે ખાય, એ રીતે સાધુ ખોરાક ખાય. (નાન-છૂટકે તદ્દન અનાસક્તિથી ખાય.) આ વિષયમાં સુસમાનું દષ્ટાન્ત કહેવું. (ચિલાતિપુત્રનું દષ્ટાન્ત છે. એમાં મરી ગયેલી સુસમાપુત્રીનું માંસ ખાઈ અને લોહી પીને એના પિતા અને ભાઈ ભરજંગલમાં પોતાનું જીવન બચાવે છે...)

(૧૪) ઉદક : ખરાબપાણીની ઉપમાથી અન્ન અને પાન વાપરવા. આમાં દષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે. દારિદ્ર્યનાં દુઃખથી હેરાન થયેલો વાણિયો કોઈપણ રીતે ભટકતો ભટકતો રત્નદ્વીપને પામીને ત્યાં ત્રણલોકમાં સુંદર અને જેની કિંમત ન આંકી શકાય એવા રત્નો પામ્યો. ઉપયોગ કરી શકવા યોગ્ય સ્થાનમાં લાવવા સમર્થ બનતો નથી. તેથી તે તે બુદ્ધિની કુશળતા વડે તે રત્નોને એક પ્રદેશમાં સ્થાપીને = દાટીને બીજા જુના-ખરાબ પથરોને લઈને ગાંડાનો વેષ ધારણ કરીને પ્રયાણ કરવા લાગ્યો. રત્નનો વેપારી જાય છે..." એ પ્રમાણે બોલતો બોલતો જાય... આ રીતે ત્રણવાર એને આખા માર્ગને ભાવિત કરી દીધો. હવે ચોરોએ ત્રણવારમાં જોયું કે આ તો ગાંડો છે અને પથરા લઈને જાય છે..." એટલે ત્રીજીવારમાં કોઈ એણે પકડવા ઉભા થતાં નથી. આમ જ્યારે કોઈપણ ઉભા થતાં નથી. ત્યારે પછી તે વાણિયો સાચા રત્નોને લઈને એ જ નાટક કરીને ત્યાંથી આગળ ભાગી ગયો. હવે જંગલમાં તીવ્ર તરસ વડે વ્યાપ્ત બન્યો, ત્યાં ખરાબ પાણીવાળા, ખલાસ થઈ ચૂકેલા છિલ્લરને (નાના સરોવર જેવા સ્થાનને) જુએ છે. તેમાં પણ ઘણાં હરણ વગેરે મરેલા પડ્યા છે. તેના કારણે તે બધું પાણી ચરબી થઈ ગયું છે. ત્યારે તે વાણિયાએ શ્વાસ લીધા વિના અને સ્વાદ લીધા વિના તે પાણી પીધું. (શ્વાસ લે તો ખરાબગંધનાં કારણે બધું ઉલટી જ થઈ જાય, અને સ્વાદ લે તો પણ ખરાબ સ્વાદનાં કારણે બધું ઉલટી થાય.) આ રીતે એણે બધા રત્નો જંગલમાંથી ઈષ્ટસ્થાને પહોંચાડ્યા.

આ રીતે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રત્ન જેવા છે. વિષયસુખો ચોર જેવા છે. અચિત્ત અને નિર્દોષ એવા અંત-પ્રાંત આહારાદિ કુચિત-ખરાબ પાણી જેવા છે. જેમ તે પાણીના બળથી વાણિયો આ ભવમાં સુખી થયો. એમ સાધુ પણ સુખી થશે. એટલે કે અટવી જેવા આ સંસારનો નિસ્તાર પામશે.

આમ આ ૧૪ અર્થની અપેક્ષાએ સમાનાર્થી શબ્દો બતાવ્યા. આ ૧૪ એ બીજા અર્થાધિકારો જ છે. (ધર્મપ્રશંસા રૂપ એક અર્થાધિકાર તો આગળ બતાવી ગયા. હવે આ ૧૪ એ અધ્યયનનાં બીજા અર્થાધિકારો જ સમજવા.)

નામનિષ્પન્ન નિક્ષેપ કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નસ્યાવસરઃ, સ ચ પ્રાપ્તલક્ષણોઽપિ ન નિક્ષિપ્યતે, કસ્માત્ કારણાત્ ?, યસ્માદસ્તિ ઇહ તૃતીયમનુયોગદ્વારમનુગમાર્થ્યં, તત્ર નિક્ષિપ્ત ઇહ નિક્ષિપ્તો ભવતિ, ઇહ નિક્ષિપ્તો વા તત્ર નિક્ષિપ્તો ભવતિ, તસ્માલ્લાઘવાર્થ તત્રૈવ નિક્ષેપ્ત્યામઃ । અત્ર ચાક્ષેપપરિહારાવાવશ્યકવિશેષવિવરણાદવસેયૌ,

હવે સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નનો અવસર છે.

તે જોકે પ્રાપ્ત થયેલા લક્ષણવાળો છે, અર્થાત્ તે કહેવાનો બરાબર અવસર આવી ચૂક્યો છે. છતાં અત્યારે એ નિક્ષેપ કરાતો નથી.

પ્રશ્ન : શા માટે ?

ઉત્તર : અહીં અનુગમ નામનું ત્રીજું અનુયોગદ્વાર છે. ત્યાં આ સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન નિક્ષેપ કરાય, એટલે અહીં પણ નિક્ષિપ્ત બની જાય. અથવા અહીં નિક્ષિપ્ત કરાય. તો ત્યાં નિક્ષિપ્ત બની જાય. તેથી લાઘવ માટે ત્યાંજ અમે નિક્ષેપ કરશું. (આશય એ કે નામનિષ્પન્ન પછી પણ સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન નિક્ષેપ થાય અને અનુગમ દ્વારમાં પણ સૂત્રાનુગમમાં થાય. આમ બે જગ્યાએ થઈ શકે. બેમાંથી કોઈપણ એકજગ્યાએ કરીએ એટલે એ સિવાયની જગ્યાએ એ નિક્ષેપ થઈ ગયેલો જ ગણાય. એટલે અમે લાઘવ માટે કહેશું...)

આ વિષયમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર આવશ્યકનાં વિશેષવિવરણથી જાણી લેવા.

સામ્પ્રતમનુગમઃ, સ ચ દ્વિધા-સૂત્રાનુગમો નિર્યુક્ત્યનુગમશ્ચ, તત્ર નિર્યુક્ત્યનુગમસ્ત્રિવિધઃ, તદ્વથા-નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમઃ ઉપોદ્ધાતનિર્યુક્ત્યનુગમઃ સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્ત્યનુગમશ્चेति, તત્ર નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમો ગતઃ, ય ઇષોઽધ્યયનાદિનિક્ષેપ ઇતિ, ઉપોદ્ધાતનિર્યુક્ત્યનુગમસ્તુ દ્વારગાથાદ્વાદવસેયઃ, તચ્ચેદમ્-ઉદ્દેસે નિદ્દેસે ય નિગ્ગમે ચિત્તકાલપુરિસે ય । કારણ પચ્ચય લક્ષણ નૅ સમોચારણાઽણુમૅ ॥૧॥ કિં કઙ્કિહં કસ્સ કહિં કેસુ કહં કેચ્ચિરં હવઙ્કાલં । કઙ્કસંતરમવિરહિયં ભવાગરિસ ફાસણં નિરુત્તી ॥૨॥ અસ્ય ચ દ્વારગાથાદ્વયસ્ય સમુદાયાર્થોઽવયવાર્થશ્ચાવશ્યકવિશેષ-

વિવરણાદેવાવસેય ઇતિ । પ્રકૃતયોજના પુનસ્તીર્થકરોપોદ્ધાતમભિધાર્યસુધર્મસ્ય ચ તત્પ્રવચનસ્ય પશ્ચાજ્જમ્બૂનામ્નસ્તતઃ પ્રભવસ્ય તતોઽપ્યાર્યશય્યમ્ભવસ્ય પુનર્યથા તેનેદં નિર્વ્યૂઢમિતિ તથા કથનેન કાર્યા ઇતિ । આહ ચ - “જેણ વ જં ચ પઢુચ્ચે”ત્યાદિના યત્પૂર્વમુક્તં તદત્રૈવ ક્રમપ્રાપ્તાભિધાનત્વાત્ તત્રાયુક્તમિતિ, ન, અપાન્તરાલોપોદ્ધાત-પ્રતિપાદકત્વેન તત્રાપ્યુપયોગિત્વાદિતિ, આહ-એવમપિ મહાસમ્બન્ધપૂર્વકત્વાદ-પાન્તરાલોપોદ્ધાતસ્યાત્રૈવાભિધાનં ન્યાય્યમિતિ, ન, પ્રસ્તુતશાસ્ત્રાન્તરફલત્વેન તત્રાપ્યુપયોગિત્વાદિતિ કૃતં પ્રસજ્ઞેન, અક્ષરગમનિકામાત્રફલત્વાત્પ્રયાસસ્ય । ગત ઉપોદ્ધાતનિર્યુક્ત્યનુગમઃ,

હવે ત્રીજું અનુગમદ્વાર છે.

તે બે પ્રકારે છે. સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્ત્યનુગમ.

તેમાં નિર્યુક્ત્યનુગમ ત્રણ પ્રકારે છે. તે આ પ્રમાણે (૧) નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમ, ઉપોદ્ધાત નિર્યુક્ત્યનુગમ, સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્ત્યનુગમ.

એમાં નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમ તો થઈ ગયો કે જે આ અધ્યયનાદિનો નિક્ષેપ કરાયો. (અધ્યયનાદિનો નિક્ષેપ એ જ નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમ છે.)

ઉપોદ્ધાતનિર્યુક્ત્યનુગમ તો બે દ્વારગાથા વડે જાણવો.

તે બે ગાથા આ પ્રમાણે છે.

(૧) ઉદ્દેશ (૨) નિર્દેશ (૩) નિર્ગમ (૪) ક્ષેત્ર (૫) કાળ (૬) પુરુષ (૭) કારણ (૮) પ્રત્યય (૯) લક્ષણ (૧૦) નય (૧૧) સમવતારણા (૧૨) અતુમત (૧૩) કિં (૧૪) કતિવિધ (૧૫) કસ્ય (૧૬) ક્વ (૧૭) કેષુ (૧૮) કથં (૧૯) કિયચ્ચિરં કાલ થાય ? (૨૦) કતિ (૨૧) સાન્તર (૨૨) અવિરહિત (૨૩) ભવ (૨૪) આકર્ષ (૨૫) સ્પર્શના (૨૬) નિરુક્તિ.

આ બે દ્વાર ગાથાનો સમુદાયાર્થ અને અવયવાર્થ. આવશ્યકનાં વિશેષવિવરણાથી જ જાણી લેવો. (દરેક દરેક શબ્દનો સ્વતંત્ર અર્થ એ અવયવાર્થ. અને બધાનો સારભૂત અર્થ તે સમુદાયાર્થ...)

પ્રસ્તુત દશવૈકાલિકશાસ્ત્રમાં તો આ દ્વારોની યોજના આ પ્રમાણે જ કહેવી કે પહેલાં તીર્થકરનાં ઉપોદ્ધાતને કહી પછી આર્યસુધર્મનો અને તેમના પ્રવચનનો, પછી જમ્બૂસ્વામીનો, પછી પ્રભવસ્વામીનો, ત્યાર પછી આર્યશય્યભવનો ઉપોદ્ધાત કરવો અને

જે રીતે તેમના વડે આ ગ્રન્થ નિર્વ્યૂઠ કરાયો છે તે રીતે કથન વડે પ્રકૃતયોજના કરવી.

પ્રશ્ન : જો આ બધું અહીં કહેવાનું હોય તો જેણ વ જં ચ પઙ્કુચ્ચ વગેરે ગાથા વડે જે પૂર્વે કહેવાયું. તે બધાનું કથન તો ખરેખર અહીં જ ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલ છે. અર્થાત્ એ બધું પહેલા નહિ, પણ અહીં કહેવું જોઈએ. અને એટલે પૂર્વે તેનું કથન અયોગ્ય છે.

ઉત્તર : જોકે મુખ્ય ઉપોદ્ધાત અહીં હોવાથી એ અહીં ઉપયોગી થાય. પણ વચ્ચે આવતા ઉપોદ્ધાતનું પ્રતિપાદક તે પૂર્વે કરેલ નિરૂપણ હતું એટલે એ ત્યાં પણ ઉપયોગી હોવાથી તે અયોગ્ય ન ગણાય.

પ્રશ્ન : પણ તોય અપાન્તરાલ-ઉપોદ્ધાતનું પણ ખરેખર અહીં જ કથન કરવું ન્યાય્ય છે. કેમકે એ મહાસંબંધપૂર્વકનું થાય છે. (વચ્ચે અપાન્તરાલ ઉપોદ્ધાત કહ્યો, તે મહાસંબંધ પૂર્વક ન જ બને. અત્યારે કહો તો એ મહાસંબંધપૂર્વક બને. એટલે તેનું કથન અહીં જ કરવું જોઈએ.) (મહાસંબંધ = તીર્થંકરથી શરૂ કરીને શય્યાંભવસૂરિ સુધીનો)

ઉત્તર : આ વાત બરાબર નથી. અપાન્તરાલઉપોદ્ધાત પ્રસ્તુતશાસ્ત્રનું આંતરિક અંગ હોવાથી ત્યાં પણ ઉપયોગી જ હોવાથી એનું ત્યાં કથન ન્યાય્ય જ છે.

અહીં પ્રસંગ વડે સર્વું. (અમારે લંબાણ કરવું નથી) કેમકે અમારો પ્રયાસ અક્ષરોનો બોધ કરાવવા રૂપ ફલવાળો જ છે. (એટલે વધુ લંબાણ કરતાં નથી.)

(આશય એટલો જ છે કે જં જેણ... એ ગાથાં જો અહીં કહત, તો એ મુખ્ય ઉપોદ્ધાતનાં સ્થાને જ ઉપોદ્ધાતની પ્રતિપાદક બનત. અને એટલે મોટાસંબંધપૂર્વક એ અહીં આવેલી કહેવાત. કેમકે ક્રમશઃ ઉપોદ્ધાત આવ્યો છે, એટલે ઉપોદ્ધાત કહેનારી ગાથા અહીં મહાસંબંધપૂર્વકની બને. પણ આપણે તો વચ્ચે જ એ ગાથા કહી દીધી. એટલે એ ગાથા અપાન્તરાલ-ઉપોદ્ધાતની પ્રતિપાદક બની. એટલે પૂર્વપક્ષને એ ઉચિત ન લાગ્યું. પણ આપણે કહ્યું કે ગાથા અપાન્તરાલ-ઉપોદ્ધાતની પ્રતિપાદક છે, અને અપાન્તરાલ-ઉપોદ્ધાત પ્રસ્તુતશાસ્ત્રનું એક અંદરનું અંગ છે. એટલે ત્યાં તેનું તેનું કથન ઉપયોગી જ ગણાય...)

ઉપોદ્ધાતનિર્યુક્ત્યનુગમ થઈ ગયો.

સામ્પ્રતં સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્ત્યનુગમાવસરઃ, સ ચ સૂત્રે સતિ ભવતિ, આહ-યદ્યેવમિહોપન્યાસોઽનર્થકઃ, ન, નિર્યુક્તિસામાન્યાદિતિ, સૂત્રં ચ સૂત્રાનુગમે, સ ચાવસરપ્રાપ્ત એવ, ઇહ ચાસ્થલિતાદિપ્રકારં શુદ્ધં સૂત્રમુચ્ચારણીયમ્, તદ્વથા-અસ્થલિતમમિલિતમવ્યત્યામેડિતમિત્યાદિ યથાઽનુયોગદ્વારેષુ, તતસ્તસ્મિન્નુચ્ચરિતે સતિ

કેષાઞ્ચિદ્ભગવતાં સાધૂનાં કેચનાર્થાધિકારા અધિગતા ભવન્તિ, કેચન ત્વનધિગતાઃ, તન્નાનધિગતાધિગમાયાલ્પમતિવિનેયાનુગ્રહાય ચ પ્રતિપદં વ્યાખ્યેયમ્ । વ્યાખ્યાલક્ષણં ચેદમ્-સંહિતા ચ પદં ચૈવ, પદાર્થઃ પદવિગ્રહઃ । ચાલનાપ્રત્યવસ્થાનં, વ્યાખ્યા તન્નસ્ય ષડ્વિધા ॥૧॥ इत्यलं प्रसङ्गेन, प्रकृतं प्रस्तुतम् । किं च प्रकृतम् ?, सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयमिति,

હવે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ-અનુગમનો અવસર છે. અને તેતો સૂત્ર આપ્યા બાદ જ થાય.

પ્રશ્ન : જો સૂત્ર આપ્યા બાદ જ આ સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિ-અનુગમ થતો હોય, તો પછી અહીં તેનો ઉપન્યાસ નકામો જ બની જાય.

ઉત્તર : ના. અહીં સામાન્યથી બધી નિર્યુક્તિઓ બતાવવાની હોવાથી બેની સાથે આ ત્રીજીનો પણ ઉપન્યાસ કરી દીધો છે. એટલે એ દૃષ્ટિએ એ નિરર્થક નથી. હા ! પરમાર્થથી તો એ સૂત્ર બાદ જ શરૂ થાય.

હવે સૂત્ર તો સૂત્રાનુગમમાં જ આવે.

અને સૂત્રાનુગમ તો અવસરપ્રાપ્ત જ છે.

અહીં અસ્ખલિતાદિપ્રકારવાળું શુદ્ધ સૂત્ર ઉચ્ચારવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે અસ્ખલિત, અમિલિત, અવ્યત્યામ્નેડિત વગેરે... જે રીતે અનુયોગદ્વારોમાં બતાવેલું છે, તે રીતે સમજી લેવું.

તેથી આ રીતે સૂત્ર ઉચ્ચારાયે છતેં કેટલાંક સાધુભગવંતોને કેટલાંક અર્થાધિકારો જણાઈ ગયેલા થાય. કેટલાંક અર્થાધિકારો ન જણાય. તેમાં નહિ જણાયેલા અર્થાધિકારોનો બોધ કરાવવા માટે અને અલ્પબુદ્ધિવાળા શિષ્યો ઉપર ઉપકાર કરવા માટે એ સૂત્રનાં પ્રત્યેક પદોની વ્યાખ્યા કરવાની હોય છે.

વ્યાખ્યાનું લક્ષણ આ છે કે (૧) સંહિતા (૨) પદ (૩) પદાર્થ (૪) પદવિગ્રહ (૫) ચાલના (૬) પ્રત્યવસ્થાન. આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા છ પ્રકારે છે.

પ્રસંગ વડે સર્યુ.

પ્રસ્તુતવાતને કહીશું.

પ્રશ્ન : પ્રસ્તુત શું છે ?

ઉત્તર : સૂત્રાનુગમમાં સૂત્ર ઉચ્ચારવું જોઈએ.

તચ્ચેદં સૂત્રમ્ —

ધમ્મો મંગલમુક્ષિટું, અહિંસા સંજમો તવો । દેવાવિ તં નમસંતિ, જસ્સ
ધમ્મે સયા મણો ॥૧॥

તે આ સૂત્ર છે.

ગાથાર્થ : અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપી ધર્મ ઉત્કૃષ્ટમંગલ છે. દેવો પણ તેને નમે
છે કે જેના મનમાં સદા ધર્મ છે.

વ્યાખ્યા—તત્રાસ્ત્રલિતપદોચ્ચારણં સંહિતા, સા પાઠસિદ્ધૈવ । અધુના પદાનિ-ધર્મઃ
મઙ્ગલમ્ ઉત્કૃષ્ટમ્ અહિંસા સંયમઃ તપઃ દેવાઃ અપિ તં નમસ્યન્તિ યસ્ય ધર્મે સદા મનઃ ।
તત્ર “ધૃજ્ ધારણે” ઇત્યસ્ય ધાતોર્મપ્રત્યયાન્તસ્યેદં રૂપં ધર્મ ઇતિ । મઙ્ગલરૂપં પૂર્વવત્ । તથા
“કૃષ્ વિલેખને” ઇત્યસ્ય ધાતોરુત્પૂર્વસ્ય નિઘ્ઞાન્તસ્યેદં રૂપમુત્કૃષ્ટમિતિ । તથા “તૃહિ હિસિ
હિંસાયામ્” ઇત્યસ્ય “ઇદિતો નુમ્ ધાતોઃ” (પા૦ ૭-૧-૫૮) ઇતિ નુમિ કૃતે સ્વ્યધિકારે
ટાબન્તસ્ય નજ્પૂર્વસ્યેદં રૂપં યદુતાહિંસેતિ । તથા “યમુ ઉપરમે” ઇત્યસ્ય ધાતોઃ
સંપૂર્વસ્યાપ્પ્રત્યયાન્તસ્ય સંયમ ઇતિ રૂપં ભવતિ । તથા “તપ સન્તાપે” ઇત્યસ્ય
ધાતોરસુન્પ્રત્યયાન્તસ્ય તપ ઇતિ । તથા “દિવુ ક્રીડાવિજિગીષાવ્યવહારદ્યુતિસ્તુતિ-
સ્વપ્નકાન્તિગતિષુ” ઇત્યસ્ય ધાતોરચ્પ્રત્યયાન્તસ્ય જસિ દેવા ઇતિ ભવતિ । અપિશબ્દો
નિપાતઃ । તદિત્યેતસ્ય સર્વનામ્નઃ પુંસ્ત્વવિવક્ષાયાં દ્વિતીયૈકવચનં તમિતિ ભવતિ । તથા
નમસિત્યસ્ય પ્રાતિપદિકસ્ય “નમોવરિવશ્ચિત્રઙ્ઞઃ ક્યચ્” (પા૦ ૩-૧-૧૧) ઇતિ
ક્યજન્તસ્ય લટ્ ક્રિયાન્તાદેશસ્તતશ્ચ નમસ્યન્તીતિ ભવતિ । તથા યદિતિસર્વનામ્નઃ
ષષ્ઠ્યન્તસ્ય યસ્યેતિ ભવતિ । ધર્મઃ પૂર્વવત્ । સદેતિ સર્વસ્મિન્ કાલે “સર્વૈકાન્યકિયન્તદઃ
કાલે દા” (પા૦ ૫-૩-૧૫) ઇતિ દાપ્રત્યયઃ “સર્વસ્ય સોઽન્યતરસ્યાં દિ” (પા૦ ૫-૩-
૧૬) ઇતિ સ આદેશઃ સદા । તથા “મન જ્ઞાને” ઇત્યસ્ય ધાતોરસુન્પ્રત્યયાન્તસ્ય મન ઇતિ
ભવતિ । ઇતિ પદાનિ ।

ટીકાર્થ : શાસ્ત્રની છ પ્રકારની જે વ્યાખ્યા બતાવી. તેમાં (૧) સંહિતા એટલે
અસ્ખલિતપદો પદોનું ઉચ્ચારણ કરવું તે. અને એ સંહિતા તો ઉપરનો શાસ્ત્રપાઠ-સૂત્ર
બોલવા વડે જ સિદ્ધ થઈ ગઈ.

હવે (૨) પદો જોઈએ. ધર્મઃ, મંગલં, ઉત્કૃષ્ટ, અહિંસા, સંયમઃ, તપઃ, દેવાઃ,

અપિ, તં, નમસ્યન્તિ, યસ્ય, ધર્મે સદા મનઃ ।

તેમાં ધૃ ધાતુ ધારણકરવું અર્થમાં છે. એ ધાતુને મ પ્રત્યય લગાડતા, મ પ્રત્યયાન્ત એ ધાતુનું આ રૂપ બને કે ધર્મઃ ।

મંગલ શબ્દનું રૂપ પૂર્વ બનાવ્યું તે પ્રમાણે મહર્ગં લાતિ, માં ગાલયતિ પાપાત્...વગેરે)

કૃષ્ ધાતુ વિલેખન કરવું-ખેડવું એ અર્થમાં છે ઉદ્ ઉપસર્ગપૂર્વકના અને નિષ્ઠાઅન્તવાળા ત પ્રત્યયાન્ત એ ધાતુનું ઉત્કૃષ્ટં એ રૂપ થયું.

તૃહ, હિસ્ ધાતુ હિંસા અર્થમાં છે. આ ધાતુને વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે અપ્ પ્રત્યય લાગે. અને સ્ત્રીલિંગનો અધિકાર હોય તો એમાં ટાબ્ = આ પ્રત્યય લાગે. અને એને પાછું નજ્ લગાડીએ એટલે ન+હિંસ્+આ = અહિંસા રૂપ બને.

યમ્ ધાતુ અટકવું એ અર્થમાં છે. સં ઉપસર્ગપૂર્વકનો યમ્ ધાતુ અપ્ પ્રત્યયાન્ત લઈએ ત્યારે તેનું સંયમ એ રૂપ બને.

તપ્ ધાતુ સંતાપવું-તપાવવું અર્થમાં છે. અસુન્ પ્રત્યયાન્ત આ ધાતુનું તપઃ એ રૂપ બને. તથા દિવ્ ધાતુ કીડા-વિજિગીષા, વ્યવહાર, દ્યુતિ, સ્તુતિ, સ્વાન, કાન્તિ, ગતિ આ આઠ અર્થોમાં વપરાય છે. અય્ પ્રત્યાયાન્ત આ ધાતુનું દેવ રૂપ બને, અને તેને જસ-પ્રથમાબહુવચનનો પ્રત્ય લાગે, એટલે દેવાઃ એ પ્રમાણે થાય.

અપિ શબ્દ નિપાત છે.

તદ્ એ પ્રમાણે સર્વનામની પુરુષલિંગની વિવક્ષા કરીએ ત્યારે દ્વિતીયા એકવચન રૂપ તમ્ થાય.

નમ્ એ પ્રમાણે આ પ્રાતિપદિકને વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ક્યજ્ પ્રત્યય લાગે. અને ક્યજ્ અન્તવાળા લટ્ પ્રત્યય લાગે. તેનો અન્ત આદેશ થાય... એટલે નમસ્યન્તિ રૂપ બને.

યદ્ એ પ્રમાણે જે સર્વનામ છે, ષઙી અન્તવાળાનું યસ્ય એ પ્રમાણે રૂપ બને.

ધર્મઃ શબ્દ પૂર્વની જેમ સમજી લેવો.

સદા એટલે સર્વકાળમાં. સર્વ સર્વનામને દા પ્રત્યય લાગીને સર્વનો સ થતા સર્વ રૂપ બને.

યદ્ એ શબ્દ પૂર્વની જેમ સમજી લેવો.

સદા નો સ આદેશ થયો છે.

તથા મન્ ધાતુ જ્ઞાન અર્થમાં છે. એ ધાતુનું અસુન્ પ્રત્યયાન્ત મન એ પ્રમાણે રૂપ બને.

આ પ્રમાણે પદો થયા.

સામ્પ્રતં પદાર્થ ઉચ્યતે-તત્ર દુર્ગતૌ પ્રપતન્તમાત્માનં ધારયતીતિ ધર્મઃ, તથા ચોક્તમ્ — “દુર્ગતિપ્રસૂતાન્ જીવાન્, યસ્માદ્ધારયતે તતઃ । ધત્તે ચૈતાન્ શુભે સ્થાને, તસ્માદ્ ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૧॥” મહ્યગતે હિતમનેનેતિ મઙ્ગલમિત્યાદિ પૂર્વવત્, ‘ઉત્કૃષ્ટં’ પ્રધાનમ્, ન હિંસા અહિંસા પ્રાણાતિપાતવિરતિરિત્યર્થઃ, ‘સંયમઃ’ આશ્રવદ્વારોપરમઃ, તાપયત્યનેકભવોપાત્તમષ્ટપ્રકારં કર્મેતિ તપઃ-અનશનાદિ, દીવ્યન્તીતિ દેવાઃ ક્રીડન્તીત્યાદિ ભાવાર્થઃ, અપિઃ સમ્ભાવને દેવા અપિ મનુષ્યાસ્તુ સુતરાં, ‘ત’ મિત્યેવંવિશિષ્ટં જીવં, નમસ્યન્તીતિ પ્રકટાર્થમ્, યસ્ય જીવસ્ય કિમ્ ?-‘ધર્મે’ પ્રાગભિહિતસ્વરૂપે ‘સદા’ સર્વકાલં ‘મન’ इत्यन्તઃકરણમ્ । અયં પદાર્થ ઇતિ । પદવિગ્રહસ્તુ પરસ્પરાપેક્ષાસમાસભાવપદપૂર્વકત્વેનેહ નિબન્ધનાભાવાન્ન પ્રદર્શિત ઇતિ । ચાલનાપ્રત્યવસ્થાને તુ પ્રમાણચિન્તાયાં યથાવસરમુપરિષ્ટાદ્ વક્ષ્યામઃ ।

હવે (૩) પદાર્થ કહેવાય છે. તેમાં

દુર્ગતિમાં અત્યંત પડતાં આત્માને જે ધારી રાખે તે ધર્મ. કહ્યું છે કે ‘દુર્ગતિ તરફ સરકી રહેલા જીવોને જે કારણથી તે અટકાવી રાખે છે અને ત્યારબાદ એ જીવોને શુભ સ્થાનમાં સ્થાપિત કરે છે, તે કારણથી તે ધર્મ કહેવાય છે.’

જેના વડે હિત પ્રાપ્ત કરાય તે મંગલ... એ બધું પૂર્વની જેમ સમજી લેવું.

ઉત્કૃષ્ટ એટલે પ્રધાન.

અહિંસા એટલે પ્રાણાતિપાતની વિરતિ.

સંયમ એટલે આશ્રવદ્વારોનો ઉપરમ, ત્યાગ, અટકવું તે.

અનેક ભવોથી એકઠા કરેલા આઠ પ્રકારના કર્મને જે તપાવે તે તપ. તે અનશનાદિ છે. જેઓ ક્રીડા કરે તે દેવો. (અહીં દિવ્ ધાતુ ક્રીડા કરવી વગેરે અર્થમાં લેવો.)

અપિ શબ્દ સંભાવના અર્થમાં છે. જો દેવો પણ નમે, તો મનુષ્ય તો અવશ્ય નમે જ.

તમ્ એટલે આવા પ્રકારના વિશેષણવાળા જીવને. (કયું વિશેષણ ? એ તરત જ કહેશે.) નમસ્યન્તિ શબ્દ સ્પષ્ટઅર્થવાળો છે.

જે જીવનું પૂર્વે કહેલા સ્વરૂપવાળા ધર્મમાં સદા માટે અન્તઃકરણ હોય તેને તેઓ નમે આ પ્રમાણે પદાર્થ થયો.

(૪) પદવિગ્રહ તો એકબીજાનાં અપેક્ષાવાળા એવા સમાસવાળા પદોપૂર્વક જ થાય. એટલે કે જો સમાસમાં રહેલા, પરસ્પર અપેક્ષાવાળા પદો હોય તો જ પછી તે પદોનો વિગ્રહ કરવો પડે. એક પદને બીજા પદ સાથે કઈ રીતની અપેક્ષા છે ? એ સમાસ છૂટો પાડીને બતાવવું પડે. (દા.ત. રાજપુરુષઃ માં રાજઃ પુરુષ એમ બહીતત્પુરુષ કરવો ? કે રાજા એવ પુરુષઃ એમ કર્મધારય ? એ બેય અપેક્ષાઓ સંભાવિત છેઃ વૃત્તિકાર યોગ્ય અર્થ જોઈ એ સમાસ ખોલી આપે...) અને અહીં તો પદાવિગ્રહનું આ કારણ, સમાસવાળા પદો જ નથી, એટલે અત્રે પદવિગ્રહ પણ દેખાડ્યો નથી. (ગાથામાં કોઈ સમાસવાળા પદો નથી.)

(૫) (૬) ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાન તો જ્યારે પ્રમાણ અંગેની વિચારણા થશે, ત્યારે યોગ્યઅવસરે અમે ઉપર=આગળ કહેશું.

પ્રવૃત્તિઃ પુનસ્તયોરમુનોપાયેનેતિ પ્રદર્શનાયાહ —

કથ્થઈ પુચ્છઈ સીસો કહિંચડપુદ્ધા કહંતિ આયરિયા । સીસાણં તુ હિયદ્ધા વિપુલતરાણં તુ પુચ્છાણ ॥૩૮॥

પ્રશ્ન : પણ ચાલના=પ્રશ્ન અને પ્રત્યવસ્થાન=ઉત્તર આ બેની પ્રવૃત્તિ થાય શી રીતે ?

ઉત્તર : તે બેની પ્રવૃત્તિ તો આ ઉપાય વડે થાય... એ ઉપાયને દેખાડવા માટે કહે છે કે

નિયુક્તિ-૩૮ ગાથાર્થ : ક્યાંક શિષ્ય પૂછે, ક્યાંક નહિ પૂછાયેલા આચાર્ય શિષ્યોનાં હિત માટે કહે. શિષ્ય પૂછ્યા કરે તો ગુરુ ઘણું વધુ કહે.

વ્યાખ્યા—ક્વચિત્કિઞ્ચિદનવગચ્છન્ પુચ્છતિ શિષ્યઃ કથમેતદિતિ ઇયમેવ ચાલના, ગુરુકથનં પ્રત્યવસ્થાનમ્, ઇત્યમનયોઃ પ્રવૃત્તિઃ । તથા ક્વચિદપૃષ્ઠા એવ સન્તઃ પૂર્વપક્ષમાશઙ્ક્ય કિઞ્ચિત્કથયન્ત્યાચાર્યાઃ, તત્પ્રત્યવસ્થાનમિતિ ગમ્યતે, કિમર્થ

કથયન્ત્યત આહ-શિષ્યાણામેવ હિતાર્થમ્, તુશબ્દ એવકારાર્થઃ, તથા 'વિપુલતરં તુ' પ્રભૂતતરં તુ કથયન્તિ 'પુચ્છાણ'તિ શિષ્યપ્રશ્ને સતિ, પટુપ્રજ્ઞોડયમિત્યવગમાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥ એવં તાવત્સમાસેન, વ્યાખ્યાલક્ષણયોજના । કૃતેયં પ્રસ્તુતે સૂત્રે, કાર્યૈવમપરેષ્વપિ ॥૧॥ ગ્રન્થવિસ્તરદોષાન્ન, વક્ષ્યામ ઉપયોગિ તુ । વક્ષ્યામઃ પ્રતિસૂત્રં તુ, યત્ સૂત્રસ્પર્શિકાઽધુના ॥૨॥ પ્રોચ્યતેઽનુગમનિર્યુક્તિવિભાગશ્ચ વિશેષતઃ । સામાયિકબૃહદ્વાધ્યાજ્ઞેયસ્તત્રોદિતં યતઃ ॥૩॥ "હોઙ કયત્થો વોત્તું સપયચ્છેઅં સુઅં સુઆણુગમો । સુત્તાલાવગનાસો નામાદિણ્ણાસવિણિઓગં ॥૧॥ સુત્તપ્પાસિઅનિજ્જુત્તિણિઓગો સેસઓ પયત્થાઙ । પાયં સોચ્ચિય નેગમણયાઙમયગોઅરો હોઙ ॥૨॥ એવં સુત્તાણુગમો સુત્તાલાવગકઓ અ નિવ્વેલો । સુત્તપ્પાસિઅણિજ્જુત્તિ ણયા અ સમગં તુ વચ્ચન્તિ ॥૩॥" इत्यलं प्रसङ्गेन, गमनिकामात्रमेतत् ।

ટીકાર્થ : ગુરુ જ્યારે વાચના આપે ત્યારે કોઈક સ્થાનમાં કંઈક ન જાણી-સમજી શકતો શિષ્ય પૂછે કે આ કેવી રીતે ? આ જ ચાલના છે.

એ પછી ગુરુ એને જે ઉત્તર આપે તે પ્રત્યવસ્થાન.

આમ આ રીતે ચાલના અને પ્રત્યવસ્થાનની પ્રવૃત્તિ થાય.

ક્યાંક એવું પણ બને કે શિષ્ય વડે કશું જ નહિ પુછાયેલા એવા જ આચાર્ય જાતે પૂર્વપક્ષની આશંકા ઉભી કરી અને પછી તેનો કંઈક પ્રત્યુત્તર આપે. એ પ્રત્યુત્તર પણ પ્રત્યવસ્થાન છે એમ અહીં સમજી લેવું.

પ્રશ્ન : શિષ્ય વડે અપૃષ્ટ આચાર્ય શા માટે સામેથી આ રીતે કહે ?

ઉત્તર : શિષ્યોનાં જ હિતને માટે કહે. તુ શબ્દ એવ કાર અર્થવાંળો છે.

જ્યારે શિષ્ય જ પ્રશ્ન કરે ત્યારે તો ગુરુ કંઈક નહિ, પણ ઘણું વધારે કહે કેમકે શિષ્ય સામેથી સુંદર પ્રશ્નો કરે, એટલે ગુરુને એવો ખ્યાલ આવી જાય કે આ તીવ્રપ્રજ્ઞાવાળો છે અને એટલે એની પાત્રતા જાણી વધુ કથન કરે.

● આમ અહીં પ્રસ્તુતસૂત્રમાં સંક્ષેપથી વ્યાખ્યાલક્ષણની યોજના કરી. (ખંડિવધ વ્યાખ્યા કરી) એ રીતે બીજા પણ સૂત્રોમાં યોજના કરવી.

● ગ્રન્થનો વિસ્તાર થવારૂપ દોષથી અમે નહી કહીએ. હા દરેક સૂત્રમાં જે ઉપયોગી હશે, તે કહેશું હવે સૂત્રસ્પર્શિકા નિર્યુક્તિ કહેવાય છે.

● અનુગમનિર્યુક્તિનો વિભાગ વિશેષથી કહેવાય છે, તે સામાયિકઅધ્યયનનાં

બૃહદ્ભાષ્યથી જાણી લેવો. કેમકે એ ત્યાં કહેવાયેલો છે.

● સૂત્રાનુગમ પદચ્છેદપૂર્વક = પદો જુદા દર્શાવવાપૂર્વક સૂત્રને કહીને કૃતાર્થ થઈ જાય છે. સૂત્રાલાપકનિષ્પન્નનિક્ષેપ નામાદિન્યાસનો વિનિયોગ કહીને કૃતાર્થ થાય છે.

● બાકીનો સૂત્રસ્પર્શિકનિયુક્તિનો નિયોગ, કથન પદાર્થાદિને કહીને કૃતાર્થ થાય છે. પ્રાયઃ કરીને તે જ સૂત્રસ્પર્શિકનિયુક્તિકથન નૈગમાદિનયના વિષયવાળો હોય.

(સૂત્રાનુગમમાં પદચ્છેદપૂર્વક સૂત્ર બોલવાનું હોય. સૂત્રાલાપકનિષ્પન્ન નિક્ષેપમાં નામસ્થાપનાદિ નિક્ષેપ કરવાનો હોય અને સૂત્રસ્પર્શિકનિયુક્તિમાં પદાર્થ, ચાલના... બતાવવાના હોય.)

● આ રીતે સૂત્રાનુગમ સૂત્રાલાપકકૃત નિક્ષેપ, સૂત્રસ્પર્શિકનિયુક્તિ અને નયો એ બધા સાથે જ ચાલે છે. (નય એ અનુયોગનું ણ્યું દ્વાર છે.)

પ્રસંગ વડે સર્વુ. આ તો ગમનિકામાત્ર છે. (સામાન્ય નિર્દેશ છે.)

તત્ર ધર્મપદમધિકૃત્ય સૂત્રસ્પર્શિકનિયુક્તિપ્રતિપાદનાયાહ -

જામંઠવળાધમ્મો દ્વધ્ધમ્મો અ ભાવધમ્મો અ । એસિં નાણતં વુચ્છામિ અહાણુપુવ્વીએ
॥૩૧॥

તેમાં ધર્મપદને આશ્રયીને સૂત્રસ્પર્શિકનિયુક્તિનું (વિસ્તરાર્થ) પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે કે

નિયુક્તિ-૩૯ ગાથાર્થ : નામ અને સ્થાપના ધર્મ, દ્રવ્યધર્મ અને ભાવધર્મ. હવે ક્રમશઃ આ ચારધર્મોનાં ભેદને કહીશ.

વ્યાખ્યા-‘જામંઠવળાધમ્મો’તિ અત્ર ધર્મશબ્દઃ પ્રત્યેકમભિસમ્બધ્યતે, નામધર્મઃ સ્થાપનાધર્મો દ્રવ્યધર્મો ભાવધર્મશ્ચ । એતેષાં ‘નાનાત્વં’ ભેદં ‘વક્ષ્યે’ અભિધાસ્યે ‘યથાનુપૂર્વ્યા’ યથાનુપરિપાટ્યેતિ ગાથાર્થઃ ।

ટીકાર્થ : જામંઠવળાધમ્મો અહીં ધર્મશબ્દ નામ અને સ્થાપના એ બેય શબ્દો સાથે જોડવો નામધર્મ, સ્થાપનાધર્મ, દ્રવ્યધર્મ અને ભાવધર્મ.

આ ચારધર્મોનાં ભેદને ક્રમ પ્રમાણે કહીશ.

સામ્પ્રતં નામસ્થાપને ક્ષુણ્ણત્વાદાગમતો નોઆગમતશ્ચ જ્ઞાત્રનુપયુક્તજશરીરેતર-
ભેદાંશ્ચનાદૃત્ય જશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તદ્રવ્યધર્માદ્યભિધિત્સયાઽઽહ-

દવ્વં ચ અત્થિકાયપ્પયારધમ્મો અ ભાવધમ્મો અ । દવ્વસ્સ પજ્જવા જે તે ધમ્મા તસ્સ
દવ્વસ્સ ॥૪૦॥

હવે નામસ્થાપના તો પ્રસિદ્ધ હોવાથી એનો અનાદર કરીને અને આગમતઃ જ્ઞાતા-
અનુપયુક્તરૂપ દ્રવ્યધર્મ તથા નો-આગમતઃ જશરીર દ્રવ્યધર્મ, ઈતર = ભવ્યશરીરદ્રવ્યધર્મ
આ ભેદોનો અનાદર કરીને જશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત એવા દ્રવ્યધર્મ વગેરેને કહેવાની
ઈચ્છાથી કહે છે.

નિયુક્તિ-૪૦ ગાથાર્થ : દ્રવ્ય, અસ્તિકાય અને પ્રચારધર્મ તથા ભાવધર્મ. દ્રવ્યનાં જે
પર્યાયો, તે દ્રવ્યનાં ધર્મ કહેવાય.

વ્યાખ્યા-ઈહ ત્રિવિધોઽધિકૃતો ધર્મઃ, તદ્વથા-દ્રવ્યધર્મઃ અસ્તિકાયધર્મઃ
પ્રચારધર્મશ્ચેતિ । તત્ર દ્રવ્યં ચેત્યનેન ધર્મધર્મિણોઃ કથચ્છિદ-ભેદાદ્ દ્રવ્યધર્મમાહ,
તથાસ્તિકાય ઇત્યનેન તુ સૂચનાત્ સૂત્રમિતિકૃત્વા ઉપલક્ષણત્વાદવયવ એવ
સમુદાયશબ્દોપચારાદસ્તિકાયધર્મ ઇતિ, પ્રચારધર્મશ્ચેત્યનેન ગ્રંથેન દ્રવ્યધર્મદેશમાહ ।
ભાવધર્મશ્ચેત્યનેન તુ ભાવધર્મસ્ય સ્વરૂપમાહ ॥ સામ્પ્રતં પ્રથમોદ્દિષ્ટદ્રવ્યધર્મસ્વરૂપા-
ભિધિત્સયાઽઽહ-દ્રવ્યસ્ય પર્યાયા-યે ઉત્પાદવિગમાદયસ્તે ધર્માસ્તસ્ય દ્રવ્યસ્ય, તતશ્ચ
દ્રવ્યસ્ય ધર્મા દ્રવ્યધર્મા ઇત્યન્યાસંસત્કૈકદ્રવ્ય-ધર્માભાવપ્રદર્શનાર્થો બહુવચનનિર્દેશ ઇતિ
ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : અહીં પ્રસ્તુત દ્રવ્યધર્મ, તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યધર્મ ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧)
દ્રવ્યધર્મ (૨) અસ્તિકાયધર્મ (૩) પ્રચારધર્મ.

તેમાં ગાથામાં દ્રવ્ય એ શબ્દ વડે દ્રવ્યધર્મને કહ્યો છે. આમ તો દ્રવ્યનો ધર્મ એ
દ્રવ્યધર્મ કહેવાય. દ્રવ્ય એ દ્રવ્યધર્મ ન કહેવાય. એટલે દવ્વં ચ આટલું લખવાથી ન ચાલે.
પણ દ્રવ્યરૂપી ધર્મો અને તેમાં રહેલા ધર્મો એ બે વચ્ચે કોઈક અપેક્ષાએ અભેદ છે. અને
એટલે દ્રવ્યરૂપી ધર્મો પણ દ્રવ્યધર્મ તરીકે કહી શકાય. અને માટે દવ્વધમ્મો શબ્દ લખવાને
બદલે દવ્વં ચ શબ્દ લખેલ છે.

તથા ગાથામાં અસ્તિકાય શબ્દ લખ્યો છે, પણ અસ્તિકાયધર્મ નથી લખ્યું. ખરેખર

તો એ જ દર્શાવવું જોઈએ. “સૂત્ર માત્ર સૂચન જ કરે.” એ ન્યાય છે અને એટલે એ સૂચન અનુસારે બીજી બાબતો જાતે સમજી લેવાની હોય છે. અને માટે આ અસ્તિકાય શબ્દ ઉપલક્ષણ રૂપ સમજવો. અને એટલે અસ્તિકાયધર્મ રૂપ આખા શબ્દના એક અવયવરૂપ જે અસ્તિકાય શબ્દ છે. તે અવયવમાં જ અસ્તિકાયધર્મ રૂપ આખા શબ્દનો ઉપચાર કરવાથી અહીં અસ્તિકાય શબ્દથી અસ્તિકાયધર્મ લેવાનો છે.

(જે શબ્દ પોતાના અર્થ સાથે બીજા અર્થને પણ સૂચવનારો બને, તે શબ્દ ઉપલક્ષણ કહેવાય. દા.ત. ગુરુ શિષ્યને કહે કે “પાણી લાવો” એટલે શિષ્ય પાણી-પાત્રી-લુણું એ ત્રણેય લઈ જાય. અહીં પાણી શબ્દથી શિષ્યે પાત્રી-લુણુંનો પણ બોધ કરી લીધો. તો પાણી શબ્દ પોતાનો અર્થ પાણી અને પાત્રી-લુણું એ બીજા બે અર્થ આમ ત્રણ અર્થને જણાવનાર બન્યો. એટલે તે ઉપલક્ષણ કહેવાય. પ્રસ્તુતમાં અસ્તિકાય શબ્દ અસ્તિકાયધર્મ ને જણાવનાર છે, એટલે તે ઉપલક્ષણ છે.

તથા કોઈકનું નામ શીલદર્શન છે. ગુરુ એને માત્ર શીલ શબ્દથી બોલાવે તો પણ એનો અર્થ તો બધા શીલદર્શન જ સમજે છે. એટલે શીલદર્શન આખું નામ શીલ નામના એકજ અવયવથી કહેવાઈ જતું હોવાથી અહીં અવયવમાં સમુદાયનો ઉપચાર કરેલો કહેવાય.)

ગાથામાં જે પ્રચારધર્મ શબ્દ છે, એના વડે દ્રવ્યધર્મનો એકદેશ-ભાગ કહ્યો. દ્રવ્યધર્મ ઘણો મોટો છે, એના એક ભાગરૂપ જ આ પ્રચારધર્મ છે.)

“ભાવધર્મ” એ શબ્દ વડે ભાવધર્મનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે સૌથી પહેલાં દર્શાવેલ દ્રવ્યધર્મનાં સ્વરૂપને કહેવાની ઈચ્છાથી કહે છે કે દ્રવ્યનાં જે ઉત્પાદ-વિગમ વગેરે પર્યાયો છે, તે દ્રવ્યનાં ધર્મો કહેવાય. તેથી દ્રવ્યધર્માઃ આમ દ્રવ્યધર્મો કહેવાયા.

પ્રશ્ન : આપણે તો દ્રવ્યધર્મ બતાવવાનો હતો. અહીં દ્રવ્યધર્માઃ કેમ બતાવ્યા. અર્થાત્ દ્રવ્યના ઘણાં બધા ધર્મો બતાવવાની શી જરૂર ? એક જ ધર્મ બતાવવાની વાત હતી ને ?

ઉત્તર : જો અમે દ્રવ્યધર્મ એમ એકવચનથી નિર્દેશ કરીએ, તો કદાચ કોઈક એમ સમજે કે એવું પણ કોઈ દ્રવ્ય છે કે જેમાં માત્ર એક ધર્મ પણ રહેલો હોય. અર્થાત્ એ ધર્મ બીજા ધર્મોથી અસંસક્ત હોય છે.” પણ હકીકત એ છે કે અન્યધર્મોથી અસંસક્ત એવો એક દ્રવ્યધર્મ ક્યાંય નથી. કેમકે કોઈપણ દ્રવ્યમાં અનંતા ધર્મો છે. એટલે કોઈપણ ધર્મ

અન્યધર્મોથી સંસકૃત જ બને.

આમ અન્યધર્મોથી અસંસકૃત એવા એક દ્રવ્યધર્મનો અભાવ દર્શાવવા માટે અમે અહીં બહુવચનનો નિર્દેશ કરેલો છે.

इदानीमस्तिकायादिधर्मस्वरूपप्रतिपिपादयिषयाऽऽह—

ધર્મસ્તિકાયાધર્મો પચારધર્મો ય વિસયધર્મો ય । લોહ્યકુપ્પાવચનિઅ લોગુત્તર-
લોગોડળેગવિહો ॥૪૧॥

હવે અસ્તિકાયાદિ ધર્મનાં સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી કહે છે.

નિરુક્તિ-૪૧ ગાથાર્થ : ધર્માસ્તિકાયધર્મ, પ્રચારધર્મ, વિષયધર્મ, લૌકિક-
કુપ્રાવચનિક, લોકોત્તર (એમ ત્રણ ભાવધર્મ છે.) લૌકિક અનેક પ્રકારનો છે..

વ્યાખ્યા—ધર્મગ્રહણાદ્ ધર્માસ્તિકાયપરિગ્રહઃ, તતશ્ચ ધર્માસ્તિકાય એવ
ગત્યુપપ્ત્ત્યધર્મોઽસંખ્યેયપ્રદેશાત્મકઃ અસ્તિકાયધર્મ ઇતિ । અન્યે તુ વ્યાચક્ષતે—
ધર્માસ્તિકાયાદિસ્વભાવોઽસ્તિકાયધર્મ ઇતિ, એતચ્ચાયુક્તમ્, તત્ર ધર્માસ્તિકાયાદીનાં
દ્રવ્યત્વેન તસ્ય દ્રવ્યધર્માવ્યતિરેકાદિતિ । તથા પ્રચારધર્મશ્ચ વિષયધર્મ એવ,
તુ શબ્દસ્યૈવકારાર્થત્વાત્, તત્ર પ્રચરણં પ્રચારઃ, પ્રકર્ષગમનમિત્યર્થઃ, સ
એવાત્મસ્વભાવત્વાદ્ધર્મઃ પ્રચારધર્મઃ, સ ચ કિમ્ ?—વિષીદન્ત્યેતેષુ પ્રાણિન ઇતિ વિષયા-
રૂપાદયસ્તદ્ધર્મ એવ, તથા ચ વસ્તુતો વિષયધર્મ એવાયં ચદ્રાગાદિમાન્ સત્ત્વસ્તેષુ પ્રવર્તત
ઇતિ, ચક્ષુરાદીન્દ્રિયવશતો રૂપાદિષુ પ્રવૃત્તિઃ પ્રચારધર્મ ઇતિ હૃદયમ્,
પ્રધાનસંસારનિબન્ધનત્વેન ચાસ્ય પ્રાધાન્યવ્યાપનાર્થં દ્રવ્યધર્માત્ પૃથગુપન્યાસઃ । ઇદાની
ભાવધર્મઃ, સ ચ લૌકિકાદિભેદભિન્ન ઇતિ, આહ ચ—લૌકિકઃ કુપ્રાવચનિકઃ
લોકોત્તરસ્તુ, અત્ર ‘લોગોડળેગવિહો’ત્તિ લૌકિકોઽનેકવિધ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : ગાથામાં જે ધર્મ શબ્દ છે, તેના ગ્રહણ દ્વારા ધર્માસ્તિકાયનું ગ્રહણ કરવું.
એટલે અર્થ આ પ્રમાણે થશે કે ગતિ કરવામાં આધાર આપનાર, અસંખ્યપ્રદેશાત્મક
ધર્માસ્તિકાય જ અસ્તિકાયધર્મ છે.

કેટલાકો એમ કહે છે કે “ધર્માસ્તિકાયાદિનો જે ગતિ-ઉપપન્નતાદિ સ્વરૂપ સ્વભાવ
છે. એ જ અસ્તિકાયધર્મ છે.” પણ આ વાત બરાબર નથી. કેમકે ધર્માસ્તિકાય વગેરે તો
દ્રવ્યરૂપ જ છે. અને એટલે એમનો સ્વભાવ તો દ્રવ્યધર્મ જ બની જાય. એનાથી જુદો

ન રહે. એટલે ધર્માસ્તિકાયનો સ્વભાવ દ્રવ્યધર્મમાં આવી જતો હોવાથી એ ન લેવો. પણ ધર્માસ્તિકાય પોતે જ અસ્તિકાયધર્મ તરીકે લેવો.

તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યનિક્ષેપનું વર્ણન ચાલે છે. તેમાં ત્રણ ભેદ છે.

એક દ્રવ્યધર્મ = દ્રવ્યનાં ઉત્પાદાદિ પર્યાયો.

બીજો અસ્તિકાયધર્મ = જો ધર્માસ્તિકાયનાં ગતિસહાયક સ્વભાવને અસ્તિકાયધર્મ કહેવાનો હોય તો તે પ્રથમપ્રકારમાં આવી જ જાય છે એટલે અહીં ધર્માસ્તિકાય પોતે જ ધર્મનો દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. (દ્રવ્યં ચ તદ્ ધર્મં ચ)

ત્રીજો પ્રચારધર્મ છે, પ્રચારધર્મ તરીકે વિષયધર્મ જ આવે. તુ શબ્દ એવં અર્થવાળો હોવાથી અમે જ- કારનો પ્રયોગ કરેલ છે. તેમાં પ્રચરણ એટલે પ્રચાર, એટલે કે પ્રકર્ષથી ગમન એજ પ્રચાર. તે પ્રકર્ષગમન જ આત્માનો સ્વભાવ હોવાથી ધર્મરૂપ છે. એટલે એ પ્રચારધર્મ બને.

પ્રશ્ન : પણ એ પ્રચારધર્મ તરીકે કઈ વસ્તુ આવે ?

ઉત્તર : વિષયધર્મ જ પ્રચારધર્મ બને. જેમાં પ્રાણીઓ વિશેષથી સીદાય, પીડાય તે રૂપાદિ એ વિષય છે. તેમનો ધર્મ (જીવને પોતાના તરફ આકર્ષવાનો) એ વિષયધર્મ કહેવાય. એજ પ્રચારધર્મ છે. આશય એ છે કે પરમાર્થથી તો આ વિષયધર્મ જ છે કે રાગાદિવાળો જીવ તે વિષયોમાં પ્રવર્તે છે. સારાંશ એ કે ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયોનાં વશથી રૂપાદિમાં જીવની પ્રવૃત્તિ એ પ્રચારધર્મ કહેવાય.

પ્રશ્ન : પ્રચાર ધર્મ રૂપ વિષયધર્મ એ દ્રવ્યધર્મનો જ એક અંશ છે, એ તમે કહી ગયા છો. તો એનો દ્રવ્યધર્મમાં જ સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી જુદો બતાવવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : વિષયધર્મ સંસારનું પ્રધાનકારણ છે, અને એટલે એની પ્રધાનતા છે, એ દર્શાવવા માટે જ વિષયધર્મનો દ્રવ્યધર્મ કરતા જુદો ઉપન્યાસ કરેલો છે.

આમ વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યધર્મના ત્રણ ભેદો કહેવાઈ ગયા.

હવે ભાવધર્મ કહેવાય છે. તે લૌકિકાદિ ભેદથી અનેક પ્રકારનો છે. ગાથામાં કહ્યું છે કે લૌકિક, કુપ્રાવચનિક અને લોકોત્તર. એમ ત્રણ પ્રકારે ભાવધર્મ છે.

એમાં લૌકિક અનેક પ્રકારનો છે.

તદેવાનેકવિધત્વમુપદર્શયન્નાહ-

ગમ્મપસુદેસરજ્જે પુરવરગામગણગોટ્ટિરાઈણં । સાવજ્જો ડ કુતિત્થિયધમ્મો ન જિણેહિ ડ

પસત્યો ॥૪૨॥

એ અનેકવિધત્વને જ દેખાડતાં કહે છે કે-

નિર્યુક્તિ-૪૨ ગાથાર્થ : ગમ્ય, પશુ, દેશ, રાજ્ય, પુરવર, ગ્રામ, ગણ, ગોષ્ઠી, રાજ, કુતિર્થિકધર્મ સાવધ છે કારણ કે જિનેશ્વરો વડે પ્રશંસાયો નથી.

વ્યાખ્યા-તત્ર ગમ્યધર્મો-યથા દક્ષિણાપથે માતુલદુહિતા ગમ્યા ઉત્તરાપથે પુનરગમ્યૈવ, एवं भक्ष्याभक्ष्यपेयापेयविभाषा कर्तव्येति, पशुधर्मो-मात्रादिगमनलक्षणः, देशधर्मो देशाचारः, स च प्रतिनियत एव नेपथ्यादिलिङ्गभेद इति, राज्यधर्मः-प्रतिराज्यं भिन्नः, स च करादिः, पुरवरधर्मः-प्रतिपुरवरं भिन्नः क्वचित्किञ्चिद्विशिष्टोऽपि पौरभाषाप्रदानादिलक्षणः सद्वितीया योषिद्वेहान्तरं गच्छतीत्यादिलक्षणो वा, ग्रामधर्मः-प्रतिग्रामं भिन्नः, गणधर्मो-मल्लादिगणव्यवस्था, यथा समपादपातेन विषमग्रह इत्यादि, गोष्ठीधर्मो-गोष्ठीव्यवस्था, इह च समवयसां समुदायो गोष्ठी, तद्व्यवस्था पुनर्वसन्तादाविदं कर्तव्यमित्यादिलक्षणा, राजधर्मो-दुष्टेतरनिग्रहपरिपालनादिरिति । भावधर्मता चास्य गम्यादीनां विवक्षया भावरूपत्वात् द्रव्यपर्यायत्वाद्वा, तस्यैव च द्रव्यानपेक्षस्य विवक्षितत्वात्, लौकिकैर्वा भावधर्मत्वेनेष्टत्वात्, देशराज्यादिभेदश्चैकदेश एवानेकराज्यसम्भव इत्येवं स्वधिया भाव्यम् इत्युक्तो लौકिकः, कुप्रावचनिक उच्यते-असावपि सावद्यप्रायो लौकिककल्प एव, यत आह-"सावज्जो उ" इत्यादि, अवद्यं-पापं सहावद्येन सावद्यं, तुशब्दस्त्वेवकारार्थः, स चावधारणे, सावद्य एव, कः?- 'कुतीर्थिकधर्मः' चरकपरित्राजकादिधर्म इत्यर्थः, कुत एतदित्याह - न 'जिनैः' अर्हीद्विः तुशब्दादन्यैश्च प्रेक्षापूर्वकारिभिः 'प्रशंसितः' स्तुतः, सारम्भपरिग्रहत्वात्, अत्र बहु वक्तव्यम्, तत्तु नोच्यते, गमनिकामात्रफलत्वात् प्रस्तुतव्यापारस्येति गાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : અનેક લૌકિકધર્મોમાં (૧) ગમ્યધર્મ એટલે દા.ત. દક્ષિણભાગમાં મામાની દીકરી ગમ્ય છે. (પરણી શકાય છે) અને ઉત્તરભાગમાં વળી અગમ્ય જ છે. એ રીતે ભક્ષ્ય-અભક્ષ્ય અને પેય-અપેયની વિચારણા પણ કરી લેવી.

(૨) પશુધર્મ : માતા વગેરે સાથે પાપસેવન કરવું તે.

(૩) દેશધર્મ : દેશનો આચાર. તે તો તે તે દેશનો ચોક્કસપ્રકારનો હોય છે. વેષભૂષા વગેરે ચિહ્નોનાં ભેદવાળો હોય છે. (તે તે નેપથ્યથી તે તે દેશવાસીઓ ઓળખાતા હોય છે, એટલે તે નેપથ્ય લિંગ કહેવાય છે.)

(૪) રાજ્યધર્મ : દરેક રાજ્યમાં જુદો હોય છે. તે કર વગેરે રૂપ છે.

(૫) પુરવર ધર્મ : તે દરેક મોટા નગરોમાં જુદો જુદો હોય છે. ક્યાંક કોઈક વિશેષણવાળો પણ હોય છે. એ નગરજનની ભાષા, પ્રદાન વગેરે સ્વરૂપ અથવા તો આવો પણ ધર્મ હોય કે સ્ત્રી બીજી કોઈ વ્યક્તિની સાથે જ (એકલી નહિ) બીજાના ઘરે જઈ શકે.

(૬) ગ્રામધર્મ : દરેક ગામમાં જુદો જુદો હોય છે.

(૭) ગણધર્મ : મલ્લ વગેરે ગણની વ્યવસ્થા. એ ગણધર્મ. દા.ત. સરખા પાદનાં પાત વડે વિષમ રીતે ગ્રહ કરવું.... વગેરે. (બે મલ્લ સામ સામે સરખે સરખા પગ રાખીને ઉભા રહે. પણ એકબીજાનો હાથ-ખભો વિચિત્ર રીતે જુદી જુદી રીતે પકડે.)

(૮) ગોષ્ઠીધર્મ : ગોષ્ઠી-ટોળકી- ગ્રુપની વ્યવસ્થા. અહીં સરખી ઉંમરવાળાઓનો સમુદાય એ ગોષ્ઠી. તેની વ્યવસ્થા વળી “વસન્ત વગેરે ઋતુમાં આ કરવું..” વગેરે સ્વરૂપ છે.

(૯) રાજધર્મ : દુષ્ટનો નિગ્રહ અને સારાઓનું પરિપાલન કરવા વગેરે રૂપ છે.

પ્રશ્ન : આ બધા ભાવધર્મ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર : આ ગમ્ય, પશુ, દેશ વગેરે પદાર્થો અમુક અપેક્ષાએ ભાવરૂપ છે અથવા તો દ્રવ્યનાં પર્યાયરૂપ છે. એટલે એ બધા ભાવધર્મ કહેવાય.

પ્રશ્ન : જો આ બધા દ્રવ્યનાં પર્યાય હોય, તો દ્રવ્યનાં પર્યાયો તો આગળ દ્રવ્યધર્મ કહેવાયા છે. તો પછી એને ભાવધર્મ કહેવાય જ કેમ ?

ઉત્તર : દ્રવ્યની અપેક્ષા વિનાના એવા પર્યાયની જ અહીં વિવક્ષા કરાયેલી હોવાથી એને દ્રવ્યધર્મ ન કહેતાં ભાવધર્મ કહેલા છે. આશય એ કે જો કે એ દ્રવ્યધર્મ છે, છતાં અહીં દ્રવ્યને સંપૂર્ણ ગૌણ બનાવી પર્યાયને જ મુખ્ય બનાવી ભાવધર્મ કહેવાયો છે.

અથવા તો બીજીવાત એ કે લૌકિકો એને ભાવધર્મ તરીકે ઈચ્છે છે. એટલે તે ભાવધર્મ છે.

પ્રશ્ન : દેશ અને રાજ્ય વચ્ચે શું ભેદ ?

ઉત્તર : એક દેશમાં જ અનેક રાજ્યોનો સંભવ છે. એટલે દેશ મોટો, રાજ્ય નાના... આમ દેશરાજ્યાદિનો ભેદ સ્વબુદ્ધિથી તિયારી લેવો.

આ પ્રમાણે લૌકિકધર્મ કહેવાયો.

હવે કુપ્રાવચનિક કહેવાય છે.

આ ધર્મ પણ લગભગ સાવધ જ છે, અને લૌકિક જેવો જ છે. કેમકે કહ્યું છે કે સાવજ્જો ડ એમાં અવધ એટલે પાપ. પાપની સાથે જે હોય તે સાવધ. તુ શબ્દ એવ અર્થવાળો છે. એવ અવધારણ અર્થમાં છે.

આશય એ કે કુપ્રાવચનિક ધર્મ સાવધ જ છે.

પ્રશ્ન : એ કયો ધર્મ છે ?

ઉત્તર : ચરક, પરિવ્રાજક વગેરેનો ધર્મ એ કુપ્રાવચનિક ધર્મ છે.

પ્રશ્ન : એ બધા કેમ કુપ્રાવચનિક ધર્મ કહેવાય ? શા માટે સાવધ કહેવાય ?

ઉત્તર અરિહંતો અને બીજા પણ બુદ્ધિપૂર્વક કામ કરનારાઓ વડે આ ધર્મ સ્તવાયેલો નથી. કેમકે તે આરંભ અને પરિગ્રહવાળો છે. અહીં જો કે ગાથામાં અન્યૈશ્ચ લખેલ નથી. પણ તુ શબ્દ દ્વારા અમે એ પણ લઈ લીધા છે.

પ્રશ્ન : પણ એ બધા આરંભ-પરિગ્રહવાળા અને જૈનધર્મ નહિ... આ બધું કેવી રીતે માનવું ?

ઉત્તર : આ વિષયમાં ઘણું કહેવા જેવું છે. પણ એ કહેવાતું નથી. કેમકે અમારો પ્રસ્તુત વ્યાપાર શબ્દાર્થબોધ કરાવવા માત્ર ફલવાળો છે.

ઉક્તઃ કુપ્રાવચનિકઃ, સામ્પ્રતં લોકોત્તરં પ્રતિપાદયન્નાહ-

દુવિહો લોગુત્તરિઓ સુઅધમ્મો ખલુ ચરિત્તધમ્મો અ । સુઅધમ્મો સજ્ઞાઓ ચરિત્તધમ્મો સમણધમ્મો ॥૪૩॥

કુપ્રાવચનિક કહેવાઈ ગયો.

હવે લોકોત્તર ભાવધર્મનું પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૪૩ ગાથાર્થ : લોકોત્તર ધર્મ બે પ્રકારે છે. (૧) શ્રુતધર્મ (૨) ચારિત્રધર્મ. શ્રુતધર્મ સ્વાધ્યાય છે. ચારિત્રધર્મ શ્રમણધર્મ છે.

વ્યાખ્યા-દ્વિવિધો-દ્વિપ્રકારો 'લોકોત્તરો' લોકપ્રધાનો, ધર્મ ઇતિ વર્ત્તે, તથા ચાહ-શ્રુતધર્મઃ ખલુ ચારિત્રધર્મશ્ચ, તત્ર શ્રુતં-દ્વાદશાઙ્ગં તસ્ય ધર્મઃ શ્રુતધર્મઃ, ખલુશબ્દો વિશેષણાર્થઃ, કિં વિશિનષ્ટિ ?- સ હિ વાચનાદિભેદાચ્ચિત્ર ઇતિ, આહ ચ-શ્રુતધર્મઃ સ્વાધ્યાયઃ-વાચનાદિરૂપઃ, તત્ત્વચિન્તાયાં ધર્મહૃતુત્વાદ્ધર્મ ઇતિ । તથા ચારિત્રધર્મશ્ચ, તત્ર "ચર ગતિભક્ષણયોઃ" ઇત્યસ્ય "અર્તિલૂધૂસૂખનસહચર ઇત્રન્" (પા૦ ૩-૨-૧૮૪)

ઇતીત્રન્પ્રત્યયાન્તસ્ય ચરિત્રમિતિ ભવતિ, ચરન્ત્યનિન્દિતમનેનેતિ ચરિત્રં ક્ષયોપશમરૂપં તસ્ય ભાવશ્ચારિત્રમ્, અશેષકર્મક્ષયાય ચેષ્ટેત્યર્થઃ, તતશ્ચારિત્રમેવ ધર્મઃ ચારિત્રધર્મ ઇતિ । ચઃ સમુચ્ચયે । અયં ચ શ્રમણધર્મ એવેત્યાહ-ચારિત્રધર્મઃ શ્રમણધર્મ ઇતિ, તત્ર શ્રામ્યતીતિ શ્રમણઃ 'કૃત્યલ્યુટો બહુલમ્' (પા૦ ૩-૩-૧૧૩) ઇતિ વચનાત્ કર્ત્તરિ લ્યુટ્, શ્રામ્યતીતિ-તપસ્યતીતિ, એતદુક્તં ભવતિ-પ્રવ્રજ્યાદિવસાદારમ્ય સકલસાવધ્યયોગવિરતૌ ગુરૂપદેશાદનશનાદિ યથાશક્ત્યાઽઽપ્રાણોપરમાત્તપશ્ચરતીતિ, ઉક્તં ચ-“યઃ સમઃ સર્વભૂતેષુ, ત્રસેષુ સ્થાવરેષુ ચ । તપશ્ચરતિ શુદ્ધાત્મા, શ્રમણોઽસૌ પ્રવીર્તિતઃ ॥૧૧॥” ઇતિ, તસ્ય ધર્મઃ સ્વભાવઃ શ્રમણધર્મઃ, સ ચ ક્ષાન્ત્યાદિલક્ષણો વક્ષ્યમાણ ઇતિ ગાથાર્થઃ ।

ટીકાર્થ : લોકોત્તર એટલે કે લોકપ્રધાન ધર્મ બે પ્રકારે છે. શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મ. તેમાં શ્રુત એટલે દ્વાદશાંગી. તેનો ધર્મ તે શ્રુતધર્મ. **ખલુ** શબ્દ વિશેષણ અર્થવાળો છે.

પ્રશ્ન : શું વિશેષણાર્થ દર્શાવે છે ?

ઉત્તર : સ્વાધ્યાયરૂપ શ્રુત તત્ત્વચિંતામાં ઉપયોગી છે, અને તત્ત્વચિંતા થાય એટલે ધર્મ થાય. આમ તત્ત્વચિંતામાં ધર્મનો હેતુ હોવાથી તે શ્રુત ધર્મ છે.

લોકોત્તર ભાવધર્મનો બીજો ભેદ છે. ચારિત્રધર્મ.

તેમાં **ચર્** ધાતુ ગતિ અને ભક્ષણ એ બે અર્થમાં વપરાય છે, આ ધાતુને વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ઈત્રન્ પ્રત્યય લાગવાથી ઈત્રન્ પ્રત્યયાન્ત ચર ધાતુનું **ચરિત્ર** રૂપ થાય છે.

જેના વડે જીવ અનિદિતપણે ચરે તે ચરિત્ર. એ ક્ષયોપશમરૂપ છે. તેનો ભાવ-તત્પણું એટલે ચારિત્ર. તમામ કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે ચેષ્ટા એ પ્રમાણે અર્થ થાય. એટલે ચારિત્ર એ જ ધર્મ... આમ ચારિત્રધર્મ શબ્દ બને.

ચ શબ્દ સમુચ્ચય અર્થમાં છે.

આ ચારિત્રધર્મ તરીકે શ્રમણધર્મ જ છે. એ જ વાત ગાથામાં કરે છે કે “ચારિત્રધર્મ શ્રમણધર્મ છે.”

તેમાં શ્રામ્યતિ ઇતિ શ્રમણઃ એમ કર્તા અર્થમાં **અનટ્** પ્રત્યય લાગ્યો છે. શ્રામ્યતિ એટલે તપસ્યતિ ।

કહેવાનો ભાવ એ છે કે દીક્ષાનાં દિવસથી માંડીને તમામ સાવધયોગોની વિરતિ થયે છતે ગુરુનાં ઉપદેશ પ્રમાણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જ્યાંસુધી પ્રાણોનો વિનાશ ન

થાય ત્યાંસુધી જે અનશનાદિ તપને આચરે તે શ્રમણ.

કહ્યું છે કે જે ઋસ અને સ્થાવર, સર્વજીવોમાં સમભાવવાળો જે શુદ્ધઆત્મા તપને આચરે છે, એ શ્રમણ કહેવાયેલો છે.”

તેનો ધર્મ એટલે કે સ્વભાવ એ શ્રમણધર્મ કહેવાય. તે ક્ષમા વગેરે રૂપ આગળ કહેવાશે.

उक्तो धर्मः, साम्प्रतं मङ्गलस्यावसरः, तच्च प्राग्निरूपितशब्दार्थमेव, तत्पुनर्नामादिभेदतश्चतुर्था, तत्र नामस्थापने क्षुण्णत्वात्साक्षादनादृत्य द्रव्यभावमङ्गलाभिधित्सयाऽऽह—

दव्वे भावेऽवि अ मंगलाइं दव्वम्मि पुण्णकलसाई । धम्मो उ भावमंगलमेत्तो सिद्धित्ति कारुणं ॥४४॥

ધર્મ કહેવાઈ ગયો.

હવે મંગલનો અવસર છે. તે તો પૂર્વે નિરૂપેલા શબ્દાર્થવાળો છે. તે વળી નામાદિ ભેદથી ચાર પ્રકારે છે. તેમાં નામ-સ્થાપના સરળ હોવાથી સાક્ષાત્ આદર ન કરીને (સાક્ષાત્ ન દર્શાવીને) દ્રવ્ય અને ભાવમંગલને કહેવાની ઈચ્છાથી કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૪૪ ગાથાર્થ : દ્રવ્યમાં મંગલ અને ભાવમાં મંગલ દ્રવ્યમાં પૂર્ણકલશાદિ અને ધર્મ એ ભાવમંગલ છે, એનાથી સિદ્ધિ થાય છે. એમ હોવાથી.

व्याख्या—‘द्रव्यं’ इति द्रव्यमधिकृत्य ‘भाव’ इति भावं च मङ्गले अपिशब्दान्नामस्थापने च । तत्र ‘दव्वम्मि पुण्णकलसाई’ द्रव्यमधिकृत्य पूर्णकलशादि, आदिशब्दात् स्वस्तिकादिपरिग्रहः, धर्मस्तु तुशब्दोऽवधारणे धर्म एव भावमङ्गलं । कुत एतदित्यत आह—‘अतः’ अस्माद्धर्मात्क्षान्त्यादिलक्षणात् ‘सिद्धिरितिकृत्वा’ मोक्ष इतिकृत्वा, भवगालनादिति गार्थाः ॥ अयमेव चोत्कृष्ट-प्रधानं मङ्गलम्, एकान्तिकत्वादात्यन्तिकत्वाच्च, न पूर्णकलशादि, तस्य नैकान्तिकत्वादानात्यन्तिकत्वाच्च ॥

ટીકાર્થ : દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અને ભાવની અપેક્ષાએ મંગલ હોય છે. અપિ શબ્દથી નામસ્થાપના મંગલ પણ છે. (ગાથાની અવતરણિકામાં જ કહ્યું છે કે નામસ્થાપના સાક્ષાત્ નથી દર્શાવવાના. અહીં દેખાય છે કે નામસ્થાપનાનો સાક્ષાત્ આદર નથી

કરેલો, માત્ર એનો અર્થ શબ્દથી જ ઉલ્લેખ કરેલો છે.)

તેમાં દ્રવ્યને આશ્રયીને પૂર્ણકલશાદિ મંગલ છે. આદિ શબ્દથી સાથિયો વગેરેનો પરિગ્રહ કરવો.

ધર્મ જ ભાવમંગલ છે. ગાથામાંનો તુ શબ્દ અવધારણમાં છે.

પ્રશ્ન : ધર્મ જ કેમ ભાવમંગલ છે ?

ઉત્તર : ક્ષમા વગેરેરૂપ ધર્મથી મોક્ષ થાય છે, માટે તે ભાવધર્મ છે. ટુંકમાં ક્ષમા વગેરે જીવને ભવમાંથી ગાળી નાંખે છે. બહાર કાઢે છે, માટે ભાવધર્મ છે.

આ ભાવધર્મ જ ઉત્કૃષ્ટ-પ્રધાન છે. કેમકે તે એકાન્તિક છે અને આત્યન્તિક છે. પૂર્ણકલશાદિ ઉત્કૃષ્ટમંગલ નથી. કેમકે તે અનૈકાન્તિક છે અને અનાત્યન્તિક છે. (ફલ અવશ્ય આપે તે એકાન્તિક. કોઈપણ વિધ્નો જેને ખતમ ન કરી શકે. જે પોતાનું ફળ સંપૂર્ણ આપે તે આત્યન્તિક...)

સામ્પ્રતં 'યથોદ્દેશં નિર્દેશ' ઇતિકૃત્વા હિંસાવિપક્ષતોઽહિંસા, તાં પ્રતિપાદયન્નાહ -

હિંસાએ પડિવક્ષ્યો હોઈ અહિંસા ચતુર્વિધા સા ડ । દબ્બે ભાવે અ તહા અહિંસાઽજીવાઙ્વાઓત્તિ ॥૪૫॥

હવે ગાથામાં જે ક્રમથી શબ્દોનો ઉલ્લેખ હોય તે ક્રમથી તેનું વર્ણન કરવું એમ હોવાથી હિંસાનાં વિપક્ષ તરીકે જે અહિંસા છે, તેનું પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે (ધમ્મો મંગલમુક્કિટ્ટું આટલા શબ્દો પછી અહિંસા શબ્દ આવેલો છે. એટલે તેનું જ વર્ણન કરાય છે..)

નિર્યુક્તિ-૪૫ ગાથાર્થ : હિંસાનો પ્રતિપક્ષ અહિંસા છે તે ચાર પ્રકારે છે. દ્રવ્યમાં અને ભાવમાં, અહિંસા-અજીવાતિપાત સમાનાર્થી શબ્દો છે.

વ્યાખ્યા-તત્ર પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા, અસ્યાઃ હિંસાયાઃ કિમ્ ?- પ્રતિકૂલઃ પક્ષઃ પ્રતિપક્ષઃ-અપ્રમત્તતયા શુભયોગપૂર્વકં પ્રાણાવ્યપરોપણમિત્યર્થઃ, કિમ્ ?-

ભવત્યહિંસેતિ, તત્ર 'ચતુર્વિધા' ચતુષ્પ્રકારા અહિંસા, 'દબ્બે ભાવે અ'ત્તિ દ્રવ્યતો ભાવતશ્ચેત્યેકો ભઙ્ગઃ, તથા દ્રવ્યતો નો ભાવતઃ તથા ન દ્રવ્યતો ભાવતઃ, તથા ન દ્રવ્યતો ન ભાવત ઇતિ તથાશબ્દસમુચ્ચિતો ભઙ્ગત્રયોપન્યાસઃ, અનુક્તસમુચ્ચયાર્થકત્વાદસ્યેતિ, ઉક્તં ચ "તથા સમુચ્ચયનિર્દેશાવધારણસાદૃશ્યપ્રકારવચનેષ્વિત્યાદિ", તત્રાયં

ભક્તકભાવાર્થ:-દ્રવ્યતો ભાવતશ્ચેતિ, “જહા કેઇ પુરિસે મિઅવહપરિણામપરિણા મિયં પાસિત્તા આયઝાઇઢિયકોદંડજીવે સરં ણિસિરિજ્જા, સે અ મિએ તેણ સરેણ વિઢ્ઢે મએ સિઆ, એસા દવ્વઓ હિંસા ભાવઓવિ” । યા પુનર્દ્રવ્યતો ન ભાવતઃ સા ખલ્વીયાંદિસમિતસ્ય સાધોઃ કારણે ગચ્છત ઇતિ, ઉક્તં ચ-“ઉચ્ચાલિઅમ્મિ પાએ ઇરિયાસમિઅસ્સ સંકમદ્વાએ । વાવજ્જેજ્જ કુલિંગી મરિજ્જ તં જોગમાસજ્જા ॥૧॥ ન ય તસ્સ તણિમિત્તો બંધો સુહુમો વિ દેસિઓ સમએ । જમ્હા સો અપમત્તો સા ય પમાઓત્તિ નિદ્દિઢ્ઢા ॥૨॥” ઇત્યાદિ । યા પુનર્ભાવતો ન દ્રવ્યતઃ, સેયમ્-જહા કેવિ પુરિસે મંદમંદપ્પગાસપ્પદેસે સંઠિયં ઈંસિવલિઅકાયં રજ્જું પાસિત્તા એસ અહિત્તિ તવ્વહપરિણામપરિણાએ ણિકઢ્ઢિયાસિપત્તે દુઅં દુઅં છિંદિજ્જા એસા ભાવઓ હિંસા ન દવ્વઓ ॥ ચરમભક્તસ્તુ શૂન્ય ઇતિ, એવંભૂતાયાઃ હિંસાયાઃ પ્રતિપક્ષોઽર્હિસેતિ । એકાર્થિકાભિધિત્સયાઽઽહ-‘અર્હિસઽઽજીવાઙ્ગવાઓત્તિ’ ન હિંસા અર્હિસા, ન જીવાતિપાતઃ અજીવાતિપાતઃ, તથા ચ તદ્વતઃ સ્વકર્માતિપાતો ભવત્યેવ, અજીવશ્ચ કર્મેતિ ભાવનીયમિતિ । ઉપલક્ષણત્વાચ્ચેહ પ્રાણાતિપાતવિરત્યાદિગ્રહ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થઃ અહિંસાનું વર્ણન કરવાનું છે એમાં પ્રમત્તયોગથી પ્રાણનું વ્યપરોપણ-વિનાશ એ હિંસા. એ હિંસાનો પ્રતિકૂલ એવો પક્ષ-પ્રતિપક્ષ એટલે કે. અપ્રમત્તપણા વડે શુભયોગપૂર્વક પ્રાણોનો અવિનાશ એ અહિંસા છે.

તેમાં અહિંસા ચાર પ્રકારે છે.

(૧) દ્રવ્યથી અને ભાવથી એ એક ભાંગો.

(૨) દ્રવ્યથી અહિંસા ભાવથી નહિ એ બીજો ભાંગો.

(૩) દ્રવ્યથી અહિંસા નહિ. ભાવથી અહિંસા ત્રીજો ભાંગો.

(૪) દ્રવ્યથી અહિંસા નહિ, ભાવથી અહિંસા નહિ એ ચોથો ભાંગો.

અહીં ગાથામાં તો પહેલો ભાંગો જ બતાવેલો છે. પણ જે તથા શબ્દ છે, એના વડે બાકીના ત્રણ ભાંગાનો સમુચ્ચય=સંગ્રહ થઈ જાય છે. એટલે તથા શબ્દથી સમુચ્ચય પામેલો એવો ત્રણ ભાંગાનો ઉપન્યાસ જાણવો.

પ્રશ્ન : તથા શબ્દ માત્રથી નહિ કહેવાયેલા ત્રણ ભાંગા શી રીતે લેવાય ?

ઉત્તર : તથા શબ્દ અનુક્રતનો સમુચ્ચય કરવાના અર્થવાળો જ છે. એટલે એના દ્વારા અનુક્રત બાબતોનો પણ સમુચ્ચય થઈ જાય. કહ્યું છે કે તથા શબ્દ સમુચ્ચય, નિર્દેશ,

અવધારણ, સાદૃશ્ય અને પ્રકાર વચનોને વિશે વપરાય છે. અર્થાત્ આટલા અર્થોમાંથી કોઈયણ અર્થ દર્શાવવા માટે તથા નો પ્રયોગ થઈ શકે.

પ્રશ્ન : આ ચાર ભાંગા તો બતાવ્યા, પણ એનો ભાવાર્થ અમને ન સમજાયો.

ઉત્તર : ભાંગાઓનો ભાવાર્થ આ છે.

(૧) દ્રવ્યથી અને ભાવથી હિંસા : કોઈક પુરુષ હરણનો વધ કરવાના પરિણામથી પરિણત, યુક્ત બનેલા હોય અને તે હરણને જોઈને કાન સુધી ખેંચાયેલ છે ધનુષ્યની દોરી જેના વડે એવો થઈને બાણને છોડે અને તે હરણ તે બાણ વડે વીંધાયેલો છતોં મૃત્યુ પામે. આ દ્રવ્યથી હિંસા અને ભાવથી પણ હિંસા છે.

(૨) દ્રવ્યથી હિંસા અને ભાવથી હિંસાનો અભાવ : ઈર્ષાસમિતિવાળો સાધુ કારણસર જતો હોય તો એના દ્વારા જે હિંસા થાય તે આમાં ગણાય. કહ્યું છે કે ચાલવાનો માટે ઈર્ષાસમિતિવાળા સાધુનો પગ ઉંચે કરાયે છતોં, વિકલેન્દ્રિય જીવ વ્યાપાદન પામે, તે જોગને આશ્રયીને મૃત્યુ પામે. તે સાધુને તે હિંસાનિમિત્તક સૂક્ષ્મ પણ બંધ શાસ્ત્રમાં દેખાડ્યો નથી. કેમકે તે સાધુ અપ્રમત્ત છે. અને હિંસા તો 'પ્રમાદ' એ પ્રમાણે નિર્દેશાયેલી છે. અર્થાત્ પ્રમાદ જ હિંસા કહેવાયેલ છે.

(૩) ભાવથી હિંસા અને દ્રવ્યથી હિંસાનો અભાવ : કોઈક પુરુષ મંદમંદ પ્રકાશવાળા પ્રદેશમાં રહેલ કંઈક વળેલી કાયાવાળી દોરડીને જોઈને 'આ સર્પ છે' એ પ્રમાણે સમજી તેનો વધ કરવાના પરિણામથી યુક્ત બને, અસિ=તલવાર ખેંચી કાઢે અને જલ્દી જલ્દી એ દોરડીને છેદી નાંખે. તો આ ભાવથી હિંસા છે. દ્રવ્યથી નથી.

છેલ્લો ભાંગો શૂન્ય છે. (જ્યાં દ્રવ્યથી પણ હિંસા નથી અને ભાવથી પણ હિંસા નથી. એને હિંસાનો ચોથો શી રીતે કહેવાય ? એટલે એ ભાંગાનો અભાવ કહ્યો છે.)

આવા પ્રકારની હિંસાનો પ્રતિપક્ષ તે અહિંસા છે.

અહિંસાના સમાનાર્થી શબ્દોને કહેવાની ઈચ્છાથી કહે છે કે અહિંસા, અજીવાતિપાત. અર્થાત્ જીવાતિપાતનો અભાવ. (અથવા તો અજીવનો અતિપાત. અજીવનો નાશ એ અહિંસા)

પ્રશ્ન : અજીવાતિપાત અહિંસા શી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર : અહિંસાવાળાને પોતાના કર્મનો અતિપાત=વિનાશ થાય જ છે અને કર્મ અજીવ છે. એટલે અજીવાતિપાત અહિંસાવાળાને અવશ્ય થતો હોવાથી એ તેનો સમાનાર્થી કહેવાય. આ રીતે વિચારી લેવું.

આ બે સમાનાર્થી શબ્દો ઉપલક્ષણ હોવાથી બીજા પછા પ્રાણાતિપાતવિરતિ વગેરે સમાનાર્થી શબ્દોનું ગ્રહણ કરી લેવું.

સામ્પ્રતં સંયમવ્યાચિખ્યાસયાઽઽહ -

પુઢવિદગઅગણિમારુયવળસ્સઈબિતિચરપર્ણિદિઅજ્જીવે । પેહોપેહપમજ્જણપરિટ્ઠવળમળોવઈ કાણ ॥૪૬॥

હવે સંયમનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાથી કહે છે કે

નિરુક્તિ-૪૬ ગાથાર્થ : પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, પવન, વનસ્પતિ, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, અજીવ, પ્રેક્ષા, ઉપેક્ષા, પ્રમાર્જન, પરિષ્કાપન, મન, વચન, કાયા આ ૧૭ પ્રકારના સંયમ છે.

વ્યાખ્યા-પુઢવાઙ્યાણ જાવ ય પંચિદિય સંજમો ભવે તેસિં । સંઘટ્ટણાદિ ણ કરે તિવિહેણં કરણજોણં ॥૧॥ અજ્જીવેહિં જેહિં ગહિણિં અસંજમો ઇહં ભણિઓ । જહ પોત્થદૂસપણં તણપણં ચમ્પપણં અ ॥૨॥ ગંડી કચ્છવિ મુટ્ટી સંપુડફલં તહા છિવાડી અ । એયં પોત્થયપણયં પણ્ણતં વીઅરાણિં ॥૩॥ બાહલ્લપુહુત્તેહિં ગંડી પોત્થો ઉ તુલ્લગો દીહો । કચ્છવિ અંતે તણુઓ મજ્જે પિહુલો મુળેઅવ્વો ॥૪॥ ચરૂંગુલદીહો વા વટ્ટગિતિ મુટ્ટિપોત્થગો અહવા । ચરૂંગુલદીહો ચિઅ ચરૂસ્સો હોઐ વિણ્ણેઓ ॥૫॥ સંપુડઓ દુગમાઈ ફલગા વોચ્છં છિવાડિમેત્તાહે । તણુપત્તોસિઅરૂવો હોઐ છિવાડી બુહા વેંતિ ॥૬॥ દીહો વા હસ્સો વા જો પિહુલો હોઐ અપ્પબાહલ્લો । તં મુણિઅ સમયસારા છિવાડિપોત્થં ભણંતીહ ॥૭॥ દુવિહં ચ દૂસપણં સમાસઓ તંપિ હોઐ નાયવ્વં । અપ્પડિલેહિયદૂસં દુપ્પડિલેહં ચ વિણ્ણેયં ॥૮॥ અપ્પડિલેહિઅદૂસે તૂલી ઉવધાણગં ચ નાયવ્વં । ગંડુવધાણાલિંગિણિ મસૂરં ચેવ પોત્તમં ॥૯॥ પલ્હવિ કોયવિ પાવાર ણવતં તહય દાઢિગાલીઓ । દુપ્પડિલેહિઅ દૂસે એવં વીઅં ભવે પણગં ॥૧૦॥ પલ્હવિ હથુત્થરણં કોયવઓ રૂઅપૂરિઓ પડઓ । દઢગાલિ ધોઐ પોત્તી સેસ પસિદ્ધા ભવે ભેદા ॥૧૧॥ તણપણગં પુણ ભણિયં જિણેહિં કમ્પટ્ટગંઠિદહણેહિં । સાલી વીહી કોદવ રાલગ રણ્ણેતણાં ચ ॥૧૨॥ અય એલ ગાવિ મહિસી મિયાણમજિણં ચ પંચમં હોઐ । તલિયા ચલ્લગ કોસગ કિત્તી ય બિતિં ય ॥૧૩॥ તહ વિઅડહિરણ્ણાં તાં ન ગેણહં અસંજમં સાહુ । ઠાણાં જત્થ ચેણે પેહ પમજ્જિત્તુ તત્થ કરે ॥૧૪॥ એસા પેહ ઉવેહા પુણોવિ દુવિહં

ઉ હોઇ નાંચવ્વા । વાવારાવાવારે વાવારે જહ ઉ ગામસ્સ ॥૧૫॥ એસો ઉવિવ્વગો હુ
 અવ્વાવારે જહા વિણસ્સંતં । કિં એયં નુ ઉવિવ્વસિ ? ડુવિહાએવિત્થ અહિયારો ॥૧૬॥
 વાવારુવ્વિવ્વ તર્હિ સંભોઇય સીયમાણ ચોએઇ । ચોએઈ ઇયરં પિહુ પાવયણીઅમ્મિ
 કજ્જમ્મિ ॥૧૭॥ અવ્વાવારુવેવ્વ ણવિ ચોએઇ ગિર્હિ તુ સીઅંતં । કમ્મેસુ બહુવિહેસું
 સંજમ એસો ઉવેવ્વઆ ॥૧૮॥ પડિસાગરિએ અપમજ્જિએસુ પાએસુ સંજમો હોઇ । તે ચેવ
 પમજ્જંતે અસાગરિએ સંજમો હોઇ ॥૧૯॥ પાણાઈસંસત્તં ભત્તં પાણમહવા વિ અવિસુદ્ધં ।
 ઉવગરણભત્તમાઈ જં વા અરિત્ત હોજ્જાહિ ॥૨૦॥ તં પરિટ્ઠપ્પવિહીએ અવહુદુંસંજમો ભવે
 એસો । અકુસલમણવરોહો કુસલાણ ઉદીરણં ચેવ ॥૨૧॥ જુયલં મણવડસંજમ એસો
 કાએ પુણ જં અવસ્સકજ્જમ્મિ । ગમણાગમણં ભવડ તં ઉવઉત્તો કુણડ સમ્મં ॥૨૨॥ તવ્વજ્જં
 કુમ્મસ્સ વ સુસેમાહિયપાણિપાયકાયસ્સ । હવડ ય કાડયસંજમ ચિદુંતસ્સેવ સાહુસ્સ
 ॥૨૩॥ ઉક્તઃ સંયમઃ । આહ-અર્હિસૈવ તત્ત્વતઃ સંયમ ઇતિકૃત્વા તદ્દેવેનાસ્યાભિધાનમ-
 યુક્તમ્, ન, સંયમસ્યાર્હિસાયા એવ ઉપગ્રહકારિત્વાત્, સંયમિન એવ ભાવતઃ સ્વત્વર્હિસક-
 ત્વાદિતિ કૃતં પ્રસજ્ઞેન ।

ટીકાર્થ : (૧) પૃથ્વીથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના જે નવ જીવભેદો છે, તેઓનો મન, વચન, કાયા એ ત્રણ કરણના યોગ વડે સંઘટ્ટો વગેરે ન કરવો એ સંયમ છે.

(૨) જે ગ્રહણ કરાયેલા અજીવો વડે અહીં અસંયમ કહેવાયેલો છે જેમકે પુસ્તકપંચક, વસ્ત્રપંચક, તૃણપંચક, ચર્મપંચક... (એ બધાનો ત્યાગ એ અજીવસંયમ છે.)

(૩) ગંડી, કચ્છપી, મુઝી, સંપુટફલક તથા સૂપાટિકા... વીતરાગો વડે એ પુસ્તકપંચક કહેવાયેલ છે.

(૪) જાડાઈ અને પહોળાઈ વડે ગંડીપુસ્તક સમાન હોય છે અને લાંબુ પુસ્તક હોય તો એ ગંડી કહેવાય. (દા.ત. ૧ ફુટની પહોળાઈ હોય અને ૧ ફુટની જાડાઈ હોય અને ૩ ફુટ જેટલું લાંબુ પુસ્તક હોય તો એ ગંડી કહેવાય.)

કચ્છપી અંતના ભાગમાં પહોળાઈની અપેક્ષાએ પાતળું અને મધ્યમાં પૃથુ = પહોળું હોય.

(૫) ચાર અંગુલ લંબાઈવાળું, ગોળ આકૃતિવાળું પુસ્તક એ મુદ્રિપુસ્તક કહેવાય. અથવા ચાર અંગુલ લંબાઈવાળું ચોરસ પુસ્તક મુદ્રિપુસ્તક જાણવું.

(૬) બે વગેરે ફલક પાટીયાવાળું પુસ્તક સંપુટ કહેવાય. (વર્તમાનમાં પુસ્તકો સંપુટ

તરીકે ઓળખી શકાય. જેમ દાબડા વગેરેના ઉપર-નીચેના બે ભાગ બંધ થાય, અંદર આભૂષણ રહે. એમ પુસ્તક પણ એવા પ્રકારના હોય. જોકે અત્યારના પુસ્તકોમાં ત્રણ બાજુ ખુલ્લી હોય. છતાં બે પાટીયા ભેગા થતા હોવાથી એને સંપુટપુસ્તક જેવું કહી શકાય. પ્રાચીનકાળમાં પણ એને જ સંપુટ કહેતા હશે ? કે થોડોક આકારભેદ હશે ? એ વિચારણીય છે.)

હવે સૃપાટિકાપુસ્તકને કહેશું. પાતળા પત્ર=પાનાવાળું અને ઉંચુ પુસ્તક એ સૃપાટિકા તરીકે બુધપુરુષો કહે છે.

(૭) જે પુસ્તક લાંબુ હોય કે ટુંકુ હોય પણ જે અલ્પજાડાઈવાળું પહોળું હોય તે પુસ્તકને શાસ્ત્રસાર જાણી ચૂકેલાઓ સૃપાટિકાપુસ્તક કહે છે.

(૮) સંક્ષેપથી દૃષ્યપંચક બે પ્રકારે છે. તે પણ અપ્રતિલેખનીય અને દુષ્પ્રતિલેખનીય એ બે ભેદથી જાણવું.

(૯) અપ્રતિલેખ્યદુષ્પ્રમાણમાં તુલી, ઉપધાનક, ગંડોપધાન, આલિગિની અને મસુરક. વજ્રમય આ પાંચ વસ્તુ અપ્રતિલેખ્ય છે. (૩ ભરેલી રજાઈ કે ગાદલું એ તુલી. માથા નીચેનું ઓશીકું એ ઉપધાનક. શ્રીમંતોને માટેનું ગાલનીચે મૂકવાનું ઓશીકું એ ગંડોપધાન, અનેક રાણીઓને રાજા રોજ તો સંતોષ ન આપી શકે એટલે બધાને પુરુષ પ્રમાણ લંબાઈવાળું-૩ ભરેલું સાધનવિશેષ અપાય, જેના દ્વારા રાણીઓ સંતોષ પામે તે આલિગિની.)

(૧૦) પ્રહલાદિ, કુતુપિ, પ્રવારક, નવત્વક્ તથા દઢગાલિકા આ પ્રમાણે દુષ્પ્રતિલેખ્ય બીજું દૃષ્ય-પંચક છે.

(૧૧) પ્રહલાદિ-હસ્તાસ્તરણ (હાથના મોજા), કુતુપ = રૂથી ભરેલ વસ્ત્ર, દઢગાલી = ધૌતપોત બાકીના ભેદો પ્રસિદ્ધ છે.

(૧૨) આઠ કર્મોરૂપી ગ્રન્થિને બાળી નાંખનારા જિનો વડે તૃણપંચક કહેવાયેલ છે. શાલિ, વ્રીહિ, કોદ્રવ, રાલક, અરણ્યતૃણો. (આનું ઘાસ લેવું.)

(૧૩) ઘેંટા, બકરા, ગાય, ભેંસ હરણાનું ચામડું એમ પાંચ ચર્મ છે. તલિકા, ખલ્લક, વર્ધ, કોશક કૃતિ આ બીજા પાંચ ચર્મ છે. (આ ચર્મપંચકાદિનું વર્ણન પ્રવચન સારોદ્ધારમાંથી જોઈ લેવું.)

(૧૪) છૂટાછવાયા પ્રગટ પડેલા સુવર્ણાદિ જે હોય, તે અસંયમરૂપ હોવાથી સાધુ તેને ગ્રહણ ન કરે. (છૂપાવાયેલા સુવર્ણાદિને તો ચોરવા ન જ જાય...) જે સ્થાન ઉપર

સ્થાન=ઉભા રહેવું, બેસવું વગેરે કરવાની ઈચ્છા કરે, તેને જોઈ-પ્રમાણને પછી જ તે સ્થાન ઉપર સ્થાન ઉપવેશનાદિ કરે. (એ પ્રેક્ષા છે.)

(૧૫) આ પ્રેક્ષા છે. ઉપેક્ષા બે પ્રકારે જાણવી. વ્યાપારોપેક્ષા અને અવ્યાપારોપેક્ષા. વ્યાપારોપેક્ષા દા.ત. ગામનો.

(૧૬) આ ઉપેક્ષક છે = કાળજી કરનારો છે. (૧૫મી ગાથાનો ગામસ્સ શબ્દ ૧૬મી ગાથા સાથે જોડાયેલો છે.) અવ્યાપારોપેક્ષા દા.ત. આ કાર્યના વિનાશ કરનારાને કહેવું કે તું શા માટે ઉપેક્ષે છે ? અર્થાત્ એની કાળજી કરતો નથી ?

અહીં ઉપેક્ષાસંયમમાં બંને પ્રકારની ઉપેક્ષાનો અધિકાર છે.

(૧૭) વ્યાપારોપેક્ષા : આમાં સીદાતા સાંભોગિક સાધુઓને પ્રેરણા કરે. પ્રાવચનિક કાર્ય આવી પડે= શાસનનું કામ આવી પડે તો અસાંભોગિકને પણ પ્રેરણા કરે.

(૧૮) અવ્યાપારોપેક્ષા : ઘણાં પ્રકારના કાર્યોમાં સીદાતા ગૃહસ્થને પ્રેરણા ન કરે (કે તમે આ કાર્ય કરો...) આ ઉપેક્ષાનો સંયમ છે.

(૧૯) જો ગૃહસ્થ હાજર હોય તો પાદપ્રમાર્જન ન કરવામાં સંયમ છે અને જો સાગારિક, ગૃહસ્થ ન હોય તો પાદપ્રમાર્જન કરવામાં સંયમ છે. (ગામમાં પ્રવેશ, નિર્ગમાદિ વખતે પાદપ્રમાર્જન કરવાની જે વિધિ છે, તે અંગે આ કથન છે.)

(૨૦) ભોજન કે પાણી જીવ વગેરેથી સંસકૃત વહોરાઈ જાય, અથવા તો (આધાકર્માદિદોષથી) અવિશુદ્ધ વહોરાઈ જાય. અથવા તો જે ઉપકરણ-ભોજનાદિ વધી પડેલા હોય...

(૨૧) દુષ્ટ તેનું પરિષ્કાપન કરવાની વિધિ કરવાથી અપહૃત્યસંયમ થાય. તથા દુષ્ટ અને દુષ્ટ વચનનું રુંધન અને શુભ મન-વચનની ઉદ્દીરણા.

(૨૨) આ મન-વચન સંયમરૂપ બે સંયમ છે. કાયસંયમમાં વળી આ પ્રમાણે કે અવશ્ય કરવાયોગ્ય કાર્યમાં જે ગમનાગમન કરવું પડે, તેને ઉપયોગપૂર્વક સમ્યક્ રીતે કરે.

(૨૩) પણ જો એવું કોઈ કાર્ય ન હોય તો પછી સાધુ કાયબાની જેમ હાથ, પગ, શરીરને સુસમાહિત, સંકુચિત, નિયંત્રિત, સ્થિર કરી દે. આવા સ્થિર રહેલા સાધુને કાયસંયમ થાય.

૧૭ પ્રકારનો સંયમ કહેવાઈ ગયો.

પ્રશ્ન : પરમાર્થથી તો અહિંસા પોતે જ સંયમ છે. એટલે અહિંસા શબ્દથી સંયમ

આવી જ જાય. એટલે અહિંસાથી ભેદ પાડીને સંયમનું કથન અયોગ્ય છે.

ઉત્તર : ના. સંયમ અહિંસાને જ ઉપકાર કરનાર હોવાથી તે જુદું બતાવેલ છે.

પ્રશ્ન : સંયમ શી રીતે અહિંસોપકારી બને ?

ઉત્તર : સંયમી જે ખરેખર ભાવથી અહિંસક છે. એટલે સંયમ અહિંસોપકારક કહેવાય.

પ્રસંગ વડે સર્યું.

સામ્પ્રતં તપઃ પ્રતિપાદ્યતે-તચ્ચ દ્વિધા-બાહ્યમાભ્યન્તરં ચ । તત્ર તાવદ્વાહ્યપ્રતિપાદનાયાહ-

અણસળમૂળોઅરિઆ વિક્તી સંઘેવળં રસચ્ચાઓ । કાયકિલેસો સંલીળયા યં બજ્જો તવો હોઈ ॥૪૭॥

હવે તપનું પ્રતિપાદન કરાય છે.

તે બે પ્રકારે છે. બાહ્ય અને અભ્યન્તર.

તેમાં સૌપ્રથમ તો બાહ્યતપનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૪૭ ગાથાર્થ : અનશન, ઉણોદરી, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસત્યાગ, કાયકલેશ, સંલીનતા આ બાહ્યતપ છે.

વ્યાખ્યા-ન અશનમનશનમ્-આહારત્યાગ इत्यर्थः, तत्पुनर्द्विधा-इत्वरं यावत्कथिकं च, तत्रेत्वरं-परिमितकालं, तत्पुनश्चरमतीर्थकृत्तीर्थे चतुर्थादिषण्मासान्तम्, यावत्कथिकं त्वाजन्मभावि, तत्पुनश्चेष्टाभेदोपाधिविशेषतस्त्रिधा, तद्यथा-पादपोषणमनमिद्धितमरणं भक्तपरिज्ञा चेति, तत्रानशनिनः परित्यक्तचतुर्विधाहारस्याधिकृतचेष्टाव्यतिरेकेण चेष्टान्तरमधिकृत्यैकान्तनिष्प्रतिकर्मशरीरस्य पादपस्येवोपगमनं सामीप्येन वर्त्तनं पादपोषणमनमिति, तच्च द्विधा-व्याघातवन्निर्व्याघातवच्च, तत्र व्याघातवन्नाम यत्सिंहाद्युपद्रवव्याघाते सति क्रियत इति, उक्तं च -“सीहादिसु अभिभूओ पादवगमणं करेइ थिरचित्तो । आउम्मि पहुण्णंते विआणिउं नवरि गीअत्थो ॥१॥” इत्यादि, निर्व्याघातवत्पुनर्यत्सूत्रार्थतदुभयनिष्ठितः शिष्यान्निष्पाद्योत्सर्गतः द्वादश समाः कृतपरिकर्मा सन्काल एव करोति, उक्तं च ‘चत्तारि विचित्ताइं विगईनिज्जूहियाइं चत्तारि । संवच्छे अ दोण्णि उ एगंतरिअं च आयामं ॥१॥ णाइविगिद्धो अ तवो छम्मासे

પરિમિતં ચ આયામં । અન્ને વિ અ છમ્માસે હોઐ વિગિટું તવોકમ્મં ॥૨॥ વાસં કોડીસહિયં
આયામં કાઝ આણુપુલ્લીએ । ગિરિકંદરં તુ ગંતું પાયવગમણં અહ કરેઐ ॥૩॥” ઇત્યાદિ
। તથા ઇદ્ગિતે પ્રદેશે મરણમિદ્ગિતમરણમ્, ઇદં ચ સંહનનાપેક્ષમનન્તરોદિતમ-
શવ્નુવતશ્ચતુર્વિધાહારવિનિવૃત્તિરૂપં સ્વત એવોદ્વર્તનાદિક્રિયાયુક્તસ્યાવગન્તવ્યમિતિ, ઉક્તં
ચ - “ઈંગિઅદેસંમિ સયં ચઝવ્વિહાહારચાયણિપ્પક્કણં । ઉવ્વત્તણાદિજુત્તં ણાણ્ણેણ ઝ
ઈંગિણીમરણં ॥૧॥” ઇત્યાદિ । ભક્તપરિજ્ઞા પુનઃત્રિવિધચતુર્વિધાહારવિનિવૃત્તિરૂપા, સા
નિયમાત્સપ્રતિકર્મશરીરસ્યાપિ ધૃતિસંહનનવતો યથાસમાધિ ભાવતોઽવગન્તવ્યેતિ, ઉક્તં
ચ-“ભક્તપરિણાણસણં તિવિહાહારાઝચાયણિપ્પક્કણં । સપ્પડિક્કમ્મં નિયમા જહાસમાહિં
વિણિદ્દિટ્ટું ॥૧॥” ઇત્યાદિ ઉક્તમનશનમ્,

ટીકાર્થ : (૧) અનશન : અશન (ખાવું) નહિ તે અનશન. અર્થાત્ આહારનો ત્યાગ.
તે બે પ્રકારે છે. (અ) ઈત્વર (બ) યાવત્કથિક.

તેમાં ઈત્વર એટલે પરિમિતકાલ માટેનું તપ. તે વળી છેલ્લા તીર્થંકરનાં તીર્થમાં
ઉપવાસથી માંડીને છ માસ સુધીનું છે. (આ બધું ઈત્વર અનશન કહેવાય.)

યાવત્કથિક તો જ્યાં સુધી આ જન્મ-ભવ રહે, ત્યાં સુધીનું હોય છે. તે વળી ચેષ્ટાનાં
ભેદરૂપ ઉપાધિવિશેષથી ત્રણ પ્રકારે છે. (જેમ સ્ફટિક એક છે. પણ કાળો-લીલો-પીળો
રંગ એ સ્ફટિકને કાળું-લીલું-પીળું કહેવડાવે. આ રંગ ઉપાધિ કહેવાય. એમ મૃત્યુ સુધી
આહારત્યાગરૂપી યાવત્કથિક અનશન એકજ છે. પરંતુ તેમાં ત્રણ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ જુદી
જુદી છે. એટલે આ ચેષ્ટાભેદને લીધે એકજ પ્રકારનું અનશન ત્રણ પ્રકારે ઓળખાય છે,
એટલે ચેષ્ટાભેદ એ વિશેષપ્રકારની ઉપાધિ કહેવાય.)

તે આ પ્રમાણે (૧) પાદપોષગમન (૨) ઈંગિતમરણ (૩) ભક્તપરિજ્ઞા.

(૧) પાદપોષગમન: તેમાં છોડાયેલા છે ચાર પ્રકારના આહાર જેના વડે તેવા અને
અધિકૃત કોઈપણ એક ચેષ્ટા સિવાય બાકીની ચેષ્ટાઓની અપેક્ષાએ એકાન્તે પ્રતિકર્મ
વિનાનું શરીર છે. જેનું = તેવા અનશનીનું વૃક્ષની જેમ ઉપગમન. એટલે કે વૃક્ષની
અત્યંત સમાનાર્થી, સામીપ્યથી વર્તન એ પાદપોષગમન કહેવાય. (આ સાધુ અનશન
સ્વીકારતી વખતે જો બેઠેલો હોય તો બેઠેલો જ રહે, ઉભો હોય તો ઉભો જ રહે, ઉભડગ
પગે હોય તો મૃત્યુ સુધી એ રીતે જ રહે. આમ અનશન સ્વીકાર વખતની જે એની ચેષ્ટા
હોય તે અધિકૃતચેષ્ટા ગણવી. આ સાધુ મૃત્યુ સુધી પોતાની મેળે હવે બીજી કોઈપણ ચેષ્ટા
ન કરે. ધારોકે બેઠેલો સાધુ ઉભો થાય કે ઉઘે તો એણે ચેષ્ટા કરીને શરીરમાં પ્રતિકર્મ

કર્યું કહેવાય. શરીરને શાતા આપી કહેવાય. પણ આ તો કોઈપણ ચેષ્ટા કરતો જ નથી. એટલે ચેષ્ટાની દૃષ્ટિએ તે સંપૂર્ણપણે નિષ્પ્રતિકર્મશરીરવાળો છે. તથા જેમ વૃક્ષ પોતાની મેળે કંઈપણ હલન-ચલન ન કરે, એમ આ સાધુ પણ પોતાની મેળે કંઈપણ હલન-ચલનાદિ ન કરે. માટે એ પાદપન્નું અત્યંત સદૃશ વર્તન, ઉપગમન કરનાર છે.)

આ પાદપોપગમન બે પ્રકારે છે. (અ) વ્યાઘાતવત્ (બ) નિર્વ્યાઘાતવત્.

તેમાં વ્યાઘાતવત્ એટલે સિંહ વગેરેના ઉપદ્રવરૂપ વ્યાઘાત થાય ત્યારે જે જે અનશન કરાય તે કહ્યું છે કે સિંહ વગેરે વડે અભિભૂત થયેલો સ્થિરચિત્તવાળો સાધુ જો પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણહૂતિ પામતું હોય તો એ જાણીને પાદપોપગમન કરે. પણ આ માત્ર ગીતાર્થ જ સાધુ કરે. (આશય એ કે સિંહ વગેરેનો ઉપદ્રવ આવે અને ગીતાર્થ સાધુ જ્ઞાનથી જાણે કે “હું આમાંથી બચી શકવાનો જ નથી.” તો પછી તે આ અનશન સ્વીકારી લે. અગીતાર્થ આ ન સ્વીકારે. કેમકે ગમે તે કારણે જો એ સિંહ તેને ન મારે, તો પછી એ સાધુ શું કરે? હવે મરવું જ પડે. કેમકે પાદપોપગમનમાં કોઈ આગાર-છૂટ નથી. એટલે અગીતાર્થો તો તે વખતે સાગાર અનશન કરે કે “આ ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત ન થાઉં ત્યાં સુધીનું મારે અનશન...”)

નિર્વ્યાઘાતવાળું અનશન તો તે છે કે જે સૂત્ર, અર્થ, તદુભયમાં નિષ્ઠા પામે, સાધુ શિષ્યોને તૈયાર કરીને ઉત્સર્ગમાર્ગે બાર વર્ષ સુધી પરિકર્મ, સંલેખના કરી ચૂકેલો છતો યોગ્યકાલે જ કરે. કહ્યું છે કે પહેલા ચાર વર્ષ વિચિત્ર પ્રકારના તપ કરે. (પણ પારણાઓમાં વિગઈઓ વાપરી શકે.) બીજા ચાર વર્ષ વિગઈનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે. (વિચિત્રતપ પણ કરે...) પછી બે વર્ષ એકાંતરે આંબિલ કરે. પછી છ માસ અતિજોરદાર તપ (અઢ્ઢમાદિ) ન કરે અને પરિમિત આંબિલ કરે. (અર્થાત્ આ છમાસ ઉપવાસ-છઢ્ઢ કરે અને પારણા કરે ત્યારે ઉણોદરીવાળા આંબિલ કરે...) એ પછી બીજા છ માસ વિકૃષ્ટ = અઢ્ઢમે વગેરે તપ કરે. (કુલ ૪-૪-૨-છમાસ-છમાસ=૧૧ વર્ષ થયા.) પછી એક વર્ષ સુધી કોટિસહિત આંબિલ કરે. અર્થાત્ આંબિલના પારણે આંબિલ કરે. એટલે કે ૩૬૦ દિન સળંગ આંબિલ કરે. (કોટિસહિતનો અર્થ જ આ છે.)

આ પ્રમાણે ક્રમશઃ કરીને પછી પર્વતની ગુફામાં જઈને પાદપોપગમન અનશનને કરે.

(૨) ઈંગિતમરણ : ઈંગિત = નિશ્ચિત કરાયેલ પ્રદેશમાં મરણ તે ઈંગિતમરણ કહેવાય.

પ્રશ્ન : આ અનશન કોણ કરી શકે ? (શક્તિના અભાવે)

ઉત્તર : સંઘયણની અપેક્ષાએ પૂર્વે જ કહેવાઈ ગયેલ પાદપોપગમન અનશન કરવા માટે જે અસમર્થ હોય, પોતાની મેળે જ પડખું ફેરવવા વગેરે રૂપ ક્રિયાવાળા તેને ચાર પ્રકારના આહારની સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ રૂપ આ અનશન જાણવું.

કહ્યું છે કે “ઈગિતદેશમાં ચારપ્રકારના આહારના ત્યાગથી નિષ્પન્ન અને જાતે જ ઉદ્ધર્તનાદિ ક્રિયાથી યુક્ત પણ બીજા વડે એ ક્રિયા ન કરાવાય તે ઈગિતમરણ કહેવાય.”

(ગુફા વગેરે કોઈક અમુક ભાગમાં આ સાધુ રહે, ત્યાં ચાર આહારનો ત્યાગ કરીને રહે. સ્વયં ઉદ્ધર્તનાદિ પડખું ફેરવવું વિ... ક્રિયા કરી શકે, પણ કોઈની પણ સહાય ન લે..)

(૩) ભક્તપરિજ્ઞા : ત્રણ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કે ચાર પ્રકારના આહારના ત્યાગ એમ બેય પ્રકારે આ ભક્તપરિજ્ઞા હોય છે. આ ભક્તિપરિજ્ઞા અવશ્ય સપ્રતિક્રમશરીરવાળાને પણ ધૃતિ અને સંઘયણવાળાને સમાધિ પ્રમાણે ભાવથી જાણવી. (આશય એ કે આ સાધુ ધૃતિ અને સારાસંઘયણવાળો હોય. એ સંઘયણ ભલે છઠ્ઠું હોય પણ એકંદરે સારું હોય તથા આ સાધુ બીજાની સહાય લઈને પણ ગમનાદિ ક્રિયા કરતો હોય. આવા સાધુને પણ સમાધિ ટકે તો ભાવથી આ ભક્તપરિજ્ઞા સમજવું. સમાધિ ન હોય તો પછી એ અનશન ભાવથી અનશન ન ગણાય.

કહ્યું છે કે “ભક્તપરિજ્ઞા અનશન ત્રિવિધાહાર વગેરેનાં ત્યાગથી નિષ્પન્ન છે. તે નિયમા સપ્રતિકર્મ, પ્રતિકર્મવાળું હોય છે અને સમાધિ પ્રમાણે કહેવાયેલું છે. જે રીતે સમાધિ રહે તે રીતે અનશન કરે એવો ભાવ છે.” (ત્રિવિધ, ચતુર્વિધ, પ્રતિકર્મતા ઈ..ની છૂટ વિ. સાગાર...)

અધુના ऊनोदरता-ऊनोदरस्य भाव ऊनोदरता, सा पुनर्द्विविधा-द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यत उपकरणभक्तपानविषया, तत्रोपकरणे जिनकल्पिकादीनामन्येषां वा तदभ्यासपराणामवगन्तव्या, न पुनरन्येषाम्, उपध्यभावे समग्रसंयमाभावाद् अतिरिक्ताग्रहणतो वोनोदरतेति, उक्तं च-“जं वड्डइ उवयारे उवगरणं तं सि होइ उवगरणं । अइरेगं अहिगरणं अजयं अजओ परिहरंतो ॥१॥” इत्यादि । भक्तपानोनोदरता पुनरात्मीयाहारादिमानपरित्यागवतो वेदितव्या, उक्तं च - “बत्तीसं किर कवला आहारो कुच्छिपूरओ भणिओ । पुरिसस्स महिलिआए अट्ठवीसं हवे कवला ॥१॥ कवलाण य परिमाणं कुक्कुडिअंडयपमाणमेत्तं तु । जो वा अविगिअवयणो वयणम्मि छुहेज्ज वीसत्थो ॥२॥” इत्यादि, एवं व्यवस्थिते सत्यूनोदरता अल्पाहारादिभेदतः पञ्चविधा

भवति, उक्तं च-अप्याहार अवद्धा दुभाग पत्ता तहेव किंचूणा । अट्ट दुवालस सोलस चउवीस तहेक्कतीसा य ॥१॥ अयमत्र भावार्थः-अल्पाहारो नोदरता नामैककवलादारभ्य यावदष्टौ कवला इति, अत्र चैककवलमाना जघन्या, अष्टकवलमाना पुनरुत्कृष्टा, शेषभेदा मध्यमा च, एवं नवभ्य आरभ्य यावद् द्वादश कवलास्तावदपार्थोनोदरता जघन्यादिभेदा भावनीया इति, एवं त्रयोदशभ्य आरभ्य यावत्षोडश तावद् द्विभागोनोदरता, एवं सप्तदशभ्य आरभ्य यावच्चतुर्विंशतिस्तावत्प्राप्ता, इत्थं पञ्चविंशतेरारभ्य यावदेकत्रिंशत्तावत्किञ्चिद्नोदरता, जघन्यादिभेदाः सुधियाऽवसेयाः, एवमनेनानुसारेण पानेऽपि वाच्याः, एवं योषितोऽपि द्रष्टव्या इति, भावोनोदरता पुनः क्रोधादिपरित्याग इति, उक्तं च-“कोहार्इणमणुदिणं चाओ जिणवयणभावणाओ अ । भावेणोणोदरिआ पण्णत्ता वीअरागेहिं ॥१॥” इत्यादि । उक्तोनोदरता,

(૨) ઉણોદરી : ઉણોદરનો ભાવ=પણું એ ઉણોદરતા. તે બે પ્રકારે છે. દ્રવ્યથી અને ભાવથી. તેમાં દ્રવ્યથી ઉણોદરી ઉપકરણ, ભોજન, પાન સંબંધી છે. તેમાં ઉપકરણમાં જિનકલ્પિક વગેરેને અથવા તો જિનકલ્પનો અભ્યાસ કરવામાં લાગેલા અન્યસાધુઓને આ ઉપકરણઉણોદરી જાણવી. (તેઓ પાત્ર, કપડાં વિ. પણ ઉપકરણો ઓછા કરી દે, એટલે એ રીતે તેમને ઉપકરણની ઉણોદરી ગણાય.)

પણ એ સિવાયના સ્થવિરકલ્પી સાધુઓને આ ઉપકરણ-ઉણોદરી નથી. કેમકે જો તેઓ જરૂરી ઉપધિમાંથી કોઈપણ ઉપધિ ઓછી કરે તો ઉપધિના અભાવમાં સંપૂર્ણસંયમ ન ટકે. એટલે એમણે આ ઉપકરણ ઉણોદરી ન લેવાય.

અથવા તો ૧૪ કરતાં વધારાની (સુવિહિતો જેને ઔપચરિક ઉપધિ તરીકે ધારણ કરે છે) ઉપધિનો ત્યાગ કરવા દ્વારા આ સ્થવિરકલ્પીઓને ઉપકરણ-ઉણોદરી ઘટી શકે છે. કહ્યું છે કે ‘જે ઉપકરણ ઉપકારમાં વર્તે, તે ઉપકરણ કહેવાય. અયત સાધુ, અયતનાથી જે વધારાના ઉપકરણનો પરિભોગ = ઉપયોગ કરે, તે ઉપકરણ અધિકરણ કહેવાય.’

ભક્તપાન-ઉણોદરી વળી પોતાના આહારાદિનાં પ્રમાણનો પરિત્યાગવાળાને જાણવી. કહ્યું છે કે “પુરુષને બત્રીસ કોળીયા આહાર પેટ ભરનારો કહેવાયો છે. સ્ત્રીઓને ૨૮ કોળીયા આહાર પેટ ભરનારો થાય.”

કોળીયાનું પ્રમાણ કુકડીના ઈંડાના માપ જેટલું જ જાણવું. અથવા તો અવિકૃતમુખવાળો = વધુ નહિ ફાડેલા મુખવાળો વિશ્વસ્ત = શાંતિવાળો મુખમાં જે નાંખે તે કોળીયાનું માપ. (ઉતાવળો માણસ મોઢું મોઢું કરી મોટા-મોટા કોળીયા મોઢામાં

મૂકે... એ કોળીયાનું માપ ન ગણાય.)

હવે આ રીતે ૩૨ કોળીયા એ પુરુષનો આહાર હોવાની વ્યવસ્થા છે એટલે ઉણોદરી તો અલ્પાહાર વગેરે ભેદથી પાંચ પ્રકારે થાય. ૩૨ કોળીયા સંપૂર્ણ આહાર છે, એ વાપરનારાને ઉણોદરી ન કહેવાય. પણ એ સંપૂર્ણ આહારની અપેક્ષાએ ઉણોદરી પાંચ પ્રકારે થાય. કહ્યું છે કે અલ્પાહાર, અપાર્ધા, દ્વિભાગા, પ્રાપ્તા, કિંચિદ્વના આ પાંચ ઉણોદરી છે. ક્રમશઃ ૮, ૧૨, ૧૬, ૨૪ અને ૩૧ કોળીયાવાળી માનવી.

અહીં આ ભાવાર્થ છે. કે અલ્પાહાર, ઉણોદરી એટલે એક કોળીયાથી માંડીને આઠ કોળીયા લેવા તે. (અલ્પઆહાર લેવા દ્વારા બાકીનું ઉદર ઉન-ન્યૂન રખાયું છે જેમાં તેવી આ અલ્પાહારોણોદરી કહેવાય.)

આ અલ્પાહાર-ઉણોદરીમાં ત્રણ ભેદ છે. જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ.

એમાં ૧ કોળીયો લો તો જઘન્યઅલ્પાહાર-ઉણોદરી.

૮ કોળીયા લો તો ઉત્કૃષ્ટઅલ્પાહાર-ઉણોદરી.

૨ થી ૭ કોળીયા લો તો મધ્યમઅલ્પાહાર-ઉણોદરી.

એ રીતે ૮થી માંડીને ૧૨ કોળીયા સુધી અપાર્ધ-ઉણોદરી છે. તે પણ જઘન્યાદિભેદ વિચારી લેવા. (૮ કોળીયા જઘન્ય અપાર્ધા, ૧૨ કોળીયા ઉત્કૃષ્ટ અપાર્ધા, ૧૦-૧૧ મધ્યમ-અપાર્ધા).

એમ ૧૩ થી માંડીને ૧૬ સુદી દ્વિભાગા-ઉણોદરી કહેવાય. (૧૩ જઘન્યા, ૧૬ ઉત્કૃષ્ટા, ૧૪-૧૫ મધ્યમા દ્વિભાગા.)

એમ ૧૭ થી માંડીને ૨૪ સુધી પ્રાપ્તા-ઉણોદરી. (૧૭ જઘન્યા, ૨૪ ઉત્કૃષ્ટા, ૧૮-૧૯-૨૦-૨૧-૨૨-૨૩ મધ્યમાપ્રાપ્તા.)

આમ ૨૫ થી માંડીને ૩૧ સુધી કિંચિદ્વના-ઉણોદરી. (૨૫ જઘન્યા, ૩૧ ઉત્કૃષ્ટા, ૨૬ થી ૩૦ મધ્યમા કિંચિદ્વનોણોદરી)

જઘન્ય વગેરે ભેદો બુદ્ધિમાન વડે જાણી લેવાયોગ્ય છે.

આમ આ અનુસારે પાનમાં પણ આ ઉણોદરી ભેદો કહેવાય.

આ બધા પુરુષમાં બતાવ્યા.

એમ સ્ત્રીઓમાં ૨૮ના આધારે સમજી લેવા.

આમ દ્રવ્ય-ઉણોદરી પૂર્ણ થઈ.

ભાવ-ઉણોદરી તો વળી ક્રોધાદિના પરિત્યાગ રૂપ છે. કહ્યું છે કે “જિનવચનની

ભાવના દ્વારા રોજે રોજ કોધાદિનો પરિત્યાગ કરવો. એ વીતરાગો વડે ભાવથી ઉણોદરી કહેવાઈ છે.”

ઉણોદરી કહેવાઈ ગઈ.

इदानीं वृत्तिसंक्षेप उच्यते-स च गोचराभिग्रहरूपः, ते चानेकप्रकाराः, तद्यथा-
द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतो निर्लेपादि ग्राह्यमिति, उक्तं च-
‘लेवडमलेवडं वा अमुगं दव्वं च अज्ज धिच्छामि । अमुगेण व दव्वेणं अह दव्वाभिग्गहो
नाम ॥१॥ अट्ठ उ गोअरभूमी एलुगविक्खंभमित्तगहणं च । सग्गामपरग्गामे एवइय घरा
य खित्तम्मि ॥२॥ उज्जुअ गंतुपच्चागई अ गोमुत्तिआ पयंगविही । पेडा य अद्धपेडा
अब्भितरबाहिसंबुक्का ॥३॥ काले अभिग्गहो पुण आदी मज्झे तहेव अवसाणे । अप्पत्ते
सइकाले आदी बिइ मज्झ तइअंते ॥४॥ दिंतगपडिच्छयाणं भवेज्ज सुहुमं पि मा हु अचियत्तं
। इति अप्पत्तअतीते पवत्तणं मा य तो मज्झे ॥५॥ उक्खित्तमाइचरगा भावजुआ खलु
अभिग्गहा होंति । गायन्तो अ रुअंतो जं देइ निसन्नमादी वा ॥६॥ ओसक्कण
अहिसक्कणपरंमुहालंकिओ नरो वावि । भावणयरेण जुओ अह भावाभिग्गहो णाम
॥७॥” उक्तो वृत्तिसंक्षेपः,

(૩) વૃત્તિસંક્ષેપ : તે ગોચરીનાં અભિગ્રહરૂપ છે. તે અભિગ્રહો અનેક પ્રકારે છે. તે આ પ્રમાણે દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાલથી, ભાવથી !

તેમાં દ્રવ્યથી અભિગ્રહ આ પ્રમાણે કે “લેપ વિનાની જ વસ્તુ લેવી...”

કહ્યું છે કે (૧) લેપવાળું કે લેપવિનાનું, અમુક દ્રવ્ય આજે ગ્રહણ કરીશ. અથવા તો વાટકી વગેરે અમુક દ્રવ્યો વડે જ અપાતું ગ્રહણ કરીશ.” આ દ્રવ્યાભિગ્રહ છે. (૨) આઠ ગોચરીભૂમિઓ, ઉંબરાના વિષ્કંભ માત્રનું ગ્રહણ (એક પગ ઉંબરાની બહાર એક પગ અંદર...) સ્વગામમાં, પરગામમાં, આટલા જ ઘરો... આ બધા ક્ષેત્રાભિગ્રહો છે. (આઠમાંથી અમુક ગોચરભૂમિ મુજબ જ ગોચરી લઈશ, સ્વગામમાં જ જઈશ, પરગામમાં જ જઈશ.... વગેરે અભિગ્રહો સંભવે.)

(૩) ઋજુ - ગત્વાપ્રત્યાગતિ, ગોમૂત્રિકા, પતંગવિધી, પેટા, અર્ધપેટા, અત્યંતરશુંબકા, બાહ્યશંબુકા આ આઠ ગોચરભૂમિઓ છે.

ઋજુ : ઉપાશ્રયની એક લાઈનમાં રહેલા ઘરોમાં જ ગોચરી જાય.

ગત્વાપ્રત્યાગતિ : ઉપાશ્રયની એક લાઈનનાં ઘરો પુરા કરી પછી બીજી લાઈનનાં

ઘરો કરી પાંછો ઉપાશ્રયમાં આવે.

ગોમૂત્રિકા : ઉપાશ્રયની વારાફરતી સામ સામેનાં ઘરોમાં જાય.

પતંગવિથી : અનિશ્ચિતપણે ગમે તે પદ્ધતિથી છૂટા-છવાયા ઘરોમાં જાય.

પેટા : પેટીનાં આકારે ગોઠવાયેલા ઘરોમાં જાય. વચ્ચેના ઘરો હોય તે છોડી દે.

અર્ધપેટા : અડધી પેટીનાં આકાર સુધીનાં જ ઘરોમાં જાય. પછીના ઘરોમાં ન જાય.

અભ્યંતરશંબુકા : ગોળાકારે અંદરથી બહાર તરફ વહોરવા જવું.

બાહ્યશંબુકા : ગોળાકારે બહારથી અંદરની તરફ વહોરવા જવું.

(૪) કાલમાં અભિગ્રહ વળી આદિકાળમાં, મધ્યકાળમાં અને અવસાનકાળમાં થાય. સાધુઓને વહોરાવવાનો કાળ પ્રાપ્ત થયો ન હોય ત્યારે જ વહોરવું એ આદિકાલાભિગ્રહ, કાળમાં જ વહોરવાનો અભિગ્રહ એ બીજો અને કાળ પસાર થઈ ગયા બાદ અંતે વહોરવાનો અભિગ્રહ એ ત્રીજો. (“હમણાં પાચકો, સંન્યાસીઓ આવશે, આપણે દાન આપશું” આવું જે સમયે ગૃહસ્થો સ્મરણ કરતાં હોય તે સ્મૃતિકાળ કહેવાય. રસોઈ બની રહી હોય કે બની ગઈ હોય ત્યારે ગૃહસ્થો આવું વિચારે... અથવા તો સ્મૃતિગ્રંથમાં દર્શાવેલો ભિક્ષાકાળ એ સ્મૃતિકાળ. લોકો એ કાળમાં ગોચરી વહોરાવવાની અનુકૂળતાવાળા હોય. ટુંકમાં રસોઈ તૈયાર હોય... એ કાળ સ્મૃતિકાળ ગણવાનો છે.)

(૫) ભિક્ષા આપનાર અને ભિક્ષા લેનારને સૂક્ષ્મ પણ અપ્રીતિ ન થાઓ એ માટે અપ્રાપ્તકાળમાં કે અતીતકાળમાં પ્રવર્તન ન કરવું (ગોચરી માટે ન જવું) અર્થાત્ મધ્યકાળમાં ગોચરી જવું જોઈએ. (અપ્રાપ્ત કે અતીતકાળમાં દાતા કશું ન આપી શકવા બદલ દુઃખ પામે, અને ભિક્ષુ કશું ન મેળવી શકવા બદલ દુઃખ પામે. માટે ભિક્ષુએ મધ્યકાળમાં જવું જોઈએ.)

(૬) ઉત્ક્ષિપ્તચરક વગેરે ભાવયુક્ત અભિગ્રહો છે. (પોતે ગોચરી માટે પહોંચે એ વખતે દાતાએ પૂર્વેથી જે વસ્તુ હાથમાં ઉપાડી લીધી હોય, માત્ર તેને જ ગ્રહણ કરનારા ઉત્ક્ષિપ્તચરક કહેવાય.) એમ ગાતો ગાતો કે રડતો રડતો અથવા તો બેઠો બેઠો જે આપે તે લેવું.

(૭) આગળની તરફ આવતો આવતો આપે, પાછળની તરફ જતો જતો માણસ આપે, મોઢું અવળી દિશામાં કરીને વહોરાવે કે આભૂષણોથી વિભૂષિત થયેલો છતો વહોરાવે. આવા કોઈપણ પ્રકારના ભાવ વડે યુક્ત નર વહોરાવે, તો લેવું... એ ભાવાભિગ્રહ છે.

વૃત્તિસંક્ષેપ કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં રસપરિત્યાગ ઉચ્યતે-તત્ર રસાઃ ક્ષીરાદયસ્તત્પરિત્યાગસ્તપ ઇતિ, ઉક્તં ચ-
 “વિગઈં વિગઈંમીઓ વિગઈંગયં જો ડ મુંજણે સાહૂ । વિગઈં વિગઈંસહાવા વિગઈં વિગઈંં બલા
 ણેઈ ॥૧॥ વિગઈં પરિણઈંધમ્મો મોહો જમુદિજ્જણે ડદિણ્ણે અ । સુદ્ધુવિ ચિત્તજયપરો કહં
 અકજ્જે ણ વડ્ઢિહિતિ ? ॥૨॥ દાવાનલમજ્ઞગઓ કો તદુવસમદ્ધુયાઈ જલમાઈ । સન્નેવિ
 ણ સેવિજ્જા ? મોહાણલદીવિણ્ણુવમા ॥૩॥”

હવે રસત્યાગ કહેવાય છે.

તેમાં રસ એટલે દૂધ વગેરે. તેનો ત્યાગ એ તપ છે.

● અપ્રાપ્તકાળે ગોચરી જાય તો દાયકને દુઃખ થાય. ન આપી શક્યો વિ...

જો પોતાને મળી જાય તો પછી યાયકોને ન મળે. તેથી તેઓને દુઃખ થાય... આવી સંભાવના વધુ લાગે છે.

કહ્યું છે કે “વિગતિભીત, દુર્ગતિથી ગભરાયેલો જે સાધુ વિગઈંઓને કે વિકૃતિગતોને = નિવીયાતાને વાપરે છે. (તેણે સમજી રાખવું કે) વિગઈંઓ (અને નિવીયાતાઓ) વિકૃતિસ્વભાવવાળી છે, અર્થાત્ મનમાં ખંરાબવિચારો ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી છે. (માટેજ) વિગઈં બળજબરીથી જીવને દુર્ગતિમાં લઈ જાય છે.”

(૨) વિગઈં પરિણતિધર્મવાળી, અશુભ આત્મપરિણામ ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી છે. કેમકે વિગઈંથી મોહ ઉદય પામે છે અને મોહ ઉદય પામે તો ખૂબ સારી રીતે ચિત્તનો વિજય કરવામાં તત્પર બનેલો જીવ પણ અકાર્યમાં કેમ પ્રવૃત્તિ ન કરે ?

(૩) દાવાનળની મધ્યમાં રહેલો કયો માણસ દાવાનળનાં ઉપશમને માટે ત્યાં વિદ્યમાન એવા પણ પાણી વગેરેને ન સેવ ? (અર્થાત્ દાવાનળથી બચવા પાણીનો ઉપયોગ કરે જ.) મોહરૂપી અગ્નિથી બળેલા જીવમાં આ ઉપમા છે. (અર્થાત્ જો અંદર કામાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય, તો જીવ તેના ઉપશમને માટે સ્ત્રી વગેરે નિમિત્ત મળતાં જ દોષ સેવી જ બેસે.) વગેરે.

રસત્યાગ કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં કાયક્લેશ ઉચ્યતે-સ ચ વીરાસનાદિભેદાચ્ચિત્ર ઇતિ, ઉક્તં ચ-“વીરાસણ
 ઉક્કુદુગાસણાઈ લોઆઈઓ ય વિણ્ણેઓ । કાયકિલેસો સંસારવાસનિવ્વેઅહેઉત્તિ ॥૧॥
 વીરાસણાઈસુ ગુણા કાયનિરોહો દયા અ જીવેસુ । પરલોઅમઈ અ તહા બ્રહ્માણો ચેવ

અન્નેસિ ॥૨॥ ગિસ્સંગયા ય પચ્છપુરકમ્મવિવજ્જણં ચ લોઅગુણા । દુક્ખસહતં
નરગાદિભાવણાં ય નિચ્ચેઓ ॥૩॥” તથાઽન્યૈરપ્યુક્તમ્—“પશ્ચાત્કર્મ પુરઃકર્મે
(મર્દે) ય્યાપથપરિગ્રહઃ । દોષા હ્યેતે પરિત્યક્તાઃ, શિરોલોચં પ્રકુર્વતા ॥૧॥” इत्यादि । गतः
कायक्लेशः,

હવે કાયક્લેશ કહેવાય છે. તે વીરાસન વગેરે ભેદથી અનેક પ્રકારે છે.

કહ્યું છે કે (૧) વીરાસન, ઉત્કુટકાસન વગેરે તથા લોચ વગેરે એ કાયક્લેશ જાણવા.
આ તપ સંસારવાસથી નિર્વેદ = વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરાવનાર છે.

(૨) વીરાસનાદિ કાયક્લેશમાં આ પ્રમાણે ગુણો છે. (ક) કાયાનો નિરોધ =
કાયગુપ્તિ (ખ) જીવોને વિશે દયા (હલનચલનાદિ ઘટવાથી જીવવિરાધના ઘટે) (ગ)
પરલોકમતિ (કાયગુપ્તિવાળાને એકાગ્રતા દ્વારા પરલોકાદિ સંબંધી શુભવિચારો પ્રગટે...) (ઘ)
બીજાઓ ઉપર બહુમાન થાય. (આ કાયગુપ્તિ પૂર્વમાં જે મહાપુરુષોએ સેવી હોય
તેઓ ઉપર બહુમાન થાય. એક તો એવું બને કે એ મહાપુરુષોએ આ કાયગુપ્તિ સેવી
છે, તો આપણે પણ સેવીએ...” એમ વિચારથી વીરાસનાદિ થાય. આમાં બહુમાન સ્પષ્ટ
જ છે. અથવા તો એ કાયગુપ્તિ કર્યા બાદ બહુમાન થાય કે “અહો ! પૂર્વના મહાપુરુષોએ
કેવો સુંદર આ તપ દર્શાવ્યો.)

(૩) લોચનાં ગુણો આ પ્રમાણે છે (ક) નિસ્સંગતા (વાળોનો સંગ ગયો, માટે.)
(ખ) પશ્ચાત્કર્મ અને પૂર્વકર્મનો ત્યાગ (વાળ જો કપાવીએ, તો કપાવતા પૂર્વે અને પછી
પાણી વગેરે જીવવિરાધનાની શક્યતા છે.) વળી (ગ) દુઃખને સહન કરવાનું મળે. (ઘ)
(જો લોચમાં આવું દુઃખ છે, તો નારકાદિમાં તો કેવા ભયંકર દુઃખો હશે ? માટે ખરેખર
આ સંસારમાં રહેવા જેવું જ નથી... એમ) નરકાદિની ભાવના વડે નિર્વેદ પ્રગટે.
સંસારવૈરાગ્ય પ્રગટે.

વળી બીજાઓ વડે પણ કહેવાયું છે કે, ‘મસ્તકનાં લોચને કરનારો આ દોષોને ત્યજી
ચૂકેલો બને છે. પશ્ચાત્કર્મ, પૂર્વકર્મ, ઈર્ષ્યાપથનો સ્વીકાર. (લોચ ન કરાવે અને હજામ
પાસે વાળ કપાવે તો વાળ કાપ્યા બાદ હાથાદિ ધોવામાં જલહિંસા થાય. વાળ કાપતાં
પૂર્વે અસ્ત્રો ધોવામાં પણ હિંસા થાય. અને હજામ પાસે જવા રૂપ જે ઈર્ષ્યાપથસ્વીકાર,
તેનો પણ ત્યાગ થાય. હજામ પાસે જવું જ ન પડે.)

કાયક્લેશ પૂર્ણ થયો.

साम्प्रतं संलीनतोच्यते इयं चेन्द्रियसंलीनतादिभेदाच्चतुर्विधेति, उक्तं च—

“ઈન્દિઅકસાયજોએ પડુચ્ચ સંલીનયા મુણેયવ્વા । તહય વિવિત્તાચરિઆ પળ્લણ્ણા વીઅરાગેહિં ॥૧॥” તત્ર શ્રોત્રાદિભિરિન્દ્રિયૈઃ શબ્દાદિષુ સુન્દરેતરેષુ રાગદ્વેષાકરણમિન્દ્રિય-સંલીનતેતિ, ઉક્તં ચ -“સદેસુ અ ભદ્દયપાવણેસુ સોઅવિસયમુવગણેસુ । તુદ્દેણ વ રુદ્દેણ વ સમણેણ સયા ણ હોઅવ્વં ॥૧॥” એવં શેષેન્દ્રિયેષ્વપિ વક્તવ્યમ્, યથા-“રૂવેસુ અ ભદ્દગપાવણેસુ” ઇત્યાદિ । ઉક્તેન્દ્રિયસંલીનતા, અધુના કષાયસંલીનતા - સા ચ તદુદયનિરોધોદીર્ઘવિફલીકરણલક્ષણેતિ, ઉક્તં ચ-“ઉદયસ્સેવ નિરોહો ઉદયં પત્તાણ વાઽફલીકરણં । જં ઇત્થ કસાયણં કસાયસંલીનતા એસા ॥૧॥” ઇત્યાદિ, ઉક્તા કષાયસંલીનતા, સામ્પ્રતં યોગસંલીનતા-સા પુનર્મનોયોગાદીનામકુશલાનાં નિરોધઃ કુશલાનામુદીરણમિત્યેવંભૂતેતિ, ઉક્તં ચ-“અપસત્થાણ નિરોહો જોગાણમુદીરણં ચ કુસલાણં । કજ્જમ્મિ ય વિહિગમણં જોએ સંલીનયા ભણિઆ ॥૧॥” ઇત્યાદિ । ઉક્તા યોગસંલીનતા, અધુના વિવિક્તચર્યા, સા પુનરિયમ્ -“આરામુજ્જાણાદિસુ થીપસુપંડગવિવજ્જિણેસુ જં ઠાણં । ફલગાદીણ ય ગહણં તહ ભણિયં એસણિજ્જાણં ॥૧॥” ગતા વિવિક્તચર્યા, ઉક્તા સંલીનતા ।

હવે સંલીનતા કહેવાય છે.

આ સંલીનતા ઈન્દ્રિયસંલીનતા વગેરે ભેદથી ચાર પ્રકારે છે.

કહ્યું છે કે ઈન્દ્રિય, કષાય અને યોગને આશ્રયીને સંલીનતા જાણવી. તથા વિવિક્તચર્યા વીતરાગો વડે કહેવાયેલી છે. (એ પણ સંલીનતા જ છે.)

તેમાં સારા કે ખરાબ એવા શબ્દ, રૂપ, ગંધાદિ વિષયોમાં કાન વગેરે ઈન્દ્રિયો વડે રાગ અને દ્વેષ ન કરવા એ ઈન્દ્રિયસંલીનતા.

કહ્યું છે કે ‘શ્રોત્રના વિષયને પામેલા એવા સારા અને ખરાબ શબ્દોને વિશે સાધુએ સદા માટે ખુશ કે દુઃખી થવું ન જોઈએ.’

એમ બાકીની ઈન્દ્રિયોમાં પણ સમજી લેવું. દા.ત. રૂપેસુ અ ભદ્દગપાવણેસુ ઈન્દ્રિયસંલીનતા કહેવાઈ ગઈ.

હવે કષાયસંલીનતા કહેવાય છે. તે બે પ્રકારની છે. (૧) કષાયોના ઉદયને અટકાવવો તે. (૨) ઉદયમાં આવી ચૂકેલા કષાયોને નિષ્ફળ કરવા તે. (સ્થૂલભાષામાં કહીએ તો મનમાં પણ કષાય ન જાગવા દેવો તે ઉદયનિરોધ ! જ્યારે મનમાં જાગેલા કષાયોને વચન-કાયામાં ન જવા દેવા... એ ઉદીર્ણવિક્લીકરણ કહેવાય.)

કહ્યું છે કે ‘અહીં કષાયોનાં ઉદયનો જ જે નિરોધ કરવો કે ઉદયને પામેલા કષાયોને ફળરહિત કરવા એ કષાયસંલીનતા છે’... વગેરે.

કષાયસંલીનતા કહેવાઈ ગઈ.

હવે યોગસંલીનતા કહેવાય છે.

તે આવા પ્રકારની છે કે (૧) અકુશલ એવા મનોયોગાદિનો નિરોધ કરવો અને કુશલ એવા મનોયોગાદિને ઉદીરવા = પ્રગટ કરવા. કહ્યું છે કે “અપ્રશસ્તયોગોનો નિરોધ અને કુશલયોગોનું ઉદીરણાકરણ તથા કામ આવી પડે ત્યારે વિધિપૂર્વક ગમન કરવું એ યોગને વિશે સંલીનતા કહેવાયેલી છે...” વગેરે...

યોગસંલીનતા કહેવાઈ ગઈ.

હવે વિવિક્તચર્યા કહેવાય છે.

તે વળી આ છે કે સ્ત્રી, પશુ, નપુંસકથી રહિત એવા બગીચા, ઉદ્યાન વગેરેમાં જે રહેવું અને એષણીય = નિર્દોષ પાટ-પાટલાદિનું ગ્રહણ કરવું એ વિવિક્તચર્યા છે.

વિવિક્તચર્યા કહેવાઈ ગઈ.

સંલીનતા કહેવાઈ ગઈ.

‘बज्झो तवो होही’ इति एतदनशनादि बाह्यं तपो भवति, लौकिकैरप्यासेव्यमानं ज्ञायत इतिकृत्वा बाह्यमित्युच्यते विपरीतग्राहेण वा कुतीर्थिकैरपि क्रियत इतिकृत्वा इति गाथार्थः ॥ उक्तं बाह्यं तपः,

ગાથામાં બજ્ઝ તવો હોહી લખેલ છે. એનો અર્થ આ પ્રમાણે કે આ અનશનાદિ એ બાહ્યતપ છે.

પ્રશ્ન : આને બાહ્યતપ કેમ કહો છો ?

ઉત્તર : આસેવન કરાતાં આ તપને લૌકિકો-અજૈનો પણ તપ તરીકે જાણી શકે છે માટે એ બાહ્ય કહેવાય છે. અથવા કુતીર્થિકો પણ ઉંધી રીતે ગ્રહણ કરવા વડે આ તપને કરે છે. માટે એ બાહ્યતપ કહેવાય છે. (તેઓ મોક્ષ માટે નહિ, પણ બીજી-ત્રીજી ઈચ્છાથી તપ કરે છે. વળી વિધિપૂર્વક નહિ, પણ જેમતેમ એ તપ કરે છે.)

આ બાહ્યતપ કહ્યો.

इदानीमाभ्यन्तरमुच्यते । तच्च प्रायश्चित्तादिभेदमिति, आह च -

પાયચ્છિત્તં વિણઓ વેઆવચ્ચં તહેવ સજ્ઞાઓ । જ્ઞાણં ડસસગોડવિ અ અન્નિતરઓ તવો
હોઈ ॥૪૮॥

હવે આભ્યન્તરતપ કહેવાય છે.

તે પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે ભેદવાળો છે.

એ જ હવે કહે છે કે

નિયુક્તિ-૪૮ ગાથાર્થ : પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને ઉત્સર્ગ
આ અભ્યન્તર તપ છે.

વ્યાખ્યા-તત્ર પાપં છિનત્તીતિ પાપચ્છિત્, અથવા યથાવસ્થિતં પ્રાયશ્ચિત્તં
શુદ્ધમસ્મિન્નિતિ પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ, ઉક્તં ચ - “પાવં છિદ્ધં જમ્હા પાયચ્છિત્તંતિ ભણ્ણાં તમ્હા ।
પાણ વાવિ ચિત્તં વિસોહં તેણ પચ્છિત્તં ॥૧॥” તત્પુનરાલોચનાદિ દશથેતિ, ઉક્તં ચ -
“આલોચણપડિક્કમણે મીસવિવેગે તહા વિડસસગે । તવછેઅમૂલઅણવદ્ધયા ય પારંચિણ
ચેવ ॥૧॥” ભાવાર્થોડસ્યા આવશ્યકવિશેષવિવરણાદવસેય ઇતિ । ઉક્તં પ્રાયશ્ચિત્તં,

ટીકાર્થ : આ આભ્યન્તરતપમાં પહેલું તપ છે પાયચ્છિત્ - પાપને છેદે તે પાપચ્છિત્
(પ્રાકૃતમાં એ પાયચ્છિત્તં એમ લખાય.) અથવા તો આ તપ હોતે છતે પ્રાયઃ ચિત્ત
યથાવસ્થિત શુદ્ધ થાય છે. એટલે આ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય. (પાપ પૂર્વે જેવું શુદ્ધ હતું.
પાપકર્યા બાદ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી એ ચિત્ત પૂર્વના જેવું જ શુદ્ધ થાય છે.)

કહ્યું છે કે ‘જે કારણથી આ તપ પાપને છેદે છે, તે કારણથી તે પાયચ્છિત્ત કહેવાય
છે. અથવા તો પ્રાયઃ કરીને ચિત્તને વિશુદ્ધ કરે છે, તે કારણથી તે પ્રાયશ્ચિત્ત છે.’

તો પ્રાયશ્ચિત્ત આલોચના વગેરે દશ પ્રકારે છે. કહ્યું છે કે “આલોચન, પ્રતિક્કમણ,
તદુભય, વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, છેદ, મૂલ, અનવસ્થાપ્ય અને પારંચિક.”

આનો ભાવાર્થ આવશ્યકસૂત્રનાં વિશેષવિવરણથી જાણી લેવો. (આવશ્યક ઉપરની
પૂજ્ય હરિભદ્રસૂરિજીની વૃત્તિમાંથી જાણી લેવો.)

પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાઈ ગયું.

સામ્પ્રતં વિનય ઉચ્યતે-તત્ર વિનીયતેડ્ઞેનાષ્ટપ્રકારં કર્મેતિ વિનય ઇતિ, ઉક્તં ચ -
“વિનયફલં શુશ્રૂષા ગુરુશુશ્રૂષાફલંશ્રુતજ્ઞાનમ્ । જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિર્વિરતિફલં
ચાશ્રવનિરોધઃ ॥૧॥ સંવરફલં તપોબલમથ તપસો નિર્જરા ફલં દૃષ્ટમ્ ।

तस्मात्क्रियानिवृत्तिः क्रियानिवृत्तेरयोगित्वम् ॥२॥ योगनिरोधाद्भवसन्ततिक्षयः सन्तितक्षयान्मोक्षः । तस्मात्कल्याणानां सर्वेषां भाजनं विनयः ॥३॥” स च ज्ञानादिभेदात् सप्तधा, उक्तं च — “णाणे दंसणचरणे मणवइकाओवयारिओ विणओ । णाणे पंचपगारो मइणाणाईण सद्वहणं ॥१॥ भत्ती तह बहुमाणो तद्विदुत्थाण सम्मभावणया । विहिगहणब्भासोवि अ एसो विणओ जिणाभिहिओ ॥२॥ सुस्सूसणा अणासायणा य विणओ अ दंसणे दुविहो । दंसणगुणाहिएसुं कज्जइ सुस्सूसणाविणओ ॥३॥ सक्कारब्भुट्ठाणे सम्माणासण अभिगहो तह य । आसणअणुप्पयाणं किइकम्मं अंजलिगहो अ ॥४॥ एतस्सणुगच्छणया ठिअस्स तह पज्जुवासणा भणिया । गच्छंताणुव्वयणं एसो सुस्सूसणाविणओ ॥५॥ इत्थ य सक्कारो-थुणणवंदणादि अब्भुट्ठाणं-जओ दीसइ तओ चेव कायव्वं, संमाणो वत्थपत्तादीहिं पूअणं, आसणाभिगहो पुण-अच्छंतस्सेवायरेणासणाणयणपुव्वगं उवविसह एत्थत्ति भण्णंति, आसणअणुप्पदाणं तु ठाणाओ ठाणं संचारणं, किइकम्मादओ पगडत्था । अणासायणाविणओ पुण पण्णरसविहो, तंजहा—“तित्थगर धम्म आयरिअ वायगे थेर कुलगणे संधे । संभोइय किरियाए मइणाणाईण य तहेव ॥१॥” एत्थ भावणा-तित्थगराणमणासायणाए तित्थगरपत्तत्तस्स धम्मस्स अणासायणाए । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । “कायव्वा पुण भत्ती बहुमाणो तह य वण्णवाओ अ । अरिहंतमाइयाणं केवलणाणावसाणाणं ॥१॥” उक्तो दर्शनविनयः, साम्प्रतं चारित्रविनयः— “सामाइयाइचरणस्स सद्वहणं तहेव काएणं । संफासणं परूवणमह पुरओ भव्वसत्ताणं ॥१॥ मणवइकाइयविणओ आयरियाईण सव्वकालंपि । अकुसलमणोनिरोहो कुसलाण उदीरणं तहय ॥२॥” इदानीमौपचारिकविनयः, स च सप्तधा, - अब्भासऽच्छणच्छंदाणुवत्तणं कयपडिक्किई तहय । कारियणिमित्तकरणं दुक्खत्तगवेसणा तहय ॥१॥ तह देसकालजाणण सव्वत्थेसु तहयणुमई भणिया । उवआरिओ उ विणओ एसो भणिओ समासेणं ॥२॥ तत्थ अब्भासऽच्छणं आएसत्थिणा णिच्चमेव आयरियस्स अब्भासे-अदूरसामत्थे अच्छेअव्वं, छंदोऽणुवत्तियव्वो, कयपडिक्किई णाम पसण्णा आयरिया सुत्तत्थतंदुभयाणि दाहंति ण णाम निज्जरत्ति आहारादिणा जइयव्वं, कारियणिमित्तकरणं सम्ममत्थपदमहेज्जाविणं विणएण विसेसेण वट्ठिअव्वं, तयद्वाणद्वाणं च कायव्वं, सेस भेदा पसिद्धा । उक्तो विनयः,

હવે વિનય કહેવાય છે.

તેમાં જેના વડે આઠ પ્રકારનું કર્મ દૂર કરાય તે વિનય. કહ્યું છે કે “(૧) વિનયનું ફલ શુશ્રૂષા છે. ગુરુ શુશ્રૂષાનું ફલ શ્રુતજ્ઞાન છે. જ્ઞાનનું ફલ વિરતિ છે. વિરતિનું ફલ આશ્રવનિરોધ છે. (અર્થાત્ સંવર છે.) (૨) સંવરનું ફલ તપોબલ છે. તપનું ફલ નિર્જરા જોવાયેલું છે. તેનાથી ક્રિયાની નિવૃત્તિ થાય અને ક્રિયાનિવૃત્તિથી અયોગિપણું પ્રાપ્ત થાય. (૩) યોગનિરોધથી ભવપરંપરાનો ક્ષય થાય, ભવપરંપરાનાં ક્ષયથી મોક્ષ થાય. તેથી વિનય તમામ કલ્યાણોનું ભાજન છે.”

તે વિનય જ્ઞાનાદિ ભેદથી સાત પ્રકારે છે.

કહ્યું છે કે

“(૧) જ્ઞાનમાં વિનય, દર્શનમાં વિનય, ચારિત્રમાં વિનય, મન-વચન અને કાયામાં વિનય, ઔપચારિક વિનય આમ સાત પ્રકારે વિનય છે. જ્ઞાનમાં વિનય પાંચ પ્રકારે છે. (ક) મતિજ્ઞાનાદિની શ્રદ્ધા. (૨) (ખ) જ્ઞાનીની ભક્તિ (ગ) જ્ઞાની ઉપર બહુમાન (ઘ) જ્ઞાન વડે દેખાડાયેલા અર્થોની સમ્યગ્ રીતે ભાવના કરવી. (ચ) વિધિપૂર્વક જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરવામાં અભ્યાસ, પ્રયત્ન પણ કરવો. જિન વડે કહેવાયેલો આ વિનય છે.

(૩) દર્શનમાં વિનય બે પ્રકારે છે. • સુશ્રુષાવિનય • અનાશાતના વિનય. સમ્યગ્દર્શન ગુણથી અધિક એવા આત્માઓને વિશે સુશ્રુષાવિનય કરાય છે. (એ નીચે પ્રમાણે છે.) (૪) (ક) સત્કાર (ખ) અભ્યુત્થાન (ગ) સન્માન (ઘ) આસન-અભિગ્રહ (ચ) આસન-અનુપ્રદાન (છ) કૃતિકર્મ (જ) અંજલિગ્રહ. (૫) (ઝ) આવતાં હોય ત્યારે સામે જવું (ટ) આવીને સ્થિર રહ્યા હોય તો પર્યુપાસના (પગદબાવવાદિરૂપ) કરવી (ઠ) એ જતા હોય તો પાછળ જવું. આ સુશ્રુષાવિનય છે.”

(ઉપર ગાથામાં બતાવેલા સુશ્રુષાવિનયનાં પ્રકારોનો સ્પષ્ટ અર્થ વૃત્તિમાં હવે દર્શાવે છે કે)

આમાં સત્કાર એટલે સ્તવના કરવી, વંદન કરવા વગેરે.

અભ્યુત્થાન એટલે એ ગુણાધિક મુનિ જેવા દેખાય કે તરત જ ઉભા થઈ જવું.

સન્માન એટલે વસ્ત્રપાત્રાદિ વડે પૂજન.

આસનાભિગ્રહ એટલે એ મુનિ ઉભા હોય, તો તરત આદરથી આસન લઈ આવવાપૂર્વક એમ કહેવું કે “અહીં બિરાજો”

આસન-અનુપ્રદાન એટલે એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને આસન લઈ જવું. (દર્શનાધિક મુનિ આપણી પાસેથી બીજા પાસે જાય, તો ત્યાં પણ એમને આસન પાથરી આપવું...)

કૃતિકર્મ વગેરે વિનયો પ્રગટ-અર્થવાળા છે. (કૃતિકર્મ એટલે પગનું પ્રક્ષાલન કરવું... વગેરે. અંજલિપ્રગ્રહ એટલે એમની સામે હાથ જોડીને ઉચિત વિનયપૂર્વક બેસવું તે. પર્યુપાસના એટલે પગ દબાવવા... વગેરે... બાકી બધું સ્પષ્ટ જ છે.)

અનાશાતના દર્શનવિનય વળી પંદર પ્રકારે છે.

તે આ પ્રમાણે, તીર્થંકર, ધર્મ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, કુલ, ગણ, સંઘ, સાંભોગિક, ક્રિયા, મતિજ્ઞનાદિ પંચક આ પંદરનો અનાશાતના વિનય સમજવાનો છે.

અહીં ભાવના = સ્પષ્ટ અર્થ એ છે કે તીર્થંકરની આશાતના ન કરવી. તીર્થંકર વડે કહેવાયેલ ધર્મની આશાતના ન કરવી... એમ સર્વત્ર સમજી લેવું. (અહીં ક્રિયા એટલે પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાઓ પણ સમજી શકાય. ઉપરાંત સ્યાદસ્તિ આત્મા નિત્યઃ આવું બોલનારાઓ ક્રિયાવાદી કહેવાયા છે, ત્યાં આત્માનાં અસ્તિત્વાદિરૂપ ક્રિયાઓ પણ ક્રિયા તરીકે દર્શાવી છે. એ પણ લઈ શકાય. એ પદાર્થોનું ખંડન કરવું એ પણ તે ક્રિયાની આશાતના છે...)

અરિહંતથી માંડીને કેવલજ્ઞાન સુધીના પદાર્થોની ભક્તિ કરવી, એમના પર બહુમાન કરવું, એમનો વર્ણવાદ (પ્રશંસા) કરવો. (ભક્તિનો અર્થ યથોચિત કરવો.)

દર્શનવિનય કહેવાઈ ગયો.

હવે ચારિત્રવિનય કહેવાય છે.

(૧) સામાયિકાદિ પાંચ ચારિત્રોની શ્રદ્ધા કરવી, કાયા વડે તેની સ્પર્શના કરવી. તથા ભવ્યજીવોની આગળ તેની પ્રરૂપણા કરવી.

(૨) આચાર્યાદિનો સર્વકાલ માટે મન, વચન, કાયા સંબંધી વિનય કરવો. અકુશલમનનો નિરોધ કરવો અને કુશલ મન, વચન, કાયાની ઉદીરણા કરવી.

(આ ચારિત્રવિનય કહેવાઈ ગયો.)

હવે ઔપચારિકવિનય કહેવાય છે.

તે સાત પ્રકારે છે.

(૧) નજીકમાં રહેવું, ઈચ્છાને અનુસરવું, કૃતિપ્રતિકૃતિ, કારિતનિમિત્તકરણ, દુઃખાર્તગવેષણા, (૨) દેશકાલજ્ઞાન, સર્વ અર્થોમાં અનુમતિ કહેવાયેલી છે. સંક્ષેપથી આ ઉપચારિકવિનય કહેવાયો.

(ઉપરના જ સાત પ્રકારના ઔપચારિક વિનયનો સ્પષ્ટ અર્થ હવે દર્શાવે છે.)

● નજીકમાં રહેવું એટલે એમ સમજવું કે આચાર્યના આદેશની ઈચ્છાવાળા શિષ્યો

કાયમ માટે આચાર્યની નજીકમાં જ રહેવું. (અદૂરાસન્ને- ઘણું દૂર પણ નહિ, અતિનજીક પણ નહિ એ રીતે નજીકમાં રહેવું. નજીકમાં હોય તો આચાર્ય એને આદેશ કરી શકે અને તો એ આદેશનું પાલન કરવાનો લાભ મળે.)

● આચાર્યની ઈચ્છાને અનુસરવું.

● કૃતપ્રતિકૃતિ એટલે “પ્રસન્ન થયેલા આચાર્ય મને સૂત્ર, અર્થ, તદ્દભય આપશે, કદાચ ન આપે તો પણ નિર્જરા તો થવાની જ છે.” એ પ્રમાણે વિચારી આહારાદિ વડે આચાર્યની સેવામાં યત્ન કરવો. (કૃત = શિષ્ય ગુરુની વૈયાવચ્ચ કરે તે. પ્રતિકૃતિ એટલે એના બદલામાં ગુરુ ભણાવે તે... આ રીતે કૃતપ્રતિકૃતિનો શબ્દાર્થ સમજવો. શિષ્ય વડે કૃતની = કરાયેલ વૈયાવચ્ચની પ્રતિકૃતિ = ગુરુ વડે કરાતી પ્રતિકૃતિ એટલે કે પ્રત્યુપકાર...)

● કારિતનિમિત્તકરણ એટલે આચાર્ય વડે જે શિષ્યને સારી રીતે અર્થપદો, પદાર્થો, શાસ્ત્રો ભણાવાયા છે. એ શિષ્યે વિશેષથી આચાર્ય પ્રત્યે વિનય વડે વર્તવું જોઈએ. (કેમકે આચાર્યશ્રી એ શિષ્ય ઉપર ઉપકાર કરી ચૂકેલા છે.) (કારિત એટલે ગુરુ વડે ભણાવાયું છે તે. તે નિમિત્તે શિષ્ય એમની વૈયાવચ્ચ કરે એ કારિતના નિમિત્તથી કરણ કહેવાય.) અને તેમના કાર્યો કરી આપવા જોઈએ.

બાકીના ભેદો પ્રસિદ્ધ છે.

(પ્રસિદ્ધ ભેદો તરીકે દુઃખાર્તગવેષણાદિ લેવાના છે. એમાં દુઃખથી આર્ત થયેલા એટલે કે રોગાદિથી પીડાતા ગુર્વાદિની કાળજી કરવી તે દુઃખાર્તગવેષણા ! દેશકાલજ્ઞાન એટલે ગુરુને કયો દેશ, કયો કાળ અનુકૂળ છે, એ દેશકાળને અનુસારે એમને કયું દ્રવ્ય અનુકૂળ છે... આ બધી જ માહિતી મેળવવી એ પણ એક પ્રકારનો વિનય છે. તથા સર્વાર્થેષુ અનુમતિ એટલે ગુરુ કોઈપણ આજ્ઞા કરે એ તમામે તમામ આજ્ઞાઓમાં સંમતિ જ આપવી, એમાં ના ન પાડવી. એ આ પણ એક વિનય છે.) વિનય કહેવાઈ ગયો.

इदानीं वैयावृत्यम्-तत्र व्यापृतभावो वैयावृत्यमिति, उक्तं च-“वेआवच्चं वावडभावो इह धम्मसाहणणिमित्तं । अण्णादियाण विहिणा संपायणमेस भावत्थो ॥१॥ आयरिअ उवज्झाए थेर तवस्सी गिलाणसेहाणं । साहम्मियकुलगणसंघसंगयं तमिह कायव्वं ॥२॥ तत्थ आयरिओ पंचविहो, तंजहा-पव्वावणायरिओ दिसायरिओ सुत्तस्स उद्देसणायरिओ सुत्तस्स समुद्देस्सणायरिओ वायणायरिओत्ति, उवज्झाओ पसिद्धो चेव, थेरो नाम जो गच्छस्स संठित्तिं करेइ, जाइसुअपरियायाइसु वा थेरो,

તવસ્સી નામ જો ઝગતવચરણરઓ, ગિલાણો નામ રોગાભિભૂઓ, સિલ્લગો ણામ જો અહુણા પલ્લઙઓ, સાહમ્મિઓ ણામ ંગો પલ્લયણઓ ણ લિંગઓ, ંગો લિંગઓ ણ પલ્લયણઓ, ંગો લિંગઓ વિ પલ્લયણઓ વિ, ંગો ણ લિંગઓ ણ પલ્લયણઓ, કુલગણસંઘા પસિલ્લા ચેવ ।

હવે વૈયાવચ્ચ કહેવાય છે.

તેમાં વ્યાપૃતભાવ ંટલે વૈયાવચ્ચ. ટુંકમાં ગુર્વાલિના કાર્યોમાં વિશેષથી પરોવાઈ જવું, વ્યાપારિત થઈ જવું ં વ્યાપૃતભાવ કહેવાય.

કહ્યું છે કે “(૧) વૈયાવચ્ચ ંટલે વ્યાપૃતભાવ ! ં જિનશાસનમાં ધર્મને સાધવાને માટે વિધિપૂર્વક અગ્નાલિનું દાન કરવું, સંપાદન કરવું તે વૈયાવચ્ચ છે. ં પ્રમાણે વૈયાવચ્ચશબ્દનો ભાવાર્થ છે. (ગુર્વાલિને ંન્નાલિ ંપીં, તો ંમાં ંપણાં પણ ધર્મની સિલ્લિ થાય ંને ગુર્વાલિને પણ શરીરાલિ સ્વસ્થ થવાથી ધર્મ કરવામાં ંનુકૂળતા ંવે. ંમ ંમના પણ ધર્મની સિલ્લિ થાય. ંમ ંને રીતે ધર્મને સાધવાને માટે ં વૈયાવચ્ચ કરાય.

અથવા તો ંવો અર્થ પણ થાય કે ધર્મનું સાધન શરીર છે, ંને તેનું નિમિત્ત વૈયાવચ્ચ છે. ંન્નાલિસંપાદનરૂપ વૈયાવચ્ચ ઢારા ગુર્વાલિનું શરીર ટકે છે, ં સ્પષ્ટ છે.)

(૨) તે વૈયાવચ્ચ ંહી ંચાર્ય-ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, તપસ્વી, ગ્લાન, શૈક્ષ, સાધર્મિક, કુલ, ગણ ંને સંઘસંબંધી કરવાનું છે. અર્થાત્ ંચાર્યલિનું વૈયાવચ્ચ કરવાનું છે.” (ં ંચાર્યલિનું જ ંત્રે વર્ણન કરે છે.)

● તેમાં ંચાર્ય પાંચ પ્રકારનાં છે.

તે ં પ્રમાણે

(૧) દીક્ષા ંપનાર ંચાર્ય

(૨) જેનું દિગ્બંધન થાય, તે દિગ્ચાર્ય (અર્થાત્ જે ંચાર્યનાં શિષ્ય તરીકે નામ જાહેર થાય તે.)

(૩) સૂત્રનો ઉદ્દેશો કરાવે તે ઉદ્દેશાચાર્ય.

(૪) સૂત્રનો સમુદ્દેશ કરાવે તે સમુદ્દેશાચાર્ય

(૫) વાયના ંપનાર વાયનાચાર્ય.

● ઉપાધ્યાય તો પ્રસિલ્લ જ છે.

● સ્થવિર એટલે ગચ્છની સંસ્થિતિને કરે. (ગચ્છને વ્યવસ્થિત કરે, ગચ્છનાં સાધુ અસ્થિર હોય તો સ્થિર કરે.)

અથવા તો જાતિ, શ્રુત, પર્યાય વગેરેમાં સ્થિર જાણવો. (ઉંમરથી મોટો એ જાતિસ્થવિર, વધુ ભણેલો શ્રુતસ્થવિર અને વધુ દીક્ષાપર્યાયવાળો પર્યાયસ્થવિર...)

● શિક્ષક એટલે જે હમણાં દીક્ષિત થયો હોય તે.

● સાધર્મિકમાં ચતુર્ભંગી થાય.

(૧) પ્રવચનથી સાધર્મિક છે, લિંગથી નથી (શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ)

(૨) લિંગથી સાધર્મિક છે, પ્રવચનથી નથી (નિલ્લવો...)

(૩) લિંગથી સાધર્મિક છે, પ્રવચનથી પણ સાધર્મિક છે. (સાચો સાધુ)

(૪) લિંગથી સાધર્મિક નથી, પ્રવચનથી સાધર્મિક નથી. (અજૈન ગૃહસ્થાદિ)

● કુલ, ગણ અને સંઘ પ્રસિદ્ધ જ છે.

इदानीं सज्ज्ञाओ, सो अ पंचविहो-वायणा पुच्छणा परिअट्टणा अणुप्पेहा धम्मकहा, वायणा नाम सिस्सस्स अज्झावणं, पुच्छणा सुत्तस्स अत्थस्स वा हवइ, परिअट्टणा नाम परिअट्टणंति वा अब्भस्सणंति वा गुणणंति एगद्धा, अणुप्पेहा नाम जो मणसा परिअट्टेइ णो वायाए, धम्मकहा णाम जो अहिंसाइलक्खणं सव्वण्णुपणीअं धम्मं अणुओगं वा कहेइ, एसा धम्मकहा । गतः स्वाध्यायः

હવે સ્વાધ્યાય કહેવાય છે.

તે પાંચ પ્રકારે છે. વાચન, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપેક્ષા, ધર્મકથા.

● વાચના એટલે શિષ્યને ભણાવવો તે.

● પૃચ્છા સૂત્રની કે અર્થની થાય. (પુસ્તકો ન હોવાથી, મૌખિક પઠન ચાલતું હોવાથી સૂત્રમાં શંકાદિ થાય તો ગુરુને પુછવું પડે. અર્થમાં તો પૃચ્છા સ્પષ્ટ જ છે.)

● પરિવર્તના એટલે પરિવર્તન કે અભ્યસન કે ગુણન આ સમાનાર્થી છે.

● અનુપેક્ષા એટલે મનથી પરાવર્તન = પુનરાવર્તન કરે, પણ વચનથી ન કરે તે.

● ધર્મકથા એટલે જે સાધુ અહિંસાદિલક્ષણવાળા સર્વજકથિત ધર્મને કહે તે કથન કે અનુયોગ, વ્યાખ્યાન એ ધર્મકથા !

સ્વાધ્યાય કહેવાઈ ગયો.

ઇદાનીં ધ્યાનમુચ્યતે—તત્પુનરાત્તાદિભેદાચ્ચતુર્વિધમ્, તદ્વથા—આર્તધ્યાનં રૌદ્રધ્યાનં
ધર્મધ્યાનં શુક્લધ્યાનં ચેતિ, તત્ર “રાજ્યોપભોગશયનાસનવાહનેષુ,
સ્ત્રીગન્ધમાલ્યમણિરત્નવિભૂષણેષુ । ઇચ્છાભિલાષમતિમાત્રમુપૈતિ મોહાદ્, ધ્યાનં તદાર્તમિતિ
તત્પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૧॥ સંછેદનૈર્દહનભઙ્ગનમારણૈશ્ચ, બન્ધપ્રહારદમનૈર્વિનિકૃન્તનૈશ્ચ । યો
યાતિ રાગમુપયાતિ ચ નાનુકમ્પાં, ધ્યાનન્તુ રૌદ્રમિતિ તત્પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૨॥
સૂત્રાર્થસાધનમહાવ્રતધારણેષુ, બન્ધપ્રમોક્ષગમનાગમહેતુચિન્તા । પચ્છેન્દ્રિયવ્યુપરમશ્ચ દયા
ચ ભૂતે, ધ્યાનં તુ ધર્મમિતિ તત્પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૩॥ યસ્યેન્દ્રિયાણિ વિષયેષુ
પરાઙ્મુખાનિ, સઙ્કલ્પકલ્પનવિકલ્પવિકારદોષૈઃ । યોગૈઃ સદા ત્રિભિરહો
નિભૃતાન્તરાત્મા, ધ્યાનોત્તમં પ્રવરશુક્લમિદં વદન્તિ ॥૪॥ આર્તૈર્તિર્યંગિ(ગ્ગ)તિસ્તથા
ગતિરથો ધ્યાને સુ રૌદ્રે સદા, ધર્મે દેવગતિઃ શુભં વત ફલં શુક્લે તુ જન્મક્ષયઃ । તસ્માદ્
વ્યાધિરુગન્તકે હિતકરે સંસારનિર્વાહકે, ધ્યાને શુક્લવરે રજઃપ્રમથને કુર્યાત્ પ્રયત્નં બુધઃ
॥૫॥” ઇતિ । ઉક્તં સમાસતો ધ્યાનં, વિસ્તરતસ્તુ ધ્યાનશતકાદવસેયમિતિ ।

હવે ધ્યાન કહેવાય છે.

તે ધ્યાન વળી આર્ત વંગેરે ભેદથી ચાર પ્રકારે છે.

તે આ પ્રમાણે, આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન.

તેમાં

● “રાજ્યોપભોગ, શયન, આસન, વાહનમાં તથા સ્ત્રી, ગન્ધમાલ્ય (સુગંધી
પુષ્પમાળાદિ), મણિ, રત્ન, વિભૂષણોમાં મોહના કારણે જીવ જે અતિવધુ પ્રમાણમાં
ઈચ્છાભિલાષને, તૃષ્ણાને પામે તે આર્તધ્યાન છે.” આ પ્રમાણે આર્તધ્યાનને જાણનારાઓ
તે ઈચ્છાભિલાષરૂપ આર્તધ્યાનને કહે છે. (તજ્ઞાઃ = આર્તધ્યાનજ્ઞાતાતરઃ,
તત્=આર્તધ્યાનં)

● “છેદવાની ક્રિયાઓ વડે, બાળવું, ભાગવું, મારવું એ ક્રિયાઓ વડે, બંધ-પ્રહાર-
દમનો વડે, કાપી નાંખવાની પ્રવૃત્તિઓ વડે જે રાગને પામે, અનુકંપાને ન પામે તેનું
ધ્યાન રૌદ્રધ્યાન છે.” આ પ્રમાણે રૌદ્રધ્યાનજ્ઞાતાઓ રૌદ્રધ્યાનને જણાવે છે (કહે છે.
દર્શાવે છે.)

● “સૂત્રાર્થને સાધવામાં અને મહાવ્રતોને ધારણ કરવામાં ધર્મધ્યાન છે. તથા બંધ
અને મોક્ષ રૂપ જે સંસારમાં ગમનના અને અગમનના હેતુઓ છે, તેની ચિંતા-ચિંતન

એ ધર્મધ્યાન છે. (બંધ એ સંસારમાં ગમનનું કારણ છે, અને કર્મનો મોક્ષ, ક્ષય એ સંસારમાં અગમનનું કારણ છે... આ બધા પદાર્થોનું ચિંતવન એ ધર્મધ્યાન છે. અથવા બંધ, મોક્ષ તથા ગમનાગમ હેતુ = સંસારમાં એકગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જવા-આવવા રૂપ પરિભ્રમણના હિસાદિ રૂપ કારણો... આ ત્રણનું ચિંતન એ ધર્મધ્યાન છે.) પાંચ ઈન્દ્રિયોને વિશેષથી કાબુમાં લેવી અને જીવો ઉપર દયા કરવી એ ધર્મધ્યાન છે” આ પ્રમાણે ધર્મધ્યાનને જાણનારાઓ એ ધર્મધ્યાનને દર્શાવે છે.

● જેની ઈન્દ્રિયો શબ્દાદિ વિષયોને વિશે સંકલ્પની કલ્પના અને વિકલ્પરૂપ વિકાર વગેરે દોષો વડે પરાક્ષુભ છે. તથા મન, વચન, કાયારૂપ ત્રણ યોગો વડે જેનો અન્તરાત્મા સ્થિર છે. વિદ્વાનો તે આત્માનાં આ ધ્યાનને બધા જ ધ્યાનોમાં ઉત્તમ-શ્રેષ્ઠ શુક્લધ્યાન કહે છે. (“મારે આ ખાવાનું જોઈએ જ છે. તો આમ મેળવાયું વગેરે વિચારો એ સંકલ્પની કલ્પના કહેવાય. તથા “હું આ ખાવું ? કે પેલું ખાઉં ? વગેરે વિચારો એ વિકલ્પરૂપી વિકારો છે. અથવા તો “હું આ સામે પડેલા રસગુલ્લા ખાઈ જાઉં ” વગેરે વિચારો એ સંકલ્પ, જ્યારે અશક્ય એવા પણ સુખો માટે “આ બધા મને મળશે...” એવી વિચારણા એ કલ્પના કહેવાય. “હું આ ખાઉં કે પેલું ખાઉં ? અથવા મને આ મળશે કે નહિ મળે ?... એ વિચારો પણ વિકલ્પ કહેવાય. વિષયોનાં ભોગ વખતે માનસિક તીવ્રલાલસાઓ એ વિકાર... આમ યથાયોગ્ય અર્થ વિચારવો.)

● આર્તધ્યાન કરવામાં તિર્યચગતિ થાય, રૌદ્રધ્યાન કરવામાં સદા અધોગતિ-નરકગતિ થાય. ધર્મધ્યાન કરવામાં ખરેખર દેવગતિ રૂપ શુભફલ મળે. શુક્લધ્યાન કરવામાં જન્મનો ક્ષય થાય. તેથી વ્યાધિ અને રોગનો અંત કરનાર, હિતકારી, સંસારમાંથી પાર ઉતારનાર, કર્મરજને ખતમ કરનાર શ્રેષ્ઠ શુક્લધ્યાનમાં બુધપુરુષે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(વ્યાધિ અને રોગ એ બે શબ્દો આમ તો સમાનાર્થી છે. છતાં કોઈક કોઈક અપેક્ષાએ એમની વ્યાખ્યામાં ભેદ પણ દર્શાવી શકાય. દા.ત. વ્યાધિ એટલે ઘા-ચાળો વગેરેરૂપ બાહ્યમુશ્કેલી અને રોગ એટલે તાવ-માથાનો દુઃખાવો વગેરેરૂપ આંતરમુશ્કેલી.. (વ્યાધિ એટલે આંતરિક દોષો અને રોગો એટલે શરીરાદિ બાહ્યદોષો...)

સંક્ષેપથી ધ્યાન કહેવાઈ ગયું.

વિસ્તારથી ધ્યાનશતકમાંથી જાણી લેવું.

સામ્પ્રતં વ્યુત્સર્ગઃ, સ ચ દ્વિધા-દ્રવ્યતો ભાવતશ્ચ, દ્રવ્યતશ્ચતુર્ધા-ગણશરીરોપધ્યાહાર-

ભેદાત્, ભાવતશ્ચિત્રઃ, ક્રોધાદિપરિત્યાગરૂપત્વાત્તસ્યેતિ, ઉક્તં ચ—“દલ્લે ભાવે અ તહા દુહા વિસગ્ગો ચઽવ્વિહો દલ્લે । ગણદેહોવહિભત્તે ભાવે કોહાદિચાઓ ત્તિ ॥૧॥ કાલે ગણદેહાણં અતિરિત્તાસુદ્ધભત્તપાણાણં । કોહાદયાણ સયયં કાયલ્લો હોઙ્ગ ચાઓ ત્તિ ॥૨॥” ઉક્તો વ્યુત્સર્ગઃ,

હવે વ્યુત્સર્ગ કહેવાય છે. (વ્યુત્સર્ગ એટલે ત્યાગ)

તે બે પ્રકારે છે. દ્રવ્યથી અને ભાવથી.

દ્રવ્યથી વ્યુત્સર્ગ ચાર પ્રકારે છે. ગણવ્યુત્સર્ગ, શરીરવ્યુત્સર્ગ, ઉપધિવ્યુત્સર્ગ અને આહારવ્યુત્સર્ગ. આમ ગણાદિ ચારભેદથી ચાર પ્રકારે છે.

ભાવથી વ્યુત્સર્ગ અનેક પ્રકારે છે. કેમકે ભાવવ્યુત્સર્ગ ક્રોધાદિદોષોનાં પરિત્યાગરૂપ છે. (અને ક્રોધાદિ દોષો અનેક હોવાથી તેના ત્યાગરૂપ વ્યુત્સર્ગ પણ અનેક પ્રકારનો બને.)

કહ્યું છે કે (૧) દ્રવ્યમાં અને ભાવમાં એમ બે પ્રકારે વ્યુત્સર્ગ છે. દ્રવ્યમાં ચાર પ્રકારે છે. ગણ, ઉપધિ, દેહ, ભોજન એ ચારની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારે છે. ભાવવ્યુત્સર્ગ એટલે ક્રોધાદિનો પરિત્યાગ કરવો તે.

(૨) યોગ્યકાળે ગચ્છ અને દેહનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. વધી પડેલા ભક્તપાનનો તથા અશુદ્ધ, દોષિત ભક્ત-પાનનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. ક્રોધાદિનો સતત ત્યાગ કરવાનો હોય છે. (શાસ્ત્રાધ્યયન થઈ જાય, શિષ્યો તૈયાર થઈ જાય, ગચ્છ સાચવનાર પણ તૈયાર થાય તે કાળે આચાર્ય ગચ્છનો ત્યાગ કરી જિનકલ્પ સ્વીકારે, શરીર ક્ષીણ થાય, આયુ અલ્પ હોય તો અનશન કરી દેહનો ત્યાગ કરે... અકાળે ગચ્છ-દેહનો ત્યાગ કરવાનો નથી, એ દર્શાવવા માટે કાલે શબ્દ લખેલો છે.

વ્યુત્સર્ગ કહેવાઈ ગયો. (આમ તો કાયોત્સર્ગ શબ્દ અભ્યન્તરતપ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, પણ એને બદલે વ્યુત્સર્ગ શબ્દ વધુ ઉચિત લાગે છે. કાયોત્સર્ગ એટલે કાયાનો ઉત્સર્ગ એમ એકજ ભેદ મળે. ગણનો ત્યાગ, ભક્તપાનાદિનો ત્યાગ વગેરે બધાનો સંગ્રહ કરવાનો રહી જાય. જ્યારે વ્યુત્સર્ગ શબ્દથી બધા જ લઈ શકાય. વ્યુત્સર્ગ એટલે ત્યાગ ! કોનો ત્યાગ ? એ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે કાયા, ગણ વગેરે બધી વસ્તુનો ત્યાગ ગણી શકાય.)

‘અર્ઘિભત્તરઓ તવો હોઙ્ગ’ત્તિ, इदं प्रायश्चित्तादि व्युत्सर्गान्तमनुष्ठानं
लौकिकैरनभिलक्ष्यत्वात्तन्त्रान्तरीयैश्च भावतोऽनासेव्यमानत्वान्મोक्षप्राप्त्यन्तर-

ફૂત્વાચ્ચાભ્યન્તરં તપો ભવતીતિ ગાથાર્થઃ ॥ શેષપદાનાં પ્રકટાર્થત્વાત્ સૂત્રપદસ્પર્શિકા નિર્યુક્તિકૃતા નોક્તા, સ્વધિયા તુ વિભાગે(ન)સ્થાપનીયેતિ ॥

નિર્યુક્તિગાથામાં લખ્યું છે કે અભિષતરઓ તવો હોઈ એનો ભાવાર્થ એ છે કે પ્રાયશ્ચિત્તથી માંડીને વ્યુત્સર્ગ સુધીનું આ અનુજ્ઞાન અભ્યન્તરતપ છે. કેમકે (૧) લૌકિકો એને જાણી શકતા નથી, તપ તરીકે ઓળખી શકતા નથી. (લૌકિકો પ્રાયશ્ચિત્તાદિને “આ તપ છે” એ પ્રમાણે નથી ઓળખતા.) (૨) અન્યધર્મીઓ આ બધાનું ભાવથી આસેવન કરતાં નથી. (કદાચ બાહ્યદષ્ટિએ દેખાય કે તેઓ પ્રાયશ્ચિત્તાદિ કરે છે, પણ એ ભાવપ્રાયશ્ચિત્તાદિ નથી બનતાં.)

(૩) આ પ્રાયશ્ચિત્તાદિ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું આંતરિકઅંગ-કારણ છે. (બાહ્યતપ અભ્યન્તરતપ દ્વારા મોક્ષકારણ છે. જ્યારે અભ્યન્તરતપ સાક્ષાત્ મોક્ષકારણ છે.)

(ધમ્મો મઙ્ગલં આ ગાથામાં ધર્મ-મંગલ વગેરે પદોનો અર્થ દર્શાવતી નિર્યુક્તિ ગાથાઓ તો નિર્યુક્તિકારે દર્શાવી દીધી, કે જે સૂત્રપદ-સ્પર્શિકા નિર્યુક્તિ કહેવાય. એમાં તપ પદની પણ સૂત્રપદસ્પર્શિકા નિર્યુક્તિગાથા કહેવાઈ ગઈ. હવે દેવા વિ તં... વગેરે પદોની સૂત્રપદસ્પર્શિકા નિર્યુક્તિ કહેવાઈ નથી. એટલે વૃત્તિકાર એનો ભાવાર્થ દર્શાવે છે કે) દેવા વિ તં. વગેરે જે બાકીનાં પદો છે, તેનો અર્થ પ્રગટ હોવાથી નિર્યુક્તિકારે એ પદોની સૂત્રપદસ્પર્શિકા નિર્યુક્તિ કહી નથી. આપણે આપણી બુદ્ધિ વડે = વિભાગ વડે સ્થાપિત કરવી. અર્થાત્ એક એક પદની જુદી જુદી નિર્યુક્તિગાથાઓ આપણે આપણી બુદ્ધિથી વિચારી લેવી.

અન્નાહ-‘ધર્મો મઙ્ગલમુત્કૃષ્ટમિત્યાદૌ ધર્મગ્રહણે સતિ અર્હિસાસંયમતપોગ્રહણમયુક્તં, તસ્યાર્હિસાસંયમતપોરૂપત્વાવ્યભિચારાદિતિ, ઉચ્યતે, ન, અર્હિસાદીનાં ધર્મકારણત્વાદ્ધર્મસ્ય ચ કાર્યત્વાત્કાર્યકારણયોશ્ચ કથશ્ચિદ્ભેદાત્, કથંચિદ્ભેદશ્ચ તસ્ય દ્રવ્યપર્યાયોભયરૂપત્વાત્, ઉક્તં ચ –“જાતિ પુઢવીવિસિદ્ધો ઘડોત્તિ જં તેણ જુજ્જઈ અણણ્ણો । જં પુણ ઘડુત્તિ પુવ્વં નાસી પુઢવીઈ તો અન્નો ॥૧॥”’ ઇત્યાદિ, ગમ્યાદિધર્મવ્યવચ્છેદેન તત્સ્વરૂપજ્ઞાપનાર્થં વાઽર્હિસાદિગ્રહણમદુષ્ટમિત્યલં વિસ્તરેણ ॥

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે “ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે.” એ વગેરે ગાથામાં તમે ધર્મ શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું જ છે, એટલે અર્હિસા, સંયમ અને તપ શબ્દનું ગ્રહણ કરવું અયોગ્ય છે. કેમકે ધર્મનો અર્હિસા-સંયમ તપોરૂપત્વ સાથે વ્યભિચાર નથી. અર્થાત્ ધર્મ અર્હિસા,

સંયમ અને તપરૂપ છે. જ્યાં જ્યાં ધર્મશબ્દ લઈએ, ત્યાં અહિંસા, સંયમ અને તપ આવી જ જાય. એટલે એ જુદા બતાવવાની જરૂર નથી. (એટલે ગાથામાં જે અહિંસા સંજમો ત્વો શબ્દ લખેલો છે, એ ન લખવો જોઈએ. (દા.ત. તીર્થકરો મહાન છે, પ્રભુવીર મહાન છે” એમ બોલીએ એટલે પ્રશ્ન થાય જ કે તીર્થકરોમાં પ્રભુવીર આવી જ ગયા, તો પછી “પ્રભુવીર મહાન છે” એમ બોલીએ એટલે પ્રશ્ન થાય જ કે તીર્થકરોમાં પ્રભુવીર આવી જ ગયા, તો પછી પ્રભુવીર મહાન છે” એ બોલવાની જરૂર જ નથી.)

એનો ઉત્તર આપે છે કે તમારી વાત બરાબર નથી. અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ધર્મનાં કારણ છે, અને ધર્મ કાર્ય છે. માટે ધર્મશબ્દ અને અહિંસાદિ શબ્દ.... એ બંનેનું ગ્રહણ કરવું જ પડે.

(પ્રશ્ન : ધર્મકાર્ય છે અને અહિંસાદિ કારણ છે એ વાત સાચી. પણ એટલે બંનેનું ગ્રહણ કરવું જ પડે એવું થોડું છે ? જેમ દીપક કારણ છે, પ્રકાશ કાર્ય છે. છતાં દીપકનું ગ્રહણ કરો તો પ્રકાશ એની મેળે સમજાઈ જ જાય. બંને અભિન્ન જેવા છે...)

ઉત્તર : કાર્ય અને કારણ વચ્ચે કોઈક અપેક્ષાએ ભેદ હોવાથી ધર્મ અને અહિંસાદિનું ગ્રહણ કરવું જરૂરી છે.

પ્રશ્ન : કાર્ય અને કારણ વચ્ચે કોઈક અપેક્ષાએ ભેદ છે એવું શી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર : ધર્મ એ દ્રવ્યપર્યાય ઉભયરૂપ હોવાથી ધર્મરૂપી કાર્ય અને અહિંસાદિરૂપ કારણો વચ્ચે કથંચિત્ ભેદ સિદ્ધ થાય છે.

કહ્યું છે કે “જે કારણથી ઘટ પૃથ્વી-માટીથી જુદો નથી (માટીથી તદ્દન જુદો એવો માટીઘટ અનુભવાતો જ નથી) તે કારણથી ઘટ પૃથ્વીથી અનન્ય = અભિન્ન છે. પણ જે કારણથી ઘટ બનતા પૂર્વે એજ માટી “ઘટ” એ પ્રમાણે ન હતી, તે કારણથી ઘટ પૃથ્વીથી જુદો છે.” (અહીં માટી કારણ છે, એ દ્રવ્ય છે. ઘટ કાર્ય છે, એ પર્યાય છે. એ બે વચ્ચે અપેક્ષાએ ભેદ અને અપેક્ષાએ અભેદ છે. એમ પ્રસ્તુતમાં અહિંસાદિ એ કારણ છે અને ધર્મ એ કાર્ય છે. એ બે વચ્ચે કથંચિદ્ ભેદ માની શકાય છે. જો કે માટી પણ અપેક્ષાએ પર્યાય છે છતાં અહીં અમુકદષ્ટિએ એને દ્રવ્ય કહેલ છે એમ જાણવું)

(પ્રશ્ન : માટીરૂપી કારણ એ દ્રવ્ય છે અને ઘટરૂપી કાર્ય પર્યાય છે જ્યારે અહીં અહિંસાદિરૂપ કારણ એ પર્યાય છે, ધર્મરૂપી કાર્ય એ દ્રવ્ય છે. એટલે માટીઘટનું દષ્ટાન્ત અહીં સંગત થતું નથી. અહિંસા અને ધર્મ વચ્ચે અવયવ-અવયવીભાવ છે. અહિંસાદિ ધર્મના અવયવ છે, ધર્મ અહિંસાદિનો અવયવી છે.)

ઉત્તર : અથવા તો એમ સમજવું કે જો માત્ર ધર્મશબ્દ જ લખે, તો અહિંસાદિ ધર્મની જેમ ગમ્ય વગેરે ધર્મ પણ ધર્મશબ્દથી લેવાઈ જાય, એ યોગ્ય નથી. લૌકિકધર્મ ધર્મ તરીકે નથી લેવાના, કેમકે એ ધર્મ મંગલ જ નથી. એટલે ગમ્ય વગેરે ધર્મોનો વ્યવચ્છેદ કરવા દ્વારા ધર્મનાં વાસ્તવિક સ્વરૂપને જણાવવાને માટે અહિંસાદિનું ગ્રહણ કરેલું છે અને એટલે તે ગ્રહણ અદ્યુષ્ટ છે. અર્થાત્ ધર્મશબ્દ લખવા છતાં એની સાથે અહિંસાદિશબ્દ લીધા છે, તે પણ યોગ્ય જ છે.

અહીં વિસ્તાર વડે સર્યું.

આહ-અહિંસાસંયમતપરૂપો ધર્મો મદ્ગલમુત્કૃષ્ટમિત્યેતદ્વચઃ કિમાજ્ઞા-સિદ્ધમાહોસ્વિદ્યુક્તિસિદ્ધમપિ ?, અત્રોચ્યતે, ઉભયસિદ્ધં, કુતો ?, જિનવચનત્વાત્, તસ્ય ચ વિનેયસત્ત્વાપેક્ષયાઽઽજ્ઞાદિસિદ્ધત્વાત્, આહ ચ નિર્યુક્તિકાર:-

જિનવચનં સિદ્ધં ચેવ મળ્લન કથ્યઈ ઉદાહરણં । આસજ્જ ડ સોયારં હેઠ્ઠવિ કહિંચિ મળ્લેજ્જા ॥૪૯॥

પ્રશ્ન : “અહિંસાસંયમતપરૂપ ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે” આ પ્રમાણેનું આ વચન શું આજ્ઞાસિદ્ધ છે ? કે પછી યુક્તિસિદ્ધિ પણ છે ? (જેમાં કોઈ તર્ક ન હોય, માત્ર “પ્રભુની આજ્ઞા છે, માટે સાચું” એ રીતે જે માનવાનું હોય તે આજ્ઞાસિદ્ધવચન કહેવાય. જ્યારે જે વચન તર્કથી સાચું કરાતું હોય તે યુક્તિસિદ્ધિ કહેવાય. એ ખ્યાલ રાખવો કે જે ખરેખર યુક્તિસિદ્ધ હોય તે આજ્ઞાસિદ્ધ તો હોયજ. એકલું યુક્તિસિદ્ધવચન કોઈજ ન હોય. માટે તો ત્યાં અપિ શબ્દ લખેલો છે.)

આમાં ઉત્તર અપાય છે.

ઉત્તર : આ વચન ઉભયસિદ્ધ છે. અર્થાત્ આજ્ઞાસિદ્ધ અને તર્કસિદ્ધ પણ છે.

પ્રશ્ન : કેવી રીતે ?

ઉત્તર : આ વચન જિનવચન છે, માટે તે ઉભયસિદ્ધ છે. (જે જે જિનવચન હોય તે તે ઉભયસિદ્ધ હોય, પ્રસ્તુતવચન પણ જિનવચન છે, માટે તે પણ ઉભયસિદ્ધ છે.)

(પ્રશ્ન : જો બધા જિનવચનો ઉભયસિદ્ધ હોય, તો શાસ્ત્રમાં જે અમુક ભેદો પાડેલા છે કે “અમુક વચનો આજ્ઞાસિદ્ધ અને અમુકવચનો યુક્તિસિદ્ધ એ ભેદ શી રીતે સંગત થશે ? કેમકે બધા જ વચનો ઉભયસિદ્ધ છે.)

ઉત્તર : જિનવચન વિનેય = વાળી શકાય = સમજાવી શકાય = વિનયવાળા જીવની

અપેક્ષાએ આજ્ઞાસિદ્ધ, યુક્તિસિદ્ધ બને છે. (બાકી પરમાર્થથી તો એ ઉભયસિદ્ધ જ હોય.) આશય એ કે શ્રોતા જો યુક્તિ સમજવા સમર્થ ન હોય, તો એને જિનવચન દર્શાવીને એમ કહેવાય કે “સર્વજ્ઞે આ વાત કરી છે. માટે સાચી છે.” એને યુક્તિ ન બતાવાય. જ્યારે જેઓ યુક્તિ સમજવા સક્ષમ હોય તેને યુક્તિ પણ કહેવાય. આમ અમુકની અપેક્ષાએ વચન આજ્ઞાસિદ્ધ બને, અમુકની અપેક્ષાએ યુક્તિસિદ્ધ પણ બને...

નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૪૯ ગાથાર્થ : જિનવચન સિદ્ધ જ છે. ક્યાંક ઉદાહરણ કહેવાય છે શ્રોતાને આશ્રયીને ક્યારેક હેતુ પણ કહેવાય.

વ્યાખ્યા—જિનાઃ પ્રાગ્નિરૂપિતસ્વરૂપાઃ તેષાં વચનં તદાજ્ઞયા સિદ્ધમેવ-સત્યમેવ પ્રતિષ્ઠિતમેવ અવિચાર્યમેવેત્યર્થઃ, કુતઃ ?, જિનાનાં રાગાદિરહિતત્વાત્, રાગાદિમતશ્ચ સત્યવચનાસમ્ભવાત્, ઉક્તં ચ—“રાગાદ્વા દ્વેષાદ્વા મોહાદ્વા વાક્યમુચ્યતે હ્યનૂતમ્ । यस્ય તુ નૈતે દોષાસ્તસ્યાનૂતકારણં કિં સ્યાત્ ? ॥૧॥” इत्यादि, तथापि तथाविधश्रोत्रपेक्षया तत्रापि भण्यते-क्वचिदुदाहरणम्, तथा आश्रित्य तु श्रोतारं हेतुरपि क्वचिद्वर्ण्यते, न तु नियोगतः, तुशब्दः श्रोतृविशेषणार्थः, किंविशिष्टं श्रोतारम् ?-पटुधियं मध्यमधियं च, न तु मन्दधियम् इति, तथाहि-पटुधियो हेतुमात्रोपन्यासादेव प्रभूतार्थाय गतिर्भवति, मध्यमधीस्तु तेनैव बोध्यते, न त्वितर इत्यर्थः । तत्र साध्यसाधनान्वयव्यतिरेक-प्रदर्शनमुदाहरणमुच्यते, दृष्टान्त इत्यर्थः, साध्यधर्मान्वयव्यतिरेकलक्षणश्च हेतुः, इह च हेतुमुल्लङ्घ्य प्रथममुदाहरणाभिधानं न्यायानुगतत्वात्तद्वलेनैव हेतोः साध्यार्थसाधक-त्वोपपत्तेः क्वचिद्धेतुमनभिधाय दृष्टान्त एवोच्यत इति न्यायप्रदर्शनार्थं वा, यथा गतिपरिणामपरिणतानां जीवपुद्गलानां गत्युपपत्त्यकारणम् । धर्मास्तिकायः, चक्षुष्मतो ज्ञानस्य दीपवत्, उक्तं च—“जीवानां पुद्गलानां च, गत्युपपत्त्यकारणम् । धर्मास्तिकायो ज्ञानस्य, दीपश्चक्षुष्मतो यथा ॥१॥” तथा क्वचिद्धेतुरेव केवलोऽभिधीयते न दृष्टान्तः, यथा मदीयोऽयमश्वो, विशिष्टचिह्नोपलब्ध्यन्यथानुपपत्तेरित्यलं प्रसङ्गेनेति गार्थाः ॥

ટીકાર્થ : જિન એટલે જેમનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહેવાઈ ગયેલું છે તે. તેઓનું જે વચન છે, તે આજ્ઞા વડે સિદ્ધ જ છે, સત્ય જ છે, પ્રતિષ્ઠિત જ છે, અવિચાર્ય જ છે. (એમાં કોઈ જ વિચાર નહિ કરવાનો. એ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે, એટલે સાચું જ માની લેવાનું)

પ્રશ્ન : એ કેમ સાચું જ છે ?

ઉત્તર : કેમકે જિનેશ્વરો રાગાદિરહિત છે. એટલે તેમનું વચન સાચું જ હોય.

પ્રશ્ન : જિન રાગાદિરહિત છે, એટલે જિનવચન સત્ય કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર : જે રાગાદિવાળા હોય એને સત્યવચનનો સંભવ નથી, એટલે કે રાગાદિવાળાનું જ વચન અસત્ય બને. કહ્યું છે કે રાગથી, દ્વેષથી કે મોહથી ખોટું વાક્ય કહેવાય છે. જેને આ દોષો નથી. તેને અસત્યનું કારણ શું થાય ? વગેરે.

પ્રશ્ન : જો જિનવચન સાચું જ હોય, તો એને સાચું સાબિત કરવા દૃષ્ટાન્તાદિ બતાવવાની શી જરૂર?

ઉત્તર : જિનવચન સાચું હોવા છતાં પણ તેવા પ્રકારના શ્રોતાની અપેક્ષાએ સાચા એવા પણ જિનવચનમાં કોઈક સ્થાને ઉદાહરણ કહેવાય છે. તથા શ્રોતાને આશ્રયીને ક્યાંક હેતુ પણ કહેવાય છે. પણ નિયોગથી = એકાંતથી દૃષ્ટાન્ત હેતુ કહેવા જ એવું નથી.

ગાથામાં જે આસજ્જ ડ માં તુ છે. તે શ્રોતાનું એક વિશેષણ દર્શાવવા માટે છે.

પ્રશ્ન : કેવા પ્રકારનાં વિશેષણવાળા શ્રોતાની અપેક્ષાએ ઉદાહરણાદિ કહેવાય છે ?

ઉત્તર : પદુ-ત્રીવ્રબુદ્ધિવાળા અને મધ્યમબુદ્ધિવાળા શ્રોતાની અપેક્ષાએ ઉદાહરણાદિ કહેવાય છે. પરંતુ મંદબુદ્ધિની અપેક્ષાએ નહિ.

તે આ પ્રમાણે-ત્રીવ્રબુદ્ધિવાળાઓની હેતુમાત્રનો ઉપન્યાસ = કથન કરવાથી જ પ્રભૂત-અર્થને માટે ગતિ થાય છે. (અર્થાત્ ત્રીવ્રબુદ્ધિવાળાઓને દૃષ્ટાન્તાદિ કહેવાની જરૂર નહિ, માત્ર “અહીં ધૂમ છે” એમ માત્ર હેતુનું કથન કરીએ કે તરત જ “અહીં અગ્નિ છે.” એ પ્રમાણે બોધ એમને થઈ જ જાય.)

જે મધ્યમબુદ્ધિવાળો છે, તે તો દૃષ્ટાન્ત વડે જ બોધ પમાડાય છે. અર્થાત્ એ માત્ર હેતુકથનથી બોધ ન પામે પણ સાથે દૃષ્ટાન્ત આપીએ તો એ તેના વડે બોધ પામે (તેનૈવ બોધ્યતે... એ પ્રમાણે પાઠ છે, પણ દૃષ્ટાન્તેનૈવ બોધ્યતે એવો પાઠ વધુ સંગત જણાય છે. જો તેનૈવ બોધ્યતે એ પાઠ માનીએ, તો મધ્યમબુદ્ધિરપિ એવો પાઠ વધુ સંગત ગણાય. જેથી પદુબુદ્ધિ હેતુ વડે બોધ કરાય, મધ્યમબુદ્ધિ પણ હેતુ વડે જ બોધ કરાય એમ સંગત અર્થ નીકળે. પણ એમ કરવામાં પદુથી અને મધ્યમથી વચ્ચે ભેદ ન રહે. અને “દૃષ્ટાન્તનું કથન કરવું.” એ વાત કહેવાની રહી જ જાય. એટલે દૃષ્ટાન્તેનૈવ પાઠ સંગત લાગવાથી એ પ્રમાણે અર્થ લીધો છે.)

પણ જે ઈતર=જઘન્યબુદ્ધિવાળો છે, તે હેતુ અને દૃષ્ટાન્ત વડે પણ બોધ ન પામે. એટલે જ શ્રોતા તરીકે પદુથી, મધ્યમથી એમ બે જ લેવા.

(પ્રશ્ન : હેતુ અને ઉદાહરણની વાત આવી છે, તેમાં ઉદાહરણ એટલે શું ?)

ઉત્તર : સાધ્ય અને સાધનનાં અન્વય અને વ્યતિરેકનું પ્રદર્શન એ ઉદાહરણ કહેવાય. (અન્વય=સદ્ભાવ, વ્યતિરેક = અભાવ. “મહાનસમાં ધૂમ-વહ્નિ છે” આમ દર્શાવવું એ સાધ્ય અને સાધનનાં અન્વયનું પ્રદર્શન છે. જ્યારે “હ્રદમાં વહ્નિ નથી, ધૂમ પણ નથી” આમ દર્શાવવું એ સાધ્ય અને સાધનનાં વ્યતિરેકનું પ્રદર્શન છે. આ પ્રદર્શન એ જ ઉદાહરણ કહેવાય.)

ઉદાહરણ એટલે દષ્ટાન્ત.

સાધ્યધર્મની સાથે અન્વય અને વ્યતિરેક એ જ લક્ષણ છે જેનું એવો જે પદાર્થ હોય તે હેતુ બને. (વહ્નિ સાધ્યધર્મ છે. વહ્નિ હોય ત્યાં જ ધૂમ હોય છે, એ રીતે ધૂમનો વહ્નિ સાથે અન્વય છે. અને વહ્નિનાં અભાવમાં ધૂમનો અભાવ જ હોય એ ધૂમને વહ્નિ સાથે વ્યતિરેક છે. આમ ધૂમ સાધ્યધર્મ સાથે અન્વયવ્યતિરેકલક્ષણવાળો બન્યો માટે ધૂમ એ હેતુ કહેવાય. તથા સાધ્યને ધર્મ કહ્યો છે, કેમકે પર્વતાદિ રૂપ પક્ષમાં, ધર્મીમાં એને સિદ્ધ કરવાનો હોય છે, એટલે તે ધર્મ વિશેષણ, રહેનાર, આધેય તરીકે દર્શાવાયો છે.)

(પ્રશ્ન : અનુમાનમાં પહેલાં હેતુનું અને પછી દષ્ટાન્તનું કથન કરાય છે. દા.ત. પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ મહાનસવત્ અહીં ધૂમ હેતુ પહેલાં જણાવેલો છે અને મહાનસ દષ્ટાન્ત પછી બતાવાય છે. જ્યારે પ્રસ્તુત ૪૯મી ગાથામાં પહેલાં ઉદાહરણ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને પછી હેતુ શબ્દનો. તો એ શી રીતે યોગ્ય ગણાય ?)

ઉત્તર : અહીં ૪૯મી ગાથામાં હેતુનું ઉલ્લંઘન કરીને પહેલા ઉદાહરણનું કથન કર્યું છે તે એટલા માટે કે (૧) ઉદાહરણ ન્યાયથી અનુગત છે. અર્થાત્ જ્યાં ધૂમ ત્યાં વહ્નિ... એ વ્યાપ્તિરૂપ ન્યાય આ દષ્ટાન્તમાં છે, અને એ ઉદાહરણમાં રહેલ ન્યાયનાં બલથી જ ધૂમાદિ હેતુ વહ્નિરૂપ સાધ્યપદાર્થના સાધક બની શકે છે. જો ન્યાય ન હોય, તો ધૂમ વહ્નિસાધક તરીકે ન સંભવે. આમ ન્યાયની મુખ્યતા હોવાથી અને દષ્ટાન્ત ન્યાયવાન્ હોવાથી પ્રથમ દષ્ટાન્તનું કથન કરાયેલ છે.

(૨) અથવા તો ગ્રન્થકાર એવો ન્યાય દર્શાવવા માંગે છે કે “બધી જગ્યાએ હેતુ કહેવો જ પડે એમ નહિ પરંતુ કોઈક જગ્યાએ હેતુનું કથન કર્યા વિના માત્ર દષ્ટાન્ત જ કહેવાય છે.” આમ આ ન્યાય દર્શાવવા માટે જ જાણી જોઈને નિર્યુક્તિકારે પ્રથમ હેતુને બદલે ઉદાહરણનું કથન કરી દીધું છે.

(પ્રશ્ન : હેતુ વિના પણ ઉદાહરણ કહી શકાય, એવું તમે દર્શાવી શકશો ?)

ઉત્તર : જુઓ. આ પ્રમાણે અનુમાન થાય છે કે ગતિરૂપી પરિણામથી પરિણત થયેલા જીવો અને પુદ્ગલોને ગતિ કરવામાં સહાયક ધર્માસ્તિકાય છે. જેમ ચક્ષુવાળાને જ્ઞાન કરવામાં દીપક સહાયક બને છે તેમ. (ગતિપરિણામપરિણત એટલે ગમનક્રિયા કરવા અભિમુખ બનેલાં જીવપુદ્ગલો)

કહ્યું છે કે - ‘જીવો અને પુદ્ગલોને ગતિ કરવામાં ઉપષ્ટભ-સહાય કરનાર ધર્માસ્તિકાય છે જેમ ચક્ષુવાળાને જ્ઞાન કરવામાં દીપક સહાયક બને છે.’ (અહીં માત્ર દષ્ટાન્ત જ દર્શાવાયું છે, હેતુ દેખાડાયો નથી.)

તથા કોઈક સ્થળે માત્ર હેતુ જ કહેવાય છે, દષ્ટાન્ત નહિ. દા.ત. આ અશ્વ મારો છે. જો એ મારો ન હોય તો એના ઉપર જે વિશિષ્ટચિહ્નનાં દર્શન થાય છે, તે ન ઘટે, માટે એ મારો છે. (અન્યથા- જો એ મારો ન હોય તો... ઘોડા ઉપર માણસે અમુક ચોક્કસ નિશાની હોય તો એ એના દ્વારા પોતાના ઘોડાને ઓળખી શકે. પણ અહીં “આવી નિશાનીવાળા જે જે હોય, તે બધા મારા” એમ કોઈ દષ્ટાન્ત આપી શકતો નથી. કેમકે આવી નિશાની માત્ર પોતાના એક જ ઘોડા પર છે. એટલે બીજી કોઈપણ વસ્તુ એ દષ્ટાન્ત તરીકે દેખાડી શકતો નથી કે જેમાં નિશાની અને મદીયત્વને એ દર્શાવી શકે.) હવે આ વિષયમાં પ્રસંગ વડે = આવી પડેલાં પદાર્થને વધુ કહેવા વડે સર્પું.

તથા —

કત્થઈ પંચાવયવં દસહા વા સવ્વહા ન પહિસિદ્ધં । ન ય પુણ સવ્વં ભણ્ણઈ હંદી સવિઆરમક્કયાયં ॥૫૦॥

તથા

નિર્યુક્તિ-૫૦ ગાથાર્થ : ક્યાંક પંચ અવયવવાળું વાક્ય કહેવાય છે, ક્યાંક દશ અવયવવાળું કહેવાય છે. બધું જ કહેવાતું નથી. ખરેખર પ્રતિપક્ષપૂર્વક દષ્ટાંત કહેવાયું છે.

વ્યાખ્યા-શ્રોતારમેવાઙ્ગીકૃત્ય ક્વચિત્પજ્ઞાવયવં ‘દશધા વે’તિ ક્વચિદ્દશાવયવં, ‘સર્વથા’ ગુરુશ્રોત્રપેક્ષયા ન પ્રતિષિદ્ધમુદાહરણાદ્યભિધાનમિતિ વાક્યશેષઃ, યદ્યપિ ચ ન પ્રતિષિદ્ધં તથાપ્યવિશેષેણૈવ, ન ચ પુનઃ સર્વં ભણ્યતે ઉદાહરણાદિ, કિમિત્યત આહ-‘હંદી સવિઆરમક્કયાયં’ હન્દીત્યુપપ્રદર્શને, કિમુપપ્રદર્શયતિ ?, યસ્માદિહાન્યત્ર ચ શાસ્ત્રાન્તરે ‘સવિચારં’ સપ્રતિપક્ષમાખ્યાતં સાકલ્યત ઉદાહરણાદ્યભિધાનમિતિ ગમ્યતે, પજ્ઞાવયવાશ્ચ

પ્રતિજ્ઞાદયઃ, યથોક્તમ્—“પ્રતિજ્ઞાહેતૂદાહરણોપનયનિગમનાન્યવચવાઃ” (ન્યાયદ૦ ૧-૧-૩૨) । દશ પુનઃ પ્રતિજ્ઞાવિભક્ત્યાદયઃ, વક્ષ્યતિ ચ —“તે ડ પઙ્ગણવિહત્તી” ઇત્યાદિ । પ્રયોગાશ્ચૈતેષાં લાઘવાર્થમિહૈવ સ્વસ્થાને દર્શયિષ્યામ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : શ્રોતાને જ આશ્રયીને ક્યાંક પંચ અવયવવાળું તો ક્યાંક દશ અવયવવાળું વાક્ય કહેવાય છે. પરંતુ સર્વથા એટલે કે ગુરુ અને શ્રોતાની અપેક્ષાએ ઉદાહરણાદિનું અભિધાન પ્રતિષિદ્ધ નથી. (આશય એ છે કે ગુરુને દૃષ્ટાન્તાદિ આવડતાં હોય અને કહેવાની અનુકૂળતા પણ હોય તથા શિષ્ય સમજવા માટે લાયક હોય તો ગુરુ શિષ્યને ઉદાહરણાદિનું કથન કરે. “ઉદાહરણાદિ ન જ કહેવા” એવો એકાંત નિષેધ નથી. ગુરુ-શ્રોતાની અપેક્ષાએ ઉદાહરણાદિ અભિધાન પણ માન્ય જ છે.)

(ગાથામાં ન પઙ્ગસિદ્ધં લખેલ છે, પણ “શું પ્રતિષિદ્ધ નથી ?” એ લખેલ નથી. એટલે વૃત્તિકાર કહે છે કે) ઉદાહરણાદિ અભિધાન એ પ્રમાણે વાક્યશેષ સમજવો. અર્થાત્ આટલું ઉપરનાં વાક્યમાં બહારથી લાવવું.

(પ્રશ્ન : જો પ્રતિષિદ્ધ નથી, તો બધે જ ઉદાહરણાદિ કહેવા જ જોઈએ ને ? એમાં વાંધો શું ?)

ઉત્તર : જો કે પ્રતિષેધ નથી કર્યો એ વાત સાચી, તો પણ એ સામાન્યથી જ અપ્રતિષિદ્ધ છે. વિશેષથી અપ્રતિષિદ્ધ નથી. (અર્થાત્ “ઉદાહરણાદિ કહેશો. તો ચાલશે. વાંધો નથી.” એમ કહેલ છે. પણ “ઉદાહરણ કહેવા જ પડશે” એમ કહેલ નથી એ આનો સાર છે.)

(એ જ વાત સ્પષ્ટ રીતે કરે છે કે) ઉદાહરણાદિ બધું જ કહેવાનું એમ નહિ.

પ્રશ્ન : આવું તમે શી રીતે કહી શકો ?

ઉત્તર : જે કારણથી આ શાસ્ત્રમાં અને બીજા શાસ્ત્રમાં પ્રતિપક્ષપૂર્વક સાકલ્યથી ઉદાહરણાદિનું અભિધાન કહેવાયેલ છે. (આશય એ છે કે સાકલ્યથી = બધા જ અવયવો સહિત ઉદાહરણાદિનું અભિધાન કરવાનું પણ જણાવ્યું છે, અને એનો પ્રતિપક્ષ એટલે કે સાકલ્યથી ઉદાહરણાદિ-અભિધાન ન કરવાનું પણ જણાવ્યું છે. આમ બેય વાત જણાવેલ હોવાથી એકેયમાં એકાંત ન મનાય.)

● હિન્દિ શબ્દ ઉપપ્રદર્શનમાં છે. એ શબ્દ શું ઉપપ્રદર્શન કરે છે ? એ દર્શાવે છે કે “આ શાસ્ત્રમાં અને અન્યશાસ્ત્રમાં હિન્દિ થી આટલી વાત દર્શાવાય છે.

● સપ્રતિપક્ષમાખ્યાતં લખેલ છે, પણ શું આખ્યાત છે ? એ દર્શાવેલ નથી. એટલે વૃત્તિકાર લખે છે કે સાકલ્યત ઉદાહરણાદ્યભિધાનં એટલું તમારે સ્વયં સમજી લેવું

પ્રશ્ન : પણ પંચાવયવ ક્યા છે ?

ઉત્તર : પ્રતિજ્ઞા વગેરે એ પાંચ અવયવો છે.

કહ્યું છે કે “(૧) પ્રતિજ્ઞા (૨) હેતુ (૩) ઉદાહરણ (૪) ઉપનય (૫) નિગમન એ પાંચ અવયવો છે.”

પ્રશ્ન : દશ અવયવો ક્યા છે ?

ઉત્તર : પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિ વગેરે દશ અવયવો છે. આગળ તે **ઉ પઙ્ગણ...** એ કથન દ્વારા ૧૦ અવયવો કહેશે.

એ પાંચ અને દશ અવયવોનાં પ્રયોગો આ ૪ ગ્રન્થમાં લાઘવને માટે સ્વસ્થાને દેખાડશું. (અત્યારે જે દેખાડીએ અને એનું ખરેખર સ્થાન આવે ત્યારે પણ દેખાડીએ તો એમાં ગૌરવ થાય. એટલે ટુંકાણમાં પતે, એ માટે અત્યારે ન કહેતાં જ્યારે તેની પ્રરૂપણા કરવાનો અવસર આવશે ત્યારે કહીશું.)

સામ્પ્રતં યદુક્તમ્ — “જિણવયણં સિદ્ધં ચેવ ભણ્ણઈ કત્થઈ ઉદાહરણં” इत्यादि, तत्रोदाहरणहेत्वोः स्वरूपाभिधित्सयाऽऽह—

तत्थाहरणं दुविहं चउव्विहं होइ एकमेकं तु ॥ हेऊ चउव्विहो खलु तेण उ साहिज्जए अत्थो ॥५१॥

પૂર્વે કહી ગયા કે “જિનવયન સિદ્ધ જ છે. ક્યાંક ઉદાહરણ કહેવાય છે.” હવે તે જ ઉદાહરણ અને હેતુનાં સ્વરૂપને કહેવાની ઈચ્છાથી કહે છે કે —

નિર્યુક્તિ-૫૧ ગાથાર્થ : તેમાં ઉદાહરણ બે પ્રકારે છે. તે એક એક ચાર પ્રકારે છે. હેતુ ચાર પ્રકારે છે. તેના વડે અર્થ સિદ્ધ કરાય છે.

વ્યાખ્યા-તત્રશબ્દો વાક્યોપન્યાસાર્થો નિર્ધારણાર્થો વા, ઉદાહરણં પૂર્વવત્, તત્ત્વ મૂલભેદતો ‘**દ્વિવિધં**’ દ્વિપ્રકારં, ચરિતકલ્પિતભેદાત્, ઉત્તરભેદતસ્તુ ચતુર્વિધં ભવતિ, તયોર્દ્વયોરેકૈકમુદાહરણમાહરણ ૧તદ્દેશરતદ્દોષોરૂપન્યાસ૪ભેદાત્, તત્ત્વ વક્ષ્યામઃ, તથા હિનોતિ-ગમયતિ જિજ્ઞાસિતધર્મવિશિષ્ટાનર્થાનિતિ હેતુઃ, સ ‘**ચતુર્વિધઃ**’ ચતુષ્પ્રકારઃ, ખલુશબ્દો વ્યક્તિભેદાદનેકવિધશ્ચેતિ વિશેષણાર્થઃ, તુશબ્દસ્ય પુનઃશબ્દાર્થત્વાત્ તેન

પુનર્હેતુના સાધ્યાર્થાવિનાભાવબલેન 'સાધ્યતે' નિષ્પાદ્યતે જ્ઞાપ્યતે વા 'અર્થઃ' પ્રતિજ્ઞાર્થ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : ગાથામાં રહેલો ત્રણ શબ્દ વાક્યનો ઉપન્યાસ કરવા માટે છે. અથવા તો નિર્ધારણ માટે છે. (કેટલાંક શબ્દોનો વપરાશ ક્યાંક એવી રીતે થતો હોય છે કે જેમાં એનો સ્વતંત્ર કોઈ અર્થ ન હોય, છતાં એ બોલ્યા પછી જ વાક્યની શરુઆત સંગત થતી હોય... ત્યારે તે શબ્દો વાક્યોપન્યાસ માટે વપરાયેલા ગણાય. નિર્ધારણ એટલે નિશ્ચય ! ઉદાહરણાદિ પદાર્થમાં નિશ્ચયાત્મકતા દેખાડવા માટે ત્રણ શબ્દ છે.

ઉદાહરણ શબ્દ પૂર્વની જેમ સમજવો.

તે ઉદાહરણ મૂલભેદથી બે પ્રકારે છે. ચરિતઉદાહરણ અને કલ્પિતઉદાહરણ એમ બે ભેદ દ્વારા તેના મૂલભેદ બે છે.

ઉત્તરભેદથી એ ચાર પ્રકારે છે.

આ મૂલભેદના જે બે ઉદાહરણ કહ્યા, તેમાં એક-એક ઉદાહરણ ચાર પ્રકારે છે.

(૧) આહરણ (૨) તદ્દેશ (૩) તદ્દોષ (૪) ઉપન્યાસ. તે અમે આગળ કહીશું.

(હવે હેતુની વ્યાખ્યા કરે છે કે) હેતુ શબ્દ હિ ધાતુ પરથી બનેલો છે. હિ ધાતુનો અર્થ જણાવવું - બોધ કરાવવો. એમ પણ થાય. જે વસ્તુ જિજ્ઞાસિતધર્મથી વિશિષ્ટ એવા અર્થને જણાવે તે હેતુ ! (પર્વતમાં વહિન છે કે નહિ ? એ જાણવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે જિજ્ઞાસિત-જાણવા માટે ઈચ્છાયેલ ધર્મ વહિન બને. એનાથી વિશિષ્ટ એવો પર્વત બને. ધૂમ “પર્વતો વહિનમાન્” આ પદાર્થને જણાવે છે એટલે ધૂમ જિજ્ઞાસિતધર્મથી વિશિષ્ટ એવા અર્થોને જણાવનાર બને છે માટે તે હેતુ કહેવાય.)

તે હેતુ ચાર પ્રકારે છે.

ગાથામાં રહેલો **ખલુ** શબ્દ વિશેષઅર્થ દર્શાવવા માટે છે. એ વિશેષઅર્થ આ પ્રમાણે છે કે હેતુ ભલે ચાર પ્રકારનો કહ્યો, બાકી વ્યક્તિભેદની અપેક્ષાએ તો અનેક પ્રકારનો છે. (દા.ત. ઘણાં ધૂમોને ધૂમ તરીકે એક હેતુ પણ કહેવાય અને દરેક ધૂમ જુદો જુદો હોવાથી હજારો ધૂમો હજારો હેતુ બને. એમ સર્વત્ર સમજી લેવું.)

ગાથામાં જે **તુ** શબ્દ છે, એ **પુનઃ** ના અર્થમાં છે. એટલે અર્થ આ પ્રમાણે થશે કે તે વળી હેતુ વડે સાધ્યાર્થ સાથે અવિનાભાવનાં બલ દ્વારા (સાધ્ય વિના ન રહેવાપણું એ સાધ્યાર્થાવિનાભાવ કહેવાય) પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ નિષ્પાદન કરાય છે. અથવા તો જણાવાય છે.

(પર્વતો વહ્નિમાન્ આ પ્રતિજ્ઞા છે, તેનો અર્થ વહ્નિ એ પ્રતિજ્ઞાર્થ કહેવાય. એ જ સાધ્યાર્થ કહેવાય. તથા નિષ્પાદ્યતે નો અર્થ ઉત્પન્ન કરાય છે" એમ જો કરીએ તો ધૂમ વડે વહ્નિ ઉત્પન્ન કરાતો ન હોવાથી પદાર્થ સ્પષ્ટ રહે. એટલે વૃત્તિકારે જ "જ્ઞાપ્યતે વા" શબ્દ દ્વારા બીજો વિકલ્પ દર્શાવ્યો છે. "જજ્ઞાવાય છે" એ અર્થ લેવામાં વાંધો નથી. ધૂમ વડે વહ્નિ જજ્ઞાવાય તો છે જ.)

સામ્પ્રતં નાનાદેશજવિનેયગણહિતાયોદાહરણૈકાર્થિકપ્રતિપિપાદયિષયાઽઽહ-

નાયમુદાહરણંતિઅ દિદ્વંતોવમ નિદરિસણં તહય । એગદ્વં તં દુવિહં ચઽવ્વિહં ચેવ નાયવ્વં ॥૫૨॥

હવે જુદા જુદા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શિષ્યોનાં સમૂહનાં હિતને માટે ઉદાહરણ શબ્દનાં સમાનાર્થીઓનું પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૫૨ ગાથાર્થ : જ્ઞાત, ઉદાહરણ, દષ્ટાન્ત, ઉપમા, નિદર્શન આ સમાનાર્થી શબ્દો છે. તે બે પ્રકારનો અને ચાર પ્રકારનો જાણવો.

વ્યાખ્યા-જ્ઞાયતેઽસ્મિન્ સતિ દાર્ષ્ટાન્તિકોઽર્થ ઇતિ જ્ઞાતમ્, અધિકરણે નિષ્ણાપ્રત્યયઃ, તથોદાહ્રિયતે પ્રાબલ્યેન ગૃહ્યતેઽનેન દાર્ષ્ટાન્તિકોઽર્થ ઇતિ ઉદાહરણમ્, દ્રષ્ટમર્થમન્તં નયતીતિ દ્રષ્ટાન્તઃ, અતીન્દ્રિયપ્રમાણાદૃષ્ટં સંવેદનનિષ્ઠાં નયતીત્યર્થઃ, ઉપમીયતેઽનેન દાર્ષ્ટાન્તિકોઽર્થ ઇત્યુપમાનમ્, તથા ચ 'નિદર્શનં' નિશ્ચયેન દર્શયતેઽનેન દાર્ષ્ટાન્તિક એવાર્થ ઇતિ નિદર્શનમ્, 'એગદ્વં'તિ ઇદમેકાર્થમ્ એકાર્થિકજાતમ્, ઇદં ચ તત્પ્રાગુપન્યસ્તં દ્વિવિધમુદાહરણં ચતુર્વિધં ચૈવાઙ્ગીકૃત્ય જ્ઞાતવ્યં પ્રત્યેકમપિ, સામાન્યવિશેષયોઃ કથચ્છિદેકત્વાદ્, અત એવ સામાન્યસ્થાપિ પ્રાધાન્યચ્છાપનાર્થમેકવચનાભિધાનમ્ એકાર્થમિતિ, અત્ર બહુ વક્તવ્યં તત્તુ નોચ્યતે ગ્રન્થવિસ્તરભયાદ્, ગમનિકામાત્રમેવૈતદિતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : (૧) આ હોતે છતે દાર્ષ્ટાન્તિક એવો અર્થ જણાય છે એ પ્રમાણે એ જ્ઞાત કહેવાય. (મહાનસ છે, માટે જ પર્વતમાં વહ્નિરૂપ દાર્ષ્ટાન્તિક અર્થ જણાય છે.) જ્ઞાતાતુને જે ત (નિષ્ણાપ્રત્યય) લાગ્યો છે, તે અધિકરણ અર્થમાં લાગેલો છે. (માટે જ સપ્તમીમાં શબ્દ ખોલ્યો છે.) (૨) ઉદાહરણ કરાય છે એટલે કે પ્રબલતાથી ગ્રહણ કરાય છે દાર્ષ્ટાન્તિક અર્થ આના વડે એ ઉદાહરણ. (મહાનસ વડે વહ્નિ પ્રબલતાથી, દૃઢતાથી ગ્રહણ કરાય છે. માટે મહાનસ ઉદાહરણ કહેવાય.) (૩) જોવાયેલા અર્થને અંત પમાડે

તે દૃષ્ટાન્ત. સાર એ છે કે અતીન્દ્રિયપ્રમાણ વડે નહિ જોવાયેલા અર્થને સંવેદનનિષ્ઠા પમાડે તે દૃષ્ટાન્ત. (પર્વતમાં વહ્નિ ઈન્દ્રિયો વડે જોવાયો નથી. અનુમાનાદિ રૂપ જે અતીન્દ્રિય પ્રમાણો છે, એના વડે પણ હજી સુધી વહ્નિ જોવાયો નથી. પરંતુ મહાનસરૂપ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પછી સંવેદન થાય છે કે “પર્વતમાં વહ્નિ છે.” આમ અતીન્દ્રિય પ્રમાણથી નહિ જોવાયેલા વહ્નિને સંવેદનનો વિષય બનાવવાનું કામ મહાનસ કરે છે, એટલે એ દૃષ્ટાન્ત બને છે.)

(આમાં **દૃષ્ટમર્થમન્તં નયતિ** એમ જે લખેલું છે, તેમાં **દૃષ્ટ** શબ્દ છે. જ્યારે એનો પરમાર્થ દર્શાવ્યો ત્યારે **અતીન્દ્રિયપ્રમાણાદૃષ્ટં** એમ અદૃષ્ટ શબ્દ લઈ લીધો છે. આમ બેય પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાય છે. એની સામે બે સમાધાન લાવી શકાય.

● **દૃષ્ટ** - પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વડે મહાનસાદિમાં દેખાયેલ એવો વહ્નિ, જ્યારે **અદૃષ્ટ** - અનુમાનાદિ પ્રમાણ વડે પર્વતમાં હજી સુધી સિદ્ધ ન થયેલો એવો વહ્નિ ! આ રીતે બેયમાં ભેદ પાડી શકાય છે. સ્પષ્ટાર્થ એવો થશે કે વહ્નિ મહાનસાદિમાં પ્રત્યક્ષ જોવાયેલો છે, પરંતુ પર્વતમાં પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનાદિ વડે જોવાયેલો નથી. મહાનસદૃષ્ટાન્ત પર્વતમાં પણ વહ્નિનું સંવેદન કરાવે છે.

● જો **અતીન્દ્રિયપ્રમાણંદૃષ્ટં** એવો પાઠ લઈએ, તો બેય બાજુ દૃષ્ટ શબ્દ જ આવવાથી વિરોધ ન લાગે. એનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય કે પર્વતમાં વહ્નિ એ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ વડે જોવાયેલો છે. પણ આ રીતે અનુમાન વડે જોવાયેલા અર્થનું સંવેદન કરાવવાનું કામ તો મહાનસ જ કરે છે. જ્યાંસુધી દૃષ્ટાન્તનો ઉલ્લેખ ન થાય ત્યાંસુધી ધૂમ વડે વહ્નિનું અનુમાન થાય પણ એ દૃઢ ન બને. જ્યારે દૃષ્ટાન્ત દ્વારા જે અનુમાન દૃઢ બને. એટલે એમ કહી શકાય કે દૃષ્ટાન્ત એ અતીન્દ્રિયપ્રમાણદૃષ્ટ પદાર્થનું સંવેદનની નિષ્ઠા-પરાકાષ્ઠા પમાડે છે...)

(૪) **ઉપમાન** : આના વડે દાર્ષ્ટાન્તિક અર્થ ઉપમિત કરાય છે - જણાય છે એ ઉપમાન.

(૫) **નિદર્શન** : આના વડે દાર્ષ્ટાન્તિક જ અર્થ નિશ્ચયથી દેખાડાય છે, એ નિદર્શન. આ બધા સમાનાર્થીશબ્દોનો સમૂહ છે.

આ જે સમાનાર્થી બતાવ્યા છે, એ પૂર્વે દર્શાવેલ એવા બે પ્રકારનાં દરેકે દરેક ઉદાહરણો જ્ઞાત, ઉદાહરણ, દૃષ્ટાન્ત, ઉપમા, નિદર્શન એમ પાંચેય સ્વરૂપ ગણી શકાય છે.

(પ્રશ્ન : ચરિત અને કલ્પિત એમ બે પ્રકારે ઉદાહરણ દર્શાવ્યા. એ દરેક પાછળ આહરણ-તદેશ-તદ્દોષ અને ઉપન્યાસ ભેદથી ચાર-ચાર પ્રકારે બતાવ્યા. આમ આ રીતે વિચારીએ તો ઉદાહરણ શબ્દ એ સામાન્યવાચક છે. ઉદાહરણ શબ્દથી ચરિતના ચાર ભેદ અને કલ્પિતના ચારભેદ એમ બધું જ લેવાય જ્યારે ચરિત-કલ્પિત-આહરણ-તદેશ... વગેરે શબ્દો વિશેષવાચક છે. ચરિત શબ્દ બોલીએ તો કલ્પિત ન જ આવે. તદેશ બોલીએ તો આહરણ-તદ્દોષ વગેરે ન જ આવે... આમ ચરિતાદિ બે અને આહરણાદિ ચાર એ બધા જ્ઞાત-ઉદાહરણાદિ રૂપ જાણવા.” પણ એ યોગ્ય નથી. ચરિતાદિ વિશેષરૂપ છે, જ્ઞાતાદિપંચક સામાન્યરૂપ છે. વિશેષને સામાન્યરૂપ શી રીતે માની શકાય ?)

ઉત્તર : સામાન્ય અને વિશેષ એ બે કોઈક અપેક્ષાએ એક જ હોવાથી ચરિતાદિ વિશેષો પણ જ્ઞાન-ઉદાહરણાદિ સામાન્યરૂપ જાણવા. (સીધી વાત છે કે ક્ષત્રિય એ વિશેષ પ્રકારનો મનુષ્ય છે. અને તે ક્ષત્રિયશબ્દની જેમ માત્ર મનુષ્યશબ્દથી પણ ઓળખાય જ છે. “ક્ષત્રિય મનુષ્ય ન કહેવાય, ક્ષત્રિય જ કહેવાય.” એ વાત તો બરાબર નથી જ. ક્ષત્રિય અને મનુષ્ય વચ્ચે કથંચિત્ અભેદ છે જ.)

સામાન્ય અને વિશેષ કોઈક અપેક્ષાએ એક છે, માટે જ તો સામાન્યની પણ પ્રધાનતા દર્શાવવા માટે ગાથામાં એકવચનનું અભિધાન કરેલ છે કે **एकार्थम्** પણ **एकार्थानि** નથી લખ્યું. (જ્ઞાતાદિ પાંચ શબ્દો હોવા છતાં **एकार्थम्** એમ એકવચનાન્ત પ્રયોગ કરીને એ પાંચેયને એકરૂપ જ જણાવ્યા છે. બધાને પરસ્પર અભિન્ન-સામાન્ય જ જણાવ્યા છે. એનાદ્વારા સામાન્યની પ્રધાનતાનું પ્રખ્યાન થાય છે. જો **एकार्थानि** લખે, તો એમાં આ પાંચેય પરસ્પર જુદા છે, એવો અર્થ નીકળે. કેમકે તો જ બહુવચન થાય. અને જુદા પદાર્થો વિશેષરૂપ ગણાય. સામાન્યરૂપ નહિ...)

આ વિષયમાં ઘણું કહેવાનું છે, પણ એ અમે કહેતા નથી. કેમકે બધું કહેવા જોઈએ તો ગ્રન્થનો વિસ્તાર થઈ જવાનો ભય રહે છે. જ્યારે આ ટીકા તો માત્ર ગમનિકા જ છે. અર્થાત્ નિર્ચુકિતોનો શબ્દાર્થ જણાવવા પુરતી જ આ ટીકા છે. વિસ્તાર કરવાનો નથી.

● તત્પ્રાગુપન્યસ્તં માં તત્ એ ગાથામાં રહેલો તં શબ્દ લેવાયેલો છે, એનો જ અર્થ કર્યો છે કે પ્રાગુપન્યસ્તમ્ ।)

साम्प्रतं यदुक्तं 'तत्रोदाहरणं द्विविधं मित्यादि, तद्वैविध्यादिप्रदर्शनायाह—

ચરિતં ચ કષ્પિતં વા દુવિહં તત્તો ચઽવિહેક્કં । આહરણે તદેસે તદોસે ચેવુવનાસે ॥૫૩॥

હવે ૫૧મી ગાથામાં કહેલું કે ઉદાહરણ દ્વિવિધ છે...વગેરે. હવે તે દ્વિવિધતાદિનું પ્રદર્શન કરવાને માટે કહે છે કે

નિર્ચુકિત-૫૩ ગાથાર્થ : ચરિત અને કલ્પિત એમ બે પ્રકારે ઉદાહરણ છે. તેમાંથી એક એક પાછું ચાર પ્રકારે છે. આહરણ, તદેશ, તદોષ, ઉપન્યાસ.

વ્યાખ્યા—ચરિતં ચ કલ્પિતં ચે(વે)તિ દ્વિવિધમુદાહરણમ્, તત્ર ચરિતમભિધીયતે યદ્વૃત્તં, તેન કસ્યચિદ્ દાર્ષ્ટાન્તિકાર્થપ્રતિપત્તિર્જન્યતે, તદ્વથા—દુઃખાય નિદાનં, યથા બ્રહ્માદત્તસ્ય । તથા કલ્પિતં સ્વબુદ્ધિકલ્પનાશિલ્પનિર્મિતમુચ્યતે, તેન ચ કસ્યચિદ્દાર્ષ્ટાન્તિકાર્થપ્રતિપત્તિર્જન્યતે, યથા—પિષ્પલપત્રૈરનિત્યતાયામિતિ, ઉક્તં ચ — “જહ તુભ્મે તહ અમ્હે તુભ્મેવિ અ હોહિહા જહા અમ્હે । અપ્પાહેઙ પડંતં પંડુઅપત્તં કિસલયાણં ॥૧॥ ણવિ અત્થિ ણવિ અ હોહી ઉલ્લાવો કિસલપંડુપત્તાણં । ઉવમા ખલુ એસ કયા ભવિઅજણવિબોહણઢાએ ॥૨॥” इत्यादि । આહ—ઇદમુદાહરણં દૃષ્ટાન્ત ઉચ્યતે, તસ્ય ચ સાધ્યાનુગમાદિ લક્ષણમિતિ, ઉક્તં ચ—“સાધ્યેનાનુગમો હેતોઃ, સાધ્યાભાવે ચ નાસ્તિતા । ધ્યાપ્યતે યત્ર દૃષ્ટાન્તઃ, સ સાધર્મ્યેતરો દ્વિધા ॥૧॥” અસ્ય પુનસ્તલ્લક્ષણાભાવાત્ કથમુદાહરણત્વમિતિ ?, અત્રોચ્યતે, તદપિ કથચ્છિત્સાધ્યાનુગમાદિના દાર્ષ્ટાન્તિકાર્થપ્રતિપત્તિજનકત્વાત્ફલત ઉદાહરણમ્, ઇહાપિ ચ સાઽસ્ત્યેવેતિકૃત્વા કિં નોદાહરણતેતિ ? । સાધ્યાનુગમાદિ લક્ષણમપિ સામાન્યવિશેષોભયરૂપાનન્તધર્માત્મકે વસ્તુનિ સતિ કથચ્છિદ્ધેદવાદિન એવ યુજ્યતે, નાન્યસ્ય, એકાન્તભેદાભેદયોસ્તદભાવાદિતિ, તથાહિ—સર્વથા પ્રતિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાર્થભેદવાદિનો ઽનુગમતઃ ખલુ ઘટાદૌ કૃતકત્વાદેરનિત્યત્વાદિપ્રતિબન્ધદર્શનમપિ પ્રકૃતાનુપયોગ્યેવ, ભિન્નવસ્તુધર્મત્વાત્, સામાન્યસ્ય ચ પરિકલ્પિતત્વાદસત્ત્વાદ્, ઇત્યમપિ ચ તદ્બલેન સાધ્યાર્થપ્રતિબન્ધકલ્પનાયાં સત્યામતિપ્રસન્નાદિત્યત્ર બહુ વક્તવ્યં તત્તુ નોચ્યતે ગ્રન્થવિસ્તરભયાદિતિ, એવં સર્વથા અભેદવાદિનો ઽપ્યેકત્વાદેવ તદભાવો ભાવનીય ઇતિ, અનેકાન્તવાદિનસ્ત્વનન્તધર્માત્મકે વસ્તુનિ તત્તદ્ધર્મસામર્થ્યાત્તત્તદ્વસ્તુનઃ પ્રતિબન્ધબલેનૈવ તસ્ય તસ્ય વસ્તુનો ગમકં ભવતિ, અન્યથા તતસ્તસ્મિન્સ્તત્પ્રતિપત્ત્યસમ્ભવ ઇતિ કૃતં પ્રસન્નેન, પ્રકૃતં પ્રસ્તુમઃ—ચરિતં ચ કલ્પિતં ચે(વે)ત્યનેન વિધિના દ્વિવિધમ્, પુનશ્ચતુર્વિધં—ચતુષ્પ્રકારમેકૈકમ્, કથમત આહ—‘ઉદાહરણં તદેશઃ તદોષશ્ચૈવ ઉપન્યાસ’ ઇતિ । તત્રોદાહરણશબ્દાર્થ ઉક્ત એવ, તસ્ય

देशस्तद्देशः, एवं तद्दोषः, उपन्यसनमुपन्यासः, स च तद्वस्त्वादिलक्षणो वक्ष्यमाण इति
गाथार्थः ॥

ટીકાર્થ : ચરિત અને કલ્પિત એમ બે પ્રકારે ઉદાહરણ છે. તેમાં ચરિત તે કહેવાય કે જે બનેલું હોય અર્થાત્ જે પ્રસંગ ખરેખર બનેલો હોય. તે ચરિત વડે કોઈકને દાષ્ટાન્તિક અર્થનો બોધ ઉત્પન્ન થાય છે. (દષ્ટાન્તગ્રાહ્ય અર્થ તે દાષ્ટાન્તિક અર્થ)

દા.ત. નિયાણું દુઃખને માટે થાય છે. જેમકે બ્રહ્મદત્તનું નિયાણું એને દુઃખકારી બન્યું. (બ્રહ્મદત્તનો પ્રસંગ બનેલો જ છે, એટલે એ ચરિત કહેવાય. તેના વડે નિયાણાંની દુઃખકારિતા સિદ્ધ થાય છે.)

કલ્પિત એટલે સ્વબુદ્ધિની કલ્પનારૂપી શિલ્પ વડે બનાવાયેલ હોય તે કહેવાય. તેના વડે પણ કોઈકને દાષ્ટાન્તિક અર્થનો બોધ થાય છે. દા.ત. પીપળાનાં પાંદડાઓ વડે અનિત્યતાને વિશે બોધ થાય છે. કહ્યું છે કે • “જેવા તમે છો, તેવા અમે હતા. તમે પણ તેવા થશો જેવા અમે છીએ.” પડતું એવું ફીકું પાંદડું કિશલયોને = નૂતનકુંપણો = કોમળ પાંદડાઓને ઠપકો આપે છે. ખરેખર વાત તો એ છે કે કિસલય અને ફીકકા પાંદડાનો સંવાદ થયો નથી અને થશે પણ નહિ. (છતાં ઉપર બે જણ વચ્ચે વાતચીત દર્શાવાઈ છે) એ તો ભવ્યજનોના વિબોધને માટે આ ઉપમા કરાયેલી છે. • (અહીં કિસલય, પાંદડા વચ્ચેનો સંવાદ એ કલ્પિત દષ્ટાન્ત છે, એના દ્વારા જીવો સંસારનાં સઘળા પદાર્થોની અનિત્યતાનો બોધ પામી વૈરાગ્ય પામે છે. (પીપળ પાન ખરંતા, હસતી કૂંપળિયા, મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપુલિયા)

પ્રશ્ન : આ ઉદાહરણ એ દષ્ટાન્ત કહેવાય છે. અને દષ્ટાન્તનું લક્ષણ છે. સાધ્યાનુગમ વગેરે. કહ્યું જ છે કે

• હેતુનો સાધ્ય સાથે અનુગમ (સાધ્યની સાથે રહેવું = સાધ્યને અનુસરવું = સાધ્ય હોય ત્યાં જ રહેવું.) અને સાધ્યનાં અભાવમાં હેતુની નાસ્તિતા જેમાં કહેવાય છે તે દષ્ટાન્ત છે. તે બે પ્રકારે છે. (૧) સાધર્મ્ય દષ્ટાન્ત (૨) વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્ત. (યત્ર ધૂમઃ તત્ર વહ્નિઃ યથા મહાનસે આ સાધર્મ્ય દષ્ટાન્ત છે. અને યત્ર વહ્ન્યભાવઃ તત્ર ધૂમાભાવઃ યથા હ્રદે આ વૈધર્મ્યદષ્ટાન્ત છે. હેતુ અને સાધ્યનાં સદ્ભાવવાળો પદાર્થ સાધર્મ્યદષ્ટાન્ત બને, જ્યારે હેતુ અને સાધ્યનાં અભાવવાળો પદાર્થ વૈધર્મ્યદષ્ટાન્ત બને.)

પ્રશ્ન : એ થાય છે કે આ કલ્પિતઉદાહરણ તો સ્વયં જ કલ્પિત હોવાથી એમાં સાધ્યહેતુસદ્ભાવ કે ઉભયાભાવરૂપ લક્ષણ જ ન ઘટે અને તો પછી ઉદાહરણનાં લક્ષણનો

જ આ કલ્પિતમાં અભાવ હોવાથી એ કલ્પિતઉદાહરણ ઉદાહરણ કહેવાય જ શી રીતે ?

ઉત્તર : (તમે કહ્યું કે મહાનસાદિ દષ્ટાન્ત તો સાધ્યાનુગમાદિવાળા છે અને એ રીતે પર્વતમાં વહ્નિની પ્રતિપત્તિ કરાવનારા છે, માટે એ તો વાસ્તવિક દષ્ટાન્ત ગણાય. પણ) આ મહાનસાદિરૂપ ઉદાહરણ પણ કંઈ સીધે સીધા તો સાધ્યાનુગમાદિવાળા નથી જ. આપણે પર્વતમાં વહ્નિની સિદ્ધિ કરવાની છે. એટલે સાધ્ય તો પર્વતમાં સિદ્ધ થનારો વહ્નિ જ બને. હવે એ તો મહાનસમાં નથી જ. મહાનસનો વહ્નિ જુદો જ છે, અને એ કંઈ સાધ્યરૂપ નથી, એ તો પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. એટલે સાધ્યાનુગમાદિ લક્ષણ તો મહાનસાદિમાં પણ સ્પષ્ટ ઘટતું નથીજ. એટલે એ રીતે તો એ પણ ઉદાહરણ ન કહેવાય. ત્યાં એમ જ કહેવું પડે કે પર્વતીયવહ્નિ અને મહાનસીયવહ્નિ વચ્ચે વહ્નિત્વેન સમાનતા છે. એટલે એ દષ્ટિએ મહાનસમાં સાધ્યનો અનુગમ માની શકાય. અને એના દ્વારા મહાનસ દાર્ષ્ટાન્તિક અર્થની = વહ્નિની પ્રતીતિને ઉત્પન્ન કરે છે. આમ સાધ્યાર્થની પ્રતીતિરૂપ જે દષ્ટાન્તનું ફળ છે, તે અત્રે મળતું હોવાથી ફલની અપેક્ષાએ મહાનસાદિ પણ ઉદાહરણ કહેવાય છે.

હવે આમ જો મહાનસાદિ પણ ફલતઃ ઉદાહરણ હોય, સ્વરૂપતઃ નહિ. તો આ કલ્પિત દષ્ટાન્ત સ્થળે પણ અનિત્યતાદિ સાધ્યાર્થની પ્રતિપત્તિ થાય જ છે. તો એમાં પણ ફલની અપેક્ષાએ ઉદાહરણતા કેમ ન મનાય? માની જ શકાય છે. જેમ કલ્પિતદષ્ટાન્તમાં સાધ્યાનુગમાદિ લક્ષણ નથી, તેમ ચરિતમાં ફલતઃ ઉદાહરણ મનાય છે, તેમ કલ્પિતને પણ ફલતઃ ઉદાહરણ માની શકાય છે. કેમકે બંને સ્થળે સાધ્યાર્થની પ્રતિપત્તિ થાય છે.

(ઉપરનાં વિવેચનમાં તદપિ માં તદ્ થી ચરિતોદાહરણ લીધેલ છે, અને **ઙહાપિ-કલ્પિતોદાહરણેઽપિ** એમ અર્થ લીધેલ છે જ્યારે તદપિ માં તત્ત્થી કલ્પિતોદાહરણ લઈને પણ અર્થ કરી શકાય. તે આ પ્રમાણે જેમ ચરિતમાં સાધ્યાનુગમાદિ છે, એમ કલ્પિતમાં પણ કોઈક અપેક્ષાએ સાધ્યાનુગમાદિ છે જ. અને એટલે કલ્પિત પણ આપેક્ષિક સાધ્યાનુગમાદિ દ્વારા દાર્ષ્ટાન્તિક અર્થનો બોધ કરાવનાર હોવાથી ફલતઃ ઉદાહરણ કહી શકાય છે. ભલે કિસલય + પત્રો વચ્ચે સંવાદ નથી, પણ બેયમાં કાર્યત્વ અને અનિત્યત્વ આ બે ધર્મો રહેલા છે. કાર્યત્વ ધર્મ વડે અનિત્યત્વ સાધ્યની પ્રતીતિ ત્યાં થાય છે, અને એ દ્વારા સંસારનાં સઘળા અનિત્ય પદાર્થોમાં અનિત્યત્વની પ્રતીતિ થાય છે. આમ કલ્પિતને ફલતઃ ઉદાહરણ માનવામાં કોઈ જ વાંધો નથી.

કોઈ કહે કે “કલ્પિતમાં ક્યાં દાર્ષ્ટાન્તિક અર્થની પ્રતિપત્તિ થાય છે?” તો એનો ઉત્તર આપે છે કે ચરિતની જેમ કલ્પિતમાં પણ દાર્ષ્ટાન્તિકાર્થપ્રતિપત્તિ છે જ, એટલે તે ઉદાહરણ કેમ ન બને ?”

આમ બે રીતે પ્રસ્તુતપંક્તિનો અર્થ ઘટી શકે છે. અમને પ્રથમ રીત વધુ તર્કસંગત લાગે છે...)

(દૃષ્ટાન્તમાં સાધ્યાનુગમાદિ કથંચિત્ જ છે, એવું જે કહ્યું. એજ વાતને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે) સાધ્યાનુગમાદિ રૂપ જે દૃષ્ટાન્તલક્ષ છે, તે પણ સામાન્યવિશેષઉભયરૂપ અનન્તધર્માત્મક એવી વસ્તુ હોતે છતે કોઈક અપેક્ષાએ વસ્તુનો ભેદ માનનારાઓને જ ઘટે છે, પણ બીજાને નહિ. એકાન્તભેદમાં કે એકાન્ત અભેદમાં સાધ્યાનુગમાદિ લક્ષણનો અભાવ છે.

(દરેક વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષ ઉભયાત્મક છે, અને અનંતધર્માત્મક છે. આવી વસ્તુનો બીજી વસ્તુથી અપેક્ષાએ ભેદ છે અને અપેક્ષાએ અભેદ છે. આવું જે માને તે જ દૃષ્ટાન્તમાં સાધ્યાનુગમાદિ માની શકે. આમાં વક્તિ વક્તિરૂપ સામાન્ય છે, પણ મહાનસીયત્વ કે પર્વતીયત્વરૂપે વિશેષ છે. તથા વક્તિમાં દ્રવ્યત્વ, પદાર્થત્વ, ધૂમકારણત્વ, પ્રકાશકત્વ, તેજસ્ત્વ, વક્તિત્વ... વગેરે વગેરે અનંતધર્મો રહેલા છે, ધર્મ અને ધર્મી વચ્ચે અભેદ ગણીએ તો વક્તિ અનંતધર્માત્મક છે, એમ કહેવાય.)

પ્રશ્ન : જેઓ સર્વથા ભેદવાદી છે, તેઓને શા માટે સાધ્યાનુગમાદિ લક્ષણ સંગત ન થાય ?

ઉત્તર : જુઓ “પર્વતો વહ્નિમાન્” આ પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ રૂપ. જે વક્તિ છે તે અને મહાનસાદિમાં રહેલો જે વક્તિ છે તે, બે વચ્ચે સર્વથા ભેદ હોય તો (એટલે કે પર્વતીયવક્તિ અને મહાનસીયવક્તિ વચ્ચે એકાંતે ભેદ હોય તો) એટલે કે પર્વતીયવક્તિ અને મહાનસીય વક્તિ વચ્ચે એકાંતે ભેદ હોય તો મુશ્કેલી એ થાય છે કે અનુગમ દ્વારા = સદ્ભાવ દ્વારા = હાજરી દ્વારા ઘટાદિમાં કૃતકત્વાદિ ધર્મની અનિત્યત્વાદિ સાથે વ્યાપ્તિનું જે દર્શન થાય છે, તે પણ પ્રસ્તુતમાં તો અનુપયોગી જ બને. (આશય એ છે કે સંસારસુખં અનિત્યં કૃતકત્વાત્ ઘટવત્ એ રીતે અનુમાન કરીએ તો ઘટરૂપી દૃષ્ટાન્તમાં કૃતકત્વ હેતુ અને અનિત્યત્વ સાધ્યની અન્વયવ્યાપ્તિ તો દેખાય જ છે. પ્રતિબન્ધ = વ્યાપ્તિ. અનુગમતઃ = અન્વયતઃ = હકારાત્મક રૂપે. પરંતુ એ વ્યાપ્તિનું દર્શન થાય તો પણ એ સંસારસુખમાં અનિત્યત્વની સિદ્ધિ માટે તદ્દન અનુપયોગી છે.)

પ્રશ્ન : શા માટે અનુપયોગી છે ? ઘટમાં અન્વયવ્યાપ્તિના દર્શન દ્વારા જ સંસારસુખમાં અનિત્યતાની સિદ્ધિ થાય છે.

ઉત્તર : એ નહિ થઈ શકે. કેમકે બેય વસ્તુધર્મો ભિન્ન છે. અર્થાત્ ઘટમાં રહેલ

અનિત્યત્વ = કૃતકત્વ અને સુખમાં રહેલ અનિત્યત્વ = કૃતકત્વ ભિન્ન જ છે. (વસ્તુ રૂપ ધર્મ ! સાધ્ય અને હેતુ બેય ધર્મ છે.) આશય એ છે કે ઘટમાં કૃતકત્વની અનિત્યત્વ સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ ભલે હો, પણ ઘટમાં રહેલ કાર્યત્વ અને સંસારસુખમાં રહેલ કાર્યત્વ બંને જુદા જ છે. એટલે ઘટમાં રહેલ કાર્યત્વને ઘટમાં રહેલ અનિત્યત્વ સાથે સંબંધ = વ્યાપ્તિ છે. પણ એને આધારે સંસારસુખમાં રહેલ કાર્યત્વને પણ અનિત્યત્વ સાથે સંબંધ છે, એવું શી રીતે કહેવાય ? બંને અનિત્યત્વ અને બંને કાર્યત્વ એ સાવ જ એકબીજાથી અલગ છે.

દા.ત. કાર્યત્વ અને ધૂમ બેય તદ્દન જુદા છે. તો એવું કોઈ નથી કહેતું કે “ઘટમાં કાર્યત્વ અને અનિત્યત્વ છે, તો પછી એને આધારે ધૂમનો પણ અનિત્યત્વ સાથે સંબંધ છે.” કેમકે કાર્યત્વ અને ધૂમ સાવ જુદા જ છે. તો એ જ પ્રમાણે બે કાર્યત્વ પણ પરસ્પર અલગ છે, એટલે ઘટનાં કાર્યત્વનો અનિત્યત્વ સાથે સંબંધ જોઈને કંઈ સંસારસુખના કાર્યત્વનો અનિત્યત્વ સાથે સંબંધ = પ્રતિબંધ = વ્યાપ્તિ માની ન શકાય.

પ્રશ્ન : ઘટીયકાર્યત્વ અને સુખકાર્યત્વ આ બેય કાર્યત્વત્વધર્મથી સમાન છે, આ સમાનતા = સામાન્યને લઈને જ ઘટીયકાર્યત્વ અને સુખકાર્યત્વ વચ્ચે અભેદ માની શકાય છે. એટલે જ દષ્ટાન્ત = ઘટમાં રહેલ કાર્યત્વ-અનિત્યત્વ એ હેતુ-સાધ્યરૂપ માનવામાં કોઈ વાંધો નથી. એટલે સાધ્યાનુગમાદિ લક્ષણ સંગત થાય છે.

ઉત્તર : (તમારા મતે તો એકાંતભેદ માનેલો હોવાથી) સામાન્ય પદાર્થ પરિકલ્પિત = કાલ્પનિક છે, અને એટલે તે અસત્ છે. એટલે અસત્ પદાર્થને લઈને તમે દષ્ટાન્તમાં વ્યાપ્તિનું દર્શન પ્રકૃતોપયોગી માની જ ન શકો.

આશય એ કે સામાન્ય પદાર્થ હોત તો તો વ્યાપ્તિદર્શન એના બલથી પક્ષમાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરાવી શકે. પણ સામાન્ય પદાર્થ જ નથી. એટલે એના આધારે પક્ષમાં સાધ્યસિદ્ધિ થઈ ન શકે.

આ રીતે સામાન્ય અસત્ હોવા છતાં પણ જો એ સામાન્યના બલથી હેતુની સાધ્યાર્થ સાથે વ્યાપ્તિ = સંબંધ = પ્રતિબંધની કલ્પના કરવામાં આવશે તો અતિપ્રસંગ આવશે.

(અતિપ્રસંગ આ પ્રમાણે - ઘટીયકાર્યત્વ અને સુખાદિકાર્યત્વ વચ્ચે સામાન્ય અસત્ છે, છતાં તમે એ અસત્ સામાન્યનાં બલથી સુખાદિકાર્યત્વની સુખાદિ-અનિત્યતા સાથે વ્યાપ્તિ માનીને સુખાદિમાં અનિત્યતાની સિદ્ધિ કરશો તો હવે ધૂમ અને જલ વચ્ચે સામાન્ય અસત્ છે, છતાં ત્યાં પણ એ અસત્ સામાન્યનાં બલથી ધૂમની વહ્નિ સાથેની વ્યાપ્તિનાં દર્શનને આધારે જલની પણ વહ્નિ સાથે વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થઈ શકશે. અને તો પછી હ્રદાદિમાં જલની સાથે વહ્નિની હાજરી માનવાની આપત્તિ આવે. આને અતિપ્રસંગ

કહેવાય.)

આ વિષયમાં ઘણું કહેવાનું છે, પણ ગ્રન્થનો વિસ્તાર થઈ જવાના ભયથી એ કહેતાં નથી.

આ જ પ્રમાણે સર્વથા અભેદવાદીઓને પણ બેય વસ્તુની એકતા જ હોવાથી સાધ્યાનુગમાદિ લક્ષણનો અભાવ વિચારી લેવો. (મહાનસમાં ધૂમ અને વહ્નિ છે, માટે પર્વતમાં પણ ધૂમ સાથે વહ્નિ છે એમ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સિદ્ધ કરાય છે. પરંતુ મહાનસ અને પર્વતમાં રહેલ ધૂમ એકજ છે. તથા બેય વહ્નિ પણ એક જ છે, તો પછી એકના આધારે બીજી જગ્યાએ પ્રતિબન્ધની સિદ્ધિ કરવાની જ ન રહે ને ? એક સ્થળે જો પ્રતિબન્ધ સિદ્ધ છે, તો સર્વગ્ર એ પ્રતિબંધ સિદ્ધ જ છે, એને સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. માટે એકાન્ત અભેદવાદીમાં પણ દૃષ્ટાન્ત વગેરે પદાર્થો સિદ્ધ થતાં નથી...)

જે અનેકાન્તવાદીઓ છે, કથંચિત્ ભેદાભેદવાદી છે, તેઓના મતે કોઈ દોષ નથી. અનંતધર્માત્મક વસ્તુ તેઓ માને છે, એટલે તે તે ધર્મના સામર્થ્યથી તે તે વસ્તુની વ્યાપ્તિના બલથી તે તે વસ્તુને જણાવનાર તે દૃષ્ટાન્ત બને. (ધૂમ અનન્તધર્માત્મક છે. એટલે પર્વત અને મહાનસનાં ધૂમો પર્વતીયધૂમત્વ અને મહાનસીયધૂમત્વરૂપ ભિન્ન ધર્મોની અપેક્ષાએ ભિન્ન છે. પણ એ બેય ધૂમોમાં ધૂમત્વ ધર્મ એકજ છે. આમ ધૂમત્વધર્મના સામર્થ્યથી ધૂમની વહ્નિ સાથે વ્યાપ્તિ છે. એટલે તે વ્યાપ્તિનાં બલથી જ દૃષ્ટાન્ત એ વહ્નિનો બોધ કરાવનાર બને.)

જો આ વાત ન માનીએ, તો દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પક્ષમાં સાધ્યની પ્રતિપત્તિનો સંભવ નથી. (ઉપર દર્શાવેલ પદ્ધતિ પ્રમાણે જ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પક્ષમાં સાધ્યની સિદ્ધિ થાય, બાકી એકાન્તભેદ કે એકાન્તઅભેદ માનો તો દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પક્ષમાં સાધ્યની સિદ્ધિ સંભવિત નથી.)

અહીં પ્રસંગ વડે સર્થું.

પ્રસ્તુત પદાર્થ કહીએ છીએ.

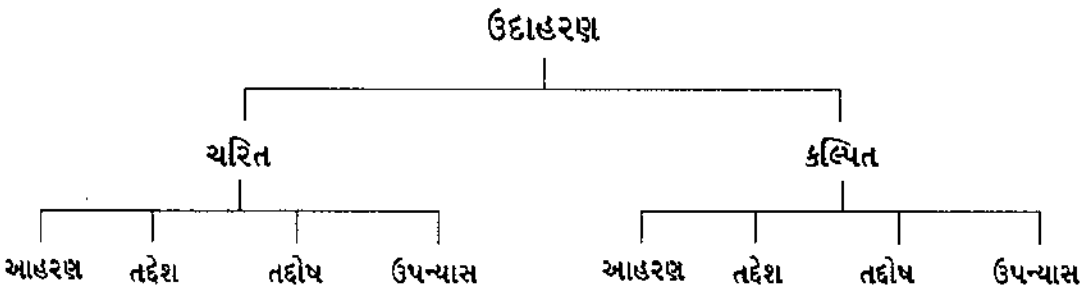
ચરિત અને કલ્પિત એમ આ વિધિથી બે પ્રકારે દૃષ્ટાન્ત છે. એ એકેક પાણું ચાર પ્રકારે છે. ઉદાહરણ, તદ્દેશ, તદ્દોષ અને ઉપંન્યાસ.

તેમાં ઉદાહરણશબ્દનો અર્થ તો કહી જ દીધો છે.

ઉદાહરણનો દેશ તે તદ્દેશ.

એ રીતે ઉદાહરણનો દોષ તે તદ્દોષ.

ઉપન્યાસ કરવો એનું નામ ઉપન્યાસ. તે તદ્વસ્તુઉપન્યાસવગેરે લક્ષણવાળો આગળ કહેવાશે.

સામ્પ્રતમુદાહરણમભિધાતુકામ આહ -

ચઝહાં ખલુ આહરણં હોઢ અવાઓ ડવાય ઠવણા ય । તહય પડુપ્પન્નવિણાસમેવ પઢમં ચઝવિગમ્પં ॥૫૪॥

હવે ઉદાહરણ = આહરણને કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે

નિર્યુક્તિ- ૫૪ ગાથાર્થ : આહરણ ચાર પ્રકારે છે. (૧) અપાય (૨) ઉપાય (૩) સ્થાપના (૪) પ્રત્યુત્પન્નવિનાશ. પ્રથમ ચાર પ્રકારે છે.

વ્યાખ્યા-ચતુર્થાં ખલુ ડદાહરણં ભવતિ, અથવા ચતુર્થાં ખલુ ડદાહરણે વિચાર્યમાણે ભેદા ભવન્તિ, તદ્વથા-અપાયઃ ડપાયઃ સ્થાપના ચ તથા ચ પ્રત્યુત્પન્નવિનાશમેવેતિ, સ્વરૂપમેષાં પ્રપન્નેન ભેદતો નિર્યુક્તિકાર એવ વક્ષ્યતિ, તથા ચાહ-‘પ્રથમમ્’ અપાયોદાહરણં ‘ચતુર્વિકલ્પં’ ચતુર્ભેદમ્ । તત્રાપાયશ્ચતુઃપ્રકારઃ, તદ્વથા-દ્રવ્યાપાયઃ ક્ષેત્રાપાયઃ કાલાપાયો ભાવાપાયશ્ચ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ તત્ર દ્રવ્યાદપાયો દ્રવ્યાપાયઃ, અપાયઃ-અનિષ્ઠપ્રાપ્તિઃ દ્રવ્યમેવ વા અપાયો દ્રવ્યાપાયઃ, અપાયહેતુત્વાદિત્યર્થઃ, એવં ક્ષેત્રાદિષ્વપિ ભાવનીયમ્ ।

ટીકાર્થ : ઉદાહરણ ચાર પ્રકારે છે. અથવા તો ઉદાહરણ વિચારાતે છતે એમાં ચાર ભેદો થાય છે. તે આ પ્રમાણે, અપાય, ઉપાય, સ્થાપના અને પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશ.

આ ચારેયનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી પેટાભેદપૂર્વક નિર્યુક્તિકાર જ આગળ કહેશે.

એજ કહે છે કે પ્રથમ એટલે કે અપાયોદાહરણરૂપ પ્રથમભેદ ચાર પ્રકારનો છે.

(અપાયોદાહરણની વિચારણા કરવાની છે.) તેમાં અપાય ચાર પ્રકારે છે. તે આ

પ્રમાણે દ્રવ્યાપાય, ક્ષેત્રાપાય, કાલાપાય, ભાવાપાય. એ ચાર પ્રકારનાં અપાયને આશ્રયીને અપાયોદાહરણ પણ ચાર પ્રકારે છે.) તેમાં દ્રવ્યથી અપાય તે દ્રવ્યાપાય, અપાય એટલે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ.

અથવા તો દ્રવ્ય પોતે જ અપાય તે દ્રવ્યાપાય.

પ્રશ્ન : દ્રવ્ય પોતે જ અપાય શી રીતે બને ? અપાય એટલે તો અનિષ્ટપ્રાપ્તિ અર્થ છે. દ્રવ્ય અને અનિષ્ટપ્રાપ્તિ આ બે વસ્તુ જુદી છે.

ઉત્તર : દ્રવ્ય એ અપાયનું = અનિષ્ટપ્રાપ્તિનું હેતુ હોવાથી તે સ્વયં દ્રવ્યાપાય કહેવાય. (કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરેલો છે.)

એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર વગેરેમાં પણ વિચારી લેવું.

સામ્પ્રતં દ્રવ્યાપાયપ્રતિપાદનાયાહ -

દબ્બાવાએ દોત્રિ ઉ વાણિઅગા ભાયરો ધનનિમિત્તં । વહપરિણેકમેકં દહંમિ મચ્છેણ નિવ્વેઓ ॥૫૫॥

હવે દ્રવ્યાપાયનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૫૫ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા-દ્રવ્યાપાયે ઉદાહરણં દ્વૌ તુ, તુશબ્દાદન્યાનિ ચ, વણિજૌ ભ્રાતરૌ ‘ધનનિમિત્તં’ ધનાર્થ વધપરિણતૌ ‘એકૈકમ્’ અન્યોઽન્યં હ્રદે મત્સ્યેન નિર્વેદ ઇતિ ગાથાક્ષરાર્થઃ ॥ ભાવાર્થસ્તુ કથાનકાદવસેયઃ, તચ્ચેદમ્-એગંમિ સંનિવેસે દો ભાયરો દરિદ્રપ્પાયા, તેહિં સોરટું ગંતૂણ સાહસિસઓ ણઝલઓ રૂવગાણં વિઢવિઓ, તે અ સયં ગામં સંપત્થિયા, ઇંતા તં ણઝલયં વારેણ વહંતિ, જયા એગસસ હત્થે તદા ડયરો ચિંતેઢ-‘મારેમિ ણવરમેએ રૂવગા મમં હોંતુ’ એવં બીઓ ચિંતેઢ ‘જહાઽહં એઅં મારેમિ’ તે પરોપ્પરં વહપરિણયા અજ્ઞવસંસંતિ । તઓ જાહે સગગામસમીવં પત્તા તત્થ નઈતડે જિટ્ઠેઅરસસ પુણરાવિત્તિ જાયા-‘ધિરત્થુ મમં, જેણ મએ દવ્વસસ કએ ભાઝવિણાસો ચિંતિઓ’ પરુણ્ણો, ડઅરેણ પુચ્છિઓ, કહિઓ, ભણઈ-મમંપિ એયારિસં ચિત્તં હોંતં, તાહે એઅસસ દોસેણં અમ્હેહિં એઅં ચિત્તિઅંતિકાઝં તેહિં સો ણઝલઓ દહે છૂઢો, તે અ ઘરં ગયા, સો અ ણઝલઓ તત્થ પઢંતો મચ્છણેણ ગિલિઓ, સો અ મચ્છો મેણ મારિઓ, વીહીએ ઓયારિઓ । તેસિં ચ ભાઝગાણાં ભગિણી માયાએ વીહિં પટ્ટવિઆ જહા મચ્છે આણેહ જં

ભાગાણં તે-સિજ્ઞંતિ, તાદ અ સમાવત્તીએ સો ચેવ મચ્છઓ આણીઓ, ચેડીએ ફાલિતીએ ણત્તલઓ દિટ્ઠો, ચેડીએ ચિંતિઅં-એસ ણત્તલઓ મમ ચેવ ભવિસ્સઈત્તિ ઉચ્છંગે કઓ, ઠવિજ્ઞંતો ય થેરીએ દિટ્ઠો ણાઓ અ, તીએ મણિયં-કિમેઅં તુમે ઉચ્છંગે કયં ?, સાવિ લોહં ગયા ણ સાહઈ, તાઓ દોવિ પરોપ્પરં પહયાતો, સા થેરી તાદ ચેડીએ તારિસે મમ્મપ્પએસે આહયા જેણ તક્કલ્લણમેવ જીવિયાઓ વવરોવિયા, તેહિં તુ દારઈહિં સો કલહવઈઅરો ણાઓ, સ ણત્તલઓ દિટ્ઠો, થેરી ગાઢપ્પહારા પાણવિમુક્કા નિસ્સટ્ઠં ધરણિતલે પડિયા દિટ્ઠા, ચિંતિઅ ચ ણેહિં-ઈમો સો અવાયબહુલો અ(ણ)ત્થોત્તિ । एवं दव्वं अवायहेउत्ति ॥ लौकिका अप्याहुः—“अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे । आये दुःखं व्यये दुःखं, धिग् द्रव्यं दुःखवर्धनम् ॥१॥ अपायबहुलं पापं, ये परित्यज्य संश्रिताः । तपोवनं महासत्त्वस्ते धन्यास्ते तपस्विनः ॥२॥” इत्यादि । एतावत्प्रकृतोपयोगि । ततो तेसिं तमवायं पिच्छिऊण णिव्वेओ जाओ, तओ तं दारियं कस्सइ दाऊण निव्विण्णकामभोआ पव्वइयत्ति गाथार्थः ॥

ટીકાર્થ : દ્રવ્યાપાયમાં બે જણ ઉદાહરણ છે. તુ શબ્દથી સમજવું કે માત્ર બેજ નહિ, પણ બીજા પણ ઉદાહરણ છે. (એજ કહે છે કે) બે વણિકભાઈઓ ધનને માટે એકબીજાને મારી નાંખવાની ઈચ્છાવાળા બન્યા. એમાં સરોવરમાં માછલા વડે વૈરાગ્ય પામ્યા. આ ગાથાનો અક્ષરાર્થ દર્શાવ્યો. (એનાથી સ્પષ્ટતા થતી નથી. માટે કહે છે કે) ભાવાર્થ તો કથાનકથી જાણવો.

તે કથાનક આ પ્રમાણે છે. (ખ્યાલ રાખવો કે “દ્રવ્યાપાયમાં બે ઉદાહરણ છે” એમ જે કહ્યું એનો અર્થ એવો નથી કે એમાં “બે વાત્તાઓ કહેવાશે.” પરંતુ એકજ વાતમાં બે વ્યક્તિઓ અને તુ શબ્દથી બીજાઓ પણ દ્રવ્યથી અપાય પામેલા હોવાથી એ વ્યક્તિઓ જ ઉદાહરણ તરીકે ગણેલ છે. ટુંકમાં દ્રવ્યાપાય અંગેની વાત્તા એક, પણ એમાં ઉદાહરણભૂત બનનારા બે... વધારે.)

એક સંનિવેશમાં બે ભાઈઓ ગરીબ જેવા હતા. (ગામ-નગર-શેરી વગેરેની માફક પૂર્વકાળમાં અમુક પદ્ધતિનાં સ્થાન સંનિવેશ શબ્દથી ઓળખાતા.) તેઓએ સૌરાષ્ટ્રમાં જઈને ૧ હજારનો નકુલક કમાઈ લીધો. (એક હજાર રૂપિયા ભરેલો એક પ્રકારનો થેલો-ઝોળી) તેઓ પોતાના ગામ તરફ પાછા ફર્યા. પાછા ફરતી વખતે તેઓ વારાફરતી એ નકુલકને વહન કરે છે. જ્યારે એકના હાથમાં નકુલક હોય ત્યારે બીજો વિચારી છે કે “આને જો મારી નાંખું” આમ પરસ્પર વધ કરવા તૈયાર થયેલા તેઓ વિચાર કરી રહ્યા

છે, ત્યારે જ્યારે તેઓ પોતાના ગામની પાસે આવ્યા ત્યારે નદીના કિનારે નાનાભાઈનું પુનરાવર્તન થયું. (અર્થાત્ ખરાબ વિચારોમાંથી એ પાછો સારા વિચારોમાં પ્રવેશ્યો.) એ વિચારે છે કે “મને ધિક્કાર હો કે જે મારા વડે ધનને માટે ભાઈની હત્યા કરવાનો વિચાર કરાયો.” એ રડવા લાગ્યો. મોટાભાઈએ પૃચ્છા કરી, નાનાએ બધી વાત કરી. મોટો કહે “મને પણ આવા જ પ્રકારનો વિચાર આવેલો. તેથી લાગે છે કે આ ધનના પાપેજ આપણે આ વિચાર કર્યો છે” એમ વિચારીને તેઓએ તે નકુલકને સરોવરમાં ફેંકી દીધો. તેઓ ઘરે ગયા. તે નકુલક સરોવરમાં પડતો હતો, તેને માછલાએ ગળી લીધો. તે માછલાને માછીમારે પકડીને મારી નાંખ્યો અને માછલા વેંચવાની ગલી, રસ્તા પર એ માછલાને લાવીને મૂક્યો.

આ બાજુ આ બે ભાઈઓની બહેનને એની માતાએ આ જ માછલાનાં બજારમાં મોકલી કે “માછલા લાવ, કે જેથી તારા ભાઈઓ માટે ભોજન બનાવું.” તે બહેને ભવિતવ્યતાથી તે જ માછલો ખરીદીને ઘરે લાવ્યો. જ્યારે દાસી માછલાને ફાડતી હતી ત્યારે એણે નકુલક જોયો. છોકરીએ = દાસીએ વિચાર્યું કે “આ નકુલક મારો જ થશે.” એટલે એણે પોતાના ખોળામાં એને છુપાવ્યો એ રીતે મુકાતો નકુલક માતાએ જોયો અને એને ખબરપડી ગઈ. માએ કહ્યું કે “તે ખોળામાં આ શું છુપાવ્યું છે” દાસી પણ લોભને પામી, કંઈ ન બોલી, ત્યારે બંનેએ પરસ્પર પ્રહાર કર્યો. તે માતા દાસી વડે તેવા પ્રકારના મર્મપ્રદેશમાં મરાઈ કે જેથી તે જ ક્ષણે એ માતા મૃત્યુ પામી. પેલા બે ભાઈઓએ = છોકરાઓએ તે ઝઘડાનો પ્રસંગ જાણ્યો. તે નકુલને જોયો. ગાઢપ્રહારથી પ્રાણવિમુક્ત બનેલી અને જડ બનીને ધરતીતલ ઉપર પડેલી માતાને જોઈ. તે બે જણે વિચાર્યું કે “આ તે જ અપાયથી ભરપૂર ધન છે.”

આમ દ્રવ્ય અપાયનું કારણ બને છે.

લૌકિકો પણ કહે છે કે “ધનને એકદું કરવામાં દુઃખ છે. એકઠા થયેલા ધનનું રક્ષણ કરવામાં દુઃખ છે. ધનનાં લાભમાં દુઃખ છે. ધનનાં વ્યયમાં દુઃખ છે. દુઃખને વધારનાર દ્રવ્યને ધિક્કાર હો. અપાયોથી ભરેલાં પાપરૂપ એવા દ્રવ્યને સંપૂર્ણપણે છોડીને જેઓ તપોવનમાં રહેલા છે. તે મહાસત્ત્વશાળીઓ ધન્ય છે, તેઓ તપસ્વી છે.” વગેરે.

દ્રવ્યાપાય આહરણ બતાવવાનું હતું, એમાં આટલું જ ઉપયોગી છે. (એ પછી અધુરી વાર્તાનું સમાપન કરતા કહે છે કે) ત્યાર પછી તે અપાયને જોઈને તે બેને વૈરાગ્ય થયો. ત્યારબાદ તે છોકરી કોઈકને આપીને (પરણાવીને) કામભોગથી વૈરાગ્ય પામેલા તેણે દીક્ષા લીધી.

ઇદાનીં ક્ષેત્રાદ્યપાયપ્રતિપાદનાયાહ -

ખેત્તંમિ અવક્કમણં દસારવગ્ગસ્સ હોઝ અવરેણં । દીવાયણો અ કાલે ભાવે મંડુક્કિઆખવઓ ॥૫૬॥

હવે ક્ષેત્રાદિ અપાયોનાં પ્રતિપાદનને માટે કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૫૬ ગાથાર્થ : દશારવર્ગનું અન્ય તરફ અપસર્પણ થાય છે એ ક્ષેત્રાપાયમાં ગણવું. કાલાપાયમાં દ્વૈપાયન અને ભાવાપાયમાં દેડકીસંબંધી તપસ્વીસાધુ. (દૃષ્ટાન્ત છે.)

વ્યાખ્યા-તત્ર ક્ષેત્ર ઇતિ દ્વારપરામર્શઃ, તતશ્ચ ક્ષેત્રાદપાયઃ ક્ષેત્રમેવ વા તત્કારણત્વાદિતિ । તત્રોદાહરણમપક્રમણમ્-અપસર્પણં 'દશારવર્ગસ્ય' દશારસમુદાયસ્ય ભવતિ 'અપરેણ' અપરત ઇત્યર્થઃ, ભાવાર્થઃ કથાનકાદવસેયઃ, તચ્ચ વક્ષ્યામઃ । 'દ્વૈપાયનશ્ચ કાલે' દ્વૈપાયનઋષિઃ, કાલ ઇત્યત્રાપિ કાલાદપાયઃ કાલાપાયઃ કાલ એવ વા તત્કારણત્વાદિતિ, અત્રાપિ ભાવાર્થઃ કથાનકગમ્ય એવ, તચ્ચ વક્ષ્યામઃ । 'ભાવે મંડુક્કિકાક્ષપક' ઇત્યત્રાપિ ભાવાદપાયો ભાવાપાયઃ સ એવ વા તત્કારણત્વાદિતિ, અત્રાપિ ચ ભાવાર્થઃ કથાનકાદવસેયઃ, તચ્ચ વક્ષ્યામ ઇતિ ગાથાક્ષરાર્થઃ ॥ ભાવાર્થ ઉચ્યતે-ચિત્તાપાઓદાહરણં દસારા હરિવંસરાયાણો એથ મહર્હ કહા જહા હરિવંસે । ઉવઓગિયં ચેવ ભણ્ણા, કંસંમિ વિણિવાઙ્ણે સાવાયં ચેત્તમેયંતિકાઁણ જરાસંઘરાયભાણ દસારવગ્ગો મહુરાઓ અવક્કમિઁણ બારવઙ્ણં ગઓત્તિ । પ્રકૃતયોજનાં પુનર્નિર્યુક્તિકાર એવ કરિષ્યતિ, કિમકાણ્ડ એવ નઃ પ્રયાસેન ? । કાલાવાએ ઉદાહરણં પુણ-કણ્ણપુચ્છિણ ભગવયાઽરિદ્ધુમેણિણ વાગરિયં-બારસહિં સંવચ્છરેહિં દીવાયણાઓ બારવઙ્ણયરીવિણાસો, ઉચ્છોતતરાએ ણગરીએ પરંપરાએ સુણિઁણ દીવાયણપરિવ્વાયઓ મા ણગરિં વિણાસેહામિત્તિ કાલાવધિમણ્ણઓ ગમેમિત્તિ ઉત્તરાવહં ગઓ, સમ્મં કાલમાણમયાણિઁણ ચ બારસમે ચેવ સંવચ્છરે આગઓ, કુમારેહિં ચલીકઓ, કયણિઆણો દેવો ઉવવણ્ણો, તઓ ચ ણગરીએ અવાઓ જાઓત્તિ, ણણ્ણહા જિણભાસિયંતિ ।

ટીકાર્થ : ગાથામાં ક્ષેત્ર શબ્દ છે, એ ક્ષેત્રાપાયરૂપ દ્વારને જણાવનાર છે. તેથી અર્થ આ પ્રમાણે થશે કે ક્ષેત્રથી અપાય તે ક્ષેત્રાપાય. અથવા તો અપાયનું કારણ હોવાને લીધે ક્ષેત્ર પોતેજ અપાય.

તેમાં- ક્ષેત્રાપાયમાં ઉદાહરણ એ છે દશારસમુદાયનું પશ્ચિમદિશામાં અપસર્પણ થયું. આનો ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવો. તે કથાનક આગળ કહીશું.

દ્વૈપાયનઋષિ કાલાપાયમાં દષ્ટાન્ત છે.

ગાથામાં કાલે શબ્દ લખેલ છે, અહીં પણ આ પ્રમાણે સમજી લેવું કે કાલથી અપાય તે કાલાપાય અથવા તો કાલ પોતે જ અપાયનું કારણ હોવાથી અપાય કહેવાય. અહીં પણ ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવો. તે કથાનક અમે કહીશું.

આ પ્રમાણે ગાથાનો અક્ષરાર્થ કહેવાઈ ગયો.

હવે ભાવાર્થ કહેવાય છે.

ક્ષેત્રાપાયનું ઉદાહરણ આપવાનું છે. દશારો એટલે હરિવંશનાં રાજાઓ. આમાં ઘણી મોટીકથા છે. હરિવંશમાં એ આખી કથા બતાવી છે અહીં તો જેટલું ઉપયોગી છે એટલું જ કહીએ છીએ કે કંસ મરાયો ત્યારે “આ ક્ષેત્ર અપાયવાળું છે” એમ વિચારી જરાસંઘરાજાનાં ભયથી દશારવર્ગ મથુરામાંથી નીકળીને દ્વારકા નગરીમાં ગયો. (કંસ જરાસંઘનો જમાઈ હતો.)

(પ્રશ્ન : આમાં મથુરાક્ષેત્ર ક્ષેત્રાપાય બન્યું એ તો બરાબર પણ પ્રસ્તુતમાં એનો અર્થ શું જોડવાનો ?)

ઉત્તર : પ્રકૃતની યોજના તો નિર્યુક્તિકાર જ કરશે. અકાળે જ અમારે પ્રયાસ કરીને શું કામ છે ?

કાલાપાયમાં ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે કે “કૃષ્ણ વડે પુછાયેલા ભગવાન અરિષ્ટનેમિએ જણાવ્યું કે “બાર વર્ષ પછી દ્વૈપાયન દ્વારા દ્વારવતી = દ્વારકાનગરીનો વિનાશ થશે.”

આ વાત ઉદ્યોતતરા નગરીમાં રહેલા દ્વૈપાયનપરિવ્રાજકે પરંપરાએ સાંભળી. એ સાંભળીને “હું નગરનો વિનાશ કરનારો ન બનું એ માટે ૧૨ વર્ષની કાલમર્યાદા સુધી અન્યસ્થાને જતો રહું” એમ વિચારીને ઉત્તરાપથમાં જતો રહ્યો. એ પછી કાલનાં પ્રમાણને સમ્યક્ રીતે જાણ્યા વિના બારમે જ વર્ષ પાછો આવી ગયો. કુમારોએ એને પરેશાન કર્યો. નિયાણું કરીને એ દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયો. અને તેના દ્વારા નગરી ઉપર અપાય થયો. ખરેખર જિન વડે ભાષિત વસ્તુ ખોટી ન જ પડે.

‘ભાવાવાણ્ ઉદાહરણં ચમઓ-અગો ચમઓ ચેલ્લણ સમં ખિક્કચાયરિયં ગઓ, તેણ તથ્થ મંડુક્કલિયા મારિઆ, ચિલ્લણ ભણિઅં-મંડુક્કલિઆ તણ મારિઆ, ચવગો ભણડ-

रे दुदु सेह ! चिरमइआ चेव एसा, ते गआ, पच्छा रत्ति आवस्सए आलोइंताण खमगेण
 सा मंडुक्कलिया नालोइया ताहे चिल्लएण भणिअं-खमगा ! तं मंडुक्कलियं आलोएहि,
 खमओ रुदुओ तस्स चेळयस्स खेलमल्लयं धेतूण उद्धाइओ, अंसियालए खंभे आवडिओ
 वेगेण इंतो, मओ य जोइसिएसु उववन्नो, तओ चइत्ता दिट्ठीविसाणं कुले दिट्ठीविसो सण्णो
 जाओ, तत्थ य एगेण परिहिंडंतेण नगरे रायपुत्तो सण्णेण खइओ, अहितुंडएण विज्जाओ
 सव्वे सण्णा आवाहिआ, मंडले पवेसिआ भणिया-अण्णे सव्वे गच्छंतु, जेण पुण
 रायपुत्तो खइओ सो अच्छउ, सव्वे गया, एगो ठिओ, सो भणिओ-अहवा विसं आवियह
 अहवा एत्थ अग्गिमि णिवडाहि, सो अ अगंधणो, सण्णाणं किल दो जाईओ-गंधणा
 अगंधणा य, ते अगंधणा माणिणो, ताहे सो अग्गिमि पविट्ठो, ण य तेण तं वंतं
 पच्चाइयं, रायपुत्तोवि मओ, पच्छा रण्णा रुदुएण घोसावियं रज्जे-जो मम सण्णसीसं
 आणेइ तस्साहं दीणारं देमि, पच्छा लोगो दीणारलोभेण सण्णे मारेउं आढत्तो, तं च कुलं
 जत्थ सो खमओ उप्पन्नो तं जाइसरं रत्ति हिंडइ दिवसओ न हिंडइ, मा जीवे
 दहेहामित्तिकाउं, अण्णया आहितुंडिगेहिं सण्णे मग्गंतेहिं रत्तिचरेण परिमलेण तस्स
 खमगसण्णस्स बिलं दिट्ठंति दारे से ठिओ, ओसहिओ आवाहेइ, चित्तेइ-दिट्ठो मे कोवस्स
 विवाओ, तो जइ अहं अभिमुहो णिगच्छामि तो दहिहामि, ताहे पुच्छेण आढत्तो
 निष्फिडिउं, जत्तियं निष्फेडेइ तावइयमेव आहिंडओ छिंदेइ, जाव सीसं छिण्णं, मओ य,
 सो सण्णो देवयापरिग्गहिओ, देवयाए रण्णो सुमिणए दरिसणं दिण्णं-जहा मा सण्णे
 मारेह पुत्तो ते नागकुलाओ उव्वट्ठिऊण भविस्सइ, तस्स दारयस्स नागदत्तनामं करेज्जाहि
 सो अ खमगसण्णो मरित्ता तेण पाणपरिच्चाएण तस्सेव रण्णो पुत्तो जाओ, जाए दारु
 णामं कयं णागदत्तो, खुडुलओ चेव सो पव्वइओ, सो अ किर तेण तिरियाणुभावेण
 अतीव छुहालुओ, दोसीणवेलाए चेव आढवेइ भुंजिउं जाव सूरत्थमणवेलं, उवसंतो
 धम्मसद्धिओ य, तम्मि अ गच्छे चत्तारि खमगा, तंजहा-चाउम्मासिओ तिमासिओ
 दोमासिओ एगमासिओत्ति, रत्ति च देवया वंदिउं आगया, चाउम्मासिओ पढमट्ठिओ,
 तस्स पुरओ तेमासिओ, तस्स पुरओ दोमासिओ, तस्स पुरओ एगमासिओ, ताण य
 पुरओ खुडुओ । सव्वे खमगे अतिक्कमित्ता ताए देवयाए खुडुओ वंदिओ, पच्छा ते खमगा
 रुद्धा, निग्गच्छंती अ गहिया चाउम्मासिअखमएण पोत्ते, भणिआय अणेण-कडपूयणि
 ! अम्हे तवस्सिणो ण वंदसि, एयं कूरभायणं वंदसित्ति, सा देवया भणइ-अहं

ભાવખમયં વંદામિ, ણ પૂઆસક્કારપરે માણિઓ અ વંદામિ, પચ્છા તે ચેલ્લયં તેણ અમરિસં વહંતિ, દેવયા ચિંતેઢ-મા એ ચેલ્લયં खरंટેहिંતિ, તો સણિહિઆ ચેવ અચ્છામિ, તાહં પડિબોહેહામિ, બિત્તિઅદિવસે અ ચેલ્લઓ સંદિસાવેઠ્ઠણ ગઓ દોસીણસ્સ, પડિઆગઓ આલોઢત્તા ચાઝમ્માસિયખમગં ણિમંતેઢ, તેણ પડિગ્ગહે સે ણિચ્છૂઢં, ચેલ્લઓ ભણઢ-મિચ્છામિદુક્કઢં જં તુભ્મે મએ ખેલમલ્લઓ ણ પણામિઓ, તં તેણ ઉપ્પરાઝ ચેવ ફેઢિત્તા ખેલમલ્લએ છૂઢં, એવં જાવ તિમાસિણં જાવ એગમાસિણં ણિચ્છૂઢં, તં-તેણ તહા ચેવ ફેઢિઅં, અદુયાલિત્તા લંબણે ણિઘ્ઘામિત્તિકાઝં ઝમએણ ચેલ્લઓ બાહં ગહિઓ, તં તેણ તસ્સ ચેલ્લાગસ્સ અદીણમણસસ્સ વિસુદ્ધપરિણામસ્સ લેસ્સાહિં વિસુજ્ઞામાણીહિં તદાવરણિજ્જાણં કમ્માણં ઝએણ કેવલનાણં સમુપ્પણં, તાહે સા દેવયા ભણઢ-કિહ તુભ્મે વંદિઅવ્વા ? જેણેવં કોહાભિભૂઆ અચ્છહ, તાહે તે ઝમગા સંવેગમાવણ્ણા મિચ્છામિદુક્કઢંતિ, અહો બાલો ઝવસંતચિત્તો અમ્હેહિં પાવકમ્મેહિં આસાઢઓ, એવં તેસિંપિ સુહજ્ઞવસાણેણં કેવલનાણં સમુપ્પણં, એવં પસંગઓ કહિયં કહાણયં, ઝવણઓ પુણ કોહાદિગાઓ અપસત્થભાવાઓ દુગ્ગઢએ અવાઓ ત્તિ ॥

ભાવઅપાયમાં તપસ્વી સાધુ ઉદાહરણ છે. તેના વડે દેઝકી મરાઈ.

એક તપસ્વી નાનાસાધુ સાથે ગોચરી ગયો. તેના વડે દેઝકી મરાઈ. નાનાએ કહ્યું કે “તમારા વડે દેઝકી મરાઈ.” તપસ્વી કહે કે “રે ! દુષ્ટ - નૂતન દીક્ષિત ! આ તો પહેલેથી મરેલી જ હતી. (ઘણાં લાંબાકાળથી મરેલી જ હતી.) પછી તે બેય જણ જતાં રહ્યા. પછી રાત્રે પ્રતિક્રમણમાં જ્યારે આલોચના કરતાં હતાં ત્યારે તપસ્વીએ દેઝકીની આલોચના ન કરી કે “મારાથી દેઝકી મરેલી” એટલે નાનાસાધુએ-કહ્યું કે “તપસ્વી ! તે દેઝકીની આલોચના કરો.” તપસ્વી ગુસ્સે થયો અને કફ માટેનો પ્યાલો પકડી નાના તરફ દોડ્યો. વેગથી આવતો તે અંસ્રીના સ્થાનભૂત થાંભલા ઉપર અથડાયો (કેટલાક થાંભલાઓ ઉપર ખીલા જેવા ઉપસેલા ભાગો શોભારૂપે કરવામાં આવતા હોય છે. એ અંસ્રી શબ્દથી સમજવા.) મર્યો અને જ્યોતિષ્કદેવોમાં ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી આવીને દૃષ્ટિવિષસર્પોનાં કુલમાં દૃષ્ટિવિષ સર્પ થયો. ત્યાં નગરમાં આમ તેમ ફરતા એક સાપે રાજપુત્રને ડંખ માર્યો, ગારુડિકે વિદ્યા દ્વારા બધાં સર્પોને બોલાવ્યા. મંડલમાં (ગોળાકાર સ્થાનવિશેષમાં) પ્રવેશ કરાવીને કહ્યું કે “બાકીના બધાં સાપો જતાં રહો. જેણે આ રાજપુત્રને ડંખ માર્યો હોય તે અહીં રહો.” બધા સાપો જતાં રહ્યા. એક સર્પ રહ્યો. ગારુડિકે તેને કહ્યું કે કાં તો ઝેર પી જાઓ અથવા તો આ અગ્નિમાં કુદી પડો.” તે સર્પ

અગંધનકુળનો હતો. સાપોની બે જાતિઓ છે. ગંધન અને અગંધન. અગંધન નાગો અભિમાની હોય છે. (વમેલું ઝેર ફરી ચાટતા નથી) ત્યારે તે સર્પ અગ્નિમાં પ્રવેશ્યો. પણ તે સાપે તે વમેલું ઝેર પાછું ન પીધું. રાજપુત્ર પણ મરી ગયો. પછી ગુસ્સે થયેલા રાજાએ રાજ્યમાં ધોષણા કરાવી કે જે મને સાપનું મસ્તક આપશે, તેને હું એક સોનામહોર આપીશ. પછી તો લોકો સોનામહોરનાં લોભથી સાપોને મારવા લાગ્યા.

હવે જ્યાં પેલો તપસ્વી સર્પ થયો હતો, તે કુલ જાતિસ્મરણજ્ઞાનવાળું હતું, તે કુલનાં સાપો રાતે જ બહાર ફરે, દિવસે ન ફરે. એમ વિચારીને કે “અમે જીવોને બાળનારા ન બનીએ.” (જો દિવસે બહાર ફરે તો એમની આંખમાં સૂર્યકિરણો પડતાં જ એમાંથી આગ છૂટે અને જીવો મરે.)

એકવખત ગારુડિકો સાપોને શોધતા હતાં, ત્યારે તેમણે રાત્રે ફેલાયેલ સુગંધ દ્વારા તે તપસ્વીસર્પનું દર જોઈ લીધું અને તેના દ્વાર પાસે ગારુડિક ઉભો રહ્યો. ઔષધિ વડે એને બોલાવે છે. (સર્પો ગંધ દ્વારા આકર્ષાય એટલે ચોક્કસ પ્રકારની ઔષધિની ગંધથી ગારુડિક તે સર્પને બહાર ખેંચી લાવવા પ્રયત્ન કરે છે.)

સર્પ વિચારે છે કે “મેં કોધનો વિપાક જોઈ લીધો છે. તેથી જો હું મોઢું બહાર રાખીને નીકળીશ, તો (મારી આંખોમાં સૂર્યકિરણો પડતાની સાથે જ બહાર ઉભેલાઓને) બાળનારો બનીશ.” એટલે સાપ પુંછડા વડે બહાર નીકળવા લાગ્યો. (સુગંધને પરવશ બનીને નીકળવું તો પડે જ). એના શરીરનો જેટલો જેટલો ભાગ બહાર નીકળે છે, એટલા એટલા ભાગને ગારુડિક છેદી નાંખે છે. એમ છેલ્લે એનું મસ્તક પણ છેદાયું. એ મર્યો. તે સર્પ દેવતાથી પરિગૃહીત હતો (દેવાધિષ્ઠિત હતો) એટલે સર્પનાં મરવાથી તેમાં રહેલાં દેવે રાત્રે સ્વપ્નમાં રાજાને દર્શન આપ્યું કે “તું સાપોને ન માર. નાગકુલમાંથી બહાર નીકળીને એક આત્મા તારો પુત્ર થશે. તે પુત્રનું નાગદત્ત નામ કરજે.”

તે તપસ્વીસર્પ મરીને તે પ્રાણત્યાગ દ્વારા તે જ રાજાનો પુત્ર થયો. દીકરા તરીકે એનો જન્મ થયો ત્યારે એનું નાગદત્ત નામ રખાયું. નાનો હતો ત્યારે જ એણે દીક્ષા લીધી. સાધુ પૂર્વનાં તિર્યચ-સાપભવનાં પ્રભાવથી અત્યંત ભૂખ્યો હતો. સવારનાં સમયથી વાપરવાનું શરુ કરે કે છેક સૂર્યાસ્ત સમય સુધી વાપરે. પણ એ ઉપશાંત હતો, ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાવાળો હતો. તે ગચ્છમાં ચાર તપસ્વી હતાં. તે આ પ્રમાણે ચાતુર્માસિક તપસ્વી, ત્રિમાસિક તપસ્વી, દ્વિમાસિક તપસ્વી અને એકમાસિક તપસ્વી. (ચાર મહિનાનાં ઉપવાસ વાળો તપસ્વી.... એમ બધામાં અર્થ લેવો.) રાત્રે દેવતા (નાગદત્તને) વંદન કરવા માટે આવી. ચાતુર્માસિક તપસ્વી સૌથી પહેલો રહેલો હતો, એની આગળ ત્રિમાસિક, તેની

આગળ દ્વિમાસિક, તેની આગળ એકમાસિક રહેલો હતો. તે બધાની આગળ (સૌથી છેલ્લે) ક્ષુલ્લકસાધુ હતો.

તે દેવતાએ બધા તપસ્વીઓને ઓળંગીને ક્ષુલ્લકસાધુને વંદન કર્યા. પછી તે તપસ્વીઓ ગુસ્સે થયા. જ્યારે દેવતા પાછી નીકળતી હતી ત્યારે ચાતુર્માસિક તપસ્વીએ એને વચ્ચે વિશે પકડી. (અર્થાત્ એના કપડાં પકડ્યા.)

અને તપસ્વીએ દેવતાને કહ્યું કે “કટપૂતના ! તું તપસ્વી એવા અમને વંદન નથી કરતી અને આ રોજ ભાજન ભરીને ભાત ખાનારાને વંદન કરે છે ?” તે દેવતા કહે છે કે “હું ભાવતપસ્વીને વાંદુ છું. પૂજા અને સત્કારમાં તત્પર એવા માનીઓને વંદન નથી કરતી.”

પછી તે તપસ્વીઓ ક્ષુલ્લકસાધુ પ્રત્યે ઈર્ષ્યા-દ્વેષ વહન કરે છે. દેવતા વિચારે છે કે “આ તપસ્વીઓ ક્ષુલ્લકને ખખડાવે નહિ = પરેશાન ન કરે એ માટે હું ક્ષુલ્લકની નજીકમાં જ રહું અને પછી આ તપસ્વીઓને પ્રતિબોધ પમાડું.”

બીજા દિવસે ક્ષુલ્લક રજા લઈને સવારે જ ગોચરી લેવા ગયો. પાછો ફરીને, ગોચરી આલોવીને ચાતુર્માસિક તપસ્વીને નિમંત્રણ આપે છે. તેણે તો એના પાત્રમાં થુંકયું. ક્ષુલ્લક કહે છે કે મેં તમને કફ-થુંક માટેનો પ્યાલો ન આપ્યો એ બદલ મિચ્છામિદુક્કડ” પછી ક્ષુલ્લકે તે થુંક ગોચરીની ઉપરથી જ દૂર કરીને કફના પ્યાલામાં નાંખી દીધું. એમ ત્રિમાસિક, દ્વિમાસિક અને એકમાસિક તપસ્વીએ પણ થુંકયું. તે ક્ષુલ્લકે તે જ પ્રમાણે તે થુંક દૂર કર્યું.

આ વખતે “બળજબરીથી આના હાથને પકડું (અને એને મરડું)” એમ વિચારી તપસ્વીએ ક્ષુલ્લકનો હાથ પકડ્યો. તે જ વખતે અદ્વીનમનવાળા, વિશુદ્ધ થતી લેશ્યાઓ વડે વિશુદ્ધપરિણામવાળા તે ક્ષુલ્લકને કેવલજ્ઞાનને અટકાવનાર કર્મનો ક્ષય થવાથી કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું.

ત્યારે તે દેવતા તપસ્વીઓને કહે છે કે તમને શી રીતે વંદન કરું ? કેમકે તમે તો આ પ્રમાણે ક્રોધથી અભિભૂત રહો છો. ત્યારે તે સંવેગને પામેલા તે તપસ્વીઓ મિચ્છામિદુક્કડ કરે છે. “અરેરે ! ઉપશાંતચિત્તવાળા બાલસાધુને પાપી એવા અમે આશાતના કરી.” આ રીતે શુભઅધ્યવસાય વડે તેઓને પણ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું.

આ પ્રમાણે પ્રસંગતઃ કથાનક કહેવાયું.

ઉપનય આ પ્રમાણે કરવો કે ક્રોધ વગેરે અપ્રશસ્તભાવથી દુર્ગતિમાં અપાય થાય છે.

(ઉપનય એટલે દષ્ટાન્તને દાર્શનિકમાં ઘટાવવું તે.)

परलोकचिन्तायां प्रकृतोपयोगितां दर्शयन्नाह -

सिक्खगअसिक्खगाणं संवेगथिरट्ठयाइ दोहंपि । दब्बाईया एवं दंसिज्जंते अवाया उ

॥५७॥

(પ્રશ્ન : દ્રવ્યાપાયાદિરૂપ દૃષ્ટાન્તોનો પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગ શું છે ?)

નિયુક્તિ-૫૭ ગાથાર્થ : ઉત્તર : શિક્ષક અને અશિક્ષક બંનેયનાં સંવેગ અને સ્થૈર્ય માટે આ પ્રમાણે દ્રવ્ય વગેરે અપાયો દેખાડાય છે.

व्याख्या—‘शिक्षाकाशिक्षकयोः’ अभिनवप्रव्रजितचिरप्रव्रजितयोः अभिनवप्रव्रजितगृहस्थयोर्वा संवेगस्थैर्यार्थं द्वयोरपि द्रव्याद्या ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण वक्ष्यमाणेन वा दर्श्यन्ते अपाया इति, तत्र संवेगो-मोक्षसुखाभिलाषः स्थैर्यं पुनः अभ्युपगतापरित्यागः, ततश्च कथं नु नाम दुःखनिबन्धनद्रव्याद्यवगमात्तयोः संवेगस्थैर्यं स्यातां ? द्रव्यादिषु चाप्रतिबन्ध इति गाथार्थः ॥

ટીકાર્થ : નૂતન દીક્ષિત અને ચિરદીક્ષિત અથવા તો નૂતનદીક્ષિત અને ગૃહસ્થ આ બેયને સંવેગ અને સ્થિરતા ઉત્પન્ન કરાવવા માટે કહેલા પ્રકાર વડે કે વક્ષ્યમાણ પ્રકાર વડે દ્રવ્યાદિ અપાયો દેખાડવા જોઈએ. (અશિક્ષક શબ્દથી ચિરદીક્ષિત અથવા તો ગૃહસ્થ એમ બે અર્થ લીધા છે.)

તેમાં સંવેગ એટલે મોક્ષસુખનો અભિલાષ.

સ્થિરતા એટલે સ્વીકારેલા સંયમાદિનો અપરિત્યાગ.

સાર એ કે “દુઃખનાં કારણભૂત એવા દ્રવ્ય વગેરેનો બોધ થવા દ્વારા ઉપરોક્ત બે જાણને સંવેગ અને સ્થિરતા શી રીતે થાય ? અને દ્રવ્યાદિમાં પ્રતિબંધ = મમત્વનો અભાવ શી રીતે થાય ?” એ માટે દ્રવ્યાદિ અપાયો ઉપયોગી થાય છે.

तथा चाह —

दविअं कारणगहिअं विगिंचिअव्वमसिवाइखेतं च । बारसहिं एस्सकालो कोहाइविवेग
भावम्मि ॥५८॥

આ જ વાત કરે છે કે

નિર્યુક્તિ-૫૮ : ગાથાર્થ : કારણસર ગ્રહણ કરાયેલ દ્રવ્ય પરઠવી દેવું. અસિવાદિ ક્ષેત્ર છોડી દેવું. બારવર્ષ પહેલાં (તે તે સ્થાન) છોડવું ભાવમાં ક્રોધાદિનો વિવેક = ત્યાગ કરવો.

વ્યાખ્યા-ઇહોત્સર્ગતો મુમુક્ષુણા દ્રવ્યમેવાધિકં વસ્ત્રપાત્રાદ્યન્યદ્વા કનકાદિ ન ગ્રાહ્યં, શિક્ષકાહિસંદિષ્ટાદિકારણગૃહીતમપિ તત્પરિસમાપ્તૌ પરિત્યાજ્યમ્, અતઃ એવાહ-દ્રવ્યં કારણગૃહીતં, કિમ્ ? 'વિકિંચિત્ત્વં' પરિત્યાજ્યમ્, અનેકૈહિકામુષ્મિકાપાયહેતુત્વાત્, દુરન્તાગ્રહાદ્યપાયહેતુતા ચ મધ્યસ્થૈઃ સ્વધિયા ભાવનીયેતિ । એવમશિવાદિક્ષેત્રં ચ, પરિત્યાજ્યમિતિ વર્ત્તંતે, અશિવાદિપ્રધાનં ક્ષેત્રમશિવાદિક્ષેત્રમ્, આદિશબ્દા-દૂનોદરતારાજદ્વિષ્ટાદિપરિગ્રહઃ, પરિત્યાજ્યં ચેદમનેકૈહિકામુષ્મિકાપાયસમ્ભવાદિતિ । તથા દ્વાદશભિર્વર્ષૈરેષ્યત્કાલઃ, પરિત્યાજ્યં ઇતિ વર્ત્તંતે, તત્ એવાપાયસમ્ભવાદિતિ ભાવના, એતદુક્તં ભવતિ-અશિવાદિદુષ્ટ એષ્યત્કાલઃ દ્વાદશભિર્વર્ષૈરનાગતમેવોજ્જિતવ્યં ઇતિ, ઉક્તં ચ - "સંવચ્છર્ય્વાસણેણ હોહિતિ અસિવંતિ તે તઓ ણિતિ । સુત્તત્થં કુલ્લંતા અતિસયમાદીહિં નાકુળં ॥૧૧॥" ઇત્યાદિ । તથા 'ક્રોધાદિવિવેકો ભાવ' ઇતિ ક્રોધાદયોઽપ્રશસ્તભાવાસ્તેષાં વિવેકઃ-નરકપાતનાદ્યપાયહેતુત્વાત્પરિત્યાગઃ, ભાવ ઇતિ-ભાવાપાયે, કાર્ય ઇત્યયં ગાથાર્થઃ ॥ એવં તાવદ્વસ્તુતશ્ચરણકરણાનુયોગમધિકૃત્યાપાયઃ પ્રદર્શિતઃ,

ટીકાર્થ : જિનશાસનમાં ઉત્સર્ગમાર્ગ તો એ છે કે મુમુક્ષુએ વસ્ત્રપાત્રાદિ દ્રવ્ય અધિક ન લેવું જોઈએ, કે સુવર્ણાદિરૂપ દ્રવ્ય ન લેવું જોઈએ. પરંતુ નૂતનદીક્ષિતને માટે વસ્ત્રપાત્રાદિ અધિક રાખવા પડે એટલે કે સર્પાદિ વડે સાધુ ડંસ પામે ત્યારે ઝેર ઉતારવા માટે સુવર્ણાદિ રાખવા પડે તો... આમ શિક્ષક, અહિસંદંષ્ટ વગેરે કારણોસર અધિકવસ્ત્રાદિ કે સુવર્ણાદિ ગ્રહણ કરેલા હોય તો પણ તે કારણની પરિસમાપ્તિ થઈ જાય તો એ અધિકવસ્ત્રાદિ, કનકાદિ ત્યાગી દેવા જોઈએ. (નૂતનદીક્ષિત થનાર ઉપકરણાદિ લઈને જ આવે એવું તે કાળમાં ન હતું. ગચ્છે નૂતનદીક્ષિતને વસ્ત્રાદિ ઉપધિ પૂરી પાડવાની રહેતી. એટલે નૂતનદીક્ષિત થવાદિ કારણોસર ગચ્છમાં વધુ ઉપધિ પણ રાખવાની જરૂર પડતી. એમ સર્પ કરડે તો એમાં સુવર્ણ ખૂબ ઉપયોગી બને છે. આમાં અધિક શબ્દ વસ્ત્રપાત્રાદિ સાથે જોડવો, કનકાદિ સાથે નહિ. તથા અધિકવસ્ત્રાદિને શિક્ષકરૂપી કારણ સાથે અને કનકાદિને અહિસંદંષ્ટાદિ કારણ સાથે સંબંધ જોડવો. ટીકામાં સંદિષ્ટ શબ્દ દેખાય છે. પણ સંદેષ્ટ પાઠ વધુ સંગત લાગે છે.)

આ જ કારણસર નિર્ચુકિતકાર કહે છે કે કારણસર ગ્રહણ કરેલ દ્રવ્ય ત્યાગી દેવું. કેમકે એ દ્રવ્ય અનેક આલોકસંબંધી અપાયો અને પરલોકસંબંધી અપાયોનું કારણ છે.

(પ્રશ્ન : આ દ્રવ્ય અપાયોનું કારણ શી રીતે બને ?)

ઉત્તર : કનકાદિ દ્રવ્ય હોય તો એમાં ભયંકર આસક્તિ થાય, દ્રવ્યના કારણે ચોરાદિથી ઉપદ્રવ થાય. આમ દ્રવ્ય દુરન્ત આગ્રહાદિરૂપ અપાયોનું કારણ બને જ છે. આ વાત મધ્યસ્થોએ સ્વબુદ્ધિથી વિચારી લેવી. (આગ્રહ એટલે રાગ, આસક્તિ, “આ મારું છે” એવો મમત્વભાવ. દુરન્ત એટલે જેનો અન્ત દુઃખેથી, મુશ્કેલીથી થાય તે.)

આ રીતે અશિવાદિક્ષેત્ર પણ છોડી દેવું.

(અહીં ગાથામાં વિર્ગિચિઅવ્વં - પરિત્યાજ્યં શબ્દ છે, પણ એ તો દ્રવ્યં શબ્દ સાથે એકવાર જોડી દીધો છે. એટલે અશિવાદિક્ષેત્રં શબ્દની સાથે જોડવા માટેનો પરિત્યાજ્યં શબ્દ તો છે જ નહિ, માટે વૃત્તિકાર કહે છે કે) પરિત્યાજ્યં-વિર્ગિચિઅવ્વં શબ્દ અહીં વર્તે છે. અર્થાત્ એ શબ્દ અશિવાદિક્ષેત્રં સાથે પણ જોડવાનો છે.

અશિવાદિની પ્રધાનતાવાળું ક્ષેત્ર તે અશિવક્ષેત્ર.

આદિ શબ્દથી ઉણોદરી (ગોચરી ઓછી મળવાથી પેટપૂરણ ન થવું) રાજદ્વેષ વગેરેનો પરિગ્રહ કરવો. અર્થાત્ આ બધાની પ્રધાનતાવાળા ક્ષેત્રો છોડી દેવા.

પ્રશ્ન : આ બધું શા માટે છોડવું ?

ઉત્તર : આવા ક્ષેત્ર છોડી દેવા, કેમકે તેમાં અનેક ઐહિક અને પારલૌકિક અપાયોનો સંભવ છે.

તથા બાર વર્ષ પૂર્વે ભવિષ્યકાળ છોડી દેવો.

અહીં પણ વિર્ગિચિઅવ્વં શબ્દ નથી, પણ એ પૂર્વનો શબ્દ અહીં પણ વર્તમાન જ સમજવો. (કાળ છોડવો એનો અર્થ એ કે “દુષ્ટકાળવાળું સ્થાન છોડવું. કાળની પ્રધાનતાને લઈને એમાં કાળનો ત્યાગ કરેલો ગણાય.)

પ્રશ્ન : ભવિષ્યકાળ કેમ છોડી દેવો ?

ઉત્તર તત એવ- તે કારણથી જ. (પૂર્વે જણાવી ગયા છે તે કારણથી જ)

પ્રશ્ન : ભાવ એ છે કે અપાયનો સંભવ હોવાથી ભવિષ્યકાળ છોડી દેવો.

(ઉપર તત એવ અને અપાયસંભવાદિતિ ભાવના એ બેને જુદા પાડીને અર્થ દર્શાવ્યો છે. બીજો અર્થ આ પ્રમાણે થાય કે “તે ભવિષ્યકાળથી જ અપાયનો સંભવ હોવાથી તે

કાળ છોડી દેવો એ પ્રમાણે ભાવના છે.” આમાં આખું વાક્ય એકજ બની રહે છે.)

કહેવાનો આશય એ છે કે આશિવાદિથી દુષ્ટ બનનાર ભવિષ્યકાળ બાર વર્ષની પહેલાં જ છોડી દેવો. (ટુંકમાં જે સ્થાને આશિવાદિ ઉપદ્રવ થવાનો હોય, તે સ્થાન અશિવ થવાના સમય પહેલાં જ બાર વર્ષ પૂર્વે છોડી દેવું.)

તથા ક્રોધ વગેરે જે અપ્રશસ્તભાવો છે, તેનો વિવેક કરવો. એટલે કે એ ભાવો નરકપાત વગેરે અપાયોનું કારણ હોવાથી તેમનો પરિત્યાગ કરવો.

ભાવાપાયનાં વિષયમાં આ રીતે ભાવોનો ત્યાગ કરવો.

આમ આ તો પરમાર્થથી ચરણકરણાનુયોગને આશ્રયીને અપાય દેખાડ્યો. (ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમાં ચારિત્રાચાર સંબંધી જ અપાયો અને અપાયત્યાગની વાત કરી છે.)

સામ્પ્રતં દ્રવ્યાનુયોગમધિકૃત્ય પ્રદર્શયતે -

દ્વાદિર્ણિ નિચ્ચો એગંતેણેવ જેસિં અપ્પા ડા હોઈ અભાવો તેસિં સુહદુહસંસારમોક્ષાણં

॥૫૧॥

હવે દ્રવ્યાનુયોગને આશ્રયીને દર્શાવાય છે. (તાત્ત્વિકપદાર્થોસંબંધી અપાય અને તેનો ત્યાગ શી રીતે થાય ? એ બધા પદાર્થો દર્શાવે છે.)

નિર્યુક્તિ-૫૯ ગાથાર્થ : જેઓના મતે આત્મા દ્રવ્યાદિ વડે એકાંતે નિત્ય છે. તેઓને સુખ-દુઃખ સંસાર અને મોક્ષનો અભાવ થાય. (અર્થાત્ આ બધા પદાર્થો સંગત ન થવા રૂપ અપાય આવે.)

વ્યાખ્યા—‘દ્રવ્યાદિભિઃ’ દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ નારકત્વવિશિષ્ટક્ષેત્રવયોઽવસ્થિત-ત્વાપ્રસન્નત્વાદિભિઃ ‘નિત્યઃ’ અવિચલિતસ્વભાવઃ ‘એકાન્તેનૈવ’ સર્વથૈવ ‘યેષાં’ વાદિનામ્ ‘આત્મા’ જીવઃ તુશબ્દાદન્યચ્ચ વસ્તુ ભવતિ-સંજાયતે ‘અભાવઃ’ અસંભવઃ ‘તેષાં’ વાદિનાં કેષામ્ ?—‘સુખદુઃખસંસારમોક્ષાણામ્’ તત્રાહ્વાદાનુભવરૂપં ક્ષણં સુખમ્, તાપાનુભવરૂપં દુઃખમ્, તિર્યગ્નરનારકામરભવસંસરણરૂપઃ સંસારઃ, અષ્ટપ્રકારકર્મબન્ધવિયોગો મોક્ષઃ, તત્ર કથં પુનસ્તેષાં વાદિનાં સુખાદ્યભાવઃ ?, આત્મનોઽપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવત્વાદ્, અન્યથાત્વાપરિણતેઃ સદૈવ નારકત્વાદિભાવાદ્, અપરિત્યક્તાપ્રસન્નત્વે પૂર્વરૂપસ્ય ચ પ્રસન્નત્વેનાભવનાદ્, એવં શેષેષ્વપિ ભાવનીયમિતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : જે વાદીઓનાં મતે જીવ અને એ સિવાયની બીજી વસ્તુઓ પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર,

કાલ અને ભાવ વડે એકાંતે અવિચલિતસ્વભાવવાળી = નિત્ય છે, તેઓને સુખ, દુઃખ, સંસાર અને મોક્ષનો અભાવ થાય. આમાં નારકત્વ, તિર્યચત્વ એ બધા દ્રવ્ય ગણાય.

પહેલી નારક વગેરે વિશિષ્ટસ્થાનો એ ક્ષેત્ર ગણાય.

બાલપણ-યૌવન વગેરે વયની અવસ્થાઓ એ કાળ ગણાય.

પ્રસન્નતા વગેરે એ ભાવ ગણાય.

જેઓ એમ માને છે કે જીવ આ બધા પ્રકારે એકાંતે નિત્ય છે, એને સુખાદિ ન ઘટવાની આપત્તિ આવે. (જીવ એકાંતે નિત્ય છે, એનો અર્થ એ થાય કે એ જો નારક છે, તો કાયમ માટે નારક જ રહે; પહેલી નારકમાં હોય તો કાયમ માટે પહેલી નારકમાં જ રહે. ૨૦ વર્ષનો હોય તો કાયમ માટે તેવો જ રહે. પ્રસન્ન હોય તો કાયમ માટે પ્રસન્ન જ રહે.)

સુખાદિ ચાર વસ્તુમાં -

આહ્લાદના અનુભવરૂપ ક્ષણ એ સુખ.

તાપના અનુભવરૂપ ક્ષણ એ દુઃખ.

તિર્યચ, મનુષ્ય, નારક અને દેવભવમાં ફરવું એ સંસાર.

આઠ પ્રકારનાં કર્મોનાં બંધથી વિયોગ એ મોક્ષ.

પ્રશ્ન : એકાંત નિત્યવાદીઓને સુખાદિનો અભાવ થવાની આપત્તિ શી રીતે આવે ?

ઉત્તર : એમના મતે આત્મા અપ્રચ્યુત = નાશ ન પામનાર, અનુત્પન્ન = ઉત્પન્ન ન થનાર સ્થિર એકજ સ્વભાવવાળો હોવાથી સુખાદિનો અભાવ થવાની આપત્તિ આવે.

પ્રશ્ન : એમના મતે આત્મા એકાંત નિત્ય છે, એ વાત સાચી. પણ સુખાદિ, અભાવ શી રીતે ? એ સમજાતું નથી.

ઉત્તર : એ નિત્ય હોવાથી પોતાના વિદ્યમાન સ્વરૂપ સિવાય બીજા રૂપે તો પરિણામ ન જ પામે. અર્થાત્ એ જો નારકરૂપ હોય તો નારક સિવાય બીજા તિર્યચાદિ રૂપે એ ન જ થાય. અને એટલે એ કાયમ માટે નારકાદિ રૂપે જ રહે. આમ ચારગતિમાં ભ્રમવારૂપ સંસાર એને ન જ ઘટે.

હવે સુખની વિચારણા કરીએ તો જે અપ્રસન્ન હોય તે કાયમ અપ્રસન્ન જ રહે, એટલે

એ પ્રસન્નતાને ત્યાગે તો નહિ જ. અને અપ્રસન્નતાને છોડ્યા વિના એ પૂર્વરૂપ = અપ્રસન્નાવસ્થાવાળો જીવ પ્રસન્ન તરીકે ન જ બને. એટલે એ સુખી થાય જ નહિ. આમ સુખ ન ઘટે.

આમ સંસાર અને સુખનો અભાવ શી રીતે થાય ? એ દર્શાવી દીધું. એ પ્રમાણે મોક્ષ અને દુઃખ પણ વિચારી લેવું. (જે સંસારી હોય તે કાયમ સંસારી જ રહે એટલે એનો મોક્ષ ન જ ઘટે. એમ જે સુખી છે. એ કાયમ સુખી જ રહે એટલે એને દુઃખ પણ ન જ ઘટે.)

તતશ્ચૈવમ્ -

સુહદુઃખસંપ્રયોગો ન વિજ્ઞઈ નિચ્ચવાયપક્ષમિ । એગંતુચ્છેઅંમિ અ સુહદુઃખવિગમ્પણમજુત્તં ॥૬૦॥

આ પ્રમાણે

નિર્યુક્તિ-૬૦ ગાથાર્થ : નિત્યવાદનાં પક્ષમાં સુખ અને દુઃખનો સંપ્રયોગ ન ઘટે. એકાંતઉચ્છેદપક્ષમાં સુખ અને દુઃખનું વિકલ્પન અયુક્ત છે.

વ્યાખ્યા—સુખદુઃખસંપ્રયોગઃ, સમ્યક્ સંગતો વા પ્રયોગઃ સંપ્રયોગઃ અકલ્પિત ઇત્યર્થઃ ‘ન વિદ્યતે’ નાસ્તિ ન ઘટત ઇત્યર્થઃ, ક્વ ?—‘નિત્યવાદપક્ષે’ નિત્યવાદાભ્યુપગમે સંપ્રયોગો ન વિદ્યતે, કલ્પિતસ્તુ ભવત્યેવ, યથાઽઽહુર્નિત્યવાદિનઃ—“પ્રકૃત્યુપધાનતઃ પુરુષસ્ય સુખદુઃખે સ્તઃ, સ્ફટિકે રક્તતાદિવદ્ બુદ્ધિપ્રતિબિમ્બાદ્વાઽન્યે” ઇતિ, કલ્પિતત્વં ચાસ્ય આત્મનસ્તત્ત્વત એવ તથાપરિણતિમન્તરેણ સુખાદ્યભાવાદ ઉપધાનસન્નિધાવપ્યન્ધોપલે રક્તતાદિવત્, તદભ્યુપગમે ચાભ્યુપગમક્ષતિઃ, બુદ્ધિપ્રતિબિમ્બપક્ષેઽપ્યવિચલિતસ્યાત્મનઃ સદૈવૈકસ્વભાવત્વાત્ સદૈવૈકરૂપપ્રતિ- બિમ્બાપત્તેઃ, સ્વભાવભેદાભ્યુપગમે ચાનિત્યત્વપ્રસન્ન ઇતિ । મા ભૂદનિત્યૈકાન્તગ્રહ ઇત્યત આહ — ‘એકાન્તેન’ સર્વથા ઉત્—પ્રાબલ્યેન છેદો-વિનાશઃ એકાન્તોચ્છેદઃ—નિરન્વયો નાશ ઇત્યર્થઃ, અસ્મિંશ્ચ કિમ્ ?—સુખદુઃખયોર્વિકલ્પનં સુખદુઃખવિકલ્પનમ્, ‘અયુક્તમ્’ અઘટમાનકમ્, અયમત્ર ભાવાર્થઃ—એકાન્તોચ્છેદેઽપિ સુખાદ્યનુભવિતુસ્તત્ક્ષણ એવ સર્વથોચ્છેદાદહેતુકત્વાત્તદુત્તરક્ષણસ્યોત્પત્તિરપિ ન યુજ્યતે, કુતઃ પુનસ્તદ્વિકલ્પનમિતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : સમ્યગ્ એવો પ્રયોગ અથવા તો સંગત થાય તેવો પ્રયોગ તે સંપ્રયોગ કહેવાય. એનો ભાવાર્થ એ કે અકાલ્પનિક, વાસ્તવિક,

અકલ્પિત સુખદુઃખ ન ઘટે.

પ્રશ્ન : શેમાં ન ઘટે ?

ઉત્તર : નિત્યવાદનો સ્વીકાર કરીએ તો અકલ્પિત સુખાદિ ન ઘટે. કલ્પિત તો તેઓના મતમાં છે જ. કેમકે નિત્યવાદીઓ કહે છે કે • પ્રકૃતિના ઉપધાનથી, સંબંધથી, સામીપ્યથી પુરુષને સુખ અને દુઃખ થાય છે. જેમ સ્ફટિકમાં રક્તતાદિ થાય છે તેમ કેટલાકો એમ કહે છે કે બુદ્ધિના પ્રતિબિંબથી પુરુષને સુખ-દુઃખાદિ થાય છે. • (જેમ સ્ફટિક તદ્દન નિર્મળ છે, પણ એની નજીકમાં લાલવસ્ત્ર મુકીએ તો એના કારણે સ્ફટિક લાલ થાય. એમ આત્મા-પુરુષ સુખદુઃખાદિ વિનાનો છે. પરંતુ પ્રકૃતિતત્ત્વ એની સાથે જોડાય એટલે પુરુષમાં સુખ-દુઃખાદિ દેખાય. જેમ સ્ફટિકમાં દેખાતી લાલાશ ખરેખર તો વસ્ત્રની જ છે, તેમ પુરુષમાં દેખાતા સુખદુઃખાદિ એ ખરેખર તો પ્રકૃતિના જ છે. આપણે જેમ કાર્મણવર્ગણાદિ પદાર્થો માનીએ છીએ, એમ સાંખ્યો પ્રકૃતિ વગેરે પદાર્થોની કલ્પના કરે છે. તેમના જ મતમાં કેટલાકો એમ કહે છે કે જેમ દર્પણ નિર્મળ છે, એની સામે કોઈ માણસ ઉભો રહે તો એના મુખનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં પડે. હવે એ મુખ ઉપર જે સારા-નરસા ડાઘો હોય તે પેલા દર્પણમાં પણ દેખાય. એમ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ બુદ્ધિતત્ત્વમાં જ સુખ અને દુઃખ રહેલા છે. આત્મા દર્પણ જેવો છે, પણ એ બુદ્ધિતત્ત્વનું આત્મામાં પ્રતિબિંબ પડે છે, એટલે બુદ્ધિમાં રહેલા સુખ અને દુઃખ આત્મામાં પણ દેખાય છે.)

પ્રશ્ન : પણ એમણે માનેલા આ સુખ-દુઃખ ખોટા છે = કાલ્પનિક છે = વાસ્તવિક નથી. એમ કયા આધારે કહી શકાય ?

ઉત્તર : એમના મતમાં સુખ-દુઃખાદિ કલ્પિત જ બને છે, કેમકે જો આત્મા સ્વયં પરમાર્થથી સુખરૂપે પરિણામ પામતો ન હોય તો એને સુખાદિનો અભાવ જ માનવો પડે. દા.ત. લાલવસ્ત્રાદિરૂપ ઉપધાનની સન્નિધિ થવા છતાં પણ જેમ અન્ધ-પત્થરમાં રક્તતાદિ નથી થતાં તેમ. (આશય એ છે કે સ્ફટિક અને લોખંડ, આ બેયની પાસે લાલવસ્ત્ર મૂકવામાં આવે તો સ્ફટિકમાં લાલાશ જણાય છે, લોખંડમાં લાલાશ થતી નથી. આનો અર્થ જ એ કે એ વખતે લોખંડ અને સ્ફટિકમાં ચોક્કસ કોઈક ભેદ તો છે જ. એટલે એમાં માનવું જોઈએ કે સ્ફટિક પોતે પોતાનો શુદ્ધસ્વભાવ બદલીને રક્તસ્વભાવને કોઈક રીતે ગ્રહણ તો કરે જ છે. લોખંડમાં એવું થતું નથી, માટે એ રક્તતાને ધારણ કરતો નથી.

જો સ્ફટિક પણ પોતાના મૂળસ્વભાવમાં જ હોય, એમાં લેશ પણ ફર્ક ન પડ્યો હોય તો લોખંડની માફક એમાં પણ લાલાશ અનુભવાવી ન જોઈએ.

પ્રસ્તુતમાં પ્રકૃતિમાં રહેલ સુખ-દુઃખાદિ આત્મામાં દેખાય છે, એમ માનીએ તો પણ આવું તો માનવું જ જોઈએ કે આત્મા સ્વયં પણ સુખરૂપે પરિણામ પામેલો જ છે. તો જ એમાં સુખની અનુભૂતિ થાય. અર્થાત્ આત્માનાં પૂર્વસ્વભાવ કરતાં ઉત્તરસ્વભાવ જુદાનો બન્યો જ છે. તો જ એમાં પૂર્વે સુખ ન હોવું અને પછી સુખ હોવું એ સંગત થાય.)

પ્રશ્ન : ચાલો, માની લઈએ કે પૂર્વે અસુખી આત્મા તેવા પ્રકારે સુખરૂપે પરિણમે છે... બોલો. હવે તો સુખાદિ પદાર્થ વાસ્તવિક કહેવાશે ને ? હવે તો એ કાલ્પનિક નહિ ને ?

ઉત્તર : બરાબર પણ આ રીતે “પૂર્વે અસુખી આત્મા સુખરૂપે પરિણમે છે” એમ સ્વીકારશો, તો તો તમારો જે અભ્યુપગમ-મત છે કે આત્મા નિત્ય છે. તેની ક્ષતિ-હાનિ થાય. કેમકે અસુખી આત્મા સુખી થાય તો એ નિત્ય ન રહ્યો, અનિત્ય બની ગયો.

આમ પ્રકૃતિના ઉપધાનની આત્માને સુખદુઃખ માનવાની વાત બરાબર નથી.

જે બુદ્ધિના પ્રતિબિંબની માન્યતાવાળો પક્ષ છે, તેમાં પણ આ જ વાંધો આવે કે આત્મા તો નિત્ય, અવિચલિત છે. એટલે તે કાયમ માટે એકજ સ્વભાવવાળો રહે. અને એટલે જો એમાં બુદ્ધિનું પ્રતિબિંબ માનો તો કાયમ માટે એકજ પ્રકારનું પ્રતિબિંબ માનવાની આપત્તિ આવે. કેમકે જો પ્રતિબિંબ બદલાય તો તો પૂર્વે જુદા પ્રતિબિંબવાળો આત્મા હવે અલગ પ્રતિબિંબવાળો બન્યો, અને તો પછી એ નિત્ય જ ન ગણાય. એટલે એને નિત્ય માનવો હોય તો કાયમ માટે એકજ પ્રતિબિંબ માનવું જરૂરી બને. અને તો પછી કાં તો માત્ર સુખનું કે માત્ર દુઃખનું જ પ્રતિબિંબ માનવું પડે. અને તો પછી આત્મા માત્ર સુખી કે માત્ર દુઃખી જ માનવો પડે. જે માન્ય નથી.

હવે જો અહીં પણ એમ માનો કે “આત્મા પૂર્વે સુખપ્રતિબિંબવાળો હોવાથી સુખસ્વભાવવાળો અને પછી દુઃખ પ્રતિબિંબવાળો બનવાથી દુઃખસ્વભાવવાળો બને છે. આમ એનો સ્વભાવ બદલાઈ જાય છે, અને એ રીતે આત્મામાં સુખ અને દુઃખ બંને સંગત થાય.”

પણ આ રીતે જો સ્વભાવભેદ માનશો તો એ આત્મા અનિત્ય માનવાનો પ્રસંગ આવે.

પ્રશ્ન : આ રીતે આત્માને નિત્ય માનવામાં અનેક આપત્તિ આવે છે, તો અમે આત્માને અનિત્ય જ માનશું.

ઉત્તર : આ રીતે અનિત્ય-એકાન્તનો સ્વીકાર ન થઈ જાય એ માટે હવે કહે છે કે એકાન્તે અનિત્યતા માનવામાં પણ સુખદુઃખની કલ્પના અસંગત બને છે.

ગાથામાં **एगंतुच्छेअंमि** શબ્દ લખેલ છે. એનો અર્થ આ પ્રમાણે કરાય કે **एकान्तेन** - સર્વથા **उत्** પ્રબલતાથી **छेद** વિનાશ એટલે એકાન્ત-ઉચ્છેદ. અર્થાત્ નિરન્વય-નાશ. (નાશ બે પ્રકારનો છે, સાન્વયનાશ અને નિરન્વયનાશ સુવર્ણઘટ તોડીને સુવર્ણમુકુટ કરાય, તો સુવર્ણમુકુટમાં ઘટનો નાશ છે, પણ સુવર્ણઘટમાં જે સુવર્ણ છે, એ તો સુવર્ણમુકુટમાં પણ છે. એટલે અહીં સુવર્ણનો અન્વય છે, ઘટનો નાશ છે. તો આ ઘટનાશ સુવર્ણના અન્વયવાળો હોવાથી સાન્વયનાશ કહેવાય. એકાન્ત-અનિત્યવાદીઓ આવો સાન્વયનાશ નથી માનતા. તેઓ કહે છે કે સુવર્ણઘટમાં જે સુવર્ણ છે અને ઘટ છે, તે બંને ખતમ થઈ જાય છે. સુવર્ણમુકુટની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાં મુકુટ તો નવો છે જ, પણ સુવર્ણ પણ તદ્દન નવું જ છે. ઘટનું સુવર્ણ જ મુકુટ સુવર્ણ રૂપ નથી. ઘરનું સુવર્ણ સર્વથા ખતમ જ થઈ ચૂક્યું છે.

આવા પ્રકારનો નિરન્વયનાશ એ જ એકાન્તોચ્છેદ કહેવાય છે. એ જિનમતને માન્ય નથી. તે શા માટે? તે જ બતાવે છે કે એકાન્તોચ્છેદમાં સુખ-દુઃખ નથી ઘટતાં, માટે તે મત માન્ય નથી.)

પ્રશ્ન : એકાન્ત-ઉચ્છેદ મતમાં સુખ-દુઃખ નથી ઘટતાં એવું આપશ્રી ક્યા આધારે કહો છો ?

ઉત્તર : એકાન્તનિત્યવાદની જેમ એકાન્તોચ્છેદમતમાં પણ વાંધો એ આવે કે સુખાદિનો અનુભવ કરનાર જે છે, તેનો તો તે જ ક્ષણે - સુખાનુભવસ્થળે જ સંપૂર્ણપણે ઉચ્છેદ થઈ જાય છે. હવે એનો સંપૂર્ણપણે ઉચ્છેદ થઈ જાય તો પછી ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિનું કારણ કોણ બને ? કોઈ હાજર ન હોવાથી કારણ કોણ ગણાય? આમ ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ હેતુ વિના જ થયેલી માનવી પડે. હેતુ વિના તો વસ્તુની ઉત્પત્તિ ન જ ઘટે. આમ ઉત્તરક્ષણ અહેતુક બની જતી હોવાથી ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ સંગત થતી નથી.

હવે જો ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ પણ સંગત ન થાય તો પછી તેનું વિકલ્પન તો ઘટે જ શી રીતે ?

(દા.ત. પ્રથમ સમયે આત્મા સુખને અનુભવે છે, તો એ આત્મા પોતે સુખ કહેવાય.

હવે સુખનો અનુભવ કર્યા બાદ બીજા સમયે એવો વિકલ્પ થાય કે “હું સુખી થયો.” આને જ સુખવિકલ્પન કહેવાય છે. જેમ પ્રથમ સમયે ઘટનો અનુભવ થાય કે “અયં ઘટઃ” અને એ પછીની ક્ષણે એનો વિકલ્પ થાય કે ઘટાનુભવજ્ઞાનવાન્ અહં તેમ અહીં સમજવાનું છે. એમાં “હું સુખી થયો” એવી પ્રતીતિ એ જ સુખવિકલ્પન છે. એ પ્રતીતિવાળો આત્મા સુખવિકલ્પન ક્ષણ કહેવાય.

પણ મુશ્કેલી એ છે કે પ્રથમસમયની સુખક્ષણ સર્વથા ખતમ થાય તો બીજા સમયની સુખવિકલ્પનક્ષણની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય ? કેમકે એનો હેતુ જ વિદ્યમાન નથી.

ઘટજ્ઞાનવાનહં વિકલ્પ સ્થળે તો આત્મા આ વિકલ્પનું કારણ છે. એ વિદ્યમાન છે. એટલે વિકલ્પોત્પત્તિ માની શકીએ. પણ બૌદ્ધમતે તો પૂર્વક્ષણનો સર્વથા વિનાશ જ થઈ જવાથી કારણ જ અસત્ બની જતા ઉત્તરક્ષણ-વિકલ્પક્ષણની ઉત્પત્તિ જ શી રીતે થાય ?

પણ એ વિકલ્પક્ષણને બધા અનુભવે તો છે જ, માટે એકાન્ત અનિત્યવાદ યોગ્ય નથી. સુખવિકલ્પન એટલે “હું સુખી છું” એવો વિચાર.

દુઃખવિકલ્પન એટલે “હું દુઃખી છું” એવો વિચાર.

એને માટે સુખ-દુઃખની હાજરી જરૂરી છે, જ્યારે ક્ષણિકમતે એનો સર્વથા વિનાશ માનેલો હોવાથી એ વિકલ્પન ઘટતાં નથી.)

उक्तोऽपायः, साम्प्रतमुपाय उच्यते-तत्रोप-सामीप्येन (आयः) विवक्षितवस्तुनोऽविकललाभहेतुत्वाद्बस्तुनो लाभ एवोपायः-अभिलषितवस्त्ववाप्तये व्यापारविशेष इत्यर्थः, असावपि चतुर्विध एव, तथा चाह —

एमेव चउविगण्णो होइ उवाओऽवि तत्थ दव्वमि । धातुव्वाओ पढमो नंगलकुलिएहिं खेतं तु ॥६१॥

આ પ્રમાણે અપાય ઉદાહરણ કહેવાઈ ગયું.

હવે ઉપાય કહેવાય છે.

તેમાં ઉપ એટલે સામીપ્યથી = નજીકથી

આય એટલે લાભ. પરંતુ પ્રસ્તુતમાં વિવક્ષિતવસ્તુનાં સંપૂર્ણ લાભનું કારણ હોવાથી વસ્તુનો લાભ જ ઉપાય કહેવાય છે. (આશય એ છે કે ખરેખર તો વિવક્ષિતવસ્તુનાં લાભનું કારણ એ જ ઉપાય કહેવાય. વિવક્ષિતવસ્તુનો લાભ એ કંઈ ઉપાય ન કહેવાય. પરંતુ લાભમાં લાભકારણનો ઉપચાર કરીને વિવક્ષિતવસ્તુનો લાભ જ ઉપાય શબ્દથી

ઓળખાવાયો છે.)

પરમાર્થ એ છે કે ઈચ્છાચેલ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટેનો વ્યાપારવિશેષ એ ઉપાય.

આ ઉપાય પણ ચાર પ્રકારનો જ છે. (અપાય તો ચાર પ્રકારનો છે જ. પણ...)

એજ વાત કરે છે કે

નિર્ચુકિત-૬૧ ગાથાર્થ : અપાયની જેમ ઉપાય પણ ચાર પ્રકારનો છે. દ્રવ્યમાં પ્રથમ ધાતુવાદ. નંગલ અને કુલિકો વડે ક્ષેત્ર...

વ્યાખ્યા-‘एवमेव’ यथा अपायः, किम् ?-‘चतुर्विकल्पः’ चतुर्भेदः भवत्युपायोऽपि, तद्यथा-द्रव्योपायः क्षेत्रोपायः कालोपायः भावोपायश्च, तत्र ‘द्रव्य’ इति द्वारपरामर्शः द्रव्योपाये विचार्ये ‘धातुर्वादः’ सुवर्णपातनोत्कर्षलक्षणो द्रव्योपायः ‘प्रथम’ इति लौकिकः, लोकोत्तरे त्वध्वादौ पटलादिप्रयोगतः प्रासुकोदककरणम्, क्षेत्रोपायस्तु लाङ्गलादिना क्षेत्रोपक्रमणे भवति, अत एवाह-‘लाङ्गलकुलिकाभ्यां क्षेत्रम्’ उपक्रम्यत इति गम्यते, ततश्च लाङ्गलकुलिके तदुपायो लौकिकः, लोकोत्तरस्तु विधिना प्रातरशनाद्यर्थमटनादिना क्षेत्रभावनम्, अन्ये तु योनिप्राभूतप्रयोगतः काञ्चनपातनोत्कर्षलक्षणमेव सङ्घातप्रयोजनादौ द्रव्योपायं व्याचक्षते, विद्यादिभिश्च दुस्तराध्वतरणलक्षणं क्षेत्रोपायमिति । अत्र च प्रथमग्रहणपदार्थोऽतिरिच्यमान इवाभाति, पाठान्तरं वा ‘धाउव्वाओ भणिओ’ति अत्र च कथञ्चिदविरोध एवेति गार्थार्थः ॥

ટીકાર્થ : જે રીતે અપાય ચાર પ્રકારનો છે, તે જ રીતે ઉપાય પણ ચાર પ્રકારનો છે. તે આ પ્રમાણે દ્રવ્યોપાય, ક્ષેત્રોપાય, કાલોપાય અને ભાવોપાય.

તેમાં દ્રવ્ય શબ્દ ગાથામાં લખેલો છે, તે દ્રવ્યોપાય દ્વારને સૂચવવા માટેનો છે. એ દ્રવ્યોપાયનો વિચાર કરીએ તો લૌકિક દ્રવ્યોપાય સુવર્ણપાતન અને સુવર્ણોત્કર્ષરૂપ છે. (ઔષધિ વગેરેનાં પ્રયોગથી સુવર્ણ બનાવવું = માટી વિ. કાચીધાતુ છૂટી પાડવી એ સુવર્ણપાતન. અને સુવર્ણને વધારવું = વધુ ને વધુ સુવર્ણ મેળવવું અથવા તો સુવર્ણ શુદ્ધ કરવું એ સુવર્ણોત્કર્ષ. આ બે દ્રવ્યોપાય છે. સુવર્ણરૂપ દ્રવ્યને મેળવવાના ઉપાયો છે.

લોકોત્તર દ્રવ્યોપાય આ પ્રમાણે છે કે માર્ગ વગેરેમાં પટલાદિનાં પ્રયોગથી અચિત્તપાણી કરવું તે. (આશય એ છે કે ગાઢકારણસર જંગલાદિ જેવા તદ્દન નિર્જનસ્થાનોમાંથી વિહાર કરવો પડે તો ત્યાં રસ્તામાં પાણીની જરૂર પડે ત્યારે પાણી ક્યાંથી લાવવું ? કોણ અચિત્ત પાણી કરી આપે ? કટોકટિનાં પ્રસંગો આવવાના હોય

તો સાધુઓ વિહાર પૂર્વે જ પોતાની પાસે છાશથી ખરડાયેલા વસ્ત્રના ટુકડાદિને તૈયાર કરીને રાખી લે. અર્થાત્ છાશ લાવી એમાં ચોક્કસ કપડું બરાબર પલાળી રાખે. એ પછી એ કપડું નીચોવ્યા વિના સુકવી દે. એ કપડું છાશથી ભાવિત થઈ જાય એટલે એને પોતાની પાસે રાખી લઈ વિહાર કરે. રસ્તામાં પાણીની જરૂર પડે તો તળાવ વગેરેનાં સચિત્તપાણીને જુદું કાઢી તેમાં એ કપડું નાંખી વ્યવસ્થિત હલાવે... એ કપડા દ્વારા અમુક કાળે તે પાણી અચિત્ત બની જાય. આવું ગીતાર્થો ગાઢ કારણસર ખૂબજ યતનાપૂર્વક કરતાં.) આમ અચિત્તપાણીરૂપી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ માટેનો આ ઉપાય દર્શાવાયો.

હળ વગેરે વડે ક્ષેત્રને ખેડવામાં આવે તે ક્ષેત્રોપાય કહેવાય. (ખેતીને યોગ્ય એવા ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિનો ઉપાય આ હળાદિથી જમીન ખેડવી એ જ બને ને ?) આથી જ નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે લાંગલ = હળ અને કુલિક = કોદાળી વડે ક્ષેત્ર ખેડાય છે. **उपक्रम्यते** શબ્દ ગાથામાં લખેલો નથી, તે બહારથી સમજી લેવો.) આથી હળ અને કુલિક એ ક્ષેત્રનો ઉપાય બને. આ લૌકિક ક્ષેત્રોપાય બને.

લોકોત્તર ક્ષેત્રોપાય આ પ્રમાણે છે કે “સવારે અશનાદિને માટે વિધિપૂર્વક અટનાદિ કરવા દ્વારા ક્ષેત્રને ભાવિત કરવું તે.” (ક્ષેત્રપ્રત્યુપેક્ષકો સવાર-બપોર-સાંજ વિધિપૂર્વક ગોચરીચર્યા કરવા દ્વારા એ ક્ષેત્રનાં લોકોને ગોચરી વહોરાવવાદિ ક્રિયા વડે ભાવિત કરી દે. અર્થાત્ ગચ્છને અનુકૂલક્ષેત્રની પ્રાપ્તિનો ઉપાય આ ક્ષેત્રભાવન કરવું તે બને.)

અહીં કેટલાકો લોકોત્તર દ્રવ્યોપાય આ રીતે દર્શાવે છે કે “સંઘાતપ્રયોજન વગેરેમાં યોનિપ્રાભૂતનાં પ્રયોગ દ્વારા સુવર્ણપતન-ઉત્કર્ષ એ જ દ્રવ્યોપાય છે.”

(યોનિપ્રાભૂત ગ્રન્થમાં કઈ કઈ વસ્તુઓના સંયોગથી કઈ કઈ વસ્તુઓ બની શકે એનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. એમાં “સુવર્ણોત્પત્તિ શી રીતે કરી શકાય ?” એ માટેના પણ પ્રયોગો બતાવેલા જ છે. એ પ્રયોગો દ્વારા સુવર્ણોત્પત્તિ કરી શકાય. સંઘાતપ્રયોજનાદિ (?) કાર્ય આવી પડે ત્યારે આ સુવર્ણોત્પત્તિ કરી શકાય.)

જ્યારે દુઃખેથી પાર કરી શકાય એવા માર્ગને વિદ્યા વગેરે વડે પાર કરવો એ ક્ષેત્રોપાય છે. (અનુકૂલક્ષેત્રને પામવાનો ઉપાય આ બની રહે છે)

(પ્રશ્ન : આ ૬૧મી ગાથાનો ઉત્તરાર્થ આ પ્રમાણે છે કે “ધાતુર્વાદ એ પ્રથમ છે, લાંગલાદિ વડે ક્ષેત્ર.” આમાં ક્ષેત્રોપાયનું વર્ણન કરવામાં બે વિકલ્પો ઉપર દર્શાવ્યા. એમાં પ્રથમવિકલ્પમાં આ આખો ઉત્તરાર્થ ક્ષેત્રોપાયમાં ગણાવાયો છે. અર્થાત્ (૧) ધાતુર્વાદ એ ક્ષેત્રોપાયમાં પ્રથમ દૃષ્ટાન્ત છે. (૨) લાંગલાદિ વડે ક્ષેત્રોપક્રમણ એ

ક્ષેત્રોપાયમાં બીજું દૃષ્ટાન્ત છે. આમ આ વિકલ્પમાં તો **પદમો** શબ્દ બરાબર ઘટે છે. બે દૃષ્ટાન્ત છે, એટલે **પદમો** શબ્દ સંગત થાય છે. પણ બીજા વિકલ્પમાં આ **પદમો** શબ્દ નહિ ઘટે. કેમકે એમાં પાતુર્વાદ દ્રવ્યોપાય તરીકે અને લાંગલાદિ એ ક્ષેત્રોપાય ગણેલ છે. એટલે આમાં દ્રવ્યોપાય પણ એક અને ક્ષેત્રોપાય પણ એક... એટલે આમાં કોઈમાં પણ બે દૃષ્ટાન્ત છે જ નહિ કે **પદમો** શબ્દ વાપરવો પડે. એક જ વસ્તુમાં બે દૃષ્ટાન્ત આપ્યા હોત તો **પદમો** શબ્દ દ્વિતીય નો વ્યવચ્છેદ કરવા સંગત થાય, પણ એવું તો છે જ નહિ.)

ઉત્તર : સાચી વાત છે. આ બીજા વ્યાખ્યાનમાં **પદમો** શબ્દનું ગ્રહણ વધારાનું લાગે છે. અથવા તો ત્યાં **ભણિઓ** પાઠાંતર છે. એ પાઠાંતર પ્રમાણે બીજું વ્યાખ્યાન લઈએ તો અપેક્ષાએ કોઈ જ વિરોધ નથી.

કાલો અ' નાલિયાઈર્હિ હોઈ ભાવંમિ પંડિઓ અભઓ । ચોરસ્સ કણ નટ્ટિ વઢ્ઢુકુમારિ પરિકહેઈ ॥૬૨॥

નિર્યુક્તિ-૬૨ ગાથાર્થ : નાલિકાદિ વડે કાલ હોય છે, ભાવમાં પંડિતઅભય ચોરને માટે નૃત્યમાં વૃદ્ધકુમારીની કથા કહે છે.

વ્યાખ્યા—કાલશ્ચ નાલિકાદિભિઃ જ્ઞાયત ઇતિ શેષઃ, નાલિકા-ઘટિકા આદિશબ્દાચ્છડ્-ક્વાદિપરિગ્રહઃ, તતશ્ચ નાલિકાદયઃ કાલોપાયો લૌકિકઃ, લોકોત્તરસ્તુ સૂત્રપરાવર્તનાદિભિસ્તથા ભવતિ, 'ભાવે' चेति द्वारपरामर्शत्वाद्भावोपाये विचार्ये निदर्शनं, क इत्याह—'पण्डितो' विद्वान् 'अभयः' अभयकुमारस्तथा चाह—चौरनिमित्तं नर्तक्यां (नाट्ये) वड्डु (वृद्ध) कुमारी, किम् ?, त्रिकालगोचरसूत्रप्रदर्शनार्थमाह—परिकथयति, ततश्च यथा तेनोपायतश्चौरभावो विज्ञातः एवं शिक्षकादीनां तेन तेन विधिर्नोपायत एव भावो ज्ञातव्य इति गायार्थः ॥

ટીકાર્થ : કાલ નાલિકા વગેરે વડે જણાય છે. જ્ઞાયતે શબ્દ બહારથી ઉમેરવો. નાલિકા એટલે ઘડી. આદિ શબ્દથી શંકુ વગેરેનો પરિગ્રહ કરવો. એટલે નાલિકા વગેરે કાલ જાણવા માટેનો લૌકિક ઉપાય છે. (ઘડી વડે તો ૪૮ મિનિટનો કાળ જણાય જ છે. શંકુની છાયા વડે પણ કાલ જણાય છે.)

લોકોત્તર સૂત્રનાં પરાવર્તન વગેરે વડે કાલોપાય છે. અર્થાત્ સૂત્રનું પરાવર્તન એ કાલ જાણવા માટેનો લોકોત્તર ઉપાય છે. (સૂત્રપરાવર્તન દ્વારા જિનકલ્પી ચોક્કસ સમય

જાણી શકે કે મેં આટલો પાઠ કર્યો, માટે આટલો સમય થયો.)

ગાથામાં **ભાવે** શબ્દ લખેલો છે, એ ભાવોપાયદ્વારે સુચવવા માટે હોવાથી એનો અર્થ સમજવો કે ભાવોપાય. ટુંકમાં ભાવોપાયની વિચારણા કરીએ. વિદ્વાન અભયકુમાર દષ્ટાન્ત છે. એજ વાત કરે છે કે નાટ્યમાં અભય ચોરને પકડવા માટે મોટી ઉંમરની કુંવારી સ્ત્રીની વાર્તા કરે છે.

(પ્રશ્ન : એ પ્રસંગ તો ભૂતકાળમાં થઈ ગયો હોવાથી અભયે કહ્યું એમ ભૂતકાળનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ ને ?)

ઉત્તર : “સૂત્ર ગ્રણકાલવિષયક છે” એ દર્શાવવા માટે **પરિકથયતિ** એમ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ કરેલો છે. (નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુસ્વામી તો પ્રભુવીરની સાતમી પાઠે છે. તે વખતે અભયકુમારનો પ્રસંગ ભૂતકાળ બની ચૂક્યો હતો. છતાં એમણે વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ કર્યો છે. કેમકે નિર્યુક્તિ પણ અપેક્ષાએ સૂત્ર જ છે. અને સૂત્ર ગ્રણેયકાળસંબંધી હોય. અર્થાત્ ભૂત-વર્તમાન કે ભવિષ્ય એ ગ્રણેયકાળ સૂત્ર માટે સરખા છે. એટલે સૂત્રમાં ભૂત માટે પણ વર્તમાન અને ભવિષ્ય માટે પણ વર્તમાનનો પ્રયોગ કરી શકાય ખરો. એમાં કોઈ જ દોષ નથી.)

જેમ અભયકુમારે ઉપાય દ્વારા ચોરનો ભાવ જાણી લીધો, એમ ગુરુએ પણ તે તે વિધિ વડે ઉપાયપૂર્વક નૂતનદીક્ષિતાદિનો ભાવ જાણી લેવો (અને તે અનુસારે એમનું હિત થાય તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવી)

નવરં ભાવોવા઼ ઉદાહરણં-રાયગિહં ણામ ણયરં, તત્થ સેણિઓ રાયા, સો ભજ્જા઼
ભણિઓ જહા મમ ઇગલ્લં પાસાયં કરેહિ, તેણ વઢ્ઢણો આણત્તા, ગયા કલ્હિલ્લદગા,
તેહિં અડલી઼ સલલ્લણો સરલો મહલ્લમહાલ્લઓ દુમો દિલ્લો, ધૂવો દિણ્ણો, જેણેસ
પરિગ્ગહિઓ રુલ્લલ્લો સો દરિસાવેલ્લ અપ્પાણં, તો ણં ણ હિંલ્લોમોત્તિ, અહ ણ દેલ્લ દરિસાવં
તો હિંલ્લોમોત્તિ, તાહે તેણ રુલ્લલ્લવાસિણા વાણમંતરેણ અભયસ્સ દરિસાવો દિણ્ણો, અહં
રણ્ણો ઇગલ્લં પાસાયં કરેમિ, સલ્લોલ્લયં ચ આરામં કરેમિ સલ્લવણજાલ્લલ્લેયં, મા
હિંલ્લહિત્તિ, ઇવં તેણ કલ્લો પાસાલ્લો ।

(આ ગાથામાં બીજી બધી બાબતો કહેવાઈ ગઈ છે.) માત્ર ભાવોપાયમાં ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે કે રાજગૃહ નામનું નગર હતું. ત્યાં શ્રેણિક રાજા હતો. તે પત્ની ચેલ્લણા વડે કહેવાય કે “મારા માટે એક થાંભલાવાળો મહેલ કરાવી આપો.” તેણે સુધારોને

આજ્ઞા કરી. તેઓ (મહેલ બનાવવા) લાકડા છેદવા ગયા. તેઓએ જંગલમાં લક્ષણયુક્ત, સૂરજ, ઘણું મોટું વૃક્ષ જોયું. એમણે ધૂપ કર્યું અને બોલ્યા કે “જે દેવાદિએ આ વૃક્ષનો પરિગ્રહ-આશ્રય કર્યો હોય તે પોતાની જાતને દેખાડો. તો અમે આને છેદશું નહિ. જો દર્શન નહિ આપે તો અમે છેદી નાંખશું.” ત્યારે વૃક્ષમાં રહેનારા તે વાણવ્યંતરે અભયને દર્શન આપ્યા. કહ્યું કે “હું રાજાને એક થાંભલાવાળો મહેલ કરાવી આપીશ. સર્વજ્ઞતુવાળું (સર્વજ્ઞતુઓસંબંધી પુષ્પોવાળું) તમામ વનસ્પતિનાં જાતિઓવાળું આરામ (બગીચો) કરીશ. તમે વૃક્ષને છેદતા નહિ.”

આ પ્રમાણે તેણે પ્રાસાદ કર્યો.

અન્નયા એગાએ માયંગીએ અકાલે અંબયાણ દોહલો, સા ભત્તારં ભણઇ-મમ અંબયાણિ આણોહિ, તદા અકાલો અંબયાણં, તેણ ઓણામિણીએ વિજ્ઞાએ ડાલં ઓણામિયં, અંબયાણિ ગહિઆણિ, પુણો અ ઉણ્ણમણીએ ઉણ્ણામિયં, પખાએ રણ્ણા દિદ્ધં, પયં ણ દીસઇ, કો એસ મણ્ણસો અતિગઓ ?, જસ્સ એસા એરિસી સત્તિત્તિ સો મમ અંતેરંપિ થરિસેહિત્તિકાઉં અભયં સદ્ધાવેઠ્ઠણ ભણઇ-સત્તરત્તસ્સ અબ્ભંતરે જઇ ચોરં ણાણેસિ તો ણત્થિ તે જીવિઅં । તાહે અભઓ ગવેસિઉં આઢત્તો, ણવરં એગંમિ પએસે ગોજ્જો રમિઠ્ઠકામો, મિલિઓ લોગો, તત્થ ગંતું અભઓ ભણતિ-જાવ ગોજ્જો મંડેઇ અપ્પાણં તાવ મમેગં અક્કાણાણં સુણેહ જહા કહિંપિ ણયરે એગો દરિદ્ધસિદ્ધી પરિવસતિ, તસ્સ ધૂયા વુઢ્ઢુકુમારી અઈવ રૂવિણી ય, વરણિમિત્તં કામદેવં અચ્ચેઇ, સા ય એગંમિ આરામે ચોરિએ પુષ્પાણિ ઉચ્ચેંતી આરામિએણ દિદ્ધા, કયત્થિઉમાઢત્તા, તીએ સો ભણિઓ-મા મઇં કુમારિં વિણાસેહિ, તવાવિ ભયણીભાણિજ્જીઓ અત્થિ, તેણ ભણિઆ-એક્કાએ વવત્થાએ મુયામિ, જઇ ણવરં જમ્મિ દિવસે પરિણેજ્જસિ તદિવસં ચેવ ભત્તારેણ અણુગ્ધાડિયા સમાણી મમ સયાસં એહિસિ તો મુયામિ, તીએ ભણિઓ-એવં હવડત્તિ, તેણ વિસજ્જિઆ અન્નયા પરિણીઆ, જાહે અપવરકે પવેસિઆ તાહે ભત્તારસ્સ સંભ્ભાવં કહેઇ, વિસજ્જિયા વચ્ચઇ, પઢ્ઢિયા આરામં, અંતરા અ ચોરેહિં ગહિયા, તેસિંપિ સંભ્ભાવો કહિઓ, મુક્કા, ગચ્છંતીએ અંતરા રક્કસો દિદ્ધો, જો છળહં માસાણં આહારેઇ, તેણ ગહિયા, કહિએ મુક્કા, ગયા આરામિયસગાસં, તેણ દિદ્ધા, સો સંભંતો ભણઇ-કહમાગયાસિ ?, તાએ ભણિઅં મયા કઓ સો પુર્વિ સમઓ, સો ભણઇ-કહં ભત્તારેણ મુક્કા ?, તાહે તસ્સ તં સવ્વં કહિઅં, અહો સચ્ચપઇન્ના એસા મહિલત્તિ, એત્તિએહિં મુક્કા કિહાહં દુહામિત્તિ તેણ

વિમુક્તા, પડિયંતી અ ગયા સવ્વેસિં તેસિં મજ્ઞેણં, આગતા તેહિં સવ્વેહિં મુક્કા, ભત્તારસગાસં અણહસમગ્ગા ગયા । તાહે અભઓ તં જણં પુચ્છહ-અવ્વહ એથ કેણ દુક્કરં કયં ? તાહે ઇસ્સાલુયા ભણંતિ-ભત્તારેણ, છુહાલુયા ભણંતિ-રવ્વસેણં, પારદારિયા ભણંતિ-માલાગારેણં, હરિએસેણ ભણિઅં-ચોરેહિં, પચ્છ સો ગહિઓ, જહા એસ ચોરોત્તિ । એતાવત્પ્રકૃતોપયોગિ । જહા અભએણ તસ્સ ચોરસ્સ ઉવાએણ ભાવો ણાઓ એવમિહવિ સેહાણમુવદ્ધાંયંતયાણં ઉવાએણ ગીઅથ્થેણ વિપરિણામાદિણા ભાવો જાણિઅવ્વોત્તિ, કિં એ પવ્વાવણિજ્ઞા નવત્તિ, પવ્વાવિએસુવિ તેસુ મુંડાવણાઇસુ એમેવ વિભાસા, યદુક્તમ્ - “પવ્વાવિઓ સિયત્તિ અ મુંડાવેડં ન કપ્પહ” ઇત્યાદિ । કહાણયસંહારો પુણ-ચોરો સેણિયસ્સ ઉવણીઓ, પુચ્છિએણ સબ્ભાવો કહિઓ, તાહે રણ્ણા ભણિયં-જહ નવરં એયાઓ વિજ્ઞાઓ દેહિ તો ન મારેમિ, દેમિત્તિ અબ્ભુવગે આસણે દ્વિઓ પઢઈ, ન ઠાઈ, રાયા ભણઈ-કિં ન ઠાઈ ? તાહે તં માયંગો ભણહ-જહા અવિણાણં પઢસિ, અહં ભૂમીએ તુમં આસણે, ણીયતરે ઉવવિદ્ધો, ઠિયાતો સિદ્ધાઓ ય વિજ્ઞાઓત્તિ । કૃતં પ્રસજ્ઞેન । એવં તાવલ્લૌકિકમર્થાક્ષિપ્તં ચરણકરણાનુયોગં ચાધિકૃત્યોક્તા દ્રવ્યોપાયાદયઃ,

એકવાર એક ચંડાલણને અકાળે આંબાઓનો દોહદ થયો, તેણી એના પતિને કહે છે કે “મારા માટે કેરીઓ લાવી આપો.” તે વખતે કેરીઓનો અકાળ હતો. ચંડાલે અવનામિનીવિદ્યા વડે ડાળને નમાવી, કેરીઓ લીધી, ફરી ઉનામિનીવિદ્યા વડે ડાળને ઉંચી કરી દીધી. સવારે રાજાએ જોયું. (કેરી ચોરાયેલી દેખાઈ પણ ચોરના) પગ દેખાતા નથી. શ્રેણિકે વિચાર્યું કે “આ કયો માણસ અંદર ઘુસ્યો હશે ? જેની આવા પ્રકારની શક્તિ છે, તે તો મારા અંતઃપુરને પણ ભ્રષ્ટ કરી દે” એમ વિચારીને શ્રેણિકે અભયને બોલાવીને કહ્યું કે “સાત રાતની અંદર જો તું ચોરને પકડી નહિ લાવે તો તારું જીવન નહિ રહે.” ત્યારે અભયે તપાસ કરવાની શરુઆત કરી. આ બાજુ એક સ્થાને એક નૃત્યકાર નૃત્ય કરવાની ઈચ્છાવાળો હતો. લોક ભેગો થયો. ત્યાં જઈને અભય કહે છે કે “જ્યાંસુધી નૃત્યકાર પોતાને શણગારે, ત્યાંસુધી મારી એક વાર્તાને સાંભળો કે કોઈક નગરમાં એક ગરીબ શેઠ રહેતો હતો. તેની દીકરી મોટી ઉંમરની પણ કુંવારી હતી અને અત્યંત રૂપવાળી હતી. એ વરને માટે કામદેવની પૂજા કરે છે. તેણી એક બગીચામાં ચોરી વડે પુષ્પોને ચૂંટતી હતી ત્યારે બગીચાવાળા વડે જોવાઈ. માળીએ એને પરેશાન કરવાની શરુઆત કરી. તેણીએ માળીને કહ્યું કે “કુંવારી એવી મને તું ભ્રષ્ટ ન કર. તારે પણ બહેન-ભાણી હશે.” તેણે કહ્યું કે “એક વ્યવસ્થા નક્કી કરે તો તને છોડી દઉં. તે માગ

એટલું જ કે જે દિવસે તું પરણે તે જ દિવસે પતિ વડે નહિ ભોગવાયેલી તારે મારી પાસે આવવું. તો હું તને છોડું” તેણીએ કહ્યું કે “સારું. એ પ્રમાણે થાઓ.” માળીએ તેને છોડી મૂકી. એકવાર એના લગ્ન થયા. જ્યારે ઓરડામાં પતિ પાસે પ્રવેશી ત્યારે એણે પતિને બધી સાચી વાત જણાવી પતિએ એને માળી પાસે જવાની રજા આપી. તેણી ત્યાં જાય છે. બગીચા તરફ પ્રયાણ કરે છે. વચ્ચે ચોરોએ એને પકડી. સ્ત્રીએ તેઓને પણ સાચી વાત કરી. ચોરોએ પણ છોડી મૂકી. વચ્ચે રાક્ષસને જોયો. તે છ માસે આહાર કરે છે. રાક્ષસે આને પકડી. સાચી વાત કહેવાયે છત્તે છોડી મૂકી. આ રીતે તે માળી પાસે પહોંચી. માળીએ જોઈ. એ સ્તબ્ધ થઈ ગયો, પૃચ્છા કરે છે કે “તું કેવી રીતે અહીં આવી?” તેણીએ કહ્યું કે “મેં પહેલાં તે પ્રતિજ્ઞા કરેલી (કે મારે લગ્ન પછીની પ્રથમરાત્રિએ તારી પાસે આવવું) તેથી આવી છું.”

તે કહે છે કે “પતિએ તને કેવી રીતે અહીં આવવા છોડી મૂકી?” ત્યારે તેણીએ માળીને તે બધી જ વાત કહી. માળી વિચારે છે કે “આશ્ચર્ય છે કે આ સ્ત્રી સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળી છે. હવે જો આટલા બધાએ એને છોડી દીધી, તો હું એને શા માટે દુઃખી કરું” એમ વિચારી તેણે પણ એને છોડી મૂકી.

પાછી ફરતી તેણી રાક્ષસ-ચોરાદિ બધાની વચ્ચેથી ગઈ. પણ બધાએ તેને છોડી મૂકી એટલે એ સહેજ પણ નુકસાન ન પામેલી સંપૂર્ણ થયેલી છતી પતિની પાસે પહોંચી ગઈ.

આટલી કથા કહીને અભય તે લોકોને પુછે છે કે કહો ! આમાં સૌથી વધુ દુષ્કર કામ કોણે કર્યું ?” ત્યારે ઈર્ષ્યાળુઓ કહે છે કે “પતિએ દુષ્કર કર્યું.” ભુખ્યાઓ કહે છે કે “રાક્ષસે કર્યું.” પરસ્ત્રીગમન કરનારાઓ કહે છે કે “માળીએ દુષ્કર કર્યું.” ચંડાળે કહ્યું કે “ચોરોએ દુષ્કર કર્યું.”

અભયને ખ્યાલ આવી ગયો કે આ જ ચોર છે. એટલે એને પકડી લીધો. (પરસ્ત્રીગમન કરનારાઓ કદિ પરસ્ત્રી ત્યાગી ન શકતા હોય એટલે એમને એ ખૂબજ દુષ્કર લાગે. ચોરો ધન-ધાન્યાદિ મળે તો એને છોડી ન શકતા હોય એટલે એમને ધનાદિનો ત્યાગ કરનાર વધુ દુષ્કરકારી લાગે. ભુખ્યાઓને એમ જ લાગે કે કડકડતી ભૂખમાં ભોજન છોડવું સૌથી વધુ દુષ્કર... આમ વ્યક્તિ જેવો હોય તેના ભાવ પણ તેવા પ્રકારે થતાં હોય. અભયે આને અનુસારે જ દુયકો કરીને પેલાને પકડી લીધો.)

ભાવોપાયરૂપ પ્રસ્તુતવાતમાં આટલું જ કથાનક ઉપયોગી છે કે જેમ અભયે ઉપાય વડે તે ચોરનો ભાવ જાણી લીધો, એમ અહીં પણ વડીદીક્ષા અપાતાં નૂતનદીક્ષિતોનો ભાવ ગીતાર્થે વિપરિણામાદિ વડે જાણી લેવો. એનાથી નક્કી કરવું કે “શું આ લોકો

દીક્ષા માટે લાયક છે ? કે નથી ?”

(ગીતાર્થ સાધુ અમુક ઉપાય વડે જાણી શકે કે આ નૂતનનો પરિણામ વિપરીત તો નથી થયો ને ? અર્થાત્ પૂર્વે એને ચારિત્રપરિણામ હતો તે હવે ખલાસ નથી થયો ને ? એને સંસારની રુચિ જાગી નથી ને ? જો ઉપાય વડે એમ જણાય કે નૂતનને વિપરિણામ થયો છે. તો એને વડીદીક્ષા ન આપે, અટકાવે, લંબાવે અને જો ઉપાય વડે એમ જણાય કે એનો સંયમપરિણામ અકબંધ છે.” તો એને વડીદીક્ષા આપે. આમ વિપરિણામાદિ દ્વારા નૂતનનો ભાવ જાણી શકાય.)

નૂતનને વડીદીક્ષા અપાઈ ગયા બાદ મુંડન કરાવવા વગેરે કાર્યોમાં પણ આ જ વિભાષા સમજી લેવી. (અર્થાત્ પાત્રતાની પરીક્ષા કરી યોગ્ય લાગે તો મુંડન કરાવાય, નહિ તો નહિ. આનું નામ જ વિભાષા)

કહ્યું છે કે “નૂતનસાધુ વડીદીક્ષાવાળો બને” એ પછી એ મુંડન કરાવવાને માટે કદાચ ન પણ કલ્પે.” વગેરે.

કથાનકનો અંત આ પ્રમાણે છે કે ચોર શ્રેણિકની પાસે લવાયો. શ્રેણિકે પૃથ્થા કરી ત્યારે ચોરે સાચી વાત કહી. ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે “જો તું આ બે વિદ્યાઓ આપી દે તો તને ન મારું.” ચોરે આ વાત સ્વીકારી કે “હું વિદ્યા આપીશ.” એટલે શ્રેણિક આસન ઉપર બેસીને વિદ્યાને બોલે છે પણ એને એ આવડતી નથી. રાજા કહે છે કે “મને કેમ વિદ્યા ચડતી નથી?” ત્યારે માતંગે કહ્યું કે “તમે અવિનયથી ભણો છો. હું ભૂમિ ઉપર છું, તમે આસન ઉપર છો.” શ્રેણિક પછી ચોર કરતાં પણ વધુ નીચા આસને બેઠો. ત્યારે તેને વિદ્યા ચડી ગઈ અને સિદ્ધ પણ થઈ ગઈ.

વિસ્તાર વડે સર્યુ:

આમ આ તો લૌકિકને આશ્રયીને અને અર્થાપત્તિથી ખેંચાઈ આવેલા ચરણકરણાનુયોગને આશ્રયીને દ્રવ્યોપાય વગેરે કહેવાયા. (નિર્યુક્તિગાથામાં લગભગ લૌકિક દ્રવ્યોપાય, ક્ષેત્રોપાય... દેખાડેલા છે. વૃત્તિકારે એને અનુસરીને ચારિત્રને આશ્રયીને પણ દ્રવ્યોપાયાદિ બતાવી દીધા છે. છેલ્લે ભાવમાં પણ નિર્યુક્તિમાં અભયનું દૃષ્ટાન્ત છે. વૃત્તિકારે અર્થાપત્તિથી નૂતનદીક્ષિતનાં ભાવ જાણવાદિ વાત કરી, એ ચારિત્રને લઈને ભાવોપાય દર્શાવ્યો.)

સામ્પ્રતં દ્રવ્યાનુયોગમધિકૃત્ય પ્રદર્શ્યન્તે इति । तत्राप्युपायदर्शनतो नित्यानित्यैकान्तवादयोः सुखादिव्यवहाराभावप्रसङ्गेन तथा प्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तेश्च

વસ્તુત આત્માભાવ એવેતિ મા ભૂચ્છિષ્યકાણાં મતિવિભ્રમોઽત ઉપાયત
 એવાત્માસ્તિત્વમભિધાતુકામ આહ -

એવં તુ ઇહં આયા પચ્ચક્કં અણુવલભ્મમાણોઽવિ । સુહદુક્કમાઇર્હિં ગિજ્ઞઇ હેરુહિં
 અત્થિત્તિ ॥૬૩॥

હવે દ્રવ્યાનુયોગને આશ્રયીને ઉપાય દેખાડાય છે.

તેમાં પણ પૂર્વે ઉપાયો દેખાડવા દ્વારા એ વાત દર્શાવેલી કે “નિત્યએકાન્તવાદમાં
 કે અનિત્યએકાન્તવાદમાં સુખાદિવ્યવહારનો અભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે.” હવે જો
 સુખાદિનો અભાવ જ થાય તો તો સુખદુઃખાદિ વિના આત્માનો પણ પરમાર્થથી તો
 અભાવ જ થાય. જો સુખ દુઃખ જ ન હોય તો આત્મા શી રીતે હોય ? એટલે આ રીતે
 શિષ્યોને એવો મતિવિભ્રમ = ખોટીબુદ્ધિ થવાની શક્યતા છે કે દર્શાવેલી યુક્તિઓ દ્વારા
 એકાન્તનિત્યવાદ કે એકાન્તઅનિત્યવાદમાં સુખાદિવ્યવહારનો અભાવ થવાનો પ્રસંગ
 આવતો હોવાથી ખરેખર તો આત્માનો જ અભાવ સિદ્ધ થાય છે.

વળી (આત્મા પ્રત્યક્ષથી દેખાતો નથી. એટલે પ્રત્યક્ષવિષયને ઉલ્લંઘી ચૂકેલ આત્મા
 દ્રવ્ય છે, એટલે પણ શિષ્યોને એવો મતિવિભ્રમ થાય કે) આત્મામાં પ્રત્યક્ષવિષયનું
 અતિક્રમણ થતું હોવાથી = આત્મા પ્રત્યક્ષથી ન દેખાતો હોવાથી પરમાર્થથી આત્માનો
 અભાવ જ છે.”

આવો મતિવિભ્રમ શિષ્યોને ન થાય, તે માટે ઉપાય દ્વારા જ આત્માનાં અસ્તિત્વને
 કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૬૩ ગાથાર્થ : આ જ પ્રમાણે અહીં પ્રત્યક્ષથી ન દેખાતો એવો પણ આત્મા
 સુખદુઃખાદિ હેતુઓ વડે પ્રહણ થાય છે કે “આત્મા છે”

વ્યાખ્યા-એવમેવ યથા ધાતુવાદાદિભિર્દ્રવ્યાદિ ‘ઇહ’ અસ્મિલ્લોકે ‘આત્મા’ જીવઃ
 ‘પ્રત્યક્ષ’મિતિ તૃતીયાર્થે દ્વિતીયા પ્રત્યક્ષેણ ‘અનુપલભ્યમાનોઽપિ’ અદૃશ્યમાનોઽપિ
 ‘સુખદુઃખાદિભિઃ’ આદિશબ્દાત્ સંસારપરિગ્રહો ગૃહ્યતે ‘હેતુભિઃ’ યુક્તિભિઃ ‘અસ્તિ’ વિદ્યત
 ઇતિ-એવં ગૃહ્યતે, તથાહિ-સુખદુઃખાનાં ધર્મત્વાદ્ધર્મસ્ય ચાવશ્યમનુરૂપેણ ધર્મિણા
 ભવિતવ્યં, ન ચ ભૂતસમુદાયમાત્ર એવ દેહોઽસ્યાનુરૂપો ધર્મી, તસ્યાચેતનત્વાત્ સુખાદીનાં
 ચ ચેતનત્વાદિતિ, અત્ર બહુ વક્તવ્યમિતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : જેમ ધાતુવાદાદિ ઉપાયો વડે દ્રવ્યાદિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ લોકમાં

પ્રત્યક્ષથી નહિ દેખાતો એવો પણ આત્મા સુખ, દુઃખાદિ યુક્તિઓ વડે ગ્રહણ કરાય છે. અર્થાત્ “આત્મા છે” એ પ્રમાણે આત્માના અસ્તિત્વનું ગ્રહણ થાય છે.

● ગાથામાં પ્રત્યક્ષમ્ લખેલ છે, એમાં બીજીવિભક્તિ ત્રીજીવિભક્તિનાં અર્થમાં છે. એટલે પ્રત્યક્ષેણ એ પ્રમાણે અર્થ લેવો.

● સુખદુઃખાદિભિઃમાં જે આદિ શબ્દ છે, તેનાથી સંસાર નો પરિગ્રહ કરવો. (પ્રશ્ન : સુખાદિ વડે આત્માની સિદ્ધિ થાય, એમ કહ્યું પણ એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું નહિ.)

ઉત્તર : સુખ, દુઃખ એ ધર્મ છે. અને ધર્મને અનુરૂપ એવો ધર્મી અવશ્ય હોય જ. કેમકે ધર્મ ધર્મી વિના રહેતો નથી.

(પ્રશ્ન : સુખાદિ ધર્મનાં ધર્મી તરીકે શરીર જ માની લઈએ તો ? આત્મા માનવાની શી જરૂર ?)

ઉત્તર : શરીર તો પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ વગેરે ભૂતનાં સમૂહ માત્રરૂપ જ છે. આવો દેહ સુખાદિ ધર્મોનો અનુરૂપ ધર્મી ન હોઈ શકે કેમકે દેહ અચેતન-જડ છે. જ્યારે સુખાદિ ચેતન છે. ચેતનાત્મક ધર્મોનો ધર્મી અચેતન શી રીતે હોઈ શકે ?

(રૂપાદિ ધર્મો સ્વયં જડ છે, એટલે એમનો ધર્મી ઘટાદિ જડપદાર્થો હોય એમાં કોઈ જ વાંધો નથી. પણ સુખાદિ તો ચેતનરૂપ છે. એટલે જ શરીરને એનો ધર્મી માનવો બરાબર નથી.)

આ વિષયમાં ઘણું કહેવાનું છે. (પણ વિસ્તારનાં ભયથી કહેતાં નથી.)

જહ વડસ્સાઓ હર્ત્થિ ગામા નગરં તુ પાડસા સરયં । ઓદઙ્યાઽઽ ડવસમં સંકંતી દેવદત્તસ્સ ॥૬૪॥

નિર્યુક્તિ-૬૪ ગાથાર્થ : અથવા તો જે રીતે દેવદત્તની અશ્વમાંથી હાથીમાં, ગામમાંથી નગરમાં, પ્રાવૃટ્ કાલમાંથી શરદકાલમાં ઔદયિકભાવમાંથી ઔપશમિકભાવમાં સંક્રાન્તિ થાય છે.

વ્યાખ્યા-‘યથાવે’તિ પ્રકારાન્તરદર્શને ‘અશ્વાત્’ ઘોટકાત્ ‘હસ્તિનં’ ગજં ગ્રામાત્ નગરં તુ પ્રાવૃષઃ શરદં પ્રાવૃટ્કાલાચ્છરત્કાલમિત્યર્થઃ, ઔદયિકાદ્ ભાવાદ્ ‘ઉપશમ’મિત્યૌપશમિકં ‘સંક્રાન્તિઃ’ સંક્રમણં સંક્રાન્તિઃ કસ્ય ? -દેવદત્તસ્ય,

પ્રત્યક્ષેણેતિ શેષઃ ॥

ટીકાર્થ : ગાથામાં રહેલા વા શબ્દ બીજા પ્રકારને દર્શાવવા માટે છે. (આત્મસિદ્ધિ માટે એક યુક્તિ છે જે ઉપર આપી જ દીધી છે. હવે બીજી યુક્તિ બતાવવી છે. એટલે એ દર્શાવવા જ વા શબ્દ મૂક્યો છે.)

જેમ દેવદત્તની ઘોડા ઉપરથી હાથી ઉપર સંક્રાન્તિ પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે. ગામમાંથી નગરમાં સંક્રાન્તિ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે. પ્રાવૃટ ઋતુમાંથી શરદમાં સંક્રાન્તિ પ્રત્યક્ષથી દેખાય છે. ઔદયિકભાવમાંથી (કોધાદિમાંથી) ઔપશમિકભાવમાં (ક્ષમાઆદિમાં) સંક્રાન્તિ પ્રત્યક્ષથી જણાય છે.

પ્રત્યક્ષ શબ્દ ગાથામાં નથી, તે બહારથી સમજી લેવો.

एवं सउ जीवस्सवि दव्वाइसंकमं पडुच्चा उ । अत्थित्तं साहिज्जइ पच्चक्खेणं परोक्खंपि ॥६५॥

નિર્યુક્તિ- ૬૫ ગાથાર્થ : એ જ પ્રમાણે વિદ્યમાન જીવનું પણ દ્રવ્યાદિસંક્રમને આશ્રયીને અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરાય છે. પ્રત્યક્ષ વડે પરોક્ષ પણ સાધી શકાય છે.

व्याख्या—‘एवं’ यथा देवदत्तस्य तथा, किम् ?—‘सतो’ विद्यमानस्य जीवस्यापि द्रव्यादिषु संक्रमः, आदिशब्दात् क्षेत्रकालभावपरिग्रहः, तं ‘प्रतीत्य’ आश्रित्य ‘अस्तित्वं’ विद्यमानत्वं ‘साध्यते’ अवस्थाप्यते । आह-सतोऽस्तित्वसाधनमयुक्तम्, न, अव्युत्पन्नविप्रतिपन्नविषयत्वात् साधनस्य, ‘प्रत्यक्षेण’ अश्वादिसंक्रमेण, सर्वथा साक्षात्परिच्छित्तमङ्गीकृत्य ‘परोक्षमपि’ अप्रत्यक्षमपि, अवग्रहादिस्वसंवेदनतो लेशतस्तु प्रत्यक्षमेवैतत्, एतदुक्तं भवति-यथा अश्वादिसङ्क्रान्तिर्न देवदत्ताख्यं धर्मिणमतिरिच्य वर्तते, एवमियमप्यौदारिकाद्वैक्रियेतिर्यग्लोकादूर्ध्वलोके परिमितवर्षायुष्क-पर्यायादपरिमितवर्षायुष्कपर्याये चारित्रभावादविरतभावे च सङ्क्रान्तिर्न जीवाख्यं धर्मिणमन्तरेणोपपद्यत इति वृद्धा व्याचक्षते । अन्ये तु द्वितीयगाथापश्चाद्धं पाठान्तरतोऽन्यथा व्याचक्षते-तत्रायमभिसम्बन्धः, —‘एवं तु इहं आये’ त्यादिगाथयोपायत एवात्मास्तित्वमभिधायाधुनोपायत एव सुखदुःखादिभाव-सङ्गतिनिमित्तं नित्यानित्यैकान्तपक्षव्यवच्छेदेनात्मानं परिणामिनमभिधित्सुराह—‘जह वऽस्माओ’ गाथाव्याख्या पूर्ववत् ॥

ટીકાર્થ : જે રીતે દૃઢમી ગાથામાં બતાવ્યા પ્રમાણે વિદ્યમાન એવા જ દેવદત્તનું દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિમાં સંક્રમણ થાય છે. એમ વિદ્યમાન એવા જીવનું પણ દ્રવ્યાદિમાં સંક્રમણ થાય છે. આદિશબ્દથી ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવનો પરિગ્રહ કરવો. આ સંક્રમને આધારે જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરાય છે.

પ્રશ્ન : જો જીવ વિદ્યમાન જ છે, તો પછી એના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કરવી અયુક્ત છે. (કા.કં., સિદ્ધસાધન દોષ લાગે)

ઉત્તર : ના. અમે જીવને સત્ માનીએ છીએ. પણ જેઓ જીવ છે એ વાત જાણતાં નથી અથવા તો એની યુક્તિનાં જાણકાર નથી એમને જીવનું અસ્તિત્વ જણાવવા અનુમાન કરાય છે. તથા જે વિપ્રતિપક્ષ છે, એટલે કે “જીવ છે જ નહિ” એવી ઉંઘી માન્યતાવાળા છે, એમને માટે અનુમાન કરાય છે.

(સાધન એટલે અનુમાન.

‘પર્વતમાં વહ્નિ છે’ એવું જે જાણતો નથી. ધૂમથી વહ્નિ સિદ્ધ કરાય... આ બધી જેની પાસે આવડત નથી. એ અવ્યુત્પન્ન ગણાય.

“પર્વતમાં વહ્નિ છે જ નહિ” એવી માન્યતાવાળો જે હોય તે વિપ્રતિપક્ષ ગણાય.

આપણે પર્વતમાં વહ્નિ છે એ જાણતાં હોઈએ તો પણ અવ્યુત્પન્ન કે વિપ્રતિપક્ષને સમજાવવા માટે અનુમાન કરી શકાય છે.)

પ્રત્યક્ષ વડે - અશ્વાદિસંક્રમ વડે પરોક્ષ-અપ્રત્યક્ષ એવી પણ વસ્તુ ગ્રહણ કરાય છે. (અહીં અશ્વાદિસંક્રમ પ્રત્યક્ષ છે, આત્મા પરોક્ષ છે. અશ્વાદિસંક્રમ દ્વારા પરોક્ષ આત્માની સિદ્ધિ કરવાની છે.) ખ્યાલ રાખવો કે અહીં આત્માને પરોક્ષ કહ્યો છે, એ તો સર્વપ્રકારે સાક્ષાત્ બોધ આત્માનો થતો નથી, એ અપેક્ષાએ એને અપ્રત્યક્ષ કહ્યો છે. બાકી એ કંઈ સર્વથા અપ્રત્યક્ષ નથી. દરેક આત્માને પોતાનામાં અવગ્રહ-ઈહાદિ રૂપ જે જ્ઞાન થાય છે. એ એમનો પોતાનો ગુણ છે. અને એ ગુણ દ્વારા તેઓ પોતાના આત્માનું સંવેદન કરે જ છે. કેમકે ગુણ અને ગુણી અપેક્ષાએ અભિન્ન છે. આમ અવગ્રાહાદિ રૂપ સ્વયંના સંવેદનથી લેશથી તો આ આત્મતત્ત્વ પ્રત્યક્ષ જ છે.

કહેવાનો ભાવ એ છે કે

જેમ અશ્વમાંથી હાથીમાં સંક્રમણ કરવાની ક્રિયા દેવદત્ત નામના ધર્મી વિના થતી નથી. એમ આ ઔદારિકશરીરમાંથી વૈક્રિયમાં સંક્રમણ પામવાની ક્રિયા, તિર્યચલોકમાંથી ઉર્ધ્વલોકમાં સંક્રમણ પામવાની ક્રિયા, પરિમિતવર્ષનાં આયુષ્યવાળા પર્યાયથી

અપરિમિતવર્ષનાં આયુષ્યવાળા પર્યાયમાં સંક્રમણ પામવાની ક્રિયા, ચારિત્રભાવમાંથી અવિરતપણામાં સંક્રમણ પામવાની ક્રિયા જીવ નામના ધર્મી વિના સંભવી શકતી નથી આ પ્રમાણે વૃદ્ધપુરુષો કહે છે.

પ્રસ્તુત ગાથા-૬૫નું ઉત્તરાર્ધ “અત્યિત્તં સાહિજ્જઙ્ઞ પચ્ચક્ખેણં પરોક્ખંપિ” આ પ્રમાણે છે. હવે કેટલાંક લોકો આ ૬૪-૬૫ એમ જે બે ગાથા છે, તેમાં બીજી ગાથાનાં પશ્ચાર્ધનું પાઠાન્તર દ્વારા બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમના મતે ૬૫મી ગાથાનો ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે છે કે પરિણામો સાહિજ્જઙ્ઞ પચ્ચક્ખેણં પરોક્ખે વિ ॥ (એ ગાથા અહીં ૬૬મી ગાથા તરીકે દર્શાવવાના છે.)

હવે આ પાઠાન્તર પ્રમાણે શ્લોક લઈએ તો એમાં પૂર્વની ગાથાઓ સાથેનો એનો સંબંધ આ પ્રમાણે થશે કે **एवं** એ ૬૩મી ગાથા વડે ઉપાય દ્વારા જ આત્માનાં અસ્તિત્વને જણાવી દીધું. એ જણાવી દીધા બાદ ઉપાય દ્વારા જ સુખદુઃખાદિ પદાર્થોની સંગતિનાં નિમિત્તભૂત એવા પરિણામી આત્માને નિત્યાનિત્ય-એકાન્ત પક્ષના વ્યચ્છેદ વડે કહેવાની ઈચ્છાવાળા નિર્યુક્તિકાર **जह व अस्साओ** એ ૬૪મી ગાથા કહે છે. (આત્માને પરિણામી=કથંચિત્નિત્ય કથંચિત્અનિત્ય માનીએ તો જ સુખદુઃખાદિ પદાર્થો સંગત થાય. એકાન્તનિત્ય કે એકાન્તઅનિત્યવાદમાં સંગત ન થાય એ આપણે જોઈ જ ગયા છીએ. એટલે પરિણામી આત્મા સુખાદિ પદાર્થોની સંગતિનું નિમિત્ત છે અને એકાન્તવાદનાં ખંડન દ્વારા જ આ પરિણામીઆત્મા સિદ્ધ થાય છે.)

એ ગાથાની વ્યાખ્યા તો પૂર્વની જેમ જ સમજી લેવી. હવે ૬૫મી જે ગાથા કહી ગયા. તેની જગ્યાએ આ ૬૬મી ગાથા સમજવી.

एवं सउ जीवस्सवि दव्वाइसंकमं पडुच्चा उ । परिणामो साहिज्जज्ઞ પચ્ચક્ખેણં પરોક્ખેવિ ॥૬૬॥

નિર્યુક્તિ-૬૬ ગાથાર્થ : આ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિસંક્રમને આશ્રયીને વિદ્યમાન એવા જીવનો પણ પરિણામ સિદ્ધ કરાય છે. પ્રત્યક્ષથી પરોક્ષમાં પણ અનુમાન કરી શકાય છે.

વ્યાખ્યા-પૂર્વાર્દ્ધ પૂર્વવત્, પશ્ચાર્દ્ધભાવના પુનરિયમ્-ન હ્યેકાન્તનિત્યાનિત્ય-પક્ષયોર્દ્વૃષ્ટાડપિ દ્રવ્યાદિસંક્રાન્તિર્દેવદત્તસ્ય યુજ્યતે इत्यतस्तद्भावादन्यથાનુપપत्त्यैव પરિણામસિદ્ધેરિતિ, ઉક્તં ચ-“નાર્થાન્તરગમો યસ્માત્, સર્વથૈવ ન ચાગમઃ । પરિણામઃ પ્રમાસિદ્ધ, ઇષ્ટશ્ચ ચલુ પણ્ડિતૈઃ ॥૧॥ ઘટમૌલિસુવર્ણાર્થી, નાશોત્પાદસ્થિતિષ્વયમ્ ।

શોકપ્રમોદમાધ્યસ્થ્યં, જનો યાતિ સહેતુકમ્ ॥૨॥ પયોવ્રતો ન દધ્યન્તિ, ન પયોઽન્તિ
દધિવ્રતઃ । અગોરસવ્રતો નોભે, તસ્માદ્વસ્તુ ત્રયાત્મકમ્ ॥૩॥” ઇતિ ગાથાદ્વયાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : આમાં પૂર્વાર્ધ તો પૂર્વની જેમજ સમજવો. પશ્ચાર્ધની ભાવના આ પ્રમાણે છે કે દેવદત્તની પ્રત્યક્ષથી દેખાતી એવી પણ દ્રવ્યાદિસંક્રાન્તિ એકાન્તનિત્યપક્ષમાં અને એકાન્તઅનિત્યપક્ષમાં ન સંભવે. આમ હોવાથી દ્રવ્યાદિસંક્રાન્તિરૂપ પદાર્થ આત્માને પરિણામી માન્યા વિના ઘટતો જ ન હોવાથી પરિણામની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. (દેવદત્ત ઘોડા પરથી હાથી પર ચડે છે... એ બધું પ્રત્યક્ષ દેખાતું હોવાથી એ તો માનવું જ પડે. હવે એ પદાર્થ એકાન્તમતમાં ઘટતો નથી. પણ આત્માને પરિણામી માનીએ તો જ ઘટે છે. એટલે આ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં પદાર્થને સંગત કરવા માટે આત્માને પરિણામવાળો માનવો જ પડે એ નિશ્ચિત હકીકત છે.)

કહ્યું છે કે

● “જે કારણથી સર્વથા અર્થાન્તરગમન નથી. (માટીમાંથી ઘટ બન્યો, ત્યારે ઘટ એ અર્થાન્તર કહેવાય. માટી સર્વપ્રકારે અર્થાન્તરગમન કરતી નથી. અર્થાત્ માટી સર્વથા નાશ પામી જાય છે એવું નથી.) તથા સર્વપ્રકારે આગમ નથી. (ઘટપર્યાય જે નવો આવે છે, તે તદ્દન નવો જ નથી આવતો. એમાં પૂર્વકાળનું કંઈક જુનું તત્ત્વ પણ છે જ.) પરિણામ પ્રમા વડે = સાચાજ્ઞાન વડે સિદ્ધ છે અને પંડિતોને પણ તે ઈષ્ટ છે.

(આશય એ છે કે પૂર્વપર્યાયનો સર્વથા વિનાશ નથી થતો પણ અપેક્ષાએ અવિનાશ પણ છે.

ઉત્તરપર્યાયની સર્વથા ઉત્પત્તિ નથી થતી. પણ અપેક્ષાએ અનુત્પત્તિ પણ છે. આમ કોઈક અપેક્ષાએ નિત્ય રહેવું અને કોઈક અપેક્ષાએ ઉત્પાદ-વિનાશ પામવું એ પરિણામી નિત્ય પદાર્થનું સ્વરૂપ છે.)

● ઘટ, મુકૂટ અને સુવર્ણની ઈચ્છાવાળો આ લોક ઘટનાશમાં, મુકૂટોત્પાદમાં અને સુવર્ણની સ્થિરતામાં હેતુપૂર્વકના શોક-પ્રમોદ અને માધ્યસ્થ્યને પામે છે.

(સોનીએ સુવર્ણઘટ ઓગાળીને સુવર્ણમુકૂટની રચના કરી. એમાં ઘટાર્થી છોકરી ઘટનાશ થવારૂપી હેતુનાં કારણે જ શોક પામે છે. મુકૂટાર્થી છોકરો મુકૂટોત્પત્તિ થવારૂપી હેતુનાં કારણે માધ્યસ્થ્યને પામે છે. ઘટાવસ્થામાં એ વસ્તુ ઘટ પણ છે અને સુવર્ણ પણ છે. પણ મુકૂટરૂપ નથી. મુકૂટાવસ્થામાં એ વસ્તુ મુકૂટ પણ છે. સુવર્ણ પણ છે. પણ ઘટ નથી... આનો અર્થ જ એ કે પૂર્વાવસ્થામાંથી માત્ર ઘટાંશનો જ નાશ થયો છે,

ઉત્તરાવસ્થામાં માત્ર મુકૂટની જ ઉત્પત્તિ થઈ છે. સુવર્ણનો નાશ કે સુવર્ણની ઉત્પત્તિ નથી થઈ. ઉભયાવસ્થામાં સુવર્ણ વિદ્યમાન જ છે.)

● દૂધ જ વાપરવાનાં પ્રતવાળો દધિ ન ખાય. દધિ જ ખાવાના પ્રતવાળો દૂધ ન ખાય. જ્યારે ગોરસભિન્ન જ વસ્તુ ખાવાનાં પ્રતવાળો તો બંને ન ખાય. માટે વસ્તુ ઉત્પાદ, વ્યય, સ્થિરતા એમ ત્રણ સ્વરૂપ છે.”

(અહીં પણ દૂધમાંથી દહીં બને, ત્યારે દૂધ ભલે નાશ પામે, પણ ગોરસ નાશ નથી પામતો. કેમકે દધિ પણ ગોરસ જ છે, માટે જ તો અગોરસપ્રતવાળો દધિ નથી ખાતો. એમ દહીંની ભલે ઉત્પત્તિ થઈ, પણ ગોરસની ઉત્પત્તિ નથી થઈ. કેમકે પૂર્વકાળમાં ગોરસ છે જ...)

આમ બે ગાથાનો ૬૪ અને ૬૫ નાં સ્થાને ૬૬ એમ બે ગાથાનો અર્થ કહેવાઈ ગયો.

ઉક્તમુપાયદ્વારમધુના સ્થાપનાદ્વારમભિધિત્સુરાહ-

ઠવળાકમ્મં એકં દિદ્ધંતો તત્થ પોંડરીકં તુ । અહવાઽવિ સન્નઢક્કળહિંગુસિવકયં ઉદાહરણં

॥૬૭॥

ઉપાયદ્વાર કહેવાઈ ગયું.

હવે સ્થાપનાદ્વારને કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે

નિર્યુક્તિ- ૬૭ ગાથાર્થ : સ્થાપનાકર્મ એક છે. તેમાં દષ્ટાન્ત પુંડરીક છે. અથવા સ્થંડિલ જે ઢાંકતા હિંગુશિવથી બનેલું દષ્ટાન્ત છે.

વ્યાખ્યા-સ્થાપ્યતે इति સ્થાપના તયા તસ્યાસ્તસ્યાં વા કર્મ-સમ્યગ્ભીષ્ટાર્થપ્રરૂપણલક્ષણા ક્રિયા સ્થાપનાકર્મ, ‘એક’મિતિ તજ્જાત્યપેક્ષયા ‘દુષ્ટાન્તો’ નિર્દર્શનં ‘તત્ર’ સ્થાપનાકર્મણિ ‘પોંડરીકં તુ’ તુશબ્દાત્તથાભૂતમન્યચ્ચ, તથા ચ પોંડરીકાધ્યયને પોંડરીકં પ્રરૂપ્ય પ્રક્રિયયૈવાન્યમતનિરાસેન સ્વમતં સ્થાપિતમિતિ, અથવેત્યાદિ પશ્ચાર્દ્ધં સુગમમ્, લૌકિકં ચેદમિતિ ગાથાક્ષરાર્થઃ ॥ ભાવાર્થસ્તુ કથાનકાદવસેયઃ, તચ્ચેદમ્-જહા એગમ્મિ ણગરે એગો માલાયારો સળ્ળાઙ્ઞો કરંઢે પુપ્ફે ધેત્તૂળ વીહીએ એઙ્, સો અઈવ અચ્ચઙ્ઞો, તાહે તેણ સિગ્ધં વોસિરિઙ્ઞં સા પુપ્ફપિઙ્ઞિગા તસ્સેવ ઉવરિ પલ્હત્થિયા, તાહે લોઓ પુચ્છઙ્ઞ-કિમેયંતિ ?, જેણિત્થ પુપ્ફાણિ છઙ્ઞેસિત્તિ, તાહે સો મ્મણઙ્-અહં આલોવિઓ, એત્થ હિંગુસિવો નામં, એતં તં વાળમંતરં હિંગુસિવં નામ

ઉપ્પન્નં, લોણ પરિગ્ગહિયં, પૂયા સે જાયા, ખાઙ્ગયં અજ્જવિ તં પાટલિપુત્તે હિંગુસિવં
નામ વાણમંતરં । એવં જહ્ કિંચિ ઉટ્ટુહં પાવયણીયં કયં હોજ્જા કેણવિ પમાણ તાહે
તહા પચ્છાણ્યવ્વં જહા પચ્ચુણં પવયણુબ્ભાવણા હવહ્ । “સંજાએ ઉટ્ટુહે જહ ગિરિસિદ્ધેહિં
કુસલબુદ્ધીહિં । લોયસ્સ ધમ્મસદ્ધા પવયણવણેણ સુટ્ટુ કયા ॥૧॥” એવં
તાવચ્ચરણકરણાનુયોગં લોકં ચાધિકૃત્ય સ્થાપનાકર્મ પ્રતિપાદિતમ્,

ટીકાર્થ : જે સ્થપાય તે સ્થાપના. તે સ્થાપના વડે, સ્થાપનાનું કે સ્થાપનામાં કર્મ તે
સ્થાપનાકર્મ. અહીં કર્મ એટલે સમ્યગ્રીતે ઈષ્ટ પદાર્થની પ્રરૂપણા કરવા રૂપ ક્રિયા !

આ સ્થાપનાકર્મ સ્થાપનાકર્મત્વ નામની જાતિની અપેક્ષાએ એક છે.

સ્થાપનાકર્મમાં પૌંડરીક દષ્ટાન્ત છે. તુ શબ્દથી સમજી લેવું કે તેવા પ્રકારનું બીજું
પણ જે હોય તે દષ્ટાન્ત તરીકે લેવું.

એજ વાત કરે છે કે પૌંડરીક નામના અધ્યયનમાં પૌંડરીકની પ્રરૂપણા કરીને પ્રક્રિયા
વડે જ અન્યમતનું ખંડન કરવા દ્વારા સ્વમત સ્થાપિત કરાયેલો છે.

અથવાઽપિ કરીને પશ્ચાર્થ કહ્યું છે તે સુગમ છે. આ લૌકિક સ્થાપનાકર્મ સમજવું.

(પ્રક્રિયયૈવ શબ્દનો ભાવ એ છે પૌંડરીકનું વર્ણન. જ એ રીતે કરેલ છે કે એમાં જ
અન્યમતનો નિરાસ થઈ જાય. અન્યમતનો નિરાસ કરવા માટે સ્વતંત્ર નિરૂપણની જરૂર
ન પડે... અહીં પૌંડરીકની સ્થાપના વડે ઈષ્ટાર્થની પ્રરૂપણા કરાય છે. એટલે તે
સ્થાપનાકર્મ બને.)

ભાવાર્થ તો કથાનકથી જાણવો.

તે કથાનક આ પ્રમાણે છે.

એક નગરમાં એક માળી સ્થંડિલની શંકાવાળો હતો જ કરંડીયામાં પુષ્પોને ગ્રહણ
કરીને માર્ગમાં આગળ વધે છે. તે સ્થંડિલની શંકાથી અત્યંતવ્યથિત થયો. ત્યારે તેણે
ઝડપથી ત્યાં જ સ્થંડિલ વોસિરાવીને તે પુષ્પનો કરંડીયો વિષ્ટાની ઉપર ખાલી કરી દીધો.
ત્યારે લોકો પૂછે છે કે “આ શું છે ? કે જેથી અહીં તું પુષ્પોને છાંડે છે.” ત્યારે તે કહે
છે કે “મને દેવતાએ દર્શન આપ્યા છે. અહીં હંગુશિવ છે.” આ રીતે ત્યાં હિંગુશિવ
નામનું વ્યંતરસંબંધી સ્થાન ઉત્પન્ન થયું. લોકોએ પણ એને સ્વીકારી લીધું. તેની પૂજા થઈ.
ચારેબાજુ ખ્યાતિને પામ્યું. આજે પણ પાટલિપુત્રનગરમાં તે હિંગુશિવ નામનું
વાણવ્યંતરનું સ્થાન છે.

(અહીં એ માળીએ તો ભરરસ્તામાં સ્થંડિલ કરી દેવારૂપ પોતાની ભૂલને એવી રીતે સુધારી કે જેથી ત્યાં પ્રસિદ્ધ મંદિર જ તૈયાર થઈ ગયું. એમ કોઈપણ પ્રમાદ વડે જો કોઈક પ્રવચનસંબંધી ઉકાહ કરાયેલો હોય તો એવી રીતે એને ઢાંકી દેવું કે જેથી હીલનાને બદલે ઉલટી શાસન-પ્રભાવના થાય.

એજ વાત કરે છે કે શાસનનો ઉકાહ થાય તો જેમ કુશલબુદ્ધિવાળા ગિરિસિદ્ધ વડે પ્રવચનનો વર્ણવાદ, પ્રશંસા ફેલાવવા દ્વારા ખૂબ સારી રીતે લોકની ધર્મશ્રદ્ધા કરી. (તેમ કરવું)

(ગિરિસિદ્ધનું દષ્ટાન્ત ખ્યાલમાં નથી. ગીતાર્થો પાસેથી જાણી લેવું.)

આમ ચરણકરણાનુયોગ અને લોકને આશ્રયીને સ્થાપનાકર્મ દર્શાવી દીધું. (શાસનહીલનાનું જે કાર્ય થયું. તેને જ આશ્રયીને શાસન પ્રભાવના કરી. એટલે સ્થાપના વડે ઈષ્ટઅર્થની પ્રરૂપણા થઈ. અર્થાત્ સ્થાપનાકર્મ થયું...)

અધુના દ્રવ્યાનુયોગમધિકૃત્યોપદર્શયન્નાહ -

સવ્યભિચારં હેતું સહસા વોતું તમેવ અત્રેહિં । ઉવ્બૂહૈ સપ્પસરં સામથ્થં ચડપ્પણો નાંડં ॥૬૮॥

હવે દ્રવ્યાનુયોગને આશ્રયીને સ્થાપનાકર્મ દેખાડતા કહે છે કે

નિર્ચુકિત-૬૮ ગાથાર્થ : વ્યભિચારવાળા હેતુને અચાનક કહી દીધા બાદ પોતાનું સામર્થ્ય જાણીને બીજા હેતુઓ વડે તેને અનેક પ્રકારે પ્રસારતો સાધુ તે ખોટા હેતુની ઉપબૃંહણા કરે.

વ્યાખ્યા—સહ વ્યભિચારેણ વર્ત્તંત ઇતિ સવ્યભિચારસ્તં ‘હેતું’ સાધ્યધર્માન્વયાદિલક્ષણં ‘સહસા’ તત્ક્ષણમેવ ‘વોતું’ અભિધાય ‘તમેવ’ હેતુમ્ ‘અન્યૈઃ’ હેતુભિરેવ ‘ઉપબૃંહતે’ સમર્થયતિ ‘સપ્પસરમ્’ અનેકથા સ્ફારયન્ ‘સામર્થ્ય’ પ્રજ્ઞાબલમ્, ચણ્ડો ભિન્નક્રમઃ ‘આત્મનશ્ચ’ સ્વસ્ય ચ ‘જ્ઞાત્વા’ વિજ્ઞાય, ચણ્ડાત્પરસ્ય ચેતિ ગાથાર્થઃ ॥ ભાવાર્થસ્ત્વયમ્—દ્રવ્યાસ્તિકાદ્યનેકનયસંકુલપ્રવચનજ્ઞેન સાધુના તત્સ્થાપનાય નયાન્તરમતાપેક્ષયા સવ્યભિચારં હેતુમભિધાય પ્રતિપક્ષનયમતાનુસારતઃ તથા સમર્થનીયઃ યથા સમ્યગ્નેકાન્તવાદપ્રતિપત્તિર્ભવતીતિ । આહ-ઉદાહરણભેદસ્થાપનાધિકારચિન્તાયાં સવ્યભિચારહેત્વભિધાનં કિમર્થમિતિ ?, ઉચ્યતે, તદાશ્રયેણ ભૂયસામુદાહરણાનાં પ્રવૃત્તેઃ, તદન્વિતં ચોદાહરણમપિ પ્રાય ઇતિ જ્ઞાપનાર્થમ્, અલં પ્રસન્નેન । અભિહિતં

સ્થાપનાકર્મદ્વારમ્,

ટીકાર્થ : વ્યભિચારવાળો જે હેતુ હોય તે સવ્યભિચાર હેતુ કહેવાય. હેતુ એટલે સાધ્યધર્મના અન્વયાદિ લક્ષણવાળો પદાર્થ. (જોકે વ્યભિચારવાળો છે, એટલે સાચો હેતુ નહિ બને... અહીં તો માત્ર હેતુ શબ્દની વ્યાખ્યા બતાવવાની છે, એટલે હેતુનું વાસ્તવિક લક્ષણ દર્શાવ્યું છે.)

વ્યભિચારવાળો હેતુ તે જ ક્ષણે કહીને તે જ ખોટા હેતુને બીજા હેતુઓ વડે અનેક પ્રકારે વિસ્તારતો પુષ્ટ કરતો સાધુ તે ખોટા હેતુની ઉપબૃંહણ કરે. પણ આ કામ પોતાનું પ્રજ્ઞાબલ અને સામેવાળાનું પ્રજ્ઞાબલ જાણીને જ કરે. (પોતાનું પ્રજ્ઞાબલ એવું હોય કે પોતે ખોટા પણ હેતુને સાચો સાબિત કરી શકે અને પૂર્વપક્ષનું પ્રજ્ઞાબલ એવું હોય કે એ આપણી યુક્તિઓને તોડી ન શકે તો જ એ સાધુએ આ ખોટા હેતુને બીજા હેતુઓ વડે પુષ્ટ કરવાનું કામ કરવું. નહિ તો તો જો પૂર્વપક્ષ બળવાન હોય તો આ ખોટા હેતુને સખત રીતે તોડી નાંખે. લોકમાં આ સાધુ મૃષાવાદી તરીકે સાબિત થાય.. એ મોટું પાપ લાગે. શાસનહીનના ભયંકર થાય.)

ગાથામાં રહેલા ચ શબ્દથી પરસ્ય ચ લેવાનું છે.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે.

દ્રવ્યાસ્તિકાય વગેરે અનેક નયોથી ભરેલા એવા પ્રવચનને જાણનારા સાધુએ એ પ્રવચનની સ્થાપના કરવા માટે બીજા નયનાં મતની અપેક્ષાએ વ્યભિચારવાળા એવા હેતુને કહીને પછી પ્રતિપક્ષનયમતનાં અનુસારે તેવી રીતે એ હેતુનું સમર્થન કરવું કે જેથી શ્રોતાને સમ્યગ્ રીતે અનેકાન્તવાદની પ્રતિપત્તિ થાય.

(આ પદાર્થ સ્પષ્ટ કરીએ. જ્ઞાનનયવાદી શ્રોતાઓ હોય, તેઓ જ્ઞાનને જ મુખ્ય ગણે, ક્રિયાને ન માને. હવે “મોક્ષનું કારણ ક્રિયા છે,” એ ક્રિયાવાદીનો મત છે. આ વાતને સિદ્ધ કરવા ક્રિયાનય અમુક હેતુઓ આપે જ છે. એ હેતુઓમાં જ્ઞાનનયની અપેક્ષાએ વ્યભિચાર આવતો હોય. પણ ક્રિયાનયની અપેક્ષાએ વ્યભિચાર આવતો નથી.

હવે જ્ઞાનનયની અપેક્ષાએ જે હેતુ વ્યભિચારવાળો છે, ગીતાર્થ સાધુ એજ હેતુ જ્ઞાનવાદીઓની સામે રજુ કરે. જ્ઞાનવાદીઓ એ હેતુમાં વ્યભિચાર આપવા પ્રયત્ન કરે, પણ ગીતાર્થ સાધુ પ્રતિપક્ષનય- ક્રિયાનયને અનુસારે એ હેતુનું એવું જોરદાર સમર્થન કરે કે જ્ઞાનવાદીઓએ એ વાત માનવી જ પડે કે “મોક્ષ માટે ક્રિયા પણ અત્યંત જરૂરી છે.”

હવે જ્ઞાનવાદીઓ મોક્ષ માટે જ્ઞાનને તો અત્યંત જરૂરી માનતા જ હતા. તેઓ હવે

કિયાને પણ જરૂરી માનવા લાગ્યા. આમ તેઓની માન્યતા આ પ્રમાણે થઈ કે “જ્ઞાન અને કિયા બન્નેની મોક્ષ માટે જરૂર છે.”

આ માન્યતા જ અનેકાન્તવાદની પ્રતિપત્તિ છે ને ? અનેકાન્તવાદ એ જ માને છે કે માત્ર જ્ઞાન કે માત્ર કિયા વડે મોક્ષ નથી. પણ બંને ભેગા થાય તો જ મોક્ષ થાય.)

પ્રશ્ન : અત્યારે ઉદાહરણનાં ભેદરૂપ જે સ્થાપનાકર્મ છે, તેના અધિકારની વિચારણા ચાલે છે, એમાં તમે વ્યભિચારવાળા હેતુનું કથન શા માટે કર્યું ?

ઉત્તર : હેતુનાં આધારે ઘણાં બધા દૃષ્ટાન્તો પ્રવર્તતા હોય છે, એટલે દૃષ્ટાન્ત માટે હેતુ મુખ્ય છે. એટલે દૃષ્ટાન્તનો અધિકાર ચાલતો હોવા છતાં વચ્ચે હેતુનું કથન કરેલ છે. વળી “ઉદાહરણ પણ પ્રાયઃ હેતુથી અન્વિત હોય છે.” એ જણાવવા માટે અહીં ઉદાહરણનો અધિકાર ચાલતો હોવા છતાં હેતુનું કથન કરેલ છે.

અહીં વિસ્તાર વડે સર્વું. સ્થાપનાકર્મદ્વાર કહેવાઈ ગયું.

(અહીં પણ એક ખોટોહેતુ સ્થાપિત કરીને પછી તેના આધારે ઈષ્ટ અર્થની પ્રરૂપણા કરી છે. માટે સ્થાપનાકર્મ ગણાય.)

અધુના પ્રત્યુત્પન્નવિનાશદ્વારમભિધાતુકામ આહ -

હોતિ પદુપ્પન્નવિનાસણંમિ ગંધવ્વિયા ઉદાહરણં । સીસોઽવિ કત્થવિ જહિ અજ્ઞોવજ્જિજ્જ તો ગુરુણા ॥૬૯॥

હવે પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશદ્વારને કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે

નિયુક્તિ-૬૯ ગાથાર્થ : પ્રત્યુત્પન્નવિનાશમાં ગાંધર્વિકો ઉદાહરણ છે. જો શિષ્ય પણ ક્યાંક અધ્યુપયત્ર થાય તો ગુરુએ (સમ્યક્કરીતે હિતશિક્ષા આપવી)

વ્યાખ્યા-ભવન્તિ પ્રત્યુત્પન્નવિનાશને વિચાર્યે ગાન્ધર્વિકા ઉદાહરણં લૌકિકમિતિ । તત્ર પ્રત્યુત્પન્નસ્ય વસ્તુનો વિનાશનં પ્રત્યુત્પન્નવિનાશનં તસ્મિન્નિતિ સમાસઃ । ગાન્ધર્વિકા ઉદાહરણમિતિ યદુક્તં તદિદમ્-જહા એગમ્મિ ણગરે એગો વાણિયઓ, તસ્સ બહુયાઓ ભયણીઓ ભાઙ્ગિજ્જા ભાઙ્ગજ્જાયાઓ ય, તસ્સ ઘરસમીવે રાઙ્ગલિયા ગંધવ્વિયા સંગીયં કરેતિ દિવસસ્સ તિન્નિ વારે, તાઓ વણિયમહિલાઓ તેણ સંગીયસદ્દેણ તેસુ ગંધવ્વિએસુ અજ્ઞોવવન્નાઓ કિંચિ કમ્માદાણં ન કરેતિ, પચ્છા તેણ વાણિયેણ ચિંતિયં-જહા વિણદ્વા એયાઓત્તિ, કો ઉવાઓ હોજ્જા ? જહા ન વિણસ્સંતિત્તિકાઙ્ગ મિત્તસ્સ કહિયં, તેણ ભણ્ણહિ-અપ્પણો ઘરસમીવે વાણમંતરં કરાવેહિ, તેણ કયં, તાહે પાઙ્ગહિયાણં રૂવણ દાઙ્ગ

વાયાવેડ, જાહે ગંધવ્વિયા સંગીયયં આઢવેતિ તાહે તે પાઢહિયા પઢહે દિંતિ વંસાદિણો ય ફુસંતિ ગાયંતિ ય, તાહે તેસિં ગંધવ્વિયાણં વિગ્ધો જાઓ, પઢહસદ્દેણ ય ણ સુવ્વડ ગીયસદ્દો, તઓ તે રાઝલે ડવડિયા, વાણિઓ સદ્દાવિઓ, કિં વિગ્ધં કરેસિત્તિ ? ભણડ-મમ ઘરે દેવો, અહં તસ્સ તિત્તિ વેલા પઢહે દવાવેમિ, તાહે તે ભણિયા-જહા અન્નત્થ ગાયહ, કિં દેવસ્સ દિવે દિવે અંતરાઇયં કજ્જડ ?। એવં આચરિણાવિ સીસેસુ અગારીસુ અજ્જોવવજ્જમાણેસુ તારિસો ડવાઓ કાયવ્વો જહા તેસિં દોસસ્સ તસ્સ ણિવારણા હવડ, મા તે ચિંતાદિણિં ણરયપડણાદિણે અવાણે પાવેહિતિ, ઉત્તં ચ-‘ચિંતેડ દદ્ધુમિચ્છડ દીહં ણીસસડ તહ જરો દાહો । ભત્તારોયગ મુચ્છા ઉમ્મત્તો ણ યાણઈ મરણં ॥૧॥ પઢમે સોયઈ વેગે દદ્ધું તં ગચ્છઈ બિડયવેગે । ણીસસડ તડયવેગે આરુહડ જરો ચડત્થંમિ ॥૨॥ ડજ્જડ પંચમવેગે છટ્ટે ભત્તં ન રોયણ વેગે । સત્તમિયંમિ ય મુચ્છા અટ્ટમણે હોડ ઉમ્મત્તો ॥૩॥ ણવમે ણ યાણડ કિંચિ દસમે પાણેહિં મુચ્ચડ મણૂસો । એસિમવાયાણં સીસે રક્ખંતિ આચરિયા ॥૪॥ પરલોડયા અવાયા ભગ્ગપડણા પડંતિ નરણસુ । ણ લહંતિ પુણો બોહિં હિંડંતિ ચ ભવસમુદ્દંમિ ॥૫॥’ અમુમેવાર્થં ચેતસ્યારોપ્યાહ -‘શિષ્યોઽપિ’ વિનેયોઽપિ ‘ક્વચિત્’ વિલયાદૌ ‘યદી’ ત્યભ્યુપગમદર્શને ‘અભ્યુપપદ્યેત’ અભિષ્વઙ્ગં કુર્યાદિત્યર્થઃ તતો ‘ગુરુણા’ આચાર્યેણ, કિમ્ ?-ગાથા-

ટીકાર્થ : પ્રત્યુત્પન્નવિનાશની વિચારણા ચાલે છે, તેમાં ગાંધર્વિકો (સંગીતકારો) ઉદાહરણ છે. આ લૌકિકઉદાહરણ સમજવું.

એમાં પ્રત્યુત્પન્ન એવી વસ્તુનો વિનાશ એ પ્રત્યુત્પન્નવિનાશ. તેમાં..... આ પ્રમાણે સમાસ છે. “એમાં ગાંધર્વિકો ઉદાહરણ છે.” એમ જે કહ્યું, તે દૃષ્ટાન્ત આ છે -

એક નગરમાં એક વાણિયો હતો. તેને ઘણી બહેનો, ભાણીઓ, ભાભીઓ હતી. તેના ઘરની નજીકમાં રાજકુલના સંગીતકારો દિવસમાં ત્રણ વાર સંગીત વગાડે છે. તે વાણિયાની સ્ત્રીઓ સંગીતના તે શબ્દ વડે તે સંગીતકારોમાં આસક્ત બની ગઈ, કંઈપણ કર્મદાન, ઘરના કાર્યો કરતી નથી.

પછી એ વાણિકે વિચાર્યું કે “આ બધી સ્ત્રીઓ તો વિનષ્ટ થઈ ગઈ. એવો કયો ઉપાય કરું ? કે જેથી તેઓ નાશ ન પામે.” એમ વિચારી મિત્રને વાત કરી. મિત્ર કહે કે “તારા પોતાના ઘરની પાસે એક વ્યંતરનું મંદિર કરાવી દે.” તેણે કરાવી દીધું. પછી પડહ વગાડનારાઓને રૂપિયા આપીને પડહ વગાડાવે છે. જ્યારે ગાંધર્વિકો સંગીતનો પ્રારંભ કરે ત્યારે પડહ વગાડનારાઓ પડહ વગાડે, વાંસડાઓને સ્પર્શ અને ગાય. ત્યારે

તે ગાંધર્વિકોને વિઘ્ન થયું. પડહના શબ્દથી સંગીતનો શબ્દ સંભળાતો નથી. તેથી તેઓ રાજકુલમાં ઉપસ્થિત થયા (અને ફરિયાદ કરી) રાજકુલમાં વાણિયાને બોલાવાયો. “તું કેમ આ સંગીતકારોને વિઘ્ન કરે છે ?” એમ પૂછણ થઈ. વણિક કહે કે “મારા ઘરે દેવ છે. હું તેને ત્રણવાર પડહ અપાવડાવું છે.” ત્યારે રાજાએ સંગીતકારોને કહ્યું કે તમે અન્યસ્થાને ગાઓ. રોજેરોજ દેવને અંતરાય શું કરાતો હશે ? (તાત્કાલિક ઉત્પન્ન થયેલ ઉપદ્રવનો વિનાશ કર્યો... એટલે પ્રત્યુત્પન્નવિનાશ છે.)

એમ શિષ્યો જ્યારે સ્ત્રીઓમાં રાગી થાય ત્યારે આચાર્યે તેવો ઉપાય કરવો કે જેથી શિષ્યોના દોષનું (પ્રત્યુત્પન્નનું) નિવારણ થાય. તે શિષ્યો સ્ત્રીનાં ચિંતનાદિ દ્વારા નરકપતનાદિ વિપાકોને ન પામો એ માટે આ જરૂરી છે. કહ્યું છે કે (૧) પુરુષ સ્ત્રીને વિચારે છે (૨) જોવાને ઈચ્છે છે. (૩) દીર્ઘ નિઃસાસા નાંખે છે (૪) તાવ આવે (૫) દાહ થાય. (૬) ભોજનમાં અરુચિ થાય. (૭) મૂર્છા પામે. (૮) ઉન્મત્ત બને. (૯) શૂન્ય બને (૧૦) પ્રાણોથી મુક્ત બને.

(આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે કે) (૧) પહેલા કામવેગમાં પુરુષ શોક કરે. (૨) બીજા વેગમાં સ્ત્રીને જોવા માટે જાય. (૩) ત્રીજા વેગમાં નીસાસા નાંખે (૪) ચોથા વેગમાં પુરુષ ઉપર જવર-તાવ ચડી જાય. (૫) પાંચમા વેગમાં તે દાહ પામે. (૬) છટ્ઠાવેગમાં તેને ભોજનમાં રુચિ ન થાય. (૭) સાતમા વેગમાં મૂર્છા થાય. (૮) આઠમાં વેગમાં ઉન્મત્ત થાય. (૯) નવમા વેગમાં કંઈપણ જાણે નહિ. (અર્થાત્ શૂન્યમનસ્ક થાય.) (૧૦) દશમા વેગમાં મનુષ્ય પ્રાણોથી યુક્ત બને. આચાર્ય શિષ્યોને આ બધા અપાયોથી રક્ષે. (આ બધા આલૌકિક અપાયો દર્શાવ્યા. હવે) પારલૌકિક અપાયો આ પ્રમાણે છે કે ભ્રષ્ટપ્રતિજ્ઞાવાળાઓ નરકમાં પડે છે. ફરીથી બોધિ પામતા નથી. સંસાર સમુદ્રમાં ફરે છે.

આ જ અર્થને મનમાં આરોપણ કરીને કહે છે કે જે શિષ્ય પણ સ્ત્રી વગેરેમાં આસક્તિ કરે તો પછી આચાર્યે (એને ઉપાય વડે અટકાવવો એ હવેથી ૭૦મી ગાથા સાથે જોડવાનું છે.)

યદિ શબ્દ અભ્યુપગમને દેખાડવા માટે છે. અર્થાત્ “સાધુને પણ આવું થઈ શકે છે” એ વાતનો અંગ્રે સ્વીકાર કરેલો છે.

વારેયવ્વુ ઉવાણ જહવા વારુલિઓ વદેજ્જાહિ । સવ્વેઽવિ નત્થિ ભાવા કિં પુણ જીવો
સ વોત્તવ્વો ॥૭૦॥

નિર્યુક્તિ-૭૦ ગાથાર્થ : ઉપાય વડે અટકાવવો. અથવા તો નાસ્તિક બોલે કે “બધાં પદાર્થો નથી. તો જીવની તો શી વાત કરવી ? તેને આ પ્રમાણે કહેવું.

વ્યાખ્યા—‘વારયિતવ્યો’ નિષેદ્ધવ્યઃ, કિં યથાકથञ्चित્ ? નેત્યાહ—‘ઉપાયેન’ પ્રવચનપ્રતિપાદિતેન, યથાઽસૌ સમ્યગ્વર્તત્ત્વં ઇતિ ભાવાર્થઃ । એવં તાવલ્લૌકિકં ચરણકરણાનુયોગં ચાધિકૃત્ય વ્યાખ્યાતં પ્રત્યુત્પન્નવિનાશદ્વારમ્, અધુના દ્રવ્યાનુયોગમધિકૃત્યાહ—યદિવા ‘વાતૂલિકો’ નાસ્તિકો વદેત્, કિં ? —‘સર્વેઽપિ’ ઘટપટાદયઃ ‘નત્થિ’ત્તિ પ્રાકૃતશૈલ્યા ન સન્તિ ‘ભાવાઃ’ પદાર્થાઃ કિં પુનર્જીવઃ ?, સુતરાં નાસ્તીત્યભિપ્રાયઃ, ‘સ વક્તવ્યઃ’ સોઽભિધાતવ્યઃ,

ટીકાર્થ : સ્ત્રીમાં રાગી થયેલા શિષ્યને નિષેધ કરવો/અટકાવવો.

પ્રશ્ન : શું ગમે તે રીતે નિષેધ કરે એ ચાલે ?

ઉત્તર : ના, શાસ્ત્રમાં બતાવેલા ઉપાય વડે એને સ્ત્રીરાગ કરવાનો નિષેધ કરવો કે જેથી એ સમ્યક્રીતે વર્તે.

આમ લૌકિક અને ચરણકરણાનુયોગને આશ્રયીને પ્રત્યુત્પન્નવિનાશ દ્વારનું વ્યાખ્યાન કરી દીધું.

હવે દ્રવ્યાનુયોગને આશ્રયીને કહે છે કે વાતૂલિક-નાસ્તિક એમ બોલે કે દુનિયમાં ઘટ-પટ વગેરે કોઈપણ પદાર્થો છે જ નહિ, તો પછી જીવની તો શી વાત કરવી ? એ તો સુતરાં નથી એ અભિપ્રાય છે.

પ્રશ્ન : ભાવાઃ બહુવચન છે, ન અસ્તિ એકવચન છે. એ કેમ ઘટે ?

ઉત્તર : ન અસ્તિ એ પ્રાકૃતશૈલીથી લખાયેલ છે. તેનો અર્થ સન્તિ એ પ્રમાણે કરવો. (પ્રાકૃતમાં લિંગવચન વિ.નો વ્યત્યય થાય છે.)

નાસ્તિક ઉપરપ્રમાણે બોલે તો તેને ઉત્તર આપવો.

કિમિત્યાહ—

જં ભણસિ નત્થિ ભાવા વચણમિણં અત્થિ નત્થિ ? જહ્ અત્થિ । એવ પइन्नाहाणी असओ णु निसेहए को णु ! ॥૭૧॥

શું ઉત્તર આપવો ?

એ હવે કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૭૧ ગાથાર્થ : તું જે બોલે છે કે “પદાર્થો નથી” તો આ વચન છે કે નહિ ? જો છે. તો આ પ્રમાણે તમારી પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય. અને અસત્ એવો તો કોણ નિષેધક બને ?

વ્યાખ્યા-‘યદ્બ્રૂણસિ’ યદ્બ્રૂણસિ ‘ન સન્તિ ભાવા’ ન વિદ્યન્તે પદાર્થો ઇતિ, ‘વચનમિદં’ ભાવપ્રતિષેધકમસ્તિ નાસ્તીતિ વિકલ્પૌ ?, કિં ચાતો ?, યદ્યસ્તિ એવં પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ, પ્રતિષેધવચનસ્યાપિ ભાવત્વાત્, તસ્ય ચ સત્ત્વાદિતિ ભાવાર્થઃ, દ્વિતીયં વિકલ્પમધિકૃત્યાહ-‘અસઓળુ’ત્તિ અથાસન્નિષેધતે કો નુ ?, નિષેધવચનસ્યૈવાસત્ત્વા-દિત્યયમભિપ્રાય ઇતિ ગાથાત્રયાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : હે નાસ્તિક ! તું જે વચન બોલે છે કે “પદાર્થો નથી” આ ભાવનું પ્રતિષેધક વચન છે કે નહિ ? એમ બે વિકલ્પ છે.

પ્રશ્ન : આનાથી તમારે શું કામ છે ?

ઉત્તર : જો સર્વભાવનિષેધક વચન છે. એમ કહો તો તમારી “કોઈપણ પદાર્થ નથી” એ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થાય. કેમકે પ્રતિષેધકવચન પણ ભાવરૂપ છે અને એને તો તમે સત્ માનો છો. આ પ્રમાણે ભાવાર્થ છે.

જો નાસ્તિક એમ કહે કે “સર્વભાવનિષેધક વચન પણ નથી” તો આ એણે બીજો વિકલ્પ પકડ્યો. એ બીજા વિકલ્પને આશ્રયીને ઉત્તર આપે છે કે જો એ વચન જ અસત્ છે, તો પછી સર્વભાવનો નિષેધ કરનાર કોણ બનશે ? કેમકે નિષેધવચન જ અસત્ છે. આ અભિપ્રાય છે.

આમ પ્રત્યુત્પન્નવિનાશનું પ્રતિપાદન કરનાર ૬૯-૭૦-૭૧ એ ત્રણેય ગાથાનો અર્થ થઈ ગયો.

યદુક્તમ્-‘કિં પુનર્જીવઃ’ ઇત્યત્રાપિ પ્રત્યુત્પન્નવિનાશમધિકૃત્યાહ -

ળો ય વિવક્ષાપુલ્વો સદ્દોઽજીવુબ્ધવોત્તિ ન ય સાવિ । જમજીવસ્સ ડ સિદ્ધો પડિસેહધળીઓ તો જીવો ॥૭૨॥

૭૦મી નિર્યુક્તિગાથામાં પૂર્વપક્ષે જે પ્રશ્ન ઉભો કરેલો કે “પદાર્થો જ વિદ્યમાન નથી. તો પછી જીવની તો શી વાત કરવા? અર્થાત્ એ તો સુતરાં અસત્ છે.” હવે આ કથનમાં પણ પ્રત્યુત્પન્નવિનાશને અનુસારે જવાબ આપે છે કે

નિર્યુક્તિ ૭૨ ગાથાર્થ : વિવક્ષાપૂર્વકનો શબ્દ અજીવથી ઉત્પન્ન થનારો ન હોય. અને

તે વિવક્ષા પણ અજીવને ન હોય. તેથી પ્રતિષેધનાં ધ્વનિથી જ જીવ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

વ્યાખ્યા—ચશબ્દસ્યૈવકારાર્થત્વેનાવધારણાર્થત્વાત્ ‘ન ચ’ નૈવ ‘વિવક્ષાપૂર્વો’
 વિવક્ષાકારણઃ ઇચ્છાહેતુરિત્યર્થઃ, ‘શબ્દો’ ધ્વનિઃ ‘અજીવોદ્ભવઃ’ અજીવપ્રભવ इत्यર્થઃ,
 વિવક્ષાપૂર્વકશ્ચ જીવનિષેધકઃ શબ્દ इति, મા ભૂદ્વિવક્ષાયા એવ જીવધર્મત્વાસિદ્ધિરિત્યત્
 આહ—‘ન ચ’ નૈવ ‘સાપિ’ વિવક્ષા ‘યદ્’ યસ્માત્ કારણાદ્ ‘અજીવસ્ય તુ’ અજીવસ્યૈવ,
 ઘટાદિષ્વદર્શનાત્, કિન્તુ મનસ્ત્વપરિણતા(ત્ય)ન્વિતતત્તદ્વ્યસાચિવ્યતો જીવસ્યૈવ,
 યતશ્ચૈવમતઃ ‘સિદ્ધઃ’ પ્રતિષ્ઠિતઃ ‘પ્રતિષેધધ્વનેઃ’ નાસ્તિ જીવ इति પ્રતિષેધશબ્દાદેવેત્યર્થઃ,
 ‘તતઃ’ તસ્માત્ ‘જીવ’ આત્મેતિ, અત્ર બહુ વક્તવ્યં તત્તુ નોચ્યતે ગ્રન્થવિસ્તરભયાદિતિ
 ગાથાર્થઃ ॥ વ્યાખ્યાતં પ્રત્યુત્પન્નવિનાશદ્વારં, તદન્વાખ્યાનાચ્ચોદાહરણમિતિ મૂલદ્વારમ્,

ટીકાર્થઃ : ગાથામાં રહેલો (જો ય) ચ શબ્દ એવ અર્થમાં હોવાથી અવધારણ અર્થમાં
 ગણવાનો છે. અને એટલે આ પ્રમાણે અર્થ થશે કે વિવક્ષા=કહેવાની ઈચ્છા એ છે કારણ
 જેનું એવો શબ્દ ક્યારેય અજીવથી ઉત્પન્ન થનારો ન જ હોય. (જૂનો અર્થ અહીં આવી
 ગયો.)

(બે પથર ટકરાય અને જે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય એ શબ્દની પાછળ કોઈની વિવક્ષા
 નથી હોતી નથી. પથરો એમ નથી વિચારતાં કે “અમે કંઈક કહેવા માટે આ શબ્દને
 ઉત્પન્ન કરીએ” એ તો એની મેળે જ એ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા શબ્દો વિવક્ષા વિના
 ઉત્પન્ન થયેલા છે. અને એ અજીવથી ઉત્પન્ન થયેલા પણ સંભવી શકે છે. પરંતુ “મારે
 અમુક વાત કરવી છે” આવી ઈચ્છા-વિવક્ષાપૂર્વક જે શબ્દ બોલાય છે, એ તો અજીવથી
 ઉત્પન્ન ન જ થાય, કેમકે અજીવને આવી ઈચ્છા, વિવક્ષા હોતી જ નથી.)

પ્રસ્તુતમાં “જીવ નથી” એ પ્રમાણેનો જીવનિષેધક શબ્દ વિવક્ષાપૂર્વક જ ઉત્પન્ન
 થયેલો છે. (નાસ્તિકની વિવક્ષા છે કે ‘મારે જીવનો નિષેધ કરવો.’ અને એ ઈચ્છાપૂર્વક
 આ શબ્દ ઉત્પન્ન થયેલો છે.)

(પ્રશ્ન : વિવક્ષાપૂર્વકનો શબ્દ અજીવજન્ય ન હોય એમ તમે કહ્યું. એનાથી પ્રસ્તુત
 જીવનિષેધક શબ્દ વિવક્ષાપૂર્વકનો હોવાથી તે અજીવજન્ય નથી એ સિદ્ધ થઈ જાય છે.
 પણ એટલા માત્રથી એવું તો સિદ્ધ ન જ થાય કે એ “જીવજન્ય છે.” “જેમ વિવક્ષા
 અજીવમાં નથી, તેમ વિવક્ષા જીવમાં પણ નથી” એમ પણ માની શકાય છે.)

ઉત્તર : આ રીતે વિવક્ષાની જ જીવધર્મ તરીકે અસિદ્ધિ ન થઈ જાઓ એ માટે કહે

છે કે તે વિવક્ષા પણ અજીવને નથી જ. કેમકે ઘટાદિમાં વિવક્ષા દેખાતી નથી. પરંતુ મન તરીકેનાં પરિણામ-પરિણતિ-પર્યાયથી યુક્ત એવા મનોવર્ગણા દ્રવ્યની સહાયથી તે વિવક્ષા જીવને જ હોય છે.

(મનોવર્ગણાના પુદ્ગલો જ્યારે મન તરીકે પરિણમે, ત્યારે એ મનસ્ત્વની પરિણતિથી-પરિણામથી અન્વિત = યુક્ત બનેલા કહેવાય. એની સહાયથી જ જીવ વિવક્ષવાળો બની શકે છે.)

(ગાથામાં બે વાત કરી. (૧) વિવક્ષાપૂર્વક શબ્દ અજીવોદ્ભવ નથી. (૨) વિવક્ષા અજીવને ન જ હોય.)

આમ વિવક્ષાપૂર્વકનો શબ્દ અજીવજન્ય ન હોવાથી અને અજીવવિવક્ષાવાળો ન હોવાથી એ વાત નક્કી માનવી પડે કે વિવક્ષાપૂર્વકનો શબ્દ અજીવભિન્ન એવા વિવક્ષાવાન્ પદાર્થથી જન્ય છે. હવે પ્રસ્તુતમાં પ્રતિષેધવચન વિવક્ષાપૂર્વક છે. એટલે આ નાસ્તિ જીવઃ એ શબ્દ દ્વારા જ વિવક્ષાવાન્ પદાર્થની એટલે કે અજીવભિન્ન-જીવની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. આમ પ્રતિષેધવચનથી જ આત્મા પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયો.

આ વિષયમાં ઘણું કહેવાનું છે. પરંતુ ગ્રન્થનો વિસ્તાર થવાના ભયથી કહેતાં નથી. આમ પ્રત્યુત્પન્નવિનાશ દ્વારનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું. તેના વ્યાખ્યાન દ્વારા ઉદાહરણ નામનાં પ્રથમ મૂલદ્વારનું પણ વ્યાખ્યાન થઈ ગયું.

અધુના તદ્દેશદ્વારાવયવાર્થમભિધિત્સુરાહ -

આહરણં તદ્દેસે ચઠહા અણુસદ્દિ તહ ડવાલંભો । પુચ્છ નિસ્સાવયણં હોઝ સુભદ્દાઽણુસદ્દીઽ

॥૭૩॥

હવે તદ્દેશ નામના બીજા મૂલદ્વારનાં અવયવાર્થને કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે નિર્યુક્તિ ૭૩ ગાથાર્થ : તદ્દેશ આહરણ ચાર પ્રકારે છે. (૧) અનુશાસ્તિ (૨) ઉપાલંભ (૩) પૃચ્છા (૪) નિશ્રાવચન. અનુશાસ્તિમાં સુભદ્રા છે.

વ્યાખ્યા—ઉદાહરણમિતિ પૂર્વવદ્, ઉપલક્ષણં ચેદમત્ર, તથા ચાહ-તસ્ય દેશસ્તદ્દેશ ઉદાહરણદેશ इत्यर्थः, અયં 'ચતુર્હા' ચતુષ્પ્રકારઃ, તદેવ ચતુષ્પ્રકારત્વમુપદર્શયતિ-અનુશાસનમનુશાસ્તિઃ-સદ્ગુણોત્કીર્તનેનોપબંહણમિત્યર્થઃ, તથોપાલમ્બનમુપાલમ્બઃ-ભઙ્ગયૈવ વિચિત્રં ભણનમિત્યર્થઃ, પુચ્છ-પ્રશ્નઃ કિં કથં કેનેત્યાદિ, નિશ્રાવચનમ્-એકં કચ્છન નિશ્રાભૂતં કૃત્વા યા વિચિત્રોક્તિસૌ નિશ્રાવચનમિતિ । તત્ર ભવતિ સુભદ્રા નામ

શ્રાવિકોદાહરણમ્, ક્વ ?-અનુશાસ્તાવિતિ ગાથાક્ષરાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : ગાથામાં રહેલો આહરણ - ઉદાહરણ શબ્દ પૂર્વવત્ સમજી લેવો.

(પ્રશ્ન : આપણે તો અત્યારે તદ્દેશ નામના ઉદાહરણનાં બીજા મૂલદ્વારની વાત કરવાની છે, એમાં પાછું આહરણ પદનું ગ્રહણ કરવાની જરૂર શી છે ?)

ઉત્તર : આહરણ શબ્દ એ અહીં ઉપલક્ષણ છે. એટલે એના દ્વારા આહરણદેશ એમ આપું જ લેવાનું છે.

એટલે જ ગાથામાં પણ એ જ વાત કરે છે. તદ્દેસે... તેનો દેશ એટલે તદ્દેશ. એટલે કે ઉદાહરણનો દેશ.

આ ચાર પ્રકારે છે.

એ ચતુષ્પ્રકારતાને જ દેખાડે છે.

(૧) અનુશાસન એટલે અનુશાસ્તિ. વિદ્યમાનગુણોનાં ઉત્કીર્તન વડે ઉપબૃહણ કરવી એ અર્થ છે.

(૨) ઉપાલંબન એટલે ઉપાલંભ. ભંગીથી જ વિચિત્ર કથન કરવું એ પ્રમાણે અર્થ છે.

(૩) પૃચ્છા એટલે પ્રશ્ન. શું ? કેવી રીતે ? કોના વડે ?... વગેરે.

(૪) નિશ્રાવયન. એ કોઈક એકને નિશ્રાભૂત કરીને જે વિચિત્ર વચનો કહેવા એ નિશ્રાવયન. (એકને ઉદ્દેશીને બધું બોલવાનું, પણ એના દ્વારા ખરેખર તો બધાં બીજાંને સંભળાવવાનું.)

એમાં અનુશાસ્તિમાં સુભદ્રા નામની શ્રાવિકા ઉદાહરણ છે.

આ પ્રમાણે ગાથાનો અક્ષરાર્થ કહેવાઈ ગયો.

તત્થ અણુસટ્ઠીએ સુભદ્વા ઉદાહરણં-ચંપાએ ણયરીએ જિણદત્તસ્સ સુસાવગસ્સ સુભદ્વા નામ ધૂયા, સા અઈવ રૂવવઈ સા ય તચ્ચણિયઠ્ઠાસાણ દિદ્ધા, સો તાએ અજ્ઞોવવણ્ણો, તં પ્રગઈ, સાવગો ભણઈ-નાહં મિચ્છાદિદ્ધિસ્સ ધૂયં દેમિ, પચ્છા સો સાહૂણા સમીવં ગઓ ધમ્મો ય અણેણ પુચ્છિઓ, કહિઓ સાહૂઈ, તાહે કવડસાવયધમ્મં પગહિઓ, તત્થ ય સે સંભાવેણં ચેવ ઠવગઓ ધમ્મો, તાહે તેણ સાહૂણં સંભાવો કહિઓ, જહા મએ કવડેણં દારિયાએ કએ, ણં ણાયં જહા કવડેણં કજ્જહિત્તિ, અણ્ણમિયાણિં દેહ મે અણુબ્બયાઈ, લોગે સે પયાસો સાવઓ જાઓ, તઓ કાલે ગએ વરયા માલયા પટ્ટવેઈ, તાહે તેણ

जिणदत्तेण सावओत्तिकाऊण सुभद्दा दिण्णा, पाणिग्गहणं वत्तं, अन्नया सो भणइ-
 दारियं घरं णेमि, ताहे तं सावओ भणइ-तं सव्वं उवासयकुलं, एसा तं णाणुवत्तिहिति,
 पच्छा छेभयं वा लभेज्जत्ति, णिब्बंधे विसज्जिया, णेऊण जुगयं घरं कयं,
 सासूणणंदाओ पउट्ठाओ भिक्खूण भत्ति ण करेइत्ति, अन्नया ताहिं सुभद्दाए भत्तारस्स
 अक्खायं-एसा य सेअवडेहिं समं संसत्ता, सावओ ण सदहेइ, अन्नया खमगस्स
 भिक्खागयस्स अच्छिमि कणुओ पविट्ठो, सुभद्दाए जिब्भाए सो किणुओ फेडिओ,
 सुभद्दाए चीणपिट्ठेण तिलओ कओ, सो अ खमगस्स निलाडे लग्गो, उवासियाहिं
 सावयस्स दरिसिओ, सावएण पत्तीयं, ण तहा अणुयत्तइ, सुभद्दा चित्तेइ-किं अच्छेरयं ?
 जं अहं गिहत्थी छेभगं लभामि, जं पवयणस्स उट्ठाहो एयं मे दुक्खइत्ति, सा रत्ति
 काउस्सग्गेण ठिया, देवो आगओ, संदिसाहि किं करेमि ?, सा भणइ-एअं मे अयसं
 पमज्जाहिति, देवो भणइ-एवं हवउ, अहमेयस्स णगरस्स चत्तारि दाराइं ठवेहामि,
 घोसणयं च घोसेहामित्ति, जहा-जा पइव्वया होइ सा एयाणि दाराणि उग्घाडेहिति, तत्थ
 तुमं चेव एगा उग्घाडेसि ताणि य कवाडाणि, सयणस्स पच्चयनिमित्तं चालणीए उदगं
 छोढूण दग्गिसिज्जासि, तओ चालणी फुसियमवि ण गिलिहिति, एवं आसासेऊण
 णिग्गओ देवो, णयरदाराणि अणेण ठवियाणि, णायरजणो य अट्ठणो, इओ य
 आगासे वाया होइ 'णागरजणा मा णिरत्थयं किलिस्सह, जा सीलवई चालणीए छूढं
 उदगं ण गिलति सा तेण उदगेण दारं अच्छोडेइ, तओ दारं उग्घाडिज्जिस्सति', तत्थ
 बहुयाओ सेट्ठिसत्थवाहादीणं धूयसुण्हाओ ण सक्कंति पलयंपि लहिउं, ताहे सुभद्दा सयणं
 आपुच्छइ, अविसज्जंताण य चालणीए उदयं छोढूण तेसिं पाडिहेरं दरिसेइ, तओ
 विसज्जिया, उवासिआओ एवं चित्तिउमाढत्ताओ-जहा एसा समणपडिलेहिया
 उग्घाडेहिति, ताए चालणीए उदयं छूढं, ण गिलइत्ति पिच्छित्ता विसन्नाओ, तओ
 महाजणेण सक्कारिज्जंती तं दारसमीवं गया, अरहंताणं नमो काऊण उदएण अच्छोडिया
 कवाडा, महया सद्देणं कौंकारवं करेमाणा तिन्नि वि गोपुरदारा उग्घाडिया, उत्तरदारं
 चालणिपाणिणं अच्छोडेऊण भणइ-जा मया सरिसी सीलवई होहिति सा एयं दारं
 उग्घाडेहिति, तं अज्जवि ढक्कियं चेव अच्छइ, पच्छा णायरजणेण साहुकारो कओ-अहो
 महासइत्ति, अहो जयई धम्मोत्ति । एयं लोइयं, चरणकरणाणुओगं पुण पडुच्च
 वेयावच्चादिसु अणुसासियव्वा, उज्जुत्ता अणुज्जुत्ता य संठवेयव्वा जहा सीलवंताणं इह

લોએ એરિસં ફલમિતિ ।

તેમાં અનુશાસ્તિમાં સુભદ્રા દષ્ટાન્ત છે. તે આ પ્રમાણે ચંપા નગરીમાં સુશ્રાવક જિનદત્તને સુભદ્રા નામની દીકરી હતી. તે અત્યંત રૂપવતી હતી. બૌદ્ધનાં ઉપાસકે તેને જોઈ તે તેની ઉપર રાગી થયો. તેની માંગણી કરે છે. શ્રાવક કહે છે કે “હું મિથ્યાત્વીને મારી દીકરી નહિ આપું” પછી તે ઉપાસકસાધુઓની પાસે ગયો, ધર્મની પૃચ્છા કરી. સાધુઓએ એને ધર્મ કહ્યો. ત્યારે એણે કપટપૂર્વકનો શ્રાવકધર્મ સ્વીકાર્યો. (સુભદ્રાને મેળવવાનાં મલિન આશયથી જ એણે શ્રાવકધર્મ સ્વીકારેલો.) પણ ત્યાં તેને ખરેખર એ ધર્મ પરિણમ્યો. ત્યારે તેણે સાધુઓને સાચી વાત કહી કે મેં છોકરીને માટે કપટ વડે ધર્મ કર્યો. હવે ભાન થયું કે હું કપટથી કરતો હતો. (મારાથી એવું ન કરવું જોઈએ.) (અથવા તો હે સાધુઓ ! તમે એ જાણો કે હું કપટથી આ ધર્મ કરતો હતો.) તો હવે મને ફરી અણુવ્રત આપો.”

એ પછી તે લોકમાં પ્રસિદ્ધ શ્રાવક થયો. ત્યારબાદ અમુક કાળ પસાર થયા પછી તે લગ્ન સંબંધી માળાઓ શ્રાવકને ત્યાં મોકલે છે. જિનદત્તે પણ એને જૈનશ્રાવક સમજીને દીકરી આપી. લગ્ન થયા. એકવાર તે કહે છે કે “તમારી દીકરીને હું મારા ઘરે લઈ જાઉં” ત્યારે શ્રાવકપિતા કહે છે કે “તમારું આખું ઘર બૌદ્ધનું ઉપાસક ઘર છે. અને આ દીકરી તેમને અનુસરશે નહિ. (કેમકે એ જૈનશ્રાવિકા છે.) અને આવી પરિસ્થિતિમાં પાછળથી એ અપમાન પામે.” (ઘરવાળા એને પરેશાન કરે જ, માટે હું નહિ મોકલું)

ઘણો આગ્રહ પતિએ કર્યો ત્યારે શ્રાવકે દીકરીને વળાવી. પતિ તો એને ત્યાં લઈ જઈ જુદું ઘર કર્યું. “આ સુભદ્રા બૌદ્ધભિક્ષુઓની ભક્તિ કરતી નથી” એટલે સાસુ અને નણંદ એના ઉપર ગુસ્સે ભરાયા. એકવાર એમણે સુભદ્રાના પતિને કહ્યું કે “આ સ્ત્રી શ્વેતપટવાળાઓ સાથે જૈન સાધુઓ સાથે સંબંધવાળી છે” પણ શ્રાવક બનેલો પતિ આ વાત ઉપર શ્રદ્ધા કરતો નથી. ક્યારેક ભિક્ષા માટે આવેલા તપસ્વીની આંખમાં કણિયો પ્રવેશેલો હતો, તેને સુભદ્રાએ જીભ દ્વારા દૂર કર્યો. સુભદ્રાએ સિંદુર વડે તિલક કરેલું હતું, તે તિલક તપસ્વી સાધુના કપાળ ઉપર લાગી ગયું. ઉપાસિકાઓએ શ્રાવકપતિને એ તિલક દેખાડ્યું. શ્રાવકને હવે ખાતરી થઈ કે “મારી પત્ની કુલટા છે” હવે શ્રાવક તેણીને પૂર્વની જેમ અનુવર્તન કરતો નથી. અર્થાત્ સદ્ભાવ, ઔચિત્ય, લાગણી રાખતો નથી.

સુભદ્રા વિચારે છે કે “એમાં આશ્ચર્ય શું છે કે ? હું ગૃહસ્થી છતી આળ-અપમાનને પામું. પરંતુ આ પ્રવચનનો ઉકાલ જે થાય છે. એ મને ખૂબ દુઃખી કરે છે”

તેણી રાત્રે કાઉસસગંગામાં રહી. દેવ આવ્યો. “આદેશ કરો. શું કરું?” તેણી કહે કે. “મારા આ અપયશને દૂર કર.” દેવ કહે “એ પ્રમાણે થાઓ. હું આ નગરના ચાર બારણા બંધ કરી દઈશ. અને ઘોષણા કરીશ કે જે સ્ત્રી પતિવ્રતા હોય, તેણી આ બારણાઓને ઉઘાડે.” તેમાં તું જ એ બારણાઓને ઉઘાડશે. સ્વજનોનાં વિશ્વાસને માટે તું ચાલણીમાં પાણી નાંખીને દેખાડજે. (જેથી તારો ચમત્કાર જોઈ તેઓ તને બારણાં ઉઘાડવા માટે જવા દે.) એ ચાલણી એક ટીપું પણ ગળશે નહિ.”

આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપીને દેવ નીકળી ગયો. એણે નગરનાં દ્વારો બંધ કરી દીધા. નગરજન વિચલિત થઈ ગયા. આ બાજુ આકાશમાં વાણી થઈ કે હે નાગરજનો ! તમે નિરર્થક ફ્લેશ ન કરો. જે શીલવતીની ચાલણીમાં નંખાયેલું પાણી ગળે નહિ, તે શીલવતી તે પાણી વડે બારણાં ઉપર છંટકાવ કરશે, તો બારણું ઉઘાડાશે.”

ત્યાં શેઠ-સાર્થવાહ વગેરેની ઘણી બધી દીકરીઓ. પુત્રવધૂઓ પ્રચાર પણ મેળવી શકતા નથી. (અર્થાત્ બારણાં ઉઘાડવાની વાત તો દૂર રહી પણ ચાલણીમાં પાણીને ધારણ કરવા રૂપ પ્રાથમિક કાર્ય પણ કરી શકતા નથી. એ કરે તો જ આગળની પ્રક્રિયા થાય ને ? **પલિકામાત્રમપિ** એ પ્રમાણે અર્થ લઈએ તો **પલિકા (?)** એટલા સાવ સામાન્યમાપનું પણ પાણી મેળવવા સમર્થ બનતાં નથી.)

ત્યારે સુભદ્રા સ્વજનોને પૃથ્થા કરે છે, તેઓ રજા નથી આપતાં ત્યારે ચાલણીમાં પાણી નાંખીને તેઓને પ્રાતિહાર્ય = આશ્ચર્ય દેખાડે છે. પછી સ્વજનોએ એને રજા આપી. ઉપાસિકાઓ આ પ્રમાણે વિચારવા લાગી હતી કે “આ સાધુ વડે પ્રતિલેખિત કરાયેલ, સાધુ સાથે ભ્રષ્ટ બનેલ આ બારણું ઉઘાડશે.” (અર્થાત્ કટાક્ષમાં સાસુ-નણંદ વિચારે છે કે આ ભ્રષ્ટ શું બારણું ઉઘાડવાની...) પણ તેણીએ ચાલણીમાં પાણી નાંખ્યું અને એ ગળતું નથી એ જોઈને તે સાસુ-નણંદ ખેદ પામ્યા.

ત્યારબાદ મહાજન વડે સત્કાર કરાતી સુભદ્રા તે બારણાની પાસે ગઈ. અરિહંતોને નમસ્કાર કરીને પાણી વડે બારણાં પર છંટકાવ કર્યો. મોટા શબ્દ વડે કેંકારવ કરતા ત્રણેય નગર દ્વારો ઉઘડી ગયા. ઉત્તરદિશાનાં બારણાં પર ચાલણીનાં પાણી વડે છંટકાવ કરીને સુભદ્રા બોલે છે કે જે મારા જેવી શીલવતી હશે તે આ બારણાંને ઉઘાડશે.”

તે બારણું આજે પણ ઢંકાયેલું બંધ જ છે.

પછી નગરલોકે પ્રશંસા કરી કે “અહો મહાસતી ! અહો ! ધર્મ જય પામે છે.”

(આ લૌકિક કથાનક અનુશાસ્તિમાં દર્શાવ્યું.)

અનુશાસ્તિમાં ચરણકરણાનુયોગને આશ્રયીને આ પ્રમાણે સમજવું કે વૈયાવચ્ચ વગેરેમાં ઉઘમવાળાઓની પ્રશંસા કરવી અને વૈયાવચ્ચાદિમાં ઉઘમરહિત સાધુઓને વૈયાવચ્ચાદિમાં સંસ્થાપિત કરવા કે “શીલવાળાઓને આ લોકમાં આવું ફલ મળે છે. (માટે તમે પણ શીલવાન્ - વૈયાવચ્ચાદિમાન્ બનો.)

અમુમેવાર્થમુપદર્શયન્નાહ -

સાહુકારપુરોગં જહ સા અણુસાસિયા પુરજણેણં । વેયાવચ્ચાઈસુ વિ એવ જયંતે ણુવોહેજ્જા ॥૭૪॥

આ જ અર્થને દેખાડતાં કહે છે કે

નિર્યુક્તિ ૭૪ ગાથાર્થ : જે રીતે નગરજને પ્રશંસાપૂર્વક તેણીની પ્રશંસા કરી. એમ વૈયાવચ્ચાદિમાં યતના કરનારાઓની પણ ઉપબૃહણ કરવી.

વ્યાખ્યા—સાધુકારપુરઃસરં યથા સુભદ્રા ‘અનુશાસિતા’ સદ્ગુણોત્કીર્તનેનોપબૃંહિતા, કેન ?-‘પુરજનેન’ નાગરિકલોકેન, વૈયાવૃત્ત્યાદિષ્વપિ-આદિશબ્દાત્ સ્વાધ્યાયા-દિપરિગ્રહઃ, ‘એવં’ યથા સા સુભદ્રા ‘યતમાનાન્’ ઉઘમવતઃ, કિમ્ ?-ઉપબૃંહયેત્, સદ્ગુણોત્કીર્તનેન તત્પરિણામવૃદ્ધિં કુર્યાત્, યથા—“ભરહેણંવિ પુલ્લભવે વેયાવચ્ચં કયં સુવિહિયાણં । સો તસ્સ ફલવિવાગેણ આસી ભરહાહિવો રાયા ॥૧॥ ધુંજિત્તુ ભરહવાસં સામણ્ણમણુત્તરં અણુચરિત્તા । અદુવિહકમ્મમુક્કો ભરહનરિંદો ગઓ સિદ્ધિં” ॥ इति ગાથાર્થઃ ॥ ઉદાહરણદેશતા પુનરસ્યોદાહૃતૈકદેશસ્યૈવોપયોગિત્વાત્તેનૈવ ચોપસંહારાત્, તથા ચ અપ્રમાદવદ્ધિઃ સાધૂનાં કણુકાપનયનાદિ કર્તવ્યમિતિ વિહાયાનુશાસ્ત્યોપસંહારમાહ, વૈયાવૃત્ત્યાદિષ્વપિ દેશેનૈવોપસંહારઃ, ગુણાન્તરરહિતસ્ય ભરતાદેર્નિશ્ચયેન તદકરણાદિતિ ભાવનીયમિતિ, એવં તાવલ્લૌકિકં ચરણકરણાનુયોગં ચાધિકૃત્યોક્તં તદ્દેશદ્વારે અનુશાસ્તિદ્વારમ્,

ટીકાર્થ : જે રીતે નાગરિકલોકો વડે સાધુકાર, “સુંદર, સુંદર” એ શબ્દોચ્ચારપૂર્વક તે સુભદ્રાની સદ્ગુણોત્કીર્તન વડે પ્રશંસા કરાઈ. એજ પ્રમાણે એટલે કે સુભદ્રાની માફક જ વૈયાવચ્ચાદિમાં ઉઘમવાળા સાધુઓની પણ ઉપબૃહણ કરવી. સદ્ગુણોના ઉત્કીર્તન વડે તેમના પરિણામોની વૃદ્ધિ કરવી. વૈયાવૃત્ત્યાદિષુ માં જે આદિ શબ્દ છે, એનાથી સ્વાધ્યાયાદિ યોગોનું ગ્રહણ કરવું.

જ મુખ્ય રીતે દર્શાવ્યું એ દેશથી જ ઉપસંહાર કરેલો ગણાય અને માટે જ ભરતાદિ દેષાન્ત પણ તદેશ ગણી શકાય. (ભરતનાં મનમાં વૈયાવચ્ચ દ્વારા યશ મેળવવાની લાલસા હોત વૈયાવચ્ચ કર્યાનો અહંકાર હોત. વૈયાવચ્ચમાં આજ્ઞાપાલન પ્રત્યે ઉપેક્ષા હોત, ભરત બીજા ઘણાં અતિયારો સેવતાં હોય બીજા યોગોમાં ખૂબ પ્રમાદી હોત તો એમને વૈયાવચ્ચનું આવું વિશિષ્ટફલ ન જ મળત. એટલે જ ત્યાં માત્ર વૈયાવચ્ચથી જ ફલપ્રાપ્તિ નથી. વૈયાવચ્ચ એક અંશભૂત કારણ છે. છતાં પ્રસ્તુતમાં એને જ મુખ્ય કરીને પ્રશંસા કરાઈ એટલે એકદેશ વડે જ ઉપસંહાર કરેલો ગણાય...)

આમ આ તો લૌકિક અને ચરણકરણાનુયોગને આશ્રયીને તદેશદ્વારમાં અનુશાસ્ત્રિદ્વાર કહી દીધું.

અધુના દ્રવ્યાનુયોગમધિકૃત્ય દર્શયતિ —

જેસિંપિ અત્થિ આયા વત્તવ્વા તેઽવિ અમ્હવિ સ અત્થિ । કિંતુ અકર્તા ન ભવઙ્ વેયયઙ્ જેણ સુહદુક્ખં ॥૭૫॥

હવે દ્રવ્યાનુયોગને આશ્રયીને એ દ્વારને દેખાડે છે.

નિયુક્તિ ૭૫ ગાથાર્થ : જેઓના મતમાં આત્મા છે, તેઓને કહેવું કે અમારે પણ આત્મા તો છે. પરંતુ તે અર્ક્તા નથી. કેમકે તે સુખ-દુઃખને વેદે છે.

વ્યાખ્યા—‘યેષામપિ’ દ્રવ્યાસ્તિકાદિનયમતાવલમ્બિનાં તન્નાન્તરીયાણાં કિમ્ ?— ‘અસ્તિ’ વિદ્યતે ‘આત્મા’ જીવઃ વક્તવ્યાઃ ‘તેઽપિ’ તન્નાન્તરીયાઃ, સાધ્વેતત્ અસ્માકમપ્યસ્તિ સઃ, તદભાવે સર્વક્રિયાવૈફલ્યાત્, કિંતુ ‘અર્ક્તા ન ભવતિ’ સુકૃતદુષ્કૃતાનાં કર્મણામર્ક્તા ન ભવતિ-અનિષ્ઠાદર્કો ન ભવતિ, કિંતુ ? કર્તૈવ, અત્રૈવોપપત્તિમાહ—‘વેદયતે’ અનુભવતિ ‘યેન’ કારણેન, કિમ્ ?—‘સુખદુઃખં’ સુકૃતદુષ્કૃતકર્મફલમિતિ ભાવઃ ॥ ન ચાકર્તુરાત્મનસ્તદનુભાવો યુજ્યતે, અતિપ્રસજ્ઞાત્, મુક્તાનામપિ સાંસારિકસુખદુઃખવેદનાઽઽપત્તેઃ, અર્ક્તૃત્વાવિશેષાત્, પ્રકૃત્યાદિવિયોગસ્યાપ્યનાધેયાતિશયમેકાન્તેનાર્ક્તારમાત્માનં પ્રત્યક્ષિચ્છિત્કરત્વાદ્, અલં વિસ્તરેણેતિ ગાથાર્થઃ । ઉદાહરણદેશતા ત્વત્રાપ્યુદાહતસ્યૈકદેશેનૈવોપસંહારાત્ તત્રૈવ ચાસંપ્રતિપત્તૌ સમર્થનાય નિર્દર્શનાભિધાનાદિતિ । ગતમનુશાસ્તિતદેશદ્વારમ્,

ટીકાર્થ : જે દ્રવ્યાસ્તિક વગેરે નય = મતનું અવલંબન કરનારા સાંખ્ય - બૌદ્ધાદિ

અન્યદાર્શનિકો એમ માને છે કે “આત્મા છે” તેઓને પણ એમ કહેવું કે આ વાત ખૂબ સારી છે. અમારા મતમાં પણ “આત્મા છે” એ વાત માનેલી જ છે. કેમકે જો આત્મા જ ન હોય તો દાન-શીલ-તપાદિ તમામ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થવાની આપત્તિ આવે. કેમકે આત્મા જ ન હોય તો આ ક્રિયાઓનું ફળ કોણ ભોગવે ? આત્મા જ ન હોય તો પછી આ બધી ક્રિયા કોના માટે કરવાની ?

એટલે “આત્મા છે” એ તો સારું. પરંતુ એ આત્મા સારા-ખરાબ કર્મોનો અકર્તા નથી, પરંતુ કર્તા જ છે. તમે એને કર્તા નથી માનતા, એ બરાબર નથી.

“આત્મા કર્તા છે” આ જ વાતમાં યુક્તિ દેખાડે છે કે જે કારણથી આત્મા સારા અને ખરાબ કર્મોનાં ફલરૂપ સુખ અને દુઃખને ભોગવે છે, તે કારણથી તેને કર્તા માનવો પડે.

પ્રશ્ન : આત્મા સુકૃતાદિ કર્મોનો કર્તા ન હોય, છતાં પણ સુખ-દુઃખાદિનો ભોક્તા હોય એવું માનીએ તો શું વાંધો ? એ ફલભોક્તા છે, એટલે એ કર્મકર્તા છે જ એવું માનવાની જરૂર શી છે ?

ઉત્તર : જો આત્મા અકર્તા હોય, તો આત્માને સુખદુઃખાદિ ફલનો અનુભવ સંગત ન થાય. કેમકે અકર્તા આત્માને સુખાદિ ભોક્તા માનવામાં તો અતિપ્રસંગદોષ આવે, એટલે કે જે સુખાદિભોક્તા નથી એમને પણ સુખાદિભોક્તા માનવાની આપત્તિ આવે.

પ્રશ્ન : એ વળી શી રીતે ?

ઉત્તર : અકર્તા એવા મુક્તજીવોને પણ સાંસારિક સુખ અને દુઃખની વેદના, અનુભૂતિ માનવાની આપત્તિ આવે. કેમકે જેમ સંસારીજીવો તમારા મતે અકર્તા છે અને છતાં સાંસારિક સુખાદિ ભોક્તા છે. તેમ મુક્તજીવો પણ અકર્તા જ છે. તો તેઓ પણ સુખાદિભોક્તા બનવા જ જોઈએ. બેયમાં અકર્તૃત્વ સમાન છે, અવિશેષ છે.

પ્રશ્ન : જુઓ, સંસારી અને મુક્ત બેય અકર્તા જ છે. પરંતુ સંસારીજીવને પ્રકૃતિ વગેરે પદાર્થોનો સંયોગ છે, અને એને આધારે એને સુખાદિભોગ થાય છે. જ્યારે મુક્તોને પ્રકૃત્યાદિ પદાર્થોનો વિયોગ છે. એટલે તેઓમાં સુખાદિભોગ નથી. (બે સ્ફટિક પથ્થરોમાંથી એકની પાસે લાલ-કાળું કપડું મુકાય, તો એ સ્ફટિક લાલ-કાળું દેખાય. બીજા પાસે ન મુકાય તો એ લાલ-કાળું ન દેખાય. બેય સ્ફટિક તો સમાન જ છે. એમ સંસારી-મુક્ત બેય જીવો સ્ફટિકવત્ અકર્તા જ છે. પરંતુ સંસારીને કપડા સમાન પ્રકૃતિનો સંબંધ હોવાથી લાલાશ-કાળાશ સમાન સાંસારિક સુખ-દુઃખ છે, મુક્તને એ નથી...)

ઉત્તર : તમારા મતે સંસારી કે મુક્ત બંને આત્મા એકાન્તે અકર્તા છે. એમાં કોઈપણ પ્રકારનાં અતિશયનું આધાન પણ થતું નથી. તો આવા અનાધેય-અતિશયવાળા, એકાન્તે અકર્તા એવા આત્મા પ્રત્યે તો પ્રકૃત્યાદિનો વિયોગ પણ સાવ અકિંચિત્કર=નકામો જ બની રહે છે.

(આ પદાર્થ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સમજાવે. કોઠારમાં પડેલા બીજમાંથી અને નદીકિનારે પડેલ કાંકરામાંથી... બેમાંથી એકેયમાંથી અંકુરાની ઉત્પત્તિ થતી જ નથી એ તો બધા જ જાણે છે. હવે આ બીજ અને કાંકરાને ખેતરમાં જમીન અંદર નાંખી ખાતર-પાણી વગેરે પૂરું પાડવામાં આવે તો બીજમાંથી અંકુરો થશે, પણ કાંકરામાંથી અંકુરો નથી થતો. આવું શા માટે ? જો બીજમાંથી અંકુરો થવાની પાત્રતા હતી, તો કોઠારમાં રહેલા બીજમાંથી અંકુરો શા માટે થતો ન હતો ? કોઠારસ્થ કે ક્ષેત્રસ્થ બેય બીજ તો એક જ છે તે ? તો એકમાંથી અંકુરો ન થાય અને એકમાંથી અંકુરો થાય એવું શા માટે ?

જો એમ કહીએ કે કોઠારસ્થ બીજને ખાતર-પાણી વગેરે સહકારી કારણો મળેલા ન હતા, એટલે એમાંથી અંકુરો ન થયો, અહીં બધા સહકારી કારણો મળી જવાથી અંકુરો થયો.”

તો પ્રશ્ન એ થાય કે કોઠારસ્થબીજ કોઠારમાં જેવું, હતું એવું ને એવું જ ખેતરમાં સહકારિકારણો મળ્યા પછી છે ? કે એમાં કંઈક વિશેષતા આવી છે ? જો એમાં કોઈપણ વિશેષતા ન આવી હોય તો તો એ જેમ કોઠારમાં અંકુરને ઉત્પન્ન કરનાર ન હતું, એ રીતે અહીં અંકુરને ઉત્પત્તિ કરનાર ન જ બનવું જોઈએ. કેમકે એ તો બેય જગ્યાએ એક સરખું જ છે. જેમ કાંકરો કિનારે હતો કે ખેતરમાં હતો એમાં કોઈ જ ફેરફાર થયો નથી, માટે જ તો એ અંકુરાને ઉત્પન્ન કરતું નથી. સહકારી મળવા છતાં કામ કરતું નથી. કેમકે એમાં કોઈપણ વિશેષતા આવી નથી. તો એ જ પ્રમાણે બીજમાં પણ જો વિશેષતા ન આવી હોય તો સહકારિકારણો મળવા છતાં પણ અંકુરો ન જ થવો જોઈએ, પણ અંકુરો થાય તો છે જ. એટલે એમ માનવું જ જોઈએ કે કોઠારસ્થ અંકુરમાં જે વિશેષતા, અતિશય ન હતો, સહકારિકારણોએ બીજમાં એ અતિશય ઉત્પન્ન કરી દીધો અને એટલે અતિશયવાળું બીજ અંકુરોત્પાદક બને છે. આમ સહકારિકારણો બીજમાં અતિશયોત્પાદક બને છે, એ વાત નક્કી થઈ.

જેમ વસ્તુનો સંયોગ અતિશયનું આધાન કરવા દ્વારા કાર્યોત્પાદક બને, તેમ વસ્તુનો વિયોગ પણ અતિશયનું આધાન કરવા દ્વારા કાર્યોત્પાદક બને. દા.ત. કુપથ્યસેવન જીવને રોગાદિદુઃખો + તાત્કાલિક સુખ આ બંને આપે છે. જો કુપથ્યસેવન દૂર થાય તો જીવ

રોગાદિ દુઃખો અને તાત્કાલિક સુખ એ બંનેથી રહિત બને છે અને સ્વસ્થતાને પામે છે. આમાં પણ જીવમાં કુપથ્યવિયોગ દ્વારા અમુક પ્રકારની વિશેષતા પ્રગટે જ છે. જેના કારણે રોગાદિનાશ, સ્વસ્થતા વગેરે કાર્યો થાય છે. પણ જો જીવમાં કુપથ્યાદિવિયોગ કોઈપણ પ્રકારના અતિશયને લાવી શકતાં ન હોય અને જીવ સ્વયં સ્વસ્થતાદિ કંઈપણ કાર્યો કરતો જ ન હોય તો કુપથ્યાદિવિયોગ પણ તદ્દન નકામો જ બની રહે. એ કરવા છતાં પણ જીવમાં રોગાદિનાશ વગેરે કાર્યો ન જ થાય.

પ્રસ્તુતમાં તમે આત્માને એકાન્તે અકર્તા, અનાધેયાતિશય માનો છો, એટલે પ્રકૃત્યાદિનો વિયોગ થાય તો પણ આત્મામાં જે સાંસારિક સુખદુઃખો હતા, તે તો એમને એમજ રહેવા જોઈએ. એમાં કોઈ ભેદ પડવો જ ન જોઈએ. જો આત્મા તાત્વિકસુખોનો કર્તા માનો અને પ્રકૃતિવિયોગથી એનામાં અતિશયનું આધાન માનો અને એના દ્વારા સાંસારિક સુખદુઃખનાશ માનો તો તો બરાબર... પણ કર્તૃત્વ અને અતિશયાધાન ન માનેલ હોવાથી પ્રકૃત્યાદિનો વિયોગ પણ આવા આત્મા પ્રત્યે કશું કરનારો બની ન શકે.)

વિસ્તાર વડે સર્પું.

પ્રશ્ન : આમાં ઉદાહરણદેશતા શી રીતે ઘટે ?

ઉત્તર : અહીં પણ ઉદાહરણપદાર્થનાં એક દેશ વડે જ ઉપસંહાર કરાતો હોવાથી ઉદાહરણદેશતા છે અને એકદેશમાં જ પૂર્વપક્ષને સમ્યક્બોધ ન થાય ત્યારે એ પદાર્થના સમર્થનને માટે દષ્ટાન્તનું કથન થાય છે માટે ઉદાહરણદેશતા છે.

(આશય એ છે કે આપણે પૂર્વપક્ષને બે વાત કરી કે “અમારા મતમાં પણ આત્મા છે, પરંતુ તે અકર્તા નથી.” આમાં આપણે આત્મા હોવો અને અકર્તા ન હોવો એમ બે વાત કરી છે. પણ એમાં આત્માસ્તિત્વ બાબતને ગૌણ કરીને માત્ર કર્તૃત્વ બાબતને જ મુખ્ય રીતે આગળ લાવી છે. એટલે આ એકદેશનો જ ઉપસંહાર કરેલો કહેવાય. અને પૂર્વપક્ષ જ્યારે આ વાત નથી સ્વીકારતો ત્યારે આપણે એને આ કર્તૃત્વ સ્વીકાર કરાવવા માટે જ દષ્ટાન્ત-હેતુ દર્શાવેલ છે કે “એ ભોક્તા છે, માટે કર્તા હોવો જોઈએ...” આમ આ યુક્તિ પણ એ એક-અંશને લઈને જ દર્શાવી છે. આમ ઉદાહરણેકદેશતા ઘટી શકે છે.)

અનુશાસ્તિતદેશદ્વાર પૂર્ણ થયું.

અધુનોપાલમ્ભદ્વારવિવક્ષયાઽઽહ -

ઊવલમ્ભમ્મિ મિગવાહ નાહિયવાઈવિ એવ વત્તવ્વો । નત્થિત્તિ કુવિન્નાણં આયાઽભાવે સહ

અજુત્તં ॥૭૬॥

હવે ઉપાલંભદ્વારને કહેવાની ઈચ્છાથી કહે છે.

નિર્યુક્તિ ૭૬ ગાથાર્થ : ઉપાલંભમાં મૃગાવતી દૃષ્ટાન્ત છે. નાસ્તિકવાદી પણ આ પ્રમાણે કહેવાયોગ્ય છે કે “નથી” એ પ્રમાણે કુવિજ્ઞાન પણ આત્માનો અભાવ હોતે છતેં અયુક્ત છે.

વ્યાખ્યા—ઉપાલંભ પ્રતિપાદ્યે મૃગાવતિદેવ્યુદાહરણમ્ । એયં ચ જહા આવસ્સા દવ્વપરંપરાએ ભણિયં તહેવ દદુલ્લં, જાવ પવ્વહયા અજ્જચંદણાએ સિસ્સિણી દિણ્ણા । અન્નયા ભગવં વિહરમાણો કોસંબીએ સમોસરિઓ, ચંદાદિચ્ચા સવિમાણેહિં વંદિતં આગયા, ચઠ્ઠોરસીયં સમોસરણં કાઠં અત્થમણકાલે પડિગયા, તઓ મિગાવઈ સંખંતા, અયિ ! વિયાલીકયંતિ ભણિઠ્ઠણં સાહુણીસહિયા જાવ અજ્જચંદણાસગાસં ગયા, તાવ ય અંધયારયં જાયં, અજ્જચંદણાપમુહાહિં સાહુણીણં તાવ પડિક્કંતં, તાહે સા મિગાવઈ અજ્જા અજ્જચંદણાએ ઉવાલભ્મઈ, જહા એવં ણામ તુમં ઉત્તમકુલપ્પસૂયા હોઠ્ઠુણ એવં કરેસિ ?, અહો ન લદ્ધયં, તાહે પણમિઠ્ઠણ પાએસુ પડિયા, પરમેણ વિણાણાં ખામેઠ્ઠ, ખમહ મે એગમવરાહં, ણાહં પુણો એવં કરેહામિત્તિ । અજ્જચંદણા ય કિલ તંમિ સમએ સંથારોવગયા પસુત્તા, ઇયરીએ વિ પરમસંવેગગયાએ કેવલનાણં સમુપ્પન્નં, પરમં ચં અંધયારં વદ્ધઈ, સપ્પો ય તેણંતરેણ આગચ્છઈ, પવ્વત્તિણીએ ય હત્થો લંબમાણો તીએ ઉપ્પાંડિઓ, પડિબુદ્ધા ય અજ્જચંદણા, પુચ્છિયા—કિમેયં ?, સા ભણઈ—દીહજાઈઓ, કહં તુમં જાણસિ ?, કિં કોઠ્ઠ અતિસઓ ? આમંતિ, પડિવાઈ અપ્પડિવાઈત્તિ પુચ્છિયા સા ભણઈ—અપ્પડિવાઈત્તિ, તઓ જામિયા । લોગલોગુત્તરસાહરણમેયં । એવં પમાયંતો સીસો ઉવાલંભેયવ્વોત્તિ । ઉદાહરણદેશતા પૂર્વવદ્ધોજનીયેતિ । એવં તાવચ્ચરણકરણાનુયોગમાધિકૃત્ય વ્યાખ્યાતમુપાલંભદ્વારમ્,

ટીકાર્થ : તદેશદ્વારનું બીજું દ્વાર ઉપાલંભ કહેવાનું છે, તેમાં મૃગાવતીદેવી ઉદાહરણ છે. આ દૃષ્ટાન્ત જે રીતે આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં દ્રવ્યપરંપરાનાં વર્ણનમાં કહેલું હતું તે રીતે જ સમજી લેવું. તે છેક ત્યાંસુધી કે મૃગાવતીએ દીક્ષા લીધી અને આર્યવંદનાનાં શિષ્યા તરીકે મૃગાવતીદેવી પ્રભુ વડે અપાધી. એકવાર ભગવાન વિહાર કરતાં કોશાંબીમાં સમોસર્યા. ચંદ્ર અને સૂર્ય પોતાના વિમાનોની સાથે વંદન કરવા માટે આવ્યા. ચંદ્રપ્રહરનું સમવસરણ કરીને સૂર્યાસ્ત સમયે જતાં રહ્યા. (તેમના જવાથી અચ્ચનક અંધારું થતું

દેખાતા) મૃગાવતી ગભરાઈ ગયા. “અરે ! વિકાળ, મોડીસાંજ થઈ ગઈ” એમ બોલીને સાધ્વીજી સાથે જ્યાંસુધીમાં આર્યચંદનાની પાસે ગયા. ત્યાંસુધીમાં અંધારુ થઈ ગયું. આર્યચંદના વગેરે સાધ્વીજીઓએ ત્યાં સુધીમાં પ્રતિક્રમણ કરી લીધું હતું. ત્યારે આર્યચંદનાએ આર્યા મૃગાવતીને ઠપકો આપ્યો કે “તું ઉત્તમકુલમાં જન્મ પામેલી થઈને આ પ્રમાણે કરે છે ? આ સારું ન કહેવાય.” ત્યારે મૃગાવતી પ્રણામ કરી પગમાં પડી. પરમવિનય વડે ખમાવે છે. “મારા આ એક અપરાધને ખમાવો. હું ફરી બીજીવાર આ પ્રમાણે નહિ કરું.”

આર્યચંદના તે સમયે સંથારા ઉપર આડા પડી ચૂકેલા હતા, અને સુઈ ગયા હતા. (થાકેલા ચંદનાજીએ સંથારા પર રહીને જ ઉપદેશ આપ્યો હોય અને તરત અતિથાકનાં કારણે ઉંઘ આવી ગઈ હોય એ શક્ય છે.) આ બાજુ પરમસંવેગને પામેલા મૃગાવતીજીને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. ત્યાં તે વખતે જોરદાર અંધકાર હતો. એક સાપ તે જગ્યાએથી આવતો હતો. પ્રવર્તિની ચંદનાનો લાંબો થયેલો હાથ મૃગાવતીએ ઉંચો કરી દીધો. (જેથી સાપ એને ન સ્પર્શે.) આર્યચંદના જાગી ગયા, પૂછે છે કે “શું થયું ? આ શું છે ?” તેણી કહે છે કે “સાપ છે” “તું કેવી રીતે જાણે ? શું કોઈ અતિશય છે ?”

“હા”

“પ્રતિપાતિ કે અપ્રતિપાતી ?” એ પ્રમાણે પૂછાયેલ મૃગાવતી બોલ્યા કે “અપ્રતિપાતી” ત્યારબાદ ચંદનાએ ક્ષમા માંગી.

આ લોક અને લોકોત્તર બેયમાં સાધારણ દૃષ્ટાન્ત સમજવું. (લૌકિકઉપાલંબ અને લોકોત્તરઉપાલંબ એમ બેના જુદા દૃષ્ટાન્ત અત્રે દેખાડ્યા નથી. બેયમાં આ એકજ દૃષ્ટાન્ત સમજવું)

આ રીતે પ્રમાદ કરનાર શિષ્યને પણ ઠપકો આપવો જોઈએ.

ઉદાહરણદેશતા પૂર્વની જેમ જોડી દેવી (આમાં દૃષ્ટાન્તમાંથી માત્ર ઠપકો આપવા રૂપ એકજ અંશને પકડીને ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે.)

આમ ચરણકરણાનુયોગને આશ્રયીને ઉપાલમ્બદ્વારનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું.

અધુના દ્રવ્યાનુયોગમધિકૃત્ય વ્યાખ્યાયતે —‘નાસ્તિકવાદ્યપિ’ ચાર્વાકોઽપિ જીવનાસ્તિત્વપ્રતિપાદક इत्यर्थः एवं ‘वक्तव्यः’ अभिधातव्यः—‘नास्ति’ न विद्यते, कः ? प्रकरणाज्जीव इति, एवंभूतं ‘कुविज्ञानं’ जीवसत्ताप्रतिषेधावभासीत्यर्थः, आत्माऽभावे सति न युक्तम्, आत्मधर्मत्वाद् ज्ञानस्येति भावना, भूतधर्मता पुनरस्य धर्म्यननुरूपत्वादेव

ન કુપ્તા, તત્સમુદાયકાર્યતાઽપિ પ્રત્યેકં ભાવાભાવવિકલ્પદ્વારેણ તિરસ્કર્યમાણ
ગાથાર્થઃ ॥

હવે દ્રવ્યાનુયોગને આશ્રયીને વ્યાખ્યાન કરાય છે.

નાસ્તિકવાદી એટલે ચાર્વાક એટલે કે “જીવન નથી” એમ પ્રતિપાદન કરનાર. તેને પણ એમ કહેવું કે “જીવ નથી” એવા પ્રકારે જીવસત્તાનાં પ્રતિષેધનો બોધ કરનાર. તે જ કુવિજ્ઞાન છે, એ આત્મા-અભાવ હોતે છતે અસંગત થાય છે. કેમકે જ્ઞાન આત્માનો ધર્મ છે એટલે આ કુવિજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનનાં બળથી જ એના ધર્મી તરીકે આત્માની સિદ્ધિ થઈ જાય છે.

ગાથામાં નત્થિત્તિ કુવિજ્ઞાણં એમ લખેલ છે, પણ “કોણ નથી ?” એનો ઉત્તર નથી, પરંતુ અત્યારે જીવનું જ પ્રરૂપણ ચાલી રહ્યું હોવાથી “જીવ નથી” એમ સમજી લેવું.

પ્રશ્ન : અમે જ્ઞાનને આત્માનો ધર્મ નહિ, પણ ભૂતનો ધર્મ માનશું. પૃથ્વી, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચ પ્રકારનાં ભૂત છે. એમાંથી કોઈપણ ભૂતનો એ ધર્મ સંભવી શકે છે. આત્માનો માનવાની જરૂર નથી. (જ્ઞાન એ ધર્મ, આધેય - રહેનાર છે. એનો કોઈ ને કોઈ ધર્મી, આધાર - રાખનાર હોય જ.)

ઉત્તર : જ્ઞાનની ભૂતધર્મતા ધર્મીની અનુરૂપતાના કારણે જ યોગ્ય નથી. (જેવો ધર્મ, ધર્મી પણ તેના જેવો જ હોય. ઉષ્ણતાધર્મનો ધર્મી પાણી-બરફ ન બને, પણ અગ્નિ બને. તો શીતતાધર્મનો ધર્મી અગ્નિ ન બને, પણ બરફ બને. પરસેવાની કારણતારૂપ ધર્મનો ધર્મી કદિ પવન ન બને... પ્રસ્તુતમાં ઘટાદિ પૃથ્વીમાં, નદી વગેરે જલમાં... કદિ પૂર્વપક્ષે જ્ઞાનધર્મ અનુભવ્યો નથી, કેમકે એ ઘટાદિ તદ્દન જડ છે. તો પછી ચૈતન્યાત્મક જ્ઞાનરૂપ ધર્મનો ધર્મી પૃથ્વી-જલ વગેરે શી રીતે બની શકે ? એટલે જ્ઞાનરૂપ ધર્મ માટે ભૂત-જડવસ્તુ ધર્મી બનવા માટે લાયક જ ન હોવાથી જ્ઞાનને ભૂતધર્મ માનવો યોગ્ય નથી.)

પ્રશ્ન : જ્ઞાન એ ભલે એકાદ ભૂતમાં ન રહે, પણ જ્યારે પાંચભૂતનો સમુદાય થાય ત્યારે તેમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એવું તો માની શકાય ને ? આપણું શરીર પૃથ્વી, તેજ, વાયુ, આકાશ એ પાંચભૂતાત્મક છે અને એમાં જ જ્ઞાન અનુભવાય છે એટલે ભૂતસમુદાયના કાર્ય તરીકે જ્ઞાન માનીએ તો વાંધો ન આવે સ્વતંત્ર આત્મા માનવો જ ન પડે.

ઉત્તર : આ ભૂતસમુદાયકાર્યતા પણ પ્રત્યેકભૂતમાં જીવના-જ્ઞાનના ભાવ અને

અભાવનાં વિકલ્પ દ્વારા તિરસ્કરણીય છે.

(આશય એ છે કે અમે તમને બે પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કે તમે પાંચભૂતનાં સમુદાયમાંથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માની છો, પણ એ વાત પછી. પહેલાં અમને એ કહો કે એ દરેકે દરેક ભૂતમાં જ્ઞાન છે કે નહિ? આ બે વિકલ્પ તમારી સામે છે. જો તમે પહેલો વિકલ્પ સ્વીકારો કે “પૃથ્વી જલ વગેરે દરેકે દરેક ભૂતમાં જ્ઞાન છે.” તો એ તો શક્ય જ નથી. કેમકે પૃથ્વી વગેરેમાં જ્ઞાન હોવાનો અનુભવ થતો નથી. અને તમે તો જે પ્રત્યક્ષથી અનુભવાય એને જ માનનારા છો. માટે જ તો જીવ પ્રત્યક્ષ અનુભવાતો ન હોવાથી એને માનતાં નથી. માટે જો પૃથ્વીમાં જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવાતું ન હોવા છતાં એની હાજરી તમે માનો તો તો એ રીતે આત્મા નામનો પદાર્થ પણ માની જ શકાય. એટલે જ પહેલો વિકલ્પ તો તમે સ્વીકારી શકતાં જ નથી.

બીજો વિકલ્પ તમે સ્વીકારો કે “પૃથ્વીઆદિમાં ભલે જ્ઞાન ન હોય પણ એ પાંચના સમૂહમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય.” તો એ પણ બરાબર નથી. કેમકે જેમ રેતીની કણમાં તેલનું એક પણ ટીપું નથી તો કરોડો રેતીનાં કણો ભેગા થાય તો પણ એમાંથી તેલ ન જ નીકળે. એમ જો એક એક ભૂતમાં જ્ઞાન ન હોય તો ભૂતપંચકમાં પણ જ્ઞાન ન જ હોઈ શકે. હા ! એક એક તલમાં થોડુંક થોડુંક તેલ છે, તો કરોડો તલ ભેગા કરીને પીંસવાથી એમાંથી તેલ નીકળે છે. પણ પૃથ્વી વગેરેમાં એવું તો તમે માનતાં નથી કે એક એક ભૂતમાં થોડું થોડું જ્ઞાન છે... કેમકે એ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. તમે તો જે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય એને જ માનનારા છો અને આમાં થોડું થોડું જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષ અનુભવાતું જ નથી.)

અમુવેવાર્થ સમર્થયન્નાહ -

અત્થિતિ જા વિચક્કા અહવા નત્થિતિ જં કુવિન્નાણં । અચ્ચંતાભાવે પોગ્ગલસ્સ એયં ચિઅ ન જુત્તં ॥૭૭॥

આ જ અર્થનું સમર્થન કરતાં કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ ૭૭ ગાથાર્થ : અસ્તિ એ પ્રમાણે જે વિતર્ક થાય છે કે નાસ્તિ એ પ્રમાણે જે કુવિજ્ઞાન થાય છે. એ આત્માનો અત્યન્તાભાવ હોતે છતે ન ઘટે.

ધ્યાખ્યા-અસ્તિ જીવ ઇતિ એવંભૂતા યા વિતર્કાઽથવા ‘નાસ્તિ’ ન વિદ્યત ઇતિ એવંભૂતં યત્કુવિજ્ઞાનં લોકોત્તરાપકારિ અત્યન્તાભાવે ‘પદ્મલસ્ય’ જીવસ્ય ‘ઇદમેવ ન યુક્તમ્’, ઇદમેવાન્યાય્યં । ભાવના પૂર્વવદિતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉદાહરણદેશતા નાસ્તિકસ્ય

પરલોકાદિપ્રતિષેધવાદિનો જીવસાધનાદ્ ભાવનીયેતિ । ગતમુપાલમ્બદ્વારમ્,

ટીકાર્થ : “જીવ છે” આવા પ્રકારનો જે વિશિષ્ટવિચાર અમને આવે છે તે કે “જીવ નથી” એવા પ્રકારે જે લોકોત્તર-અપકારી કુવિજ્ઞાન તમને થાય છે તે જો પુદ્ગલનો-જીવનો અત્યન્તાભાવ હોય તો આ વિતર્ક કે કુવિજ્ઞાન જ સંગત ન થાય. (પછી આગળની ચર્ચાને તો અવકાશ જ ક્યાં છે ?)

પ્રશ્ન : કેમ ? જીવનાં અભાવમાં કુવિજ્ઞાનાદિ કેમ ન ઘટે ?

ઉત્તર : આની વિચારણા પૂર્વની જેમ કરી લેવી. (જ્ઞાન એ ધર્મ છે, તેનો અનુરૂપ ધર્મી અજીવ તો ન જ હોય એટલે એના અનુરૂપ ધર્મી તરીકે જીવની સિદ્ધિ થાય.)

આ ઉપાલંબની ઉદાહરણદેશતા આ પ્રમાણે કે નાસ્તિક તો આત્માનો જ નહિ; પણ પરલોક, મોક્ષ, કર્મ વગેરે બધાનો પ્રતિષેધ કરનાર છે, એવા એ નાસ્તિકની સામે આપણે બીજા બધા જ પદાર્થોની સિદ્ધિ નથી કરી પણ માત્ર જીવની જ સિદ્ધિ કરી છે. એટલે એ રીતે ઉદાહરણદેશતા સંગત થાય છે.

ઉપાલંબદ્વાર પૂર્ણ થયું.

અધુના શેષદ્વારદ્વયં વ્યાચિખ્યાસુરાહ -

પુચ્છાણ કોણિઓ ખલુ નિસ્સાવયણંમિ ગોયમસ્સામી । નાહિયવાંઈ પુચ્છે જીવત્થિતં અણિચ્છંતં ॥૭૮॥

હવે બાકીના બે દ્વારનું વર્ણન કરવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રન્થકાર કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ ૭૮ ગાથાર્થ : પૃથ્થામાં કોણિક અને નિશ્રાવયનમાં ગૌતમસ્વામી ઉદાહરણ છે. જીવનાં અસ્તિત્વને નહિ ઈચ્છનારા નાસ્તિકવાદીને પૃથ્થા કરવી.

વ્યાખ્યા-‘પુચ્છાયાં’ પ્રશ્ન इत्यर्थः, ‘कोणिकः’ श्रेणिकपुत्रः खलूदाहरणम् । जहा तेण सामी पुच्छिओ-चक्कवट्ठिणो अपरिचत्तकामभोगा कालमासे कालं किच्चा कहिं उववज्जंति ?, सामिणा भणियं-अहे सत्तमीए चक्कवट्ठिणो उववज्जंति, ताहे भणइ-अहं कत्थ उववज्जिसामि ?, सामिणां भणियं-तुमं छट्ठीपुढवीए, सो भणइ-अहं किं न होमि चक्कवट्ठी ? ममवि चउरासी दन्तिसयसहस्साणि, सामिणा भणियं-तव रयणाणि निहीओ य णत्थि, ताहे सो कित्तिमाइं रयणाइं करित्ता ओवतिउमारद्धो, तिमिसगुहाए पविसिउं पवत्तो, भणिओ य किरिमालएणं-वोलीणा चक्कवट्ठिणो बारसवि,

વિણસ્સિહિસિ તુમં, વારિજ્જંતો વિ ણ ઠાઈ, પચ્છા કયમાલણ આહઓ, મઓ ય છંદિં પુઢવિં ગઓ, એયં લોડયં । એવં લોગુત્તરેવિ બહુસ્સુઆ આયરિયા અદ્ધાણિ હેઝ ય પુચ્છિયવ્વા, પુચ્છિત્તા ય સક્કણિજ્જાણિ સમાયરિયવ્વાણિ, અસક્કણિજ્જાણિ પરિહરિયવ્વાણિ, ભણિયં ચ-“પુચ્છહ પુચ્છાવેહ ય પંડિયએ સાહવે ચરણજુત્તે । મા મયલેવવિલિત્તા પારત્તહિયં ણ યાણિહિ ॥૧॥” ઉદાહરણદેશતા પુનરસ્યાભિહિતૈકદેશ એવ પ્રઘ્ઠ્ઠગ્રહાત્ તેનૈવ ચોપસંહારાદિતિ । એવં તાવચ્ચરણકરણાનુયોગમધિકૃત્ય વ્યાખ્યાતં પૃચ્છાદ્વારમ્, અધુનૈતત્પ્રતિબદ્ધાં દ્રવ્યાનુયોગવક્તવ્યતામપાસ્ય ગાથોપન્યાસાનુલોમતો નિશ્રાવચનમભિધાતુકામ આહ-‘નિશ્રાવચને’ નિરૂપ્યે ગૌતમસ્વામ્યુદાહરણમિતિ । એત્થ ગાગલિમાદી જહા પવ્વડયા તાવસા ય એવં જહા વડ્ડરસામિઉપ્પત્તીએ આવસ્સએ તહા તાવ નેયં જાવ ગોયમસામિસ્સ કિલ અધિઈ જાયા । તત્થ ભગવયા ભણ્ણઇ-ચિરસંસદ્ધોઽસિ મે ગોયમા ! ચિરપરિચિતોઽસિ મે ગોયમા ! ચિરભાવિઓઽસિ મે ગોયમા ! તં મા અધિઈં કરેહિ, અંતે દોત્તિવિ તુલ્લા ભવિસ્સામો, અત્તે ય તત્તિસ્સાએ અણુસાસિયા દુમપત્તએ અઙ્ગયણિત્તિ । એવં જે અસહણા વિણેયા તે અત્તે મદ્વસંપત્તે ણિસ્સં કાઠ્ઠણ તહાઽણુસાસિયવ્વા ઉવાએમ્ જહા સમ્મં પડિવજ્જંતિ । ઉદાહરણદેશતા ત્વસ્ય દેશેન-પ્રદર્શિતલેશત એવ તથાનુશાસનાદ્ । એવં તાવચ્ચરણકરણાનુયોગમધિકૃત્ય વ્યાખ્યાતં પૃચ્છાનિશ્રાવચનદ્વારદ્વયમ્,

ટીકાર્થ : પ્રશ્ન-ઉદાહરણદેશમાં શ્રેણિકપુત્ર કોણિક એ ઉદાહરણ છે. તેણે પ્રભુને પૃચ્છા કરી કે “ચક્રવર્તીઓ જો કામભોગનો પરિત્યાગ ન કરે (દીક્ષા ન લે) તો કાલમાસમાં - (કાળધર્મ પામવાના સમયમાં) કાળ કરીને ક્યાં ઉત્પન્ન થાય?” પ્રભુએ કહ્યું કે “નીચે સાતમી નારકમાં ચક્રીઓ ઉત્પન્ન થાય.” ત્યારે તે કહે છે કે “હું ક્યાં ઉત્પન્ન થઈશ?” પ્રભુએ કહ્યું કે “તું છઠ્ઠી નારકમાં ઉત્પન્ન થઈશ.” તે કહે કે “હું કેમ સાતમીમાં ઉત્પન્ન નહિ થાઉં?” પ્રભુએ કહ્યું કે “સાતમીમાં ચક્રવર્તીઓ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય.” (બીજા નહિ) ત્યારે તે કહે કે “શું હું ચક્રવર્તી ન થઈ શકું? મારી પાસે પણ ૮૪ લાખ હાથીઓ છે.” પ્રભુએ કહ્યું કે “તારી પાસે રત્નો અને નવ નિધિ નથી.” ત્યારે તેણે કૃત્તિમરત્નો બનાવીને (આખા ભરતક્ષેત્રને) જીતવાની શરુઆત કરી. તમિસ્રાગુફામાં પ્રવેશ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયો. કૃતમાલદેવે તેને કહ્યું કે “બારેય ચક્રવર્તીઓ થઈ ચૂક્યા છે. તું ખતમ થઈ જઈશ.” એ અટકાવાતો હોવા છતાં પણ ન અટક્યો. પછી કૃતમાલે એને માર્યો, મરેલો છઠ્ઠી નારકમાં ગયો. આ લૌકિક કથાનક બતાવ્યું.

એમ લોકોત્તરપૃથ્થામાં પણ સમજી લેવું કે બહુશ્રુત આચાર્યોને પદાર્થો અને તેના હેતુઓ કારણો પૂછવા પૂછ્યા બાદ જે શક્ય હોય તે આચરવા અને જે અશક્ય હોય તે છોડી દેવા.

કહ્યું છે કે “ચારિત્રયુક્ત, પંડિતસાધુઓને પૃથ્થા કરો અને પૃથ્થા કરાવો. એવું ન બનો કે અભિમાનનાં લેપથી લેપાયેલા તમે પરલોકસંબંધી હિતને ન જાણો.”

આ દષ્ટાન્તની ઉદાહરણદેશતા આ પ્રમાણે કે કહેવાયેલા પદાર્થનાં એક દેશમાં જ પ્રશ્નકારનું ગ્રહણ (આગ્રહ) હોવાથી અને તેના વડે જ ઉપસંહાર થતો હોવાથી તે ઉદાહરણદેશ બને. (પ્રભુએ તો ચક્રવર્તી કામભોગ ન ત્યજે તો સાતમીમાં જાય, તું છઠ્ઠીમાં જઈશ. તારી પાસે નિષિ નથી...” વગેરે ઘણી વાત કરેલી. એમાંથી કોણિકે એક જ આગ્રહ રાખ્યો કે “હું ચક્રી બનીને સાતમીમાં જાઉં.” છઠ્ઠીગમન સંબંધી પ્રભુવચન પર વિશ્વાસ ન મુક્યો... આ ઉદાહરણદેશતા છે.)

આમ પૃથ્થામાં ચરણકરણાનુયોગને આશ્રયીને પૃથ્થાદ્વારનું વ્યાખ્યાન કર્યું. હવે પૃથ્થા સાથે જોડાયેલ દ્રવ્યાનુયોગની વક્તવ્યતાને બાજુ પર રાખીને ગાથાનાં ઉપન્યાસની અનુકૂળતાથી નિશ્ચાવચનને કહેવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રન્થકાર શ્રી કહે છે કે નિશ્ચાવચન નિરૂપણ કરવાનું છે, તેમાં ગૌતમસ્વામી ઉદાહરણ છે. (પૃથ્થા દ્વારમાં દ્રવ્યાનુયોગનું વર્ણન કરવાનું બાકી છે, પણ આ ૭૮મી ગાથામાં એનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવું શક્ય ન હતું. એટલે એને બાજુ પર રાખી પહેલાં નિશ્ચાવચનનું દષ્ટાન્ત પ્રથમ દર્શાવી દીધું. એ પછી ૭૮મી ગાથામાં પૃથ્થા દ્રવ્યાનુયોગનું નિરૂપણ કરશે.)

આમાં ગાગલિ વગેરેએ જે રીતે દીક્ષા લીધી અને તાપસોએ જે રીતે દીક્ષા લીધી. એ બધું જે રીતે વજ્રસ્વામીની ઉત્પત્તિમાં આવશ્યકમાં કહ્યું છે. તે રીતે ત્યાંસુધી સમજી લેવું કે છેલ્લે ગૌતમસ્વામીને પોતાને કેવલજ્ઞાન ન થતું હોવા બદલ અત્યંત અધીરજ થઈ. (એ મોટી વાર્તા આવશ્યકમાં છે) ત્યાં ભગવાને કહ્યું કે હે ગૌતમ ! તું તો મારી સાથે લાંબાગાળાથી સંબંધવાળો છે, લાંબાકાળથી પરિચિત છે, લાંબાકાળથી ભાવિત છે તેથી ગૌતમ ! તું અધૃતિ ન કર. છેલ્લે આપણે બંને સમાન થશું.”

આમ કહી પ્રભુએ ગૌતમસ્વામીની નિશ્ચાથી બીજા જીવોને પણ હિતશિક્ષા આપી. એ હિતશિક્ષા એટલે જ **દુમપત્તણ** એ અધ્યયન. (ઉત્તરાધ્યયનમાં આ અધ્યયન છે. જેની દરેક ગાથાની છેલ્લી કડી છે. **સમયં ગોચમ** ! પ્રભુએ ગૌતમને કહેવા દ્વારા ખરેખર તો કરોડો લોકોને આ ઉપદેશ આપ્યો છે, એટલે એ નિશ્ચાવચન કહેવાય)

એમ-જે શિષ્યો અસહિષ્ણુ હોય, (તેઓને સીધું કશું જ કહી ન : કાય એટલે) બીજા મુદ્દતાસંપન્ન શિષ્યોને નિશ્રાભૂત કરીને તે અસહિષ્ણુઓને હિતશિક્ષા આપવી. એ એવા ઉપાય વડે આપવી કે જેથી તેઓ સારીરીતે એ પદાર્થનો સ્વીકાર કરનારા બને. આની ઉદાહરણદેશતા આ પ્રમાણે કે દેખાડાયેલ પદાર્થોનાં એક લેશથી જ અનુશાસન કરાય છે.

આમ ચરણકરણાનુયોગને આશ્રયીને પૃચ્છા અને નિશ્રાવચનદ્વારનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું.

અધુના દ્રવ્યાનુયોગમધિકૃત્ય વ્યાખ્યાયતે-તત્રેદં ગાથાદલમ્ -
'નાહિયવાઈ'મિત્યાદિ, 'નાસ્તિકવાદિનં' ચાર્વાકં પૃચ્છેજ્જીવાસ્તિત્વમનિચ્છન્તં સન્તમિતિ
ગાથાર્થઃ ॥ કિં પૃચ્છેત્ ?-

કેણંતિ નત્થિ આયા જેણ પરોક્ષોત્તિ તવ કુવિત્તાણં । હોઈ પરોક્ષં તમ્હા નત્થિત્તિ
નિસેહણ કો ણુ ? ॥૭૯॥

હવે દ્રવ્યાનુયોગને આશ્રયીને વ્યાખ્યાન કરાય છે.

તેમાં આ ગાથાનો ટુકડો છે કે જીવનાં અસ્તિત્વને નહિ ઈચ્છતાં એવા નાસ્તિકવાદીને આ પ્રમાણે પૃચ્છા કરવી. (પૃચ્છા આગળ બતાવશે. એ પૃચ્છાની આખી એક ગાથા છે. એટલે જ જો ૭૮મી ગાથામાં નિશ્રાવચન ન બતાવત અને પૃચ્છાદ્રવ્યાનુયોગ બતાવત તો પણ એ આખો પૂર્ણ ન થાત કેમકે એના માટે કુલ દોઢ ગાથાની જરૂર પડી છે. એટલે જ ૭૮માં નિશ્રાવચન લઈ, પૃચ્છાદ્રવ્યાનુયોગની ભૂમિકા પણ લઈ લીધી. અને પૃચ્છા માટેની એક ગાથા ૭૯મી રાખી.)

નાસ્તિકને શું પૃચ્છા કરવી ? એ કહે છે કે

નિર્યુક્તિ ૭૯ ગાથાર્થ : “કયા કારણે આત્મા નથી ?” “જે કારણે તે પરોક્ષ છે.”
આવું તારું કુવિજ્ઞાન પણ પરોક્ષ છે. તેથી “આત્મા નથી” એ પ્રમાણે નિષેધ કરનાર
કોણ થશે ?

વ્યાખ્યા-‘કેનેતિ’ કેન હેતુના ? ‘નાસ્ત્યાત્મા’ ન વિદ્યતે જીવ ઇતિ પૃચ્છેત્, સ ચેદ્
બ્રૂયાત્ ‘યેન પરોક્ષ’ ઇતિ યેન પ્રત્યક્ષેણ નોપલભ્યત ઇત્યર્થઃ, સ ચ વક્તવ્યઃ-ભદ્ર ! તવ
‘કુવિજ્ઞાનં’ જીવાસ્તિત્વનિષેધકધ્વનિનિમિત્તત્વેન તન્નિષેધકં ભવતિ પરોક્ષમ્,
અન્યપ્રમાતૃણામિતિ ગમ્યતે, ‘તસ્માદ્’ ભવદુપન્યસ્તયુક્ત્યા નાસ્તીતિ કૃત્વા નિષેધતે કો
નુ ?, વિવક્ષાઽભાવે વિશિષ્ટશબ્દાનુત્પત્તેરિતિ ગાથાર્થઃ ॥ ઉદાહરણદેશતા ચાસ્ય પૂર્વવદિતિ

ગતં પૃચ્છાદ્વારમ્ ॥

ટીકાર્થ : નાસ્તિકને પૃચ્છા કરવી કે “આત્મા નથી ?” એવું તું કયા કારણસર કહે છે ?” જો નાસ્તિક એમ બોલે કે “જે કારણથી આત્મા પ્રત્યક્ષથી અનુભવાતો નથી, તેથી તે નથી.” તો એને કહેવું કે જીવનાં અસ્તિત્વનો નિષેધ કરનાર શબ્દના નિમિત્ત તરીકે જીવાસ્તિત્વનિષેધક એવું કુવિજ્ઞાન પરોક્ષ છે. તેથી જે ન દેખાય તે અસત્ એવી તમે દર્શાવેલી યુક્તિ પ્રમાણે તો એ જ્ઞાન પણ નથી જ અને તો પછી નિષેધ કરનાર કોણ બનશે ? કેમકે વિવક્ષા ન હોય તો વિશિષ્ટશબ્દની ઉત્પત્તિ જ ન થઈ શકે અને તે વિના નિષેધક કોણ બને ?

(અહીં સાર એ છે કે

● જીવ નથી એ પ્રમાણેનો શબ્દ જ જીવાસ્તિત્વનિષેધક છે, “જીવ નથી” એવું જ્ઞાન નિષેધક ન કહેવાય. પરંતુ એ જીવાસ્તિત્વનિષેધક શબ્દનું નિમિત્તકારણ તો “જીવ નથી” એ જ્ઞાન જ છે. એટલે એ જ્ઞાનરૂપ નિમિત્તકારણમાં અસ્તિત્વનિષેધક શબ્દરૂપ કાર્યનો ઉપચાર કરીએ તો એ જ્ઞાન પણ જીવાસ્તિત્વનિષેધક કહેવાય જ. આ જ વાત ‘જીવાસ્તિત્વનિષેધકધ્વનિનિમિત્તત્વેન તન્નિષેધકં’ શબ્દથી દર્શાવી છે.

● એ કુવિજ્ઞાન પરોક્ષ છે એમ નિર્યુક્તિમાં કહ્યું, પણ કોને પરોક્ષ છે ? એ કંઈ જણાવેલ નથી. એટલે નાસ્તિક તો કહી શકે કે હું કુવિજ્ઞાનનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરું છું, માટે એ પરોક્ષ નથી. એટલે વૃત્તિકાર કહે છે કે અન્યપ્રમાતૃણાં એ શબ્દ અત્રે સમજી લેવો. અર્થાત્ એ કુવિજ્ઞાન એને ભલે પ્રત્યક્ષ હોય, પણ બીજા પ્રમાતાઓને, જ્ઞાન કરનારાઓને તો તમારા કુવિજ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ નથી જ. એટલે એ કુવિજ્ઞાન અસત્ જ માનવું પડે.

જેમ આત્મા નામનો પદાર્થ અમારા મતે સર્વજ્ઞાદિને પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ તમે માત્ર તમને એ પ્રત્યક્ષ ન હોવાના કારણે તેને અસત્ માની શકો. તો એજ પ્રમાણે તમારું કુવિજ્ઞાન તમને પ્રત્યક્ષ હોય તો પણ એ બીજા તમામ પ્રમાતાઓને અપ્રત્યક્ષ હોવાથી એ પણ અસત્ જ બની જાય ને ?...

● જો એ કુવિજ્ઞાન જ ન હોય તો “હું જીવનો નિષેધ કરું” એ પ્રમાણેની વિવક્ષા પણ અસંભવિત છે. અને એ ન હોય તો જીવો નાસ્તિ એ પ્રમાણે વિશિષ્ટશબ્દ પણ અસંભવિત બને. પણ એ શબ્દ તો છે જ, એટલે વિવક્ષા કુવિજ્ઞાન પણ માનવા જ પડે. તો જેમ ન દેખાતાં એવા પણ કુવિજ્ઞાનાદિ સત્ માની શકાય, તેમ અપ્રત્યક્ષ એવો પણ

જીવ સત્ માની શકાય છે.

આની ઉદાહરણદેશતા પૂર્વની જેમ સમજી લેવી. (આત્મા નથી, કેમકે એ પરોક્ષ છે) એવી પૂર્વપક્ષની વાત સાંભળ્યા પછી ઉત્તરપક્ષે “આત્મા પ્રત્યક્ષ છે” ઈત્યાદિ પદાર્થો ન કહ્યા, પણ માત્ર પૂર્વપક્ષના કુવિજ્ઞાનને અપ્રત્યક્ષ કહી અસત્ સાબિત કરવાનું કામ કર્યું. એટલે આ તદ્દેશ કહેવાય.)

પૃચ્છાદ્વાર પૂર્ણ થયું.

અન્નાવપ્સઓ નાહિયવાઈ જેસિં નત્થિ જીવો ઉ । દાણાફલં તેસિં ન વિજ્ઞઈ ચહહ તદ્દોસં
॥૮૦॥

નિર્યુક્તિ ૮૦ ગાથાર્થ : બીજાનાં વ્યપદેશથી નાસ્તિકવાદીને કહેવું કે જેઓના મતે જીવ નથી, તેઓના મતે દાનાદિનું ફલ વિદ્યમાન નથી. તદ્દોષ આહરણ ચાર પ્રકારે છે.

વ્યાખ્યા-‘અન્યાપદેશતઃ’ અન્યાપદેશેન ‘નાસ્તિકવાદી’ લોકાયતો વક્તવ્ય ઇતિ શેષઃ, અહો ધિક્કઠ્ઠં ‘યેષાં’ વાદિનાં ‘નાસ્તિ જીવ એવ’ ન વિદ્યતે આત્મૈવ ‘દાનાદિફલં તેષાં ન વિદ્યતે’ દાનંહોમયાગતપઃસમાધ્યાદિફલં-સ્વર્ગાપવર્ગાદિ તેષાં-વાદિનાં ન વિદ્યતે-નાસ્તીત્યર્થઃ । કદાચિત્ત એવં શ્રુત્વૈવં બ્રૂયુઃ-મા ભવતુ, કા નો હાનિઃ ?, ‘ન હ્યભ્યુપગમા એવ બાધાયૈ ભવન્તી’તિ, તતશ્ચ સત્ત્વવૈચિત્ર્યાન્યથાનુપપત્તિતસ્તે સમ્પ્રતિપત્તિમાનેતવ્યાઃ, ઇત્યલં વિસ્તરેણ, ગમનિકામાત્રમેતદ્, ઉદાહરણદેશતા ચરણકરણાનુયોગાનુસારેણ ભાવનીયેતિ । ગતં નિશ્રાદ્ધારં, તદન્વાચ્યાનાચ્ચ તદ્દેશદ્વારમ્,

ટીકાર્થ : નિશ્રાવચનમાં દ્રવ્યાનુયોગ આ રીતે ઘટાવવો કે નાસ્તિકને સીધી વાત કરવાને બદલે નાસ્તિક સાંભળે એ રીતે નાસ્તિકની બાજુમાં રહેલાને કહેવાના બહાને નાસ્તિકને આ વાત સાંભળાવવી કે અરે ! આ કષ્ટને ધિક્કાર હો કે જે વાદીઓનાં મતમાં આત્મા જ નથી, તેઓના મતમાં તો દાન, હોમ, યાગ, તપ, સમાધિ વગેરેનું સ્વર્ગ, મોક્ષરૂપ ફલ પણ અસત્ જ બની રહેશે. (એટલે જ આ દાનાદિ કષ્ટ ધિક્કારપાત્ર બની રહે, કેમકે તે નિષ્ફળ બને છે) (આત્મા જ ન હોય તો આ બધા ફલ કોણ ભોગવે ?)

કદાચ તેઓ આ પ્રમાણે સાંભળીને એમ બોલે કે - ભલે ને સ્વર્ગાદિફલ ન હો, એમાં અમને શું નુકસાન છે ? અમારો તો આ અભ્યુપગમ = માન્યતા = સ્વીકાર જ છે કે સ્વર્ગમોક્ષાદિ ફલ નથી જ. અને અભ્યુપગમો જ કંઈ બાધાને માટે = નુકસાનને માટે થતાં નથી. (કોઈક માણસ જૈનને એમ કહે કે “જો તમે પ્રભુવીરને સર્વજ્ઞ ન માનો

પણ વિશેષ્ય અનુસારે લિંગવાળા બની શકે એટલે ઉદાહરણ પદ નપુંસકલિંગ હોવાથી તેનું વિશેષણ બનનાર તદ્દોષ પદ પણ નપુંસકલિંગ બની શકે.

સમાસ આ પ્રમાણે થશે કે તસ્ય = ઉદાહરણસ્ય દોષાઃ યસ્મિન્ = ઉદાહરણે તદ્ તદ્દોષં ઉદાહરણં ।

ઉપન્યસ્તં ચાતુર્વિધ્યં પ્રતિપાદયન્નાહ —

પઢમં અહમ્મજુતં પડિલોમં અત્તણો ઉવન્નાસં । દુરુવણિયં તુ ચઉત્થં અહમ્મજુતંમિ નલદામો ॥૮૧॥

ઉપર દર્શાવેલ ચતુર્વિધતાનું જ પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે —

નિયુક્તિ ૮૧. ગાથાર્થ : પ્રથમ અધર્મયુક્ત, પ્રતિલોમ, આત્માનો ઉપન્યાસ, દુરુપનીત યોથું. અધર્મયુક્તમાં નલદામ ઉદાહરણ છે.

વ્યાખ્યા—‘પ્રથમમ્’ આદ્યમ્ ‘અધર્મયુક્તં’ પાપસમ્બદ્ધમિત્યર્થઃ, તથા ‘પ્રતિલોમં’ પ્રતિકૂલમ્, ‘આત્મન ઉપન્યાસ’ इति આત્મન એવોપન્યાસઃ-તથાનિવેદનં યસ્મિન્નિતિ, ‘દુરુપનીતં ચેતિ’ દુષ્ટમુપનીતં-નિગમિતમસ્મિન્નિતિ ચતુર્થમિદં વર્તતે, અમીષામેવ યથોપન્યાસમુદાહરણૈર્ભાવાર્થમુપદર્શયતિ-અધર્મયુક્તે નલદામઃ કુ વિન્દઃ, લૌકિકમુદાહરણમિતિ ગાથાક્ષરાર્થઃ ॥ પર્યન્તાવયવાર્થઃ કથાનકાદવસેયઃ, તચ્ચેદમ્-ચાણક્રેણ ણંદે ઉત્થાઙ્ગે ચંદગુત્તે રાયાણે ઠવિએ એવં સવ્વં વણિણત્તા જહા સિવ્વખાએ, તત્થ ણંદસંતિએહિં મણુસ્સેહિં સહ ચોરગ્ગાહો મિલિઓ, ણગરં મુસઙ્ગે, ચાણક્કોઽવિ અન્નં ચોરગ્ગાહં ઠવિઉકામો તિદંડં ગહેઝુણ પરિવાયગવેસેણ ણયરં પવિટ્ઠો, ગઓ ણલદામકોલિયસગાસં, ઉવવિટ્ઠો વણણસાલાએ અચ્છઙ્ગે, તસ્સ દારઓ મક્કોઽએહિં ચ્છઙ્ગે, તેણ કોલિએણ બિલં ચ્છણિત્તા દઢ્ઠા, તાહે ચાણક્રેણ ભણ્ણઙ્ગે-કિં એએ ડહસિ ?, કોલિઓ ભણ્ણઙ્ગે-જઙ્ગે એએ સમૂલજાલા ણ ઉચ્છાઙ્ગેજ્જંતિ, તો ધુણોઽવિ ચ્છાઙ્ગેસંતિ, તાહે ચાણક્રેણ ચિંતિયં-એસ મએ લદ્ધો ચોરગ્ગાહો, એસ ણંદતેણયા સમૂલયા ઉદ્ધરિસ્સિહિંઙ્ગે ચોરગ્ગાહો કઓ, તેણ તિચ્છંડિયા વિસંભિયા અમ્હે સંમિલિયા મુસામોત્તિ, તેહિં અન્નેવિ અવ્વયાયા જે તત્થ મુસગા, બહુયા સુહતરાગં મુસામોત્તિ, તેહિં અન્નેવિ અવ્વયાયા, તાહે તે તેણ ચોરગ્ગાહેણ મિલિઝુણ સવ્વેઽવિ મારિયા । એવં અહમ્મજુતં ણ ભાણિયવ્વં, ણ ય કાયવ્વંતિ । ઇદં તાવલ્લૌકિકમ્, અનેન લોકોત્તરમપિ ચરણકરણાનુયોગં ચાધિકૃત્ય

સૂચિતમવગન્તવ્યમ્, 'एकग्रहणे तज्जातीयग्रहण'मिति न्यायात् । तत्र चरणकरणानुयोगेन 'णेवं अहम्मजुत्तं कायव्वं किंचि भाणियव्वं वा । थोवगुणं बहुदोसं विसेसओ ठाणपत्तेणं ॥१॥ जम्हा सो अत्रेसिंपि आलंबणं होइ' । द्रव्यानुयोगे तु- 'वादम्मि तहारूवे विज्जाय बलेण पवयणट्ठाए । कुज्जा सावज्जं पिहु जह मोरीणउलिमादीसु ॥१॥ सो परिवायगो विलक्खीकओ त्ति' । उदाहरणदोषता चास्याधर्मयुक्तत्वादेव भावनीयेति । गतमधर्मयुक्तद्वारम्,

ટીકાર્થ : તદોષમાં પ્રથમ ઉદાહરણ અધર્મયુક્ત = પાપસંબદ્ધ ઉદાહરણ છે.

બીજું ઉદાહરણ પ્રતિકૂલ નામે છે.

જેમાં આત્માનું જ પોતાનું જ તેવા પ્રકારે નિવેદન થઈ જાય તે આત્મોપન્યાસ ત્રીજું છે.

જેમાં દુષ્ટ = દોષયુક્ત નિગમન થાય તે ચોથું છે.

ઉપન્યાસનાં ક્રમ પ્રમાણે આ ચારેયનાં ભાવાર્થને ઉદાહરણો વડે દેખાડે છે.

એમાં અધર્મયુક્તમાં નલદામ વણકર લૌકિક ઉદાહરણ છે.

આ ગાથાનો અક્ષરાર્થ થયો.

આ ગાથામાં જે અહમ્મજુત્તંમિ નલદામો એ છેલ્લો ભાગ છે, તેનો અર્થ કથાનક દ્વારા જાણવો. તે કથાનક આ છે.

ચાણક્યે નંદને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને ચંદ્રગુપ્તને રાજા તરીકે સ્થાપિત કર્યો. આ બધું જ આવશ્યકમાં શિક્ષાવિષયમાં કહેલું જ છે. એ પ્રમાણે અહીં પણ સમજી લેવું એમાં ઉપયોગી પદાર્થ આ છે કે ત્યાં નંદસંબંધી માણસોની સાથે કોટવાલ ભળી ગયો, બેય ભેગા મળી નગરને લુંટે છે. ચાણક્ય પણ બીજા કોટવાલને નીમવાની ઈચ્છાવાળો બન્યો, તે ત્રિદંડ-ત્રિશુલ લઈને પરિવ્રાજકનો વેષ પહેરીને નગરમાં પ્રવેશ્યો. નલદામ નામના વણકરની પાસે પહોંચ્યો. વણકર કાપડ વણવાની શાળામાં બેઠેલો હતો. તેને દીકરાને મંકોડાઓએ ચટકા ભર્યા. તે વણકરે (દેખાતા મંકોડા મારવાને બદલે)

મંકોડાઓનું દર જ ખોદી નાંખીને બધા મંકોડા બાળી નાંખ્યા. ત્યારે ચાણક્ય કહે છે કે તું આ બધાને કેમ બાળી નાંખે છે? (જેણે ચટકા ભર્યા, એટલાને જ માર ને?) વણકર કહે કે “જો આ મંકોડાઓ મૂલસહિત ખતમ ન કરાય તો ફરી પાછા ચટકા ભરનારા બને.” ત્યારે ચાણક્યે વિચાર્યું કે “મને કોટવાલ મળી ગયો. આ વણકર નંદનાં ચોરોને મૂલ સાથે ઉખેડી નાંખશે.” એમ વિચારી એને કોટવાલ બનાવ્યો. તેણે ચોરોને વિશ્વાસમાં

લીધા કે “આપણે ભેગા મળીને ચોરી કરીએ” તે ચોરોએ ત્યાં બીજા જે ચોરો હતા, તેમને પણ આ વાત કરી. કે “આપણે ઘણા હથું તો વધુ સારી રીતે ચોરી કરી શકીશું.” તે બીજા ચોરોએ પણ વળી અન્ય ચોરોને વાત કરી. આ રીતે બધા ચોરો ભેગા થયા એટલે કોટવાલે એકસાથે બધાને મારી નાંખ્યા.

આવું અધર્મયુક્ત દષ્ટાન્ત સાધુએ બોલવું ન જોઈએ અને સ્વયં આવું અધર્મયુક્ત કાર્ય કરવું ન જોઈએ.

આ તો લૌકિક અધર્મયુક્ત દર્શાવ્યું.

આના વડે લોકોત્તર ચરણકરણાનુયોગને આશ્રયીને સૂચિત થઈ ગયેલું જાણવું, ભલે મૂળગાથામાં દર્શાવ્યું ન હોય. કેમકે એવો ન્યાય છે કે એકવસ્તુના ગ્રહણમાં તેને સમાનજાતીયનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય.” પ્રસ્તુતમાં લૌકિકદષ્ટાન્તમાં તદોષદષ્ટાન્તત્વ રહેલ છે અને લોકોત્તર વક્ષ્યમાણ દષ્ટાન્તમાં પણ તે જ ધર્મ રહેલો છે. આમ આ ધર્મને લઈને બેય સમાનજાતીય બની ગયેલા છે. એટલે લૌકિકનું કથન કર્યું. તેમાં લોકોત્તર તદોષનું પણ સૂચન થઈ જ ગયેલું સમજી શકાય છે.

તેમાં ચરણકરણાનુયોગ વડે તદોષદષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે સમજવું કે “આ પ્રમાણે કંઈપણ, અધર્મયુક્ત વસ્તુ સાધુએ કરવી નહિ કે બોલવી નહિ કે જેમાં ગુણ થોડા છે અને દોષો ઘણાં છે. એમાં પણ જે સ્થાનપ્રાપ્ત વ્યક્તિ છે. ઊંચા સ્થાને બેઠેલો છે એણે તો વિશેષતઃ આ અધર્મયુક્ત કામ કરવા નહિ કે બોલવા નહિ. કેમકે એ ઊંચા સ્થાને બેઠેલો હોવાથી બીજાઓને પણ આલંબનભૂત બનતો હોય છે.

દ્રવ્યાનુયોગમાં તદોષદષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે કે તેવા પ્રકારના વાદમાં પ્રવચન-શાસનને માટે વિદ્યાનાં બળ વડે સાવધ પણ કરવું. જેમ મોરલી-નોળીયા વગેરે વડે તે પરિવ્રાજક વિલખો કરાયો. (રોહગુમે પરિવ્રાજકને વાદમાં હરાવ્યો એટલે એણે સર્પાદિ છોડ્યા હતાં સામે રોહગુમે મોરલી, નોળીયા વગેરે છોડી એની વિદ્યાને નિષ્ફળ બનાવી. આમ થવાથી એ બિચારો વિલખો પડી ગયો. આમાં સાવધક્રિયા થઈ છતાં એ શાસન માટે હોવાથી અપવાદમાર્ગે દોષરૂપ નથી.)

આની ઉદાહરણદોષતા તો અધર્મયુક્ત હોવાના કારણે જ છે એ વિચારી લેવું. અધર્મયુક્તદ્વાર પૂર્ણ થયું.

અધુના પ્રતિલોમદ્વારાવયવાર્થવ્યાચિખ્યાસયાઽઽહ-

પડિલોમે જહ અભઓ પજ્જોયં હરહ અવહિઓ સંતો । ગોવિંદવાયગોઽવિય જહ પરપક્ષં

નિયત્તેઙ્ગ ॥૮૨॥

હવે પ્રતિલોમદ્વારનાં અવયવાર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાથી કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ ૮૨ ગાથાર્થ : પ્રતિલોમમાં જે પ્રમાણે અપહરણ કરાયેલો અભય પ્રધોતનું અપહરણ કરે છે. તથા જે રીતે ગોવિંદવાચક પણ પરપક્ષને દૂર કરે છે.

વ્યાખ્યા-‘પ્રતિલોમે’ ઉદાહરણદોષે યથા ‘અભયઃ’ અભયકુમારઃ પ્રધોતં રાજાનં હતવાન્ અપહતઃ સન્નિતિ, એતદ્ જ્ઞાપકમ્, ઇહ ચ ત્રિકાલગોચરસૂત્રપ્રદર્શનાર્થો વર્તમાનનિર્દેશ इत्यक्षरार्थः । भावार्थः कथानकादवसेयः, तच्च यथाऽऽवश्यके शिक्षायां तथैव द्रष्टव्यमिति । एवं तावद्भौतिकं प्रतिलोमं, लोकोत्तरं तु द्रव्यानुयोगमधिकृत्य सूचयन्नाह-‘गोविंदे’त्यादि गाथादलम्, अनेन चरणकरणानुयोगमप्यधिकृत्य सूचितमवगन्तव्यम्, आद्यन्तग्रहणे तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेनैव ग्रहणात्, तत्र चरणकरणे ‘णो किंचि य पडिलोमं कायव्वं भवभण्णमण्णेसिं । अविणीयसिक्खगाण उ जयणाइ जहोचिअं कुज्जा ॥१॥’ द्रव्यानुयोगे तु गोपेन्द्रवाचकोऽपि च यथा परपक्षं निवर्त्तयतीत्यर्थः । सो य किर तच्चण्णिओ आसि, विणा(ण्णा)सण्णिमित्तं पव्वइओ, पच्छा भावो जाओ, महावादी जात इत्यर्थः । सूचकमिदम्, अत्र च-दव्वद्वियस्स पज्जवणयद्वियमेयं तु होइ पडिलोमं । सुहदुक्खाइअभावं इयरेणियस्स चोइज्जा ॥१॥ अण्णे उ दुट्ठवादिम्मि, किंचि बूया उ किल पडिकूलं । दोरासिपइण्णाए तिण्णि जहा पुच्छ पडिसेहो ॥२॥ उदाहरणदोषता त्वस्य प्रथमपक्षे साध्यार्थासिद्धेः, द्वितीयपक्षे तु शास्त्रविरुद्धभाषणादेव भावनीयेति गाथार्थः ॥ गतं प्रतिलोमद्वारम्,

ટીકાર્થ : પ્રતિલોમ નામનું જે ઉદાહરણદોષદ્વાર છે, તેમાં આ દૃષ્ટાન્ત છે કે અપહરણ કરાયેલા અભયે પ્રધોતરાજાનું અપહરણ કર્યું.

અહીં સમજી લેવું કે નિર્યુક્તિકારનાં વખતમાં તો આ દૃષ્ટાન્ત બની ચૂક્યું હોવાથી ખરેખર હરિ શબ્દ ન લખાય. કેમકે આ વર્તમાનકાળનું રૂપ છે. જ્યારે નિર્યુક્તિકાર વખતે આ ક્રિયા ભૂતકાળ બની ચૂકી હતી. છતાં વર્તમાનકાળનો નિર્દેશ કરેલો છે, તે એવું દેખાડવા માટે કે સૂત્ર ત્રિકાળવિષયક હોય છે. અર્થાત્ ત્રણેય કાળ સૂત્રને માટે જાણે સાક્ષાત્ સામે જ રહેલા છે. એટલે જેમ વર્તમાનપ્રસંગ માટે વર્તમાનપ્રયોગ કરાય એમ ભૂત-ભાવી પ્રસંગો પણ સૂત્ર માટે વર્તમાનસંદેશ હોવાથી વર્તમાનકાળપ્રયોગ કરી શકાય.

આ કથાનકનો ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવો. અને તે કથાનક તો જે રીતે

આવશ્યકવૃત્તિમાં શિક્ષાનિરૂપણમાં કહ્યું છે, તે જ પ્રમાણે જાણવું.

આમ આ તો લૌકિક પ્રતિલોભ દષ્ટાન્ત બતાવ્યું. હવે દ્રવ્યાનુયોગને આશ્રયીને લોકોત્તર દષ્ટાન્તનું સૂચન કરતાં **ગોવિંદ...** એ ગાથાદલને કહ્યું છે. આના વડે ચરણકરણાનુયોગને આશ્રયીને પણ દષ્ટાન્ત સૂચિત થયેલું જાણી લેવું. આના વડે ચરણકરણાનુયોગને આશ્રયીને પણ દષ્ટાન્ત સૂચિત થયેલું જાણી લેવું. કેમકે આદિ-પ્રથમ એવા લૌકિકદષ્ટાન્તનું અને અન્તિમ એવા દ્રવ્યાનુયોગ લોકોત્તરદષ્ટાન્તનું ગ્રહણ કરીએ એટલે તે બેની વચ્ચેમાં રહેલા ચરણકરણાનુયોગનું પણ તે બેનાં ગ્રહણથી જ ગ્રહણ થઈ જાય. (અત્યાર સુધી બધે (૧) લૌકિક (૨) ચરણ... (૩) દ્રવ્યાનુયોગ એ ક્રમથી જ દષ્ટાન્તો દેખાડેલા છે, એટલે ચરણદષ્ટાન્ત મધ્યમાં જ રહેલું છે...)

તેમાં ચરણકરણમાં આ પ્રમાણે પ્રતિલોભ દષ્ટાન્ત છે કે સંસાર વધી જવાના ભયને લીધે જ અન્યજીવો પ્રત્યે કંઈપણ પ્રતિકૂલ કાર્ય કરવું નહિ. હા ! જે અવિનયી શિક્ષકો = નૂતન દીક્ષિતાદિઓ હોય તેમને વિનય શીખવાડવા માટે યતનાપૂર્વક યથોચિત પ્રતિકૂલકાર્ય પણ કરવું.”

દ્રવ્યાનુયોગમાં તો જે રીતે ગોપેન્દ્રવાચક પરપક્ષને નિવર્તવિ છે. અર્થાત્ પરપક્ષનો ત્યાગ કરી સ્વપક્ષનો સ્વીકાર કરે છે... તે દષ્ટાન્ત સમજવું.

તે ખરેખર બૌદ્ધ હતો, પરંતુ શાસનનો વિનાશ કરવા માટે (કે પછી વિશિષ્ટજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે) એણે દીક્ષા લીધી, પાછળથી એને સાચો ભાવ પ્રગટયો. એ મહાવાદી થયો. (અહીં એ પોતાના બૌદ્ધમતને પ્રતિકૂલ બન્યો એટલે પ્રતિલોભ દષ્ટાન્ત ગણાય.)

આ દષ્ટાન્ત સૂચક છે.

આમાં આ પણ સમજવું કે દ્રવ્યાસ્તિકનયને માટે આ પર્યાયાસ્તિકનય એ પ્રતિકૂલ છે. એમાં ઈતર નય વડે = બેમાંથી કોઈપણ નય વડે ઈતરનયને = બેમાંથી કોઈપણ નયને સુખ-દુઃખાદિનો અભાવ થયાની આપત્તિ આપવી. (દ્રવ્યાસ્તિકનય માત્ર દ્રવ્યને માને, તેને નિત્ય માને... એને સમજાવવા માટે કહેવાય કે “આવી રીતે એકાન્તનિત્ય દ્રવ્ય માનશો તો સુખ, દુઃખ વગેરે પદાર્થો સંગત નહિ થાય.” તથા પર્યાયાસ્તિકનય માત્ર પર્યાયને માને, તેને અનિત્ય માને એને સમજાવવા માટે કહેવાય કે “આવી રીતે એકાન્ત અનિત્ય પર્યાય જ માનશો તો સુખ, દુઃખાદિ પદાર્થો સંગત નહિ થાય.”

જ્યારે દ્રવ્યાસ્તિકનયનું ખંડન કરવું હોય ત્યારે પર્યાયાસ્તિકનયનો જ આશરો લેવો પડે અને જ્યારે પર્યાયાસ્તિકનયનું ખંડન કરવું હોય ત્યારે દ્રવ્યાસ્તિકનયનો આશરો લેવો

પડે. આમ એકબીજા વડે એકબીજાનું ખંડન થાય.)

આ વિષયમાં કેટલાંક આચાર્યો આ પ્રમાણે પણ પ્રતિલોભદષ્ટાન્ત દર્શાવે છે કે જો વાદી દુષ્ટ હોય તો એને હરાવવા માટે કંઈક પ્રતિકૂલ = જૈનશાસ્ત્રવિરુદ્ધ પણ બોલવું પડે. જેમ પરિવ્રાજકે વાદમાં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે “બે રાશિ = પદાર્થો છે, જીવ અને અજીવ.” ત્યારે રોહગુપ્તે “ત્રણરાશિ છે, જીવ, અજીવ અને નોજીવ.” એમ પ્રતિજ્ઞા કરવી પડી. એમાં પછી નોજીવ અંગે જેટલા જેટલા પ્રશ્નો થયા, એ બધાનો પ્રતિષેધ કરીને નોજીવની કુતર્કો વડે પણ સિદ્ધિ કરીને શાસન-અપભ્રાજના અટકાવી. (પરિવ્રાજકે વિચાર્યું કે “વાદમાં જૈનસાધુ ખૂબ જ ચતુર હોય છે. એટલે મારા પદાર્થોને તો તોડી જ નાંખશે પણ જો હું જૈનમાન્ય પદાર્થ જ મારી પ્રતિજ્ઞારૂપે જાહેર કરું તો તો એ જૈનસાધુ મારી એ વાતને તોડી નહિ શકે...” એટલે એણે જૈનમાન્ય બે રાશિની પ્રરૂપણા કરી. હવે જો રોહગુપ્ત એને ન હરાવે તો શાસન અપભ્રાજના થાય એટલે એને હરાવવા માટે રોહગુપ્તે નોજીવની પ્રરૂપણા કરી...)

આ બંને દષ્ટાન્તોની ઉદાહરણ દોષતા છે. તેમાં પ્રથમપક્ષમાં સાધ્યાર્થની સિદ્ધિ ન થતી હોવાથી ઉદાહરણદોષતા છે. અને બીજા પક્ષમાં તો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ભાષણ હોવાથી જ ઉદાહરણદોષતા વિચારી લેવી.

(એકબીજાનય વડે એકબીજાનયનું ખંડન એ પ્રથમપક્ષ છે. એમાં બંનેયનાં ખંડન થાય છે, પરંતુ એટલા માત્રથી સુખદુઃખાદિ રૂપ સાધ્યાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. ઉલટું એમ થાય કે ‘જો બેમાંથી એકેયમાં સુખદુઃખાદિ સંગત નથી થતાં, તો સુખદુઃખાદિ પદાર્થો જ અસત્ હશે’ એટલે આમાં સાધ્યાર્થની સિદ્ધિ ન થવા રૂપ મોટો દોષ છે.

અળ્પે ક... ગાથા એ બીજો પક્ષ છે. એમાં શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ભાષણ છે, એટલે ઉદાહરણદોષતા સ્પષ્ટ છે. અલબત્ત અપવાદમાર્ગે એ કરવાની રજા આપી છે. પરંતુ સ્વરૂપથી તો એ ઉદાહરણદોષ કહેવાય જ.)

પ્રતિલોભદ્વાર પૂર્ણ થયું.

इदानीमात्मोपन्यासद्वारं विवृण्वन्नाह —

अत्तउવન્નાસંમિ य तलागभेयंमि पिंगलो थवई ।

હવે આત્મોપન્યાસદ્વારનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે —

નિર્યુક્તિ ૮૩ પૂર્વાર્ધ : આત્મોપન્યાસમાં તળાવભેદમાં પિંગલ સ્થપતિ ઉદાહરણ છે.

વ્યાખ્યા-આત્મન એવોપન્યાસો-નિવેદનં ચર્મિસ્તદાત્મોપન્યાસં તત્ર ચ તડાગધેદે પિડ્ગલસ્થપતિઃ ઉદાહરણમિત્યક્ષરાર્થઃ ॥ ભાવાર્થઃ કથાનકગમ્યઃ, તચ્ચેદમ્-ઇહ એગસ્સ રણ્ણો તલાગં સવ્વરજ્જસસ સારભૂઅં, તં ચ તલાગં વરિસે વરિસે ભરિયં ભિજ્જઇ, તાહે રાયા ભણઇ-કો સો ઉવાઓ હોજ્જા ? જેણ તં ન ભિજ્જેજ્જા, તત્થ એગો કવિલઓ મણૂસો ભણઇ-જઇ નવરં મહારાય ! ઇત્થ પિંગલો કવિલિયાઓ સે દાઢિયાઓ સિરં સે કવિલિયં સો જીવંતો ચેવ જંમિ ઠાળે ભિજ્જઇ તંમિ ઠાળે ણિક્ખમઇ, તો ણવરં ણ ભિજ્જઇ, પચ્છા કુમારામચ્ચેણ ભણિયં-મહારાય ! એસો ચેવ એરિસો જારિસયં ભણઇ, એરિસો ણત્થિ અન્નો, પચ્છા સો તત્થેવ મારેત્તા નિક્ખત્તો । એવં એરિસં ન ભાણિયવ્વં જં અપ્પવહાએ ભવઇ । ઇદં લૌકિકમ્, અનેન ચ લોકોત્તરમપિ સૂચિતમ્, એકગ્રહણે તજ્જાતીયગ્રહણાત્, તત્ર ચરણકરણાનુયોગે નૈવં બ્રૂયાત્ યદુત-‘લોઢ્યધમ્માઓવિહુ જે પબ્ભટ્ટા ણરાહમા તે ડ । કહ દવ્વસોયરહિયા ધમ્મસ્સારાહયા હોંતિ ? ॥૧॥ ઇત્યાદિ । દ્રવ્યાનુયોગે પુનરેકેન્દ્રિયા જીવાઃ, વ્યક્તોચ્છ્વાસનિશ્વાસાદિજીવલિઙ્ગસદ્ધાવાત્, ઘટવત્, ઇહ યે જીવા ન ભવન્તિ ન તેષુ વ્યક્તોચ્છ્વાસનિશ્વાસાદિજીવલિઙ્ગસદ્ધાવો, યથા ઘટે, ન ચ તથૈતેષ્વસદ્ધાવ ઇતિ, તસ્માજ્જીવા એવૈત ઇતિ, અત્રાત્મનોઽપિ તદ્રૂપાઽપત્ત્યાત્મોપન્યાસત્વં ભાવનીયમિતિ । ઉદાહરણદોષતા ચાસ્યાત્મોપધાતજનકત્વેન પ્રકટાર્થૈવેતિ ન ભાવ્યતે । ગતમાત્મો-પન્યાસદ્વારમ્,

ટીકાર્થ : જે દષ્ટાન્તમાં આત્માનું જ = પોતાનું જ નિવેદન થાય તે આત્મોપન્યાસ ઉદાહરણ કહેવાય. તેમાં તળાવનાં ભેદ વિશે પિંગલ સ્થપતિ ઉદાહરણ છે. આ પ્રમાણે અક્ષરાર્થ થયો. (પીળા-પીળા વર્ણવાળો હોય તે પિંગલ કહેવાય અને બાંધકામ, સમારકામાદિ કાર્ય કરનારો હોય તે સ્થપતિ કહેવાય.)

ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવા યોગ્ય છે.

તે આ છે. અહીં એક રાજાનું તળાવ આખા રાજ્યનાં સારભૂત હતું. પણ દરેકેદરેક વર્ષે એ તળાવ પાણી વડે ભરવામાં આવતું અને તૂટી જતું. (તળાવ તૂટે એટલે બધું પાણી નીકળી જાય..) ત્યારે રાજા કહે છે કે “એવો કયો ઉપાય હોઈ શકે ? કે જેનાથી આ તળાવ તૂટી ન જાય.” ત્યાં એક કપિલક મનુષ્ય હતો (પીળાવર્ણવાળો મનુષ્ય હતો.) તે કહે છે કે “મહારાજ ! જે માણસ પીળા વર્ણવાળો હોય, જેના મૂછ-દાઢી પીળા હોય, જેનું મસ્તક પીળું હોય, તે જો જે સ્થાને તળાવ તૂટે છે, તે સ્થાને જીવતો જ નાંખી દેવામાં આવે, દાટી દેવામાં આવે તો પછી એ તળાવ તૂટે નહિ.”

પછી કુમારમંત્રીએ કહ્યું કે “મહારાજ ! એવા પ્રકારનો માણસ તો આ જ છે કે જેવા પ્રકારનો માણસ આ વર્ણવે છે. આના જેવો પુરુષ બીજો નથી.” પછી તે માણસને ત્યાં જ મારી નાંખીને દાટવામાં આવ્યો. આમ આવા પ્રકારનું ન બોલવું કે જે આપણાં જ વધ માટે થાય.

આ લૌકિક છે.

આના વડે લોકોત્તર પણ સૂચિત થઈ ગયેલું જાણવું. કેમકે એકના ગ્રહણમાં તજજાતીયનું ગ્રહણ થઈ જાય. તેમાં ચરણકરણાનુયોગમાં આ પ્રમાણે ન બોલવું કે “જેઓ લૌકિકધર્મથી પણ ભ્રષ્ટ થયેલા છે, તે નરાધમો છે. દ્રવ્યશૌચ = સ્નાન વિનાનાં જીવો શી રીતે ધર્મના આરાધક બને.” (આમાં જૈન સાધુઓ પણ સ્નાનરહિત હોવાથી ધર્મના અનારાધક, નરાધમ માનવા પડે... માટે આ આત્મોપન્યાસ છે.)

દ્રવ્યાનુયોગનાં વિષયમાં કોઈ આ પ્રમાણે કહે કે

એકેન્દ્રિયો જીવ છે. વ્યક્ત=સ્પષ્ટ ઉચ્છવાસનિશ્વાસાદિરૂપ જીવલિંગોનો સદ્ભાવ હોવાથી. જેમકે ઘટ. (આ દૃષ્ટાન્ત વ્યતિરેક વ્યાપ્તિમાં લેવાનું છે.) અહીં જેઓ જીવ નથી, તેઓમાં વ્યક્ત ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસાદિરૂપ જીવલિંગોનો સદ્ભાવ હોતો નથી, જેમકે ઘટમાં. (ઘટમાં જીવત્વ નથી, તો વ્યક્તશ્વાસાદિ પણ નથી.) પણ એકેન્દ્રિયોમાં તે રીતે જીવલિંગોનો અસદ્ભાવ નથી, અર્થાત્ એકેન્દ્રિયમાં વ્યક્તોચ્છવાસાદિ છે. માટે એકેન્દ્રિયો જીવ જ છે.

(અનુમાનનો આકાર આ પ્રમાણે થશે કે

एकेन्द्रियाः जीवाः व्यक्तोच्छवासादिजीवलिङ्गवत्त्वात्

यत्र व्यक्तोच्छवासादिमत्त्वं तत्र जीवत्वं यथा मनुष्ये

यत्र जीवत्वाभावः तत्र व्यक्तोच्छवासाद्यभावः यथा घटे

व्यक्तोच्छवासादिमन्तश्च एकेन्द्रियाः

तस्मादेकेन्द्रियाः जीवाः)

આ દૃષ્ટાન્ત આત્મોપન્યાસ એટલા માટે બને કે આમાં તો પોતાને પણ એકેન્દ્રિય રૂપ માનવાની આપત્તિ આવે.

(એકેન્દ્રિયો વ્યક્તોચ્છવાસાદિવાળા અને જીવરૂપ છે, એમ આપણે પણ એકેન્દ્રિય રૂપ માનવાની આપત્તિ આવે.

(એકેન્દ્રિયો વ્યક્તોચ્છવાસાદિવાળા અને જીવરૂપ છે, એમ-આપણે પણ

વ્યક્તોચ્છવાસાદિવાળા અને જીવરૂપ છીએ, એટલે આપણે એકેન્દ્રિય જેવા જ બની ગયા ને ? તો પછી આપણે પણ એકેન્દ્રિય જ કહેવાઈએ ને ?.... અથવા તો આનો અર્થ એ પણ સંભવે છે કે એકેન્દ્રિયોમાં વ્યક્તોચ્છવાસાદિ ખરેખર તો દેખાતાં નથી છતાં તમે એને જીવ માનો છો, તો આનો અર્થ એ કે જીવ હોય અને વ્યક્તોચ્છવાસાદિ ન હોય તે શક્ય છે. તો આપણે પણ જીવ હોવા છતાં વ્યક્તોચ્છવાસાદિરહિત સિદ્ધ થઈ જઈએ. ઘટ પણ જીવરૂપ અને વ્યક્તોચ્છવાસાદિરહિત સિદ્ધ થઈ શકે.

આત્મનોડપિ = ઘટસ્યાપિ, તદરુપાપત્ત્યા = જીવારુપાપત્ત્યા એમ અર્થ લઈએ તો ભાવાર્થ એ થાય કે એકેન્દ્રિયોમાં વ્યક્તોચ્છવાસાદિ ન હોવા છતાં જો તમે એને જીવ માનો છો, તો એ રીતે ઘટમાં પણ વ્યક્તોચ્છવાસાદિ ન હોવા છતાં એને અજીવરૂપ માનવો પડશે. આમ જે ઘટને અજીવ માનીએ છીએ, એને જ જીવ માનવાની આપત્તિ આવે...)

આની ઉદાહરણદોષતા તો પ્રગટ અર્થવાળી જ છે કેમકે આ તો આત્માનો જ ઉપધાત ઉત્પન્ન કરનાર છે. એટલે અહીં ઉદાહરણદોષતાની વિચારણા કરાતી નથી.

આત્મોપન્યાસદ્વાર પૂર્ણ થયું.

અધુના દુરુપનીતદ્વારં વ્યાચિખ્યાસુરાહ -

અણિમિસગિણહણ ભિક્ષુગ દુરુવણીણ ઉદાહરણં ॥૮૩॥

હવે દુરુપનીતદ્વારનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ ૮૩ ઉત્તરાર્થ : ગાથાર્થ : દુરુપનીતમાં માછલાઓ પકડનાર ભિક્ષુ ઉદાહરણ છે.

વ્યાખ્યા-અત્રાનિમિષા-મત્સ્યાસ્તદ્ગ્રહણે ભિક્ષુરુદાહરણમ્, इदं च लौकिकम्, अनेन चोक्तन्यायाल्लોકોत्तरमप्याक्षिप्तं वेदितव्यमिति गाथादलाक्षरार्थः ॥ भावार्थः कथानकादवसेयः, तच्चेदम्-किल कोइ तच्चणिओ जालवावडकरो मच्छगवहाए चलिओ, धुत्तेण भण्णइ-आयरिय ! अघणा ते कंथा, सो भणइ जालमेतमित्यादि श्लोकादवसेयम्-'कन्थाऽऽचार्याघना ते ननु शफरवधे जालमशनासि मत्स्यान् ?, ते मे मद्योपदंशान् पिबसि ननु ? युतो वेश्यया यासि वेश्याम् ? । कृत्वाऽरीणां गलेऽंही क्व नु तव रिपवो ? येषु सन्धि छिन्धि, चौरस्त्वं ? द्यूतहेतोः कितव इति कथं ? येन दासीसुतोऽस्मि ॥' इदं लौकिकं, चरणकरणानुयोगे तु-इय सासणस्सऽवण्णो जायइ

जेणं न तारिसं ब्रूया । वादेवि उवहसिज्जइ निगमणओ जेण तं चेव ॥१॥ उदाहरणदोषता पुनरस्य स्पष्टैवेति । गतं दुरुपनीतद्वारं, मूलद्वाराणां चोद्धारणदोषद्वारमिति,

ટીકાર્થ : અહીં અનિમિષ એટલે માછલા. (પણ દેવ નહિ સમજવા.) તેનું ગ્રહણ કરવામાં ભિક્ષુ ઉદાહરણ છે. આ લૌકિક છે. આના વડે પૂર્વે દર્શાવેલ ન્યાયને અનુસારે (एकग्रहणे... એ ન્યાય) લોકોત્તર પણ આશ્ક્ષિત થયેલું - ખેંચાઈ આવેલું - સૂચવાઈ ગયેલું જાણવું.

આ ગાથાનાં અડધા દુકડાનો અક્ષરાર્થ બતાવ્યો.

ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવો.

તે કથાનક આ છે.

કોઈક બૌદ્ધભિક્ષુ હાથમાં જાળ લઈને માછલાઓનો વધ કરવા ચાલ્યો. ધૂતારાએ એને કહ્યું કે “આચાર્ય ! તમારી કન્યા (ગોદડી-ગાદલું..) અઘન-કાણાઓવાળી છે. (ધૂતારો જાણે જ છે કે આ તો જાળ છે અને એ કાણાવાળી જ હોય. પણ એક ભિક્ષુ જાળ લઈને જાય છે, એટલે કટાક્ષમાં ધૂતારો આ વાત બોલ્યો.)

તે ભિક્ષુ કહે કે “આ જાળ છે” આ આખું કથાનક શ્લોકથી જાણવું.

તે આ પ્રમાણે -

ધૂતારો : આચાર્ય ! તમારી કન્યા અઘન-કાણાવાળી છે.

ભિક્ષુ : અરે ! આ કન્યા નથી. આ તો માછલાઓનો વધ કરવા માટેની જાળ છે.

ધૂતારો : તું માછલાઓ ખાય છે ?

ભિક્ષુ : (આમ તો નથી ખાતો પણ) દારૂની સાથે નાસ્તા તરીકે ખાઉં છું. (ઉપદંશ-નાસ્તો)

ધૂતારો : અરે ! તમે દારૂ પીઓ છો ?

ભિક્ષુ : (આમ તો નથી પીતો પણ) વેશ્યા સાથે હોઉં, ત્યારે દારૂ પીઉં છું.

ધૂતારો : તમે વેશ્યાગમન કરો છો ?

ભિક્ષુ : (આમ તો નથી કરતો પણ) શત્રુઓનાં ગળા પર પગ મૂકીને વેશ્યાગમન કરું. અર્થાત્ જ્યારે શત્રુવધ કરું, ત્યારે આનંદમાં વેશ્યાગમન કરું છું.

ધૂતારો : તમારે વળી શત્રુઓ ક્યાં ?

ભિક્ષુ : (આમ તો શત્રુ ન હોય, પણ) જેઓનાં ઘરોમાં સંધિને છેદું એટલે કે ખાતર

પાડું, ચોરી કરું, તેઓ મારા શત્રુ બને.

ધૂતારો : તું ચોર છે ?

ભિક્ષુ : (આમ તો ચોર નથી, પણ) જુગાર રમવા માટે ચોરી કરવી પડે.

ધૂતારો : તમે જુગારી છો ? એ કેવી રીતે ? શા માટે ?

ભિક્ષુ : હું દાસીપુત્ર છું. (માટે જુગાર રમું જ ને ?)

ધૂતારો : તમે દાસીપુત્ર છો ?

ભિક્ષુ : મૂર્ખ ! તો શું કુલવાન માણસો બૌદ્ધભિક્ષુ બનતાં હશે ? બૌદ્ધભિક્ષુ તો દાસીપુત્ર જ હોય.)

આ લૌકિક દષ્ટાન્ત કહ્યું.

ચરણકરણાનુયોગમાં દુરુપનીત આ પ્રમાણે કે

આ પ્રમાણે જે વચન વડે શાસનનો અવર્ણવાદ થાય, તેવા પ્રકારનું વચન ન બોલવું. વાદમાં પણ જે નિગમન વડે = ઉપસંહાર વડે ઉપહાસપાત્ર થવાય = મશ્કરીપાત્ર બનાય, તે વચન ન બોલવું.

આની ઉદાહરણદોષતા સ્પષ્ટ જ છે. (વાદની વાત કરી, એ દ્રવ્યાનુયોગમાં સમજવી.)

દુરુપનીતદ્વાર પૂર્ણ થયું અને ચાર મૂલદ્વારોમાં ત્રીજું તદ્દોષ મૂલદ્વાર પૂર્ણ થયું.

સામ્પ્રતમુપન્યાસદ્વારં વ્યાખ્યાયતે, તત્રાહ -

ચત્તારિ ઉવન્નાસે તવ્વત્થુગ અન્નવત્થુગે ચેવ । પડિણિભે હેઝમ્મિ ય હોંતિ ઇણમો ઉદાહરણા ॥૮૪॥

હવે ઉપન્યાસદ્વાર નામના ચોથા મૂલદ્વારનું વ્યાખ્યાન કરાય છે.

તેમાં કહે છે કે

નિર્યુક્તિ ૮૪ ગાથાર્થ : ઉપન્યાસદ્વારમાં ચાર ભેદો છે. તદ્વસ્તુ, અન્યવસ્તુક, પ્રતિનિભ અને હેતુ. એ ચારેયમાં આ દષ્ટાન્તો છે.

વ્યાખ્યા-ચત્તાર: 'ઉપન્યાસે' વિચાર્યે અધિકૃતે વા, ભેદા ભવન્તિ ઇતિ શેષઃ, તે ચામી-સૂચનાત્ સૂત્રમિતિકૃત્વા તથાધિકારાનુવૃત્તેશ્ચ તદ્વસ્તૂપન્યાસસ્તથા તદન્યવસ્તૂપન્યાસઃ તથા પ્રતિનિભોપન્યાસઃ તથા હેતૂપન્યાસશ્ચ । તત્રૈતેષુ ભેદેષુ ભવન્તિ

‘અમુનિ’ વક્ષ્યમાણાન્યુદાહરણાનીતિ ગાથાર્થઃ ॥ ભાવાર્થસ્તુ પ્રતિભેદં સ્વયમેવ વક્ષ્યતિ નિર્યુક્તિકારઃ ।

ટીકાર્થ : ઉપન્યાસદ્વાર વિચારાય છે એમાં અથવા તો અત્યારે ઉપન્યાસદ્વાર અધિકૃત છે. (કમશઃ તેનું જ વર્ણન કરવાનો અવસર આવેલો છે”) એટલે એમાં ચાર ભેદો છે.

भवन्ति શબ્દ ગાથામાં નથી, એ બહારથી સમજી લેવો.

તે ચાર ભેદો આ છે કે તદ્વસ્તુઉપન્યાસ, તદન્યવસ્તુઉપન્યાસ, પ્રતિનિભ-ઉપન્યાસ, હેતુ-ઉપન્યાસ.

प्रश्न : ગાથામાં તો તદ્વસ્તુક, અન્યવસ્તુ એમ જ લખેલું છે, ત્યાંદ્વસ્તુ-ઉપન્યાસ એમ ઉપન્યાસ શબ્દ લખેલો નથી. તો પછી તમે શી રીતે તદ્વસ્તુઉપન્યાસ એમ ઉપન્યાસ શબ્દ જોડો છો ?

उत्तर : જુઓ ભાઈ ! સૂત્ર કંઈ બધું જ ન લખે, સૂત્રનું કામ માત્ર સૂચન કરવાનું હોય છે. માટે જ તો એ સૂત્ર કહેવાય છે. એટલે સૂત્રમાં તદ્વસ્તુક શબ્દ લખેલો છે એ સૂચનરૂપ છે. એના ઉપરથી આખું દ્વાર તો તદ્વસ્તુ-ઉપન્યાસ જ સમજવાનું છે.

વળી બીજી વાત એ કે અત્યારે ઉપન્યાસદ્વારનો જ અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. એટલે અહીં ઉપન્યાસ શબ્દ ન લખેલો હોય તો પણ ઉપન્યાસનો જ અધિકાર ચાલી રહ્યો હોવાથી તદ્વસ્તુક શબ્દથી તદ્વસ્તુક-ઉપન્યાસ... એમ સમજી જ શકાય છે.

તેમાં આ ભેદોમાં આગળ કહેવાશે એ ઉદાહરણો છે.

આ ગાથાર્થ થયો.

ભાવાર્થ તો નિર્યુક્તિકાર દરેકે દરેક ભેદમાં જાતે જ કહેવાના છે.

तत्राद्यभेदव्याचिख्यासयाऽऽह -

तव्वत्थुयंमि पुरिसो सव्वं भमिऊण साहइ अपुव्वं ।

તેમાં પ્રથમભેદનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઈચ્છાથી કહે છે કે

નિર્યુક્તિ ૮૪ : પૂર્વાર્ધ ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

अस्या व्याख्या-‘तद्वस्तुके’ तद्वस्तूपन्यास इत्यर्थः, पुरि शयनात्पुरुषः ‘सर्व भ्रान्त्वा’ सर्वमाहिण्डय किम् ?-कथयति अपूर्वम्, वर्त्तमाननिर्देशः पूर्ववदिति गथादलार्थः ॥ भावार्थः कथानकादवसेयः, तच्चेदम्-एगमि देवकुले कण्डिया

મિલિયા ભળંતિ-કેળ ભે ભમન્તેહિં કિંચિ અચ્છેરિયં દિદ્ધં ?, તત્થ ઇગો કપ્પડિગો ભળઇ-મણ દિદ્ધંતિ, જઇ પુણ એત્થ સમણોવાસઓ નત્થિ તો સાહેમિ, તઓ સેસેહિં ભણિયં-ણત્થિત્થ સમણોવાસઓ, પચ્છ સો ભળઇ-મણ હિંડંતેણં પુલ્લવેતાલીએ સમુદ્ધસ્સ તડે રુક્કો મહઇમહંતો દિદ્ધો, તસ્સેગા સાહા સમુદ્ધે પડ્ડિયા, ઇગા ય થલે, તત્થ જાણિ પત્તાણિ જલે પડંતિ તાણિ જલચરાણિ સત્તાણિ હવંતિ, જાણિ થલે તાણિ થલચરાણિ હવંતિ, તે કપ્પડિયા ભળંતિ-અહો અચ્છેરયં દેવેણ ભદ્ધારણેણ ણિમ્મિયંતિ, તત્થેગો સાવગો કપ્પડિઓ, સો ભળઇ-જાણિ અદ્ધમજ્ઞે પડંતિ તાણિ કિં હવંતિ ?, તાહે સો રુક્કો ભળઇ-મયા પુલ્લં ચેવ ભણિયં-જઇ સાવઓ નત્થિ તો કહેમિ । એતેણં તં ચેવ પડણવત્થુમહિક્કિચ્ચોદાહરિયં । એવં તાવલ્લોકિકમ્, ઇદં ચોક્તન્યાયાલ્લોકોત્તરસ્યાપિ સૂચકં, તત્ર ચરણકરણાનુયોગે યઃ કશ્ચિદ્વિનેયઃ કચ્છનાસદ્ગ્રાહં ગૃહીત્વા ન સમ્યગ્વર્તતે સ ખલુ તદ્વસ્તૂપન્યાસેનૈવ પ્રજ્ઞાપનીયઃ, યથા કશ્ચિદાહ-“ન માંસભક્ષણે દોષો, ન મદ્યે ન ચ મૈથુને । પ્રવૃત્તિરેષા ભૂતાનાં, નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥૧॥” ઇદં ચ કિલૈવમેવ યુજ્યતે, પ્રવૃત્તિમન્તરેણ નિવૃત્તેઃ ફલાભાવાત્, નિર્વિષયત્વેનાસમ્ભવાચ્ચ, તસ્માત્ફલનિબન્ધનનિવૃત્તિનિમિત્તત્વેન પ્રવૃત્તિરપ્યદુષ્ટૈવેતિ, અત્રોચ્યતે, ઇહ નિવૃત્તેર્મહા-ફલત્વં કિં દુષ્ટપ્રવૃત્તિપરિહારાત્મકત્વેનાહોસ્વિદદુષ્ટપ્રવૃત્તિપરિહારાત્મકત્વેનેતિ ?, યદ્યાદ્યઃ પક્ષઃ કથં પ્રવૃત્તેરદુષ્ટત્વમ્, અથાપરસ્તતો નિવૃત્તેરપ્યદુષ્ટત્વાત્ તન્નિવૃત્તેરપિ પ્રવૃત્તિરૂપાયા મહાફલત્વપ્રસન્નઃ, તથા ચ સતિ પૂર્વાપરવિરોધ ઇતિ ભાવના । દ્રવ્યાનુયોગે તુ ય એવમાહ-એકાન્તનિત્યો જીવઃ અમૂર્ત્ત્વાદાકાશવદિતિ, સ ખલુ તદેવામૂર્ત્ત્વમાશ્રિત્ય તસ્યોત્ક્ષેપણાદાવનિત્યે કર્મણ્યપિ તાવદ્વક્તવ્યઃ, કર્મામૂર્ત્ત્મનિત્યં ચેત્યયં વૃદ્ધદર્શનેનોદાહરણદોષ એવ, યથાઽન્યેષાં સાધર્મ્યસમા જાતિરિતિ । ગતં તદ્વસ્તૂપન્યાસદ્વારમ્,

ટીકાર્થ : આ ગાથાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે.

તદ્વસ્તુકે એમ લખેલું છે, એનો અર્થ સમજવાનો કે “તદ્વસ્તૂપન્યાસે” શરીરમાં રહેલ પુર નામની નાડીમાં મનનો પ્રવેશ થઈ જવાથી જીવ ઉંઘી જાય છે. એટલે એ હકીકતને આધારે જીવને પુરુષ કહેવાય છે. અથવા પુઃ = શરીર, પુરિ શયનાત્. શરીરમાં રહેતો હોવાથી પુરુષ. (આ નૈયાયિકાદિની પ્રસિદ્ધ માન્યતા છે.)

આ પુરુષ બધે જ ભમીને અપૂર્વને કહે છે.

અહીં કથયતિ એ વર્તમાનકાળનો નિર્દેશ કરેલો છે. એ પૂર્વની જેમ સમજી લેવો. (સૂત્ર ત્રિકાલવિષયક હોવાથી એમાં ભૂતકાળને માટે પણ વર્તમાનનો પ્રયોગ થઈ શકે...)

૮૪મી ગાથાના એક દુકડાનો અર્થ થયો.

એનો ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવો.

તે કથાનક આ છે.

એક દેવકુલમાં કાર્પટિકો (ભગવા વસ્ત્રો પહેરીને યાત્રા માટે બધે ફરનારાઓ) ભેગા થયેલા છે, તેઓ વાતો કરે છે કે “બોલો, બધે ભમતાં આપણામાંથી કોઈકે કંઈક આશ્ચર્ય જોયું છે.” ત્યાં એક કાર્પટિક કહે છે કે મેં જોયું છે. જો અહીં કોઈ શ્રમણોપાસક ન હોય તો એ આશ્ચર્ય કહું. તેથી બીજાઓએ કહ્યું કે “અહીં શ્રમણોપાસક (જૈનશ્રાવક) નથી.” પછી તે કહે છે કે “ફરતા મેં પૂર્વવૈતાલિકામાં (તે સ્થાનમાં) સમુદ્રનાં કિનારે એક મોટું વૃક્ષ જોયું, તેની એક ડાળી સમુદ્રની ઉપર રહેલી છે અને એક ડાળી સ્થલ = જમીનની ઉપર રહેલી છે. તેમાં જે પાંદડાઓ ડાળી ઉપરથી પાણીમાં પડે છે તે પાંદડાઓ તે જલચરજીવો બને છે, જે પાંદડાઓ જમીન પર પડે છે તે સ્થલચરજીવો બને છે.”

તે કાર્પટિકો બોલે છે કે અહો ! પૂજ્ય એવા આપે જબરું આશ્ચર્ય કર્યું. (જોયું)

ત્યાં એક શ્રાવક પણ કાર્પટિક હતો. તે કહે છે કે “જે પાંદડાઓ જલ અને જમીન બેયની અધવચ્ચે પડે છે, તે શું બને છે ?” ત્યારે ક્ષોભ પામેલો તે કાર્પટિક કહે છે કે “મેં પહેલાં જ કહેલું કે જો શ્રાવક ન હોય તો જ હું આશ્ચર્ય કહીશ.” (નહિ તો નહિ કહું. આવી બુદ્ધિ સ્યાદ્વાદને જાણનાર... શ્રાવક પાસે જ હોય અને એનો જવાબ આપવાની મારી શક્તિ નથી... એ એનો ભાવ હતો.)

(શબ્દકોષમાં કાર્પટિકનો અર્થ લખ્યો છે કે “ભગવો પહેરીને યાત્રા માટે ફરનાર.” પણ અહીં તો શ્રાવકને પણ કાર્પટિક કહ્યો છે. એને ભગવો વેષ સંભવતો નથી. છતાં કોઈક કારણસર શ્રાવક ભગવો પહેરીને યાત્રા માટે નીકળ્યો હોય એમ સમજવું. અથવા તો પછી કાર્પટિક એટલે ગામડે ગામડે ફરી માલ વેંચી ધંધો કરનારા નાના-નાના વેપારીઓ... એમ અર્થ સંગત લાગે છે...)

અહીં શ્રાવકે પતન પામનારી તે જ વસ્તુને લઈને સામે ઉદાહરણ આપ્યું એટલે આ તદ્દવસ્તુ ઉપન્યાસ કહેવાય. આશય એ છે કે કાર્પટિકે પાંદડાઓરૂપ વસ્તુનાં પતનને લઈને વાત શરૂ કરી અને શ્રાવકે એજ પર્ણપતનને લઈને સામે પ્રશ્ન કર્યો. એટલે કે કાર્પટિકે

જે વસ્તુનો ઉપન્યાસ કર્યો, શ્રાવકે પણ એજ વસ્તુનો ઉપન્યાસ કર્યો, આમ તદ્વસ્તુ-ઉપન્યાસદ્વાર ઘટે છે.

આ તો લૌકિક દષ્ટાન્ત છે. આ દષ્ટાન્ત પૂર્વે કહેલા ન્યાયને અનુસારે લોકોત્તર તદ્વસ્તુઉપન્યાસદ્વારનું પણ સૂચક છે. (एकग्रहणे तज्जातीयग्रहणं એ ન્યાય આગળ દર્શાવેલો છે. અહીં તદ્વસ્તુઉપન્યાસત્વ જાતિને લઈને લૌકિક અને લોકોત્તર બેય દષ્ટાન્તો સજાતીય જ છે. એટલે લૌકિકનાં ગ્રહણમાં તજ્જાતીય લોકોત્તર તદ્વસ્તુઉપન્યાસનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય.)

તે લોકોત્તરમાં ચરણકરણાનુયોગને વિશે તદ્વસ્તુઉપન્યાસ આ પ્રમાણે કે જે કોઈ શિષ્ય કોઈક કદાગ્રહને પકડી લઈને સારીરીતે વર્તતો ન હોય, તેને તે જ વસ્તુનાં ઉપન્યાસ વડે જ સમજાવવો.

પૂર્વપક્ષ : કોઈક શિષ્ય એમ કહે કે “માંસભક્ષણમાં, દારુમાં અને મૈથુનમાં દોષ નથી. આ તો જીવોની પ્રવૃત્તિ છે. હા ! એ બધાની નિવૃત્તિ મહાફલવાળી ખરી.” ખરેખર આ પદાર્થ આ પ્રમાણે જ સંગત થાય છે. કેમકે જીવો માંસભક્ષણાદિમાં પ્રવૃત્તિ જ ન કરતા હોય તો પ્રવૃત્તિ વિના નિવૃત્તિનાં ફલનો જ અભાવ થઈ જાય. વળી નિવૃત્તિ નિર્વિષયક બની જવાથી તેનો અસંભવ થાય. માટે માંસભક્ષણાદિ એ જીવોની પ્રવૃત્તિ છે. આ કારણસર ફલના કારણભૂત જે નિવૃત્તિ છે. તેના નિમિત્ત તરીકે પ્રવૃત્તિ પણ દોષરહિત-નિર્દોષ જ છે.

(ભાવાર્થ : માંસભક્ષણાદિ એ પાપ છે જ નહિ. એ તો જીવની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. એમાં કશું ખોટું નથી. હા ! એનો ત્યાગ કરીએ તો મોટું ફલ મળે એ વાત સાચી. પણ એ માંસભક્ષણાદિ કરવાથી પાપ લાગે એમ ન બોલવું.

જો જીવની પ્રવૃત્તિ આ માંસભક્ષણાદિમાં હોત જ નહિ તો માંસભક્ષણનિવૃત્તિનું ફલ પણ ન જ હોત. કેમકે પ્રવૃત્તિ જ ન હોવાથી પહેલેથી જ નિવૃત્તિ જેવી જ અવસ્થા છે, એટલે પહેલેથી જ બધા ફલ મળી ચૂક્યા છે, તો નિવૃત્તિનું મોટું ફલ વળી કયું મેળવવાનું ? જેમ બિલકુલ દહીં ન ખાનાર છતાં શર્દીવાળા રોગીને અજાણ વૈદ્ય કહે કે “તમે દહીં છોડી દો તો મોટો લાભ થશે.” તો રોગી કહેવાનો જ કે “હું દહીં ખાતો જ નથી. તો પછી એના ત્યાગ દ્વારા મોટો લાભ થવાની વાત સંભવિત જ નથી.” એમ અત્રે સમજવું.

વળી બીજી વાત એ કે માંસભક્ષણ ચાલુ હોય, તો તેનો ત્યાગ કરાય. આમ માંસભક્ષણત્યાગનો વિષય માંસભક્ષણ છે. પણ માંસભક્ષણપ્રવૃત્તિ હોય જ નહિ, તો તેનો

ત્યાગ કરવો શી રીતે શક્ય બને ? કેમકે ત્યાગનો વિષય જ ગેરહાજર છે. આમ જો જીવની માંસભક્ષણ પ્રવૃત્તિ જ ન માનો તો તેની નિવૃત્તિ જ નિર્વિષયક બનશે અને એટલે એ નિવૃત્તિનો અસંભવ થશે. એટલે પ્રવૃત્તિ એ નિવૃત્તિનું નિમિત્ત છે. હવે પ્રસ્તુતશ્લોકમાં તો કહ્યું છે કે 'નિવૃત્તિ મહાફલવાળી છે.' એટલે મહાફલનું કારણ નિવૃત્તિ છે. એ નક્કી થયું. અને એ નિવૃત્તિનું નિમિત્ત માંસભક્ષણપ્રવૃત્તિ છે. એટલે મોટા ફલનાં કારણભૂત નિવૃત્તિનું કારણ બનનાર માંસભક્ષણ પ્રવૃત્તિ નિર્દોષ જ ગણાય. જેમ સ્વસ્થતારૂપી ફલનાં કારણભૂત નિરોગીતા છે. તો એ નિરોગીતાનું કારણ દવાઓ નિર્દોષ જ ગણાય.)

ઉત્તરપક્ષ : અહીં નિવૃત્તિ મહાફલવાળી કહી છે તે કઈ અપેક્ષાએ ?

(૧) નિવૃત્તિ દુષ્ટપ્રવૃત્તિનાં ત્યાગરૂપ છે માટે મહાફલવાળી છે ? કે પછી

(૨) નિવૃત્તિ અદુષ્ટપ્રવૃત્તિનાં ત્યાગરૂપ છે માટે મહાફલવાળી છે ?

આમ બે પક્ષ છે.

તેમાં જો તમે પહેલો પક્ષ સ્વીકારો, તો એનો અર્થ થયો કે માંસભક્ષણપ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ એ દુષ્ટપ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિરૂપ છે. એટલે કે માંસભક્ષણપ્રવૃત્તિ દુષ્ટપ્રવૃત્તિ છે. તો હવે તમે જ કહો કે એ પ્રવૃત્તિ અદુષ્ટ શી રીતે ? તમે જ એને દુષ્ટ માની લીધી ને ?

હવે જો બીજો પક્ષ સ્વીકારો તો એનો અર્થ એ થયો કે માંસભક્ષણપ્રવૃત્તિ અદુષ્ટપ્રવૃત્તિ છે, અને છતાં એનો ત્યાગ મહાફલવાળો છે. તો હવે માંસભક્ષણપ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ એ પણ એક પ્રકારની અદુષ્ટપ્રવૃત્તિ જ છે ને ? એટલે માંસભક્ષણપ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ (રૂપ અદુષ્ટપ્રવૃત્તિ)ની નિવૃત્તિ પણ મહાફલવાળી ગણાશે. માંસભક્ષણપ્રવૃત્તિનિવૃત્તિની નિવૃત્તિ એ તો માંસભક્ષણરૂપ જ છે. એટલે માંસભક્ષણપ્રવૃત્તિ પણ મહાફલવાળી ગણાશે.

ટુંકમાં

માંસભક્ષણપ્રવૃત્તિ અદુષ્ટ છે. અને એની નિવૃત્તિ મહાફલવાળી છે, તો માંસભક્ષણપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ અદુષ્ટ છે, તો એની નિવૃત્તિ = માંસભક્ષણ મહાફલવાળું સિદ્ધ થાય.

હવે જો આમ માનીએ કે માંસભક્ષણ પણ મહાફલવાળું અને એનો ત્યાગ પણ મહાફલવાળો તો આ તો પૂર્વાપરવિરોધ જ આવે છે. નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા એ શબ્દ દ્વારા તમે પ્રવૃત્તિ કરતાં નિવૃત્તિને મોટા ફલવાળી બતાવો છો અને અત્યારની તમારી વાતો પરથી તો બંને સરખા = મહાફલવાળા સિદ્ધ થયા. આમ તમારી પહેલાંની વાત અને અત્યારની વાત વચ્ચે સ્પષ્ટ વિરોધ આવે છે.

આ અહીં ભાવાર્થ છે.

(અહીં શિષ્યે માંસભક્ષણાદિ વસ્તુનો ઉપન્યાસ કરીને એને નિર્દોષ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તો સામે ગુરુએ એ જ માંસભક્ષણાદિ વસ્તુનો ઉપન્યાસ કરીને એને દોષિત સિદ્ધ કર્યા. નવી કીઈ વસ્તુનો ઉપન્યાસ નથી કર્યો એટલે આ તદ્વસ્તુઉપન્યાસ કહેવાય.)

દ્રવ્યાનુયોગમાં તદ્વસ્તુઉપન્યાસ આ પ્રમાણે થશે કે જે વાદી એમ કહે કે **જીવ** (પક્ષ) **एकान्तनित्यः** (સાધ્ય) **अमूर्तत्वात्** (હેતુ) **आकाशवत्** (દષ્ટાન્ત).

તે વાદી તે જ **अमूर्तत्व** હેતુને આશ્રયીને તે વાદીને અનિત્ય તરીકે માન્ય એવા ઉત્ક્ષેપણાદિ કર્મને વિશે કહેવા યોગ્ય છે.

આશય એ છે કે નૈયાયિકો જીવને એકાન્તનિત્ય માને છે, જ્યારે દડાની ઉપર જવાની ક્રિયા વગેરે રૂપ કર્મને તેઓ અનિત્ય માને છે. હવે **अमूर्तत्व** એટલે રૂપાદિરહિતત્વ. નૈયાયિકો એમ કહે કે “જીવ અમૂર્ત છે, માટે એકાન્તનિત્ય છે, જેમકે આકાશ.” તો સામે કહેવું કે “ઉત્ક્ષેપણાદિ ક્રિયા પણ અમૂર્ત છે, માટે તે પણ એકાન્તનિત્ય માનવી પડશે.” પણ ક્રિયા તો તેઓ અનિત્ય જ માને છે, એટલે આ રીતે “જે જે અમૂર્ત હોય તે બધું એકાન્તનિત્ય હોય” એવી એમની વ્યાપ્તિ ખોટી પડે.

અહીં આ દ્રવ્યાનુયોગદષ્ટાન્તને તદ્વસ્તુઉપન્યાસ ગણેલું છે. પણ વૃદ્ધનાં મતે = ચૂર્ણિકારશ્રીનાં મતે તો આ ઉદાહરણ દોષ જ છે. જેમકે નૈયાયિકોનાં મતમાં સાધર્મ્યસમાન જાતિ એ ઉદાહરણદોષ છે. તેમ અત્રે પણ સમજવું.

(શ્રી જિનદાસગણિ મહત્તર એ વૃદ્ધ શબ્દથી લેવાના છે. દષ્ટાન્તના ચાર ભેદોમાં જે તદ્દોષ = ઉદાહરણદોષ નામનો ત્રીજો ભેદ છે, એ રૂપ આ પ્રસ્તુત દષ્ટાન્ત લેવું એમ અહીં ભાવાર્થ છે. વૃત્તિકારશ્રીએ આને તદ્વસ્તુઉપન્યાસ તરીકે લીધેલ છે. પૂર્વપક્ષે **अमूर्तत्व** હેતુનો ઉપન્યાસ કર્યો, સામે ઉત્તરપક્ષે એ જ હેતુનો ઉપન્યાસ કરી કર્મને નિત્ય માનવાની આપત્તિ આપી પૂર્વપક્ષનું ખંડન કર્યું.)

તદ્વસ્તુઉપન્યાસદ્વાર પૂર્ણ થયું.

अधुना तदन्यवस्तूपन्यासद्वारमभिधातुकाम आह —

तयअन्नवत्थुगंमिवि अन्नत्ते होइ एगत्तं ॥८४॥

હવે તદન્યવસ્તુઉપન્યાસદ્વારને કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે

નિર્યુક્તિ ૮૪ ઉત્તરાર્થ : ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા—તદન્યવસ્તુકેડપિ ઉદાહરણે, કિમ્ ?-અન્યત્વે ભવત્યેકત્વમિત્યક્ષરાર્થઃ ।

* ભાવાર્થસ્ત્વયમ્—કશ્ચિદાહ ઇહ યસ્ય વાદિનોડન્યો જીવઃ અન્યચ્ચ શરીરમિતિ, *
* તસ્યાન્યશબ્દસ્યાવિશિષ્ટત્વાત્તયોરપિ તદ્વાચ્યાવિશિષ્ટત્વેનૈકત્વપ્રસન્ન ઇતિ, તસ્ય *
* જીવશરીરાપેક્ષયા તદન્યવસ્તુપન્યાસેન પરિહારઃ કર્તવ્યઃ, કથમ્ ?, નન્વેવં સતિ *
સર્વભાવાનાં પરમાણુદ્વ્યણુકઘટપટાદીનામેકત્વપ્રસન્નઃ, અન્યઃ પરમાણુરન્યો દ્વિપ્રદેશિક
ન ઇત્યાદિના પ્રકારેણાન્યશબ્દસ્યાવિશિષ્ટત્વાત્, તેષાં ચ તદ્વાચ્યત્વેનાવિશિષ્ટત્વાદિતિ, ન
મો તસ્માદન્યો જીવોડન્યચ્છરીરમિત્યેતદેવ શોભનમિતિ । એતદ્વાચ્યાનુયોગે, અનેન મો
ડ ચેતરસ્યાપ્યાક્ષેપઃ, તત્ર ચરણકરણાનુયોગે ‘ન માંસભક્ષણ’ ઇત્યાદાવેવ કુગ્રાહે ડ
સ્તુ તદન્યવસ્તુપન્યાસેન પરિહારઃ, કથમ્ ?, ‘ન હિંસ્યાત્ સર્વાણિ ભૂતાની’ત્યેતદેવં વિરુદ્ધ્યતે સ્તુ
ઇતિ । લૌકિકં તુ તસ્મિન્નેવોદાહરણે તદન્યવસ્તુપન્યાસેન પરિહારઃ—જહા જાણિ પુણ
પાઙ્કિણ પાઙ્કિણ કોઙ્કિણ ખાઙ્કિણ વીણેઙ્કિણ વા તાણિ કિં હવંતિ ત્તિ ?। ગતં
ત તદન્યવસ્તુપન્યાસદ્વારમ્, ત

ટીકાર્થઃ : “તદન્યવસ્તુક ઉદાહરણમાં પણ આ દૃષ્ટાન્ત છે કે અન્યત્વમાં એકત્વ છે”
આ માત્ર અક્ષરાર્થ છે.

ભાવાર્થ તો આ છે કે કોઈક કહે છે કે - અહીં જે જૈનાદિ ધાદીઓ એમ માને છે
કે ‘અન્યો જીવઃ અન્યચ્ચ શરીરમ્’- ‘જીવ અન્ય છે અને શરીર અન્ય છે.’ તેઓને વાંધો
એ આવશે કે જીવ અને શરીર એ બંને જગ્યાએ અન્ય શબ્દ એક સરખો વપરાયેલો છે.
અર્થાત્ જીવ માટે પણ અન્ય શબ્દ અને શરીર માટે પણ અન્ય શબ્દ વપરાયેલો છે. એટલે
જીવ અને શરીર પણ અન્યશબ્દથી વાચ્ય તરીકે અવિશિષ્ટ- સમાન થઈ ગયા. તો એ
જીવ અને શરીર એક બની જવાની આપત્તિ જૈનોને આવશે.

(આશય એ છે કે ઘટશબ્દ ઘટ માટે વપરાય, પણ પટ માટે ન વપરાય. કેમકે ઘટ
અને પટ બે જુદી જુદી વસ્તુ છે. તેમ જો જીવ અને શરીર બે જુદા જુદા હોત તો અન્ય
શબ્દ જીવ માટે અથવા તો શરીર માટે બેમાંથી એક જ માટે વાપરી શકાય. પણ બંને
માટે વાપરી ન શકાય. પરંતુ અહીં તો અન્ય શબ્દ બંને માટે વપરાયેલો છે, એટલે
એનાથી માનવું જ પડે કે ઘટ-પટ જેમ એક શબ્દથી વાચ્ય ન હોવાથી જુદા છે, એમ
જીવ-શરીર જુદા નથી, કેમકે એ બે તો અન્ય નામના એકજ શબ્દથી વાચ્ય છે.

તસ્યાન્યશબ્દસ્યાવિશિષ્ટત્વાત્તયોરપિ... આ જે પંક્તિ છે, એમાં તસ્ય=વાદિનઃ

જૈનસ્ય એમ અર્થ લેવો. તયોરપિ માં જે અપિ છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે અન્ય શબ્દ જેમ જીવ અને શરીર બંને સ્થાને અવિશિષ્ટ છે, તેમ જીવ અને શરીર પણ અન્ય શબ્દથી વાચ્ય તરીકે અવિશિષ્ટ છે.)

આ પૂર્વપક્ષનું ખંડન જીવ અને શરીરની અપેક્ષાએ કોઈક ત્રીજી જ વસ્તુનો ઉપન્યાસ કરવા દ્વારા કરવું. એ ત્રીજી વસ્તુ-તદન્યવસ્તુ = જીવશરીરાન્યવસ્તુ કહેવાશે.

પ્રશ્ન : તે કેવી રીતે કરવું ?

ઉત્તર : હે પૂર્વપક્ષ ! જો આ રીતે અન્યશબ્દવાચ્યત્વ ધર્મ જીવ અને શરીરમાં હોવાને લીધે એ બેને એક માની લેવાની આપત્તિ આવતી હોય તો તો પરમાણુ-દ્રવ્યશુક-ઘટપટ વગેરે તમામ પદાર્થોને એક માની લેવાની આપત્તિ આવશે. કેમકે અન્યઃ પરમાણુઃ અન્યો દ્વિપ્રાદેશિકઃ = પરમાણુ જુદો પદાર્થ છે, દ્વિપ્રાદેશિક સ્કંધ જુદો પદાર્થ છે... વગેરે પ્રકાર વડે અન્યશબ્દ તો બધે જ અવિશિષ્ટ છે. અને એ પરમાણુવાદિ પદાર્થો પણ અન્યશબ્દવાચ્ય તરીકે અવિશિષ્ટ છે = સમાન છે. તો પછી બધા એકજ માનવાની આપત્તિ આવશે.

પણ જેમ બધા પદાર્થો અન્યશબ્દવાચ્ય હોવા છતાં એક નથી મનાતા, તેમ જીવ અને શરીર અન્યશબ્દવાચ્ય હોવા છતાં પણ એક ન મનાય. એટલે જ “અન્યો જીવોઽન્યચ્ચ શરીરમ્” આવું અમારું જે કથન છે, તે જ સારું છે. (જીવ અને શરીર આ બેનો ઉપન્યાસ પૂર્વપક્ષે કર્યો, ઉત્તરપક્ષે પરમાણુ-દ્રવ્યશુકાદિ વસ્તુનો ઉપન્યાસ કર્યો એટલે તે તદન્યવસ્તુ-ઉપન્યાસ થશે.)

આ દષ્ટાન્ત દ્રવ્યાનુયોગમાં છે.

આનાથી ઈતરનો = ચરણકરણાનુયોગનો પણ આક્ષેપ = ગ્રહણ થઈ જાય છે.

તેમાં ચરણકરણાનુયોગમાં તદન્યવસ્તુ-ઉપન્યાસ આ પ્રમાણે કે

તદ્વસ્તુઉપન્યાસમાં ન માંસભક્ષણે એ જે શિષ્યનો કદાગ્રહ બતાવેલો, એ જ કદાગ્રહને વિશે તદન્યવસ્તુના ઉપન્યાસથી પરિહાર કરવો.

પ્રશ્ન : કેવી રીતે ?

ઉત્તર : એમને કહેવું કે જો માંસભક્ષણાદિમાં દોષ ન હોય. એમ માનશો તો “ન હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ” એ શાસ્ત્રવચન સાથે વિરોધ આવશે. કેમકે અહીં તો તમામે તમામ જીવોને મારવાની ના કહી છે. માંસભક્ષણમાં તો હિંસા થવાની જ. એટલે બે પદાર્થ વિરોધવાળા બને. માટે માંસભક્ષણની વાત ખોટી છે. (અહીં પૂર્વપક્ષે માંસભક્ષણનો પાઠ આપ્યો, તો ઉત્તરપક્ષે એનાથી બીજો પાઠ આપ્યો એટલે તદન્યવસ્તુ-ઉપન્યાસ ગણાય.)

લૌકિક તદન્યવસ્તુઉપન્યાસ તો આ પ્રમાણે કે પૂર્વે જે તદ્વસ્તુમાં કાર્પટિકોની કથા કહેલી. એજ ઉદાહરણમાં તદન્યવસ્તુ-ઉપન્યાસથી કાર્પટિકનું ખંડન શ્રાવક કરે. દા.ત. શ્રાવક બોલે કે જે જે પાંદડાઓને પાડી પાડીને કોઈ ખાઈ જાય, અથવા તો જે પાંદડાઓને કોઈ વીણી લે તે પાંદડાઓ શું બને ? (અહીં કાર્પટિકે “પર્ણપતન”ની વાત કરેલી, પહેલાં તો શ્રાવકે પર્ણપતનને લઈને જ એને પ્રશ્ન કરેલો. જ્યારે અહીં પર્ણપતનને બદલે પર્ણભક્ષણ, પર્ણચયનને લઈને પ્રશ્ન કર્યો, એટલે આ તદન્યવસ્તુ = પર્ણપતનભિન્ન પર્ણભક્ષણાદિ વસ્તુનો ઉપન્યાસ કહેવાય.) તદન્યવસ્તુઉપન્યાસદ્વાર પૂર્ણ થયું.

સામ્પ્રતં પ્રતિનિભમભિધિત્સુરાહ —

તુજ્ઞ પિયા મહ પિઝ્ણો ધારેઙ અણૂણયં પઙ્ગિનિભંમિ ।

હવે પ્રતિનિભઉપન્યાસને કહેવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રન્થકાર કહે છે કે નિર્યુકિત-૮૫ પૂર્વાર્ધ : ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ગાથાદલમ્ । અસ્ય વ્યાખ્યા—તવ પિતા મમ પિતુર્ધારયત્યનૂનં શતસહસ્રમિત્યાદિ ગમ્યતે । ‘પ્રતિનિભ’ ઇતિ દ્વારોપલક્ષણમ્, અયમક્ષરાર્થઃ, ભાવાર્થઃ કથાનકાદવસેયઃ, તચ્ચેદમ્-એગમ્મિ નગરે એગો પરિવ્વાયગો સોવણ્ણાણં ખોરેણ તર્હિ હિંદ્ડઙ્, સો ભણ્ઙ્-જો મમ અસુયં સુણાવેઙ્ તસ્સ એયં દેમિ ખોરયં, તત્થ એગો સાવઓ, તેણ ભણિઅં ‘તુજ્ઞ પિયા મમ પિઝ્ણો ધારેઙ અણૂણયં સયસહસ્સં । જઙ્ સુયપુવ્વં દિજ્જત અહ ન સુયં ખોરયં દેહિ ॥૧॥’ ઇદં લૌકિકમ્, અનેન ચ લોકોત્તરમપિ સૂચિંતમવગન્તવ્યમ્, તત્ર ચરણકરણાનુયોગે યેષાં સર્વથા હિંસાયામધર્મઃ તેષાં વિધ્યનશનવિષયોદ્રેકચિત્ત-ભજ્ઞાદાત્મહિંસાયામપિ અધર્મ એવેતિ તદકરણમ્ । દ્રવ્યાનુયોગે પુનરદુષ્ટં મદ્વચનમિતિ મન્યમાનો યઃ કશ્ચિદાહ —‘અસ્તિ જીવ’ ઇતિ, અત્ર વદ કિઞ્ચિત્, સ વક્તવ્યો યદ્યસ્તિ જીવઃ એવં તર્હિ ઘટાદીનામપ્યસ્તિત્વાજ્જીવત્વપ્રસઙ્ગ ઇતિ । ગતં પ્રતિનિભમ્,

ટીકાર્થ : ૮૫મી ગાથાનો આ એક અંશ છે. એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે કે “પ્રતિનિભદ્વારમાં આ દૃષ્ટાન્ત છે કે “તારા પિતા મારા પિતાના સંપૂર્ણ=અન્યૂન લાખ રૂપિયા ધારે છે (દેવાદાર છે)” અહીં ગાથામાં શતસહસ્ર વગેરે કોઈ સંખ્યા લખી નથી, પણ એ સમજી લેવાની છે. ગાથામાં પઙ્ગિનિભંમિ એમ લખેલું છે, એ પ્રતિનિભદ્વારનું

ઉપલક્ષણ છે. અર્થાત્ એ શબ્દથી પ્રતિનિભદ્ધારનો બોધ કરવો.

આ અક્ષરાર્થ છે.

ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવો.

એ કથાનક આ છે.

એક નગરમાં એક પરિવ્રાજક સુવર્ણમય તાપસભાજન સાથે રાખીને ત્યાં ફરે છે. તે બોલે છે કે “મેં પૂર્વે કદિ ન સાંભળેલી હોય, એવી વાત જે મને સંભળાવશે, તેને હું આ સુવર્ણભાજન આપીશ.” ત્યાં એક શ્રાવક હતો તેણે કહ્યું કે “તારા પિતા મારા પિતાના પૂરેપૂરા એક લાખ રૂપિયાના દેવાદાર છે. જો આ વાત તે પૂર્વ સાંભળેલી હોય તો એ ૧ લાખ રૂપિયા આપી દે. અને જો ન સાંભળી હોય તો મેં તને અશ્રુતવાત સંભળાવી એ બદલ આ સુવર્ણભાજન આપી દે.”

(એ પરિવ્રાજક ચાલાક હતો. કોઈ ગમે તેવી નવી વાત કરે તો પણ છેલ્લે એકજ જવાબ આપતો કે “આ વાત તો મેં સાંભળેલી જ છે” એટલે એણે સુવર્ણભાજન આપવું ન પડતું. પણ શ્રાવકે એને ફસાવી દીધો. એ પરિવ્રાજક એમ કહે કે “શ્રાવક ! તારી આ વાત તો મેં પૂર્વે સાંભળેલી છે” તો એનો અર્થ એ કે પરિવ્રાજકનાં પિતા ૧ લાખ રૂ.નાં દેવાદાર છે. તો પછી પરિવ્રાજકે એ દેવું ચુકવવું પડે. અને જો એમ કહે કે “આ વાત મેં સાંભળી જ નથી” તો પછી પરિવ્રાજકે સુવર્ણભાજન આપી દેવું પડે.)

આ લૌકિક છે.

આનાથી લોકોત્તર પણ સૂચિત થયેલું જાણવું.

એમાં ચરણકરણાનુયોગમાં પ્રતિનિભદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે કે જેઓની એવી માન્યતા છે કે “હિંસા કોઈપણ પ્રકારે થાય, એ અધર્મ છે. અર્થાત્ સર્વથા=સર્વપ્રકારે હિંસા અધર્મ છે.” તેઓને એ વાંધો આવશે કે વિષયોદ્રેકવાળા = વિષયાસક્તિવાળા ચિત્તનો ભંગ કરવા દ્વારા જે આત્મહિંસા થાય તેમાં પણ અધર્મ જ માનવો પડે અને તો પછી એ અનશન કરવું છોડી દેવું પડે.

જો મનમાં ખૂબ વાસના જાગે અને રહી જ ન શકાય તો એ વિષયોદ્રેકવાળું ચિત્ત કહેવાય. આવા વખતે વિધિપૂર્વક અનશન કરીને આ વિષયાસક્ત ચિત્તનો નાશ કરવાનો હોય છે. એ શાસ્ત્રમાન્ય પણ છે. ચતુર્થવ્રતભંગ કરવા કરતાં સમાધિથી કાળ કરી જવાની વાત શાસ્ત્રોએ કરેલી જ છે. પણ હવે આ રીતે વિધિ-અનશનથી વિષયાસક્ત ચિત્તનો

ભંગ કરે એમાં મૃત્યુ તો થવાનું જ. એટલે પૂર્વપક્ષ જો કોઈપણ પ્રકારની હિંસાને અધર્મ માને તો આ હિંસાને પણ અધર્મ જ માનવી પડે.

(અહીં ચિત્તભંગાત્ એમ એકવચન કરેલું છે, એટલે વિધિઅનશન-વિષયોદ્રેકચિત્તભંગ એમ બે વસ્તુ નહિ લેવાય. પણ ઉપરમુજબ આખી એકજ વસ્તુ લેવી.)

દ્રવ્યાનુયોગમાં પ્રતિનિભ દષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે કે જે એવું માનતો હોય કે “મારું વચન દોષરહિત છે.” અને એટલે જે એવું બોલે કે “અસ્તિ જીવઃ આ મારું વચન છે. આમાં કંઈક બોલો.” (એટલે કે આમાં ભૂલ કાઢી બતાવો.)

તેને કહેવું કે જો અસ્તિ એ જીવ હોય તો ઘટ વગેરે પણ અસ્તિ હોવાથી એમને પણ જીવ માનવાની આપત્તિ આવશે.

(જેમ જિનો દેવઃ કૃપા ધર્મઃ આવા વાક્યોનો અર્થ એમ થાય છે કે જે જિન હોય તે દેવ, જે કૃપા હોય તે ધર્મ. આના આધારે જે જે વસ્તુ જિન હોય એ બધી દેવ ગણાય. તો વીર, પાર્શ્વ વગેરે તીર્થંકરો જિન છે, માટે દેવ કહેવાય છે. એમ અસ્તિ જીવઃ નો અર્થ એવો પણ થાય કે જે જે અસ્તિ છે, તે બધાં જીવ છે. તો ઘટ, પટ વગેરે પદાર્થો અસ્તિ છે જ, બધાં માટે અસ્તિ શબ્દ વપરાય છે, તો બધાં જ પદાર્થો જીવ માનવાની આપત્તિ આવે. અથવા જીવને ઉદેશીને અસ્તિત્વનું વિધાન છે તેને બદલે અસ્તિત્વને ઉદેશીને જીવત્વનું વિધાન કરવામાં આપત્તિ આવવાની જ.)

(આ લૌકિક, લોકોત્તર બંનેમાં પ્રતિનિભ = વિરુદ્ધ દષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે ઘટાવવું કે લૌકિકમાં પરિવ્રાજક બધી વસ્તુને પૂર્વે સાંભળેલી જ ગણતો. પણ શ્રાવકે એને એવી વાત કરી કે એમાં પરિવ્રાજક પૂર્વશ્રુત કે પૂર્વ-અશ્રુત બેયમાં ફસાય. આમ આ વિરુદ્ધ-પ્રતિનિભ કહી શકાય.

એમ બધી હિંસાને અધર્મ માનનારાને શાસ્ત્રમાન્ય હિંસા પણ અધર્મ માનવાની આપત્તિ, અસ્તિ ને જીવ કહેનારાને ઘટાદિ પદાર્થો પણ જીવ માનવાની આપત્તિ... પ્રતિનિભ સમજી શકાય છે.)

પ્રતિનિભ પૂર્ણ થયું.

અધુના હેતુમાહ -

કિં નુ જવા કિજ્જંતે ? જેણ મુહાણ ન લબ્ધંતિ ॥૮૫॥

હવે હેતુને (હેતુ-ઉપન્યાસ) કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૮૫ ઉત્તરાર્ધ : શબ્દાર્થ ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા—કિં નુ યવાઃ ક્રીયન્તે ?, યેન મુધા ન લભ્યન્તે इत्यक्षरार्थः ।
 ભાવાર્થસ્વયમ્—કોવિ ગોધો જવે કિણાઈ, સો અન્નેણ પુચ્છિજ્જઈ—કિં જવે કિણાસિ ?,
 સો ભણઈ—જેણ મુહિયાણ ન લભ્મામિ । લૌકિકમિદં હેતૂપન્યાસોદાહરણમ્, અનેન ચ
 લોકોત્તરમપ્યાક્ષિપ્તમવગન્તવ્યમ્, તત્ ચરણકરણાનુયોગે તાવત્ યદ્યાહ વિનેયઃ—
 કિમિતીયં ભિક્ષાટનાદ્યાઽતિકષ્ટા ક્રિયા ક્રિયતે ?, સ વક્તવ્યો—યેન નરકાદિષુ ન કષ્ટતરા
 વેદના વેદ્યતે इति । દ્રવ્યાનુયોગે તુ યદ્યાહ કશ્ચિત્—કિમિત્યાત્મા ન ચક્ષુરાદિભિરુપલભ્યતે
 ?, સ વક્તવ્યો—યેનાતીન્દ્રિય इति । ગતં હેતુદ્વારમ્, તદભિધાનાચ્ચોપન્યાસદ્વારમ્,
 તદભિધાનાચ્ચોદાહરણદ્વારમિતિ ॥૮૫॥

ટીકાર્થ : શા માટે જવ ખરીદવામાં આવે છે ? કેમકે મફત નથી મળતા... આ
 અક્ષરાર્થ છે.

ભાવાર્થ આ છે.

કોઈક વેપારી જવ ખરીદે છે, બીજો માણસ એને પુછે કે “કેમ જવ ખરીદે છે ?”
 વેપારી કહે છે કે “જે કારણથી મફત નથી મળતાં, તે કારણથી ખરીદું છું.”

આ લૌકિક હેતૂપન્યાસનું ઉદાહરણ છે. (ખરીદવાનો હેતુ દર્શાવાયો છે...)

આના વડે લોકોત્તર પણ આક્ષિપ્ત = ખેંચાયેલું = ગ્રહણ કરાયેલું જણવું.

તેમાં ચરણાનુયોગમાં તે આ પ્રમાણે કે જો શિષ્ય કહે કે “શા માટે આ ભિક્ષાટન
 વગેરે અતિકષ્ટવાળી ક્રિયા કરવાની?” તો તેને ઉત્તર આપવો કે “કેમકે નરક વગેરેમાં
 વધારે કષ્ટવાળી વેદના વેઠવી ન પડે.” (અહીં પણ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયાનું કારણ દર્શાવાયું
 છે.)

દ્રવ્યાનુયોગમાં હેતુ-ઉપન્યાસ આ પ્રમાણે કે જો કોઈ કહે કે “શા માટે આત્મા ચક્ષુ
 વગેરેથી જણાતો નથી ? તેને ઉત્તર આપવો કે “કેમકે તે અતીન્દ્રિય છે.”

હેતુદ્વાર પૂર્ણ થયું.

આ હેતુ ઉપન્યાસ દ્વાર કહ્યું, એટલે ઉપન્યાસદ્વાર કહેવાઈ ગયું.

આ ઉપન્યાસદ્વારનાં ચાર ભેદ દર્શાવેલા. આહરણ, તદ્દેશ, તદ્દોષ, ઉપન્યાસ. એ
 દરેકના પાછા ચાર ચાર પેટા વિભાગ હતા. એ બધા દર્શાવ્યા. એમ છોલે ઉપન્યાસનો
 ચોથો ભેદ હેતુ પણ દર્શાવ્યો એટલે આ આખું ઉદાહરણદ્વાર પૂર્ણ થયું.

સામ્પ્રતં હેતુરુચ્યતે-તથા ચાહ -

અહવાવિ ઇમો હેઠ વિન્નેઓ તત્થિમો ચઠવિઅપ્પો । જાવગ થાવગ વંસગ લૂસગ હેઠ
ચઠથો ડ ॥૮૬॥

હવે હેતુદ્વારનું વર્ણન કરાય છે. (ઉપન્યાસનાં ચોથા ભેદરૂપ હેતુ જુદો અને આ
હેતુદ્વારરૂપ હેતુ જુદો એમ ખ્યાલ રાખવો.)

એ જ કહે છે કે

નિર્ણયિત-૮૬ ગાથાર્થ : અથવા તો આ હેતુ જાણવો. તેમં મા હેતુ ચાર પ્રકારનો
છે. યાપક, સ્થાપક, વ્યંસક, લૂષક હેતુ ચોથો છે.

વ્યાખ્યા-અથવા તિષ્ઠતુ એષ ઉપન્યાસઃ, ઉદાહરણચરમભેદલક્ષણો હેતુઃ, 'અપિઃ'
સમ્ભાવને, કિં સમ્ભાવયતિ ?, 'ઇમો' અયં અન્યદ્વાર એવોપન્યસ્તત્વાત્ત-
દુપન્યાસનાન્તરીયકત્વેન ગુણભૂતત્વાદહેતુરપિ, કિં તુ 'હેઠ વિન્નેઓ તત્થિમો'ત્તિ
વ્યવહિતોપન્યાસાત્ તત્રાયં-વક્ષ્યમાણો હેતુર્વિજ્ઞેયઃ 'ચતુર્વિકલ્પ' ઇતિ ચતુર્ભેદઃ,
વિકલ્પાનુપદર્શયતિ-યાપકઃ સ્થાપકઃ વ્યંસકઃ લૂષકઃ હેતુઃ ચતુર્થસ્તુ । અન્યે ત્વેવં
પઠન્તિ - 'હેઠત્તિ દારમહુણા, ચઠવ્વિહો સો ડ હોઙ નાયવ્વો'ત્તિ, અત્રાપ્પુક્તમુદાહરણમ્,
હેતુરિત્યેતદ્ દ્વારમધુના-તુશબ્દસ્ય પુનઃશબ્દાર્થત્વાત્ સ પુનર્હેતુશ્ચતુર્વિધો ભવતિ જ્ઞાતવ્ય
इत्येवं गमनिका क्रियते, पश्चाद्धं तु पूर्ववदेवेति गाथाक्षरार्थः ॥ भावार्थं तु यथावसरं
स्वयमेव वक्ष्यति ॥૮૬॥

ટીકાર્થ : અથવા તો ઉદાહરણનાં છેલ્લા ભેદરૂપ હેતુ ઉપન્યાસ બાજુ પર રહો. (અમે
અહીં બીજી પદ્ધતિથી હેતુ કહેશું.)

અપિ શબ્દ એ સંભાવનાનાં અર્થમાં છે.

પ્રશ્ન : અપિ શબ્દ શું સંભાવના દર્શાવે છે ?

ઉત્તર : આ હેતુ અન્યદ્વારમાં જ (હેતુદ્વારમાં નહિ, પરંતુ ઉદાહરણદ્વારનાં ચોથા
ઉપન્યાસદ્વારમાં જ) દર્શાવાયેલો હોવાથી આ હેતુ તે દ્વારનાં ઉપન્યાસને અવિનાભાવી
બને. અર્થાત્ આ હેતુ ઉપન્યાસદ્વાર વિના સંભવિત ન બને. અને એટલે આ હેતુ મુખ્ય
ન રહે, એ ગૌણ બની જાય અને એટલે આ હેતુ અહેતુ પણ બને.

આ સંભાવના દર્શાવવા માટે અપિ શબ્દ છે.

(આ પદાર્થ સ્પષ્ટ કરીએ.

૮૫મી ગાથામાં ઉદાહરણના છેલ્લાભેદ રૂપ હેતુ દર્શાવ્યો. ઉદાહરણનો છેલ્લો ભેદ ઉપન્યાસ છે. અને ઉપન્યાસનો છેલ્લો ભેદ હેતુ છે એટલે હેતુ એ ઉદાહરણનો છેલ્લો ભેદ પણ કહેવાય. અને એ હેતુ ઉપન્યાસ પણ કહેવાય.

એટલે જ નિર્યુક્તિ-૮૬ની વૃત્તિમાં હેતુ શબ્દ માટે **ઉપન્યાસઃ, ઉદાહરણચરમભેદલક્ષણો** એમ બે વિશેષણ વાપરેલા છે.

હવે ૮૫મી નિર્યુક્તિમાં ઉદાહરણાત્મક, ઉપન્યાસાત્મક હેતુ કહેવાયેલો છે, જ્યારે ૮૬મી નિર્યુક્તિથી હવે આખું નવું સ્વતંત્ર હેતુદ્વાર કહેવાય છે. આ હેતુદ્વારનો હેતુ એ ઉદાહરણરૂપ નથી.

આમ ઉદાહરણરૂપ હેતુ અને હેતુરૂપ હેતુ એમ બે પ્રકારે હેતુ છે. અત્યાર સુધી ઉદાહરણરૂપ હેતુ કહી ગયા, હવે હેતુરૂપ હેતુ બતાવવો છે. એટલે સહજ રીતે એવું બોલાય કે હવે “આ ઉદાહરણરૂપ હેતુ બાજુ પર રહો. હવે હેતુરૂપ હેતુ બતાવીએ...” આ પદાર્થ દર્શાવવા માટે નિર્યુક્તિમાં **અહવા** શબ્દ છે. વૃત્તિમાં એનો અર્થ ખોલ્યો છે કે **તિષ્ઠતુ एष... લક્ષણો हेतुः..”**

આમ નિર્યુક્તિનાં **અહવા** શબ્દનો અર્થ થઈ ગયો.

પછી **अवि इमो - अपि अयं** શબ્દ છે, એમાં **अपि** શબ્દ સંભાવનાના અર્થમાં છે. એનો ભાવાર્થ એ છે કે હેતુ ઉદાહરણદ્વારમાં દર્શાવેલો છે, એટલે ઉદાહરણનાં ઉપન્યાસને અવિનાભાવી બને. અર્થાત્ જ્યારે ઉદાહરણદ્વારનું વર્ણન આવે, ત્યારે જ એ હેતુનું વર્ણન આવે. સ્વતંત્રરૂપે હેતુનું વર્ણન ન આવે. “ઉદાહરણ કેટલા પ્રકારના?” એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યારે એના છેલ્લા ભેદરૂપે હેતુ દર્શાવાય. પણ એ સિવાય હેતુ ન દર્શાવાય. એટલે આ હેતુ હેતુરૂપે તો ગૌણ જ બની ગયો. આ હેતુ દષ્ટાન્તરૂપે = ઉદાહરણરૂપે જ મુખ્ય બની ગયો. એટલે એ હેતુ અહેતુ પણ કહી શકાય. કેમકે હેતુ તરીકે એની મુખ્યતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે એની મુખ્યતા છે.

આમ **अहवा वि इमो** નો સંપૂર્ણ અર્થ આ થશે કે ઉદાહરણનાં ચરમભેદ રૂપ હેતુ તો અહેતુભૂત પણ છે. એટલે અત્યારે એની વાત બાજુ પર રાખો. **किं तु -** પરંતુ અમે આ હેતુ તરીકે મુખ્ય એવા હેતુની વાત કરીએ...

ગાથામાં **हेऊ विन्नेओ तत्थिमो** લખેલું છે, આમાં **तत्थिमो** શબ્દ સૌથી પહેલાં લેવાનો છે. ગાથામાં તો એનો વ્યવહિતઉપન્યાસ-દૂરઉપન્યાસ-અસ્થાને ઉપન્યાસ કરેલો

હોવાથી એ છેલ્લે છે. એટલે ખરેખર આમ સમજવું કે તત્થિમો હેઠ વિન્નેઓ ચઝવિગપ્પો તેમાં આ = વક્ષ્યમાણ હેતુ ચાર પ્રકારનો જાણવો.

એ ચાર ભેદોને જ દેખાડે છે કે યાપક, સ્થાપક, વ્યસક અને લૂષક.

લૂષક હેતુ ચોથો છે.

કેટલાકો આ ૮૬મી ગાથા. આ પ્રમાણે બોલે છે કે “હેઠત્તિ દારમહુણા ચઝવ્વિહો સો ડ હોઢ નાયવ્વો” જો આ પાઠ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરીએ, તો આમાં પણ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થશે કે ઉદાહરણ કહેવાઈ ગયું. હવે હેતુ એ પ્રમાણેનું દ્વાર કહેવાય છે. તુ શબ્દ પુનઃ શબ્દના અર્થવાળો છે, એટલે તે વળી (પુનઃ) હેતુ ચાર પ્રકારનો જાણવા જેવો છે. આ પ્રમાણે એ અન્યપાઠની ટીકા કરાય.

બેય પાઠોમાં પશ્ચાર્ધ-ઉત્તરાર્ધ તો સરખું જ છે. એટલે આ બીજા પાઠમાં પણ પશ્ચાર્ધ તો પૂર્વની જેમ જ સમજી લેવો.

આ ૮૬મી ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે.

ભાવાર્થ તો અવસર મુજબ નિર્યુક્તિકાર જાતે જ કહેશે.

તત્રાદ્યભેદવ્યાચિખ્યાસયાઽઽહ-

ઉબ્ભામિગા ય મહિલા જાવગહેઠમિ ડંટલિંડાઈ ।

તેમાં પહેલા ભેદની વ્યાખ્યા કરવાની ઈચ્છાથી કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૮૭ પૂર્વાર્ધ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

ગાથાદલમ્ । વ્યાખ્યા-અસતી મહિલા, કિમ્ ?-યાપયતીતિ યાપકઃ યાપકશ્ચાસૌ હેતુશ્ચ યાપકહેતુઃ તસ્મિન્ ઉદાહરણમિતિ શેષઃ, ડંટલિંડાનીતિ કથાનકસંસૂચકમેતદિતિ અક્ષરાર્થઃ ॥ ભાવાર્થઃ કથાનકાદવસેયઃ, તચ્ચેદં કથાનકમ્-એગો વાણિયઓ ભજ્જં ગિણ્હેરુણ પચ્ચંતં ગઓ, પાણ્ણ રહીણદવ્વા ધણિયપરહ્ધા કયાવરાહા ય । પચ્ચંતં સેવંતી પુરિસા દુરહીયવિજ્જા ય ॥૧॥ સા ય મહિલા ઉબ્ભામિયા, એગંમિ પુરિસે લગ્ગા, તં વાણિયયં સાગારિયંતિ ચિંતિરુણ ભણ્ણ-વચ્ચ વાણિજ્જેણ, તેણ ભણિયા-કિં ધેત્તૂણ વચ્ચામિ ?, સા ભણ્ણ-ડંટલિંડિયાઓ ધેત્તૂણં વચ્ચ ડજ્જેણિં, પચ્છા સો સગડં ભરેત્તા ડજ્જેણિં ગતો, તાણ ભણિઓ ય-જહા એકેકકયં દીગારેણ દિજ્જહત્તિ, સા ચિંતેઢ-વરં ખુ ચિરં રિખ્ખંતો અચ્છડ, તેણ તાઓ વીહીણ ડહિયાઓ, કોઢ ણ પુચ્છઢ, મૂલદેવેણ દિદ્ધો,

પુચ્છિઓ ય, સિદ્ધં તેણ, મૂલદેવેણ ચિંતિયં-જહા એસ વરાઓ મહિલાછોભિઓ, તાહે મૂલદેવેણ ભણ્ણતિ-અહમેયાઝ તવ વિક્કિણામિ જઇ મમવિ મુલ્લસસ અબ્બં દેહિ, તેણ ભણિયં-દેમિત્તિ, અબ્બુવગણે પચ્છા મૂલદેવેણં સો હંસો જાએઠુણ આગાસે ઉપ્પડિઓ, ણગરસસ મજ્ઞો ઠાઇઠુણ ભણઇ-જસસ ગલણે ચેડરૂવસસ ઉટ્ઠિલિંડિયા ન બદ્ધા તં મારેમિ, અહં દેવો, પચ્છા સવ્વેણ લોણેણ ભીણેણ દીણારિક્કાઓ ઉટ્ઠિલિંડિયાઓ ગહિયાઓ, વિક્કિયાઓ ય, તાહે તેણ મૂલદેવસસ અબ્બં દિત્તં । મૂલદેવેણ ય સો ભણઇ-મંદભરગ ! તવ મહિલા ધુત્તે લગ્ગા, તાણે તવ એયં કયં, ણ પત્તિયતિ, મૂલદેવેણ ભણ્ણઇ-એહિ વચ્ચામો જા તે દરિસેમિ જદિ ણ પત્તિયસિ, તાહે ગયા અન્નાણે લે(વે)સાણે, વિયાલે ઓવાસો મગ્ગિઓ, તાણે દિણ્ણો, તત્થ એગમિ પાણે ઠિયા, સો ધુત્તો આગઓ, ઇયરી વિ ધુત્તેણસહ પિબેઝ્ઝાઢત્તા, ઇમં ચ ગાયઇ-‘ઈરિમંદિરપણ્ણહારઓ, મહ કંતુ ગતો વણિજારઓ । વરિસાણ સયં ચ જીવઝ મા જીવંતુ ઘરં કયાઇ એઝ ॥૧॥ મૂલદેવો ભણઇ-‘કયલીવણપત્તવેદિયા, પડિ ભણામિ દેવ જં મદ્દલણે ગજ્જતી, મુણઝ તં મુહુત્તમેવ ॥૧॥ પચ્છા મૂલદેવેણ ભણ્ણતિ-કિં ધુત્તે ?, તઓ પમાણે નિગ્ગંતૂણં પુણરવિ આગઓ, તીય પુરઓ ઠિઓ, સા સહસા સંભંતા અબ્બુદિયા, તઓ રાણપિબણે વડ્ડંતે તેણ વાણિણં સવ્વં તીણે ગીયપજ્જન્તયં સંભારિયં । એસો લોઇઓ હેઝ, લોઊત્તરેવિ ચરણકરણાણુયોગે એવં સીસોઝવિ કેઝ પયથ્થે અસદ્દહંતો કાલેણ વિજ્જાદીર્હિ દેવતં આયંપડિત્તા સદ્દહાવેયવ્વો । તહા દવ્વાણુઓગેવિ પડિવાઇં નાઠુણ તહા વિસેસણબહુલો હેઝ કાયવ્વો જહા કાલજાવણા હવઇ, તઓ સો ણાવગચ્છઇ પગયં, કુત્તિયાવણચચ્ચરી વા કજ્જઇ, જહા સિરિગુત્તેણ છલુણે કયા । ઉત્તો યાપકહેતુઃ,

ટીકાર્થ : ૮૭મી ગાથાનાં દુકડાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે કે અસતી સ્ત્રી યાપકહેતુમાં ઉદાહરણ છે. જે સમય પસાર કરાવે તે યાપક. યાપક એવો જે હેતુ તે યાપકહેતુ.

ગાથામાં જે ડંટલિંડાઇ લખેલું છે. એ કથાનકનું સંસૂચક પદ છે.

આ અક્ષરાર્થ થયો.

ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવો. તે કથાનક આ છે.

એક વણિક પત્નીને લઈને પ્રત્યન્તમાં ગયો. પ્રાયઃ કરીને ક્ષીણદ્રવ્યવાળા, ધનિકોથી પ્રારબ્ધ, અપરાધ કરી ચૂકેલાઓ અને ખોટી રીતે ભણાયેલ વિદ્યાવાળાઓ પ્રત્યન્તનું

સેવન કરે છે. (ગામ કે શહેરાદિમાં જ્યાં હલકી જાતિના, ગરીબાદિ લોકો રહેતા હોય તે પ્રત્યન્ત કહેવાય. જેનું ધન નાશ પામ્યું હોય તે ક્ષીણદ્રવ્યવાળા છે. લેણદારો જેની પાસે સતત ઉઘરાણી કરે તે ધનિકપ્રારબ્ધ છે. જેઓએ વિદ્યાભ્યાસ બરાબર ન કર્યો હોય અને એટલે જ જેઓ વિદ્વાનો કે શિષ્ટોની વચ્ચે રહી શકે એમ ન હોય તે દુરધીતવિદ્ય કહેવાય.)

તે સ્ત્રી પરપુરુષગામિની હતી. એક પુરુષ સાથે લાગેલી હતી. પોતાનો વણિકપતિ એને સાગારિક તરીકે પ્રતિબંધક હતો. (અલ્પસાગારિક એટલે એકાંત અને સાગારિક એટલે એકાન્ત ન હોવો તે. વણિકની હાજરી સ્ત્રીને પાપ કરવા માટેનો એકાન્ત કરી આપતી ન હતી... એમ ભાવ છે) એ વાત વિચારીને સ્ત્રી કહે છે કે “તું વેપાર કરવા જા.” વણિક કહે કે “કઈ વસ્તુ લઈને વેપાર કરવા જાઉં?” તેણી કહે છે કે “ઉંટની લીંડીઓ લઈને ઉજ્જયિની નગરીમાં જા.” પછી તે વણિક ગાડું ભરીને ઉજ્જયિની ગયો. તે સ્ત્રીએ કહ્યું કે “એક એક લીંડી એક એક દીનારમાં આપજે.” સ્ત્રી વિચારે છે કે “લાંબો સમય પતિ ત્યાં જ રાહ જોતો રહે. ત્યાંજ રહી જાય. તે જ સારું.”

(આશય એ છે કે એક એક સોનામહોરમાં એક એક લીંડી વેચવાની હોય, તો એકપણ લીંડી ખરીદનાર કોઈ ન જ મળે. આમ પણ ઉંટની લીંડી કોણ ખરીદે? એટલે જ્યાંસુધી એ ન વેચાય ત્યાંસુધી પતિ પાછો જ ન આવે. અને એટલે આ સ્ત્રીને પાપ કરવામાં સુવિધા રહે. પતિ બિચારો ભોળો હતો એટલે સ્ત્રીની આ બધી વાતોને સમજી શકે એમ ન હતો. એ તો જેમ સ્ત્રી કહે તેમ કરતો.)

તે વણિકે ઉજ્જયિની જઈ તે લીંડીઓ માર્ગમાં ઉતારી. (જ્યાં બજાર હોય એ સ્થાનમાં ઉતારી.) પણ કોઈપણ એને પુછતું નથી. મૂલદેવે એને જોયો અને પૃચ્છા કરી. (મૂલદેવ એક રાજકુમાર છે, પણ પિતાએ એને કારણસર કાઢી મૂકેલો. એ અત્યંત બુદ્ધિમાન હતો...) વણિકે વાત કરી કે “એક દીનારમાં એક એક લીંડી વેચવાની છે.” મૂલદેવે વિચાર્યું કે આ બાપડો પત્ની વડે ક્ષોભ પમાડાયેલો છે. (પત્નીથી ઠગાયેલો છે, પત્નીમાં અંધવિશ્વાસુ છે...) ત્યારે મૂલદેવે કહ્યું કે “હું તારી આ લીંડીઓ વેચી આપુ, જો તું મને પણ અડધું મૂલ્ય = અડધા ભાગ આપ.” તર્ણ કહ્યું કે “આર્પશિ”. આ રીતે

વણિકે વાત સ્વીકારી, એટલે પછી મૂલદેવે તે હંસની યાચના કરી આકાશમાં ઉડ્યન કર્યું. (આ હંસ કયો? કોની પાસેથી માંગ્યો? વગેરે બાબતો અત્રે જણાવી નથી. મૂલદેવની વિસ્તૃત કથામાં એ બધા ખુલાસા હોય એ શક્ય છે.) નગરની વચ્ચે રહીને બોલે છે કે “જે બાળકનાં ગળામાં ઉંટની લીંડી બાંધેલી નહિ હોય, તેને મારી નાંખીશ. હું દેવ છું.” પછી ગભરાયેલા બધા લોકોએ એક એક દીનારનાં બદલામાં એક એક લીંડી લીધી. આ

રીતે બધી લીંડી વેંચાઈ ગઈ. પછી વણિકે મૂલદેવને અડધી રકમ આપી.

મૂલદેવે વણિકને કહ્યું કે “મંદભાગી ! તારી સ્ત્રી કોઈક ધુતારા સાથે લાગેલી છે. તેણેજ તારી આ હાલત કરી છે.” પણ વણિક આ વાતનો વિશ્વાસ કરતો નથી. મૂલદેવ કહે છે કે “જો તું વિશ્વાસ નથી કરતો, તો ચાલ મારી સાથે. તને દેખાડું.” પછી બંને જણ બીજો વેષ પહેરીને ગયા. સાંજના સમયે એ સ્ત્રી પાસે જગ્યા માંગી. (“અમે મુસાફર છીએ, સાંજે રોકાઈ સવારે જતાં રહેશું... વગેરે રાત રહેવાની રજા માંગી લીધી”) તે સ્ત્રીએ પણ જગ્યા આપી. ત્યાં એક સ્થાનમાં બંને રહ્યા. રાત્રે પેલો ધુતારો = પુરપુરુષ આવ્યો. સ્ત્રી પણ એ ધુતારાની સાથે પીવા લાગી. (મદ્યપાન કર્યું.) પછી એ સ્ત્રી ગાય છે કે “લક્ષ્મીમંદિરનાં પણ્યને ધારણ કરનાર મારો પતિ વેપારમાં લીન બનેલો ગયો છે. તે સો વર્ષ જીવો. પણ જીવતો એ કદાપિ ઘરે ન આવો.” (લક્ષ્મી મંદિર એટલે ઉંટ, તેનું પણ્ય એટલે લીંડી. વેચવાની વસ્તુઓ કરિયાણું વગેરે પણ્ય શબ્દથી ઓળખાય છે. આ બધું સ્ત્રી કટાક્ષમાં બોલે છે.)

આ સાંભળીને મૂલદેવ બોલે છે કે “હે કદલીવનનાં પત્રથી વીંટળાયેલ સ્ત્રી ! પ્રત્યુત્તર આપું છું કે જે આ ભાગ્ય જોરદાર ગર્જના કરે છે, તે મુહૂર્તમાત્ર જ છે.”

પછી મૂલદેવ વણિકને કહે છે કે “કેમ ? એ ધુતારી જ નીકળીને ?”

પછી સવારે નીકળીને ફરી પાછો આવ્યો. (અર્થાત્ એ ઘરમાંથી બહાર નીકળી જઈ નકલીવેષ કાઢી નાંખી મૂળવેષે પાછો આવ્યો.) તે સ્ત્રીની આગળ ઉભો રહ્યો. સ્ત્રી અચાનકપતિનાં આવવાથી સંભ્રમવાળી બની ઉભી થઈ. પછી ખાવા-પીવાની ક્રિયાઓ ચાલતી ત્યારે તે વાણિયાએ તે સ્ત્રીને રાત્રિનાં ગીત સુધીની બધી વાતો યાદ કરાવી.

આ લૌકિક યાપકહેતુ છે.

લોકોત્તરમાં પણ ચરણાનુયોગમાં યાપકહેતુ આ પ્રમાણે કે શિષ્ય પણ જો કોઈ પદાર્થોની શ્રદ્ધા ન કરતો હોય તો અમુક કાળે વિદ્યા વગેરેથી દેવતાને કંપાવીને = આકર્ષીને, એના દ્વારા શિષ્યને તે પદાર્થોની શ્રદ્ધા કરાવવી. તે રીતે દ્રવ્યાનુયોગમાં વિચારીએ તો પ્રતિવાદીને જાણીને તેવા પ્રકારે વિશેષણોથી ભરેલો હેતુ કરવો કે જેથી કાલયાપના થાય. તેથી તે પ્રતિવાદી પ્રકૃતવાતને જાણી ન શકે.

(પ્રતિવાદી જોરદાર હોય અને દલીલો દ્વારા જીતી જાય એમ લાગે. આપણે યુક્તિઓ શોધવાની હોય. એ વખતે સમય જોઈતો હોય, પણ ચાલુ વાદમાં સમય શી રીતે મળે ? ત્યારે કોઈક અનુમાન મૂકી એમાં એટલો બધો મોટો હેતુ બતાવવો કે

પ્રતિવાદી એનો ઉત્તર આપવા એ હેતુનો વિચાર કરે એમાં જ ઘણો સમય નીકળી જાય... હવે આ રીતે એનું મન બીજા માર્ગે ચડી જાય એટલે મોટો ફાયદો એ થાય કે એ મૂળવાત શું ચાલતી હતી... એજ ભૂલી જાય. એ જો એના હાથમાં પાછી આવે તો પાછી જોરદાર દલીલો કરવા માંડે. પણ એનું મન બીજા વિષયમાં ચઢી જવાથી એ મૂળવસ્તુ ભૂલાઈ જાય.)

અથવા તો કુત્રિકાપણની ચર્ચરી કરવી. જેમકે શ્રીગુપ્તે ષડુલુકને વિશે-રોહગુપ્તને વિશે કરી. (કુ-પૃથ્વી. ત્રિક-ત્રણ. આપણ-દુકાન. ત્રણે લોકની બધી વસ્તુઓ જ્યાં વેચાતી મળતી હોય એવી દુકાન કુત્રિકાપણ કહેવાય છે. આ દુકાન યક્ષાધિષ્ઠિત હોય છે. ત્યાં જઈને જે વસ્તુ માંગવામાં આવે. એ જો ત્રણલોકમાં ક્યાંક પણ હોય અને લાવી શકાય એમ હોય તો એ યક્ષ વસ્તુ લાવી આપે, હા ! એનું મુલ્ય ચુકવવું પડે. આ દુકાનને કોઈ વાણિયો ચલાવે કે પછી એમને એમ યક્ષ દ્વારા એ દુકાન ચાલે. પ્રાચીનકાળમાં ઉજ્જયિની, ચંપા, અયોધ્યા વગેરે મોટી નગરીઓમાં આવી દુકાનો હોવાની વાત શ્રીબૃહત્કલ્પાદિ ગ્રન્થોમાં જણાવી છે.)

(ચર્ચરી એટલે ગાનારાઓની ટોળી એમ અર્થ લખેલો છે. પણ અહીં માત્ર ટોળી એટલો અર્થ સંગત થાય છે. આશય એ છે કે તે તે પદાર્થની ચર્ચામાં જો કોઈ નિવેડો ન આવતો હોય તો પ્રતિવાદીની સાથે આખું ટોળું લઈ કુત્રિકાપણમાં જવું અને ત્યાં જ એ યક્ષ પાસે તે વિવાદાસ્પદ વસ્તુની માંગણી કરવી...)

(રોહગુપ્તે જીવ-અજીવ-નોજીવ એમ ત્રણ પદાર્થો કહ્યા. આચાર્ય શ્રીગુપ્તે છ માસ એની સાથે વાદ કર્યો, પણ નિવેડો ન આવ્યો. પછી આચાર્ય વિશાળ જનસમુદાય સાથે, રોહગુપ્ત, રાજા બધાની સાથે કુત્રિકાપણમાં ગયો. એમાં 'નોજીવ' નમના પદાર્થની માંગણી કરી, પણ જીવ-અજીવથી જુદો કોઈપણ નોજીવ પદાર્થ યક્ષે ન આપ્યો... આ રીતે રોહગુપ્તની વાત ખોટી પડી. રોહગુપ્ત માટે ષડુલુક એ બીજું નામ વપરાય છે...) યાપકહેતુ કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં સ્થાપકહેતુમધિકૃત્યાહ -

લોગસ્સ મજ્ઞજાણણ થાવગહેઊ ઉદાહરણં ॥૮૭॥

હવે સ્થાપકહેતુને કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૮૭ ઉત્તરાર્ધ : ગાથાર્ધ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

અસ્ય વ્યાખ્યા-‘લોકસ્ય’ ચતુર્દશરજ્જ્વાત્મકસ્ય મધ્યજ્ઞાનમ્, કિમ્ ?, સ્થાપકહેતાવુદાહરણમિત્યક્ષરાર્થઃ ॥ ભાવાર્થઃ કથાનકાદવસેયઃ, તચ્ચેદમ્-એગો પરિવ્યાયગો હિંડઇ, સો ય પરૂવેઇ-ખેત્તે દાણાઈ સફલંતિકદુ સમખેત્તે કાયવ્વં, અહં લોઅસ્સ મજ્ઞં જાણામિ ણ પુણ અન્નો, તો લોગો તમાઢાતિ, પુચ્છિઓ ય સંતો ચડ્ડસુવિ દિસાસુ ધીલાણે ણિહણિઠુણ રજ્જૂણે પમાણં કાઠુણ માઢિઢ્ઢાણિઓ ભણઇ-અયં લોયમજ્ઞંતિ, તઓ લોઓ વિમ્હયં ગચ્છઇ-અહો ભટ્ટારણે જાણિયંતિ, એગો ય સાવઓ, તેણ નાયં, કહં ધુત્તો લોયં પયારેઢિત્તિ ?, તો અહંપિ વંચામિત્તિ કલિઠુણ ભણિયં-ણેસ લોયમજ્ઞો, મુલ્લો તુમંતિ, તઓ સાવણે પુણો મવેઠુણ અણ્ણો દેસો કહિઓ, જહેસ લોયમજ્ઞોત્તિ, લોગો તુઢ્ઢો, અણ્ણો ભણંતિ-અણેગઢ્ઢાણેસુ અન્નં અન્નં મજ્ઞં પરૂવંતયં દઢ્ઢૂણ વિરોધો ચોઢિઓત્તિ । એવં સો તેણ પરિવાયગો ણિપ્પિઢ્ઢપસિણવાગરણો કઓ । એસો લોઢિઓ થાવગહેઠુ, લોઠ્ઠરેઢિવિ ચરણકરણાણુયોગે કુસ્સુતીસુ અસંભાવણિજ્ઞાસગ્ગા-હરઓ સીસો એવં પણ્ણવેયવ્વો । દવ્વાણુજોગે વિ સાહુણા તારિસં ભાણિયવ્વં તારિસો ય પક્કઓ ગેણિહયવ્વો જસ્સ પરો ઉત્તરં ચેચ દાઠં ન તીરઇ, પુવ્વાવરવિરુઢ્ઢો દોસો ય ણ હવઇ ॥૮૭॥

ટીકાર્થ : ચૌદરાજલોક સ્વરૂપ લોકનાં મધ્યભાગનું જ્ઞાન એ સ્થાપકહેતુમાં ઉદાહરણ છે. આ પ્રમાણે અક્ષરાર્થ છે. ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવો.

તે આ છે.

એક પરિવ્રાજક બધે ફરે છે તે પ્રરૂપણા કરે છે કે “યોગ્યક્ષેત્રમાં કરાયેલા દાન વગેરે સફળ થાય એટલે સમાનક્ષેત્રમાં આપવું. હું લોકનાં મધ્યભાગને જાણું છું, બીજું કોઈ જાણતું નથી.” (અને ત્યાં જ આપેલું દાન સફળ બનશે. કેમકે એ જ સમક્ષેત્ર છે.)

પછી લોકો તેનો આદર કરે છે. જ્યારે પણ લોકો પુછે કે લોકનો મધ્યભાગ કયો ? ત્યારે ચારે દિશાઓમાં ખીલા દોડીને દોરડા વડે પ્રમાણ કરીને - માપવાની ક્રિયા કરીને કપટી એવો તે બોલે કે “આ લોકમધ્યભાગ છે.” (લોકોને આવર્જિત કરવા માત્ર ઢોંગ જ કરે. જાણે કે લોકમધ્ય જાણવાનો પ્રયત્ન ન કરતો હોય !! એ માટેની બધી ક્રિયા કરે... એટલે લોકોને વિશ્વાસ બેસે.) એટલે લોકો આશ્ચર્ય પામે કે “અહો ! પૂજ્યપુરુષે ખૂબ સારું જાણ્યું.”

ત્યાં એક શ્રાવક હતો. તેને ખબર પડી કે “આ ધુતારો કેવી રીતે લોકોને ઠગે છે.”

શ્રાવકે વિચાર્યું કે “હું પણ એને ઠગું” એમ વિચારીને શ્રાવક બોલ્યો કે “પરિવ્રાજક ! તું જે લોકમધ્યભાગ દર્શાવે છે. એ લોકમધ્ય નથી. તું ભૂલ કરે છે.” એમ કહી શ્રાવકે પણ દોરડી દ્વારા માપવાની ક્રિયા કરી અને પરિવ્રાજકે બતાવેલ સ્થાનને બદલે બીજું સ્થાન દર્શાવ્યું કે “આ લોકમધ્ય છે.”

આ જોઈ લોકો આનંદ પામ્યા.

આ કથાનકને કેટલાકો બીજી રીતે પણ દર્શાવે છે કે શ્રાવકે તેને ઠપકો આપ્યો કે તું તો અનેક સ્થાનોમાં જુદા જુદા ભાગને લોકમધ્ય તરીકે દેખાડે છે. લોકમધ્ય તો એકજ હોય, આટલા બધા લોકમધ્ય ક્યાંથી હોય, માટે તારી વાતમાં વિરોધ આવે છે.”

આ પ્રમાણે તે શ્રાવક વડે તે પરિવ્રાજક નિરુત્તર કરાવ્યો. (પૃષ્ઠ - પુછાયેલ.

વ્યાકરણ - ઉત્તર. નીકળી ગયો છે પુછાયેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર જેમાંથી એવો માણસ નિષ્પૃષ્ઠ પ્રશ્નવ્યાકરણ: કહેવાય. ટુંકમાં પુછાયેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર જે ન આપી શકે તે..)

આ લૌકિક સ્થાપકહેતુ છે. (શ્રાવકે એની સામે લોકમધ્યભાગ બતાવવાની ક્રિયા કરી, એ સ્થાપના રૂપ જ છે ને ?)

લોકોત્તરમાં પણ ચરણકરણાનુયોગમાં સ્થાપકહેતુ, આ પ્રમાણે કે કુશ્રુતિઓ=ખોટા વેદવાક્યોમાં જે અશક્ય બાબતો દર્શાવેલી છે, એના કદાચ્રહમાં ચોંટેલા સાધુને પણ આ જ પ્રમાણે સમજાવવો (કે આ વસ્તુ આમ નથી, પણ આ પ્રમાણે હોઈ શકે.)

દ્રવ્યાનુયોગમાં સ્થાપકહેતુ આ પ્રમાણે કે સાધુએ તેવા પ્રકારનાં જ વચનો બોલવા, તેવા પ્રકારનો જ પક્ષ ગ્રહણ કરવો કે જેનો ઉત્તર આપવા માટે પૂર્વપક્ષ સમર્થ ન બને. અને સાધુનાં વચનોમાં પણ પૂર્વાપરનો વિરોધ ન આવે. અર્થાત્ સાધુનાં પૂર્વે બોલાયેલા વાક્યો અને પછી બોલાયેલા વાક્યો પરસ્પર વિરોધવાળા ન બને... એ રીતે સાધુએ બોલવું.

ઉક્ત: સ્થાપકઃ,

સામ્પ્રતં વ્યંસકમાહ -

સા સગડતિત્તિરી વંસગંમિ હેઝમ્મિ હોઝ નાયવ્વા ।

સ્થાપક હેતુ કહેવાઈ ગયો.

હવે વ્યંસકહેતુને કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૮૮ પૂર્વાર્ધ-ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

व्याख्या-सा शकटतित्तिरी व्यंसकहेतौ भवति ज्ञातव्येत्यक्षरार्थः ॥ भावार्थः

कथानकादवसेयः, तच्चेदम्-जहा एगो गामेल्लो सगडं कट्टाण भरेऊण णगरं गच्छइ, तेण गच्छंतेण अंतरा एगा तित्तिरी मइया दिट्ठा, सो तं गिण्हेऊण सगडस्स उवरिं पक्खिक्खिऊण णगरं पइट्ठो, सो एगेण नगरधुत्तेण पुच्छिओ-कहं सगडतित्तिरी लब्भइ ?, तेण गामेल्लेण भण्णइ-तप्पणादुयालियाए लब्भति, तओ तेण सक्खिण उ आहणित्ता सगडं तित्तिरीए सह गहियं, एत्तिलगो चेव किल एस वंसगो त्ति, गुरवो भणंति-तओ सो गामेल्लगो दीणमणसो अच्छइ, तत्थ य एगो मूलदेवसरिसो मणुस्सो आगच्छइ, तेण सो दिट्ठो, तेण पुच्छिओ-किं झियायसि अरे देवाणुप्पिया ?, तेण भणियं-अहमेगेण गोहेण इमेण पगारेण छलिओ, तेण भणियं-मा बीहिह, तप्पणादुयालियं तुमं सोवयारं मग्ग, माइट्ठाणं सिक्खिक्खिओ, एवं भवउत्ति भणिऊण तस्स सगासं गओ, भणियं चणेण-मम जइ सगडं हियं तो मे इयाणिं तप्पणादुयालियं सोवयारं दवावेहि, एवं होउत्ति, घरं णीओ, महिला संदिट्ठा, अलंकियविभूसिया परमेण विणएण एसस्स तप्पणादुयालियं देहि, सा वयणसमं उवट्ठिया, तओ सो सागडिओ भणति-मम अंगुली छिन्ना, इमा चीरेणावेडिया, ण सक्केमि उड्डयालेउं, तुमं अदुयालिउं देहि, अदुआलिया तेण हत्थेण गहिया, गामं तेण संपट्ठिओ, लोगस्स य कहेइ-जहा मए सतित्तिरीगेण सगडेण गहिया तप्पणादुयालिया, ताहे तेण धुत्तेण सगडं विसज्जियं, तं च पसाएऊण भज्जा णियत्तिया । एस पुण लूसओ चेव कहाणयवसेण भणिओ । एस लोइओ, लोगुत्तरेऽवि चरणकरणाणुयोगे कुस्सत्तिभावियस्स तस्स तहा वंसगो पउज्जति जहा समं पडिवज्जइ । दव्वाणुओगे पुण कुप्पावयणिओ चोइज्जा-जहा जइ जिणपणीए मग्गे अत्थि जीवो अत्थि घडो, अत्थित्तं जीवेऽवि, घडेवि, दोसु अविसेसेण वट्ठइत्ति, तेण अत्थित्तसदुत्तुल्लत्तणेण जीवघडाणं एगत्तं भवति, अह अत्थिभावाओ वतिरित्तो जीवो, तेण जीवस्स अभावो भवइत्ति । एस किल एहहमेत्तो चेव वंसगो, लूसगेण पुण एत्थ इमं उत्तरं भाणितव्वं-जइ जीवघडा अत्थित्ते वट्ठंति, तम्हा तेसिमैगत्तं संभावेहि, एवं ते सव्वभावाणं एगत्तं भवति, कहं ?, अत्थि घडो अत्थि पडो अत्थि परमाणू अत्थि दुपएसिए खंधे, एवं सव्वभावेसु अत्थिभावो वट्ठइत्तिकाउं किं सव्वभावा एगीभवंतु ?, एत्थ सीसो भणति-कहं पुण एयं जाणियव्वं ? सव्वभावेसु अत्थिभावो वट्ठइ, न य ते एगीभवन्ति, आयरिओ आह-अणेगंताओ एयं सिज्जइ, एत्थ दिट्ठंतो-खइरो वणस्सई

વળસસઈ પુળ ખદિરો પલાસો વા, एवं जीवोऽवि णियमा अत्थि, अत्थिभावो पुण जीवो व होज्ज अन्नो वा धम्माधम्मागासादीणं ति । उक्तो व्यंसकः,

ટીકાર્થ : ગાડાની તે તિત્તિરી વ્યસકહેતુમાં જાણવી... આ અક્ષરાર્થ છે.
ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવો.
તે કથાનક આ છે.

એક ગામડીયો લાકડાનું ગાડું ભરીને નગરમાં જાય છે. જતાં એવા તે ગામડીયાએ વચ્ચે એક તેતરપક્ષિણી મરેલી જોઈ. તેણે તેને પકડીને ગાડાની ઉપર નાંખી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. નગરમાં એક ધુતારાએ ગામડીયાને પૃચ્છા કરી કે “આ શકટતિત્તિરી કેટલા રૂપિયામાં મળશે ?” (ગાડા ઉપર રહેલી તેતર માટે એણે આવો પ્રશ્ન કર્યો. “મરેલી તેતર કંઈ ખરીદવાની વસ્તુ થોડી છે ?” એટલે ગામડીયો સમજ્યો કે આ માણસ મજાક કરે છે એટલે) તે ગામડીયો કહે છે કે “જો તુ મને મથ્યમાન = બે હાથ વડે ઘસાતો એવો સાથવો આપે તો તને આ શકટતિત્તિરી મળે.” (સેકેલા જવ વગેરેનો લોટ એ સાથવો.)

પછી ધુતારાએ સાક્ષીઓ નક્કી કરીને આખું ગાડું તેતરપક્ષીની સાથે લઈ લીધું. (આમાં ધુતારાએ કપટ કર્યું. શકટતિત્તિરી શબ્દનો અર્થ ગામડીયાએ એવો કર્યો કે “શકટ ઉપર રહેલ તિત્તિરી...” જ્યારે ધુતારાએ કહ્યું કે “મેં તો શકટ સાથેની તિત્તિરી માટે જ પ્રશ્ન કર્યો છે. અને એ મથ્યમાન સાથવાના બદલામાં આપવાની આણે કબુલાત કરી છે, એટલે એણે મને ગાડું, તેતર બંને આપવા જ પડે.”)

અહીં આટલો જ વ્યસકહેતુ છે. (ગામડીયાને ઠગનારો હેતુ ધુતારાએ કર્યો, એટલે આ વ્યસકહેતુ કહેવાય.)

(એ પછી શું બન્યું ? એ અંગે) ગુરુજનો કહે છે કે “ત્યારબાદ તે ગામડીઓ પોતાનું ગાડું જતું રહેવાથી દીનમનવાળો બનીને રહ્યો છે. ત્યાં મૂલદેવ જેવો ચતુર માણસ આવે છે. તેણે તેને જોયો. માણસે પુછ્યું કે “હે દેવાનુપ્રિય ! તું કેમ શોકમગ્ન છે ?” તેણે કહ્યું કે “એક વેપારી (ઠગ) મને આ પ્રકારે ઠગી ગયો છે.” તે માણસે કહ્યું કે “ગભરાઈશ નહિ. તારે એની પાસે મથ્યમાન સાથવો લેવાનો છે ને ? તું એની પાસે માંગ કે મને ઉપચારપૂર્વક = આદરપૂર્વક એ મથ્યમાન સાથવો આપ.”

આટલું કહીને એ માણસે ગામડીઆને “શું કપટ કરવું” એ શીખવાડી દીધું. “આ પ્રમાણે થાઓ” એમ બોલીને ગામડીઓ ધુતારાની પાસે ગયો. ગામડીઆએ કહ્યું કે “જો તે મારું શકટ લઈ લીધું છે, તો મને અત્યારે એના બદલામાં મથ્યમાન સાથવો

ઉપચારપૂર્વક અપાવડાવ.”

ધુતારાએ કહ્યું કે “સારું” ધુતારો ગામડીઆને ઘરે લઈ ગયો. પોતાની પત્નીને કહ્યું કે “તું અલંકારવાળી અને વિભૂષાવાળી થઈને પરમ વિનયથી આ ગામડીઆને મધ્યમાન સાથવો આપ.” (ધુતારો એમ સમજે છે કે, મારે તો મુઠ્ઠીભર સાથવો જ આપવો છે ને ?...) સ્ત્રી તો ધુતારાનાં વચનો સાંભળતાની સાથે જ અલંકૃત થઈને ઉપસ્થિત થઈ. ત્યાર પછી તે ગાડાવાળો કહે છે કે “મારી આંગળી છેદાઈ ગઈ છે. આ આંગળી વસ્ત્ર વીંટાળેલી છે. એટલે સાથવાને મથવાનું કામ હું કરી શકીશ નહિ. તું જ મને સાથવો મથીને આપ.”

પેલી સ્ત્રી પોતાના હાથમાં રહેલો સાથવો મથવા માંડી કે તરત જ ગામડાઓએ પોતાના હાથથી એ સ્ત્રીને પકડી અને ગામ તરફ ચાલવા લાગ્યો. લોકોને કહે છે કે “મેં તેતર સહિતનાં ગાડાનાં બદલામાં આ મધ્યમાન કરતો સાથવો લીધો છે.” (જેમ શકટતિત્તીરીમાં ધુતારાએ શકટસહિતની તિત્તીરી લીધી. એમ મધ્યમાનસાથવામાં ગામડીઆએ મથન કરનારી સ્ત્રી સહિત સાથવો લીધો. યુક્તિ તો બંને જગ્યાએ એક સરખી જ લાગવાની.)

છેવટે તે ધુતારાએ ગામડીઆને ગાડું પાછું આપી દીધું, એ ગામડીઆને ખુશ કરીને પોતાની પત્નીને પાછી લાવી.

કથાનકનાં વશથી આ તો વળી લૂષકહેતુ જ કહેવાઈ ગયો. (આ વાર્તા વ્યંસકહેતુ દર્શાવવા માટે શરુ કરેલી. બીજાને ઠગવા માટેનો હેતુ એ વ્યંસક છે. પણ આ રીતે ઠગનારાને પણ ઠગી લેવો એ લૂષકહેતુ કહેવાય છે. આ કથામાં છેલ્લે તો ગામડીઆએ ઠગારાને ઠગ્યો, એટલે એ લૂષકહેતુ બની જાય છે. અત્યારે જોકે લૂષકને કહેવાનો અવસર ન હતો, પણ કથાના હિસાબે લૂષકહેતુ કહેવાયો.)

આ લૌકિક છે.

લોકોત્તરમાં પણ ચરણકરણાનુયોગ વિશે વ્યંસકહેતુ આ પ્રમાણે કે “કુશ્વતિઓથી ભાવિત થયેલાની સામે તેવી રીતે વ્યંસકહેતુનો પ્રયોગ કરવો કે જેથી એ સમ્યક્ રીતે સ્વીકારે.”

દ્રવ્યાનુયોગને વિશે વ્યંસક આ પ્રમાણે કે જો જિનેશ્વરપ્રણીત માર્ગમાં અસ્તિ જીવઃ, અસ્તિ ઘટઃ એમ જીવમાં પણ અને ઘટમાં પણ એકસરખી રીતે અસ્તિત્વ હોય તો અસ્તિત્વશબ્દની આ તુલ્યતાના લીધે. જીવ અને ઘટ એક થઈ જવાની આપત્તિ આવે.

હવે જો એમ માનો કે જીવ અસ્તિત્વભાવથી ભિન્ન છે, અર્થાત્ અસ્તિત્વવાળો નથી. તો પછી જીવનો અભાવ થઈ જવાની આપત્તિ આવે.

આ આટલા પુરતો જ વ્યંસકહેતુ છે.

લૂષકહેતુ વડે અહીં આ ઉત્તર આપવો કે જો જીવ અને ઘટ અસ્તિત્વમાં વર્તે છે, અને એટલે તે બેની એકતાની તું સંભાવના કરતો હોય તો તો તારા મતમાં બધા જ પદાર્થોની એકતા થઈ જશે. (જો તું જીવ અને ઘટ અસ્તિત્વવાળા હોવા માત્રથી બંનેને અભિન્ન = એક જ માનતો હોય તો એ રીતે તો બધા જ પદાર્થો એક બનવાની આપત્તિ આવશે જ.)

પ્રશ્ન : એ શી રીતે ?

ઉત્તર : ઘટઃ અસ્તિ, ષટઃ અસ્તિ, પરમાણુઃ અસ્તિ, દ્વિપ્રદેશિકઃ સ્વન્ધઃ અસ્તિ... આમ તમામ પદાર્થોમાં અસ્તિત્વભાવ છે જ તો શું એ એ બધા પદાર્થો એક બની જાય છે ? જો ના. તો એ જ રીતે જીવ અને ઘટમાં પણ જાણવું.

અહીં શિષ્ય કહે છે કે “આ વસ્તુ કેવી રીતે જાણવી ? કે બધા પદાર્થોમાં અસ્તિભાવ છે, પરંતુ તે એક બની જતા નથી.”

આચાર્ય કહે છે કે “અનેકાન્તથી આ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે.”

આ વસ્તુમાં દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે.

જે જે ખદિર હોય (ખદિર નામની એક વનસ્પતિ છે) તે તે અવશ્ય વનસ્પતિ હોય જ. પણ જે જે વનસ્પતિ હોય તે તે ખદિર જ હોય એવો નિયમ નથી. એ વનસ્પતિ તો ખદિર પણ હોય કે પલાસરૂપ પણ હોય.

એ રીતે જે જીવ હોય તે તો નિયમથી અસ્તિ છે જ. પણ જે અસ્તિભાવ છે, તે બધા જ કંઈ જીવ ન હોય. એ કદાચ જીવ હોય અથવા તો એ અસ્તિભાવ ધર્માસ્તિકાય કે અધર્માસ્તિકાય વગેરેનો હોય. એટલે કે અસ્તિપદાર્થ ધર્માસ્તિકાય વગેરેરૂપ પણ હોય.

(ટુંકમાં અસ્તિ બધા જ જીવ નથી.)

આ વ્યંસકહેતુ કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં લૂષકમધિકૃત્યાહ —

તત્સગવંસગ લૂસગહેઝમ્મિ ય મોયઓ ય પુણો ॥૮૮॥

હવે લૂષકહેતુને આશ્રયીને કહે છે.

નિર્ધુક્તિ-૮૮ ઉત્તરાર્થ ગાથાર્થ : ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા-ત્રપુષ્પવ્યંસકપ્રયોગે પુનર્લૂષકે હેતૌ ચ મોદકો નિર્દર્શનમિતિ ગાથાક્ષરાર્થઃ । ભાવાર્થઃ કથાનકાદવસેયઃ, તચ્ચેદમ્-જહા એગો મણુસ્સો તત્સાણં ભરિણ સગડેણ નયરં પવિસઇ, સો પવિસંતો ધુત્તેણ ભણ્ણઇ-જો એયં તત્સાણ સગડં ખાઇજ્જા તસ્સ તુમં કિં દેસિ ?, તાહે સગડત્તેણ સો ધુત્તો ભણિઓ-તસ્સાહં તં મોયગં દેમિ જો નગરદ્વારેણ ણ ણિપ્પકડઇ, ધુત્તેણ ભણ્ણતિ-તોઽહં એયં તત્સસગડં ચયામિ, તુમં પણ તં મોયગં દેજ્જાસિ જો નગરદ્વારેણ ણ નીસરતિ, પચ્છા સાગડિણ અબ્ભુવગા ધુત્તેણ સચ્ચિવણો કયા, સગડં અહિદ્ધિતા તેસિં તત્સાણં એકેકકયં ચંડં અવણિતા પચ્છા તં સાગડિયં મોદકં મગ્ગતિ, તાહે સાગડિઓ ભણતિ-ઇમે તત્સા ણ ચાઇયા તુમે, ધુત્તેણ ભણ્ણતિ-જઇ ન ચાઇયા તત્સા અગ્ધવેહ તુમં, તઓ અગ્ધવિણ્ણ કઢયા આગયા, પાસંતિ ચંડિયા તત્સા, તાહે કઢયા ભણંતિ-કો એ ચાઇએ તત્સે કિણઇ ?, તઓ કરણે વવહારો જાઓ ચાઇયત્તિ, જિઓ સાગડિઓ । એસ વંસગો ચેવ લૂસગનિમિત્તમુવણ્ણત્થો, તાહે ધુત્તેણ મોદગં મગ્ગિજ્જતિ, અચ્ચાઇઓ સાગડિઓ, જૂતિકરા ઓલગ્ગિયા, તે તુદ્ધા પુચ્છંતિ, તેસિં જહાવત્તં સવ્વં કહેતિ, એવં કહિતે તેહિં ઉત્તરં સિચ્ચાવિઓ-જહા તુમં ચુદ્ધુયં મોદગં ણગરદારે ઠવિત્તા ભણ એસ સ મોદગો ણ ણીસરઇ ણગરદારેણ, ગિણહાહિ, જિઓ ધુત્તો । એસ લોઇઓ, લોગુત્તરેવિ ચરણકરણાણુયોગે કુસ્સુતિભાવિતસ્સ તહા લૂસગો પંડજઇ-જહા સમ્મં પંડિવજ્જઇ । દવ્વાણુજોગે પુણ પુજ્જા ભણંતિ-પુવ્વં દરિસિઓ ચેવ । અણ્ણે પુણ ભણંતિ-પુવ્વં સયમેવ સવ્વભિચારં હેઠં ઉચ્ચારેઠ્ઠણ પરવિસંભણાનિમિત્તં સહસા વા ભણિતો હોજ્જા, પચ્છા તમેવ હેઠં અણ્ણેણં નિરુત્તવચ્ચણેણં ઠાવેઇ । ઉત્તો લૂષકસ્તદભિધાનાચ્ચ હેતુરપિ ।

ટીકાર્થ : વ્યંસકપ્રયોગમાં કાકડી અને લૂષકહેતુમાં મોદક દૃષ્ટાન્ત છે. આ પ્રમાણે ગાથાનો અક્ષરાર્થ છે. ભાવાર્થ કથાનકથી જાણવો.

તે આ છે.

એક મનુષ્ય કાકડી ભરેલું ગાડું લઈને નગરમાં પ્રવેશે છે. પ્રવેશતા તેને એક ધુતારાએ કહ્યું કે “જે કાકડીનાં આ ગાડાને ખાઈ જાય, અર્થાત્ આ ગાડાની બધી કાકડી ખાઈ જાય, તેને તું શું આપીશ ?” (આ અશક્ય વાત માત્ર મજાકરૂપ સમજી સામે) ગાડાવાળાએ ઉત્તર આપ્યો કે “જે આટલી કાકડી ખાય, તેને હું એવો લાડવો આપીશ કે જે નગરનાં બારણામાંથી ન નીકળી શકે.” ધુતારો કહે છે કે “તો પછી હું આ આખું

કાકડીનું ગાડું ખાઈ જઈશ. તું મને બદલામાં તેવો લાડવો આપજે કે જે નગરનાં બારણામાંથી ન નીકળે..” પછી ગાડાવાળાએ એ વાત સ્વીકારી એટલે ધુતારાએ આ અંગે સાક્ષીઓ નક્કી કર્યા અને પોતે ગાડા ઉપર ચઢી તે કાકડીઓના એક એક ટુકડાને દાંત વડે દૂર કરી (ખાઈ) પછી તે ગાડાવાળા પાસે મોદક માંગે છે. ત્યારે ગાડાવાળો કહે છે કે “તેં આ બધી કાકડી ખાધી જ નથી (તેં તો માત્ર એક એક ટુકડો જ ખાધો છે.) ધુતારો કહે છે કે “જો મેં આ ખાધી ન હોય, તો તું એને વેચી બતાવ.” પછી તે વેચવાની શરૂ કરી ત્યારે ખરીદનારાઓ આવ્યા પણ ખંડિત કાકડીને જુએ છે, ત્યારે ખરીદનારાઓ બોલે છે કે “કોણ આ ખવાયેલી કાકડીને ખાય ?” પછી કરણમાં = ન્યાયાલયમાં બેનાં ઝઘડાનો નિર્ણય આવ્યો કે “કાકડીઓ ખવાઈ ગયેલી જ ગણાય.” આ રીતે ગાડાવાળો હારી ગયો. (ધુતારા વડે જીતાયો.)

આ વ્યસકહેતુ છે, એનું વર્ણન જો કે આગળ થઈ જ ગયું છે. પરંતુ લૂષક બતાવવો છે, એટલે લૂષક હેતુ બતાવવા માટે જ આ વ્યસકહેતુ મૂકેલો છે.

પછી ધુતારો મોદકને માંગે છે. ગાડાવાળો દુઃખી થયો. (નગરનાં દરવાજામાંથી ન નીકળે એવો મોટો લાડવો શી રીતે એ આપે ?) એણે જુગારીઓની સેવા કરી. ખુશ થયેલા તેઓ પૃચ્છા કરે છે, ત્યારે ગાડાવાળો એમને જે રીતે હકીકત બનેલી, એ બધી જ વાત કહી દે છે. આ રીતે એણે કહ્યું, એટલે જુગારીઓએ એને ઉત્તર શીખવાડ્યો કે તું નાના લાડવાને નગરનાં બારણે મૂકીને બોલ કે - આ તે લાડવો છે કે જે નગરનાં બારણામાંથી નીકળતો નથી. તું આ લઈ લે. (લાડવો ગમે એટલો નાનો હોય તો પણ પોતાની મેળે તો ન જ નીકળે ને ?) આ રીતે ધુતારો હારી ગયો.

આ લૌકિક લૂષક બતાવ્યો.

લોકોત્તરમાં પણ ચરણકરણાનુયોગમાં લૂષકહેતુ આ પ્રમાણે કે કુશ્રુતિઓથી ભાવિત થયેલાને એવી રીતે લૂષકહેતુ આપવો કે જેથી એ સાચી વાત સ્વીકારે.

દ્રવ્યાનુયોગમાં લૂષકહેતુ અંગે પૂજ્યપુરુષો એમ કહે છે કે “આ લૂષકહેતુ પૂર્વે દેખાડી જ દીધો છે. (જીવ એને ઘટ અસ્તિ હોવાથી અભિન્ન માનીએ તો બધા જ પદાર્થો અસ્તિ હોવાથી અભિન્ન થઈ જાય... એ લૂષકહેતુ આવી ગયો.)

અન્યલોકો આ રીતે લૂષકહેતુ જણાવે છે કે “સામેવાળાને વિશ્વાસ થાય એ માટે પહેલા જાતે જ વ્યભિચારવાળો હેતુ ઉચ્ચારીને પછી એજ હેતુને બીજા ઉત્તરવચનથી (અથવા તો બીજી વ્યુત્પત્તિ દ્વારા) તે હેતુને સ્થાપિત કરવો. અથવા તો એવું બને કે

અચાનક જે વ્યભિચારવાળો હેતુ બોલાઈ ગયો હોય તો પાછળથી તે જ હેતુને બીજા નિરુક્તવચનથી સ્થાપિત કરવો.

(ભાવાર્થ : નિરુક્તવચન એટલે ઉત્તરવચન કે વ્યુત્પત્તિઅર્થવાળું વચન. પરવિસંભગાનિમિત્તં શબ્દ બંને બાજુ જોડી શકાય છે. સવ્યભિચારહેતુઉચ્ચારણ કે સહસા(સવ્યભિચાર)હેતુઉચ્ચારણ બંનેમાં આ શબ્દ સમજી શકાય છે.

વ્યભિચારવાળો હેતુ આ પ્રમાણે કે આત્મા મોક્ષગામી દ્રવ્યત્વાત્ આ અનુમાનમાં દ્રવ્યત્વ હેતુ વ્યભિચારવાળો છે. કેમકે અભવ્યોમાં પણ દ્રવ્યત્વહેતુ છે, પણ એ મોક્ષગામી નથી બનતા. આ હેતુ બીજાને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે બોલાયેલ હોય, એટલે બીજાને એમ લાગે કે “આણે વ્યભિચારવાળો હેતુ કયો છે એટલે એની વાત ખોટી પડશે અને મારી વાત સાચી પડશે...” એ માટે જાણી જોઈને આવો હેતુ ઉચ્ચારાય. જેમ શત્રુસૈન્યને એવો વિશ્વાસ પ્રગટે કે “અમે જીતી રહ્યા છીએ, સામેવાળા હારી રહ્યા છે.” એ માટે જાણી જોઈને ભાગવાનો-હારવાનો દેખાવ કરાય એટલે શત્રુસૈન્ય વધુ પડતા વિશ્વાસમાં આવી વિવેક ગુમાવે એટલે મોટું આક્રમણ કરી એને હરાવવામાં આવે. એમ અહીં જાણી જોઈને વ્યભિચારવાળો હેતુ કહી પ્રતિવાદીને વિશ્વાસ ઉભો કરાય છે. પણ પછી તરત એ હેતુનો બીજો અર્થ કાઢીને એના દ્વારા આપણી વાત સાચી સાબિત કરાય છે.

પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્યત્વ હેતુ આમ તો વ્યભિચારી છે. પણ એનો બીજો અર્થ રાગદ્વેષરહિતત્વ પણ કરવામાં આવેલો છે. એ અર્થ લઈએ, તો આ અનુમાન સાચું પડે કેમકે અભવ્યોમાં રાગદ્વેષરહિતત્વ નથી.

સહસા વા ભગિતો હોજ્જા માં આ પ્રમાણે અર્થ થાય કે પ્રતિવાદી એમ માનતો નથી કે જીવનો મોક્ષ થાય, એટલે એને એ વાતમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરાવવા ઉતાવળમાં આવો વ્યભિચારવાળો હેતુ બોલાઈ જાય... પછી ખ્યાલ આવે કે આ હેતુ વ્યભિચારી છે, એટલે એ હેતુનો બીજો અર્થ ગ્રહણ કરીને એને સાચો સાબિત કરવામાં આવે છે. ઘણીવાર એવું બનતું હોય છે કે શ્રોતાને પોતાના પદાર્થમાં વિશ્વાસ જન્માવવા અચાનક કોઈ શબ્દો બોલાઈ જતાં હોય છે, અને પાછળથી હોંશિયાર વક્તા એનો બીજો અર્થ પકડી એમાં આવતા દોષોને અટકાવી દેતો હોય છે. એમ આમાં પણ સમજવું. આ જ લૂપક છે. પહેલાં ખોટો હેતુ બોલાયો એ વ્યંસક ગણી શકાય, પછી એને બીજા નિરુક્તવચનથી સાચો સાબિત કરવો એ લૂપક બને.,...)

લૂપકહેતુ કહેવાઈ ગયો. તેનું કથન થઈ જવાથી હેતુદ્વાર પણ કહેવાઈ ગયું.

સામ્પ્રતં યદુક્તં 'ક્વચિત્પજ્ઞાવયવ'મિતિ, તદધિકૃતમેવ સૂત્રં 'ધમ્મો મંગલ'મિત્યાદિલક્ષણમધિકૃત્ય નિદર્શયતે-અહિંસાસંયમતપોરૂપો ધર્મઃ મઙ્ગલમુત્કૃષ્ટમિતિ પ્રતિજ્ઞા, ઇહ ચ ધર્મ ઇતિ ધર્મિનિર્દેશઃ, અહિંસાસંયમતપોરૂપ ઇતિ ધર્મિવિશેષણમ્, ઉત્કૃષ્ટં મઙ્ગલમિતિ સાધ્યો ધર્મઃ, ધર્મિધર્મસમુદાયઃ પ્રતિજ્ઞા, ઇયં શ્લોકાર્દ્ધેનોક્તા ઇતિ, દેવાદિપૂજિતત્વાદિતિ હેતુઃ, આદિશબ્દાત્ સિદ્ધવિદ્યાધરનરપરિગ્રહઃ, અયં ચ શ્લોકતૃતીયપાદેન સ્ખલૂકોઽવસેયઃ, અર્હદાદિવદિતિ દૃષ્ટાન્તઃ, અત્રાપિ ચાદિશબ્દાદ ગણધરાદિપરિગ્રહઃ, અયં ચ શ્લોકચરમપાદેનોક્તો વેદિતવ્ય ઇતિ । ન ચ ભાવમનોઽધિકૃત્યાર્હદદૃષ્ટાન્તેઽસ્તિ કશ્ચિદ્વિરોધ ઇતિ, ઇહ યો યો દેવાદિપૂજિતઃ સ સ ઉત્કૃષ્ટં મઙ્ગલં યથાર્હદાદયસ્તથા ચ દેવાદિપૂજિતો ધર્મ ઇત્યુપનયઃ, તસ્માદ્દેવાદિપૂજિતત્વાદુત્કૃષ્ટં મઙ્ગલમિતિ નિગમનમ્ । ઇદં ચાવયવદ્વયં સૂત્રોક્તાવયવત્રયાવિનાભૂતમિતિકૃત્વા તેન સૂચિતમવગન્તવ્યમિત્યલં વિસ્તરેણ ॥૮૮॥

હવે પૂર્વે જે કહેલું કે “ક્યાંક પંચાવયવી અનુમાન કરાય છે...” તે પંચાવયવી અનુમાન ધમ્મો મંગલ... એ પ્રસ્તુત સૂત્રને આશ્રયીને 'જ દેખાડાય છે.

તે આ પ્રમાણે -

(૧) પ્રતિજ્ઞા : અહિંસાસંયમતપોરૂપો ધર્મઃ (પક્ષઃ) ઉત્કૃષ્ટં મઙ્ગલં (સાધ્ય)

આમાં ધર્મઃ એ ધર્માનો નિર્દેશ છે એટલે કે જેમાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની છે એ પક્ષને જણાવનાર ધર્મઃ શબ્દ છે.

અહિંસાસંયમતપોરૂપઃ આ ધર્માનું વિશેષણ છે.

ઉત્કૃષ્ટં મંગલં એ સાધ્યધર્મ છે. એટલે કે પક્ષમાં જેની સિદ્ધિ કરવાની છે એવો તે ધર્મ = વિશેષણ છે.

ધર્મ=વિશેષણવાનું અને ધર્મ = વિશેષણ = સાધ્ય એ બેનો સમુદાય એ પ્રતિજ્ઞા છે. આ પ્રતિજ્ઞા પહેલી ગાથાનાં અડધા શ્લોક વડે કહેવાયેલી છે.

(૨) હેતુ : દેવાદિપૂજિતત્વાત્ આ હેતુ છે. દેવાદિ માં રહેલા આદિ શબ્દથી સિદ્ધપુરુષો, વિદ્યાધરપુરુષોનું ગ્રહણ કરવું. (અહીં સિદ્ધ તરીકે સિદ્ધ ભગવંતો ન લેવા. પણ આ જ સંસારમાં જે મંત્રસિદ્ધ વગેરે છે, તે લેવા. અથવા તો સિદ્ધ એવી વિદ્યાને ધારણ કરનાર જે માણસ. એમ સમાસ કરવો...)

આ હેતુ શ્લોકનાં ત્રીજા પાદથી કહેવાયેલો જણાવો. (દેવા વિ તં નમંસંતિ એ શબ્દ એનું જ સુચન કરે છે.)

(૩) દૃષ્ટાન્ત : અર્હવાદિવત્ એ દૃષ્ટાન્ત છે. અહીં પણ આદિ શબ્દથી ગણધર વગેરેનું ગ્રહણ કરવું. આ દૃષ્ટાન્ત શ્લોકનાં ચરમપાદ વડે કહેવાયેલું જણાવું. (જેનું સદા ધર્મમાં મન હોય, એ તો તીર્થંકરાદિ જ છે ને ? એટલે જસ્સ ધમ્મે... એના દ્વારા તીર્થંકરાદિ જ જણાવાય છે.)

પ્રશ્ન : તમે કહો છો કે અરિહંતાદિ એ દૃષ્ટાન્ત છે. પરંતુ જેનું સદા ધર્મમાં મન હોય એ અહીં દૃષ્ટાન્ત તરીકે લેવાના છે. હવે અરિહંતોને તો કેવલજ્ઞાન જ થઈ ગયું હોવાથી એમને ભાવમન છે જ નહિ. તો “એમનું સદા ધર્મમાં મન છે” એવું કહી જ ન શકાય અને એટલે અરિહંત દૃષ્ટાન્ત તરીકે માનવામાં વિરોધ આવે.

ઉત્તર : ‘અરિહંતોમાં ભાવમનને આશ્રયીને વિરોધ આવે છે’ એ તમારી વાત બરાબર નથી. કેમકે ભલે એમનામાં ભાવમન ન હોય, પરંતુ અનુત્તરવાસી દેવો વગેરેને તો એ ઉત્તર આપવા એ દ્રવ્યમનનો સ્વીકાર કરે જ છે, એટલે એમનામાં દ્રવ્યમન હોવાથી તેઓનું એ મન સદા ધર્મમાં છે, એમ કહી શકાય છે એટલે તેઓ પણ દૃષ્ટાન્ત બની શકે.

અથવા તો ભલે અરિહંતોનું મન અત્યારે નથી, પણ અરિહંત બનતાં પૂર્વે તો એમનું મન સદા ધર્મમાં હતું જ, એટલે તેઓ દૃષ્ટાન્ત તરીકે ગણી શકાય.

(આ જે અર્થ લખ્યો છે, તે છાપેલી પ્રતમાં નીચે જે ટીપ્પણ કરી છે કે “દ્રવ્યમનઃ સત્ત્વાત્, પૂર્વાવસ્થામાશ્રિત્ય વા એને આધારે કરેલો છે. પણ આ ટીપ્પણ વર્તમાન વિદ્વાનોની છે, એમને આ પ્રમાણે અર્થ સંગત લાગવાથી આ ટીપ્પણ બતાવી છે.

પરંતુ આ ટીપ્પણ અનુસારે પૂ.પાદ હરિભદ્રસૂરિજીની વૃત્તિ ક્ષતિવાળી બની જાય. કેમકે એની પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય કે “ભાવમનને લઈને તો કોઈ વિરોધ નથી જ આવતો.” પણ એ વિરોધ કેમ નથી આવતો ? એની તો કોઈપણ યુક્તિ તેઓશ્રીએ દર્શાવેલી જ ન હોવાથી વૃત્તિમાં એટલી ઉણપ ગણાય ને ? આવી ઉણપ લાગી છે, માટે જ તો ત્યાં આવી ટીપ્પણ મુકવી જરૂરી બની ને ?

એ મહાપુરુષની વૃત્તિમાં આવા પ્રકારની ઉણપ હોય એ શક્ય નથી લાગતું.

એટલે આનો અર્થ બીજી રીતે કરવો જોઈએ.

તે આ પ્રમાણે.

અરિહંતને દષ્ટાન્ત તરીકે દર્શાવ્યા છે, એટલે પ્રશ્નકાર પુછશે કે “અરિહંતોમાં તો મન છે જ નહિ, તો ‘તેઓનું સદા ધર્મમાં મન છે’ એમ કેમ કહેવાય ? અને તો પછી તેઓ દષ્ટાન્તભૂત કેમ બની શકે ?” એની સામે ઉત્તરરૂપે આ પંક્તિ જાણવી કે “ન ચ ભાવમનોઽધિકૃત્ય દૃષ્ટાન્તેઽસ્તિ કશ્ચિદ્ વિરોધઃ” અર્થાત્ દષ્ટાન્તમાં જે વિરોધ આવે છે, તે જો ભાવમનને લઈ લઈએ તો કોઈ વિરોધ ન આવે. આશય એ છે કે અરિહંતોમાં સતત દ્રવ્યમન હોતું નથી, ઉત્તર આપવાના સમયે જ દ્રવ્યમન હોય છે, એટલે “એ સદા ધર્મમાં છે.” એમ કહેવું શક્ય નથી. કેમકે સદા માટે એ દ્રવ્યમન હાજર નથી. એમ જ્ઞાનાવરણીયાદિનાં ક્ષયોપશમથી જન્ય ઉપયોગરૂપ જે મન છે એ પણ એમની પાસે નથી. કેમકે એમને ક્ષયોપશમજન્ય કોઈપણ ભાવો નથી. છતાં જ્ઞાનાવરણીયનાં ક્ષયથી જન્ય જે કેવલોપયોગ છે, એ જ ભાવમન છે. અને એ તો એમની પાસે સતત વિદ્યમાન છે, એટલે એ કેવલોપયોગરૂપ ભાવમનને લઈને અરિહંતો પણ સદા ધર્મમાં મનવાળા કહેવાય. એટલે તેઓ પણ દષ્ટાન્ત તરીકે લેવાય.

એટલે ભાવમનને લઈને દષ્ટાન્તમાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી.

સાર એ કે ટીપ્પણાનુસારે જે અર્થ કરેલો છે, તેમાં ભાવમનને લઈને અરિહંતોમાં વિરોધ આવતો હતો, તેનું સમાધાન ટીપ્પણનો પાઠ બહારથી લાવીને કરવાનું છે. જ્યારે આ જે અર્થ કર્યો છે, એમાં અરિહંતોમાં સદા દ્રવ્યમન ન હોવાથી અને ક્ષયોપશમજન્ય ઉપયોગરૂપ મન પણ ન હોવાથી દષ્ટાન્ત તરીકે લેવામાં જે વિરોધ આવતો હતો, એ કેવલોપયોગરૂપ ભાવમનને લઈને દૂર થાય છે.

તત્ત્વં તુ કેવલિગમ્યમ્ ।)

(૪) ઉપનય : યઃ યઃ દેવાદિપૂજિતઃ સ સ ઉત્કૃષ્ટં મંગલં યથા અર્હદાદયઃ ।

જે જે દેવાદિપૂજિત હોય, તે તે ઉત્કૃષ્ટમંગલ હોય. જેમકે અરિહંતાદિ. અને વળી દેવાદિપૂજિત ધર્મ છે.

(૫) નિગમન : તેથી દેવાદિપૂજિત હોવાથી અહિંસાદિરૂપ ધર્મ ઉત્કૃષ્ટમંગલ છે. આ નિગમન છે.

પ્રશ્ન : મૂલસૂત્રમાં તો આ ઉપનય-નિગમન નથી બતાવ્યા ને ?

ઉત્તર : સૂત્રમાં પ્રતિજ્ઞા-હેતુ-ઉદાહરણ આ ત્રણ અવયવો તો બતાવેલા જ છે. પ્રસ્તુત બે અવયવો આ ત્રણ અવયવોને અવિનાભાવી છે. એટલે કે આ ત્રણ અવયવો વિના એ બે અવયવો કદિ હોતા જ નથી. (એ ત્રણ અવયવોની જ અમુક પ્રકારની

ગોઠવણથી આ બે અવયવો બને છે. ઉપનયમાં પક્ષ અને હેતુ જ આવે છે, અને નિગમનમાં હેતુ સહિત આખી પ્રતિજ્ઞા આવે છે...) આમ હોવાથી ત્રણ અવયવોને દર્શાવનાર સૂત્ર દ્વારા એ છેલ્લા બે અવયવો સૂચિત થઈ ગયેલા જાણવા.

અહીં વિસ્તારથી સર્યું.

સામ્પ્રતમેતાનેવાવયવાન્ સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્ત્યા પ્રતિપાદયન્નાહ —

ધમ્મો ગુણા અહિંસાઈયા ડ તે પરમમંગલ પઙ્ના । દેવાવિ લોગપુજ્જા પળમંતિ સુધમ્મમિહ હેઠ્ઠ ॥૮૯॥

હવે આ જ પાંચ અવયવોને સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે - નિર્યુક્તિ ૮૯ ગાથાર્થ : “ધર્મ અહિંસાદિ ગુણો રૂપ છે. અને તે પરમમંગલ છે.” આ પ્રતિજ્ઞા છે. “લોકપૂજ્ય દેવો પણ સારાધર્મવાળાને પ્રણામ કરે છે.” એ હેતુ છે.

વ્યાખ્યા—‘ધર્મઃ’ પ્રાગ્નિરૂપિતશબ્દાર્થઃ, સ ચ ક ઇત્યાહ-ગુણા અહિંસાદયઃ, આદિશબ્દાત્ સંયમતપઃપરિગ્રહઃ, તુરેવકારાર્થઃ, અહિંસાદય એવ, તે પરમમઙ્ગલમિતિ પ્રતિજ્ઞા, તથા દેવા અપિ, અપિશબ્દાત્ સિદ્ધવિદ્યાધરનરપતિપરિગ્રહઃ, ‘લોકપૂજ્યા’ લોકપૂજનીયાઃ ‘પ્રણમંતિ’ નમસ્કુર્વન્તિ, કમ્ ?-‘સુધર્માણં’ શોભનધર્મવ્યવસ્થિતમિતિ, અયં હેત્વર્થસૂચકત્વાદ્દેતુરિતિ ગાથાર્થઃ ॥૮૯॥

ટીકાર્થ : પૂર્વે જેનો શબ્દાર્થ કહેવાઈ ગયો છે, એ ધર્મ શું છે ? એ કહે છે કે એ ધર્મ અહિંસાદિ ગુણો રૂપ છે. અહીં આદિ શબ્દથી સંયમ અને તપનું ગ્રહણ કરવું. તુ શબ્દ એવ અર્થવાળો છે. એટલે કે ધર્મ અહિંસાદિ રૂપ જ છે.

અને “તે અહિંસાદિ પરમમંગલ છે.” એ પ્રતિજ્ઞા છે.

લોક વડે પૂજનીય એવા દેવો પણ સારાધર્મમાં વ્યવસ્થિત આત્માને પ્રણામ કરે છે. અહીં દેવા વિ માં જે અપિ શબ્દ છે, તેનાથી સિદ્ધવિદ્યાધર, રાજાનું ગ્રહણ કરવું.

આ હેતુ છે.

પ્રશ્ન : હેતુ તો દેવાદિપૂજિતત્વાત્ એમ પંચમ્યન્તવાળું આગળ બતાવેલું. તો દેવા અપિ સુધર્માણં પ્રણમન્તિ આ વાક્ય હેતુ શી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર : આ વાક્ય ભલે સીધો હેતુ નથી. પણ હેતુના અર્થને સૂચવનાર તો છે જ ને ? તેથી આ હેતુ કહેવાય.

દિદ્વંતો અરહંતા અણગારા ય બહવો ડ જિણસીસા । વત્તણુવત્તે નજ્જહ જં નરવહ્ણોડવિ
પણમંતિ ॥૧૦॥

નિર્યુક્તિ ૯૦ ગાથાર્થ : અરિહંતો અને ઘણાં જિનશિષ્યો રૂપી અણગારો દૃષ્ટાન્ત છે.
અનુવૃત્તથી વૃત્ત જણાય છે. કેમકે રાજાઓ પણ નમસ્કાર કરે છે.

વ્યાખ્યા-‘દૃષ્ટાન્તઃ’ પ્રાગ્નિરૂપિતશબ્દાર્થઃ, સ ચાશોકાદ્યષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યાદિરૂપાં
પૂજામર્હન્તીત્યર્હન્તઃ, તથા અનગારાશ્ચ બહવ એવ જિનશિષ્યા इति, ન ગચ્છન્તીત્યગા-
વૃક્ષાસ્તૈઃ કૃતમગારં-ગૃહં તદ્દેષાં વિદ્યત इति અર્શાદેરાકૃતિગણત્વાદચ્રત્યયઃ અગારા-
ગૃહસ્થાઃ ન અગારા-અનગારાઃ, ચશબ્દઃ સમુચ્ચયાર્થઃ, તુરેવકારાર્થઃ, તતશ્ચ બહવ એવ
નાલ્પાઃ, રાગાદિજેતૃત્વાજ્જિનાસ્તચ્છિષ્યાઃ-તદ્વિનેયા ગૌતમાદયઃ, આહ-અર્હદાદીનાં
પરોક્ષત્વાત્ દૃષ્ટાન્તત્વમેવાયુક્તમ્, કથં ચૈતદ્વિનિશ્ચીયતે ? યથા તે દેવાદિપૂજિતા इति,
ઉચ્યતે, યત્તાવદુક્તં ‘પરોક્ષત્વા’દિતિ, તદ્દુષ્ટમ્, સૂત્રસ્ય ત્રિકાલગોચરત્વાત્
કદાચિત્પ્રત્યક્ષત્વાત્, દેવાદિપૂજિતા इति ચ એતદ્વિનિશ્ચયાયાહ-વૃત્તમ્-અતિક્રાન્તમ્
અનુવર્તમાનેન-સામ્પ્રતકાલભાવિના જ્ઞાયતે, કથમિત્યત આહ-‘યદ્’ યસ્માદ્
‘નરપતયોડપિ’-રાજાનોડપિ પ્રણમન્તિ, ઇદાનીમપિ ભાવસાધું, જ્ઞાનાદિગુણયુક્તમિતિ
ગમ્યતે । અનેન ગુણાનાં પૂજ્યત્વમાવેદિતં ભવતીતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૦॥

ટીકાર્થ : જેનો શબ્દાર્થ પૂર્વે નિરૂપણ કરાઈ ગયો છે. તે દૃષ્ટાન્ત તરીકે અહીં
અરિહંતો અને ઘણાં બધા જિનશિષ્ય અણગારો છે.

એમાં અશોકવૃક્ષ વગેરે અષ્ટમહાપ્રાતિહાર્ય વગેરે રૂપ પૂજાને માટે જે યોગ્ય હોય
તે અરિહંત. જે સ્વયં ન ચાલે, તે અગઃ એટલે કે વૃક્ષ. તેનાથી કરાયેલું હોય તે અગાર
એટલે કે ઘર તે જેઓની પાસે છે તેઓ અગારઃ કહેવાય.

અહીં અર્શ વગેરે આકૃતિગણ હોવાથી વ્યાકરણાનુસારે મતુપ્ અર્થમાં અચ્ પ્રત્યય
લાગ્યો છે; એટલે અગાર = ઘરવાળા એમ અર્થ થાય. (અચ્ પ્રત્યય વિના અગાર શબ્દ
હોય તો ઘર અર્થ થાય. અને જો મતુપ્ અર્થવાળો અચ્ લાગે તો શબ્દ તો અગાર જ
બને. પણ એનો અર્થ ઘરવાળો થાય.)

ચ શબ્દ સમુચ્ચય અર્થવાળો છે. (અરિહંતો અને અણગારો.)

તુ શબ્દ એવ અર્થવાળો છે. તેથી આ પ્રમાણે અર્થ થશે કે ઘણાં બધા જ સાધુઓ

દષ્ટાન્ત છે ઓછા નહિ.

એમાં જે રાગાદિને જીતનારા હોય, તે જિન કહેવાય. તેમના શિષ્યો ગૌતમ વગેરે છે.

પ્રશ્ન : દષ્ટાન્ત તો એ કહેવાય કે જે પ્રત્યક્ષ હોય. અરિહંત વગેરે તો આપણને પરોક્ષ હોવાથી એમને દષ્ટાન્ત માનવા એ જ અયોગ્ય છે.

બીજી વાત એ કે એ દેખાતા જ ન હોવાથી એવો નિશ્ચય શી રીતે કરવો કે તેઓ દેવાદિથી પૂજિત છે.

ઉત્તર : તમે પહેલાં જે વાત કરી કે “પરોક્ષ હોવાથી તેઓ દષ્ટાન્ત ન કહેવાય.” તે વાત જ દોષવાળી છે. કેમકે સૂત્ર તો ત્રિકાલવિષયક છે, એટલે ક્યારેક તો અરિહંતો પ્રત્યક્ષ છે જ. અને એટલે એ પરોક્ષ ન કહેવાય. (આ સૂત્ર માત્ર શય્યંભવસૂરિના કાળનું જ ન કહેવાય, પણ એની પૂર્વેનાં કાળમાં પણ અને પછીનાં કાળમાં પણ આ સૂત્રની હાજરી માનવાની છે. માત્ર એમણે તો પૂર્વોમાંથી ઉદ્ધાર જ કરેલો છે. એટલે અરિહંતોનાં સમયમાં પણ આ સૂત્રની હાજરી ગણાય, એટલે એ વખતે તો અરિહંતો હાજર હોવાથી, દેવાદિપૂજિત હોવાથી તેઓ પ્રત્યક્ષ જ છે. એટલે જ એમને દષ્ટાન્ત માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી.)

હવે એ દેવાદિપૂજિત હતાં. એ વાતનો નિશ્ચય કરવા માટે કહે છે કે વર્તમાનકાલભાવી પદાર્થ વડે ભૂતકાલીન પદાર્થ જણાય છે.

પ્રશ્ન : એ શી રીતે ?

ઉત્તર : અત્યારના પણ જ્ઞાનાદિગુણવાળા ભાવસાધુને રાજાઓ પણ નમસ્કાર કરે છે એટલે એનાથી ભૂતકાળનું અનુમાન થઈ શકે છે કે એ અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણયુક્ત અરિહંતાદિને તો દેવો પણ નમસ્કાર કરતાં હશે જ. **इदानीमपि भावसाधुं ज्ञानादिगुणयुक्तं** એ ગાથામાં લખેલ નથી, પણ એ સમજી લેવાનું છે.

રાજાઓ જ્ઞાનાદિગુણવાળાને વંદે છે આ કથન દ્વારા ગુણોની પૂજ્યતા જણાવાયેલી છે. અર્થાત્ વ્યક્તિ નહિ, પણ ગુણો પૂજનીય છે.

उवसंहारो देवा जह तह रायावि पणमइ सुधम्मं । तम्हा धम्मो मंगलमुक्खिद्धमिइ अ निगमणं ॥૯૧॥

નિર્યુક્તિ-૯૧ ગાથાર્થ : ઉપસંહાર આ છે કે જેમ દેવો તેમ રાજાઓ પણ સુધર્મીને

પ્રણામ કરે છે. તેથી ધર્મ ઉત્કૃષ્ટમંગલ છે આ પ્રમાણે નિગમન છે.

વ્યાખ્યા—‘ઉપસંહાર:’ ઉપનય:, સ ચાયમ્-દેવા યથા તીર્થકરાદીન્ તથા રાજાઽપ્યન્યોઽપિ જન: પ્રણમતીદાનીમપિ સુધર્માણમિતિ । યસ્માદેવં તસ્માદેવાદિપૂજિતત્વાદ્ ધર્મો મઙ્ગલમુત્કૃષ્ટમિતિ ચ નિગમનમ્ । ‘પ્રતિજ્ઞાહેત્વો: પુનર્વચનં નિગમનમિતિ ગાથાર્થ: ॥૧૧॥ ઉક્તં પઞ્ચાવયવમ્, એતદભિધાનાચ્ચાર્થાધિકારોઽપિ ધર્મપ્રશંસા ।

ટીકાર્થ : ઉપસંહાર એટલે ઉપનય. તે આ છે કે જેમ દેવો તીર્થકરાદિને વંદે છે, તેમ રાજા અને બીજા પણ લોકો આજે પણ સારાધર્મવાળાને પ્રણામ કરે છે.

“જે કારણથી આમ છે, તે કારણથી નક્કી થાય છે કે ધર્મ દેવાદિપૂજિત હોવાથી ઉત્કૃષ્ટમંગલ છે.” આ નિગમન છે.

પ્રતિજ્ઞા અને હેતુનું ફરીથી કથન એ નિગમન.

પંચાવયવી અનુમાન કહી દીધું.

આના કથન દ્વારા ધર્મપ્રશંસારૂપ અર્થાધિકાર પણ કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં દશાવયવં તથા સ ચેહૈવ જિનશાસનં ઇત્યધિકારં, ચોપદર્શયતિ-ઇહ ચ દશાવયવા:-પ્રતિજ્ઞાદય એવ પ્રતિજ્ઞાદિશુદ્ધિસહિતા ભવન્તિ । અવયવત્વં ચ તુચ્છુદ્ધીનામધિકૃતવાક્યાર્થોપકારકત્વેન પ્રતિજ્ઞાદીનામિવ ભાવનીયમિતિ, અત્ર બહુ વક્તવ્યં, તત્તુ નોચ્યતે, ગમનિકામાત્રત્વાત્ પ્રારમ્ભસ્યેતિ ॥

હવે દશાવયવી અનુમાનને તથા “તે ધર્મ આ જ જૈનશાસનમાં છે” એ અર્થાધિકારને દેખાડે છે.

પ્રશ્ન : દશ અવયવ શી રીતે ?

ઉત્તર : પ્રતિજ્ઞા વગેરે જે પાંચ અવયવ બતાવ્યા, એ જ પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિ વગેરે સહિત ગણો એટલે દશ થઈ જાય.

પ્રશ્ન : પ્રતિજ્ઞા, હેતુ એ બધા તો અનુમાનનાં અવયવ કહેવાય, પણ પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિ વગેરે અનુમાનનાં અવયવ શી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર : ‘ધર્મ દેવાદિપૂજિત હોવાથી ઉત્કૃષ્ટમંગલ છે’ એ પ્રસ્તુતવાક્યાર્થને સિદ્ધ કરવા માટે જેમ પ્રતિજ્ઞા, હેતુ વગેરે ઉપકારક હોવાથી એ અવયવ કહેવાય છે, તો એજ

રીતે પ્રતિજ્ઞાવિશુદ્ધિ, હેતુવિશુદ્ધિ વગેરે પણ અધિકૃત વાક્યાર્થને સિદ્ધ કરવા માટે ઉપયોગી હોવાથી અવયવ કહી શકાય છે.

આમ અધિકૃતવાક્યાર્થને ઉપકારક હોવાને લીધે પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિ વગેરે પ્રતિજ્ઞાની જેમજ અવયવ છે એમ વિચારી લેવું.

(અધિકૃતવાક્યાર્થ તરીકે “સ ચ ઇહૈવ જિનશાસને” એ પણ લઈ શકાય.)

આ વિષયમાં ઘણું કહેવાનું છે, પણ અત્રે કહેતા નથી કેમકે આ વૃત્તિનો આરંભ માત્ર ગમનિકારૂપ જ છે (અર્થાત્ સંક્ષેપતઃ બોધ કરાવવા માટે જ છે.)

સામ્પ્રતમધિકૃતદશાવયવપ્રતિપાદનાયાહ -

બિઙ્ગપઙ્ગા જિણસાસણંમિ સાહેતિ સાહવો ધમ્મં । હેઠુ જમ્હા સબ્બાવિણ્ણસુહિંસાહિસુ જયંતિ ॥૧૨॥

હવે જે અધિકૃત દશ-અવયવ છે, તેનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૯૨, ગાથાર્થ : બીજી પ્રતિજ્ઞા આ છે કે “જિનશાસનમાં સાધુઓ ધર્મને સાધે છે.” હેતુ આ છે કે “જે કારણથી તેઓ સાચા અહિંસાદિમાં યત્ન કરે છે.”

વ્યાખ્યા—દ્વિતીયા પજ્ઞાવયવોપન્યસ્તપ્રથમપ્રતિજ્ઞાપેક્ષયા, પ્રતિજ્ઞા પૂર્વવત્, દ્વિતીયા ચાસૌ પ્રતિજ્ઞા ચ દ્વિતીયપ્રતિજ્ઞા, સા ચેયમ્-‘જિનશાસને’ જિનપ્રવચને, કિમ્ ?- ‘સાધયન્તિ’ નિષ્પાદયન્તિ ‘સાધવઃ’ પ્રવ્રજિતાઃ ‘ધર્મ’ પ્રાગ્નિરૂપિતશબ્દાર્થમ્ । ઇહ ચ સાધવ ઇતિ ધર્મિનિર્દેશઃ, શેષસ્તુ સાધ્યધર્મ ઇતિ, અયં પ્રતિજ્ઞાનિર્દેશઃ । હેતુનિર્દેશમાહ- હેતુર્યસ્માત્ ‘સાદ્ધાવિકેષુ’ પારમાર્થિકેષુ નિરુપચરિતેષ્વર્થેષ્વિત્યર્થઃ અહિંસાદિષુ, આદિશબ્દાન્મૃષાવાદાદિવિરતિપરિગ્રહઃ, અન્યે તુ વ્યાચક્ષતે-‘સબ્બાવિણ્ણિ’તિ સદ્ધાવેન નિરુપચરિતસકલદુઃખક્ષયાયૈવેત્યર્થઃ ‘યતન્તે’ પ્રયત્નં કુર્વન્તિ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૨॥

ટીકાર્થ : “બીજી પ્રતિજ્ઞા” એમ જે લખ્યું છે, એ પંચાવયવી અનુમાનમાં દર્શાવાયેલ પહેલી પ્રતિજ્ઞાની અપેક્ષાએ સમજવું. ધર્મઃ ઉત્કૃષ્ટં... એ પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા હતી. આ એની અપેક્ષાએ બીજી પ્રતિજ્ઞા છે. પ્રતિજ્ઞા પૂર્વની જેમ સમજી લેવી. (ધર્મધર્મિસમુદાયઃ પ્રતિજ્ઞા)

બીજી એવી પ્રતિજ્ઞા આ છે કે જિનશાસનમાં સાધુઓ ધર્મનું નિષ્પાદન કરે છે. ધર્મ શબ્દનો અર્થ પૂર્વે દર્શાવી દીધો છે.

અહીં સાધવઃ એ ધર્મીનો = પક્ષનો નિર્દેશ છે. બાકી બધું સાધ્યધર્મ છે. (જિનશાસનમાં ધર્મનિષ્પાદન) આ આખો પ્રતિજ્ઞાનિર્દેશ છે.

હવે હેતુનાં નિર્દેશને કહે છે કે હેતુ આ છે કે “જે કારણથી પારમાર્થિક-ઉપચારરહિત એવા અહિંસાદિ પદાર્થોમાં તેઓ યત્ન કરે છે.”

અહિંસાદિ માંના આદિ શબ્દથી મૃષાવાદાદિની વિરતિનું ગ્રહણ કરવું.

અહીં અન્યલોકો કહે છે કે “સાધુઓ સદ્ભાવથી અહિંસાદિમાં યત્ન કરે છે. એટલે કે સકલ દુઃખોનાં વાસ્તવિક ક્ષયને માટે જ યત્ન કરે છે.”

(સાદ્ભાવિકેષુ એ સપ્તમીવાળો શબ્દ અહિંસાદિષુ નું વિશેષણ બને. એનો ભાવાર્થ એ છે કે સાંખ્ય વગેરે દર્શનોમાં આત્મા એકાન્તે નિત્ય હોવાથી એની હિંસા ખરેખર તો ઘટતી જ નથી, અને એટલે જ અહિંસા પણ નથી ઘટતી. પણ તેઓ વાસ્તવિક હિંસા ન ઘટતી હોવાથી ઔપચારિક હિંસા ઘટાવીને એ રીતે અહિંસાને ઘટાવે છે.

જ્યારે જૈનદર્શનમાં આત્મા કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય માનેલો હોવાથી આત્મદ્રવ્યનો વિનાશ ન થતો હોવા છતાં એના મનુષ્યાદિ પર્યાયનો વિનાશ તો થાય જ છે, એટલે એ રીતે જૈનદર્શનમાં વાસ્તવિક હિંસા ઘટે છે, અને માટે જ વાસ્તવિક અહિંસા પણ ઘટે છે.

આમ જૈનસાધુઓ નિરુપચરિત = વાસ્તવિક અહિંસાદિમાં યત્નવાળા છે.

સાંખ્યલોકો ઉપચરિત = કાલ્પનિક અહિંસાદિમાં યત્નવાળા બને છે.

હવે જો સદ્ભાવેન એમ તૃતીયાન્ત શબ્દ લઈએ, તો એનો ભાવાર્થ એ છે કે નિરુપચરિતસકલદુઃખક્ષયાય ।

આ શબ્દનાં પણ બે રીતે અર્થ થાય. એમાં નિરુપચરિત શબ્દ જો દુઃખનું વિશેષણ લો તો એનો ભાવાર્થ એ કે વાસ્તવિક એવા જે સકલ દુઃખો, તેના ક્ષયને માટે સાધુઓ યત્ન કરે છે. સાંખ્યમતમાં દુઃખ વગેરે તો બુદ્ધિનાં ગુણો હોવાથી એ આત્મામાં ઘટતાં નથી. તેઓ આત્મામાં દુઃખનો માત્ર ઉપચાર જ કરે છે. એટલે એમના મતે સકલ દુઃખો ઔપચારિક છે. અને એવા દુઃખોનો ક્ષય કરવા તેઓ યત્ન કરે છે. હવે જે ખરેખર દુઃખ છે જ નહિ, એના ક્ષય માટેનો પ્રયત્ન તો મૂર્ખતા જ ગણાય ને ?

જૈનદર્શનમાં તો આત્મામાં એ દુઃખો વાસ્તવિક રીતે ઘટે છે. એટલે તેના ક્ષય માટેનો પ્રયત્ન પણ જૈનો કરી શકે.

હવે જો નિરુપચરિત શબ્દ ક્ષય નું વિશેષણ લો તો એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે કે

ભૂખનું દુઃખ આવ્યું એટલે લોકો ભોજન દ્વારા એનો ક્ષય કરે. તરસનાં દુઃખનો પાણી દ્વારા ક્ષય કરે... પણ આ રીતે જે સઘળા દુઃખોનો ક્ષય થાય છે, એ તો ભ્રમાત્મક છે. વાસ્તવિક નથી. કેમકે પાછા એ દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે જૈન સાધુઓ તો એ દુઃખ લાવનાર કારણોનો જ ક્ષય કરી નાંખી સદાને માટે એ દુઃખોનો નાશ કરવા માટે યત્ન કરે છે. એટલે તેઓ સઘળા દુઃખોનાં વાસ્તવિક ક્ષયને માટે યત્નવાળા કહેવાય.)

સામ્પ્રતં પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિમભિધાતુકામ આહ -

જહ જિણસાસણનિરયા ધમ્મં પાલેતિ સાહવો સુદ્ધં । ન કુતિત્થિણસુ એવં દીસઈ પરિવાલણોવાઓ ॥૧૩॥

હવે પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિને કહેવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રન્થકારશ્રી કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ- ૯૩ ગાથાર્થ : જે રીતે જિનશાસનમાં લીન સાધુઓ શુદ્ધ ધર્મને પાળે છે. એ રીતે કુતીર્થિકોમાં પરિપાલનનો ઉપાય દેખાતો નથી.

વ્યાખ્યા-‘યથા’ યેન પ્રકારેણ જિનશાસનનિરતા-નિશ્ચયેન રતા ‘ધર્મ’ પ્રાગ્નિરૂપિતશબ્દાર્થ ‘પાલયન્તિ’ રક્ષન્તિ ‘સાધવઃ’ પ્રવ્રજિતાઃ ષડ્જીવનિકાયપરિજ્ઞાનેન કૃતકારિતાદિપરિવર્જનેન ચ ‘શુદ્ધમ્’ અકલલ્લં, નૈવં તન્નાન્તરીયાઃ, યસ્માન્ન કુતીર્થિકેષુ, ‘એવં’ યથા સાધુષુ દૃશ્યતે પરિપાલનોપાયઃ, ષડ્જીવનિકાયપરિજ્ઞાનાદ્યભાવાત્ । ઉપાયગ્રહણં ચ સાભિપ્રાયકમ્, શાસ્ત્રોક્તઃ સ્વલૂપાયોઽત્ર ચિન્ત્યતે, ન પુરુષાનુષ્ઠાનં, કાપુરુષા હિ વિતથકારિણોઽપિ ભવન્ત્યેવેતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૩॥

ટીકાર્થ : (‘સાધુઓ જિનશાસનમાં જ અહિંસાદિ ધર્મના સાધક છે’ આ પ્રતિજ્ઞાની શુદ્ધિ કરે છે કે) જિનશાસનમાં ખરેખર લીન બનેલા સાધુઓ જે રીતે ધર્મને રક્ષે છે, એ રીતે અન્યધર્મનાં સાધુઓ રક્ષતા નથી.

જૈન સાધુઓ ષડ્જીવનિકાયનાં બોધ દ્વારા અને કરવું-કરાવવું વગેરેનો ત્યાગ કરવા દ્વારા કલંકરહિત ધર્મનું પાલન કરે છે. (અથવા તો અકલંક શબ્દ ક્રિયાવિશેષણ ગણવો. સાધુઓ ધર્મનું અકલંક રીતે પાલન કરે છે.)

પ્રશ્ન : કુતીર્થિકો શા માટે શુદ્ધધર્મનું પાલન નથી કરતાં ?

ઉત્તર : કેમકે જે રીતે જૈનસાધુઓમાં શુદ્ધધર્મનાં પાલનનો ઉપાય દેખાય છે, એ રીતે કુતીર્થિકોમાં શુદ્ધધર્મનાં પાલનનો ઉપાય દેખાતો નથી. એનું કારણ એ કે તેઓમાં ષડ્જીવનિકાયનાં બોધનો જ અભાવ છે. એના બોધ વિના ષટ્કાયરક્ષારૂપ ધર્મનો ઉપાય

શી રીતે સંભવે ?

પ્રશ્ન : અહીં એવું શા માટે લખ્યું કે “કુતીર્થિકોમાં ધર્મપાલનનો ઉપાય નથી દેખાતો.” એના બદલે એમ લખ્યું હોત કે “કુતીર્થિકોમાં ધર્મપાલન નથી” તો પણ ચાલત ને ? ઉપાય શબ્દ લખવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : અહીં ઉપાય શબ્દનું ગ્રહણ નકામું નથી કર્યું. એની પાછળ ગ્રન્થકારશ્રીનો કોઈક અભિપ્રાય છે. તે એ છે કે અહીં શાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપાયની વિચારણા ચાલે છે. પુરુષનાં અનુજાનની વિચારણા નથી ચાલતી. ખોટાપુરુષો તો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ઉપાયો પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનારા પણ હોય જ છે.

(આશય એ જણાય છે કે, કોઈ એવો આક્ષેપ કરે કે “કુતીર્થિકો અહિંસાદિનું પાલન નથી કરતાં” તો તેનો બચાવ થઈ શકે કે તે તો અલ્પસત્ત્વવાળા હોવાથી નથી કરતાં. (જેમ કે કેટલાંક જૈનસાધુઓ.) શાસ્ત્રમાં તો અહિંસાદિનું પાલન કરવું ઇત્યાદિ છે જ. એવું ન થઈ શકે તે માટે જણાવ્યું છે કે તેનો ઉપાય જ નથી.

આ વાત દર્શાવવા માટે જ જાણી જોઈને ઉપાય શબ્દનું ગ્રહણ કરેલ છે.)

અત્રાહ -

તેસુવિ ય ધમ્મસદ્દો ધમ્મં નિયયં ચ તે પસંસંતિ । નણુ ભણિઓ સાવજ્જો કુતિત્થિધમ્મો જિણવરેહિ ॥૧૪॥

અહીં કોઈક પ્રશ્ન કરે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૯૪ ગાથાર્થ : પ્રશ્ન : તેઓમાં પણ ધર્મશબ્દ છે. અને તેઓ પોતાના ધર્મની પ્રશંસા કરે છે.

ઉત્તર : તીર્થંકરોએ કુતીર્થિકોનો ધર્મ સાવધ કહ્યો છે.

વ્યાખ્યા-‘તેષ્વપિ ચ’ તન્નાન્તરીયધર્મેષુ, કિમ્ ?-ધર્મશબ્દો લોકે રૂઢઃ, તથા ધર્મ ‘નિજં ચ’ આત્મીયમેવ યથાતથં તે ‘પ્રશંસન્તિ’ સ્તુવન્તિ, તતશ્ચ કથમેતદિતિ, અત્રોચ્યતે, ‘નન્વિ’ત્યક્ષમાયાં ‘ભણિત’ ઉક્તઃ પૂર્વ ‘સાવદ્યઃ’ સપાપઃ ‘કુતીર્થિકધર્મઃ’ ચરકાદિધર્મઃ । કૈઃ ?-‘જિનવરેઃ’ તીર્થંકરૈઃ ‘ણ જિણેહિં ડ પસત્થો’ ઇતિ વચનાત્, ષડ્જીવનિકાય-પરિજ્ઞાનાદ્યભાવાદેવેતિ, અત્રાપિ બહુ વક્તવ્યં તત્તુ નોચ્યતે ગ્રન્થવિસ્તરભયાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૪॥

ટીકાર્થ : પ્રશ્ન : જૈનદર્શન સિવાયનાં ધર્મોમાં પણ ધર્મ શબ્દ લોકમાં રૂઢ થયેલો છે. લોકો શિવધર્મ વગેરે શબ્દો વાપરે જ છે. તથા તેઓ પોતાના જ જેવા તેવા = જે તે પ્રકારનાં ધર્મને પ્રશંસે જ છે. તો પછી એમ શી રીતે કહેવાય ? કે “માત્ર જિનશાસનમાં જ સાધુઓ ધર્મને આરાધે છે ?” તે કુતીર્થિકો પણ ધર્મઆરાધના કરે જ છે ને ?

ઉત્તર : પૂર્વે જ કહી ગયા છીએ કે તીર્થંકરોએ ચરકાદિધર્મને પાપવાળો ધર્મ કહ્યો છે. “જ જિણેહિં ઉ પસત્થો” એ વચન પૂર્વે આવી જ ગયેલું હોવાથી એ વાત પૂર્વે કહેવાઈ જ ગઈ છે.

પ્રશ્ન : પણ જિને કેમ એમનો ધર્મ નથી પ્રશંસ્યો ?

ઉત્તર : ષડ્જીવનિકાયનાં બોધ વગેરેનો અભાવ હોવાના કારણે જ જિનોએ તેમના ધર્મની પ્રશંસા કરી નથી.

પ્રશ્ન : એમનામાં ષટ્કાયજ્ઞાનાદિ નથી, એવું ક્યા આધારે કહી શકો છો ?

ઉત્તર : આ વિષયમાં પણ ઘણું બધું કહેવાનું છે. પણ એ ગ્રન્થનો વિસ્તાર થઈ જવાના ભયથી કહેતાં નથી.

તથા —

જો તેસુ ધમ્મસદ્દો સો ઉવચારેણ નિચ્છણ્ણં ઇહં । જહ સીહસદ્દુ સીહે પાહણ્ણુવચારઓઽણ્ણત્થ ॥૧૫॥

વળી —

નિર્યુક્તિ- ૯૫ ગાથાર્થ : તેઓમાં જે ધર્મશબ્દ સંભળાય છે, તે ઉપચારથી છે. નિશ્ચયથી અહીં છે. જેમ સિંહ શબ્દ સિંહમાં પ્રધાનતાથી છે, અન્યત્ર ઉપચારથી છે.

વ્યાખ્યા—ય: ‘તેષુ’ તન્નાન્તરીયધર્મેષુ ધર્મશબ્દ: સ ‘ઉપચારેણ’ અપરમાર્થેન, નિશ્ચયેન ‘અત્ર’ જિનશાસને, કથમ્ ?—યથા સિંહશબ્દ: સિંહે વ્યવસ્થિત: પ્રાધાન્યેન, ‘ઉપચારત:’ ઉપચારેણ ‘અન્યત્ર’ માણવકાદૌ, યથા સિંહો માણવક:, ઉપચારનિમિત્તં ચ શૌર્યક્રૌર્યાદય: ધર્મે ત્વહિસાદ્યભિધાનાદય ઇતિ ગાથાર્થ: ॥૧૫॥

ટીકાર્થ : તન્નાન્તરીય = જૈનેતર ધર્મોમાં જે ધર્મ શબ્દ વપરાય છે, તે ઉપચારથી = અપરમાર્થથી વપરાય છે. નિશ્ચયથી તે ધર્મશબ્દ અહીં જિનશાસનમાં વપરાય છે. અર્થાત્ ત્યાં વપરાતો ધર્મશબ્દ નામમાત્ર છે, જ્યારે અહીં વપરાતો ધર્મશબ્દ સાર્થક છે.

જેમ સિંહમાં વ્યવસ્થિત = વપરાતો સિંહ શબ્દ પ્રધાનતાથી છે. જ્યારે માણવકાદિમાં વપરાતો સિંહશબ્દ ઉપચારથી છે કે “સિંહ માણવક” (માણવક એટલે નાની ઉંમરનો માણસ, બાળક.)

પ્રશ્ન : ઉપચાર પણ એમને એમ તો ન થાય એનું પણ કોઈ નિમિત્ત તો હોય જ છે. જેમ રૂપવતીસ્ત્રીનાં મુખમાં ચન્દ્રનો ઉપચાર કરાય છે, એમાં રૂપ, લાવણ્ય, સૌમ્યતા વગેરે નિમિત્ત બને છે. આ નિમિત્તો કદરૂપી સ્ત્રીમાં ન હોવાથી ત્યાં ચન્દ્રનો ઉપચાર કરાતો નથી.

ઉત્તર : માણવકમાં રહેલ શૂરવીરતા, કૂરતા એ તેમાં સિંહશબ્દનો ઉપચાર કરવામાં નિમિત્ત છે. જ્યારે જૈનેતરધર્મોમાં જે અહિંસા, સત્યવાદ વગેરે નામાદિ છે, એ તેમાં ધર્મશબ્દનો ઉપચાર કરવામાં નિમિત્ત છે. (નાનો બાળક જો શૂરવીર, કૂર હોય તો એમાં સિંહ શબ્દનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે.)

(આશય એ છે કે જૈનેતરોમાં ખરેખર ધર્મ નથી. પણ તેઓ અહિંસાદિ પાંચ યમો માને છે. ‘ધર્મની આરાધના કરો’ એમ બોલે છે, ધર્મનો ખૂબ મહિમા ગાય છે... એટલે લોકો એમનામાં ધર્મ શબ્દ વાપરે છે. હકીકતમાં તેઓમાં સાચો ધર્મ નથી.

एस पइत्रासुद्धी हेऊ अहिंसाइएसु पंचसुवि । सञ्भावेण जयंती हेउविसुद्धी इमा तत्थ ॥१॥ (भाष्यम्) ॥

દશવૈકાલિક ભાષ્ય-૧ ગાથાર્થ : આ પ્રતિજ્ઞાવિશુદ્ધિ છે. હેતુ આ છે કે “જૈન સાધુઓ અહિંસાદિ પાંચેયમાં સદ્ભાવથી પ્રયત્ન કરે છે.” તેમાં આ હેતુવિશુદ્ધિ છે.

વ્યાખ્યા-‘एषा’ उक्तस्वरूपा प्रतिज्ञायाः शुद्धिः प्रतिज्ञाशुद्धिः, हेतुरहिंसादिषु पञ्चस्वपि सद्भावेन यतन्त इति, अयं च प्राग् व्याख्यात एव, शुद्धिमभिधातुकामेन च भाष्यकृता पुनरुपन्यस्त इति, अत एवाह-हेतोर्विशुद्धिर्हेतुविशुद्धिः, विषयविभाषाव्यवस्थापनं विशुद्धिः, ‘इमा’ इयं ‘तत्र’ प्रयोग इति गार्थार्थः ॥

ટીકાર્થ : ઉપર જેનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું તે પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિ છે. હવે હેતુ આ પ્રમાણે છે કે અહિંસાદિ પાંચેયમાં સાધુઓ સદ્ભાવથી યત્ન કરે છે.

આ હેતુનું વ્યાખ્યાન પૂર્વે કરી જ ગયા છે. ભાષ્યકારે ફરીથી એ હેતુ બતાવ્યો એ તો એમને હેતુની વિશુદ્ધિ કહેવી છે, માટે ફરી એ હેતુ દર્શાવ્યો.

આથી જ ભાષ્યકાર કહે છે કે આ અનુમાનપ્રયોગમાં હેતુની વિશુદ્ધિ આ છે.

(આગળ કહેવાશે તે)

વિષયવિભાષાવ્યવસ્થાપન એ વિશુદ્ધિ કહેવાય. આશય એ કે આ હેતુમાં જે વિષય દર્શાવ્યો છે કે “જૈનસાધુઓ અહિંસાદિ પંચકમાં સદ્ભાવથી યત્ન કરે છે” એની વિભાષા એટલે કે જુદા જુદા વિકલ્પો = જૈનસાધુઓ અહિંસાદિમાં યત્નવાળા કેવી રીતે ? એ વગેરે પદાર્થો... એની વ્યવસ્થા કરવી, સ્પષ્ટ કરવા એ હેતુની વિશુદ્ધિ કહેવાય.

जं भक्तपाणउवगरणवसहिसयणासणाइसु जयंति । फासुयअकयअकारिय-
अणुमयाणुद्धिभोई य ॥२॥ (भाष्यम्) ॥

ભાષ્ય-૨ ગાથાર્થ : જે કારણથી સાધુઓ ભોજન, પાન, ઉપકરણ, વસતિ, શયન, આસનાદિમાં યત્ન કરે છે. પ્રાસુક, અકૃત, અકારિત, અનનુમત, અનુદિષ્ટ વાપરનારા છે.

વ્યાખ્યા-‘યદ્’ યસ્માત્, ભક્તં ચ પાનં ચોપકરણં ચ વસતિશ્ચ શયનાસનાદયશ્ચેતિ સમાસસ્તેષુ, કિમ્ ?-‘યતન્તે’ પ્રયત્નં કુર્વન્તિ, કથમેતદેવમિત્યત્રાહ-યસ્માત્ પ્રાસુકં ચાકૃતં ચાકારિતં ચાનનુમતં ચાનુદિષ્ટં ચ તદ્ભોક્તું શીલં યેષાં તે તથાવિદ્યાઃ, તત્રાસવઃ-પ્રાણાઃ પ્રગતા અસવઃ-પ્રાણા યસ્માદિતિ પ્રાસુકં-નિર્જીવમ્, તત્ત્વ સ્વકૃતમપિ ભવત્યત આહ-અકૃતમ્, તદપિ કારિતમપિ ભવત્યત આહ-અકારિતમ્, તદપ્યનુમતમપિ ભવત્યત આહ-અનનુમતમ્, તદપ્યુદિષ્ટમપિ ભવતિ યાવદર્થિકાદિ ન ચ તદિષ્યત ઇત્યત આહ-અનુદિષ્ટમિતિ । એતત્પરિજ્ઞાનોપાયશ્ચોપન્યસ્તસકલપ્રદાનાદિલક્ષણસૂત્રાદવગન્તવ્ય ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥

ટીકાર્થ : જે કારણથી સાધુઓ ભોજન, પાન, ઉપકરણ, વસતિ, શયનાસનાદિમાં પ્રયત્ન કરે છે. (તે કારણથી એમ કહેવાય કે તેઓ જ અહિંસાદિમાં સદ્ભાવથી યત્નવાળા છે.)

પ્રશ્ન : પણ સાધુઓ આવા યત્નવાળા છે, એમ શી રીતે કહી શકાય ?

ઉત્તર : કેમકે સાધુઓ પ્રાસુક, અકૃત, અકારિત, અનનુમત, અનુદિષ્ટ ભોજન વાપરવાના સ્વભાવવાળા છે. તેમાં પ્રગતાઃ અસવઃ યસ્માત્ તત્ પ્રાસુકં એટલે અચિત્. અસુ શબ્દનો અર્થ પ્રાણ = જીવ થાય છે. હવે અચિત્તવસ્તુ જાતે બનાવેલી પણ હોઈ શકે છે. જૈનસાધુ જાતે ન બનાવે.. માટે અકૃત શબ્દ વાપર્યો છે. હવે અચિત્ત અકૃત વસ્તુ

બીજા પાસે કરાવાયેલી પણ હોઈ શકે છે. જૈન સાધુ એવી વસ્તુ ન વાપરે એટલે અકારિત શબ્દ વાપર્યો છે. આવું અચિત્ત, અકૃત, અકારિત વસ્તુ અનુમોદના કરાયેલું પણ હોઈ શકે. (સાધુએ કર્યું, કરાવ્યું ન હોય પણ ગૃહસ્થે ભક્તિથી સાધુ માટે બનાવી દીધું અને સાધુ વહોરે કે સારું કર્યું તેવું માને તો એની અનુમોદનાવાળો ગણાય.) આથી શબ્દ વાપર્યો છે. અનનુમત ।

આવું અચિત્ત, અકૃત, અકારિત, અનનુમત વસ્તુ યાવદર્થિકાદિ ઉદ્દિષ્ટ દોષવાળું પણ હોઈ શકે. એવું તો ઈષ્ટ નથી જ. એટલે અનુદ્દિષ્ટ શબ્દ વાપર્યો છે. (મોટા જમણવારાદિબાદ ખૂબ જ લાડવા વધ્યા હોય તો ગૃહસ્થ વિચારે કે “જે કોઈપણ ગરીબો, બાવાઓ, સાધુઓ આવે, એ બધાને આપવા માટે આ રાખું...” હવે આ વસ્તુ અચિત્ત છે, અકૃત-અકારિત છે. સાધુ માટે બનાવાયેલી નથી. એટલે સાધુ માટે ગૃહસ્થે ભક્તિથી બનાવેલી વસ્તુ સાધુ વહોરે એમાં જે અનુમતિદોષ લાગે છે. એ દોષ પણ અહીં લાગતો નથી. પરંતુ ગૃહસ્થે સાધુ વગેરે બધાને આપવાના ઉદ્દેશથી એ વસ્તુઓ રાખી, એટલે ઉદ્દિષ્ટદોષવાળી વસ્તુ બને છે..)

પ્રશ્ન : પણ એ વસ્તુ યાવદર્થિકાદિ રૂપ ઉદ્દિષ્ટદોષદુષ્ટ બની છે, એની ખબર શી રીતે પડે ? ગૃહસ્થના મનનાં ભાવ તો આપણે જાણી શકતા નથી.

ઉત્તર : ઉદ્દિષ્ટદોષવાળી વસ્તુને જાણવાનો ઉપાય તો ઉપન્યાસ કરાયેલા સકલપ્રદાનાદિલક્ષણવાળા સૂત્રથી જાણી લેવો. (પ્રાયઃ પિંડનિર્યુક્તિમાં એ સૂત્ર દર્શાવાયું છે કે જેમાં ગૃહસ્થ યાયકાદિ તમામે તમામને આપવાનો સંકલ્પ કરે છે. આ સૂત્ર સઘળા યાયકાદિને પ્રદાન કરવાની વાતનું નિરૂપણ કરનાર હોવાથી સકલપ્રદાનાદિલક્ષણવાળું સૂત્ર કહેવાય છે. એ સૂત્રમાં એ ઉપાય દર્શાવ્યા છે કે “વસ્તુ ઉદ્દિષ્ટ” છે. એની ખબર શી રીતે પડે” એટલે એ સૂત્રમાંથી આ ઉદ્દિષ્ટનાં પરિજ્ઞાનનો ઉપાય જાણી લેવો.)

તદન્યે પુનઃ કિમિત્યત આહ —

અફાસુયકયકારિયઅણુમયઝદ્ધિભોઇણો હંદિ । તસથાવરહિંસાએ જણા અકુસલા ઝ લિપ્પંતિ ॥૩॥ (ભાષ્યમ્) ॥

જૈનસાધુ સિવાયનાઓ શું કરે છે ? —

ભાષ્ય-૩ ગાથાર્થ : અપ્રાસુક, કૃત, કારિત, અનુમત, ઉદ્દિષ્ટ વાપરનારા અકુશલ લોકો ત્રસ અને સ્થાવરની હિંસાથી લેપાય છે.

વ્યાખ્યા—અપ્રાસુકકૃતકારિતાનુમોદિતોદિષ્ટભોજિનશ્વરકાદયઃ, હન્દીત્યુપપ્રદર્શને, કિમુપપ્રદર્શયતિ ?—ત્રસન્તીતિ ત્રસાઃ—દ્વીન્દ્રિયાદયઃ તિષ્ઠન્તીતિ સ્થાવરાઃ—પૃથિવ્યાદયઃ તેષાં હિંસા—પ્રાણવ્યપરોપણલક્ષણા તયા 'જનાઃ' પ્રાણિનઃ 'અકુશલા'ઃ અનિપુણાઃ સ્થૂલમતયશ્વરકાદયો 'લિપ્યન્તે' સમ્બધ્યન્તે इत्यर्थः, इह च हिंसाक्रियाजनितेन कर्मणा लिप्यन्त इति भावनीयम्, कारणे कार्योपचारात्, ततश्च ते शुद्धधर्मसाधका न भवन्ति, साधव एव भवन्तीति गाथार्थः ॥

ટીકાર્થ : અપ્રાસુક, કૃત, કારિત, અનુમોદિત, ઉદિષ્ટ ભોજનાદિ વાપરનારા, સ્થૂલબુદ્ધિવાળા ચરકાદિઓ ત્રસ અને સ્થાવરજીવોની હિંસા દ્વારા લેપાય છે.

એમાં જે ત્રાસ પામે તે ત્રસજીવો. બેઈન્દ્રિય વગેરે.

જે સ્થિર રહે તે સ્થાવરજીવો. પૃથ્વી વગેરે.

હિંસા એટલે જીવોનાં પ્રાણોને ખતમ કરવા એ.

હંદિ શબ્દ ઉપપ્રદર્શનમાં છે. એ શું ઉપપ્રદર્શન કરાવે છે ? એ તસથાવરહિંસા શબ્દથી જ જણાવી દીધું છે.

અહીં “ચરકાદિઓ, હિંસા વડે લેપાય છે” એમ કહ્યું છે. પણ એ વાત સમજી લેવી કે હિંસાથી જન્ય એવા કર્મ વડે લેપાય છે.

પ્રશ્ન : “હિંસા વડે લેપાય” એમ ચોક્કસ લખ્યું જ છે, તો પછી ઉપરનો અર્થ શી રીતે લેવાય ?

ઉત્તર : હિંસા કારણ છે, કર્મબંધ કાર્ય છે. એટલે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને હિંસા પોતે જ કર્મ સમજી શકાય. (જેમ ઘી કારણ છે, આયુષ્ય કાર્ય છે. તો ઘી પોતે જ આયુષ્ય કહી શકાય.)

આમ કર્મથી લેપાતા હોવાથી ચરકાદિ એ શુદ્ધધર્મનાં સાધક ન બને. પરંતુ જૈનસાધુઓ જ બને.

एसा हेउविसुद्धी दिहुंतो तस्स चेव य विसुद्धी । सुत्ते भणिया उ फुडा सुत्तफासे उ इयमन्ना ॥४॥ (भाष्यम्) ॥

ભાષ્ય-૪ ગાથાર્થ : આ હેતુવિશુદ્ધિ છે. દષ્ટાન્ત અને એની જ વિશુદ્ધિ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહી છે. સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિમાં આ અન્ય વિશુદ્ધિ કહી છે.

વ્યાખ્યા—‘एषा’ अनन्तरोक्ता ‘हेतुविशुद्धिः’ प्राग्निरूपितशब्दार्था, अधुना ‘दृष्टान्तः’ प्राग्निरूपितशब्दार्थः, तथा ‘तस्यैव च’ दृष्टान्तस्य विशुद्धिः, किम् ?—सूत्रे भणिता, उक्तैव ‘स्फुटा’ स्पष्टा ॥

टीકાર્થ : આ હમણાં જ જે કહી ગયા, એ હેતુવિશુદ્ધિ છે. હેતુવિશુદ્ધિનો શબ્દાર્થ પૂર્વે નિરૂપણ કરી દીધો છે. હવે દૃષ્ટાન્ત અને તેની જ વિશુદ્ધિ તો મૂળસૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહી જ છે. (એટલે અમે કહેતાં નથી.) (સુત્તફાસે ઉ ઇયમન્ના નો અર્થ અહીં વૃત્તિમાં લખ્યો નથી. પણ એનો સાર એ છે કે સૂત્રમાં તો એક દૃષ્ટાન્તવિશુદ્ધિ દર્શાવી જ છે, એ ઉપરાંત નિર્યુક્તિમાં બીજી પણ દૃષ્ટાન્તવિશુદ્ધિ દર્શાવાશે.)

तच्चेदं सूत्रम् —

જહા દુમસ્સ પુપ્ફેસુ, ભમરો આવિયઙ રસં । ણ ય પુપ્ફં કિલામેઙ, સો અ પીણેઙ અપ્પયં ॥૨॥

તે સૂત્ર આ છે —

દશવૈકલિક-૨ ગાથાર્થ : જેમ વૃક્ષનાં પુષ્પોને વિશે ભમરો રસને પીએ છે અને પુષ્પને કિલામણા કરતો નથી. અને તે આત્માને પ્રસન્ન કરે છે.

अस्य व्याख्या—अत्राह—अथ कस्माद्दशावयवनिरूपणायां प्रतिज्ञादीन् विहाय सूत्रकृता दृष्टान्त एवोक्त इति ?, उच्यते, दृष्टान्तादेव हेतुप्रतिज्ञे अभ्यूहो इति न्यायप्रदर्शनार्थम्, कृतं प्रसङ्गेन प्रकृतं प्रस्तुतम् । तत्र ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘द्रुमस्य’ प्राग्निरूपितशब्दार्थस्य ‘पुष्पेषु’ प्राग्निरूपितशब्दार्थेष्वेव, असमस्तपदाभिधानमनुमेये (उपमेये) गृहिद्रुमाणामाहारादिपुष्पाण्यधिकृत्य विशिष्टसंबन्धप्रतिपादनार्थमिति, तथा च अन्यायोपार्जितवित्तदानेऽपि ग्रहणं प्रतिषिद्धमेव, ‘भ्रमरः’ चतुरिन्द्रियविशेषः, किम् ?—‘आपिबति’ मर्यादया पिबत्यापिबति, कम् ?—रस्यत इति रसस्तं-निर्यासं मकरन्दमित्यर्थः, एष दृष्टान्तः, अयं च तद्देशोदाहरणमधिकृत्य वेदितव्य इति, एतच्च सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तौ दर्शयिष्यति, उक्तं च ‘सूत्रस्पर्शे’ त्वियमन्ये’ति । अधुना दृष्टान्तविशुद्धिमाह—‘न च’ नैव ‘पुष्पं’ प्राग्निरूपितस्वरूपं ‘क्लामयति’ पीडयति, ‘स च’ भ्रमरः ‘प्रीणाति’ तर्पयत्यात्मानमिति सूत्रसमुदायार्थः ॥ अवयवार्थं तु निर्युक्तिकारो महता प्रपञ्चेन व्याख्यास्यति ।

ટીકાર્થ : અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે દશ અવયવોની નિરૂપણા કરવાની છે, એમાં સૂત્રકારે પ્રતિજ્ઞા વગેરેને છોડીને સીધું દષ્ટાન્ત જ કહ્યું એ શા માટે ? પ્રતિજ્ઞાદિ કેમ ન કહ્યા ? (નિયુક્તિકારે પ્રતિજ્ઞા, પ્રતિજ્ઞાવિશુદ્ધિ, હેતુ અને હેતુવિશુદ્ધિ બતાવ્યા છે. સૂત્રકારે તો આ બીજા સૂત્રમાં સીધું દષ્ટાન્ત બતાવી દીધું. તો સૂત્રકારે પ્રતિજ્ઞાદિ કેમ ન દર્શાવ્યા ?) એનો ઉત્તર એ છે કે “દષ્ટાન્ત દ્વારા જ હેતુ અને પ્રતિજ્ઞા વિચારી શકાય છે, સમજી શકાય છે” એ ન્યાય દેખાડવા માટે સૂત્રકારે પ્રતિજ્ઞાદિ દર્શાવ્યા નથી.

પ્રસંગથી સર્યું.

પ્રકૃતપદાર્થને કહીએ છીએ.

તેમાં

જે પ્રમાણે દ્રુમનાં પુષ્પોને વિશે ભ્રમર નામનો એક પ્રકારનો ચઉરિન્દ્રિયજીવ મર્યાદા વડે રસને પીએ છે... આ દષ્ટાન્ત છે.

આમાં દ્રુમશબ્દનો અર્થ પૂર્વે કહી ગયા છે. પુષ્પશબ્દનો અર્થ પણ પૂર્વે કહી જ ગયા છે.

પ્રશ્ન : ગાથામાં **દુમપુષ્કેસુ** એમ સમાસ કેમ ન કર્યો ? **દુમસ્સ પુષ્કેસુ** એમ બે પદો અસમસ્ત = જુદા જુદા કેમ કહ્યા ?

ઉત્તર : ગાથામાં **દુમસ્સ** અને **પુષ્કેસુ** એમ બે અસમસ્તપદોનું કથન કર્યું છે, સમાસ નથી કર્યો એ ઉપમેયમાં ગૃહસ્થરૂપી વૃક્ષોનો આહારાદિપુષ્પોને આશ્રયીને વિશિષ્ટસંબંધ છે” એવું પ્રતિપાદન કરવા માટે છે, એમ સમજવું.

(દ્રુમ અને પુષ્પ એ ઉપમા છે. દ્રુમથી ગૃહસ્થ અને પુષ્પથી આહાર સાથે સરખામણી કરવાની છે. એટલે ગૃહસ્થ અને આહાર આ બે વસ્તુ ઉપમેય છે. છઠ્ઠી વિભક્તિનો અર્થ સંબંધ છે. બે વસ્તુ વચ્ચે સંબંધ બતાવવો હોય ત્યારે ષષ્ઠી વિભક્તિ વપરાય. પ્રસ્તુતમાં **દુમસ્સ પુષ્કેસુ** એમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ કરી છે. આમ તો આ બે પદોનો સમાસ પણ કહી શકાત. પણ સૂત્રકારે ગૃહસ્થ અને આહાર વચ્ચે વિશિષ્ટ સંબંધ દર્શાવવો છે, એટલે **દુમસ્સ** શબ્દ જુદો રાખી છઠ્ઠી વિભક્તિ દર્શાવી છે.)

પ્રશ્ન : એ વિશિષ્ટ સંબંધ કયો છે ?

ઉત્તર : અન્યાય વડે ઉપાર્જન કરાયેલ વિત્તનું=ધનનું=વસ્ત્ર, પાત્ર, ભોજનાદિનું ગૃહસ્થ દાન કરે તો પણ ત્યાં એ ગ્રહણ કરવું નિષિદ્ધ જ છે. આશય એ છે કે ગૃહસ્થ

અન્યાયથી ધન કમાઈને એમાંથી બનેલા આહારાદિ વહોરાવે તો એ વહોરવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે. અહીં વ્યવહારમાં તો એ વસ્તુ એ ગૃહસ્થની ગણાય. એટલે એ બે વચ્ચે સંબંધ થયો. પરંતુ એ વસ્તુ ન્યાયોપાર્જિત નથી, એટલે ગૃહસ્થનો એ વસ્તુ સાથે વિશિષ્ટ સંબંધ ન ગણાય. માટે જ એ વસ્તુ ન લેવાય.

(જેમ ચોર કોઈની વસ્તુ ચોરી લઈ વહોરાવે તો એ વસ્તુ વહોરી ન શકાય. કેમકે હકીકતમાં એ વસ્તુ બીજાની જ ગણાય અને એટલે એ ખરા માલિકની રજા વિના વસ્તુ ન લેવાય. એમ અન્યાયોપાર્જિત વસ્તુનો ખરો માલિક બીજો જ ગણાય, એની રજા વિના વસ્તુ વહોરી ન શકાય.

વિત્તદાનેऽપિ માં જે અપિ શબ્દ છે, એનો અર્થ એ કે માલિકે વસ્તુ ન આપી હોય તો તો એ વસ્તુ ન જ લેવાય, પરંતુ માલિક વસ્તુ આપતો હોય તો પણ જો એ અન્યાયોપાર્જિત હોય તો એ વસ્તુ ન લેવાય.

“મર્યાદાથી પીએ છે.” એનો અર્થ એ કે બધા પુષ્પોમાંથી થોડુંક થોડુંક પીએ છે...

જે પીવાય, જેનો આસ્વાદ લેવાય તે રસ-નિર્યાસ.)

આ ભમરાનું જે દષ્ટાન્ત છે, તે તદ્દેશઉદાહરણને આશ્રયીને જાણવું. (સાધુને ભમરાની ઉપમા આપવાની છે, એ અમુક જ અપેક્ષાએ આપવાની છે. એટલે આ તદ્દેશોદાહરણ છે.) આ વાત સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિમાં દેખાડશે.

ભાષ્યકારે કહ્યું જ છે ને ? કે સૂત્રસ્પર્શો ત્વિયમન્યા” (ભાષ્યાગાથા-૪ના છેલ્લા પાદનું અહીં ગ્રહણ કરી લીધું છે.)

હવે દષ્ટાન્તની શુદ્ધિને કહે છે.

એ ભમરો પૂર્વે દર્શાવેલા સ્વરૂપવાળા પુષ્પને પીડા કરતો નથી. અને તે ભમરો પોતાની જાતને ખુશ કરે છે.

આ રીતે સૂત્રનો સમુદાયાર્થ = ભાવાર્થ થયો.

એના એક એક શબ્દનાં અર્થનું તો નિર્યુક્તિકાર મોટા વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કરશે.

તથા चाह —

जह भमरोत्ति य एत्थं दिट्ठं तो होइ आहरणदेसे । चंदमुहि दारिगेयं सोमत्तवहारण ण सेसं

॥९६॥

તે જ કહે છે કે —

નિર્યુક્તિ-૯૬ ગાથાર્થ : યથા ભ્રમરઃ “અહીં દષ્ટાન્ત આહરણદેશમાં છે.” આ દારિકા = કુમારિકા ચન્દ્રમુખી છે. અહીં સૌમ્યતાનું અવધારણ છે. બીજું નહિ.

વ્યાખ્યા—યથા ભ્રમર ઇતિ ચ ‘અત્ર’ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તો ભવત્યુદાહરણદેશમધિકૃત્ય, યથા ચન્દ્રમુખી દારિકેયમિત્યત્ર સૌમ્યત્વાવધારણં ગૃહ્યતે, ન શેષ-કલઙ્કાઙ્કિત્ત્વાન-વસ્થિતત્વાદીતિ ગાથાર્થઃ ॥૯૬॥

ટીકાર્થ : આ જે દશાવયવી અનુમાનપ્રમાણમાં યથા ભ્રમરઃ એ પ્રમાણે દષ્ટાન્ત છે. તે ઉદાહરણદેશને આશ્રયીને સમજવું.

જેમ આ છોકરી ચન્દ્રમુખી છે.” એમાં સૌમ્યતાનું જ અવધારણ થાય છે. પરંતુ કલંકાઙ્કિતત્વ, અનવસ્થિતત્વ વગેરે ગ્રહણ કરાતા નથી.

(છોકરીને ચન્દ્રમુખી કહી. હવે ચંદ્ર તો કલંકિત છે, તો શું છોકરીનું મુખ પણ કલંકિત લેવું ? ‘ચંદ્ર અસ્થિર છે.’ તો શું છોકરીનું મુખ પણ અસ્થિર લેવું ? ના. અહીં ચંદ્રની ઉપમા માત્ર સૌમ્યતાગુણને લઈને જ છે.)

એવં ભ્રમરાહરણે અણિયયવિત્તિત્તણં ન સેસાણં । ગહણં દિઢંતવિસુદ્ધિ સુત્ત ભણિયા ઇમા ચઽન્ના ॥૯૭॥

નિર્યુક્તિ- ૯૭ ગાથાર્થ : એમ ભ્રમરાનાં દષ્ટાન્તમાં અનિયતવૃત્તિત્વ જ લેવાય છે. પણ બીજાનું ગ્રહણ થતું નથી. આ સૂત્રમાં દશાવેલી દષ્ટાન્તવિશુદ્ધિ છે. આ (વક્ષ્યમાણ) બીજી છે.

વ્યાખ્યા—એવં ભ્રમરોદાહરણે અનિયતવૃત્તિત્વં, ગૃહ્યત ઇતિ શેષઃ, ન ‘શેષાણામ્’ અવિરત્યાદીનાં ભ્રમરધર્માણાં ગ્રહણં, દૃષ્ટાન્ત ઇતિ । એષા દૃષ્ટાન્તવિશુદ્ધિઃ સૂત્રે ભણિતા, ઇયં ચાન્યા સૂત્રસ્પર્શનિર્યુક્તાવિતિ ગાથાર્થઃ ॥૯૭॥

ટીકાર્થ : એમ ભ્રમરાના દષ્ટાન્તમાં અનિયતવૃત્તિતા જ ગ્રહણ કરાય છે. (ગૃહ્યતે શબ્દ ગાથામાં નથી, પણ એ લઈ લેવો.) પરંતુ ભ્રમરામાં રહેલા અવિરતિ, તિર્યંચતા વગેરે ધર્મોનું દષ્ટાન્તમાં ગ્રહણ કરવાનું નથી.

સૂત્રમાં આ દષ્ટાન્તવિશુદ્ધિ બતાવી. હવે સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિમાં આ બીજી દષ્ટાન્તવિશુદ્ધિ દર્શાવે છે.

एत्थ य भणिज्ज कोई समणाणं कीरए सुविहियाणं । पागोवजीविणो त्ति य लिप्पंतारंभदोसेणं ॥९८॥

નિર્યુક્તિ- ૯૮ ગાથાર્થ : અહીં કોઈ બોલે કે સુવિહિતશ્રમણોને માટે (ભોજન) બનાવાય છે. આમ તેઓ પાકોપજીવી છે, માટે આરંભદોષથી લેપાય છે.

વ્યાખ્યા—અત્ર ચૈવં વ્યવસ્થિતે સતિ બૂયાત્કશિષ્યથા—શ્રમણાનાં ક્રિયતે સુવિહિતાનામિતિ, એતદુક્તં ભવતિ—યદિદં પાકનિર્વર્તનં ગૃહિભિઃ ક્રિયતે, ઇદં પુણ્યોપાદાનસંકલ્પેન શ્રમણાનાં ક્રિયતે ‘સુવિહિતાના’મિતિ તપસ્વિનાં, ગૃહ્ણન્તિ ચ તે તતો ભિક્ષામિત્યતઃ પાકોપજીવિન ઇતિકૃત્વા લિપ્યન્તે આરંભદોષેણ—આહારકરણક્રિયાફલેનેત્યર્થઃ, તથા ચ લૌકિકા અપ્યાહુઃ—“ક્રયેણ ક્રાયકો હન્તિ, ઉપભોગેન ખાદકઃ । ઘાતકો વધચિત્તેન, ઇત્યેષ ત્રિવિધો વધઃ ॥૧॥” ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૯૮॥

ટીકાર્થ : ઉપરનો પદાર્થ વ્યવસ્થિત થયો એટલે કોઈક કહે છે કે “સુવિહિત સાધુઓને માટે ભોજન બનાવાય છે.” કહેવાનો ભાવ એ છે કે ગૃહસ્થો વડે જે આ પાકનિર્વર્તન કરાય છે. (ભોજન બનાવાય છે) આ ભોજન “અમને” પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાઓ” એવા સંકલ્પથી શ્રમણોને માટે જ કરાય છે. (સુવિહિતો = તપસ્વીઓ) અને તે સાધુઓ પોતાના માટે બનાવાયેલામાંથી ભિક્ષા લે છે. એટલે સાધુઓ પાકોપજીવી છે. અને એટલે આરંભનાં દોષથી એટલે કે આહાર કરવારૂપ ક્રિયાનાં ફલથી = કર્મથી લેપાય છે.

પ્રશ્ન : પાક તો ગૃહસ્થો કરે છે, તો સાધુને આરંભફલ શી રીતે લાગે ?

ઉત્તર : લૌકિકો પણ કહે છે કે ખરીદનારાઓ ખરીદીથી હિસા કરે છે. ખાનારાઓ ભોગથી હિસા કરે છે. મારનારાઓ વધ કરવાના ભાવથી હિસા કરે છે. આમ આ ત્રણ પ્રકારનો વધ છે. (માંસ ખરીદનાર, ખાનાર કોઈ ન હોત તો પ્રાણીઓની હિસા થાત જ શા માટે ? એટલે ખરીદનારા કે ખાનારાઓ એ હિસામાં મુખ્યનિમિત્ત હોવાથી તેઓને હિસાદોષ લાગે જ. એમ સાધુઓ પોતાના માટે કરાયેલા આરંભમાંથી ભોજન લે છે, એટલે આરંભદોષ લાગે જ. જો સાધુઓ ગૃહસ્થો પાસેથી ભોજન ન લે તો એમને આરંભ જ ન થાત... એમ પૂર્વપક્ષનો આશય છે.)

સામ્પ્રતમેતત્પરિહરણાય ગુરુરાહ —

वासइ न तणस्स कए न तणं वड्ढइ कए मयकुलाणं । न य रुक्खा सयसाला फुल्लन्ति

કર્ણ મહયરણં ॥૧૧॥

હવે ગુરુ આ પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરવા માટે કહે છે —

નિર્યુક્તિ-૯૯ ગાથાર્થ : ઘાસને માટે વરસાદ પડતો નથી. ઘાસ મૃગલાઓ માટે વધતું નથી. સેંકડો શાખાવાળા વૃક્ષો ભમરાઓ માટે પુષ્પિત થતાં નથી.

વ્યાખ્યા—વર્ષતિ ન તૃણસ્ય કૃતે, ન તૃણાર્થમિત્યર્થઃ, તથા ન તૃણં વર્ધતે કૃતે મૃગકુલાનામ્—અર્થાય તથા નચ વૃક્ષાઃ શતશાખાઃ પુષ્પ્યન્તિ ‘કૃતે’ અર્થાય મધુકરાણામ્, એવં ગૃહિણોઽપિ ન સાધ્વર્થ પાકં નિર્વર્તયન્તીત્યભિપ્રાય ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૧॥

ટીકાર્થ : ભાઈ ! વરસાદ વર્ષે છે, એ કંઈ ઘાસને ઉત્પન્ન કરવા માટે નથી વરસતો. ઘાસ વધે છે. એ કંઈ હરણાઓનાં ટોળાઓ માટે નથી વધતું. સેંકડો શાખાવાળા વૃક્ષો કંઈ ભમરાઓ માટે પુષ્પોવાળા નથી થતાં. એમ ગૃહસ્થો પણ સાધુને માટે પાક બનાવતાં નથી. આ પ્રમાણે અભિપ્રાય છે.

(ગાથામાં ત્રણ બાબતો દર્શાવી છે, પણ એની પાછળનો અભિપ્રાય શું છે ? ગ્રન્થકાર એ ત્રણ બાબતો દ્વારા શું કહેવા માંગે છે ? એ વાત જણાવી નથી. એટલે વૃત્તિકારે એવં ગૃહિણોઽપિ એ વાક્ય દ્વારા ગ્રન્થકારશ્રીનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.)

અત્ર પુનરપ્યાહ —

અગ્નિમિ હવી હૂયઈ આઈચ્છો તેણ પીણિઓ સંતો । વરિસઈ પયાહિયાએ તેણોસહિઓ પરોહંતિ ॥૧૦૦॥

અહીં ફરી કોઈ કહે છે કે —

નિર્યુક્તિ-૧૦૦ ગાથાર્થ : અગ્નિમાં હવિષ્ હોમાય છે. તેના વડે ખુશ થયેલો સૂર્ય પ્રજાનાં હિતને માટે વર્ષે છે. તેનાથી ઔષધિઓ ઉગે છે.

વ્યાખ્યા—इह यदुक्तं ‘वर्षति न तृणार्थ’मित्यादि, तदसाधु, यस्मादग्नौ हविर्हूयते, आदित्यः ‘तेन’ हविषा घृतेन प्रीणितः सन् वर्षति, किमर्थम् ?—‘प्रजाहितार्थ’ लोकहिताय, ‘तेन’ वर्षितेन, किम् ?, औषध्यः ‘प्ररोहन्ति’ उद्गच्छन्ति, तथा चोक्तम् — “अग्नावाज्याहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥१॥” इति गाथार्थः ॥१००॥

ટીકાર્થ : તમે જે કહ્યું કે “ઘાસ માટે વરસાદ નથી પડતો.” વગેરે. તે ખોટું છે. કેમકે અગ્નિમાં હવિષ્-ધીનું હવન કરાય છે. તે ધીથી ખુશ થયેલો સૂર્ય પ્રજાનાં હિતને માટે વરસાદ વરસાવે છે. તે વરસાદથી ઔષધિઓ ઉગે છે.

કહ્યું જ છે કે અગ્નિમાં ધીની આહુતિ સારી રીતે સૂર્યને પહોંચે છે એ સૂર્ય દ્વારા વરસાદ થાય છે. વરસાદથી અન્ન થાય છે. તેનાથી પ્રજા જીવે છે. (આમ વરસાદ વરસાવવા પાછળ જેમ સૂર્યની લોકહિતની ભાવના છે. એમ રસોઈ બનાવવા પાછળ ગૃહસ્થોની સાધુને વહોરાવવાદિની ભાવના છે. માટે એ રસોઈ લેનારાઓ દોષી બને છે.)

અધુનૈતત્પરિહારાયેદમાહ —

કિં દુભિષ્વં જાયઙ ? જઙ્ઙ એવં અહ ભવે દુરિઘં તુ । કિં જાયઙ સંવ્વત્થા દુભિષ્વં અહ ભવે ઇંદો ? ॥૧૦૧॥

વાસઙ તો કિં વિઘં નિઘાયાર્હિં જાયઙ તસ્સ । અહ વાસઙ ઉત્તસમઙ ન વાસઙ તો તળદ્વાઙ ॥૧૦૨॥

હવે આ વાતનું ખંડન કરવાને માટે આ (વક્ષ્યમાણ) વાતને કહે છે કે —

નિર્યુક્તિ-૧૦૧-૧૦૨ ગાથાર્થ : જો આમ હોય, તો દુકાળ કેમ થાય છે ? જો ખોટી આહુતિ થઈ હોય, તો બધે જ દુકાળ શા માટે ? વળી એમ કહો કે ‘ઈંદ્ર વરસાદ વરસાવે છે’, તો તેને નિર્ઘાતાદિથી વિઘ્ન કેમ થાય છે ? હવે જો ઋતુના સમયમાં વરસાદ થાય છે, તો પછી એ ઘાસ માટે થતો ન કહેવાય.

વ્યાખ્યા—કિં દુર્ભિષ્વં જાયતે યદ્યેવમ્ ?, કોઽભિપ્રાયઃ ?—તદ્ભવિઃ સદા હૂયત એવ, તતશ્ચ કારણાવિચ્છેદે ન કાર્યવિચ્છેદો યુક્ત ઇતિ, અથ ભવેદ્ ‘દુરિઘં તુ’ દુર્નક્ષત્રં દુર્યજનં વા, અત્રાપ્યુત્તરમ્—કિં જાયતે સર્વત્ર દુર્ભિષ્વં ?, નક્ષત્રસ્ય દુરિષ્ટસ્ય વા નિયતદેશવિષયત્વાત્, સદૈવ સદ્યજ્વનાં ભાવાત્, ઉક્તં ચ—“સદૈવ દેવાઃ સદ્ભાવો, બ્રાહ્મણાશ્ચ ક્રિયાપરાઃ । યતયઃ સાધવશ્ચૈવ, વિદ્યન્તે સ્થિતિહેતવઃ ॥૧॥” ઇત્યાદિ, અથ ભવેદિન્દ્ર ઇતિ, કિમ્ ?, વર્ષતિ, તતઃ કિં ‘વિઘ્નઃ’ અન્તરાયો નિર્ઘાતાદિભિર્જાયતે ?, આદિશબ્દાદિગદાહાદિપરિગ્રહઃ, ‘તસ્ય’ ઇન્દ્રસ્ય, પરમૈશ્વર્યયુક્તત્વેન વિઘ્નાનુપપત્તેરિતિ ભાવના, અથ વર્ષતિ ઋતુસમયે ગર્ભસંઘાત ઇતિ વાક્યશેષઃ, ન વર્ષતિ તતસ્તુળાર્થ, તસ્યેત્યમ્ભૂતસ્યાભિસન્ધેરભાવાદિતિ ગાથાદ્વયાર્થઃ ॥૧૦૧-૧૦૨॥

ટીકાર્થ : જો ધીની આહુતિથી ખુશ થયેલો સૂર્ય પ્રજાનાં હિતને માટે વૃષ્ટિ કરતો હોય તો પછી દુષ્કાળ શા માટે થાય છે ?

પૂર્વપક્ષ : તમારો અભિપ્રાય શું છે ? તમે શું કહેવા માંગો છો ?

ઉત્તર : જુઓ તે ધી તો સદા માટે હવન કરાય જ છે. અને તમારા હિસાબે વરસાદનું કારણ ધીનો હવન છે. હવે જો સતત હવન ચાલુ જ છે, તો પછી કારણનો અવિચ્છેદ હોતો છતેં કાર્યનો વિચ્છેદ માનવો યોગ્ય નથી જ.

હવે જો એમ માનો કે “કોઈ દુષ્ટનક્ષત્ર કે દુષ્ટયજ્ઞને કારણે આ દુકાળ પડ્યો છે” તો એમાં પણ ઉત્તર એ છે કે બધે જ દુકાળ કેમ થાય ? કેમકે દુષ્ટનક્ષત્ર કે દુષ્ટયજ્ઞ તો અમુક ચોક્કસ સ્થાનમાં જ હોય છે. એ કંઈ બધેજ નથી હોતા. એટલે જ્યાં દુષ્ટનક્ષત્ર કે દુષ્ટયજ્ઞ નથી, ત્યાં તો દુકાળ ન પડવો જોઈએ ને ?

(પ્રશ્ન : દુષ્ટનક્ષત્ર ભલે બધે ન હોય, પણ એવું ન બને કે બધે જ દુષ્ટયજ્ઞ થાય અને એટલે બધેજ દુકાળ પડે. દુષ્ટયજ્ઞથી ઈંદ્ર ખુશ ન થાય એટલે બધે દુકાળ પડે.)

ઉત્તર : સદાને માટે સાચા યજ્ઞ કરનારાઓ હાજર જ હોવાથી સર્વત્ર ખોટાયજ્ઞ અને એના દ્વારા સર્વત્ર દુકાળ શક્ય જ નથી. કહ્યું છે કે “દેવો, સારી ગાયો, ક્રિયાપર બ્રાહ્મણો, યત્નવાળા સાધુઓ” આ બધા જગતની સ્થિતિનાં કારણભૂત પદાર્થો સદા માટે હોય છે...”

(આમાં ક્રિયાપર બ્રાહ્મણો સદા વિદ્યમાન હોવાનું કહ્યું છે, એનાથી આ સિદ્ધ થાય છે કે તે સદા સાચા યજ્ઞ કરનારાઓ એમના મતે છે. તો બધે દુકાળ ન પડવો જોઈએ.)

વળી તમે કહો છો કે ઈન્દ્ર વરસાદ વરસાવે છે તો પ્રશ્ન એ થાય કે તો પછી નિર્ધાત વગેરે દ્વારા તે ઈન્દ્રને વરસાદ વરસાવવામાં અન્તરાય કેમ થાય છે ? ઈન્દ્ર તો પરમ ઐશ્વર્યવાળો હોવાથી તેને નિર્ધાતાદિ દ્વારા વિઘ્ન થાય એ ઘટતું જ નથી.

નિર્ધાતાદિ માં રહેલા આદિ શબ્દથી દિગ્દાહાદિ લેવા. (નિર્ધાત એટલે તોફાની પવનનો સુસવાટ. એના લીધે વાદળાઓ વેર-વિખેર થાય, વરસાદ ન પડે. આ રીતે નિર્ધાતથી વૃષ્ટિમાં અંતરાય થાય છે. દિગ્દાહ એટલે દુકાળાદિ અનિષ્ટોને સૂચવનાર એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ. જેમાં બધી દિશાઓમાં લાલાશ દેખાય.)

હવે જો એમ માનો કે “ગર્ભસંઘાત = પાણીનાં ગર્ભરૂપ વાદળોનો સમૂહ ઋતુસમયે વરસે છે.” (આમાં ઈંદ્રાદિ કોઈ છે જ નહિ એટલે નિર્ધાતાદિથી વરસાદનો વ્યાઘાત થાય... અહીં ગર્ભસંઘાત શબ્દ નિર્યુક્તિવાક્યમાં નથી, તે બહારથી લઈ લેવો.) તો

પછી એનો અર્થ એ થયો કે એ ગર્ભસંઘાત ઘાસ માટે વરસે છે, એમ ન કહેવાય. કેમકે ગર્ભસંઘાતને આવા પ્રકારનો વિચાર જ હોતો નથી કે “હું પૃથ્વી પર ઘાસ ઉગાડવા માટે વૃષ્ટિ કરું.”

કિં ચ -

કિં ચ દુમા પુષ્પંતિ ભ્રમરાણં કારણા અહાસમયં । મા ભ્રમરમહુયરિગણા કિલામણ્જા
અણાહારા ॥૧૦૩॥

વળી -

નિર્યુક્તિ- ૧૦૩ ગાથાર્થ : શું વૃક્ષો ભ્રમરાઓને માટે યથાસમય પુષ્પિત થાય છે કે
“ભ્રમરા-ભ્રમરીનાં સમૂહો આહાર વિના દુઃખી ન થાઓ...”

વ્યાખ્યા-કિં ચ દુમા: પુષ્પ્યન્તિ ભ્રમરાણાં ‘કારણાત્’ કારણેન ‘યથાસમયં’
યથાકાલં મા ભ્રમરમધુકરીગણા: ‘ક્લામન્’ (ક્લામિષુ:) ગ્લાનિં પ્રતિપદ્ધેરન્,
‘અનાહારા’ અવિદ્યમાનાહારા: સન્ત:, કાક્વા નૈવૈતદિત્યમિતિ ગાથાર્થ: ॥૧૦૩॥

ટીકાર્થ : વૃક્ષો સમય પ્રમાણે પુષ્પોવાળા થાય છે, તે શું ભ્રમરાઓ માટે થાય છે ? વૃક્ષો
શું એમ વિચારે છે કે “આ ભ્રમરા-ભ્રમરીનાં સમૂહો પુષ્પરસરૂપી આહાર વિના ગ્લાનિને
ન પામો...” અને એમ વિચારીને શું તેઓ પુષ્પિત બને છે.

કાકુભાષાથી સમજવું કે “આવું નથી જ.”

(કિં સર્વનામનો પ્રયોગ અનેકરીતે થઈ શકે. એમાં પ્રશ્નરૂપે હોય ત્યારે એમાં
જિજ્ઞાસાનો ભાવ હોય છે. દા.ત. કિં અભવ્યો મોક્ષે ગચ્છતિ ? હે ગુરુ ! શું અભવ્ય
મોક્ષે જાય ?... પણ આ જ વાક્ય ગુરુ પણ બોલે ત્યારે એમાં એમનો ભાવ એવો હોય
કે “શું અભવ્ય મોક્ષે જતો હશે ? ન જ જાય...” આમ એનો નિષેધ જ એમાં ધ્વનિત
થતો હોય છે. પણ એ નિષેધ સ્પષ્ટ દર્શાવેલો નથી હોતો. એ નિષેધ ભાષાની પદ્ધતિ
પરથી સમજવાનો હોય છે. આવી ભાષાને કાકુ કહેવાય છે..)

સામ્પ્રતં પરાભિપ્રાયમાહ -

કસ્સઈ બુદ્ધી એસા વિત્તી ઉવકપ્પિયા પયાવણ્ણા । સત્તાણં તેણ દુમા પુષ્પંતિ મહુયરિગણઢ્ઢા
॥૧૦૪॥

હવે પૂર્વપક્ષના અભિપ્રાયને જણાવે છે -

નિર્યુક્તિ-૧૦૪ ગાથાર્થ : કોઈકને બુદ્ધિ થાય કે પ્રજાપતિએ જીવોની આ વૃત્તિ કલ્પેલી છે. તેથી વૃક્ષો મધુકરીના સમૂહને માટે પુષ્પિત થાય છે.

વ્યાખ્યા-અથ 'કસ્યચિદ્બુદ્ધિઃ' કસ્યચિદભિપ્રાયઃ સ્યાદ્યદુત-એષા વૃત્તિરુપકલ્પિતા, કેન ?-પ્રજાપતિના, કેષામ્ ?-'સત્ત્વાનાં' પ્રાણિનાં તેન કારણેન દ્રુમાઃ પુષ્પ્યન્તિ મધુકરીગણાર્થમેવેતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૦૪॥

ટીકાર્થ : કોઈકનો આવો અભિપ્રાય હોય કે પ્રજાપતિએ = બ્રહ્માએ ભમરી વગેરે જીવોને જીવવા માટે આ વૃત્તિ કલ્પેલી છે. એટલે કે "ભમરીઓએ પુષ્પોનો રસ પીને જીવવું" એ રીતે જ બ્રહ્માએ નક્કી કરેલું છે. એટલે નક્કી થાય છે કે વૃક્ષો જે પુષ્પિત થાય છે. તે (પ્રજાપતિની વ્યવસ્થા અનુસારે) મધુકરીગણને માટે જ પુષ્પિત થાય છે.

અત્રોત્તરમાહ -

તં ન ભવઈ જેણ દુમા નામાગોયસ્સ પુવ્વવિહિયસ્સ । ઉદણં પુપ્પફલં નિવત્તયંતી ઇમં ચડ્ડનં ॥૧૦૫॥

આમાં ઉત્તર આપે છે -

નિર્યુક્તિ-૧૦૫ ગાથાર્થ : તે વાત નથી. કેમકે વૃક્ષો પૂર્વે કરેલા નામ-ગોત્રકર્મનાં ઉદયથી પુષ્પ અને ફલને બનાવે છે. વળી બીજું આ (વક્ષ્યમાણ) છે.

વ્યાખ્યા-અદુક્તં પરેણ તન્ન ભવતિ, કુત્ત્વિત્યાહ - યેન દ્રુમા નામગોત્રસ્ય કર્મણઃ 'પૂર્વવિહિતસ્ય' જન્માન્તરોપાત્તસ્ય 'ઉદયેન' વિપાકાનુભવલક્ષણેન પુષ્પફલં 'નિર્વર્તયન્તિ' કુર્વન્તિ, અન્યથા સદૈવ તદ્ભાવપ્રસન્ન ઇતિ ભાવનીયમ્ । ઇદં ચાન્યત્કારણં, વક્ષ્યમાણમિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૦૫॥

ટીકાર્થ : પૂર્વપક્ષે જે કહ્યું, તે બરાબર નથી. કેમ ? કેમકે વૃક્ષો બીજા જન્મોમાં એકઠા કરેલા કર્મોનાં વિપાકાનુભવરૂપ ઉદયથી પુષ્પ અને ફલને કરે છે. (પુષ્પ અને ફલ બંને વૃક્ષોના અવયવરૂપ હોવાથી તે બે શબ્દોનો સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ થયેલો છે. માટે એકવચન છે.) જો આવું ન હોત અને પ્રજાપતિ વ્યવસ્થાને કારણે તેઓ પુષ્પફલને કરતાં હોત તો તો સદા માટે પુષ્પ અને ફલ થવાની આપત્તિ આવત. કેમકે મધુકરીગણ તો સદા હોય જ છે. પણ એવું તો નથી જ કે સદા પુષ્પ-ફળ હોય. માટે ઉપરની વાત માનવી

યોગ્ય છે.

વળી આ વક્ષ્યમાણ બીજું કારણ છે...

અતિથિઃ બહૂ વણસંઙા ભમરા જત્ય ન ઉવેતિ ન વસતિ । તત્થડવિ પુષ્પંતિ દુમા પગઈ એસા દુમગણાણં ॥૧૦૬॥

નિર્યુક્તિ- ૧૦૬ ગાથાર્થ : ઘણાં વનખંડો છે, જ્યાં ભમરાઓ જતાં નથી, રહેતાં નથી. ત્યાં પણ વૃક્ષો પુષ્પિત થાય છે. એટલે વૃક્ષગણોની આ પ્રકૃતિ = સ્વભાવ જ છે.

વ્યાખ્યા—સન્તિ બહૂનિ વનખણ્ડાનિ તેષુ તેષુ સ્થાનેષુ, ભ્રમરા યત્ર નોપયાન્તિ અન્યતઃ, ન વસન્તિ તેષ્વેવ, તથાપિ પુષ્પ્યન્તિ દુમાઃ, અતઃ ‘પ્રકૃતિરેષા’ સ્વભાવ એષ દ્રુમગણાનામિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૦૬॥

ટીકાર્થ : તે તે સ્થાનોમાં ઘણાં બધા વનખંડો છે, કે જ્યાં ભમરાઓ અન્યસ્થાનેથી આવતા નથી કે તે જ સ્થાનોમાં રહેતાં નથી. છતાં પણ ત્યાં વૃક્ષો પુષ્પિત તો થાય જ છે. હવે જો વૃક્ષો ભમરાઓ માટે જ પુષ્પિત થતાં હોય તો આવા ભ્રમરરહિત સ્થાનોમાં વૃક્ષો પુષ્પિત ન જ થવા જોઈએ ને ? આથી માનવું જ જોઈએ કે વૃક્ષસંમુહોનો આ સ્વભાવ જ છે.

અત્રાહ —

જઈ પગઈ કીસ પુણો સવ્વં કાલં ન દેતિ પુષ્પફલં । જં કાલે પુષ્પફલં દયંતિ ગુરુરાહ અત એવ ॥૧૦૭॥

પગઈ એસ દુમાણં જં ઉડસમયમ્મિ આગે સંતે । પુષ્પંતિ પાયવંગણા ફલં ચ કાલેણ બંધંતિ ॥૧૦૮॥

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે —

નિર્યુક્તિ-૧૦૭-૧૦૮ ગાથાર્થ : પ્રશ્ન : જો વૃક્ષોનો આ સ્વભાવ જ છે. તો શા માટે સર્વકાળ પુષ્પ અને ફલને ન આપે.

ઉત્તર : ગુરુ કહે છે કે તે તે કાળમાં જ પુષ્પ-ફલને આપે છે. માટે જ તો વૃક્ષોનો આ સ્વભાવ છે કે તેઓ ઋતુસમય આવે છતે પુષ્પિત થાય છે. અને અમુકકાળે ફલને બાંધે છે.

વ્યાખ્યા—યદિ પ્રકૃતિઃ કિમિતિ પુનઃ સર્વકાલં 'ન દદતિ' ન પ્રયચ્છન્તિ, કિમ્ ?—
પુષ્પફલમ્ ?, એવમાશંક્યાહ-યદ્-યસ્માત્કાલે નિયત એવ પુષ્પફલં દદતિ, ગુરુરાહ-અત
એવ-અસ્માદેવ હેતોઃ ॥ પ્રકૃતિરેષા દ્રુમાણાં યદ્ 'ઋતુસમયે' વસન્તાદાવાગતે સતિ
પુષ્યન્તિ 'પાદપગણા' વૃક્ષસંજ્ઞતાઃ તથા ફલં ચ કાલેન બદ્ધન્તિ, તદર્થાનિભ્યુપગમે તુ
નિત્યપ્રસન્ન ઇતિ ગાથાદ્વયાર્થઃ ॥ ૧૦૭-૧૦૮॥

ટીકાર્થ : પ્રશ્ન : જો વૃક્ષોનો આ સ્વભાવ જ છે તો શા માટે તેઓ સદા માટે પુષ્પ
અને ફલ નથી આપતા?

આ આશંકા કરીને. ગુરુ જવાબ આપે છે કે જે કારણથી તે વૃક્ષો તે તે કાળે જ
પુષ્પફલને આપે છે, તે જ કારણથી આ નક્કી થાય છે કે વૃક્ષોનો સ્વભાવ જ એ છે કે
વસન્ત વગેરે ઋતુ આવે, ત્યારે વૃક્ષનાં સમૂહો પુષ્પિત થાય. અને અમુકકાળે ફલને બાંધે.

જો આ રીતનો સ્વભાવ ન માનીએ તો કાયમ માટે પુષ્પ-ફલ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ
આવે.

સામ્પ્રતં પ્રકૃતેઽપ્યુક્તાર્થયોજનાં કુર્વન્નાહ —

કિં નુ ગિહી રંધંતી સમણાણં કારણા અહાસમયં । મા સમણા ભગવંતો કિલામણ્જા
અણાહારા ॥૧૦૯॥

(આમ વૃક્ષ સંબંધમાં વિસ્તારથી આ બાબત દર્શાવ્યા બાદ) હવે પ્રસ્તુત પદાર્થમાં
પણ આ કહેલા પદાર્થનું જોડાણ કરતાં કહે છે કે —

નિર્યુક્તિ-૧૦૯ ગાથાર્થ : શું ગૃહસ્થો સાધુને માટે યથાસમયે રાંધે છે કે “શ્રમણ
ભગવંતો આહાર વિના કિલામણા ન પામો.”

વ્યાખ્યા—કિં નુ ગૃહિણો 'રાધ્યન્તિ' પાકં નિર્વર્તયન્તિ શ્રમણાનાં કારણેન
યથાકાલં ?, 'મા શ્રમણા ભગવન્તઃ ક્લામન્નનાહારા' ઇતિ પૂર્વવદિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૦૯॥
ન ચૈતદિત્યમિત્યભિપ્રાયઃ ॥

ટીકાર્થ : શું ગૃહસ્થો એવું વિચારે છે કે “સાધુ ભગવંતો આહાર વિના ગ્લાનિ ન
પામો” અને એ માટે શું તેઓ ભોજન બનાવે છે.

પૂર્વવત્ નો અર્થ એ છે કે જેમ પૂર્વે કાકુ ભાષામાં અર્થ લીધેલો, તેમ અહીં પણ
કાકુ ભાષામાં અર્થ લેવો. અર્થાત્ અભિપ્રાય એ છે કે “આવું નથી જ કે ગૃહસ્થો સાધુ

માટે જ પાક બનાવે છે...”

અન્નાહ —

સમણઽનુકંપનિમિત્તં પુણ્ણનિમિત્તં ચ ગિહનિવાસી ડ । કોઽ ભણિજ્જા પાગં કરેતિ સો
ભણ્ણઙ્ગ ન જમ્હા ॥૧૧૦॥

કંતારે દુભ્ભિક્ખે આયંકે વા મહઙ્ગ સમુપ્પન્ને । રત્તિં સમણસુવિહિયા સવ્વાહારં ન ભુંજંતિ
॥૧૧૧॥

અહ કીસ પુણ ગિહત્થા રત્તિં આયરતરેણ રંધંતિ । સમણેહિં સુવિહિર્ણિં
ચઢવ્વિહારવિરર્ણિં ? ॥૧૧૨॥

અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે —

નિરુક્તિ- ૧૧૦-૧૧૧-૧૧૨ ગાથાર્થ : કોઈ કહે છે કે “ગૃહનિવાસી સાધુઓ થકી
અનુકંપા નિમિત્તે અને પુણ્યનિમિત્તે પાકને કરે છે.” તેને કહેવું કે આવું નથી. કેમકે
જંગલમાં, દુકાળમાં, મોટો આંતક ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અને રાત્રે સુવિહિતશ્રમણો
સર્વઆહારને વાપરતા નથી. હવે રાત્રિ વગેરેમાં સુવિહિતશ્રમણો ચારે પ્રકારનાં
આહારનાં ત્યાગી જ છે, તો શા માટે ગૃહસ્થો રાત્રે વધુ આદરથી ભોજન રાંધે છે ?

વ્યાખ્યા—શ્રમણેભ્યોઽનુકમ્પ્યા શ્રમણાનુકમ્પ્યા તન્નિમિત્તમ્, ‘ન હોતે હિરણ્યગ્રહણા-
દિના અસ્માકમનુકમ્પ્યાં કુર્વન્તીતિ મત્વા ભિક્ષાદાનાર્થ પાકં નિર્વર્તયન્ત્યતઃ
શ્રમણાનુકમ્પાનિમિત્તં, તથા સામાન્યેન પુણ્યનિમિત્તં ચ ગૃહનિવાસિન એવ કશ્ચિદ્ બ્રૂયાત્
પાકં કુર્વન્તિ, સ ભણ્યતે - નૈતદેવમ્, કુતઃ ?—યસ્માત્ ‘કાન્તારે’ અરણ્યાદૌ ‘દુભિક્ષે’
અન્નાકાલે ‘આતલ્હે વા’ જ્વરાદૌ મહતિ સમુત્પન્ને સતિ રાત્રૌ શ્રમણાઃ ‘સુવિહિતાઃ’
શોભનાનુષ્ઠાનાઃ, કિમ્ ?—‘સર્વાહારમ્’ ઓદનાદિ ન ભુજ્જતે ॥ અથ કિમિતિ પુનર્ગૃહસ્થા
તત્રાપિ રાત્રૌ ‘આદરતરેણ’ અત્યાદરેણ રાધ્યન્તિ, શ્રમણૈઃ સુવિહિતૈશ્ચતુર્વિધાહારવિરતૈઃ
સદ્ધિરિતિ ગાથાત્રયાર્થઃ ॥૧૧૦-૧૧૧-૧૧૨॥

ટીકાર્થ : કોઈક એમ બોલે છે કે “આ સાધુઓ આપણી પાસેથી સુવર્ણ લેવાદિ દ્વારા
તો આપણા ઉપર અનુકંપા કરતાં નથી.” એમ વિચારીને કોઈક ગૃહસ્થો સાધુઓ થકી
પોતાના ઉપર અનુકંપા થાય એ માટે પાકને બનાવે છે. આથી એ પાક
શ્રમણાનુકમ્પાનિમિત્તં કરેલો કહેવાય.

તથા “સામાન્યથી પુણ્યપ્રાપ્તિને માટે પણ કોઈક ગૃહસ્થ પાકને કરે.”

આવું બોલનારાને કહેવું કે આ વાત આ પ્રમાણે નથી. કેમકે જંગલાદિ સ્થાને, અન્નનાં અકાળમાં, મોટો તાવ વગેરે આવે ત્યારે અને રાત્રે સુવિહિતશ્રમણો ઓઢનાદિ સર્વઆહારને વાપરતા નથી.

હવે જો સાધુઓ રાત્રે ચારે પ્રકારનાં આહારથી વિરત જ હોય, તો પછી ગૃહસ્થો શા માટે રાત્રે ખૂબ સારી રીતે પાક કરે છે ?

(આશય એ છે કે ગૃહસ્થો જંગલાદિમાંથી પસાર થતાં હોય ત્યારે તો ત્યાં કોઈ સાધુ વહોરનારા હોતા જ નથી. ત્યારે ગૃહસ્થો જે ભોજન બનાવે છે, એ કોના માટે ? જ્યારે દુકાળમાં અન્નનો લાભ ન થતો હોય ત્યારે સાધુઓ શક્ય એટલા ઉપવાસ કરે છે. તો એ વખતે ગૃહસ્થો જે કંઈ બનાવે છે, એ કોના માટે ? સાધુઓ માટે તાવ વગેરે રોગવાળા હોય તો વાપરતા જ નથી, એ વખતે ગૃહસ્થો ભોજન બનાવે છે. એ કોના માટે ? અને મુખ્ય વાત રાત્રે તો સાધુઓ વહોરતા-વાપરતા નથી. તો ત્યારે ગૃહસ્થો ખૂબ ભોજન બનાવે છે, એ કોના માટે ? આનાથી એમ નક્કી થાય છે કે ગૃહસ્થો આ બધા સ્થાનોમાં પોતાના માટે જ ભોજન બનાવે છે. એટલે સાધુઓ માટે જ તેઓ ભોજન બનાવે છે, એ વાત માની ન શકાય.)

કિઞ્ચ -

અત્થિ बहुगामनगरा समणा जत्थ न उर्वेति न वसंति । तत्थवि रंधंति गिही पगई एसा गिहत्थाणं ॥૧૧૩॥

વળી -

નિર્યુક્તિ-૧૧૩ ગાથાર્થ : ઘણાં ગામ-નગરો છે. જ્યાં શ્રમણો જતાં નથી, રહેતાં નથી. ત્યાં પણ ગૃહસ્થો રાંધે તો છે જ. એટલે ગૃહસ્થોની આ પ્રકૃતિ જ છે.

વ્યાખ્યા—સન્તિ बहूनि ग्रामनगराणि तेषु तेषु देशेषु ‘श्रमणाः’ साधवो यत्र नोपयान्ति अन्यतो, न वसन्ति तत्रैव, अथ च तत्रापि राध्यन्ति गृहिणः, अतः प्रकृतिरेषा गृहस्थानामिति गार्थार्थः ॥૧૧૩॥

ટીકાર્થ : તે તે દેશોમાં ઘણાં ગામ-નગરો છે કે જ્યાં સાધુઓ અન્યસ્થાનેથી આવતાં નથી કે ત્યાં જ વસતા પણ નથી. હવે ત્યાં પણ ગૃહસ્થો ભોજન તો રાંધે છે. આનાથી માનવું જ જોઈએ કે ગૃહસ્થોનો તો આ સ્વભાવ છે કે ભોજન બનાવવું.

અમુમેવાર્થ સ્પષ્ટયત્રાહ -

પગઈ એસ ગિહીણં જં ગિહિણો ગામનગરનિગમેસું । રંધંતિ અપ્પણો પરિયણસ્સ કાલેણ
અટ્ટાએ ॥૧૧૪॥

આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ- ૧૧૪ ગાથાર્થ : ગૃહસ્થોની આ પ્રકૃતિ છે કે ગામ, નગર, નિગમોને વિશે
ગૃહસ્થો તે તે કાળે પોતાના અને પરિવારનાં માટે રાંધે છે.

વ્યાખ્યા-પ્રકૃતિરેષા ગૃહિણાં વર્તંતે યદ્ગૃહિણો ગ્રામનગરનિગમેષુ, નિગમ:-
સ્થાનવિશેષઃ, રાધ્યન્તિ આત્મનઃ પરિજનસ્ય(ચ) 'અર્થાય' નિમિત્તં કાલેનેતિ યોગં ઇતિ
ગાથાર્થઃ ॥૧૧૪॥

ટીકાર્થ : (ગાથાર્થની જેમ જ છે. માત્ર) નિગમ એટલે એક વિશેષપ્રકારનું સ્થાન
(જ્યાં વેપારીઓ ખૂબ જ હોય તેવું સ્થાન નિગમ કહેવાય છે.)

તત્થ સમણા તવસ્સી પરકડપરનિદ્વિયં વિગયધૂમં । આહારં એસંતિ જોગાણં સાહણઢાએ
॥૧૧૫॥

નિર્યુક્તિ-૧૧૫ ગાથાર્થ : ત્યાં તપસ્વીશ્રમણો પરકૃત, પરનિષ્ઠિત, ધૂમરહિત એવા
આહારની યોગોને સાધવા માટે ગવેષણા કરે છે.

વ્યાખ્યા-તત્ર શ્રમણાઃ 'તપસ્વિન' ઇતિ ઉદ્યતવિહારિણો નેતરે,
પરકૃતપરનિષ્ઠિતમિતિ, કોડર્થઃ ?-પરાર્થ કૃતમ્-આરબ્ધં પરાર્થ ચ નિષ્ઠિતમ્-અન્તં ગતં,
વિગતધૂમમ્-ધૂમરહિતમ્, 'એકગ્રહણે તજ્જાતીયગ્રહણમિતિ ત્યાયાદ્વિગતાઙ્ગારં ચ
રાગદ્વેષમન્તરેણેત્યર્થઃ, ઉક્તં ચ -"રાગેણ સઙ્ગાલં દોસેણ સધૂમગં વિયાણાહિ" 'આહારમ્'
ઓદનાદિલક્ષણમ્ 'એષન્તે' ગવેષન્તે, કિમર્થમ્ ? અત્રાહ -'યોગાનાં' મનોયોગાદીનાં
સંયમયોગાનાં વા સાધનાર્થ, ન તુ વર્ણાદ્યર્થમિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૧૫॥

ટીકાર્થ : આ સ્થાનોમાં જે સંયમમાં ઉદ્યમપૂર્વક વિચારનારા છે, તેવા સાધુઓ
બીજાને માટે રાંધવાનું પ્રારંભાયેલ અને બીજા માટે અંત પામેલ એવા ધૂમરહિત આહારની
ગવેષણા કરે છે. જે ઉદ્યત વિહારી નથી. તેઓ આવું કરતાં નથી.

ધૂમદોષ એટલે દ્વેષ કરવો. એકનાં ગ્રહણમાં તજજાતીયનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય એ

ન્યાયથી અહીં વિગતાડંગારં વિશેષણ પણ સમજી લેવું. અંગારદોષ એટલે રાગ કરવો. રાગ-દ્વેષ વિના એ સાધુ આહારની ગવેષણા કરે એમ ભાવાર્થ છે. (વિગયધૂમં એ ક્રિયાવિશેષણ છે. ધૂમ અને અંગાર એ દોષત્વજાતિની અપેક્ષાએ સમાનજાતીય છે...)

કહ્યું છે કે “રાગ હોય તો ઈંગાલ અને દ્વેષ હોય તો સધૂમ જાણવું.”

પ્રશ્ન : આવા આહારની ગવેષણા શા માટે કરે ?

ઉત્તર : મનોયોગાદિની સાધના માટે કે સંયમયોગોની સાધના માટે તે આહારગવેષણા કરે. પરંતુ શરીરનાં વર્ણાદિ માટે આહારગવેષણા ન કરે.

નવકોડીપરિસુદ્ધં ડગમડપ્પાયણેસણાસુદ્ધં । છટ્ટાણરક્ષણદ્વા અહિંસઅણુપાલણદ્વા ॥૧॥

નિર્યુક્તિ-૧ (અહીં આ ગાથા અન્યકર્તાએ બનાવેલી હોવાથી એનો ૧ નંબર આવેલ છે.)

ગાથાર્થ : નવકોટિથી પરિશુદ્ધ, ઉદ્ગમ-ઉત્પાદન અને એષણાદોષથી શુદ્ધ એવા આહારને ષટ્સ્થાનની રક્ષા માટે, અહિંસાનાં અનુપાલનને માટે વાપરે.

વ્યાખ્યા—इयं च किल भिन्नकर्तृकी, अस्या व्याख्या—नवकोटिपरिशुद्धम्, तत्रैता नव कोटयः, यदुत-ण हणइ १ ण हणावेइ २ हणंतं नाणुजाणइ ३, एवं न किणइ ३, एवं न पयई ३, एताभिः परिशुद्धं, तथा उद्गमोत्पादनैषणाशुद्धमिति, एतद्वस्तुतः सकलोपाधिविशुद्धकोटिख्यापनमेव, एवम्भूतमपि किमर्थं भुञ्जते ?—षट्स्थान-रक्षणार्थम्, तानि चामूनि—‘वेयणवेयावच्चे इरियद्वાए य संजमદ્વાए । तह पाणवत्तियाए छट्ठं पुण धम्मचित्ताए ॥१॥’ अमून्यपि च भवान्तरे प्रशस्तभावनाभ्या-सादहिंसानुपालनार्थम्, तथा चाह—‘नाहारत्यागतोऽभावितमतेर्देहत्यागो भवान्तरेऽप्य-हिंसायै भवती’ति गार्थः ॥१॥

ટીકાર્થ : આ ગાથા અન્ય કર્તાએ બનાવેલી છે. આની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે કે નવકોટિથી પરિશુદ્ધ આહારને વાપરે. એમાં નવ કોટિઓ આ પ્રમાણે છે કે (૧) હણે નહિ, (૨) હણાવે નહિ (૩) હણતાંને અનુમોદે નહિ. એમ (૧) ખરીદે નહિ... નાં ત્રણ ભેદ અને (૧) પકાવે નહિ...નાં ત્રણ ભેદ થાય. આ નવ કોટિથી પરિશુદ્ધ આહાર વાપરે.

તથા ઉદ્ગમ-ઉત્પાદન અને એષણાથી શુદ્ધ આહારને વાપરે.

આ જે લખ્યું છે, એ ખરેખર તો તમામ દોષોથી વિશુદ્ધ એવી કોટિનું જ કથન કરેલું છે. (એટલે કે ૪૨ દોષથી રહિત આહારનું જ પ્રદર્શન કર્યું છે. ઉપાધિ = દોષ સમજવું.)

પ્રશ્ન : આવા પ્રકારનો આહાર પણ શા માટે વાપરે ?

ઉત્તર : ષટ્સ્થાનની રક્ષા માટે વાપરે.

તે ષટ્સ્થાન આ છે. (૧) વેદના (૨) વૈયાવચ્ચ (૩) ઈર્યાસમિતિ માટે (૪) સંયમ માટે (૫) પ્રાણ=જીવનને માટે (૬) ધર્મચિંતાને માટે.

આ છ કારણસર વાપરે.

(પ્રશ્ન : પણ આ ષટ્સ્થાનની રક્ષા કરવાની જરૂર શી છે ? અણાહારી જ રહેવું એ જ સારું ને ?)

ઉત્તર : આ છ સ્થાન પણ પ્રશસ્ત ભાવનાનાં અભ્યાસ દ્વારા બીજા ભવોમાં અહિંસાનું અનુપાલન થાય એ માટે છે. (જો આ છ સ્થાન માટે પણ સાધુ ન વાપરે તો જલ્દી મૃત્યુ પામે, અને તો પછી દેવાદિભવમાં જાય. પણ અહીં વિશેષઆરાધના દ્વારા આત્માને ભાવિત તો કર્યો જ ન હોવાથી એને ઝાઝો લાભ ન થાય. પણ આ ષટ્સ્થાનની રક્ષા માટે વાપરે, તો જીવતો રહી અહીં પ્રશસ્તભાવનાનો અભ્યાસ કરી ભવાન્તરમાં પણ અહિંસાનું પાલન કરનારો બને.)

કહ્યું જ છે કે અભાવિતમતિવાળાનો આહારત્યાગ દ્વારા દેહત્યાગ ભવાન્તરમાં પણ અહિંસાને માટે થતો નથી. (આ ભવમાં ખોટીરીતે જાતહિંસા કરી એટલે અહિંસા નથી. અને ભવાન્તરમાં અહિંસા પાળવાનો નથી, માટે ત્યાં પણ અહિંસા નથી.)

વિદ્વંતસુદ્ધિ એસા ઉવસંહારો ય સુત્તનિદ્વિદ્ધો । સંતિ વિજ્જંતિત્તિ ય સંતિ સિદ્ધિં ચ સાહેતિ
॥૧૧૬॥

નિર્યુક્તિ-૧૧૬ ગાથાર્થ : આ દષ્ટાન્તવિશુદ્ધિ છે. ઉપસંહાર સૂત્રમાં દેખાડેલો છે.

વ્યાખ્યા—દૃષ્ટાન્તશુદ્ધિરેષા પ્રતિપાદિતા, ‘ઉપસંહારસ્તુ’ ઉપનયસ્તુ ‘સૂત્રનિર્દિષ્ટઃ’ સૂત્રોક્તઃ,

ટીકાર્થ : આ દષ્ટાન્તશુદ્ધિ પ્રતિપાદિત થઈ. ઉપનય તો સૂત્રમાં દેખાડેલો જ છે. (નિર્યુક્તિગાથાના ઉત્તરાર્થ સંતિ... નો અર્થ કર્યો છે. પણ એ શબ્દ મૂળસૂત્ર ગાથા-૩માં છે... એટલે એ ગાથાનો અર્થ દર્શાવ્યા બાદ એ ઉત્તરાર્થનો અર્થ દેખાડાશે.)

તત્ત્વેદં સૂત્રમ્—

એમેએ સમણા મુક્તા, જે લોએ સંતિ સાહુણો । વિહંગમા વ પુષ્પેસુ,
દાણભક્તેસણા(ખે)રયા ॥૩॥

તે સૂત્ર આ છે.

દશવૈકલિક-૩ ગાથાર્થ : લોકમાં જે આ શ્રમણ, મુક્ત સાધુઓ છે. કે જેઓ પુષ્પોને વિશે ભમરાઓની જેમ દાનભક્તૈષણામાં રત છે, તેઓ આ પ્રકારે છે. (અર્થાત્ જહા દુમસ્સ બીજી ગાથામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે વર્તનારા છે.

અસ્ય વ્યાખ્યા—‘એવમ્’ અનેન પ્રકારેણ ‘એતે’ યેઽધિકૃતાઃ પ્રત્યક્ષેણ વા પરિભ્રમન્તો દૃશ્યન્તે, શ્રામ્યન્તીતિ શ્રમણાઃ, તપસ્યન્તીત્યર્થઃ, એતે ચ તન્નાન્તરીયા અપિ ભવન્તિ, યથોક્તમ્ — “નિગંથસક્કતાવસગેરુયઆજીવ પંચહા સમણા” અત આહ — ‘મુક્તા’ બાહ્યાભ્યન્તરેણ ગ્રન્થેન, યે ‘લોકે’ અર્ધતૃતીયદ્વીપસમુદ્રપરિમાણે ‘સન્તિ’ વિદ્યન્તે, અનેન સમયક્ષેત્રે સદૈવ વિદ્યન્તે इत्येतदाह, સાધયન્તીતિ સાધવઃ, કિં સાધયન્તિ ?—જ્ઞાનાદીતિ ગમ્યતે । અત્રાહ—યે મુક્તાસ્તે સાધવ એવેત્યત્ત્વમ્, અત્રોચ્યતે, ઇહ વ્યવહારેણ નિહ્વા અપિ મુક્તા ભવન્ત્યેવ ન ચ તે સાધવ इति तद्व्यवच्छेदार्थत्वात्ત્ર दोषः । આહ— ન ચ તે ‘સદૈવસન્તી’ત્યનેનૈવ વ્યવચ્છિન્ના इति, उच्यते, વર્તમાનતીર્થપેક્ષયૈવેદં સૂત્રમિતિ ન દોષઃ, અથવા—અન્યથા વ્યાખ્યાયતે—યે લોકે સન્તિ સાધવ इत्यत्र य इत्युद्देशः, लोक इत्यनेन समयक्षेत्र एव नान्यत्र, किम् ?—शान्तिः—सिद्धिरुच्यते तां साधयन्तीति शान्तिसाधवः, तथा चोक्तं निर्युक्तिकारेण—“संति विज्जंतित्ति य संतिं सिद्धिं व साहेति” इदं व्याख्यातमेव । ‘વિહંગમા ઇવ’ ભ્રમરા ઇવ પુષ્પેષુ, કિમ્ ?—‘દાનભક્તૈષણાસુ રતાઃ’ દાનગ્રહણાદત્તં ગૃહ્ણન્તિ નાદત્તમ્, ભક્તગ્રહણેન તદપિ ભક્તં પ્રાસુકં ન પુનરાધાકર્માદિ, ઇષણાગ્રહણેન ગવેષણાદિત્રયપરિગ્રહઃ, તેષુ સ્થાનેષુ ‘રતાઃ’ સક્તા इति सूत्रसमासार्थः । અવયવાર્થ સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્ત્યા પ્રતિપાદયતિ—તત્રાપિ ચ વિહંગમં વ્યાચષ્ટે—સ દ્વિવિધઃ— દ્રવ્યવિહંગમો ભાવવિહંગમશ્ચ ।

ટીકાર્થ : જે આ અધિકૃતશ્રમણો છે. (કે જેમની વાત ચાલે છે) અથવા તો આ પ્રત્યક્ષથી જ ચારે બાજુ ફરતાં શ્રમણો દેખાય છે. તે આ પ્રકારે છે. (તેઓ પણ ગૃહસ્થોરૂપી પુષ્પોને પીડા કરતાં નથી અને એમના આહાર રૂપી રસને લઈને જાતને

પ્રસન્ન કરે છે.)

જે શ્રમ કરે એટલે કે તપ કરે તે શ્રમણ.

આ તપ કરનારા શ્રમણ તો જૈનેતરો પણ હોઈ શકે છે. કેમકે કહ્યું છે કે “નિર્ગ્રન્થ, શાક્ય, તાપસ, ગેરુક, આજીવક એમ પાંચ પ્રકારે શ્રમણો છે.” એટલે જ બીજું વિશેષણ કહે છે કે જે સાધુઓ બાહ્ય, અભ્યન્તર ગ્રન્થથી મુક્ત છે. (પૈસા વગેરે બાહ્યપરિગ્રહ અને મમત્વાદિ આભ્યન્તરપરિગ્રહ)

જે લોએ સન્તિ = જે સાધુઓ આ અઢી દ્વિપસમુદ્ર પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વિદ્યમાન છે. આ “લોએ સન્તિ” દ્વારા એ વાતને કહી દીધી કે સમયક્ષેત્રમાં સદા માટે સાધુઓ વિદ્યમાન હોય છે.

જે સાધે તે સાધુ. તેઓ શું સાધે ? એ સમજી લેવું કે જ્ઞાનાદિને સાધે.

અહીં કોઈક પ્રશ્ન કરે છે કે “જે મુક્ત હોય તે સાધુ જ હોય. એટલે સાધુ શબ્દ લખવાની જરૂર જ નથી.”

એ બાબતમાં ઉત્તર અપાય છે કે “અહીં વ્યવહારથી તો નિહ્વો પણ મુક્ત છે જ, પરંતુ તે સાધુ નથી. એટલે સાધુ શબ્દ તે નિહ્વોનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે હોવાથી કોઈ દોષ નથી.” (જો માત્ર મુક્ત શબ્દ લખે, તો નિહ્વો પણ આવી જાય... એમને ન લેવા માટે સાધુ પદ છે)

પ્રશ્ન : સદૈવ સન્તિ એ શબ્દ લખેલો છે, એના દ્વારા જ નિહ્વોનો વ્યવચ્છેદ થઈ જ જવાનો છે કેમકે તેઓ તો સદા માટે હોતા જ નથી. એટલે સાહુણો શબ્દ લખવાની જરૂર નથી. (આમ તો સદૈવ શબ્દ લખેલો નથી, પરંતુ એવો અર્થ વૃત્તિકારે જ હમણાં જ ઉપર દર્શાવ્યો છે. એટલે પ્રશ્નકાર આ પ્રમાણે કહે છે.)

ઉત્તર : વર્તમાનતીર્થની અપેક્ષાએ આ સૂત્ર છે. એટલે દોષ નથી. (વર્તમાનતીર્થમાં તો સદા માટે નિહ્વો છે જ. એટલે સદૈવ સન્તિ શબ્દ દ્વારા એમનો વ્યવચ્છેદ થઈ ન શકે. એટલે સાહુવો શબ્દ લખેલો છે.)

અથવા તો બીજી રીતે આ ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરાય છે. ‘જે લોએ સન્તિસાહુણો’ લખેલ છે. એમાં એ ઉદ્દેશ છે. લોકે એ શબ્દથી એમ જણાવ્યું કે સમયક્ષેત્રમાં જ, અન્યસ્થાને નહિ. પણ એ સમયક્ષેત્રમાં શું ? એ વાત તો હવે બતાવે છે કે સન્તિસાહુણો-શાન્તિ = સિદ્ધિ, તેને જે સાધે તેઓ શાન્તિસાધવઃ કહેવાય. નિર્યુક્તિકારે ૧૧૬મી નિર્યુક્તિગાથાનાં અંતમાં લખેલું જ છે કે “સંતિ એટલે વિદ્યમાન છે, અથવા તો સંતિ

એટલે શાંતિ-સિદ્ધિને સાધે છે. તે શાન્તિસાધવઃ"... આનું વ્યાખ્યાન કરી જ ગયા છીએ.

ભમરા જેમ પુષ્પોમાં લીન છે, તેમ સાધુઓ દાનભક્તની એષણાઓમાં લીન છે.

અહીં દાન શબ્દનાં ગ્રહણ દ્વારા એમ દર્શાવ્યું કે સાધુઓ અપાયેલી વસ્તુને જ લે છે, નહિ અપાયેલી વસ્તુને નહિ. અને ભક્ત શબ્દનાં ગ્રહણ દ્વારા એમ દર્શાવ્યું કે સાધુ એ દત્તવસ્તુ પણ પ્રાસુક = નિર્દોષ જ લે છે, આધાકર્માદિ લેતાં નથી. એષણા શબ્દનાં ગ્રહણ દ્વારા ગવેષણા, ગ્રહણૈષણા, ગ્રાસેષણાનો પરિગ્રહ કરવો. આ બધા સ્થાનોમાં રત=ચોટેલા આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમાસથી અર્થ છે.

(આખો ભાવાર્થ એ છે કે જે રીતે ભમરો પુષ્પરસને પીએ છે, પણ પુષ્પને પીડા કરતાં નથી. એમ મનુષ્યલોકમાં આ જે શ્રમણો, મુક્તો, સાધુઓ છે, જે પુષ્પોમાં ભમરાની માફક દાનભક્તૈષણામાં રત છે. તેઓ પણ બીજી ગાથામાં દર્શાવેલા પ્રકારથી યત્ન કરે છે..)

અવયવાર્થને તો નિર્યુક્તિકાર સૂત્રસ્પર્શિકનિર્યુક્તિથી દેખાડે છે. તેમાં પણ વિહંગમની વ્યાખ્યા કરે છે.. તે બે પ્રકારે છે. દ્રવ્યવિહંગમ અને ભાવવિહંગમ.

તત્ર તાવદ્રવ્યવિહંગમં પ્રતિપાદયન્નાહ -

ધારેઈ તં તુ દવ્વં તં દવ્વવિહંગમં વિયાણાહિ । ભાવે વિહંગમો પુણ ગુણસન્નાસિદ્ધિઓ દુવિહો ॥૧૧૭॥

તેમાં પ્રથમ તો દ્રવ્યવિહંગમનું પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૧૭ ગાથાર્થ : જે તે દ્રવ્યને ધારી રાખે છે તે દ્રવ્યવિહંગમ જાણો. ભાવમાં વિહંગમ વળી ગુણસિદ્ધિ અને સંજ્ઞાસિદ્ધિથી બે પ્રકારે છે.

વ્યાખ્યા-‘ધારયતિ’ આત્મનિ લીનં ધત્તે તત્તુ ‘દ્રવ્ય’મિત્યનેન પૂર્વોપાત્તં કર્મ નિર્દિશતિ, યેન હેતુભૂતેન વિહંગમેષૂત્પત્ત્યત્ત્વમિતિ, તુશબ્દ એવકારાર્થઃ, અસ્થાનપ્રયુક્તશ્ચ, એવં તુ દ્રષ્ટવ્યઃ -ધારયત્યેવ, અનેન ચ ધારયત્યેવ યદા તદા દ્રવ્યવિહંગમો ભવતિ નોપભુક્ત્ત્વમિતિ, ત્યેતદાવેદિતં ભવતિ, દ્રવ્યમિતિ ચાત્ર કર્મપુદ્ગલદ્રવ્યં ગૃહ્યતે, ન પુનરાકાશાદિ, તસ્યામૂર્તત્વેન ધારણાયોગાત્, સંસારિજીવસ્ય ચ કથચ્છિન્મૂર્તત્વેઽપિ પ્રકૃતાનુપયોગિત્વાત્, તથાહિ-યદસૌ ભવાન્તરં નેતુમલં યચ્ચ વિહંગમહેતુતાં પ્રતિપદ્યતે

તદત્ર પ્રકૃતં, ન ચૈવમન્યઃ સંસારિજીવ ઇતિ, 'તં દ્રવ્યવિહङ्ગમ'મિત્યત્ર
યત્તદોર્નિત્યાભિસંબન્ધાદન્યતરોપાદાનેનાન્યતરપરિગ્રહાદયં વાક્યાર્થ ઉપજાયતે-ધારયત્યેવ
તદ્દ્રવ્યં યસ્તં દ્રવ્યવિહङ्ગમમિતિ, દ્રવ્યં ચ તદ્વિહङ્ગમશ્ચ સ ઇતિ દ્રવ્યવિહङ્ગમઃ, દ્રવ્યં
જીવદ્રવ્યમેવ, વિહङ્ગમપર્યાયેનાઽઽવર્તનાદ્, વિહङ્ગમસ્તુ કારણે કાર્યોપચારાદિતિ, તં
'વિજ્ઞાનીહિ' અનેકૈઃ પ્રકારૈરાગમતો જ્ઞાતાઽનુપયુક્ત ઇત્યેવમાદિભિર્જાનીહિ

ટીકાર્થ : જે (જીવ) પોતાના આત્મામાં તે પૂર્વોપાત્ત કર્મને ધારી રાખે છે કે હેતુભૂત
જે કર્મ દ્વારા એ (જીવ) ભવિષ્યમાં વિહંગમોમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય. તે જીવ દ્રવ્યવિહંગમ
છે એમ જાણો.

અહીં દ્રવ્ય શબ્દ લખેલો છે. તેના દ્વારા પૂર્વે એકઠા કરેલા કર્મનો નિર્દેશ કરેલો છે.
તુ શબ્દ એવ કાર અર્થવાળો છે, પણ એ અસ્થાને પ્રયોગ કરાયેલો છે. એ તુ પ્રયોગ આ
પ્રમાણે જાણવો કે ધારયત્યેવ અર્થાત્ ધારેઈ પછી તુ નો અન્વય કરવો. આના દ્વારા એ
વાત જણાવી દીધી કે જીવ જ્યારે તે કર્મને ધારણ કરતો જ હોય, ત્યારે જ તે દ્રવ્યવિહંગમ
છે. પણ જ્યારે એ કર્મોને ભોગવતો હોય ત્યારે એ દ્રવ્યજીવ નથી.

પ્રશ્ન : તં તુ દ્રવ્યં... એમાં દ્રવ્યં એ શબ્દથી તમે પૂર્વે બંધાયેલ કર્મ લેવાની વાત
કહી. પણ એ દ્રવ્યશબ્દથી આકાશાદિ દ્રવ્ય કેમ ન સમજી શકાય ?

ઉત્તર : દ્રવ્ય એ પ્રમાણે જે શબ્દ છે, એનાથી અહીં કર્મપુદ્ગલરૂપ દ્રવ્ય જ લેવાનું
છે. પણ આકાશ વગેરે દ્રવ્ય નહિ. કેમકે તે દ્રવ્ય અમૂર્ત હોવાથી જીવ એ આકાશાદિ
દ્રવ્યને ધારી જ ન શકે. એટલે કે આકાશાદિ દ્રવ્યોનું ધારણ જ ન થઈ શકે. જ્યારે અહીં
તો "જીવ તે દ્રવ્યને ધારણ કરે છે." એમ અર્થ સંગત કરવાનો છે. હવે જો દ્રવ્ય તરીકે
આકાશ લો તો જીવ તે આકાશને ધારણ કરે છે એમ અર્થ થાય. પણ એ શક્ય જ નથી
આકાશ અમૂર્ત = રૂપાદિરહિત હોવાથી એનું ધારણ કરવું શક્ય જ નથી.

પ્રશ્ન : દ્રવ્ય શબ્દથી આકાશ ભલે ન લેવાય, પરંતુ દ્રવ્ય શબ્દથી જીવદ્રવ્ય કેમ ન
લેવાય ? એ તો કોઈક અપેક્ષાએ મૂર્ત છે જ. કેમકે જીવ શરીરથી કથંચિદ્ અભિન્ન હોવાથી
જીવ શરીરની જેમ મૂર્ત માનેલું જ છે. તો એનું ધારણ તો શક્ય જ છે ને ? કોઈ માણસ
કુકડાને પકડી રાખે, તો કહી શકાય છે કે "માણસે કુકડાને ધારી રાખ્યો છે" તો પ્રસ્તુતમાં
દ્રવ્ય શબ્દથી જીવદ્રવ્ય લો ને ?

ઉત્તર : સંસારીજીવ કોઈક અપેક્ષાએ મૂર્ત - રૂપાદિમાન છે, છતાં પણ પ્રસ્તુતમાં
એ જીવદ્રવ્યનો કોઈ જ ઉપયોગ નથી. તે આ પ્રમાણે - જીવ જે દ્રવ્યને ભવાન્તરમાં લઈ

જવાને સમર્થ હોય અને જે દ્રવ્ય વિહંગમ = પક્ષીભવની કારણતાને પામે એટલે કે પક્ષીભવનું કારણ બને તે દ્રવ્ય જ અહીં દ્રવ્યશબ્દથી લેવું ઈષ્ટ છે. હવે બીજો કોઈ સંસારી જીવ તો આ પ્રમાણે છે નહિ કે જીવ તે સંસારીજીવને પરભવમાં સાથે લઈ જાય અને એ સંસારીજીવ પ્રસ્તુત જીવનાં પક્ષી ભવનું કારણ બને. માટે દ્રવ્યશબ્દથી સંસારીજીવ પણ ન લેવો. પરંતુ કર્મપુદ્ગલાત્મક દ્રવ્ય જ લેવું.

ગાથામાં “તં દ્રવ્યવિહંગમ” એમ લખેલું છે, પણ યદ્ સર્વનામનું તો કોઈ રૂપ આપ્યું જ નથી. હવે યદ્ અને તદ્ સર્વનામ વચ્ચે નિત્યસંબંધ છે. એટલે કે જ્યાં યદ્ નું રૂપ હોય, ત્યાં તદ્ નું હોય જ અને જ્યાં તદ્ નું રૂપ હોય ત્યાં યદ્નું રૂપ હોય જ એટલે આવો સંબંધ હોવાને લીધે જ જ્યાં બેમાંથી એકનું પણ ગ્રહણ કરેલું હોય, ત્યાં બીજાનું ગ્રહણ થઈ જ જાય. અને એટલે જ અહીં યદ્ સર્વનામનું રૂપ ન હોવા છતાં એ લઈ જ લેવાય. એટલે હવે આ પ્રમાણે વાક્યાર્થ થાય. કે ધારયત્યેવ..

યઃ તદ્દ્રવ્યં ધારયત્યેવ, તં દ્રવ્યવિહંગમં વિજાનીહિ જે જીવ તે દ્રવ્યને (જે કર્મપુદ્ગલ પક્ષીભવનું કારણ બને તે દ્રવ્યને) ધારણ જ કરે છે (પણ ભોગવતો નથી) તેને દ્રવ્યવિહંગમ જાણો.

આમાં જે દ્રવ્યવિહંગમ શબ્દ છે, તેનો સમાસ આ પ્રમાણે થશે કે દ્રવ્યં ચ તદ્ વિહંગમશ્ચ ઇતિ દ્રવ્યવિહંગમઃ અહીં જે દ્રવ્યશબ્દ છે, તેનાથી જીવદ્રવ્ય જ લેવું. કેમકે એ જીવદ્રવ્ય જ વિહંગમરૂપ પર્યાય રૂપે પરિણામ પામવાનું છે. (અત્યારે એ જીવદ્રવ્ય મનુષ્યાદિરૂપ હોઈ શકે છે.)

પ્રશ્ન : જો એ જીવદ્રવ્ય ભવિષ્યમાં વિહંગમ બનવાનું છે, તો અત્યારે એને વિહંગમ શી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર : આ જીવદ્રવ્ય એ વિહંગમરૂપ કાર્યનું કારણ તો ખરું ને ? એટલે જીવદ્રવ્યરૂપ કારણમાં વિહંગમ રૂપ કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી જીવદ્રવ્ય એ જ વિહંગમ કહી શકાય છે.

વિજાનીહિ માં વિ ઉપસર્ગ છે, તેનો અર્થ કરે છે કે તે દ્રવ્યવિહંગમને આગમથી જાતા અને અનુપયુક્ત, નો આગમથી જાણીશીર... વગેરે અનેક પ્રકારોથી જાણો.

આમ દ્રવ્યવિહંગમની વ્યાખ્યા પૂર્ણ થઈ.

‘ભાવે વિહંગમ’ ઇત્યત્રાયં ભાવશબ્દો બહ્વર્થઃ, ક્વચિદ્દ્રવ્યવાચકસ્તદ્યથા ‘નાસઓ ભુવિ ભાવસ્સ, સદ્દો હવઙ્ કેવલો’ ભાવસ્ય-દ્રવ્યસ્ય વસ્તુન ઇતિ ગમ્યતે,

ક્વચિચ્છુક્લાદિષ્વપિ વર્તતે—‘જં જં જે જે ભાવે પરિણમઈ’ इत्यादि यान् २ शुक्लादीन् भावानिति गम्यते, क्वचिदौदयिकादिष्वपि वर्तते यथा—‘ओदइए ओवसमिए’ इत्याद्युक्त्वा ‘छव्विहो भावलोगो उ’ औदयिकादय एव भावा लोक्यमानत्वाद् भावलोक इति, तदेवमनेकार्थवृत्तिः सन्नौदयिकादिष्वेव वर्तमान इह गृहीत इति, भवनं भावः भवन्त्यस्मिन्निति वा भावः तस्मिन् भावे-कर्मविपाकलक्षणे, किम् ?—‘विहङ्गमो’ वक्ष्यमाणशब्दार्थः, पुनःशब्दो विशेषणे, न पूर्वस्मादत्यन्तमयमन्य एव जीवः, किंतु स एव जीवस्त एव पुद्गलास्तथाभूता इति विशेषयति, गुणश्च संज्ञा च गुणसंज्ञे गुणः—अन्वर्थः संज्ञा पारिभाषिकी ताभ्यां सिद्धिः गुणसंज्ञासिद्धिः, सिद्धिशब्दः सम्बन्धवाचकः, तथा च लोकेऽपि ‘सिद्धिर्भवतु’ इत्युक्ते इष्टार्थसम्बन्ध एव प्रतीयत इति, तथा गुणसंज्ञासिद्ध्या हेतुभूतया, किम् ?—‘द्विविधो’ द्विप्रकारः, गुणसिद्ध्या-अन्वर्थसम्बन्धेन तथा संज्ञासिद्ध्या च-यदृच्छाभिधानयोगेन च । आह—यद्येवं द्विविध इति न वक्तव्यम्, गुणसंज्ञासिद्ध्येत्यनेनैव द्वैविध्यस्य गतत्वात्, न, अनेनैव प्रकारेणेह द्वैविध्यं, आगमनोआगमादिभेदेन नेति ज्ञापनार्थमिति गाथार्थः ॥११७॥

गाથામાં ભાવે વિહંગમ એમ લખેલું છે. એમાં આ ભાવશબ્દ ઘણાં બધા અર્થવાળો છે. ક્યાંક ભાવ શબ્દ દ્રવ્યપદાર્થનો વાચક છે. જેમકે “જગતમાં અવિદ્યમાનભાવનો કેવલશબ્દ = શુદ્ધ = અસામાસિક શબ્દ હોતો નથી...” આ પાઠમાં ભાવ એટલે દ્રવ્ય, વસ્તુ એમ અર્થ થાય છે.

(ઘટ પદાર્થ જગતમાં વિદ્યમાન છે, તો એનો વાચક શુદ્ધશબ્દ ઘટ મળે છે. એમ પુસ્તક, પાટાદિ પદાર્થો જગતમાં વિદ્યમાન છે, તો એનો વાચક પુસ્તક, પાટાદિ શુદ્ધશબ્દ મળે છે. પણ જે પદાર્થો જગતમાં છે જ નહિ, તેનો વાચક શુદ્ધશબ્દ મળતો નથી. જેમકે વન્ધ્યાપુત્ર જગતમાં વિદ્યમાન નથી, તો તેનો વાચક શુદ્ધશબ્દ પણ વિદ્યમાન નથી. એને માટે વન્ધ્યાપુત્ર શબ્દ છે, પણ એ તો વન્ધ્યાયા: પુત્ર: એમ સામાસિક પદ છે, શુદ્ધપદ નથી... અલબત્ત આ પદાર્થનો અહીં ઉપયોગ નથી. અહીં તો એજ દર્શાવવાનું છે કે ભાવ શબ્દ દ્રવ્ય-વસ્તુનો વાચક બની શકે છે.)

ક્યાંક ભાવશબ્દ શુદ્ધલાદિ ગુણોમાં પણ વર્તે છે. જેમકે “ જે જે વસ્તુ જે જે ભાવોરૂપે પરિણમે છે...” અહીં ભાવ તરીકે શુકલ, કૃષ્ણાદિ ભાવો લેવા. કોઈક જગ્યાએ ભાવશબ્દ ઔદયિકાદિ ભાવોને વિશે પણ વપરાય છે. જેમકે ઔદયિક, ઔપશમિક વગેરે છ-પદાર્થો

કહીને પછી કહ્યું છે કે “આ છ પ્રકારનો ભાવલોક છે.” એટલે કે ઔદયિક વગેરે ભાવો જ ભાવલોકરૂપ છે, કેમકે એ લોક્યમાન = દૃશ્યમાન છે.

આમ આ પ્રમાણે અનેક અર્થોમાં વર્તનાર ભાવશબ્દ અહીં ઔદયિકાદિ ભાવોમાં વર્તનારો જ ગ્રહણ કરાયેલો છે. અર્થાત્ ભાવ એટલે ઔદયિકાદિ ભાવ.

મ્ભવનં- થવું એટલે ભાવ. અથવા તો જેને વિશે (ગતિ વગેરે પદાર્થો) થાય તે ભાવ. કર્મવિપાકરૂપ ભાવ હોતે છતે વિહંગમ બે પ્રકારનો છે. વિહંગમશબ્દનો અર્થ આગળ કહીશું.,

પુનઃ શબ્દ વિશેષપદાર્થ દર્શાવવામાં છે. તે વિશેષપદાર્થ આ છે કે પૂર્વનાં જીવ કરતાં આ અત્યન્ત અન્ય જ જીવ નથી. એટલે કે આ વિહંગમરૂપ અન્યજીવ મનુષ્યાદિરૂપ પૂર્વજીવ કરતાં એકાન્તે જુદો નથી. પરંતુ તે મનુષ્યજીવ જ વિહંગમજીવરૂપ બન્યો છે અને તે જ પુદ્ગલો તથાભૂત = વિહંગમશરીરરૂપ બન્યા છે... આ વિશેષપદાર્થને પુનઃ શબ્દ દર્શાવે છે.

હવે એ બે ભેદો દર્શાવે છે.

ગુણ એટલે અન્વર્થ - વ્યુત્પત્તિઅર્થ.

સંજ્ઞા પારિભાષિકી હોય છે. અર્થાત્ રૂઢ થયેલી હોય છે.

અહીં સિદ્ધિ શબ્દ સંબંધનો વાચક છે.

લોકમાં પણ જ્યારે “સિદ્ધિર્ભવતુ” એમ બોલાય છે, ત્યારે ત્યાં એવી જ પ્રતીતિ થાય છે કે “ઈષ્ટ અર્થનો સંબંધ થાઓ. ઈષ્ટવસ્તુની પ્રાપ્તિ થાઓ.”

આ ગુણસંજ્ઞાસિદ્ધિ રૂપ હેતુથી વિહંગમ બે પ્રકારે છે. આશય એ છે કે અન્વર્થસંબંધથી તથા યદ્યપ્તિધાનનાં યોગથી (ઈચ્છાપ્રમાણે કરાયેલા નામ કથનથી) વિહંગમ બે પ્રકારે છે.

પ્રશ્ન : જો આ રીતે હોય, તો પછી દ્વિવિધ એ શબ્દ લખવાની જરૂર નથી. કેમકે ગુણસંજ્ઞાસિદ્ધ્યા આ શબ્દ દ્વારા જ દ્વિવિધતા જણાઈ જાય છે.

ઉત્તર : ના. દ્વિવિધ શબ્દ લખવાનું પ્રયોજન એ છે કે એનાથી એમ જણાવવું છે કે આ જ પ્રકારે અહીં વિહંગમની દ્વિવિધતા છે. “આગમથી ભાવવિહંગમ અને નોઆગમથી ભાવવિહંગમ.” એ રીતે દ્વિવિધતા નથી.

તત્ર ‘યથોદ્દેશં નિર્દેશ’ ઇતિ ન્યાયમાશ્રિત્ય ગુણસિદ્ધ્યા યો

ભાવવિહંગમસ્તમભિધિત્સુરાહ —

વિહમાગાસં ભણ્ણઇ ગુણસિદ્ધી તપ્પઇદ્ધિઓ લોગો । તેણ ઉ વિહંગમો સો ભાવત્થો વા ગઈ દુવિહા ॥૧૧૮॥

તેમાં “ઉદ્દેશ પ્રમાણે નિર્દેશ કરવો જોઈએ.” એ ન્યાય પ્રમાણે ગુણસિદ્ધથી જે ભાવવિહંગમ છે તેને કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૧૮ ગાથાર્થ : વિહં એટલે આકાશ કહેવાય. તેથી જ ગુણસિદ્ધની અપેક્ષાએ આકાશ પ્રતિષ્ઠિત લોક વિહંગમ કહેવાય. તે ભાવવિહંગમ છે. અથવા ગતિ બે પ્રકારે છે.

વ્યાખ્યા—વિજહાતિ-વિમુચ્છતિ જીવપુદ્ગલો નિતિ વિહં, તે હિ સ્થિતિક્ષયાત્સ્વયમેવ તેભ્ય આકાશપ્રદેશેભ્યશ્ચ્યવન્તે, તાંશ્ચ્યવમાનાન્વિમુચ્છતીતિ, શરીરમપિ ચ મલગણ્ડોલકાદિ વિમુચ્છત્યેવ (ઇતિ)મા ભૂત્ સંદેહ इत्यत આહ—આકાશં ભણ્યતે, ન શરીરાદિ, સંજ્ઞાશબ્દત્વાત્, આકાશન્તે—દીપ્યન્તે સ્વધર્મોપેતા આત્માદયો યત્ર તદાકાશમ્, કિમ્ ?—સંતિષ્ઠત इत्याદિક્રિયાવ્યપોહાર્થમાહ—‘ભણ્યતે’ આખ્યાયતે, ગુણસિદ્ધિરિત્યેતત્પદં ગાથાભંગ્ગભયાદસ્થાને પ્રયુક્તમ્, સંબન્ધશ્ચાસ્ય ‘તેન તુ વિહંગમઃ સ’ इत्यत्र તેન ત્વિત્યનેન સહ વેદિતવ્ય इति, તતશ્ચાયં વાક્યાર્થઃ—તેન તુ શબ્દસ્યૈવકારાર્થત્વેનાવધારણાર્થત્વાદ્યેન વિહમાકાશં ભણ્યતે તેનૈવ કારણેન ગુણસિદ્ધ્યા—અન્વર્થસમ્બન્ધેન વિહંગમઃ, કોઽભિધીયત ? इत्याह—‘તત્પ્રતિષ્ઠિતો લોકઃ’ તદિત્યનેનાકાશપરામર્શઃ, તસ્મિન્નાકાશે પ્રતિષ્ઠિતઃ તત્પ્રતિષ્ઠિતઃ, પ્રતિષ્ઠતિ સ્મ પ્રતિષ્ઠિતઃ—પ્રકર્ષેણ સ્થિતવાનિત્યર્થઃ, અનેન સ્થિતઃ સ્થાસ્યતિ ચેતિ ગમ્યતે, કોઽસાવિત્થમિત્યત આહ — ‘લોકઃ’ લોક્યત इति લોકઃ, કેવલજ્ઞાનભાસ્વતા દૃશ્યત इत्यર્થઃ, ઇહ ધર્માદિપજ્ઞાસ્તિકાયાત્મકત્વેઽપિ લોકસ્યાકાશાસ્તિકાયાસ્થાધારત્વેન નિર્દિષ્ટત્વાચ્ચત્વાર ઇવાસ્તિકાયા ગૃહ્યન્તે, યતો નિર્યુક્તિકારેણાભ્યધાયિ—‘તત્પ્રતિષ્ઠિતો લોકઃ’, ‘વિહંગમઃ સ’ इत्यत्र વિહે—નભસિ ગતો ગચ્છતિ ગમિષ્યતિ ચેતિ વિહંગમઃ, ગમિરયમનેકાર્થત્વાદ્ધાતૂનામવસ્થાને વર્તન્તે, તતશ્ચ વિહે સ્થિતવાંસ્તિષ્ઠતિ સ્થાસ્યતિ ચેતિ ભાવાર્થઃ, સ इति—ચતુરસ્તિકાયાત્મકઃ, ‘ભાવાર્થ’ इति ભાવશ્ચાસાવર્થશ્ચ ભાવાર્થઃ, અયં ભાવવિહંગમ इत्यર્થઃ । ઉક્ત એકેન પ્રકારેણ ભાવવિહંગમઃ, પુનરપિ ગુણસિદ્ધિમન્યેન પ્રકારેણાભિધાતુકામ આહ—‘વા ગતિર્દિવિધે’તિ, વાશબ્દસ્ય વ્યવહિત ઉપન્યાસઃ, એવં તુ દ્રષ્ટવ્યઃ—ગતિર્વા દિવિધેતિ, તત્ર

ગમનં ગચ્છતિ વાડનયેતિ ગતિઃ, દ્વે વિધે યસ્યાઃ સેયં દ્વિવિધા, દ્વૈવિધ્યં વક્ષ્યમાણલક્ષણમિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૧૮॥

ટીકાર્થ : વિહ શબ્દ વિ ઉપસર્ગપૂર્વક હા ધાતુનો બનેલો છે. હા ધાતુ ત્યાગવાનાં અર્થમાં છે. ટુંકમાં જે વસ્તુ જીવો અને પુદ્ગલોને છોડી દે છે, તે વસ્તુ વિહ કહેવાય. જીવો અને પુદ્ગલો પોતાની સ્થિતિ-સ્થિરતાનો કાય થાય ત્યારે જાતે જ તે આકાશપ્રદેશોમાંથી ચ્યવી જાય છે, હટી જાય છે અને ચ્યવી જતાં એ પદાર્થોને આ વિહ નામની વસ્તુ છોડી દે છે, પકડી રાખતી નથી.

જોકે આમ તો શરીર પણ મળ, ગંડોલકાદિને છોડે જ છે, ત્યાગે જ છે. એટલે કોઈને એવો સંદેહ થાય કે વિહ એટલે શરીર લેવું ?” આવો સંદેહ ન થાય એ માટે નિર્યુક્તિમાં વિહ શબ્દનો અર્થ દર્શાવી દીધો છે કે વિહ એટલે આકાશ કહેવાય. શરીરાદિ નહિ.

પ્રશ્ન : વિહ ના વ્યુત્પત્તિ અર્થ પ્રમાણે તો આકાશ અને શરીર બંને લઈ શકાય છે, તો પછી આકાશ જ શી રીતે લેવાય ?

ઉત્તર : અહીં, વિહ શબ્દ સંજ્ઞાશબ્દ-રૂઢિશબ્દ છે. અર્થાત્ આ શબ્દ આકાશ નામના પદાર્થમાં જ રૂઢ હોવાથી વિહ શબ્દથી આકાશ લેવું.

પ્રશ્ન : આકાશ શબ્દનો અર્થ શું ?

ઉત્તર : આ ઉપસર્ગપૂર્વક કાશ્ ધાતુનો અર્થ દીપવું - પ્રગટવું છે. જ્ઞાનાદિ સ્વધર્મથી યુક્ત એવા આત્માવગેરે પદાર્થો જેમાં દીપે છે, દેખાય છે તે આકાશ.

હવે જો માત્ર વિહમાકાશં આટલું જ લખે, તો ક્રિયાપદ ન હોવાથી શંકા થાય કે અહીં કયું ક્રિયાપદ લેવું આકાશં સંતિષ્ઠતે એમ લેવું કે આકાશં ભવતિ એમ લેવું કે ત્રીજું ચોથું કોઈ ક્રિયાપદ લેવું.”

આ બધી ક્રિયાઓના નિરાકરણ માટે કહે છે કે ધ્યયતે વિહ આકાશ કહેવાય છે.

ગાથામાં જે ગુણસિદ્ધિ પદ છે, તે અસ્થાને છે. ગાથાનો ભંગ થઈ જવાના ભયથી એ પદ અસ્થાને મુકાયેલું છે. બાકી ખરેખર એનો સંબંધ આ જ ગાથામાં તેણ ડ જે શબ્દ છે, તેની સાથે જાણવો.

એટલે આ વાક્યાર્થ થશે. કે જે કારણથી વિહ આકાશ કહેવાય છે, તે જ કારણથી ગુણસિદ્ધિથી એટલે કે વ્યુત્પત્તિઅર્થથી વિહંગમ તરીકે આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત લોક સમજવો.

તેણ ડ માં જે તુ છે, તે એવ કાર અર્થવાળો હોવાથી એ અવધારણઅર્થવાળો = જ કાર

અર્થવાળો સમજવો. એટલે જ તેનૈવ એમ એવ શબ્દ જોડ્યો છે.

તત્પ્રતિષ્ઠિતો માં તત્ શબ્દથી આકાશનો બોધ થાય છે.

સમાસ આ પ્રમાણે કે તસ્મિન્ - આકાશે પ્રતિષ્ઠિતઃ ઇતિ તત્પ્રતિષ્ઠિતઃ
પ્રતિષ્ઠિત એટલે પ્રકર્ષથી રહેલો.

આ શબ્દ દ્વારા સ્થિતઃ સ્થાસ્યતિ એ સમજી લેવા. અર્થાત્ આ લોક પ્રતિષ્ઠિત છે, પ્રતિષ્ઠિત હતો અને પ્રતિષ્ઠિત રહેશે.

કોણ આ પ્રમાણે છે ? (તત્પ્રતિષ્ઠિત છે ?) એ દર્શાવવા માટે લોકઃ શબ્દ છે. જે દેખાય તે લોક. અર્થાત્ કેવલજ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી જે દેખાય તે લોક.

અહીં આમ તો લોક ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને જીવ એમ પાંચ અસ્તિકાયરૂપ છે, છતાં આ પાંચમાં આકાશાસ્તિકાય આધારભૂત દેખાડેલ છે, એટલે એ સિવાયના ચાર અસ્તિકાય અહીં લોક શબ્દથી લેવા. કેમકે નિર્યુક્તિકારે કહ્યું છે કે “તત્પ્રતિષ્ઠિતો લોકઃ” (લોક આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. એટલે આકાશ તો આધાર જ છે. જો લોક શબ્દથી આકાશ પણ લઈએ, તો “આકાશ આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત છે.” એવો અર્થ થાય, જે સંગત નથી થતું.)

વિહંગમઃ - શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે વિહંગમ = આકાશમાં જે ગયો છે, જાય છે. અને જશે તે વિહંગમ.

ધાતુઓ અનેક અર્થવાળા હોવાથી અહીં ગમ્ ધાતુ અવસ્થાનમાં, રહેવાના અર્થમાં છે. એટલે અર્થ આ પ્રમાણે કે જે આકાશમાં રહ્યો હતો, રહે છે અને રહેશે.

સ શબ્દથી ચાર અસ્તિકાય લેવા.

ગાથામાં ભાવાર્થ શબ્દ છે. એનો કર્મધારયસમાસ કરવો. ભાવાત્મક અર્થ એટલે ભાવાર્થ. ટુંકમાં આ ભાવવિહંગમ છે, એવો અર્થ થયો. (ભાવાર્થ એટલે જ ભાવવિહંગમ.)

આમ એક પ્રકારે = વ્યુત્પત્તિ અર્થથી ભાવવિહંગમ કહી દીધો. ફરી પાછી એજ ગુણસિદ્ધિને બીજા પ્રકારે કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે “વા ગતિ દ્વિવિધા” અહીં વા શબ્દ વ્યવહિત = સ્વસ્થાનથી દૂર મુકેલ છે. એને આ પ્રમાણે સમજવો કે “ગતિર્વા દ્વિવિધા” અથવા તો ગતિ બે પ્રકારે છે. તેમાં ગમન એટલે ગતિ. અથવા તો જેનાવડે વસ્તુ જાય તે ગતિ. તે બે પ્રકારની છે. બે પ્રકાર આગળ કહેવાશે.

તથા ચેદમેવ દ્વૈવિધ્યમુપદર્શયન્નાહ -

ભાવગઈ કમ્મગઈ ભાવગઈ પપ્પ અત્થિકાયા ડ । સવ્વે વિહંગમા ખલુ કમ્મગઈએ ઇમે ભેયા ॥૧૧૯॥

હવે આ જ બે પ્રકારને દેખાડતાં કહે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૧૯ ગાથાર્થ : ભાવગતિ અને કર્મગતિ (એમ બે ગતિ છે) એમાં ભાવગતિને આશ્રયીને બધા અસ્તિકાયા વિહંગમ છે. કર્મગતિમાં આ ભેદો છે.

વ્યાખ્યા-ભવન્તિ ભવિષ્યન્તિ ભૂતવન્તશ્चेति भावाः, अथवा भवन्त्येतेषु स्वगता उत्पादविगमधौव्याख्याः परिणामविशेषा इति भावा-अस्तिकायास्तेषां गतिः- तथापरिणामवृत्तिर्भावगतिः, तथा कर्मगतिरित्यत्र क्रियत इति कर्म-ज्ञानावरणादि पारिभाषिकम्, क्रिया वा, कर्म च तद्वतिश्चासौ कर्मगतिः, गमनं गच्छत्यनया वेति गतिः, तत्र 'भावगतिं प्राप्य अस्तिकायास्तु' इति अत्र भावगतिः पूर्ववत्तां प्राप्य- अभ्युपगम्याश्रित्य, किम् ? 'अस्तिकायास्तु' धर्मादयः, तुशब्द एवकारार्थः, स चावधारणे, तस्य च व्यवहितः प्रयोगः, भावगतिमेव प्राप्य न पुनः कर्मगतिं, 'सर्वे विहङ्गमाः खलु' सर्वे-चत्वारः नाकाशमाधारत्वात्, 'विहङ्गमा इति' विहं गच्छन्त्यवतिष्ठन्ते स्वसत्तां बिभ्रतीति विहङ्गमाः, खलुशब्दोऽवधारणे, विहङ्गमा एव, न कदाचिन्न विहङ्गमा इति । 'कर्मगतेः' प्राग्निरूपितशब्दार्थायाः, किम् ?-'इमौ भेदौ' वक्ष्यमाणलक्षणाविति गાથાર્થઃ ॥૧૧૯॥

ટીકાર્થ : જે છે, રહેશે અને હતા તે ભાવ. અથવા તો જેમાં સ્વગત = પોતાનામાં જ રહેલા ઉત્પાદ, નાશ, સ્થિરતા નામના વિશેષપરિણામો રહે છે તે ભાવ. આ ભાવ તરીકે અસ્તિકાય છે. તેઓની ગતિ એટલે કે ઉત્પાદાદિ પરિણામરૂપે વૃત્તિ = વર્તવું તે ભાવગતિ.

તથા કર્મગતિમાં કર્મ એટલે જે કરાય તે. આમ તો ઘટ, પટ વગેરે બધું જ કરાય છે. એટલે કર્મ કહેવાય. પરંતુ અહીં જ્ઞાનાવરણાદિ પારિભાષિક = રૂઢ કરેલા કર્મ જ લેવા.

અથવા તો કર્મ એટલે ક્રિયા.

કર્મરૂપ જે ગતિ તે કર્મગતિ.

ગમન એટલે ગતિ અથવા તો જેનાવડે વસ્તુ જાય તે ગતિ.

તેમાં ભાવગતિ પ્રાપ્ય... એ શબ્દો જે લખેલા છે, તેમાં ભાવગતિ પૂર્વની જેમ

સમજવી. (આ જ ગાથામાં પૂર્વે બતાવી ગયા તે.) તેને આશ્રયીને તમામે તમામ અસ્તિકાયો વિહંગમ છે.

ગાથામાંનો તુ શબ્દ એવકાર અર્થમાં છે, તે એવકાર જકાર અર્થમાં છે. તેનો વ્યવહિત પ્રયોગ છે. એટલે કે ભાવગતિને જ આશ્રયીને બધા અસ્તિકાયો વિહંગમ છે. કર્મગતિની અપેક્ષાએ નહિ. (કેમકે બધા અસ્તિકાયો ભાવ છે, અને બધા જ ઉત્પાદાદિપર્યાયપ્રાપ્તિરૂપ ગતિવાળા છે.)

અહીં બધા એટલે ચાર જ અસ્તિકાય લેવા. આકાશ નહિ, કેમકે એ તો આધાર છે.

જે આકાશમાં જાય છે, એટલે કે આકાશમાં રહે છે એટલે કે આકાશમાં પોતાની સત્તાને ધારણ કરે છે તે વિહંગમ.

ખલુ શબ્દ અવધારણમાં છે અર્થાત્ આ અસ્તિકાયો વિહંગમ જ છે. ક્યારેય પણ વિહંગમ નથી એવું નથી.

પૂર્વે જેનો શબ્દાર્થ દર્શાવી દીધો છે, એવી કર્મગતિનાં તો વક્ષ્યમાણ લક્ષણવાળા બે ભેદો છે.

તાવેવોપદર્શયન્નાહ -

વિહંગગઈ ચલણગઈ કમ્મગઈ ડ સમાસઓ દુવિહા । તુદદયવેયુયજીવા વિહંગમા પપ્પ વિહંગગઈ ॥૧૨૦॥

તે જ બે ભેદોને દેખાડતા કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૨૦ ગાથાર્થ : કર્મગતિ સંક્ષેપથી બે પ્રકારે છે. વિહંગગતિ અને ચલનગતિ એમાં વિહંગગતિને આશ્રયીને તો તેના ઉદયનાં વેદક જીવો વિહંગમ બને.

વ્યાખ્યા-इह गम्यतेऽनया नामकर्मान्तर्गतया प्रकृत्या प्राणिभिरिति गतिः, विहायसि-आकाशे गतिर्विहाययोगतिः, कर्मप्रकृतिरित्यर्थः, तथा चलनगतिरिति, चलिखयं परिस्पन्दने वर्तते, चलनं स्पन्दनमित्येकोऽर्थः, चलनं च तद्वतिश्च सा चलनगतिः-गमनक्रियेति भावः । कर्मगतिस्तु समासतो द्विविधेत्यत्र तुशब्द एवकारार्थः, स चावधारणे, कर्मगतिरेव द्विविधा न भावगतिः, तस्या एकरूपत्वेन व्याख्यातत्वात्, तत्र 'तदुदयवेदकजीवा' इति, अत्र तदित्यनेनानन्तरनिर्दिष्टां विहाययोगतिं निर्दिशति, तस्या-विहाययोगतेः उदयस्तदुदयो विपाक इत्यर्थः, तथा वेदयन्ति-निर्जरयन्ति

ઉપમુજ્જન્તીતિ વેદકાઃ તદુદયસ્ય વેદકાશ્ચ તે જીવાશ્ચેતિ સમાસઃ, આહ-તદુદયવેદકા જીવા એવં ભવન્તીતિ વિશેષણાનર્થક્યમ્, ન, જીવાનાં વેદકત્વાવેદકત્વયોગેન સફલત્વાત્, અવેદકાશ્ચ સિદ્ધા ઇતિ । 'વિહંગ્માઃ પ્રાપ્ય વિહાયોગતિ'મિતિ, અત્ર વિહે વિહાયોગતેરુદયાદુદ્ગચ્છન્તીતિ વિહંગ્માઃ, 'પ્રાપ્ય' આશ્રિત્ય, કિં પ્રાપ્ય ?-'વિહાયોગતિમ્' વિહાયોગતિરુક્તા તાં, વિપર્યસ્તાન્યક્ષરાણ્યેવં તુ દ્રષ્ટવ્યાનિ-વિહાયોગતિ પ્રાપ્ય તદુદયવેદકજીવા વિહંગ્મા ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૨૦॥

ટીકાર્થઃ : અહીં ગતિની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવી કે નામકર્મની અંદર રહેલી જે વિહાયોગતિ નામની પ્રકૃતિથી જીવો ગમન કરે છે તે કર્મપ્રકૃતિ એ જ ગતિ. આકાશમાં ગતિ એ વિહાયોગતિ. એટલે કે એ નામની કર્મપ્રકૃતિ.

ચલ્ ધાતુ પરિસ્પન્દન અર્થમાં છે. ચલન, સ્પંદન એ એક જ અર્થ છે. ચલન રૂપ જે ગતિ તે ચલનગતિ એટલે કે ગમનક્રિયા.

કર્મગતિ સંક્ષેપથી બે પ્રકારે છે. એમાં તુ શબ્દ એવકારાર્થવાળો છે, અને એવકાર અવધારણમાં છે. એટલે અર્થ આ પ્રમાણે કે કર્મગતિ જ બે પ્રકારે છે. ભાવગતિ નહિ. કેમકે ભાવગતિ તો એકરૂપવાળી વ્યાખ્યાન કરી જ દીધી છે.

તદુદયવેદકજીવાઃ માં તત્ શબ્દથી હમણાં જ દર્શાવાયેલ વિહાયોગતિનો નિર્દેશ કરેલો છે. તે વિહાયોગતિનો જે વિષાકોદય, તેનું વેદન કરનારા જીવો એ પ્રમાણે સમાસ થાય.

જે વેદે, નિર્જરા કરે, ઉપભોગ કરે તે વેદક.

પ્રશ્ન : તેના ઉદયને વેદનારાઓ તો જીવો જ હોય છે, એટલે જીવ વિશેષણ નકામું છે.

ઉત્તર : જીવ વેદક અને અવેદક એમ બે પ્રકારે હોય છે, એટલે અહીં જીવ વિશેષણ સાર્થક છે. અવેદક જીવો તરીકે સિદ્ધજીવો છે. (તદુદયવેદક જીવો જ હોય, એની ના નથી. પરંતુ જીવો વેદક અને અવેદક બંને પ્રકારનાં હોય છે... એ પદાર્થ દર્શાવવા જીવ વિશેષણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જે તદુદયવેદક નથી, એ સિદ્ધોને કર્મગતિને આશ્રયીને વિહંગમ ન ગણવા.)

વિહંગ્માઃ પ્રાપ્ય વિહાયોગતિમ્ - અહીં વિહમાં-આકાશમાં વિહાયોગતિનાં ઉદયથી જે જીવો ઉડે, ચાલે, જાય તે વિહંગમ. આ અર્થ ઉપર કહી ગયેલ વિહાયોગતિ રૂપ

કર્મગતિને આશ્રયીને સમજવું.

ગાથામાં અક્ષરો આડા-અવળા છે, તે આ પ્રમાણે જાણવા કે વિહાયોગતિને આશ્રયીને વિચારીએ તો તેના ઉદયના વેદક જીવો વિહંગમ છે.

અધુના દ્વિતીયકર્મગતિભેદમધિકૃત્યાહ -

ચલનકમ્મગઈં ખલુ પડુચ્ચ સંસારિણો ભવે જીવા । પોગ્ગલદવ્વાઈં વા વિહંગમા એસ ગુણસિદ્ધી ॥૧૨૧॥

હવે કર્મગતિનાં બીજા ભેદને આશ્રયીને કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૨૧ ગાથાર્થ : ચલનકર્મગતિને આશ્રયીને તો સંસારીજીવો અથવા તો પુદ્ગલદ્રવ્યો વિહંગમ છે. આ ગુણસિદ્ધિ છે.

વ્યાખ્યા-ચલન-સ્પન્દન, તેન કર્મગતિર્વિશેષ્યતે, કથમ્ ?-ચલનાખ્યા યા કર્મગતિઃ સા ચલનકર્મગતિઃ, એતદુક્તં ભવતિ-કર્મશબ્દેન ક્રિયાઽભિધીયતે, સૈવ ગતિશબ્દેન સૈવ ચલનશબ્દેન ચ । તત્ર ગતેર્વિશેષણં ક્રિયા ક્રિયાવિશેષણં ચલનમ્ । કુતઃ?-વ્યભિચારાદ્, ઇહ ગતિસ્તાવન્નરકાદિકા ભવન્તિ અતઃ ક્રિયયા વિશેષ્યતે, ક્રિયાઽપ્યનેકરૂપા ભોજનાદિકા તતશ્ચલનેન વિશેષ્યતે, અતશ્ચલનાખ્યા કર્મગતિશ્ચલનકર્મગતિસ્તામ્, અનુસ્વારોઽલાક્ષણિકઃ, ખલુશબ્દ એવકારાર્થઃ, સ ચાવધારણે, ચલનકર્મગતિમેવ, ન વિહાયોગતિ, 'પ્રતીત્ય' આશ્રિત્ય, કિમ્ ?-સંસરણં સંસારઃ, સંસરણં જ્ઞાનાવરણાદિકર્મયુક્તાનાં ગમનં, સ ઇષામંસ્તીતિ સંસારિણઃ, અનેન સિદ્ધાનાં વ્યુદાસઃ, 'ભવે' ઇતિ, અયં શબ્દો ભવેયુરિત્યસ્યાર્થે પ્રયુક્તઃ, 'જીવા' ઉપયોગાદિલક્ષણાઃ । તતશ્ચાયં વાક્યાર્થઃ-ચલનકર્મગતિમેવ પ્રતીત્ય સંસારિણો ભવેયુર્જીવા વિહઙ્ગમા ઇતિ, વિહં ગચ્છન્તિ-ચલન્તિ સર્વૈરાત્મપ્રદેશૈરિતિ વિહઙ્ગમાઃ । તથા 'પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ વે'ત્યાદિ, પૂરણગલનધર્માણઃ પુદ્ગલાઃ, પુદ્ગલાશ્ચ તે દ્રવ્યાણિ ચ તાનિ પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ, દ્રવ્યગ્રહણં વિપ્રતિપત્તિનિરાસાર્થમ્, તથા ચૈતે પુદ્ગલાઃ કૈશ્ચિદ્રવ્યાઃ સન્તોઽભ્યુપગમ્યન્તે, 'સર્વે ભાવા નિરાત્માનઃ' ઇત્યાદિવચનાદ્, અતઃ પુદ્ગલાનાં પરમાર્થસદ્રૂપતાખ્યાપનાર્થં દ્રવ્યગ્રહણમ્, વાશબ્દો વિકલ્પવાચી, પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ વા સંસારિણો વા જીવા વિહઙ્ગમા ઇતિ । તત્ર જીવાનધિકૃત્યાન્વર્થો નિર્દર્શિતઃ, પુદ્ગલાસ્તુ વિહં ગચ્છન્તીતિ વિહઙ્ગમાઃ, તચ્ચ ગમનમેષાં સ્વતઃ પરતશ્ચ સંભવતિ, અત્ર સ્વતઃ પરિગૃહ્યતે,

વિહઙ્ગમા ઇતિ ચ પ્રાકૃતશૈલ્યા જીવાપેક્ષયા વોક્તમ્, અન્યથા દ્રવ્યપક્ષે વિહઙ્ગમાનીતિ વક્તવ્યમ્, એષ ભાવવિહઙ્ગમઃ, કથમ્ ?—‘ગુણસિદ્ધ્યા’ અન્વર્થસમ્બન્ધેન, પ્રાકૃતશૈલ્યા વાઽન્યથોપન્યાસ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૨૧॥

ટીકાર્થ : ચલન એટલે સ્પંદન. તે કર્મગતિશબ્દનું વિશેષણ છે.

પ્રશ્ન : શી રીતે ચલન કર્મગતિનું વિશેષણ છે ?

ઉત્તર : ચલન નામની જે કર્મગતિ તે ચલનકર્મગતિ કહેવાય. કહેવાનો ભાવ એ છે કે અહીં કર્મશબ્દથી ક્રિયા લેવાની છે. તે ક્રિયા જ ગતિશબ્દથી અને તે ક્રિયા જ ચલનશબ્દથી કહેવાય છે. (ગતિ પણ એક ક્રિયા છે અને ચલન પણ એક ક્રિયા જ છે. એટલે એ બંને શબ્દથી ક્રિયા ઓળખાવાય છે.) એમાં ગતિનું વિશેષણ ક્રિયા છે, ક્રિયાનું વિશેષણ ચલન છે.

પ્રશ્ન : પણ આ બે વિશેષણો બતાવવાની જરૂર શી પડી ? માત્ર ગતિ શબ્દ કે કર્મગતિ શબ્દ ન ચાલે ?

ઉત્તર : વ્યભિચાર આવે છે માટે બે વિશેષણ જરૂરી છે. તે આ પ્રમાણે — જો માત્ર ગતિ જ લખે, તો એ ગતિ તરીકે તો નરકાદિ ચારગતિ પણ લેવાય. આથી ગતિ શબ્દનું વિશેષણ ક્રિયા = કર્મ મૂક્યું. એનાથી એ લાભ થયો કે નરકાદિરૂપ ગતિ નથી લેવાની, પરંતુ કર્મરૂપ = ક્રિયારૂપ ગતિ લેવાની છે.

હવે એ ક્રિયા પણ પાછી ભોજનાદિ અનેકપ્રકારે છે. એટલે ચલનશબ્દ એ ક્રિયાનું વિશેષણ છે. આનો અર્થ એ થશે કે ચલનરૂપી જે કર્મગતિ તે ચલનકર્મગતિ.

પ્રશ્ન : જો ચલન એ કર્મશબ્દનું વિશેષણ છે. તો ચલન એમ ઉપર અનુસ્વાર કેમ મુક્યો છે ? ચલન શબ્દ તો સમાસમાં જ લઈને કર્મનું વિશેષણ બને ને ?

ઉત્તર : અહીં અનુસ્વાર અલાક્ષણિક છે (અર્થરહિત છે, નહિવત્ છે.) એટલે ચલન શબ્દ કર્મશબ્દનું વિશેષણ બની શકશે.

ચલુ શબ્દ એકારાર્થવાળો છે, એકાર અવધારણમાં છે. આશય એ છે કે ચલનકર્મગતિને આશ્રયીને જ સંસારીજીવો વિહંગમ છે. વિહાયોગતિને આશ્રયીને નહિ.

સંસારિણો શબ્દનો અર્થ દર્શાવે છે કે સંસરણ કરવું એનું નામ સંસાર, જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોથી યુક્ત એવા જીવોનું ગમન એ સંસાર કહેવાય. તે જેઓને છે તે સંસારી. આ શબ્દથી સિદ્ધોનો વ્યવચ્છેદ કર્યો.

ભવે શબ્દ ભવેયુઃ એ પદનાં અર્થમાં વપરાયેલો છે.

જીવ એટલે ઉપયોગાદિ લક્ષણવાળા.

તેથી આ વાક્યાર્થ થાય કે ચલનકર્મગતિને જ આશ્રયીને સંસારીજીવો વિહંગમ છે. જેઓ તમામ આત્મપ્રદેશોવડે આકાશમાં જાય છે, તે વિહંગમ. (તમામ સંસારીજીવો જ્યારે એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જાય, ત્યારે તમામ આત્મપ્રદેશોની સાથે જાય છે, એટલે એ બધા જ સંસારીજીવો એ ચલનક્રિયારૂપ ગતિને અનુસારે વિહંગમ બને છે.)

પુરાવાના અને ગળીજવાના સ્વભાવવાળા પદાર્થો પુદ્ગલ કહેવાય. (પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પ્રદેશોની વધ-ઘટ થયા જ કરતી હોય છે.)

પુદ્ગલરૂપી જે દ્રવ્યો તે પુદ્ગલદ્રવ્યો.

પ્રશ્ન : પુદ્ગલો તો દ્રવ્ય જ હોય. અદ્રવ્ય નહિ. એટલે દ્રવ્યશબ્દ મુકવાની જરૂર નથી.

ઉત્તર : ખોટી માન્યતાનાં ખંડન માટે દ્રવ્યપદનું ગ્રહણ કર્યું છે. કેટલાંક લોકો આ પુદ્ગલોને અદ્રવ્ય રૂપ માને છે. કેમકે એમનું શાસ્ત્રવચન છે કે “બધા જ પદાર્થો નિરાત્મરૂપ = સ્વભાવરહિત = અસત્ છે. અર્થાત્ પુદ્ગલો પણ અસત્ છે.”

આથી પુદ્ગલોની વાસ્તવિક સત્તા દર્શાવવા માટે દ્રવ્યપદનું ગ્રહણ કરેલું છે. આ પદ વિકલ્પને દર્શાવનાર છે. તે આ પ્રમાણે - પુદ્ગલદ્રવ્યો કે સંસારીજીવો વિહંગમ છે. એમાં જીવોને આશ્રયીને તો વિહંગમ શબ્દનો અન્વય દર્શાવી દીધો.

પુદ્ગલોમાં અન્વયાર્થ આ પ્રમાણે કે તે પુદ્ગલો પણ આકાશમાં ગમન કરે છે, માટે તેઓ પણ વિહંગમ છે. પુદ્ગલોનું તે ગમન સ્વતઃ થાય અને પરતઃ થાય. અહીં પુદ્ગલોનું સ્વતઃ ગમન લેવાનું છે. (છોકરો દડો ફેંકે, તો એ દડાનું સ્વતઃ ગમન નથી, પરતઃ ગમન છે. પણ કોઈની પણ પ્રેરણા વિના જે પરમાણ્વાદિ દ્રવ્યો ગતિ કરે છે તે સ્વતઃ ગમન છે.)

પ્રશ્ન : દ્રવ્યાણિ શબ્દ નપુંસક છે, તો વિહંગમાઃ પુલ્લિંગશબ્દ કેમ વાપર્યો ?

ઉત્તર : પ્રાકૃતશૈલીને અનુસારે અહીં પુદ્ગલદ્રવ્ય પુલ્લિંગ કરેલ છે. અથવા તો એમ સમજો કે વિહંગમ શબ્દ જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્ય એમ બંનેનું વિશેષણ છે, એમાં જીવ તો પુલ્લિંગશબ્દ છે, એટલે એની અપેક્ષાએ વિહંગમ શબ્દ પુલ્લિંગ કર્યો છે. બાકી દ્રવ્ય શબ્દની અપેક્ષાએ જ જો વિહંગમ શબ્દ મુકવાનો હોય તો એ નપુંસકલિંગ જ કહેવો પડે

એ સીધી વાત છે.

આ ભાવવિહંગમ અન્વર્થસંબંધથી દર્શાવ્યો છે.

પ્રશ્ન : ગાથામાં તો ગુણસિદ્ધિ એમ શબ્દ લખેલો છે, તમે તો ત્રીજીવિભક્તિ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે. તો શી રીતે સંગત થાય ?

ઉત્તર : પહેલી વાત તો એ કે આ ત્રીજીવિભક્તિ જ સમજવી. છતાં જો એમ લાગે કે આ ત્રીજી વિભક્તિ ન બને. તો એમ સમજવું કે પ્રાકૃતશૈલીને કારણે ત્રીજીવિભક્તિનો અન્યથા ઉપન્યાસ પહેલી વિભક્તિ તરીકે ઉપન્યાસ કરેલો છે. (વા હોવાથી બે વિકલ્પ લેવા પડે.)

एवं गुणसिद्ध्या भावविहङ्गम उक्तः, साम्प्रतं संज्ञासिद्ध्या अभिधातुकाम आह —
संज्ञासिद्धिं पप्मा विहंगमा होंति पक्खिणो सव्वे । इहई पुण अहिगारो विहासगमणेहि
भमरेहि ॥१२२॥

આમ ગુણસિદ્ધિથી ભાવવિહંગમ કહેવાઈ ગયો.

હવે સંજ્ઞાસિદ્ધિથી ભાવવિહંગમને કહેવાને માટે કહે છે કે —

નિર્યુક્તિ-૧૨૨ ગાથાર્થ : સંજ્ઞાસિદ્ધિને આશ્રયીને તમામ પક્ષીઓ વિહંગમ છે. અહીં તો આકાશમાં ગમન કરનાર ભમરાઓવડે અધિકાર છે.

व्याख्या—संज्ञानं संज्ञा नाम रूढिरिति पर्यायाः तथा सिद्धिः संज्ञासिद्धिः, संज्ञासम्बन्ध इतियावत्, तां संज्ञासिद्धिं 'प्राप्य' आश्रित्य, किम् ?—विहे गच्छन्तीति विहङ्गमा भवन्ति, के ?—पक्षा येषां सन्ति ते पक्षिणः, 'सर्वे' समस्ता हंसादयः, पुद्गलादीनां विहङ्गमत्वे सत्यप्यमीषामेव लोके प्रतीतत्वात्, इत्थमनेकप्रकारं विहङ्गममभिधाय प्रकृतोपयोगमुपदर्शयति—'इह' सूत्रे, पुनःशब्दोऽवधारणे, इहैव नान्यत्र 'अधिकारः' प्रस्तावः प्रयोजनम्, कैरित्याह—'विहायोगमनैः' आकाशगमनैः 'भमरैः' षट्पदैरिति गार्थार्थः ॥१२२॥

ટીકાર્થ : સંજ્ઞાન, સંજ્ઞા, નામ, રૂઢિ આ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે તેનાથી જે સિદ્ધિ તે સંજ્ઞાસિદ્ધિ. એટલે કે સંજ્ઞાસંબંધ. તે સંજ્ઞાસિદ્ધિને આશ્રયીને વિચારીએ તો હંસ વગેરે પાંખોવાળા = પક્ષીઓ વિહંગમ છે. કેમકે પુદ્ગલો વિહંગમ હોવા છતાં પણ પક્ષીઓ જ લોકમાં વિહંગમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આમ અનેકપ્રકારનાં વિહંગમને દર્શાવીને હવે પ્રકૃતમાં કોનો ઉપયોગ છે ? એ દર્શાવે છે. કે આ સૂત્રમાં જ આકાશમાં ગમન કરનારા ભ્રમરાઓ વડે પ્રયોજન = અધિકાર, પ્રસ્તાવ છે. ગાથામાં પુનઃ શબ્દ છે, તે અવધારણ અર્થમાં છે. એનો ભાવ એ કે આ જ સૂત્રમાં ભ્રમરાઓનો અધિકાર છે, બધા જ સૂત્રોમાં વિહંગમશબ્દથી ભ્રમરા જ લેવાના... એવું નથી.

(૧૧૭થી માંડીને ૧૨૨ ગાથા સુધીમાં વિહંગમ શબ્દનું વર્ણન કરેલ છે. એનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

- વિહંગમ ચાર પ્રકારે છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ વિહંગમ.
- નામ, સ્થાપના સુગમ છે.
- આવતાં ભવમાં પક્ષી બનવું પડે, એવા કર્મોને બાંધી ચુકેલો જીવ દ્રવ્યવિહંગમ.
- ભાવવિહંગમ બે પ્રકારે છે. (૧) અન્વર્થપ્રમાણે (૨) રૂઢીપ્રમાણે. અન્વર્થ = શબ્દાર્થ.

● શબ્દાર્થ પ્રમાણે (૧) ભાવવિહંગમ : આકાશમાં રહેલા ધર્માસ્તિકાયાદિ ચારેય અસ્તિકાય. અહીં ગમ્ ધાતુનો અર્થ રહેનાર કરવો. ધર્માસ્તિકાયાદિ ચાર વિહંગમ = આકાશમાં રહેલા છે, માટે વિહંગમ.

● શબ્દાર્થ પ્રમાણે (૨) ભાવવિહંગમ : ભાવગતિ એટલે ભાવોની = પદાર્થોની ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવતારૂપ ગતિ. બધા ધર્માસ્તિકાયાદિ આકાશમાં જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવતાદિરૂપ ગતિવાળા છે, એટલે બધા ધર્માસ્તિકાયાદિ ભાવગતિપ્રમાણે ભાવવિહંગમ છે.

● શબ્દાર્થ પ્રમાણે (૩) ભાવવિહંગમ : વિહાયોગતિનામકર્મની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો તો તેના ઉદયવાળા ત્રસજીવો આકાશમાં એ ગતિનામકર્મનાં ઉદયથી ગમન કરે છે, એટલે આ નામકર્મનાં ઉદયવાળા જીવો વિહાયોગતિની અપેક્ષાએ ભાવવિહંગમ છે.

● શબ્દાર્થ પ્રમાણે (૪) ભાવવિહંગમ : એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં ચાલવું એ રૂપ જે ચલનક્રિયાત્મક ગતિ છે, એ પ્રમાણે વિચારીએ તો બધાં સંસારીજીવો અને બધાં પુદ્ગલો એકભવમાંથી બીજા ભવમાં કે એકસ્થાનેથી બીજા સ્થાને ગતિ કરે છે, એટલે કે આ રીતે આકાશમાં ચલનગતિવાળા છે. માટે બધાં જ ભાવવિહંગમ કહેવાય. પણ એ ચલનગતિની અપેક્ષાએ જ સમજવું.

● રૂઢિઅર્થ પ્રમાણે તો પક્ષીઓ જ વિહંગમ કહેવાય. બીજા કોઈપણ પદાર્થો નહિ.

● પ્રસ્તુતમાં માત્ર ભમરાનુય વિહંગમો જ વિહંગમ શબ્દથી લેવાના છે.)

દાણેતિ દત્તગિળ્હણ ભત્તે ભજ સેવ ફાસુગેળ્હણયા । એસણતિગંમિ નિરયા ઉવસંહારસ્સ
સુદ્ધિ ઇમા ॥૧૨૩॥

નિર્યુક્તિ-૧૨૩ ગાથાર્થ : દાન શબ્દ દત્તનું ગ્રહણ દર્શાવે છે... ટીકાર્થથી સ્પષ્ટ થશે.

વ્યાખ્યા-‘દાનેતિ’ સૂત્રે દાનગ્રહણં દત્તગ્રહણપ્રતિપાદનાર્થમ્, દત્તમેવ ગૃહ્ણન્તિ, નાદત્તમ્, ‘ભક્ત’ ઇતિ ભક્તગ્રહણં ‘ભજ સેવાયામ્’ ઇત્યસ્ય નિષ્ઠાન્તસ્ય ભવતિ, અર્થશ્ચાસ્ય પ્રાસુકગ્રહણં, પ્રાસુકમ્-આધાકર્માદિરહિતં ગૃહ્ણન્તિ, નેતરદિતિ, એસણ ત્તિ એષણાગ્રહણમ્, ‘એષણાત્રિતયે’ ગવેષણાદિલક્ષણે ‘નિરતાઃ’ સક્તાઃ, ‘ઉપસંહારસ્ય’-ઉપનયસ્ય શુદ્ધિઃ ‘ઇયં’ વક્ષ્યમાણલક્ષણેતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૨૩॥

ટીકાર્થ : (ત્રીજી ગાથામાં રહેલા દાણભત્તે નો હવે અર્થ દર્શાવે છે...)

સૂત્રમાં દાનશબ્દનું ગ્રહણ જે કરેલ છે, તે એવું દર્શાવવા માટે છે કે સાધુઓ દત્ત વસ્તુનું જ ગ્રહણ કરે છે. અદત્તવસ્તુનું ગ્રહણ કરતાં નથી.

ભજ્ પાતુ કે જે “સેવવું” અર્થવાળો છે, એને ત પ્રત્યય લાગે એટલે ભક્ત શબ્દ બને. એનો અર્થ એ છે કે સાધુઓ પ્રાસુકનું ગ્રહણ કરે છે. બીજી વસ્તુ લેતાં નથી. પ્રાસુક એટલે આધાકર્મવગેરે દોષોથી રહિત.

એસણ શબ્દથી એષણાઓનું ગ્રહણ કરેલું છે. સાધુઓ ગવેષણાદિ ત્રણ એષણામાં ચોંટેલા છે.

(આ આખો ઉપનય = ઉપસંહાર દર્શાવી દીધો. ફરી યાદ કરવું કે સાધવઃ જિનશાસન એવાહિંસાં સાધયન્તિ... એ અનુમાન હતું. એમાં ઉપનયમાં “પક્ષ હેતુવાળો છે” એનું ઉચ્ચારણ કરવાનું હોય છે. “અહીં સાધુઓ દાનભક્તૈષણામાં લીન છે” એમ જે લખ્યું છે, તેના દ્વારા એ ઉપનય જ દર્શાવ્યો છે. ઉપનયની વિશુદ્ધિ હવે દર્શાવે છે) ઉપનયની વિશુદ્ધિ વક્ષ્યમાણસ્વરૂપવાળી છે.

અવિ ભમરમહુયરિગણા અવિદિત્રં આવિયંતિ કુસુમરસં । સમણા પુણ ભગવન્તો નાદિત્રં
ભોત્તુમિચ્છંતિ ॥૧૨૪॥

નિર્યુક્તિ-૧૨૪ ગાથાર્થ : ભમરા અને ભમરીના સમૂહો તો અદત્ત કુસુમરસને પીએ

છે. જ્યારે શ્રમણ ભગવન્તો તો અદત્ત વાપરવા માટે ઈચ્છતા નથી.

વ્યાખ્યા—અપિ ભ્રમરમધુકરીગણા, મધુકરીગ્રહણમિહાપિ સ્ત્રીસંગ્રહાર્થ, જાતિસંગ્રહાર્થમિતિ ચાન્યે, અવિદત્તં સન્તં, કિમ્ ?—આપિવન્તિ ‘કુસુમરસં’ કુસુમાસવમ્, શ્રમણાઃ પુનર્ભગવન્તો નાદત્તં ભોક્તુમિચ્છન્તીતિ વિશેષ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૨૪॥

ટીકાર્થ : વળી બીજીવાત એ કે ભમરા અને ભમરીનાં ગણ નહિ અપાયેલ એવા પણ પુષ્પરસને પીએ છે. જ્યારે શ્રમણ ભગવન્તો નહિ અપાયેલ વસ્તુ વાપરવા ઈચ્છતા નથી. આમ ભમરાઓ અને સાધુઓમાં આટલો ભેદ છે. સાધુઓમાં આ એક વિશેષતા છે. અહીં ભમરાની સાથે ભમરીઓ પણ લીધી છે, તે અહીં પણ = સાધુપક્ષમાં પણ સ્ત્રીનો = સાધ્વીજીઓનો સંગ્રહ કરવા માટે છે. એટલે કે સાધુઓની જેમ સાધ્વીજીઓ પણ નિર્દોષચર્યાવાળા જ છે. એ દર્શાવવા દૃષ્ટાન્તમાં ભમરાની સાથે ભમરીને પણ લીધી છે.

બીજાઓ વળી એમ કહે છે કે આખી ભમરાની જાતિનું જ ગ્રહણ થઈ જાય, એ માટે ભમરા શબ્દની સાથે મધુકરી શબ્દ મુકેલો છે.

સામ્પ્રતં સૂત્રેણૈવોપસંહારવિશુદ્ધિરુચ્યતે—કશ્ચિદાહ—‘દાણભક્તેસણે રયા’ इत्युक्तम्, यत् एवमत एव लोको भक्त्याकृष्टमानसस्तेभ्यः प्रयच्छत्याधार्कमादि, अस्य ग्रहणे सत्त्वोपरोधः, अग्रहणे स्ववृत्त्यलाभ इति, अत्रोच्यते —

वयं च विर्त्ति लब्धामो, न य कोइ उवहम्मइ । अहागडेसु रीयंते, पुण्फेसु भमरा जहा ॥४॥

(આમ નિર્યુક્તિકારે ઉપનયવિશુદ્ધિ બતાવી) હવે સૂત્રથી જ ઉપનયવિશુદ્ધિ (=ઉપસંહારવિશુદ્ધિ) દર્શાવાય છે. તે આ પ્રમાણે :

કોઈક કહે છે કે તમે કહ્યું કે - સાધુઓ “દાણભક્તેસણે રયા” છે. પણ સાધુઓ આવા છે, તે જ કારણસર ભક્તિથી ખેંચાયેલા મનવાળો લોક સાધુઓને આધાર્કમાદિ આપે જ અને સાધુઓ એનું ગ્રહણ કરે તો જીવોની હિંસા થાય. જો ગ્રહણ ન કરે તો પોતાની આજીવિકાનો અલાભ થાય. આમ બેય બાજુ નુકસાન છે.

અહીં ઉત્તર આપે છે કે

દશવૈકાલિક-૪ ગાથાર્થ : “અમે વૃત્તિને પામશું કોઈ જીવ હણાતો નથી.” જે રીતે

પુષ્પોમાં ભરેરાઓ, તે રીતે સાધુઓ યથાકૃતમાં વર્તે છે.

અસ્ય વ્યાખ્યા-વયં ચ વૃત્તિ 'લપ્સ્યામઃ' પ્રાપ્સ્યામઃ તથા યથા ન કશ્ચિદુપહન્યતે, વર્તમાનૈષ્યત્કાલોપન્યાસસ્ટ્રૈકાલિકન્યાયપ્રદર્શનાર્થઃ, તથા ચૈતે સાધવઃ સર્વકાલમેવ 'યથાકૃતેષુ' આત્માર્થમભિનિર્વર્તિતેષ્વાહારાદિષુ 'રીયન્તે' ગચ્છન્તિ, વર્તન્તે इत्यर्थः, 'પુષ્પેષુ ભ્રમરા યથા' ઇતિ, એતચ્ચ પૂર્વ ભાવિતમેવેતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૪॥

ટીકાર્થ : અમે એ રીતે વૃત્તિ = આજીવિકા = નિર્વાહને પામશું કે જે રીતે કોઈપણ જીવ ન હણાય.

પ્રશ્ન : એકબાજુ પ્રાપ્સ્યામઃ ભવિષ્યરૂપ છે, બીજી બાજુ ઉપહન્યતે વર્તમાનરૂપ છે આવું કેમ ? કાં તો બંને બાજુ ભવિષ્યરૂપ લો, અથવા તો બંને બાજુ વર્તમાનરૂપ લો.

ઉત્તર : અહીં વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલનો ઉપન્યાસ ત્રૈકાલિકન્યાયને દર્શાવવા માટે છે. અર્થાત્ સૂત્ર ત્રિકાલિક હોય છે. ભૂતકાળમાં પણ આ જ સૂત્ર છે, વર્તમાનમાં પણ આ સૂત્ર છે, ભવિષ્યમાં પણ આ જ સૂત્ર છે. (અર્થાત્ સૂત્રનાં પદાર્થ ત્રણે કાળમાં સ્પર્શનારા છે...) એ દર્શાવવા માટે આ બે કાળનો ઉપન્યાસ કરેલો છે.

(અથવા તો ત્રૈકાલિક ન્યાયનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય કે સાધુઓ ભૂતકાળમાં, ભવિષ્યમાં કે વર્તમાનમાં તે રીતે જ વૃત્તિને પામે છે કે જે રીતે કોઈ જીવ મર્યો નથી, મરશે નહિ કે મરતો નથી... આ અર્થ વધુ સંગત થાય છે. કેમકે આગળની યંક્તિનો અર્થ એ રીતે જ દર્શાવાય છે.)

આમ આ સાધુઓ સદા માટે ગૃહસ્થોએ સ્વનિમિત્તે બનાવેલા આહારાદિને વિશે જ વર્તે છે. જેમ ભ્રમરાઓ પુષ્પમાં વર્તે છે. તેમ.

(અહીં સર્વકાલમેવ શબ્દ લખ્યો છે, એનાથી એવો ખ્યાલ આવે છે કે ત્રૈકાલિકન્યાય નો અર્થ આવો કરવો કે સાધુઓ ત્રણેયકાળમાં દાનભક્તૈષણામાં એ રીતે જ લીન છે, કે જેથી જીવ ન મરે...)

પુષ્પેષુ... નો અર્થ પૂર્વે દર્શાવી જ ગયા છીએ.

યતશ્ચૈવમતો -

મહુગારસમા બુદ્ધા, જે ભવંતિ અણિસ્સિયા । નાણાપિંડરયા દંતા, તેણ વુચ્ચંતિ સાહુણો ॥૫॥ ત્તિબેમિ । પઢમં દુમપુષ્ફિયજ્ઞયણં સમત્તં ॥૧॥

આ રીતે છે, માટે જ -

દશવૈકલિક-૫ ગાથાર્થ : જેઓ અનિશ્રિત છે, જુદા જુદા પિંડમાં રત છે. દાન્ત છે, તેઓ મધુકર જેવા છે, બુદ્ધ છે. તેથી જ તેઓ સાધુ કહેવાય છે. એમ હું કહું છું.

અસ્ય વ્યાખ્યા-‘મધુકરસમા’ ભ્રમરતુલ્યાઃ બુદ્ધ્યન્તે સ્મ બુદ્ધા-અધિગતતત્ત્વા-
ઇત્યર્થઃ, ક એવંભૂતા ઇત્યત આહ-યે ભવન્તિ ભ્રમન્તિ વા ‘અનિશ્રિતાઃ’
કુલાદિષ્વપ્રતિબદ્ધા ઇત્યર્થઃ,

ટીકાર્થ : મધુકરસમા એટલે ભ્રમરતુલ્ય. જેઓ બોધ પામી ચૂક્યા છે તે બુદ્ધ. એટલે કે તત્ત્વવેત્તાઓ.

પ્રશ્ન : કોણ આવાપ્રકારનાં હોય ?

ઉત્તર : જે સાધુઓ કુલાદિમાં અપ્રતિબદ્ધ હોય અથવા તો ભવંતિ નો ભ્રમંતિ અર્થ કરીએ તો જે સાધુઓ કુલાદિમાં અપ્રતિબદ્ધ બનીને વિચરતા હોય તેઓ મધુકરસમ + બુદ્ધ હોય.

અત્રાહ-

અસ્સંજણ્હિં ભમરેહિં જહ સમા સંજયા ખલુ ભવંતિ । એવં(યં) ઉવમં કિચ્ચા નૂણં
અસ્સંજયા સમણા ॥૧૨૫॥

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૨૫ ગાથાર્થ : જો સાધુઓ અસંયમી એવા ભ્રમરાઓની સાથે સમાન હોય, તો આ ઉપમા પ્રમાણે તો ખરેખર સાધુઓ અસંયમી થયાં.

વ્યાખ્યા-‘અસંયતૈઃ’ કુતશ્ચિદપ્યનિવૃત્તૈઃ ‘ભ્રમરૈઃ’ ષટ્પદૈઃ યદિ ‘સમાઃ’ તુલ્યાઃ
‘સંયતાઃ’ સાધવઃ, ખલ્વિતિ સમા એવ ભવન્તિ, તતશ્ચાસંજિનોઽપિ તે, અત
એવૈનામિત્થંપ્રકારામુપમાં કૃત્વા ઇદમાપદ્યતે-નૂનમસંયતાઃ શ્રમણા ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૨૫॥

ટીકાર્થ : ભ્રમરાઓ તો કોઈપણ પાપની નિવૃત્તિવાળા નથી. હવે જો સાધુઓ આવા ભ્રમરાઓની સાથે સમાન જ હોય, તો તો સાધુઓ અસંજી પણ સાબિત થાય. (કેમકે ભ્રમરાઓ પણ અસંયમી છે.) એટલે જ આવાપ્રકારની આ ઉપમા જો તમે કરો તો એનાથી તો એવી આપત્તિ આવે કે નક્કી સાધુઓ પણ અસંયમી છે.

एवमुक्ते सत्याहाचार्यः-एतच्चायुक्तं, सूत्रोक्तविशेषणतिरस्कृतत्वात्, तथा च बुद्धग्रहणादसंज्ञिनो व्यवच्छेदः, अनिश्रितग्रहणाच्चासंयतत्वस्येति । निर्युक्तिकारस्त्वाह -

उवमा खलु एस कया पुब्बुत्ता देसलक्खणोवणया । अणिययवित्तिनिमित्तं अहिंसअणुपालणट्ठाए ॥१२६॥

આ પ્રમાણે કોઈકે કહ્યું એટલે આચાર્ય સ્વયંભવસૂરિજી કહે છે કે આ વાત ખોટી છે. કેમકે આ આપત્તિ સૂત્રમાં કહેલા સાધુનાં વિશેષણો દ્વારા તિરસ્કારાઈ જાય છે. તે આ પ્રમાણે-**બુદ્ધ** શબ્દ લખેલો છે, એનાથી અસંજ્ઞીનો વ્યવચ્છેદ થાય છે. અને અનિશ્રિતશબ્દનાં ગ્રહણથી અસંયતત્વનો વ્યવચ્છેદ થાય છે. (સાધુઓ બુદ્ધ છે, માટે અસંજ્ઞી ન જ હોય. સાધુઓ કુલાદિમાં અપ્રતિબદ્ધ છે, માટે અસંયત પણ ન જ હોય...) (પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર મૂલસૂત્રકારનાં મતે અને નિર્યુક્તિકારનાં મતે જુદો જુદો છે..)

નિર્યુક્તિકાર તો આ પ્રમાણે કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૨૬ ગાથાર્થ : આ ઉપમા પૂર્વોક્ત દેશલક્ષણ ઉપનયથી કરાયેલી છે. તે અનિયતવૃત્તિ માટે, અહિંસાનાં અનુપાલનને માટે કરાયેલી છે.

व्याख्या-उपमा खलु 'एषा' मधुकरसमेत्यादिरूपा कृता 'पूर्वोक्तात्' पूर्वोक्तेन 'देशलक्षणोपनयाद्' देशलक्षणोपनयेन, यथा चन्द्रमुखी कन्येति, तृतीयार्था चेह पञ्चमी, इयं चानियतवृत्तिनिमित्तं कृता, अहिंसानुपालनार्थम्, इदं च भावय(यिष्य)त्येवेति गाथार्थः ॥१२६॥

ટીકાર્થ : આ મધુકરસમા વગેરે જે ઉપમા કરેલી છે, તે તો પૂર્વે જણાવેલા દેશલક્ષણ ઉપનયથી કરાયેલી છે. જેમકે **ચન્દ્રમુખી કન્યા** અહીં કન્યાનાં મુખમાં ચન્દ્રની ઉપમા સૌમ્યતારૂપી દેશ-અંશની જ અપેક્ષાએ છે. કલંકિતત્વ, અસ્થિરત્વાદિની અપેક્ષાએ નથી.

આ ઉપમા જે આપી છે, તે સાધુઓની અનિયતવૃત્તિને માટે આપી છે. એનાથી અહિંસાનું અનુપાલન થાય, એ માટે આપી છે.

(આ ઉપમા પ્રમાણે સાધુઓ એકજ સ્થાનેથી બધુ લેનારા ન બને અને જુદાજુદા સ્થાનેથી બધું લાવનારા બને... એનાથી અહિંસાનું અનુપાલન થાય... એ માટે આ ઉપમા કરી છે..)

આ વાત આગળ વિચારવાની જ છે.

જહ દુમગણા ઉ તહ નગરજનવયા પયણપાયણસહાવા । જહ ભમરા તહ મુણિમો નવરિ
અદત્તં ન ભુંજંતિ ॥૧૨૭॥

નિર્યુક્તિ-૧૨૭ ગાથાર્થ : જે રીતે વૃક્ષગણો, તેમ નગરજનપદો પચન-પાયનનાં
સ્વભાવવાળા છે. જે રીતે ભમરાઓ તે રીતે મુનિઓ છે. માત્ર એટલું કે અદત્તને
ભોગવતા નથી.

વ્યાખ્યા-યથા 'દ્રુમગણાઃ' વૃક્ષસંઘાતાઃ સ્વભાવત એવ પુષ્પફલનસ્વભાવાઃ તથૈવ
'નગરજનપદા' નગરાદિલોકાઃ સ્વયમેવ પચનપાચનસ્વભાવા વર્તન્તે, યથા ભ્રમરા ઇતિ,
ભાવાર્થ વક્ષ્યતિ, તથા મુનયો નવરમ્-એતાવાન્વિશેષઃ-અદત્તં સ્વામિભિર્ન ભુજ્જન્ત ઇતિ
ગાથાર્થઃ ॥૧૨૭॥

ટીકાર્થ : જે રીતે વૃક્ષસમૂહો સ્વભાવથી જ પુષ્પ અને ફલને ઉત્પન્ન કરવાના
સ્વભાવવાળા છે. તે જ રીતે નગર વગેરેનાં લોકો જાતે જ રસોઈ પકાવવી,
પકાવડાવવી... સ્વભાવવાળા છે. તથા જે રીતે ભમરાઓ છે. તે રીતે મુનિઓ છે, માત્ર
આટલો ફરક છે કે માલિકે ન આપેલી વસ્તુને તેઓ ભોગવતા નથી. ભાવાર્થ તો આગળ
કહેશે.

અમુમેવાર્થ સ્પષ્ટયતિ -

કુસુમે સહાવફુલ્લે આહારંતિ ભમરા જહ તહા ઉ । ભત્તં સહાવસિદ્ધં સમણસુવિહિયા
ગવેસંતિ ॥૧૨૮॥

આ જ અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૨૮ ગાથાર્થ : સ્વભાવથી વિકસિતપુષ્પને વિશે જેમ ભમરાઓ આહાર કરે
છે, તેમ સુવિહિત શ્રમણો સ્વભાવસિદ્ધ ભોજનની ગવેષણા કરે છે.

વ્યાખ્યા-'કુસુમે' પુષ્પે 'સ્વભાવફુલ્લે' પ્રકૃતિવિકસિતે 'આહારયન્તિ' કુસુમરસં
પિબન્તિ 'ભ્રમરા' મધુકરા 'યથા' યેન પ્રકારેણ કુસુમપીડામનુત્પાદયન્તઃ 'તથા' તેનૈવ
પ્રકારેણ 'ભક્તમ્' ઓદનાદિ 'સ્વભાવસિદ્ધમ્' આત્માર્થ કૃતમ્ ઉદ્દમાદિદોષરહિતમ્
ઇત્યર્થઃ, શ્રમણાશ્ચ તે સુવિહિતાશ્ચ શ્રમણસુવિહિતાઃ-શોભનાનુષ્ઠાનવન્ત ઇત્યર્થઃ
'ગવેષયન્તિ' અન્વેષયન્તીતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૨૮॥

ટીકાર્થ : જે પુષ્પ સ્વભાવથી વિકસિત છે. તેને વિશે ભ્રમરાઓ પુષ્પને પીડા ન થાય એ રીતે પુષ્પરસ પીએ છે. તો સુંદર અનુષ્ઠાનવાળા સાધુઓ તે જ પ્રકારે = ગૃહસ્થોને પીડા ન થાય એ રીતે ગૃહસ્થોએ પોતાને માટે બનાવેલ એટલે કે ઉદ્દગમાદિ દોષરહિત એવા આહારની ગવેષણા કરે છે.

સામ્પ્રતં પૂર્વોક્તો યો દોષઃ મધુકરસમા इत्यत्र तत्परिजिहीर्षयैव व्यावतोपसंहारः क्रियते तदुपदर्शयन्नाह —

ઉવસંહારો ભ્રમરા જહ જહ સમણાવિ અવહજીવિતિ । દંતત્તિ પુણ પયંમી નાયવ્વં વક્કસેસમિણં ॥૧૨૯॥

હવે પૂર્વે જે દોષ કહેલો કે “સાધુઓ જો મધુકરતુલ્ય હોય, તો મધુકરની જેમ અસંયમી માનવા પડશે...” એ દોષનો પરિહાર કરવાની ઈચ્છાથી ઉપનય જેટલા અંશે કરાય, તે અંશને દેખાડતા નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે —

નિર્યુક્તિ-૧૨૯ ગાથાર્થ : ઉપસંહાર આ છે કે જે રીતે ભ્રમરાઓ અવધજીવી છે, એ રીતે સાધુઓ પણ અવધજીવી છે. દંત શબ્દમાં આ વાક્યશેષ જાણવું.

વ્યાખ્યા—‘ઉપસંહાર’ ઉપનયઃ, ભ્રમરા યથા અવધજીવિનઃ તથા ‘શ્રમણા અપિ’ સાધવોડ્યેતાવતૈ-વાંશેનેતિ ગાથાદલાર્થઃ ॥ इतश्च भ्रमरसाधूनां नानात्वमवसेयं, यत आह सूत्रकारः—‘नानापिण्डरया दन्ता’इति नाना—अनेकप्रकारोऽभिग्रह-विशेषात्प्रतिगृहमल्पाल्पग्रहणाच्च पिण्ड-आहारपिण्डः, नाना चासौ पिण्डश्च नानापिण्डः, अन्तप्रान्तादिर्वा, तस्मिन् रता-अनुद्वेगवन्तः, ‘दान्ता’ इन्द्रियदमनेन, अनयोश्च स्वरूपमधस्तपसि प्रतिपादितमेव, अत्र चोपन्यस्तगाथाचरमदलस्यावसरः ‘दान्ता’ इति पुनः पदे सौत्रे, किम् ?—ज्ञातव्यो वाक्यशेषोऽयमिति गायार्थः ॥१२९॥

કિંવિશિષ્ટો વાક્યશેષઃ ?, દાન્તા ઈર્યાદિસમિતાશ્ચ ।

ટીકાર્થ : ઉપનય આ પ્રમાણે છે કે જે રીતે ભ્રમરાઓ કોઈને પણ માર્યા વિના જીવનારા છે એ જ રીતે સાધુઓ પણ કોઈને માર્યા વિના જ જીવનારા છે.

બસ, આટલા જ અંશથી ઉપનય કરવો. બીજા બધા અંશ ન લેવા.

બીજી બાજુ ભ્રમર અને સાધુ વચ્ચે જે ભેદ છે, તે જાણવો. કેમકે સૂત્રકારે કહ્યું છે કે નાનાપિણ્ડરયા દન્તા એમાં નાના - અનેકપ્રકારનો જે આહારપિંડ તેમાં ઉદ્દેગરહિત

આ સાધુઓ છે.

પ્રશ્ન : સાધુઓનો પિંડ અનેકપ્રકારનો શા માટે હોય છે ?

ઉત્તર : સાધુઓ વિશેષપ્રકારનાં અભિગ્રહો લેતાં હોવાથી અભિગ્રહ પ્રમાણે તેમનો આહારપિંડ અનેક પ્રકારનો થાય. વળી સાધુઓ દરેકે દરેક ઘરે થોડું થોડું લેતાં હોવાથી ઘણાં ઘરો ફરવાને લીધે પણ અનેક પ્રકારનાં આહારપિંડવાળા બને.

પિણ્ડ એટલે આહારપિંડ

અથવા તો નાનાપિણ્ડ નો અર્થ અન્ત-પ્રાન્ત ભોજન કરો, સાધુઓ આવા પિંડમાં ઉદ્દેગરહિત છે. તથા ઈન્દ્રિયોનાં દમન દ્વારા સાધુઓ દાન્ત છે.

આ નાનાપિંડ અને દાન્ત નું સ્વરૂપ નીચે (પૂર્વે) તપનાં વર્ણનમાં પ્રતિપાદિત કરેલું જ છે. (વૃત્તિસંક્ષેપનાં વર્ણનમાં નાનાપિંડનું વર્ણન આવી જાય. તેમાં અભિગ્રહવિશેષો દર્શાવેલા છે... એમ યથાયોગ સમજી લેવું.)

હવે અહીં ગાથામાં ઉપન્યાસ કરાયેલ ચરમદલનો = ઉત્તરાર્ધનો અવસર છે. એમાં જે દાન્તા એ સૂત્રસંબંધી પદ છે. તેમાં આ વાક્યશેષ છે.

પ્રશ્ન : એ વાક્યશેષ કેવો છે ?

ઉત્તર : દાન્તા ઈર્યાદિસમિતાશ્ચ એમ વાક્યશેષ લેવો.

તથા ચાહ —

જહ इत्थ चेव इरियाइएसु सव्वंमि दिक्खियपयारे । तसथावरभूयहियं जयंति सम्भावियं साहू ॥૧૩૦॥

એ જ કહે છે કે —

નિર્યુક્તિ-૧૩૦ ગાથાર્થ : જે રીતે આમાં તેમ સાધુઓ ઈર્યા વગેરે તમામ દીક્ષાપ્રચારમાં ત્રણ સ્થાવરજીવોનું હિત થાય એ રીતે યત્ન કરે છે.

વ્યાખ્યા—યથા ‘અત્રૈવ’ અધિકૃતાધ્યયને ભ્રમરોપમયૈષણાસમિતૌ યતન્તે, તથા ઈર્યાદિષ્વપિ તથા સર્વસ્મિન્ ‘દીક્ષિતપ્રચારે’ સાધ્વાચરિતવ્ય इत्यर्थः, किम् ?- ત્રસસ્થાવરભૂતહિતં યતન્તે ‘સાદ્ભાવિકં’ પારમાર્થિકં સાધવ इति ગાથાર્થઃ ॥૧૩૦॥

ટીકાર્થ : જે રીતે સાધુઓ આ પ્રસ્તુતઅધ્યયનમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ભ્રમરાની ઉપમાથી એષણા સમિતિમાં યત્ન કરે છે, તેમ સાધુઓ ઈર્યાસમિતિ વગેરે તમામે તમામ

સાધ્વાચારોમાં યત્ન કરે છે. એ પણ જે રીતે ત્રસ, સ્થાવર જીવોનું પારમાર્થિક હિત થાય એ રીતે યત્ન કરે છે.

અન્યે પુનરિદં ગાથાદત્તં નિગમને વ્યાખ્યાનયન્તિ, ન ચ તદતિચારુ, યત આહ —
ઉવસંહારવિસુદ્ધી એસ સમત્તા ડ નિગમણં તેણં । વુચ્ચંતિ સાહુણોત્તિ (ય) જેણં તે
મહુયરસમાણા ॥૧૩૧॥

કેટલાંકો વળી આ નાનાપિંડ... ગાથાદલને નિગમનમાં ગણીને એ રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. પરંતુ એ બહુ સારું નથી. કેમકે નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે —

નિર્યુક્તિ-૧૩૧ ગાથાર્થ : આ ઉપસંહારશુદ્ધિ સમાપ્ત થઈ. નિગમન આ છે કે તે કારણથી તેઓ સાધુ કહેવાય છે, જે કારણથી તેઓ મધુકર સમાન છે.

વ્યાખ્યા—ઉપસંહારવિશુદ્ધિરેષા સમાપ્તા તુ, અધુના નિગમનાવસરઃ, તચ્ચ સૌત્રમુપદર્શયતિ—‘નિગમનમિતિ’ દ્વારપરામર્શઃ, તેનોચ્યન્તે સાધવ ઇતિ, યેન પ્રકારેણ તે મધુકરસમાના-ઉક્તન્યાયેન ભ્રમરતુલ્યા ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૩૧॥

ટીકાર્થ : આ ઉપસંહારવિશુદ્ધિ પૂર્ણ થઈ. હવે નિગમનનો અવસર છે. (આમ નિર્યુક્તિકાર જ જ્યારે હજી ઉપસંહારવિશુદ્ધિની સમાપ્તિ જણાવે છે, ત્યારે ઉપર જે કેટલાંકોએ નાનાપિંડ- ગાથાદલ નિગમનમાં કહ્યું છે, એ ન જ ઘટે એ સીધી વાત છે..)

હવે સૂત્રસંબંધી નિગમનને જ દેખાડે છે કે નિગમનમ્... આ શબ્દ નિગમનદ્વારને દેખાડનાર છે. એ નિગમન આ પ્રકારે છે કે જે કારણથી સાધુઓ ઉપર દર્શાવેલા ન્યાયથી ભ્રમરતુલ્ય છે, તે કારણથી તેઓ મધુકરસમાન છે.

નિગમનાર્થમેવ સ્પષ્ટયતિ —

તમ્હા દયાદિગુણસુદ્ધિર્હિં ભમરોવ્વ અવહવિત્તીર્હિં । સાહૂર્હિં સાહિઉ ત્તિ ઉક્કિટ્ટં મંગલં ધમ્મો ॥૧૩૨॥

હવે આ નિગમનનાં અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.

નિર્યુક્તિ-૧૩૨ ગાથાર્થ : તે કારણસર દયાદિગુણોમાં સુસ્થિત, ભ્રમરની જેમ અવધવૃત્તિવાળા એવા સાધુઓએ પ્રધાનમંગલરૂપ ધર્મનું નિષ્પાદન કર્યું છે.

વ્યાખ્યા—તસ્માદ્વ્યાદિગુણસુસ્થિતૈઃ, આદિશબ્દાત્ સત્યાદિપરિગ્રહઃ, ભ્રમર
ઇવાવધવૃત્તિભિઃ, કૈઃ ?—સાધુભિઃ ‘સાધિતો’ નિષ્પાદિતઃ, ‘ઉત્કૃષ્ટં મઙ્ગલમ્’ પ્રધાનં મઙ્ગલં
‘ધર્મઃ’ પ્રાગ્નિરૂપિતશબ્દાર્થ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૩૨॥

ટીકાર્થ : (ગાથાર્થવત્ સ્પષ્ટ જ છે.) દયાદિ માંના આદિ શબ્દથી સત્ય વગેરે લેવા.
ધર્મનો અર્થ પહેલાં કહી ગયા છીએ.

ઇદાનીં નિગમનવિશુદ્ધિમભિધાતુકામ આહ —

નિગમનસુદ્ધી તિત્થંતરાવિ ધમ્મત્થમુજ્જયા વિહરે । ભણ્ણકાયાણં તે જયણં ન મુણંતિ
ન કરેતિ ॥૧૩૩॥

હવે નિગમનની વિશુદ્ધિને કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે —

નિર્યુક્તિ-૧૩૩ ગાથાર્થ : નિગમનશુદ્ધિ આ છે કે “તીર્થાન્તરીયો પણ ધર્મને માટે
ઉદ્યમવાળા બનેલા વિચરે છે.” ઉત્તર કહેવાય છે કે તેઓ ષટ્કાયની યતનાને જાણતાં
નથી અને કરતાં નથી.

વ્યાખ્યા—નિગમનશુદ્ધિઃ પ્રતિપાદ્યતે, અત્રાહ—‘તીર્થાન્તરીયા અપિ’
ચરકપરિવ્રાજકાદયઃ, કિમ્ ?—‘ધર્માર્થ’ ધર્માય ‘ઉદ્યતા’ ઉદ્યુક્તા વિહરન્તિ, અતસ્તેઽપિ
સાધવઃ એવેત્યભિપ્રાયઃ । ભણ્યતેઽત્ર પ્રતિવચનમ્, ‘કાયાનાં’ પૃથિવ્યાદીનાં ‘તે’
ચરકાદયઃ, કિમ્ ?—યતનાં-પ્રયત્નકરણલક્ષણાં ‘ન મન્યન્તે(મુણન્તિ)’ ન જાનન્તિ ન
મન્વન્તે વા તથાવિધાગમાશ્રવણાત્, ન કુર્વન્તિ, પરિજ્ઞાનાભાવાત્,
ભાવિતમેવેદમધસ્તાદિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૩૩॥

ટીકાર્થ : નિગમનશુદ્ધિ કહેવાય છે.

એમાં કોઈક કહે છે કે ચરક, પરિવ્રાજક વગેરે પણ ધર્મને માટે ઉદ્યમ કરતાં વિચરે
છે. આથી તેઓ પણ સાધુ જ કહેવાય. આ અભિપ્રાય છે. (અતસ્તેઽપિ સાધવઃ આ
શબ્દો ગાથામાં નથી લખેલા. પણ પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે કહેવાનો છે, એમ
અત્રે વૃત્તિકારે જણાવ્યું.)

આમાં ઉત્તર આપે છે કે તે ચરક વગેરે પૃથ્વી વગેરે ષટ્કાયની યતનાને જાણતા
નથી, કેમકે તેઓએ તેવાપ્રકારનાં આગમોનું = ષટ્કાયનિરૂપક આગમોનું શ્રવણ કરેલું
નથી. એટલે જ તેઓ ષટ્કાયની યતનાને કરતા પણ નથી. કેમકે તેઓ પાસે તેનું જ્ઞાન

નથી. આ વાત નીચે = પૂર્વે વિચારેલી જ છે.

કિંચ—

ન ય ઊગમાદિસુદ્ધં ભુંજંતી મહુયરા વડ્ણવરોહી । નેવ ય ત્રિગુત્તિગુપ્તા જહ સાહુ
નિચ્ચકાર્લપિ ॥૧૩૪॥

વળી —

નિયુક્તિ-૧૩૪ ગાથાર્થ : ભમરાઓની જેમ અનુપરોધી તેઓ ઉદ્ગમાદિશુદ્ધ
વાપરતા નથી. તેઓ સાધુની જેમ નિત્યકાલ માટે ત્રિગુપ્તિથી ગુપ્ત પણ નથી.

વ્યાખ્યા—ન ચોદ્ગમાદિશુદ્ધં ભુજ્જતે, આદિશબ્દાદુત્પાદનાદિપરિગ્રહઃ, ‘મધુકરા ઇવ’
ભ્રમરા ઇવ સત્ત્વાનામનુપરોધિનઃ સન્તો, નૈવ ચ ત્રિગુપ્તિગુપ્તાઃ, યથા સાધવો
નિત્યકાલમપિ, એતદુક્તં ભવતિ-યથા સાધવો નિત્યકાલં ત્રિગુપ્તિગુપ્તા એવં તે ન
કદાચિદપિ, તત્પરિજ્ઞાનશૂન્યત્વાત્, તસ્માન્નૈતે સાધવ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૩૪॥ સાધવ એવ
તુ સાધવઃ,

ટીકાર્થ : ભમરાઓ કોઈપણ જીવને પીડા કર્યા વિના પુષ્પરસને પીએ છે, એ રીતે
આ ચરકાદિઓ અનુપરોધી = પીડા ન કરનારા નથી. તેઓ ઉદ્ગમ, ઉત્પાદનાદિ
દોષોથી શુદ્ધ વસ્તુ વાપરતા નથી. પરંતુ ઉદ્ગમાદિદોષવાળી વસ્તુ વાપરે છે.

તથા જે રીતે સાધુઓ સદા માટે ત્રિગુપ્તિથી ગુપ્ત છે, તે રીતે તે ચરકાદિ તો ક્યારેય
પણ ત્રિગુપ્તિગુપ્ત નથી. કેમકે તેઓ ત્રિગુપ્તિના પરિજ્ઞાનથી શૂન્ય છે. તેથી તેઓ સાધુ
નથી.

સાધુઓ જ સાધુ છે.

કથમ્ ?, યતઃ—

કાયં વાયં ચ મણં ચ ઇંદિયાઈં ચ પંચ દમયંતિ । ધારેતિ બંભચેરં સંજમયંતિ કસાણ ય
॥૧૩૫॥

પ્રશ્ન : કેમ ?

ઉત્તર : કેમકે

નિયુક્તિ-૧૩૫ ગાથાર્થ : સાધુઓ કાયા, વાયા, મન અને પાંચ ઈન્દ્રિયોનું દમન કરે

છે. બ્રહ્મચર્યને ધારણ કરે છે. કષાયોનું સંયમન કરે છે.

વ્યાખ્યા—કાયં વાચં મનશ્ચેન્દ્રિયાણિ ચ પઞ્ચ દમયન્તિ, તત્ર કાયેન સુસમાહિતપાણિપાદાસ્તિષ્ઠન્તિ ગચ્છન્તિ વા, વાચા નિષ્પ્રયોજનં ન બ્રુવતે પ્રયોજને-
 ઽપ્યાલોચ્ય સત્ત્વાનુપરોધેન, મનસા અકુશલમનોનિરોધં કુશલમનઽદીરણં ચ કુર્વન્તિ,
 ઇન્દ્રિયાણિ પઞ્ચ દમયન્તિ ઇષ્ટાનિષ્ટવિષયેષુ રાગદ્વેષાકરણેન, પઞ્ચેતિ સાઙ્ઘ્યપરિકલ્પિતૈ-
 કાદશેન્દ્રિયવ્યવચ્છેદાર્થમ્, તથા ચ વાક્યાણિપાદપાયૂપસ્થમનાંસીન્દ્રિયાણિ તેષામિતિ,
 ધારયન્તિ બ્રહ્મચર્યં, સકલગુપ્તિપરિપાલનાત્, તથા સંયમયન્તિ કષાયાંશ્ચ,
 અનુદયેનોદયવિફલીકરણેન ચેતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૩૫॥

ટીકાર્થ : સાધુઓ કાયા, વાણી, મન અને પાંચ ઈન્દ્રિયોનું દમન કરે છે. તેમાં કાયદમન આ રીતે કે સાધુઓ હાથ-પગને સુસમાહિત રાખીને રહે છે કે ચાલે છે. વાચાદમન આ રીતે કે સાધુઓ પ્રયોજન વિના બોલતા નથી, પ્રયોજન આવી પડે તો પણ વિચારીને જીવોને પીડા ન થાય એ રીતનું વિચાર કરીને બોલે. મનોદમન આ રીતે કે અકુશલમનનો નિરોધ કરે અને કુશલમનની ઉદીરણા કરે. પાંચ ઈન્દ્રિયોનું દમન આ રીતે કરે કે ઈષ્ટવિષયોમાં રાગ કે અનિષ્ટવિષયોમાં દ્વેષ ન કરે.

ઈન્દ્રિયો પાંચ જ છે, એટલે પાંચ શબ્દ લખવાની જરૂર ન હોવા છતાં પંચ શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું છે તે સાંખ્યોએ કલ્પેલ અગ્યાર ઈન્દ્રિયોનું ખંડન કરવા માટે છે. તેઓ માને છે કે પાણી, હાથ, પગ, ગુદા, લિંગ, મન, ૫ ઈન્દ્રિયો એમ કુલ ૧૧ ઈન્દ્રિયો છે.

(પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન એ છ જ્ઞાનોપયોગી હોવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. બાકીની પાંચ ઈન્દ્રિયો કર્મમાં- કાર્યમાં ઉપયોગી હોવાથી એ કર્મેન્દ્રિયો છે. એવું તેમનું માનવું છે.)

આ સાધુઓ નવ વાડોનું પરિપાલન કરવા દ્વારા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે.

આ સાધુઓ કષાયોનો ઉદય જ ન થવા દેવા દ્વારા અને ઉદયમાં આવી ચૂકેલા કષાયોને નિષ્ફળ કરવા દ્વારા કષાયોને સંયમિત કરે છે.

જં ચ તવે ડજ્જુત્તા તેળેસિં સાહુલક્ખણં પુણ્ણં । તો સાહુળો ત્તિ ભણ્ણતિ સાહવો નિગમણં ચેયં ॥૧૩૬॥

નિર્યુક્તિ-૧૩૬ ગાથાર્થ : વળી જે કારણથી તે સાધુઓ તપમાં ઉદ્યમી છે, તે કારણથી તેઓનું સાધુલક્ષણ પૂર્ણ છે. તેથી સાધુઓ જ સાધુ કહેવાય છે. આ નિગમન છે.

વ્યાખ્યા-યચ્ચ 'તપસિ' પ્રાગ્વર્ણિતસ્વરૂપે, કિમ્ ?- 'ઉદ્યુક્તા' ઉદ્યતાઃ તેન કારણેનૈષાં સાધુલક્ષણં 'પૂર્ણમ્' અવિકલમ્, કથમ્ ?-અનેન પ્રકારેણ સાધયન્ત્યપવર્ગમિતિ સાધવઃ, યતશ્ચૈવં તતઃ સાધવ એવ ભગ્યન્તે સાધવો, ન ચરકાદય ઇતિ, નિગમનં ચૈતદિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૩૬॥ ઇત્યમુક્તં દશાવયવમ્, પ્રયોગં ત્વેવં વૃદ્ધા દર્શયન્તિ-અહિંસાદિલક્ષણધર્મસાધકાઃ સાધવ એવ, સ્થાવરજઙ્ગમભૂતો-પરોધપરિહારિત્વાત્, તદન્યૈવંવિધપુરુષવત્, વિપક્ષો દિગમ્બરભિક્ષુભૌતાદિવત્, ઇહ યે સ્થાવરજઙ્ગમભૂતોપરોધપરિહારિણસ્તે ઉભયપ્રસિદ્ધૈવંવિધપુરુષવદહિંસાદિ-લક્ષણધર્મસાધકા દૃષ્ટાઃ, તથા ચ સાધવઃ સ્થાવરજઙ્ગમભૂતોપરોધ-પરિહારિણ ઇત્યુપનયઃ, તસ્માત્સ્થાવરજઙ્ગમભૂતોપરોધપરિહારિત્વાત્તે-ઽહિંસાદિલક્ષણધર્મસાધકાઃ સાધવ એવેતિ નિગમનમ્, પક્ષાદિશુદ્ધયસ્તુ નિર્દર્શિતા એવેતિ ન પ્રતન્યન્તે ॥૧૩૬॥ એવમર્થાધિકારદ્વયવશાત્ પજ્ઞાવયવદશાવયવાભ્યાં વાક્યાભ્યાં વ્યાખ્યાતમધ્યયનમિદમ્ ।

ટીકાર્થ : વળી પૂર્વે વર્ણવેલા સ્વરૂપવાળા તપમાં સાધુઓ ઉદ્યમી છે. તેથી તેઓનું સાધુલક્ષણ સંપૂર્ણ છે.

પ્રશ્ન : સાધુલક્ષણ પૂર્ણ કેવી રીતે ?

ઉત્તર : આ પ્રકારે તેઓ અપવર્ગને-મોક્ષને સાધે છે, માટે તે સાધુઓ છે. અર્થાત્ તેમની પાસે સંપૂર્ણ સાધુલક્ષણ છે. (જો તેઓ પાસે સાધુલક્ષણ સંપૂર્ણ ન હોત તો તેઓ અપવર્ગને સાધી ન શકત. પણ સાધી શકે છે માટે તેઓમાં સંપૂર્ણ સાધુલક્ષણ મનાય.)

આવું છે માટે જ સાધુઓ જ સાધુ કહેવાય. ચરકાદિ નહિ.

આ નિગમન છે.

(૧૩૧મી ગાથામાં નિગમન બતાવી દીધું, ૧૩૩મી ગાથામાં નિગમનશુદ્ધિની શરુઆત કરી.

હવે આ ૧૩૬મી ગાથામાં કહે છે કે "આ નિગમન છે" પણ એનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવો કે આ નિગમનશુદ્ધિ છે.

અથવા તો "સાધુઓ જ સાધુ કહેવાય છે" એટલો અંશ તો નિગમન જ છે. એટલે એ અપેક્ષાએ નિગમન કહ્યું હોય એમ સંભવિત છે.)

આ પ્રમાણે દશ અવયવવાળું અનુમાન કહ્યું.

વૃદ્ધપુરુષો આ પ્રમાણે અનુમાનપ્રયોગ દેખાડે છે કે

સાધવ એવ (પક્ષ) અહિંસાદિલક્ષણધર્મસાધકાઃ (સાધ્ય) સ્થાવરજઙ્ગમભૂતોપરોધ-
પરિહારિત્વાત્ (હેતુ) તદન્યૈવંવિધપુરુષવત્ (દૃષ્ટાન્ત)

(તત્ = સાધુઓ, એનાથી અન્ય તરીકે તીર્થંકરાદિ લેવા એવંવિધ = સ્થાવરાદિજીવોનાં ઉપરોધનો પરિહાર કરનારા અને માટે જ અહિંસાદિનાં સાધક... એમ અર્થ લેવો. સાધુઓ પક્ષભૂત હોવાથી તેઓ તો પ્રાયઃ દૃષ્ટાન્ત તરીકે ન લેવાય. એટલે સાધુઓ સિવાયનાં જ એવા પુરુષને દૃષ્ટાન્ત તરીકે લેવા કે જેમાં આ હેતુ + સાધ્ય સિદ્ધ હોય..)

અહીં વિપક્ષ તરીકે દિગંબર સાધુ, બૌદ્ધભિક્ષુ વગેરે લેવા. એટલે કે અન્વયવ્યાપ્તિનાં દૃષ્ટાન્તમાં તદન્યૈવંવિધપુરુષવત્ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિનાં દૃષ્ટાન્તમાં દિગમ્બરભિક્ષુભૌતાદિવત્ એમ કહેવું. (જેમાં સાધ્ય અને હેતુ બંને હોય તે અન્વયદૃષ્ટાન્ત. જેમાં બંનેનો અભાવ હોય, તે વિપક્ષવ્યતિરેકદૃષ્ટાન્ત સમજવા.)

અહીં જે સ્થાવર અને જંગમ જીવોની હિંસાનો પરિહાર કરનારા છે. તેઓ ઉભયને પ્રસિદ્ધ એવા તીર્થંકર, ગણધરાદિ પુરુષની જેમ અહિંસાદિ લક્ષણવાળા ધર્મને સાધનારા દેખાયા છે. (ઉભય એટલે વાદી અને પ્રતિવાદી...)

હવે “જૈન સાધુઓ પણ સ્થાવરજંગમ જીવોની હિંસાનો પરિહાર કરનારા છે.” આ ઉપનય થયો.

તેથી સ્થાવર-જંગમ (ત્રસ) જીવોની હિંસાનો પરિહાર કરનારા હોવાથી તેઓ અહિંસાદિ લક્ષણવાળા ધર્મને સાધનારા સાધુઓ જ છે. (પણ ધર્મને ન સાધનારા અસાધુ નથી...) આ નિગમન છે.

પક્ષ વગેરે પાંચેયની વિશુદ્ધિઓ તો દેખાડી જ દીધી છે એટલે એનો વિસ્તાર કરતાં નથી.

આમ બે અર્થાધિકારને અનુસારે પંચાવયવી અને દશાવયવી વાક્યો દ્વારા આખું અધ્યયન વ્યાખ્યાન કરાયું.

(ધર્મઃ ઉત્કૃષ્ટં મઙ્ગલં દેવાદિપૂજિતત્વાત્... આ પ્રથમગાથાનાં પ્રથમ અર્થાધિકાર પ્રમાણે પંચાવયવી અનુમાન કર્યું.

સાધવઃ અહિંસાદિધર્મસાધકાઃ... આ બીજા અર્થાધિકાર પ્રમાણે દશાવયવી અનુમાન કર્યું.

આમાં ધર્મપ્રશંસા એ પ્રથમ અર્થાધિકાર છે. પ્રથમઅનુમાનમાં એજ અર્થાધિકાર છે. સાં હૈવ જિનશાસને એ બીજો અર્થાધિકાર છે. બીજા અનુમાનમાં એ અનુસારે જ વર્ણન છે.)

(પહેલીગાથા પહેલાં અનુમાનમાં છે. બીજા અનુમાનમાં બાકીની ચાર ગાથાઓ છે.)

इदानीं भूयोऽपि भङ्ग्यन्तरभाजा दशावयवेनैव वाक्येन सर्वमध्ययनं व्याचष्टे
निर्युक्तिकारः—

તે ડ પઙ્ગ વિભત્તી હેડ વિભત્તી વિવક્ષપડિસેહો । દિટ્ઠંતો આસંકા તપ્પડિસેહો નિગમણં
ચ ॥૧૩૭॥

હવે બીજી પદ્ધતિવાળા દશાવયવી વાક્ય વડે જ ફરીથી નિર્યુક્તિકાર આ આખા અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

નિર્યુક્તિ-૧.૩૭ ગાથાર્થ : પ્રતિજ્ઞા, વિભક્તિ, હેતુ, વિભક્તિ, વિપક્ષ, પ્રતિષેધ, દૃષ્ટાન્ત, આશંકા, તત્પ્રતિષેધ અને નિગમન એમ દસ અવયવો છે.

વ્યાખ્યા—‘તે’ ઇતિ અવયવાઃ, તુઃ પુનઃશબ્દાર્થઃ, તે પુનરમી પ્રતિજ્ઞાદયઃ—તત્ર પ્રતિજ્ઞાનં પ્રતિજ્ઞા-વક્ષ્યમાણસ્વરૂપેત્યેકોઽવયવઃ, તથા વિભજનં વિભક્તિઃ—તસ્યા એવ વિષયવિભાગકથનમિતિ દ્વિતીયઃ, તથા હિનોતિ-ગમયતિ જિજ્ઞાસિતધર્મવિશિષ્ટાનર્થાનિતિ હેતુસ્તૃતીયઃ, તથા વિભજનં વિભક્તિરિતિ પૂર્વવચ્ચતુર્થઃ, તથા વિસદૃશઃ પક્ષો વિપક્ષઃ સાધ્યાદિવિપર્યય ઇતિ પચ્ચમઃ, તથા પ્રતિષેધનં પ્રતિષેધઃ વિપક્ષસ્યેતિ ગમ્યતે ઇત્યયં ષષ્ઠઃ, તથા દૃષ્ટમર્થમન્તં નયતીતિ દૃષ્ટાન્ત ઇતિ સપ્તમઃ, તથા આશંકનમાશંકા પ્રક્રમાદ્ દૃષ્ટાન્તસ્યૈવેત્યષ્ટમઃ, તથા તત્પ્રતિષેધઃ અધિકૃતાશંકાપ્રતિષેધ ઇતિ નવમઃ, તથા નિશ્ચિતં ગમનં નિગમનં નિશ્ચિતોઽવસાય ઇતિ દશમઃ, ચશબ્દ ઉક્તસમુચ્ચયાર્થ ઇતિ ગાથાસમાસાર્થઃ ॥૧૩૭॥

ટીકાર્થ : તુ શબ્દ પુનઃ અર્થમાં છે. તે વળી અવયવો આ પ્રતિજ્ઞા વગેરે છે. (૧) તેમાં પ્રતિજ્ઞા વક્ષ્યમાણ સ્વરૂપવાળી છે એ એક અવયવ. (૨) તે પ્રતિજ્ઞાનાં જ વિષયોનાં વિભાગોનું કથન એ બીજો અવયવ છે. (૩) જે વસ્તુ જિજ્ઞાસિતધર્મથી વિશિષ્ટ અર્થને જણાવે તે હેતુ. એ ત્રીજો અવયવ છે. (પર્વતમાં વહ્નિ જિજ્ઞાસિત

છે, આ જિજ્ઞાસિતધર્મ = વહ્નિથી વિશિષ્ટ એવા પર્વતને જણાવવાનું કામ ધૂમ કરે છે એટલે ધૂમ એ હેતુ છે.) (૪) તે હેતુનાં જ વિષયોનાં વિભાગોનું કથન એ ચોથો અવયવ છે. (૫) વિસદૃશ પક્ષ એ વિપક્ષ કહેવાય. સાધ્યાદિનો વિપર્યય એ પાંચમો અવયવ છે. (૬) વિપક્ષનો પ્રતિષેધ એ છઠ્ઠો અવયવ છે. (વિપક્ષસ્ય શબ્દ બહારથી લાવવો.) (૭) દૃષ્ટ અર્થને = જોયેલા અર્થને અંતે લઈ જાય તે દૃષ્ટાન્ત છે. એ સાતમો અવયવ છે. (૮) દૃષ્ટાન્તની જ આશંકા એ આઠમો અવયવ છે. (દ્રષ્ટાન્તસ્ય લબ્ધેલું નથી, પણ વાત એની જ ચાલે છે, એટલે એની જ આશંકા ગણી શકાય.) (૯) તત્પ્રતિષેધ એટલે અધિકૃત જે દૃષ્ટાન્તની આશંકા છે, તેનો પ્રતિષેધ એ નવમો અવયવ છે. (૧૦) નિશ્ચિત ગમન એટલે નિગમન. નિશ્ચિત બોધ એ દશમો અવયવ છે.

ચ શબ્દ આ કહેવાયેલા ૧૦ અવયવોનો સમુચ્ચય કરવા માટે છે.
આ ગાથાનો સંક્ષેપથી અર્થ કહ્યો.

વ્યાસાર્થ તુ પ્રત્યવયવં વક્ષ્યતિ ગ્રન્થકાર એવ, તથા ચાહ —

ધમ્મો મંગલમુક્કિદ્વંતિ પઙ્ગા અત્તવચ્ચણનિદ્દેસો । સો ય ઇહેવ જિણમએ નન્નત્થ પઙ્ગપવિભત્તી ॥૧૩૮॥

વિસ્તૃતઅર્થ તો ગ્રન્થકાર પોતે જ દરેકે દરેક અવયવને આશ્રયીને કહેશે જ. તે જ કહે છે —

નિરુક્તિ-૧૩૮ ગાથાર્થ : ધર્મો મઙ્ગલમુત્કૃષ્ટં એ પ્રતિજ્ઞા છે, આત્મવચનનો નિર્દેશ પ્રતિજ્ઞા કહેવાય. “તે અહીં જ જિનમતમાં છે. અન્યત્ર નથી.” એ પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિ છે.

વ્યાખ્યા—‘ધર્મો મઙ્ગલમુત્કૃષ્ટ’ મિતિ પૂર્વવત્ ઇયં પ્રતિજ્ઞા, આહ-કેયં પ્રતિજ્ઞેતિ ?, ઉચ્યતે, ‘આપ્તવચનનિર્દેશ’ ઇતિ તત્રાપ્તઃ-અપ્રતારકઃ, અપ્રતારકશ્ચાશોષરાગાદિ-ક્ષયાદ્ભવતિ, ઉક્તં ચ—‘આગમો હ્યાપ્તવચનમાપ્તં દોષક્ષયાદ્વિદુઃ । વીતરાગોઽનૃતં વાક્યં, ન બ્રૂયાદ્દેત્વસંભવાત્ ॥૧॥’ તસ્ય વચનમ્ આપ્તવચનં તસ્ય નિર્દેશ આપ્તવચનનિર્દેશઃ, આહ-અયમાગમ ઇતિ, ઉચ્યતે, વિપ્રતિપન્નસંપ્રતિપત્તિ-નિબન્ધનત્વેનૈષ એવ પ્રતિજ્ઞેતિ ન દોષઃ, પાઠાન્તરં વા સાધ્યવચનનિર્દેશ ઇતિ, સાધ્યત ઇતિ સાધ્યમ્ ઉચ્યત ઇતિ વચનમ્ — અર્થઃ યસ્માત્સ એવોચ્યતે, સાધ્યં ચ તદ્વચનં ચ સાધ્યવચનં સાધ્યાર્થ ઇત્યર્થઃ, તસ્ય

નિર્દેશઃ પ્રતિજ્ઞેતિ, ઉક્તઃ પ્રથમોઽવયવઃ,

ટીકાર્થ : (૧) પ્રતિજ્ઞા : ધર્મઃ મદ્ગ્લમુત્કૃષ્ટં આ પૂર્વની જેમ સમજવું. આ પ્રતિજ્ઞા છે.

પ્રશ્ન : આ પ્રતિજ્ઞા શું છે ?

ઉત્તર : આત્મવચનનો નિર્દેશ એ પ્રતિજ્ઞા ! તેમાં આત્મ એટલે જે ઠગનાર ન હોય તે. અપ્રતારક તમામ રાગાદિનાં ક્ષયથી બને. કહ્યું છે કે આગમ એટલે આત્મવચન. વિદ્વાનો દોષનાં ક્ષય દ્વારા આત્મને માને છે. (અર્થાત્ જેના દોષો ક્ષય પામ્યા હોય તેને આત્મ માને છે.) વીતરાગ ખોટું વાક્ય ન બોલે. કેમકે ખોટા વાક્યના હેતુઓનો = રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનનો તેઓમાં અસંભવ છે.

આ આત્મનું જે વચન, તેનો નિર્દેશ એ પ્રતિજ્ઞા કહેવાય.

પ્રશ્ન : તમે હમણાં તો કહ્યું કે આત્મનું વચન આગમ કહેવાય. તો પછી આ આત્મવચનનિર્દેશ આગમ જ કહેવાય. એ પ્રતિજ્ઞા શી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર : ખોટી સમજણવાળાને સાચું જ્ઞાન કરાવવામાં આ આગમ કારણભૂત બનતું હોવાથી આ આગમ જ પ્રતિજ્ઞા બની જાય છે. એટલે કોઈ દોષ નથી. (જેઓ ધર્મને ઉત્કૃષ્ટ મંગલ માનવાને બદલે દ્રવ્યાદિને ઉત્કૃષ્ટ મંગલ માને છે, તેઓને સાચો બોધ કરાવવા માટે જ્યારે આ વાક્ય બોલવામાં આવે ત્યારે એ પ્રતિજ્ઞા બની જાય છે. બાકી જે એ સિવાય સામાન્યથી એ વચન આગમ તરીકે ઓળખાય છે.)

અથવા તો અહીં પાઠાન્તર પણ છે કે સાધ્યવચનનિર્દેશઃ એમાં જેની સિદ્ધિ કરાતી હોય તે સાધ્ય. જે બોલાતું હોય, ઉચ્ચારાતું હોય તે વચન. આ અનુસારે વચન એટલે અર્થ = પદાર્થ લેવાશે. કેમકે એ પદાર્થ જ ઉચ્ચારાય છે. એનો સમાસ આ પ્રમાણે કે સાધ્ય એવું વચન = અર્થ એ સાધ્યવચન. અર્થાત્ સાધ્યાર્થ. તેનો નિર્દેશ એ પ્રતિજ્ઞા. (પ્રસ્તુતમાં ઉત્કૃષ્ટં મદ્ગ્લમં એ સાધ્યાર્થ છે, એ ધર્મમાં સિદ્ધ કરવાનું છે, એટલે આ સાધ્યાર્થનિર્દેશ પ્રતિજ્ઞા કહેવાશે.)

પહેલો અવયવ કહેવાઈ ગયો.

અધુના દ્વિતીય ઉચ્યતે-સ ચ-અધિકૃતો ધર્મઃ કિમ્ ?-‘इहैव जिनमते’ अस्मिन्नैव मौनीन्द्रे प्रवचने ‘नान्यत्र’ कपिलादिमतेषु, तथाहि-प्रत्यक्षत एवोपलभ्यन्ते वस्त्राद्यपूतप्रभूतोदकाद्युपभोगेषु परिव्राट्प्रभृतयः प्राण्युपमर्दं कुर्वाणाः, ततश्च कुतस्तेषु

ધર્મઃ ?, इत्याद्यत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थविस्तरभयाद् भावितत्वाच्चेति ।
प्रतिज्ञाप्रविभक्तिरियं—प्रतिज्ञाविषयविभागकथनमिति गाथार्थः ॥१३८॥

उक्तो द्वितीयोऽवयवः,

(૨) પ્રતિજ્ઞા વિભક્તિ : હવે બીજો અવયવ કહેવાય છે. તે પ્રસ્તુતધર્મ આ જ જિનશાસનમાં છે. કપિલાદિનાં મતોમાં નથી. (મુનીન્દ્ર એટલે તીર્થંકર, તેમનું પ્રવચન તે મૌનીન્દ્ર કહેવાય.) તે આ પ્રમાણે-પરિવ્રાજક વગેરે જીવો વસ્ત્રાદિથી નહિ ગાળેલા, પુષ્કળ પાણી વગેરેનાં ઉપભોગોમાં જીવની હિંસાને કરતાં પ્રત્યક્ષથી જ દેખાય છે. તેથી તેઓમાં ધર્મ શી રીતે હોય? આ વગેરે ઘણી વાતો કહેવાની છે. પરંતુ ગ્રન્થનો વિસ્તાર થવાના ભયથી અને આ પદાર્થ વિચારાઈ ગયેલો હોવાથી અગ્રે કહેતાં નથી.

આ પ્રતિજ્ઞાનાં વિષયવિભાગનાં કથનરૂપ પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિ નામનો બીજો અવયવ પૂર્ણ થયો. (પ્રતિજ્ઞાનો વિષય ધર્મ છે, તે ઈતરોમાં નથી, આપણામાં છે... આ બધું એ વિષયભૂત ધર્મનું વિભાગીકરણ છે...)

બીજો અવયવ કહેવાઈ ગયો.

अधुना तृतीय उच्यते -

तत्र

सुरपूजोक्ति हेऊ धम्मद्वारे ठिया उ जं परमे । हेउविभक्ति निरुवहि जियाण अवहेण य जियंति ॥१३९॥

(૩) હેતુ : હવે ત્રીજો અવયવ કહેવાય છે.

તેમાં

નિયુક્તિ-૧૩૯ ગાથાર્થ : “સુરપૂજિત” એ હેતુ છે. જે કારણથી પરમધર્મસ્થાનમાં રહેલાઓ (પૂજ્ય છે) હેતુવિભક્તિ આ છે કે નિષ્ક્રાપી અને જીવોનાં વધરહિત તેઓ જીવે છે.

व्याख्या—सुरा-देवास्तैः पूजितः सुरपूजितः सुरग्रहणमिन्द्राद्युपलक्षणम्, इतिशब्द उपप्रदर्शने, कोऽयम् ?—‘हेतुः’ पूर्ववत्, हेत्वर्थसूचकं चेदं वाक्यम्, हेतुस्तु सुरेन्द्रादिपूजितत्वादिति द्रष्टव्यः, अस्यैव सिद्धतां दर्शयति—‘धर्मः’ पूर्ववत्

તિષ્ઠત્યસ્મિન્નિતિ સ્થાનમ્, ધર્મશ્રાસૌ સ્થાનં ચ ધર્મસ્થાનમ્, સ્થાનમ્-આલયઃ, તસ્મિન્ સ્થિતાઃ, તુરયમેવકારાર્થઃ, સ ચાવધારણે, અયં ચોપરિષ્ઠાત્ ક્રિયયા સહ યોક્ષ્યતે, 'યદ્' યસ્માત્, કિંમૂતે ધર્મસ્થાને ?-'પરમે' પ્રધાને, કિમ્ ?-સુરેન્દ્રાદિભિઃ પૂજ્યન્ત એવેતિ વાક્યશેષઃ, ઇતિ તૃતીયોઽવયવઃ,

ટીકાર્થ : દેવોવડે આ ધર્મ પૂજિત છે... આ હેતુ છે. અહીં દેવનું ગ્રહણ ઈન્દ્ર વગેરેનું ઉપલક્ષણ છે. અર્થાત્ સુર શબ્દથી દેવની જેમ ઈન્દ્ર વગેરે પણ ગણી લેવા.

ઇતિ શબ્દ ઉપપ્રદર્શનમાં છે. (એટલે કે સૂરપૂજિતઃ એ પ્રમાણેનો આકાર દેખાડનાર આ ઇતિ શબ્દ છે...)

પ્રશ્ન : હેતુ તો પ્રથમા વિભક્તિમાં ન હોય, આ તો પ્રથમા વિભક્તિમાં શબ્દ છે. એને હેતુ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર : આ વાક્ય હેતુ નથી. પણ હેતુ અર્થને સુચવનાર આ વાક્ય છે. હેતુ તો સુરેન્દ્રાદિપૂજિતત્વાત્ એ પ્રમાણે જાણવો.

આ હેતુ પક્ષમાં સિદ્ધ છે એટલે કે 'ધર્મ ખરેખર દેવાદિપૂજિત છે' એ વાતને દેખાડતાં કહે છે કે ઉત્કૃષ્ટ ધર્મસ્થાનમાં રહેલાઓ દેવેન્દ્રાદિથી પૂજાય છે. એટલે ધર્મ દેવાદિપૂજિત હોવાની વાત તો સિદ્ધ જ છે.

હવે ગાથાનાં શબ્દોનો અર્થ જોઈએ.

ધમ્મઢ્ઠાણે ઠિયા ડ જં પરમે આટલા શબ્દો છે.

એમાં ધર્મશબ્દ પૂર્વવત્ સમજવો. જેમાં જીવાદિ રહે તે સ્થાન. ધર્મરૂપ સ્થાન તે ધર્મસ્થાન. સ્થાન એટલે આલય = આધાર. તુ શબ્દ એકારાર્થવાળો છે, અને એકાર અવધારણમાં છે. એ ઉપર ક્રિયાપદની સાથે જોડશે. યદ્ - યસ્માત્ અર્થ લેવો.

પરમે શબ્દ ધર્મસ્થાનનું વિશેષણ છે.

સુરેન્દ્રાદિભિઃ પૂજ્યન્તે એવ આવું ગાથામાં લખેલું નથી, પણ વાક્યનાં શેષ રૂપ સમજવું. એટલે કે એ બહારથી લઈ લેવું.

આ ત્રીજો અવયવ પૂર્ણ થયો.

(ભાવાર્થ એ છે કે ચારિત્રરૂપ ઉત્કૃષ્ટધર્મસ્થાનમાં રહેલાઓ દેવેન્દ્રોને પણ પૂજનીય બન્યા છે. બને છે માટે માનવું જોઈએ કે ધર્મ એ દેવેન્દ્રાદિપૂજિત છે.)

અધુના ચતુર્થ ઉચ્યતે-હેતુવિભક્તિરિયમ્-હેતુવિષયવિભાગકથનમ્, અથ ક એતે ધર્મસ્થાને સ્થિતા इत्यत्रાह - 'નિરુપધયઃ' ઉપધિઃ છન્ના માયેત્યનર્થાન્તરમ્, અયં ચ ક્રોધાદ્યુપલક્ષણમ્, તતશ્ચ નિર્ગતા ઉપધ્યાદયઃ સર્વ એવ કષાયા યેભ્યસ્તે નિરુપધયો-નિષ્કષાયાઃ, 'જીવાનાં' પૃથ્વીકાયાદીનામ્ 'અવધેન' અપીડયા, ચશબ્દાત્તપશ્ચરણાદિનાં ચ હેતુભૂતેન 'જીવન્તિ' પ્રાણાન્ ધારયન્તિ યે ત એવ ધર્મસ્થાને સ્થિતાઃ, નાન્ય ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૩૯॥

ઉક્તશ્ચતુર્થોઽવયવઃ,

હવે ચોથો અવયવ હેતુવિભક્તિ કહેવાય છે.

(૪) હેતુવિભક્તિ : હેતુવિભક્તિ એટલે હેતુનાં વિષયોનાં વિભાગનું કથન.

પ્રશ્ન : આ કોણ છે ? કે જેઓ ધર્મસ્થાનમાં રહેલા છે ?

ઉત્તર : ઉપધિ, છન્ના, માયા આ બધા સમાનાર્થી શબ્દો છે. અહીં જોકે માયા દર્શાવી છે, પણ એ ક્રોધાદિનું ઉપલક્ષણ છે. એટલે કે ઉપધિશબ્દથી ક્રોધાદિ પણ લઈ લેવા. આશય એ કે ઉપધિ વગેરે તમામે તમામ કષાયો જેઓમાંથી નીકળી ગયા છે તે નિરુપધિ = નિષ્કષાય કહેવાય.

આવા નિષ્કષાયી તથા પૃથ્વીકાયાદિને પીડા ન થાય એ રીતે જીવનારા તથા ચ શબ્દથી એ પણ લેવું કે તપ, ચારિત્રાદિરૂપ કારણો દ્વારા પ્રાણોને ધારણ કરનારા જે છે, તેઓ જ ધર્મસ્થાનમાં સ્થિત-સ્થિર ગણાય. બીજા નહિ.

(ટુંકમાં આવા સુસાધુઓ ધર્મસ્થિત છે, અને તેઓમાં દેવેન્દ્રાદિપૂજિતત્વ હેતુ છે. બીજામાં નહિ. આ બધું હેતુનાં વિષય વિભાગનું કથન કહેવાય. હેતુ ક્યાં રહે છે, ક્યાં નથી રહેતો... વગેરે વિભાગીકરણ જ આમાં દર્શાવાયું છે.)

ચોથો અવયવ કહેવાઈ ગયો.

અધુના પદ્મમમ્ભિધિત્સુરાહ -

જિણવયણપદુદ્ધેવિ હુ સસુરાઈએ અધમ્મરુઝ્ઞોઽવિ । મંગલબુદ્ધીઈ જણો પળમઈ આઈદુયવિવક્કો ॥૧૪૦॥

(૫) વિપક્ષ : હવે પાંચમો વિપક્ષ અવયવ કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૧૪૦ ગાથાર્થ : “જિનપ્રવચનદ્વેષી, અધર્મરુચિવાળા એવા સસરા વગેરેને

પણ લોક મંગલની બુદ્ધિથી નમે છે.” આ પ્રથમ બે અવયવનો વિપક્ષ છે.

વ્યાખ્યા—ઇહ વિપક્ષઃ પञ્ચમ इत्युक्तम्, स चायम्-प्रतिज्ञाविभक्त्योरिति, जिनाः—
 तीर्थकराः तेषां वचनम्-आगमलक्षणं तस्मिन् प्रद्विष्टा-अप्रीता इति समासस्तान्,
 अपिशब्दादप्रद्विष्टानपि, हु इत्ययं निपातोऽवधारणार्थः अस्थानप्रयुक्तश्च, स्थानं तु
 दर्शयिष्यामः, ‘श्वशुरादीन्’ श्वशुरो-लोकप्रसिद्धः, आदिशब्दात्पित्रादिपरिग्रहः, न विद्यते
 धर्मे रुचिर्वेषां तेऽधर्मरुचयस्तान्, अपिशब्दाद्धर्मरुचीनपि, किम् ?—‘मङ्गलबुद्ध्या’
 मङ्गलप्रधानया धिया, मङ्गलबुद्ध्यैव नामङ्गलबुद्ध्येत्येवमवधारणस्थानम्, किम् ?—
 ‘जनो’ लोकः, प्रकर्षेण नमति प्रणमति, ‘आद्यद्वयविपक्ष’ इति अत्राद्यद्वयं प्रतिज्ञा
 तच्छुद्धिश्च तस्य विपक्षः साध्यादिविपर्यय इति आद्यद्वयविपक्षः, तत्राधर्मरुचीनपि
 मङ्गलबुद्ध्या जनः प्रणमतीत्यनेन प्रतिज्ञाविपक्षमाह, तेषामधर्माव्यतिरेकात्,
 जिनवचनप्रद्विष्टानपीत्यनेन तु तच्छुद्धेः, तत्रापि हेतुप्रयोगप्रवृत्त्या धर्मसिद्धेरिति गाथार्थः
 ॥१४०॥

ટીકાર્થ : અહીં “વિપક્ષ પાંચમો અવયવ છે” એમ કહેલું. પણ તે કોનો વિપક્ષ ?
 એનું સ્પષ્ટીકરણ આ છે કે આ વિપક્ષ પ્રતિજ્ઞાનો અને પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિનો છે. એટલે કે
 પ્રથમ બે અવયવનો આ વિપક્ષ છે.

જેઓ તીર્થકરનાં આગમરૂપ વચન ઉપર પ્રીતિરહિત છે, દ્વેષવાળા છે, ધર્મમાં રુચિ
 જેમને નથી તેવા જેઓ છે, લોકો એમને મંગલબુદ્ધિથી નમે છે. આ પહેલા બે અવયવનો
 વિપક્ષ છે. વિપક્ષ એટલે સાધ્યાદિવિપર્યય (સાધ્યાદિ-અભાવ) (સસરા વગેરેમાં
 લોકપૂજિતત્વ હેતુ છે. પણ ઉત્કૃષ્ટ મંગલત્વ સાધ્ય નથી. અર્થાત્ સાધ્યાભાવ છે. આનું
 નામ જ વિપક્ષ છે.)

આમાં જિણવચનપદુટ્ટે વિ માં જે અપિ શબ્દ છે, તેનાથી જિનવચન-અદ્વેષીઓ
 પણ લઈ લેવા. અધમ્મદુઙ્ગો વિ માં જે અપિ શબ્દ છે, તેનાથી ધર્મરુચિવાળાઓ પણ
 લઈ લેવા. हु શબ્દ નિપાત છે. તે અવધારણમાં છે. તે અસ્થાને પ્રયોગ કરાયેલો છે.
 એનું સ્થાન અમે દેખાડીશું. સસુરાઈએ માં શ્વશુર તો લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. આદિ શબ્દથી
 પિતા વગેરેનું ગ્રહણ કરવું.

“આ સસરા વગેરે મંગલ છે” એ પ્રમાણે મંગલની પ્રધાનતાવાળી બુદ્ધિથી લોકો
 એમને વંદન કરે છે. हु નો અન્વય અહીં કરવાનો છે. એટલે અર્થ આમ થશે કે

મંગલબુદ્ધિથી જ વંદે છે, અમંગલબુદ્ધિથી નહિ.

પ્રશ્ન : આમાં આઘઅવયવદ્વિકનો વિપક્ષ શી રીતે ?

ઉત્તર : “અધર્મરુચિવાળાઓને પણ લોકો મંગલબુદ્ધિથી નમે છે” આનો અર્થ એ કે અધર્મ પણ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે. કેમકે લોકો એનેય મંગલ માને છે. એટલે ધર્મઃ ઉત્કૃષ્ટમંગલં - પ્રતિજ્ઞાનો વિપક્ષ આ થયો કે અધર્મઃ ઉત્કૃષ્ટમંગલં...

પ્રશ્ન : લોકો અધર્મવાળાઓને મંગલ માનીને નમે છે, તો અધર્મવાળા જીવો જ ઉત્કૃષ્ટમંગલ સાબિત થાય ને ? અધર્મ શી રીતે ઉત્કૃષ્ટમંગલ સાબિત થાય ?

ઉત્તર : અધર્મવાળાઓનો અધર્મની સાથે અભેદ છે. એટલે અધર્મવાળાઓ જો મંગલ સાબિત થાય, તો એનો મતલબ એ કે અધર્મ ઉત્કૃષ્ટમંગલ સાબિત થાય. (જેમ આગળ ધર્મસ્થિત જીવો મંગલબુદ્ધિથી દેવાદિપૂજિત બનતાં હતાં, છતાં ધર્મ મંગલ તરીકે કહ્યો, એમ અહીં પણ સમજવું.)

જિનવચનપ્રદ્વિષ્ટાનપિ આ શબ્દ દ્વારા પ્રતિજ્ઞાવિશુદ્ધિનો વિપક્ષ કહ્યો.

પ્રશ્ન : આના દ્વારા પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિનો વિપક્ષ શી રીતે સિદ્ધ થયો ?

ઉત્તર : પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિ આ હતી કે “ધર્મ જિનશાસનમાં જ છે” હવે જિનવચનદ્વેષીઓને પણ લોકો મંગલ માની નમન કરે છે. ગ્રન્થકારશ્રી ધર્મને દેવાદિપૂજિત માને છે. હવે આ જિનવચનદ્વેષીઓ પણ લોકપૂજિત તો છેજ. તો હવે તેઓમાં પણ હેતુપ્રયોગની પ્રવૃત્તિ દ્વારા ધર્મની સિદ્ધિ થઈ શકે. તે આ પ્રમાણે જિનમતદ્વેષિણઃ ધર્મવન્તઃ લોકપૂજિતત્વાત્ જિનસાધુવત્ આમ, જૈનેતરમાં પણ ધર્મની સિદ્ધિ થઈ.

એટલે “જૈનશાસનમાં જ ધર્મ છે.” એ પ્રતિજ્ઞાવિશુદ્ધિનો વિપર્યય સિદ્ધ થયો કે “જૈનેતરમાં પણ ધર્મ છે” આમ પ્રતિજ્ઞાવિશુદ્ધિનો વિપક્ષ સિદ્ધ થયો.

બિહયદુયસ્સ વિવક્ખો સુરેહિં પૂજ્જંતિ જણ્ણજાઈવિ । બુદ્ધાઈવિ સુરણયા વુચ્ચન્તે
પાયપહિવક્ખો ॥૧૪૧॥

નિર્યુક્તિ-૧૪૧ ગાથાર્થ : બીજા દ્વિકનો વિપક્ષ આ છે કે યજ્ઞયાગી પણ દેવોથી પૂજાય છે. દષ્ટાન્તનો વિપક્ષ આ છે કે બુદ્ધાદિ પણ દેવનત-દેવવંદિત કહેવાય છે.

વ્યાખ્યા-દ્વયોઃ પૂરણં દ્વિતીયં દ્વિતીયં ચ તદ્વ્યયં ચ દ્વિતીયદ્વયં-હેતુસ્તચ્છુદ્ધિશ્ચ, इदं च प्रागुक्तद्वयापेक्षया દ્વિતીયમુચ્યતે, તસ્યાયં વિપક્ષઃ-इह सुरैः पूज्यन्ते यज्ञयाजिनोऽपीति,

इयमत्र भावना-यज्ञयाजिनो हि मङ्गलरूपा न भवन्त्यथ च सुरैः पूज्यन्ते ततश्च सुरपूजितत्वमकारणमिति, एष हेतुविपक्षः, तथा अजितेन्द्रियाः सोपधयश्च यतस्ते वर्तन्ते अतोऽनेनैव ग्रन्थेन 'धर्मस्थाने स्थिताः परम' इत्यादिकाया हेतुविभक्तेरपि विपक्ष उक्तो वेदितव्य इति । उदाहरणविपक्षमधिकृत्याह—बुद्धादयोऽप्यादिशब्दात्कपिलादिपरिग्रहः, ते किम् ?—'सुरनता' देवपूजिता 'उच्यन्ते' भण्यन्ते तच्छासनप्रतिपन्नैरिति ज्ञातप्रतिपक्ष इति गाथार्थः ॥१४१॥

ટીકાર્થ : બે સંખ્યાનાં પૂરણરૂપે ઇય પ્રત્યય લાગે, એટલે દ્વિતીય શબ્દ બને. બીજી દ્વિક એટલે હેતુ અને હેતુની વિભક્તિ (હેતુની શુદ્ધિ).

આ દ્વિકને બીજી દ્વિક કેમ કહી ? એનો ઉત્તર એ કે પ્રતિજ્ઞા અને પ્રતિજ્ઞાશુદ્ધિ એ રૂપ જે પ્રથમ દ્વિક છે, તેની અપેક્ષાએ આ દ્વિતીય દ્વિક કહેવાય છે.

તેનો આ વિપક્ષ છે કે “અહીં યજ્ઞયાગ કરનારાઓ પણ દેવોથી પૂજાય છે.”

અહીં આ ભાવના છે - યજ્ઞયાગ કરનારાઓ મંગલરૂપ નથી, છતાં તેઓ દેવોથી પૂજાય છે. એટલે-દેવપૂજિતત્વ એ મંગલત્વસાધ્યનું કારણ નથી. અર્થાત્ આ હેતુ મંગલત્વને સાધી શકનાર નથી. આ હેતુવિપક્ષ છે.

(ધર્મો મङ्गलं देवपूजित्वात् अनुमानની વ્યાપ્તિ એવી બને કે યત્ર દેવપૂજિતત્વં તત્ર મङ्गलત્વં હવે યજ્ઞયાગીઓમાં દેવપૂજિતત્વ છે, પરંતુ મંગલત્વ નથી. એટલે આ હેતુ વ્યભિચારી છે. માટે એ સાધ્યસાધક ન બને.) તથા તે યજ્ઞયાગીઓ જિતેન્દ્રિય નથી, કષાયી છે. એટલે આ સુરેહિં પૂજ્ઞંતિ જગ્ગજાઈ વિ આ જ ગ્રન્થથી ધર્મસ્થાને સ્થિતાઃ પરમે... વગેરે હેતુવિભક્તિનો પણ વિપક્ષ કહેવાયેલો જાણવો. (જેઓ જિતેન્દ્રિય છે, નિષ્કષાયી છે, તેઓ પરમધર્મમાં સ્થિત છે. તેઓ દેવાદિપૂજિત છે... એમ હેતુવિભક્તિ કહેલી. પણ અહીં તો એ સાબિત કરી દેવાયું કે અજિતેન્દ્રિયો, કષાયીઓ પણ દેવાદિપૂજિત છે. એટલે એ હેતુવિભક્તિનો પ્રતિપક્ષ થઈ ગયો.)

હવે ઉદાહરણનાં વિપક્ષને આશ્રયીને કહે છે કે “બુદ્ધ વગેરે પણ દેવાદિપૂજિત છે” એમ બુદ્ધાદિ-શાસનને સ્વીકારનારાઓ માને છે. એટલે “તીર્થંકરાદિ જ દેવાદિપૂજિત નથી...” આમ દૃષ્ટાન્તનો પ્રતિપક્ષ થયો.

આહ—નનુ दृष्टान्तमुपरिष्ठाद्वक्ष्यति, एवं તતશ્ચ તત્સ્વરૂપ ઉક્તે તત્રૈવ વિપક્ષસ્તત્પ્રતિષેધશ્ચ વक्तું યુક્તઃ તત્કિમર્થમિહ વિપક્ષઃ તત્પ્રતિષેધશ્ચાભિધીયતે ?, ઉચ્યતે,

વિપક્ષસામ્યાદધિકૃત એવ વિપક્ષદ્વારે લાઘવર્થમભિધીયતે, અન્યથેદમપિ પૃથગ્દ્વારં સ્યાત્, તથૈવ તત્પ્રતિષેધોઽપિ દ્વારાન્તરં પ્રાપ્નોતિ, તથા ચ સતિ ગ્રન્થગૌરવં જાયતે, તસ્માલ્લાઘવર્થમત્રૈવોચ્યતેત્યદોષઃ । આહ—“દિદુંતો આસંકા તપ્પડિસેહો”ત્તિ વચનાત્ ઉત્તરત્ર દૃષ્ટાન્તમભિધાય પુનરાશઙ્કાં તત્પ્રતિષેધં ચ વક્ષ્યત્યેવ, તદાશઙ્કા ચ તદ્વિપક્ષ એવ, તત્ કિમર્થમિહ પુનર્વિપક્ષપ્રતિષેધાવભિધીયેતે ?, ઉચ્યતે, અનન્તરપરમ્પરાભેદેન દૃષ્ટાન્તદ્વૈવિધ્યખ્યાપનાર્થમ્, યઃ ખલ્વનન્તરમુક્તોઽપિ પરોક્ષત્વાદાગમગમ્ય-ત્વાદ્દાર્ષાન્તિકાર્થસાધનાયાત્મં ન ભવતિ તત્પ્રસિદ્ધયે ચાધ્યક્ષસિદ્ધો યોઽન્ય ઉચ્યતે સ પરમ્પરાદૃષ્ટાન્તઃ, તથા ચ તીર્થકરાંસ્તથા સાર્ધૃંશ્ચ દ્વાવપિ ભિન્નાવેવોત્તરત્ર દૃષ્ટાન્તાવભિધાસ્યેતે, તત્ર તીર્થકલ્લક્ષણં દૃષ્ટાન્તમઙ્ગીકૃત્યેહ વિપક્ષપ્રતિષેધાવુક્તૌ, સાર્ધૃસ્ત્વધિકૃત્ય તત્રૈવાશઙ્કાતત્પ્રતિષેધૌ દર્શયિષ્યેતેત્યદોષઃ ।

પ્રશ્ન : દૃષ્ટાન્ત તો છેક સાતમો અવયવ છે. એ તો આગળ કહેશે. આ તો વિપક્ષ નામનો પાંચમો અવયવ ચાલે છે. એમાં પહેલા ચાર અવયવનાં વિપક્ષ બતાવ્યા, એ તો બરાબર. પરંતુ દૃષ્ટાન્તનો વિપક્ષ બતાવવો યોગ્ય નથી. જ્યારે સાતમા અવયવ તરીકે દૃષ્ટાન્તનું સ્વરૂપ કહેવાય, ત્યારે ત્યાં જ તેનો વિપક્ષ અને પછી એ વિપક્ષનો પ્રતિષેધ કહેવો યોગ્ય છે. તો અહીં શા માટે દૃષ્ટાન્તનો વિપક્ષ અને એ વિપક્ષનો પ્રતિષેધ કહેવાય છે ?

ઉત્તર : પ્રતિજ્ઞાદિ ચારનો વિપક્ષ અને દૃષ્ટાન્તનો વિપક્ષ વિપક્ષ તરીકે સમાન હોવાથી આ અધિકૃત પાંચમા વિપક્ષદ્વારમાં જ ચારના વિપક્ષની જેમ દૃષ્ટાન્તનો વિપક્ષ પણ લાઘવને માટે કહ્યો છે. બાકી જો કમશઃ જ પદાર્થ વર્ણવીએ, સાતમા દૃષ્ટાન્તદ્વાર બાદ તેનો વિપક્ષ અને એ વિપક્ષનો પ્રતિષેધ... આમ બે જુદા દ્વાર માનવા પડે. અને જો એમ કરીએ તો ગ્રન્થનું ગૌરવ થાય. તેથી લાઘવને માટે પાંચમા દ્વારમાં જ દૃષ્ટાન્તવિપક્ષ કહી દીધો છે. (એટલે એ દ્વાર જુદું ન કહેવું પડે, એટલે જ દૃષ્ટાન્તવિપક્ષનાં પ્રતિષેધરૂપ દ્વાર પણ જુદું ન કહેવું પડે... આમ લાઘવ થાય.) આમ અહીં કોઈ દોષ નથી.

પ્રશ્ન : તમે લાઘવની વાત કરો છો, પરંતુ આગળ સાતમું દ્વાર દૃષ્ટાન્ત, પછી આઠમું દ્વાર દૃષ્ટાન્તઆશંકા અને નવમું દ્વાર આશંકાપ્રતિષેધ કહેવાના જ છે. હવે દૃષ્ટાન્તાશંકા એટલે દૃષ્ટાન્તવિપક્ષ જ છે. (એટલે જ તત્પ્રતિષેધ પણ દૃષ્ટાન્તવિપક્ષપ્રતિષેધ જ ગણાય.) તો પછી જ્યારે દૃષ્ટાન્તનાં વિપક્ષ અને તત્પ્રતિષેધ ૮-૯ દ્વાર તરીકે કહેવાના જ છે, ત્યારે

પાંચમાં દ્વારમાં દષ્ટાન્તનાં વિપક્ષને બતાવવાની અને પછી પ્રતિષેધને બતાવવાની જરૂર જ શી છે ?

ઉત્તર : દષ્ટાન્ત બે પ્રકારે હોય છે. (૧) અનન્તર અને (૨) પરંપર. આ હકીકત દર્શાવવા માટે જ પાંચમા દ્વારમાં દષ્ટાન્તવિપક્ષ બતાવ્યો છે, છઠ્ઠામાં તત્પ્રતિષેધ કહ્યો છે.

પ્રશ્ન : અનન્તર-પરંપરદષ્ટાન્ત એટલે શું ?

ઉત્તર : કોઈ પદાર્થની સિદ્ધિ માટે સૌ પ્રથમ જે દષ્ટાન્ત આપીએ તે અનન્તરદષ્ટાન્ત. હવે આ અનન્તર કહેવાયેલ દષ્ટાન્ત પણ પોતે પરીક્ષ હોવાથી માત્ર આગમગમ્ય = આજ્ઞાગમ્ય હોય, (યુક્તિઓ ન હોય) અને માત્ર આજ્ઞાગમ્ય હોવાથી જ દાર્શનિકઅર્થની સિદ્ધિ માટે સમર્થ ન હોય... તો એ અનન્તરદષ્ટાન્તને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે બીજું જે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ દષ્ટાન્ત અપાય. તે પરંપરદષ્ટાન્ત કહેવાય.

જુઓ, આગળ તીર્થકરો અને સાધુઓ એમ બે જુદા જ દષ્ટાન્તો કહેશે. (તેમાં તીર્થકરનું દષ્ટાન્ત પરીક્ષ છે કે તે દેવાદિપૂજિત હતા. માટે જ એ દષ્ટાન્ત આગમગમ્ય છે. એટલે જ તેના દ્વારા પ્રસ્તુત ધર્મમાં દેવાદિપૂજિતત્વ દ્વારા સાધ્યસિદ્ધિ થતી નથી. એટલે “તીર્થકરો દેવાદિપૂજિત હતા” એ વાત સિદ્ધ કરવા માટે વર્તમાનસાધુઓરૂપ પ્રત્યક્ષદષ્ટાન્ત અપાય કે “આ વર્તમાનસાધુઓ અહિંસાદિ ધર્મપાલક છે, અને રાજાદિપૂજિત છે, તો એમના કરતાં ઘણાં મહાન તીર્થકરો તો દેવાદિપૂજિત હોય જ.” આમ પરંપરાદષ્ટાન્તથી અનન્તરદષ્ટાન્ત સિદ્ધ થાય અને પછી એ દષ્ટાન્તને આધારે ધર્મઃ ઉત્કૃષ્ટં મદ્ગ્ગલં એ વાત સિદ્ધ થાય.)

પ્રસ્તુતમાં તીર્થકર નામના અનન્તરદષ્ટાન્તને આશ્રયીને અહીં પાંચમા-છઠ્ઠાદ્વારમાં દષ્ટાન્તવિપક્ષ અને તદ્વિપક્ષપ્રતિષેધ કહ્યા. જ્યારે સાધુરૂપ પરંપરદષ્ટાન્તને આશ્રયીને તો ત્યાં જ = આઠમા, નવમા દ્વારમાં જ આશંકા-પ્રતિષેધ દેખાડાશે. એટલે કોઈ દોષ નથી.

स्यान्मतं —પ્રાગુક્તેન વિધિના લાઘવાર્થમનુક્તે એવ દૃષ્ટાન્તે ઉચ્ચતાં કામમ્, इहैव દૃષ્ટાન્તવિપક્ષસ્તત્પ્રતિષેધશ્ચ, स एव दृष्टान्तः किमित्युत्तरत्रोपदिश्यते ? येन हेतुविभक्तेरनन्तरमिहैव न भण्यते, तथाहि—अत्र दृष्टान्ते भण्यमाने प्रतिज्ञादीनामिव द्विरूपस्यापि दृष्टान्तस्याहंत्साधुलक्षणस्य एतावेव विपक्षतत्प्रतिषेधावुपपद्येते, ततश्च साधुलक्षणस्य दृष्टान्तस्याशङ्कतत्प्रतिषेधावुत्तरत्र न पृथग् वक्तव्यौ भवतः, तथा च सति ग्रन्थलाघवं जायते, तथा प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपाः सविशुद्धिकास्त्रयोऽप्यवयवाः

ક્રમેણોક્તા ભવન્તીતિ, અત્રોચ્યતે, ઇહાભિધીયમાને દૃષ્ટાન્તસ્યેવ પ્રતિજ્ઞાદીનામપિ પ્રત્યેકમાશઙ્કાતત્પ્રતિષેધૌ વક્તવ્યૌ સ્તઃ, તથા ચ સત્યવયવબહુત્વં, દૃષ્ટાન્તસ્ય વા પ્રતિજ્ઞાદીનામિવ વિપક્ષતત્પ્રતિષેધાભ્યાં પૃથગાશઙ્કાતત્પ્રતિષેધૌ ન વક્તવ્યૌ સ્યાતામ્, એવં સતિ દશાવયવા ન પ્રાપ્નુવન્તિ, દશાવયવં ચેદં વાક્યં ભઙ્ગ્યન્તરેણ પ્રતિપિપાદયિષિતમ્, અસ્યાપિ ન્યાયસ્ય પ્રદર્શનાર્થમ્, અત એવં યદુક્તં 'સાધુલક્ષણદૃષ્ટાન્તસ્યાશઙ્કાતત્પ્રતિષેધા-વુત્તરત્ર ન પૃથગ્ વક્તવ્યૌ સ્યાતામિત્યાદિ તદપાકૃતં વેદિતવ્યમ્, इत्यलं प्रसङ्गेन । एवं प्रतिज्ञादीनां प्रत्येकं विपक्षोऽभिहितः ।

પૂર્વપક્ષ : કોઈને એવો વિચાર આવે કે પૂર્વે કહેલી વિધિ પ્રમાણે લાઘવને માટે ભલે તમે દષ્ટાન્તના કથન વિના જ અહીં જ તમે દષ્ટાન્તવિપક્ષ અને તત્પ્રતિષેધ ભલે કહો, એ તો સમજી શકાય. પણ અમને તો એ જ નથી સમજાતું કે દષ્ટાન્ત છેક આગળ સાતમાદ્વારરૂપે શા માટે દેખાડો છો ? તમે હેતુવિભક્તિ નામના ચોથાદ્વાર પછી જ દષ્ટાન્ત દ્વાર કેમ નથી કહી દેતા ?

તે આ પ્રમાણે - અહીં પાંચમાદ્વારરૂપે દષ્ટાન્ત કહી દો તો જેમ પ્રતિજ્ઞાદિ ચારદ્વારનાં વિપક્ષ અને પ્રતિષેધ કહ્યા, એમ અરિહંત અને સાધુરૂપ બંને પ્રકારનાં દષ્ટાન્તનાં વિપક્ષ અને વિપક્ષપ્રતિષેધ ઘટી જાય. એનાથી મોટો ફાયદો એ થાય કે સાધુરૂપ પરંપરદષ્ટાન્તનાં આશંકા અને આશંકાપ્રતિષેધ રૂપ જે આઠમા નવમા દ્વાર આગળ જુદા કહેવાના છે, તે કહેવા ન પડે અને એમ થાય તો ગ્રન્થનું લાઘવ થાય.

વળી આ રીતે પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ રૂપ ત્રણેય અવયવો વિશુદ્ધિસહિત ક્રમશઃ કહેવાયેલા થાય.

સાર એ કે અત્યારે જે રીતે તમે નિરૂપણ કરો છો એ મુજબ (૧) પ્રતિજ્ઞા (૨) પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિ (૩) હેતુ (૪) હેતુવિભક્તિ (૫) પ્રતિજ્ઞાદિ ચાર દ્વારનો વિપક્ષ અને આગળ આવનારા સાતમા દષ્ટાન્તદ્વારમાંના અનન્તરદષ્ટાન્તનો વિપક્ષ (૬) પ્રતિજ્ઞાદિ ચાર અને અનન્તરદષ્ટાન્તનાં વિપક્ષનો પ્રતિષેધ (૭) બે પ્રકારનાં દષ્ટાન્ત (૮) પરંપરદષ્ટાન્તનો વિપક્ષ (૯) પરંપરદષ્ટાન્તનાં વિપક્ષનો પ્રતિષેધ.

આમાં અઘવચ્ચે વિપક્ષ-પ્રતિષેધાદિ મૂકીને દષ્ટાન્તને પછી મુકવામાં વિચિત્રતા દેખાય છે. એને બદલે આમ કરો કે

(૧) પ્રતિજ્ઞા (૨) પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિ (૩) હેતુ (૪) હેતુવિભક્તિ (૫) દષ્ટાન્ત. (બંને પ્રકારના) (૬) ૧ થી ૪ દ્વારનો અને પાંચમાં દ્વારનાં બંને દષ્ટાન્તનો વિપક્ષ (૭) એ

બધાયનાં વિપક્ષનો પ્રતિષેધ (૮) નિગમન.

આમ બે દ્વાર ઓછા થઈ જાય અને હેતુ બાદ દૃષ્ટાન્તનું કથન પણ સંગત થાય.

ઉત્તરપક્ષ : જો તમારા કહેવા પ્રમાણે પાંચમા અવયવ તરીકે દૃષ્ટાન્ત કહીએ તો પાછો પ્રશ્ન થાય કે જેમ પાંચમા અવયવની પછી આશંકા (વિપક્ષ) અને પ્રતિષેધ એમ બે દ્વાર કદા. તો એ જ રીતે પ્રતિજ્ઞા પછી પણ, પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિ પછી પણ, હેતુ પછી પણ... એ બે બે અવયવ કહેવા જોઈએ. દૃષ્ટાન્ત પછી જ કહેવા અને આ બધા પછી ન કહેવા એ કેમ ચાલે?

હવે જો એ પ્રમાણે કરીએ તો તો પાંચેય દ્વારમાં બે બે દ્વાર વધે એટલે કુલ ૧૦ દ્વાર વધે. આમ આ પાંચ + ૧૦ + નિગમન એમ ૧૬ દ્વાર થાય. હવે આમ તો ઘણાં બધા અવયવો થઈ જાય. માટે એ રીતે કહેવું યોગ્ય નથી.

(પ્રશ્ન : આ આપત્તિ ન આવે. દૃષ્ટાન્ત પછી આશંકા દ્વારમાં માત્ર દૃષ્ટાન્તનો જ વિપક્ષ બતાવતા હોત તો તો વાંધો આવે કે પ્રતિજ્ઞાદિના વિપક્ષ કેમ નહિ. પરંતુ એ આશંકાદ્વારમાં પ્રતિજ્ઞાદિ પાંચેયનો વિપક્ષ બતાવીએ જ છીએ, પ્રતિષેધદ્વારમાં એ પાંચેય વિપક્ષનો પ્રતિષેધ બતાવીએ જ છીએ. તો પછી દરેક દ્વાર પછી આશંકાદિ બતાવવાની આપત્તિ, અને એટલે દ્વારો વધી જવાની આપત્તિ આવતી જ નથી.)

ઉત્તર : આમ ન ચાલે. જો પ્રતિજ્ઞાદિના પણ જુદા બે દ્વારો વિપક્ષ-પ્રતિષેધ ન કહેવાના હોય, તો પછી પ્રતિજ્ઞાદિની જેમ દૃષ્ટાન્તના પણ વિપક્ષ-પ્રતિષેધાદિ ન જ કહેવા જોઈએ. અને એ રીતે જો વિપક્ષ-પ્રતિષેધાદિ અવયવ ન કહીએ તો દશ અવયવ ન થાય. માત્ર પાંચ + નિગમન એમ છ જ અવયવ થાય. (કદાચ દૃષ્ટાન્ત બાદ ભેગા વિપક્ષ-પ્રતિષેધ કહે તો પણ નવ જ અવયવ થાય, દસ તો ન જ થાય.)

પ્રશ્ન : ભલે ને, દસ અવયવ ન થાય, શું વાંધો ?

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! અહીં બીજી પદ્ધતિથી દશાવયવી વાક્ય જ પ્રતિપાદન કરવાને માટે ઈષ્ટ છે.

પ્રશ્ન : પણ એવો આગ્રહ શા માટે દશાવયવી અનુમાન જ કરવું ?

ઉત્તર : દશાવયવી અનુમાન જ પ્રતિપાદન કરવા માટે ઈચ્છાયેલ છે, તે આ ન્યાયના પણ પ્રદર્શનને માટે છે કે ચોક્કસ સંખ્યાની પ્રધાનતા રાખીને અવયવો વધારી પણ શકાય છે, ઘટાડી પણ શકાય છે... (અહીં ૧૦ સંખ્યા ટકી રહે, એ માટે અવયવો ઘટતા હોવા છતાં વધાર્યા છે..)

આથી જ પૂર્વપક્ષે જે કહ્યું કે “સાધુરૂપ દૃષ્ટાન્તના આશંકા અને તત્પ્રતિષેધ આગળ જુદા નહિ કહેવા પડે” તે ખંડિત થયેલું જાણવું. કેમકે અહીં લાઘવની મુખ્યતા નથી, પણ ૧૦ સંખ્યાની મુખ્યતા છે. કાયમ માટે લાઘવન્યાય જ ન લાગે, સંખ્યામુખ્યતાદિ ન્યાય પણ લાગે.

(અસ્યાપિ ન્યાયસ્ય પ્રદર્શનાર્થ દશાવયવં... પ્રતિપિપાદયિષિતમ્ એમ અન્વય જોડવો.)

આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાદિ ચારનો અને અનન્તર દૃષ્ટાન્તનો દરેકનો વિપક્ષ કહ્યો.

અધુનાડ્યમેવ પ્રતિજ્ઞાદિવિપક્ષઃ પઞ્ચમોડવયવો વર્તત इत्येतद्દર્શયન્નિદમાહ -

एवं तु अवयवाणं चउण्ह पडिवक्खु पंचमोडवयवो । एत्तो छट्ठोडवयवो विवक्खपडिसेह तं वोच्छं ॥૧૪૨॥

હવે “આ જ પ્રતિજ્ઞાદિ વિપક્ષરૂપ પાંચમો અવયવ ચાલુ છે” એ વાત દેખાડતા આ કથન કરે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૪૨ ગાથાર્થ : આ પ્રમાણે ચાર અવયવોના પ્રતિપક્ષરૂપ પાંચમો અવયવ કહ્યો. હવે વિપક્ષપ્રતિષેધરૂપ છઠ્ઠો અવયવ છે, તેને કહીશ.

व्याख्या—‘एवम्’ इत्ययम्, एव(वं)कार उपप्रदर्शने, तुरवधारणे, अयमेव ‘अवयवानां’ प्रमाणाङ्गलक्षणानां ‘चतुर्णां’ प्रतिज्ञादीनां ‘प्रतिपक्षो’ विपक्षः, पञ्चमोडवयव इति, आह—दृष्टान्तस्याप्यत्र विपक्ष उक्त एव, तत्किमर्थं चतुर्णामित्युक्तम् ?, उच्यते, हेतोः सपक्षविपक्षाभ्यामनुवृत्तिव्यावृत्तिरूपत्वेन दृष्टान्तधर्मत्वात्, तद्विपक्ष एव चास्यान्तर्भावाददोष इति । उक्तः पञ्चमोडवयवः, षष्ठ उच्यते, तथा चाह — ‘इत’ उत्तरत्र ‘षष्ठोडवयवो’ विपक्षप्रतिषेधस्तं ‘वक्ष्ये’ अभिधास्य इति गार्थाः ॥૧૪૨॥

ટીકાર્થ : એવમ્-અયમ્ અર્થ કરવો. એવંકાર ઉપપ્રદર્શનમાં છે. (એટલે કે “આ...” એમ અંગુલિનિર્દેશ સાથે વસ્તુને દેખાડવા માટે વપરાયેલો છે.)

તુ - અવધારણમાં છે. એટલે અર્થ આ પ્રમાણે થશે કે અનુમાનપ્રમાણનાં અંગભૂત પ્રતિજ્ઞાદિ ચાર અવયવોનાં વિપક્ષભૂત આ પાંચમો અવયવ છે.

પ્રશ્ન : આ પાંચમા અવયવમાં તો દૃષ્ટાન્તનો પણ વિપક્ષ કહેલો જ છે, તો પછી શા માટે નિર્યુક્તિકારે ચતુર્ણાં એમ કહ્યું. ખરેખર તો પાંચનો વિપક્ષ કહેવાયેલો છે.

ઉત્તર : હેતુ સપક્ષમાં હાજર હોય છે, અને વિપક્ષમાં ગેરહાજર હોય છે, અને આ રીતે હેતુ દષ્ટાન્તનો ધર્મ છે. એટલે હેતુ વિપક્ષમાં જ દષ્ટાન્તવિપક્ષનો અન્તર્ભાવ થઈ જતો હોવાથી દષ્ટાન્તવિપક્ષને જુદો ગણેલો નથી. એટલે ચતુર્ણાં લખેલું છે.

(જેમાં સાધ્ય નિશ્ચિત હોય તે સપક્ષ. જ્યારે અન્વયદષ્ટાન્ત અપાય, ત્યારે એ સપક્ષમાં- સાધ્યવાનમાં હેતુ હાજર જ હોય છે. એટલે ત્યાં હેતુ દષ્ટાન્તનો ધર્મ બને છે. એમ જ્યાં સાધ્યનો અભાવ નિશ્ચિત હોય, તે વિપક્ષ કહેવાય. (વ્યતિરેક દષ્ટાન્તમાં વિપક્ષ જ બતાવવામાં આવે. પણ જો એમાં હેતુની હાજરી હોય તો એ દષ્ટાન્ત જ ન કહેવાય. એટલે હેતુ વિપક્ષમાં ન રહેવા દ્વારા દષ્ટાન્તને સિદ્ધ કરે છે. આમ હેતુ વ્યતિરેક દષ્ટાન્તનો પણ ધર્મ છે. દા.ત. પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્ સ્થળે અન્વયદષ્ટાન્ત મહાનસ છે. તેમાં ધૂમ છે. વ્યતિરેકદષ્ટાન્ત દ્વદ છે, તેમાં ધૂમ નથી. એટલે ધૂમ હેતુ બંનેમાં દષ્ટાન્તનો ધર્મ બને છે. એકમાં હાજરી દ્વારા, બીજામાં ગેરહાજરી દ્વારા...)

પાંચમો અવયવ કહેવાઈ ગયો.

હવે છઠ્ઠો અવયવ કહેવાય છે.

એજ કહે છે આગળ, વિપક્ષપ્રતિષેધરૂપ છઠ્ઠો અવયવ કહીશ.

इत्थं सामान्येनाभिधायेदानीमाद्यद्वयविपक्षप्रतिषेधमभिधातुकाम आह —

સાયં સંમત્ત પુમં હાસં રઙ આડનામગોયસુહં । ધમ્મફલં આહુગે વિવક્ષપડિસેહ મો एसो ॥૧૪૩॥

આ પ્રમાણે સામાન્યથી કહીને હવે પહેલા બે વિપક્ષનાં પ્રતિષેધને કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે —

નિર્યુક્તિ-૧૪૩ ગાથાર્થ : “શાતા, સમ્યક્ત્વ, પુરુષવેદ, હાસ્ય, રતિ, શુભઆયુષ્ય, નામ, ગોત્ર ધર્મનું ફલ છે.” આ પ્રથમદ્વિકમાં વિપક્ષપ્રતિષેધ છે.

વ્યાખ્યા—‘સાયં’તિ સાતવેદનીયં કર્મ ‘સંમત્ત’તિ સમ્યક્ત્વં સમ્યગ્ભાવઃ સમ્યક્ત્વં — સમ્યક્ત્વમોહનીયં કર્મૈવ, ‘પુમં’તિ પુંવેદમોહનીયં ‘હાસં’તિ હસ્યતેજનેનેતિ હાસઃ તદ્ભાવો હાસ્યં-હાસ્યમોહનીયમ્, રમ્યતેજનયેતિ રતિઃ—ક્રીડાહેતુઃ રતિમોહનીયં કર્મૈવ, ‘આડનામગોયસુહં’તિ અત્ર શુભશબ્દઃ પ્રત્યેકમભિસંબધ્યતે અન્તે વચનાત્, તતશ્ચ આયુઃ શુભં નામ શુભં ગોત્રં શુભમ્, તત્રાયુઃ શુભં તીર્થકરાદિસમ્બન્ધિ નામગોત્રે અપિ કર્મણી શુભે તેષામેવ ભવતઃ, તથાહિ—યશોનામાદિ શુભં તીર્થકરાદીનામેવ ભવતિ, તથોચ્ચૈર્ગોત્રં

તદપિ શુભં તેષામેવેતિ, 'ધર્મફલ'મિતિ ધર્મસ્ય ફલમ્ ધર્મફલં, ધર્મેણ વા ફલં ધર્મફલમ્, એતદ્ અહિંસાદેર્જિનોક્તસ્યૈવ ધર્મસ્ય ફલમ્, અહિંસાદિના જિનોક્તેનૈવ વા ધર્મેણ ફલમવાપ્યતે, સર્વમેવ ચૈતત્સુખહેતુત્વાદ્ધિતમ્, અતઃ સ એવ ધર્મો મઙ્ગલં ન શ્વશુરાદયઃ, તથાહિ-મઙ્ગ્યતે હિતમનેનેતિ મઙ્ગલમ્, તચ્ચ યથોક્તધર્મેણૈવ મઙ્ગ્યતે નાન્યેન, તસ્માદસાવેવ મઙ્ગલં ન જિનવચનબાહ્યાઃ શ્વશુરાદય ઇતિ સ્થિતમ્ । આહ - 'મઙ્ગલબુદ્ધ્યૈવ જનઃ પ્રણમતી'ત્યુક્તં તત્કથમ્ ? ઇતિ, ઉચ્યતે, મઙ્ગલબુદ્ધ્યાપિ ગોપાલાઙ્ગનાદિર્મોહિતમિરોપપ્લુતબુદ્ધિલોચનો જનઃ પ્રણમન્નપિ ન મઙ્ગલત્વનિશ્ચયાયાલમ્, તથાહિ-ન તૈમિરિકદ્વિચન્દ્રોપદર્શનં સચેતસાં ચક્ષુષ્મતાં દ્વિચન્દ્રાકારાયાઃ પ્રતીતેઃ પ્રત્યયતાં પ્રતિપદ્યતે, અતદ્રૂપ એવ તદ્રૂપાધ્યારોપદ્વારેણ તત્પ્રવૃત્તેરિતિ । 'આદ્યદુગે'તિ આદ્યદ્વયં પ્રાગુક્તં તસ્મિન્ આદ્યદ્વયવિષયે, વિપક્ષપ્રતિષેધઃ, 'મો' ઇતિ નિપાત્તો વાક્યાલઙ્કારાર્થઃ 'એષ' ઇતિ યથા વર્ણિત ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૪૩॥

ટીકાર્થ : (યાદ રાખો કે ધર્મઃ ઉત્કૃષ્ટં મંગલં એ પ્રતિજ્ઞા છે. "અધર્મીઓ-સસરા વગેરે પણ લોકાદિ પૂજિત હોવાથી અધર્મ પણ મંગલ છે" એ પ્રતિજ્ઞાવિપક્ષ છે.)

શાતાવેદનીય કર્મ, સમ્યક્ત્વ = સમ્યક્ભાવ = સમ્યક્ત્વમોહનીયકર્મ જ, પુંવેદમોહનીય, જેનાથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય તે હાસ, તદ્ભાવ = હાસ્ય = હાસ્યમોહનીય, જેનાથી જીવ આનંદ પામે તે રતિ = કીડાનાં કારણભૂત રતિમોહનીય કર્મ જ, આઝનામગોયસુહં અહીં શુભ શુભ સૌથી છેલ્લે હોવાથી એ આયુ, નામ અને ગોત્ર એ ત્રણે સાથે જોડવો. એટલે શુભ-આયુ, શુભનામ, શુભગોત્ર એમ અર્થ થાય. તેમાં શુભ આયુષ્ય તીર્થંકરાદિસંબંધી, શુભનામ-ગોત્રકર્મ પણ તીર્થંકરોનાં જ હોય છે. તે આ પ્રમાણે - યશનામ વગેરે શુભ કર્મ તીર્થંકરાદિને જ હોય છે. તથા ઉચ્ચગોત્રરૂપ શુભકર્મ પણ તીર્થંકરાદિને જ હોય છે.

આ શાતાથી માંડીને ગોત્ર સુધીના બધા પદાર્થો ધર્મનું જ ફલ છે અથવા તો ધર્મથી જ આ ફલ મળે છે.

આ બધું ફલ અહિંસાદિરૂપ જિનોક્ત ધર્મનું જ છે. અથવા તો આ બધું ફલ અહિંસાદિ રૂપ જિનોક્ત ધર્મથી જ મેળવાય છે.

આ બધું જ સુખનું કારણ હોવાથી હિતકારી છે. આથી તે જ ધર્મ મંગલ છે. સસરાદિ નહિ. તે આ પ્રમાણે જેનાવડે હિત મેળવાય તે મંગલ. હવે તે હિત તો ઉપર દર્શાવેલ ધર્મથી જ મેળવાય છે. તેથી આ જ મંગલ છે. પણ જિનવચન બાહ્ય સસરા વગેરે મંગલ

નથી. એ વાત સિદ્ધ થઈ.

પ્રશ્ન : આગળ કહી જ ગયા કે “લોકો સસરાદિને મંગલબુદ્ધિથી જ નમે છે.” હવે જો એ ખરેખર મંગલ નથી, તો લોકો શા માટે તેમને વંદે છે ?

ઉત્તર : ગોવાળ સ્ત્રી વગેરેરૂપ જે લોક છે, તે મોહરૂપી અંધકારથી ઉપદ્રવિત થયેલ છે બુદ્ધિરૂપી નેત્રો જેમના તેવો છે. એટલે એ મંગલબુદ્ધિથી નમસ્કાર કરતો હોય, તો પણ સસરાદિમાં મંગલત્વનો નિશ્ચય કરવા-કરાવવા માટે સમર્થ નથી.

તે આ પ્રમાણે-તિમિરરોગવાળો આકાશમાં બે ચન્દ્રનું દર્શન કરે ખરો, પરંતુ આ દર્શન એ બુદ્ધિમાન્ ચક્ષુમાન્ સામે બે ચન્દ્રકારવાળી પ્રતીતિની વિશ્વસનીયતાને પામતું નથી. (અર્થાત્ એ ભલે બે ચન્દ્ર જુએ, પણ કોઈપણ ડાહ્યા, દેખતા માણસો એમ ન માને કે આની આ બુદ્ધિ - આ દર્શન સાચું છે.) કેમકે જે તદ્દરૂપ નથી = દ્વિચન્દ્રરૂપ નથી, તેમાં જ દ્વિચન્દ્રનાં અધ્યારોપ દ્વારા = મિથ્યાભ્રમ દ્વારા એ મિથ્યાદર્શન પ્રવર્તેલું છે. એટલે એ સાચું ન મનાય. એમ આ મુગ્ધલોકો સસરાદિને મંગલ માને, પણ એ માન્યતા સાચી ન ગણાય. પ્રતિજ્ઞા અને પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિ આ પૂર્વે દર્શાવેલા પ્રથમ બે અવયવમાં આ વિપક્ષપ્રતિષેધ દર્શાવ્યો. ગાથામાં મો શબ્દ નિપાત છે. એ વાક્યને શોભાવવા માટે છે. **एष** - જે રીતે ઉપર વર્ણવી ગયા, તે રીતનો આ વિપક્ષપ્રતિષેધ છે.

આમ પ્રથમ બે વિપક્ષનો પ્રતિષેધ કહ્યો.

इत्थमाद्यद्वयविपक्षप्रतिषेधः प्रतिपादितः, सम्प्रति हेतुतच्छुद्ध्योर्विपक्ष-प्रतिषेधप्रतिपिपादयिष्येदमाह-

अजिर्इंदिय सोवहिया वहगा जइ तेऽवि नाम पुज्जंति । अग्गीवि होज्ज सीओ हेउविभत्तीण पडिसेहो ॥૧૪૪॥

હવે હેતુ અને હેતુની શુદ્ધિનાં વિપક્ષનો પ્રતિષેધ કહેવાની ઈચ્છાથી આ ગાથાસૂત્રને કહે છે કે -

નિયુક્તિ-૧૪૪ ગાથાર્થ : અજિતેન્દ્રિયો, સકષાયીઓ, વધકો... જો તેઓ પણ પૂજાતા હોય તો અગ્નિ પણ શીત થઈ જાય. આ હેતુ વિભક્તિનો પ્રતિષેધ છે.

વ્યાખ્યા-ન જિતાનિ શ્રોત્રાદીનીન્દ્રિયાણિ ચૈસ્તે તથોચ્યન્તે, ઉપધિશ્છદ્ધ માયેત્યનર્થાન્તરમ્, ઉપધિનાસહ વર્તન્તે इति सोपधयो-मायाविनः परव्यंसका इतियावत् अथवा उपदधातीत्युपधिः-वस्त्राद्यनेकरूपः परिग्रहः, तेन सह वर्तन्ते ये ते तथाविधा

મહાપરિગ્રહા इत्यर्थः, वधन्तीति वधकाः-प्राण्युपमर्दकर्तारः, 'जइ तेऽवि नाम पूज्जंति'ति यदीति पराभ्युपगमसंसूचकः, त इति याज्ञिकाः, अपिः संभावने, नाम इति निपातो वाक्यालङ्कारार्थः, येऽजितेन्द्रियादिदोषदुष्टा यज्ञयाजिनो वर्तन्ते, यदि ते नाम पूज्यन्ते तर्ह्यग्निरपि भवेच्छीतः, न च कदाचिदप्यसौ शीतो भवति, तथा वियदिन्दीवरस्त्रजोऽपि वान्श्येयोरःस्थलशोभामादधीरन्, न चैतद् भवति, यथैवमादिरत्यन्ताभावस्तथेदमपीति मन्यते, अथापि कालदौर्गुण्येन कथञ्चिदविवेकिना जनेन पूज्यन्ते तथापि तेषां न मङ्गलत्वसंप्रसिद्धिः अप्रेक्षावतामतद्रूपेऽपि वस्तुनि तद्रूपाध्यारोपेण प्रवृत्तेः, तथाहि-अकलङ्कधियामेव प्रवृत्तिर्वस्तुनस्तद्वृत्तां गमयति, अतथाभूते वस्तुनि तद्वद्बुद्ध्या तेषामप्रवृत्तेः, सुविशुद्धबुद्धयश्च दैत्यामरेन्द्रादयः, ते चाहिंसादिलक्षणं धर्ममेव पूजयन्ति न यज्ञयाजिनः, तस्मादैत्यामरेन्द्रादिपूजितत्वाद्धर्म एवोत्कृष्टं मगलं न याज्ञिका इति स्थितम्, 'हेउविभत्तीण'ति एष हेतुतद्विभक्त्योः 'पडिसेहो'ति विपक्षप्रतिषेधः, विपक्षशब्द इहानुक्तोऽपि प्रकरणज्ज्ञातव्य इति गाथार्थः ॥१४४॥ एवं हेतुतच्छुद्ध्योर्विपक्षप्रतिषेधो दर्शितः ।

ટીકાર્થ : જેઓએ શ્રોત્ર વગેરે ઈન્દ્રિયો જીતી નથી, તે અજિતેન્દ્રિયો કહેવાય.

ઉપધિ, છન્ન, માયા એ સમાનાર્થી શબ્દો છે. જેઓ ઉપધિવાળા હોય તે સોપધિ = માયાવી = બીજાને ઠગનારા.

અથવા તો જે ઉપકાર કરે તે ઉપધિ. તે વસ્ત્રાદિ અનેકપ્રકારનાં પરિગ્રહરૂપ છે. જેઓ આવા પરિગ્રહવાળા હોય તે સોપધિ. એટલે કે મહાપરિગ્રહવાળા.

જેઓ પ્રાણીઓની હિંસા કરે, તે વધક.

યદિ શબ્દ બીજાની માન્યતાઓ સૂચક છે. (આવા લોકો પૂજાતા હોય... એવું અમે તો માનતા જ નથી, પરંતુ જો પર-પૂર્વપક્ષ આવી વાત માનતો હોય તો... આમ યદિ શબ્દ અહીં “બીજાની આ માન્યતા છે” એમ સૂચવનાર છે.)

તે વિ માં તે એટલે યજ્ઞ કરનારાઓ.

અપિ શબ્દ સંભાવનામાં છે. (યાજ્ઞિકો પૂજાય તો નહિ, પણ કદાચ આવું પણ જો સંભવિત હોય...)

નામ શબ્દ નિપાત છે, તે વાક્યની શોભા માટે છે.

જે અજિતેન્દ્રિયાદિ દોષદુષ્ટ યાજ્ઞિકો છે, તે જો પૂજાતા હોય તો અગ્નિ પણ શીત

થાય. પણ કદિપણ એ તો શીત થતો નથી. તથા જો યાજ્ઞિકો પૂજાતા હોય તો આકાશપુષ્પની માળા વન્ધ્યાપુત્રનાં છાતીનાં ભાગની શોભાને ધારણ કરનારી બને. (આકાશપુષ્પ હોય જ નહિ, તો માળા શી રીતે બને ? વન્ધ્યાનો પુત્ર હોય જ નહિ, તો એના વક્ષઃસ્થલની શોભાને માળા શી રીતે ધારણ કરે ?)

પણ આવું બનતું નથી.

તો જેમ આ બધું અત્યન્ત અભાવરૂપ છે. તેમ “યાજ્ઞિકો પૂજાય” એ પણ અત્યન્ત અસંભવરૂપ છે એમ માનવું

આમ હોવા છતાં કાલની દુર્ગુણતાને લીધે અવિવેકીજનો થકી તે યાજ્ઞિકો કોઈપણ રીતે પુજાય, તો પણ તેઓની મંગલ તરીકે સિદ્ધિ ન થાય. કેમકે બુદ્ધિરહિત જીવોની તો અતદ્વરૂપ વસ્તુમાં પણ તદ્વપનાં અધ્યારોપથી પ્રવૃત્તિ થતી હોય છે. અર્થાત્ એ જડલોકો અમંગલને પણ મંગલ માની પ્રવૃત્તિ કરે, પણ એટલા માત્રથી પેલી વસ્તુ મંગલ તરીકે સિદ્ધિ ન જ થાય.

તે આ પ્રમાણે :

કલંકરહિતબુદ્ધિવાળાઓની પ્રવૃત્તિ જ વસ્તુની તદ્વત્તાને જણાવનારી બને. (એટલે કે “તે તે વસ્તુ તત્તદ્ધર્મવાન્ છે” એવો સાચોબોધ કરાવે.) કેમકે અકલંકબુદ્ધિવાળાઓ કદિ અતથાભૂતવસ્તુમાં = અમંગલાદિરૂપ વસ્તુમાં મંગલત્વની બુદ્ધિ દ્વારા પ્રવૃત્તિ કરતાં નથી. (પણ મંગલભૂત વસ્તુમાં જ મંગલબુદ્ધિથી પ્રવૃત્તિ કરે. એટલે તેમની પ્રવૃત્તિથી નક્કી કરી શકાય કે અમુક વસ્તુ મંગલરૂપ છે.)

હવે દૈત્યનાં અને દેવનાં ઈન્દ્ર વગેરે તો સુવિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા છે. અને તેઓ તો અહિંસાદિ લક્ષણવાળા ધર્મને જ પૂજે છે, યજ્ઞયાગીઓને પૂજતા નથી. તેથી દૈત્યામરેન્દ્રાદિથી આ અહિંસાદિ ધર્મ પૂજાયેલો હોવાથી તે જ ઉત્કૃષ્ટમંગલ છે. યાજ્ઞિકો નહિ, એ વાત સિદ્ધ થઈ.

આ હેતુ + હેતુવિભક્તિનો પ્રતિષેધ કહ્યો. અર્થાત્ આ બેનાં વિપક્ષનો પ્રતિષેધ કહ્યો.

પ્રશ્ન : ગાથામાં તો હેઝવિભત્તીણ પડિસેહો એમ જ લખેલું છે. એનો અર્થ તો એ થાય કે હેતુ અને હેતુવિભક્તિનો પ્રતિષેધ કહ્યો. “આ બેનાં વિપક્ષનો પ્રતિષેધ કહ્યો...” એવો અર્થ શી રીતે કરાય ? વિપક્ષ શબ્દ તો છે જ નહિ.

ઉત્તર : વિપક્ષ શબ્દ અહીં કહ્યો નથી, તો પણ પ્રકરણ- વિષય પ્રમાણે એ શબ્દ

જાણી લેવો. (હેતુનો પ્રતિષેધ ન જ હોય, હેતુનું તો મંડન હોય. એટલે હેતુનાં વિપક્ષનો જ પ્રતિષેધ કરવાનો હોય...)

સામ્પ્રતં દૃષ્ટાન્તવિપક્ષપ્રતિષેધં દર્શયન્નાહ-

બુદ્ધાઈ ઉવચારે પૂયાઠાણં જિણાં ડ સન્ભાવં । દિટ્ઠંતે પઢિસેહો છટ્ઠો एसो અવચવો ડ
॥૧૪૫॥

હવે દૃષ્ટાન્તનાં વિપક્ષનો પ્રતિષેધ દેખાડતાં કહે છે કે -

નિયુક્તિ-૧૪૫ ગાથાર્થ : બુદ્ધ વગેરે ઉપચારથી પૂજાસ્થાન છે. જિનો સદ્ભાવથી પૂજાસ્થાન છે. આ દૃષ્ટાન્તમાં પ્રતિષેધ છે. આ છટ્ઠો અવચવ છે.

વ્યાખ્યા-‘બુદ્ધાદયઃ’ આદિશબ્દાત્કપિલાદિપરિગ્રહઃ, ઉપચાર ઇતિ ‘સુપાં સુપો ભવન્તી’તિ ન્યાયાદુપચારેણ કિઞ્ચિદતીન્દ્રિયં કથયન્તીતિકૃત્વા ન વસ્તુસ્થિત્યા પૂજાયાઃ સ્થાનં પૂજાસ્થાનમ્, જિનાસ્તુ ‘સન્ભાવં’ પરમાર્થમાધિકૃત્યેતિ વાક્યશેષઃ સર્વજ્ઞત્વાદ્યસાધારણગુણયુક્તત્વાદિતિ ભાવના, ‘દૃષ્ટાન્તપ્રતિષેધ’ ઇતિ વિપક્ષશબ્દલોપાદ દૃષ્ટાન્તવિપક્ષપ્રતિષેધઃ, કિમ્ ?-ષષ્ઠ એષોઽવચવઃ, તુર્વિશેષણાર્થઃ, કિં વિશિનષ્ટિ ?-સર્વોઽપ્યયમનન્તરોદિતઃ પ્રતિજ્ઞાદિવિપક્ષપ્રતિષેધઃ પઞ્ચપ્રકારોઽપ્યેક એવેતિ ગાથાર્થઃ
॥૧૪૫॥

ટીકાર્થ : (દ) દૃષ્ટાન્તવિપક્ષ પ્રતિષેધ : બુદ્ધ વગેરે તો ઉપચારથી જ પૂજાનું સ્થાન છે. તેઓ કંઈક અતીન્દ્રિયપદાર્થોને કહે છે” એટલે લોકોને માટે તે પૂજાનું સ્થાન બની જાય છે. પરંતુ પરમાર્થથી = વસ્તુ સ્થિતિથી તો તેઓ પૂજાસ્થાન નથી.

અહીં બુદ્ધાદિ માં આદિ પદથી કપિલાદિ લેવા.

ગાથામાં ઉવચારે સાતમી વિભક્તિ છે, પરંતુ પ્રાકૃતમાં દરેક વિભક્તિ દરેક વિભક્તિ રૂપે સંભવી શકે છે એ ન્યાય પ્રમાણે આ સાતમીવિભક્તિ ત્રીજીવિભક્તિનાં અર્થમાં લેવી.

જિનો તો પરમાર્થને આશ્રયીને પૂજાસ્થાન છે. કેમકે તેઓ સર્વજ્ઞત્વ વગેરે અસાધારણ ગુણોથી યુક્ત છે એ ભાવાર્થ છે.

સન્ભાવં શબ્દ ગાથામાં છે, પણ અધિકૃત્ય શબ્દ નથી. એ વાક્યશેષ ગણવો.

આ દૃષ્ટાન્તપ્રતિષેધ છે.

અહીં વચ્ચે વિપક્ષ શબ્દનો લોપ થઈ ગયેલો છે, એટલે દષ્ટાન્તવિપક્ષપ્રતિષેધઃ એમ લેવું. આ છઠ્ઠો અવયવ છે.

તુ શબ્દ વિશેષ અર્થમાં છે.

પ્રશ્ન : શું વિશેષાર્થ દર્શાવે છે ?

ઉત્તર : હમણાં જ બતાવેલા પ્રતિજ્ઞાદિ પંચકનાં વિપક્ષપંચકનો પ્રતિષેધ પાંચ પ્રકારનો હોવા છતાં પણ એકજ અવયવ ગણવો. આ વિશેષઅર્થ તુ બતાવે છે.

ષष्ठमवयवमभिधायेदानीं सप्तमं दृष्टान्तनामानमभिधातुकाम आह-

અરિહંત મગ્ગગામી દિઢંતો સાહુણોઽવિ સમચિત્તા । પાગરણસુ ગિહીસુ એસંતે અવહમાણા
ઉ ॥૧૪૬॥

છઠ્ઠા અવયવને કહીને હવે સાતમા દષ્ટાન્ત નામના અવયવને કહેવાની ઈચ્છાવાળા કહે છે કે

નિર્યુક્તિ-૧૪૬ ગાથાર્થ : (૭) દષ્ટાન્ત : અરિહંતો અને માર્ગ પર જનારા, સમચિત્તવાળા, પાકરત ગૃહસ્થોમાં એખણ કરનારા, વધ નહિકરનારા સાધુઓ પણ દષ્ટાન્ત છે.

व्याख्या-पूजामर्हन्तीत्यर्हन्तः, न रुहन्तीति वा अरुहन्तः, किम् ?-दृष्टान्त इति सम्बन्धः, तथा 'मार्गगामिन' इति प्रक्रमात्तदुपदिष्टेन मार्गेण गन्तुं शीलं येषां त एव गृह्यन्ते, के च त इत्यत-आह-'साधवः' साधयन्ति सम्यग्दर्शनादियोगैरपवर्गमिति साधवः, तेऽपि दृष्टान्त इति योगः, किंभूताः ?-'समचिन्ता' रागद्वेषरहितचित्ता इत्यर्थः, किमिति तेऽपि दृष्टान्त इति ?, अहिंसादिगुणयुक्तत्वात्, आह च-'पाकरतेषु' आत्मार्थमेव पाकसक्तेषु 'गृहिषु' अगारिषु 'एषन्ते' गवेषयन्ति पिण्डपातमित्यध्याहारः, किं कुर्वाणा इत्यत आह-'अवहमाणा उ' न घन्तोऽघ्नन्तः, तुरवधारणार्थः, ततश्चाघ्नन्त एव, आरम्भाकरणेन पीडामकुर्वाणा इत्यर्थः । एवं द्विविधोऽपि दृष्टान्त उक्तः, दृष्टान्तवाक्यं चेदं, स तु संस्कृत्य कर्तव्योऽर्हदादिवदिति गायार्थः ॥१४६॥ उक्तः सप्तमोऽवयवः,

ટીકાર્થ : જે પૂજાને માટે યોગ્ય હોય તે અરિહંત અથવા તો જે સંસારમાં ફરી ન ઊગે તે અરુહન્ત એ દષ્ટાન્ત છે. એમ અરિહંત શબ્દનો દૃષ્ટાન્ત શબ્દ સાથે સંબંધ જોડવો.

તથા અરિહંતોએ ઉપદેશેલા માર્ગથી જવાનો સ્વભાવ જેઓનો છે, તે રાગદ્વેષરહિત

ચિત્તવાળા સાધુઓ પણ દૃષ્ટાન્ત છે.

એમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ યોગોવડે જેઓ મોક્ષને સાધે તે સાધુ.

જેઓ રાગદ્વેષરહિત હોય તે સમચિત્ત.

પ્રશ્ન : આ સાધુઓ પણ કેમ દૃષ્ટાન્ત કહેવાય ?

ઉત્તર : કેમકે તેઓ અહિંસાદિગુણોવાળા છે.

એજ વાત કરે છે કે સ્વનિમિત્તે જ રસોઈ બનાવવામાં લીન એવા ગૃહસ્થોને વિશે આ સાધુઓ પિંડપાતની = ગોચરીની ગવેષણા કરે છે. પિંડપાતમ્ શબ્દ લખ્યો નથી, એનો અધ્યાહાર કરવો.

પ્રશ્ન : તેઓ શું કરતાં કરતાં પિંડપાતની એષણા કરે છે ?

ઉત્તર : આરંભનાં અકરણથી પીડાને નહિ કરતાં તેઓ ગવેષણા કરે છે. તુ શબ્દ અવધારણ અર્થવાળો છે. અર્થાત્ હિંસા ન જ કરવાની પ્રવૃત્તિ સાથે તેઓ ગવેષણા કરે છે.

આમ અનંતર અને પરંપર બંને પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્ત કહ્યા.

પ્રશ્ન : દૃષ્ટાન્ત આ રીતે થોડું દર્શાવાય ? દૃષ્ટાન્તમાં તો **इव, वत्** પ્રત્યયનો ઉપયોગ થતો હોય છે.

ઉત્તર : આ દૃષ્ટાન્તને સચવનાર વાક્ય છે. દૃષ્ટાન્ત તો આપણે જ સુધારીને તૈયાર કરવું. તે આ પ્રમાણે અર્હદાદિવત્ ।

આ સાતમો અવયવ કહેવાઈ ગયો.

साम्प्रतमष्टममभिधित्सुराह-

तत्थ भवे आसंका उद्दिस्स जइवि कीरण पागो । तेण र विसमं नायं वासतणा तस्स पडिसेहे ॥૧૪૭॥

હવે આઠમા અવયવને કહેવાની ઈચ્છાવાળા નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૪૭ ગાથાર્થ : તેમાં આશંકા થાય કે સાધુઓને પણ ઉદ્દેશીને પાક કરાય છે. તેથી આ દૃષ્ટાન્ત વિષમ છે. તેના પ્રતિષેધમાં વરસાદ, ઘાસ છે.

વ્યાખ્યા-‘તત્ર’ તસ્મિન્ દૃષ્ટાન્તે ‘**भवेदाशङ्का**’ ભવત્યાક્ષેપઃ, યથા ‘**उद्दिश्य**’ અઙ્ગીકૃત્ય ‘**यतीनपि**’ સંયતાનપિ, અપિશબ્દાદપત્યાદીન્યપિ, ‘**क्रियते**’ નિર્વર્ત્યંતે પાકઃ,

કૈઃ ?-ગૃહિભિરિતિ ગમ્યતે, તતઃ કિમિત્યત આહ-તેન કારણેન, ર ઇતિ નિપાતઃ કિલશબ્દાર્થઃ, 'વિષમમ્' અતુલ્યં 'જ્ઞાતમ્' ઉદાહરણં, વસ્તુતઃ પાકોપજીવિત્વેન સાધૂનામનવદ્યવૃત્ત્યભાવાદિતિ, ભાવિતમેવૈતત્ પૂર્વમ્, इत्यष्टमोऽवयवः, इदानीं नवममधिकृत्याह-'वर्षातृणानि तस्य प्रतिषेधे' इति, एतच्च भाष्यकृता प्राक् प्रपञ्चितमेवेति न प्रतन्यत इति गाथार्थः ॥૧૪૭॥ ઉક્તો નવમોઽવયવઃ,

ટીકાર્થ : (૮) દૃષ્ટાન્તવિપક્ષ : સાધુરૂપ દૃષ્ટાન્તમાં આક્ષેપ થાય કે સાધુઓને પણ ઉદેશીને ગૃહસ્થોવડે પાક કરાય જ છે. ગૃહિભિઃ શબ્દ લાખ્યો નથી, એ સમજી લેવાનો.

યતીનપિ માં અપિ શબ્દથી સમજવું કે પુત્રાદિને ઉદેશીને પણ પાક કરાય છે.

“તેમ હોય, તોય શું છે ?” એની સામે પૂર્વપક્ષ કહે છે કે આવું છે, તે કારણસર જ આ ઉદાહરણ સરંખું નથી - ખોટું છે. કેમકે સાધુઓ ખરેખર તો પોતાના માટે બનનારા પાક ઉપર જીવનારા હોવાથી તેઓને પાપરહિતવૃત્તિ તો નથી જ. અર્થાત્ તેઓમાં હેતુ જ નથી. એટલે આ દૃષ્ટાન્ત ખોટું બની જાય.

(૧ અક્ષર નિપાત છે, અને કિલ - ખરેખર અર્થવાળો છે.)

આ વાત પૂર્વે વિચારેલી જ છે.

આ આઠમો અવયવ થયો.

(૯) દૃષ્ટાન્તવિપક્ષ પ્રતિષેધ :

હવે નવમા અવયવને આશ્રયીને કહે છે કે વરસાદ, તણખલા આ દૃષ્ટાન્તવિપક્ષનાં પ્રતિષેધમાં દર્શાવવા. (વર્ષા, ઘાસ પ્રજા માટે જ નથી થતાં. તથાસ્વભાવથી થાય છે તેમ ગૃહસ્થોને ત્યાં રસોઈ સાધુ માટે નથી બનતી. પણ પોતાના માટે બને છે... એટલે એ વાપરનારા સાધુઓ નિષ્પાપવૃત્તિવાળા બનવાથી આ દૃષ્ટાન્ત સંગત થાય છે.)

આ પદાર્થ ભાષ્યકારે પૂર્વે વિસ્તારથી દર્શાવ્યો જ છે એટલે અહીં એનો વિસ્તાર કરતાં નથી.

નવમો અવયવ કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં ચરમમભિધિત્સુરાહ-

તમ્હા ઉ સુરનરાણં પુજ્જતા મંગલં સયા ધમ્મો । દસમો એસ અવયવો પઞ્નહેઠુ પુણોવયણં

॥૧૪૮॥

હવે છેલ્લો અવયવ કહેવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રન્થકાર કહે છે કે -

નિર્યુક્તિ-૧૪૮ ગાથાર્થ : “તેથી દેવ અને મનુષ્યોને પૂજ્ય હોવાથી ધર્મ સદા મંગલ છે” આ દશમો અવયવ છે. પ્રતિજ્ઞા અને હેતુનું પુનઃવચન એ નિગમન.

વ્યાખ્યા-યસ્માદેવં તસ્માત્ ‘સુરનરાણાં’ દેવમનુષ્યાણાં પૂજ્યત ઇતિ પૂજ્યસ્તદ્ભાવસ્તસ્માત્ પૂજ્યત્વાત્ ‘મદ્ગ્નં’ પ્રાગ્નિરૂપિતશબ્દાર્થ ‘સદા’ સર્વકાલં ‘ધર્મઃ’ પ્રાગુક્તઃ, ‘દશમ ઇષોઽવયવ’ ઇતિ સદ્વ્યાકથનમ્, કિંવિશિષ્ટોઽયમિત્યત આહ- ‘પ્રતિજ્ઞાહેત્વોઃ પુનર્વચનં’ પુનર્હેતુપ્રતિજ્ઞાવચનમિતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૪૮॥ ઉક્તં દ્વિતીયં દશાવયવં, સાધનાદ્ગતા ચાવયવાનાં વિનેયાપેક્ષયા વિશિષ્ટપ્રતિપત્તિજનકત્વેન ભાવનીયેતિ । ઉક્તોઽનુગમઃ,

ટીકાર્થ : (૧૦) નિગમન : જે કારણથી આવું છે, તે કારણથી નક્કી થાય છે કે દેવો અને મનુષ્યોને પણ આ ધર્મ પૂજ્ય હોવાથી ધર્મ સદામાટે મંગલ છે. મંગલનો અર્થ પૂર્વે કહી દીધો છે.

“આ દશમો અવયવ છે” એ સંખ્યાનું કથન કર્યું.

આ અવયવ કેવો વિશિષ્ટ છે ? (કેવા પ્રકારનો છે ?) એ દર્શાવે છે કે ફરીથી હેતુ અને પ્રતિજ્ઞાનું વચન એ આ દશમો અવયવ છે.

(પહેલો અવયવ પ્રતિજ્ઞા છે, ત્રીજો અવયવ હેતુ છે. દશમા અવયવમાં પહેલાં હેતુનો ઉચ્ચાર કરી પછી પ્રતિજ્ઞાનો ઉચ્ચાર કરવાનો હોય છે. અહીં ગાથામાં પ્રતિજ્ઞાહેત્વોઃ પુનર્વચનમ્ એમ ક્રમ દર્શાવેલો છે. વૃત્તિકારે એ ક્રમ બદલી હેતુપ્રતિજ્ઞાવચનમ્ એમ યોગ્ય ક્રમ દર્શાવ્યો છે.)

આ બીજું દશાવયવી અનુમાન કહ્યું.

આ દશેય અવયવો અનુમાનનાં - સાધનનાં અંગો અવયવો છે. શ્રોતા શિષ્યને અનુસારે આ અવયવો વિશિષ્ટબોધને ઉત્પન્ન કરાવનારા હોવાથી તેઓ સાધનનાં અંગ છે... એ વાત વિચારવી. (આશય એ છે કે જે સમ્યગ્જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે તે પ્રમાણ. અનુમાન પ્રમાણ સાચીઅનુમિતિને ઉત્પન્ન કરે. હવે આ સાચી અનુમિતિને ઉત્પન્ન કરવામાં જે જે વસ્તુ સહાયક બને, તે તે વસ્તુ અનુમાનનું અંગ કહેવાય. આ દસેય અવયવો બધે જ ઉપયોગમાં આવે તેવું નથી. પરંતુ તે તે શિષ્યોને તેવી તેવી પ્રતીતિ કરાવનાર હોવાથી તે રીતે તેઓ અનુમાનનાં અંગ બને છે.)

અનુગમ કહેવાઈ ગયો.

સામ્પ્રતં નયા ઉચ્યન્તે-તે ચ નૈગમસંગ્રહવ્યવહારઋજુસૂત્રશબ્દસમ-
ભિરૂઢૈવંભૂતભેદભિન્નાઃ સપ્ત ભવન્તિ, સ્વરૂપં ચૈતેષામથ આવશ્યક-
સમાયિકાધ્યયને ન્યક્ષેણ પ્રદર્શિતમેવાતો નેહ પ્રતન્યતે, ઇહ પુનઃ સ્થાનાશૂન્યાર્થમેતે
જ્ઞાનક્રિયાનયદ્વયાન્તર્ભાવદ્વારેણ સમાસતઃ પ્રોચ્યન્તે-જ્ઞાનનયઃ ક્રિયાનયશ્ચ, તત્ર
જ્ઞાનનયદર્શનમિદમ્-જ્ઞાનમેવ પ્રધાનમૈહિકામુષ્મિકફલપ્રાપ્તિકારણં, યુક્તિયુક્તત્વાત્,

હવે નયો કહેવાય છે.

તે નૈગમ, સંગ્રહ... એવંભૂત ભેદની અપેક્ષાએ સામાન્યથી સાત છે. આ બધાનું
સ્વરૂપ નીચે=પૂર્વે આવશ્યકમાં સામાયિકાધ્યયનમાં વિસ્તારથી દર્શાવેલું જ છે. એટલે
અહીં ફરી વિસ્તાર કરતાં નથી. અહીં તો નયનું સ્થાન શૂન્ય ન રહે, તે માટે આ સાતનયો
જ્ઞાન અને ક્રિયા આ બે નયમાં અન્તર્ભાવ પમાડીને સંક્ષેપથી કહેવાય છે.

બે નય છે. જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનય.

તેમાં જ્ઞાનનયની માન્યતા આ છે કે જ્ઞાન જ આલૌકિક અને પારલૌકિક ફલની
પ્રાપ્તિનું પ્રધાનકારણ છે. કેમકે જ્ઞાન યુક્તિયુક્ત છે.

તથા चाह-

णायमि गिण्हयव्वे अगिण्हयव्वमि चेव अत्थमि । जइयव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ
नामं ॥૧૪૯॥

એ જ વાત કહે છે કે...

નિર્યુક્તિ-૧૪૯ ગાથાર્થ : ગ્રાહ્ય અર્થ અને અગ્રાહ્ય અર્થ જણાયે છતે જ યત્ન કરવો
આ પ્રમાણે જે ઉપદેશ, તે નય છે.

વ્યાખ્યા-'ણાયમિ'ત્તિ જ્ઞાતે સમ્યક્પરિચ્છિન્ને 'ગિણ્હયવ્વે'ત્તિ ગ્રહીતવ્ય ઉપાદેયે
'અગિણ્હયવ્વમિ'ત્તિ અગ્રહીતવ્યેઽનુપાદેયે હેય इत्यर्थः, ચશબ્દઃ
ખલૂભયોર્ગ્રહીતવ્યાગ્રહીતવ્યયોર્જાતિત્વાનુકર્ષણાર્થઃ ઉપેક્ષણીયસમુચ્ચયાર્થો વા,
એવકારસ્ત્વવધારણાર્થઃ, તસ્ય ચૈવં વ્યવહિતઃ પ્રયોગો દ્રષ્ટવ્યઃ-જ્ઞાત એવ ગ્રહીતવ્યે
તથાઽગ્રહીતવ્યે તથોપેક્ષણીયે ચાર્થે તુ જ્ઞાત એવ નાજ્ઞાતે, 'અત્થમિ'ત્તિ અર્થે
એહિકામુષ્મિકે, તત્રૈહિકો ગ્રહીતવ્યઃ સ્વક્ચન્દનાદ્ગનાદિઃ અગ્રહીતવ્યો

વિષયશસ્ત્રકણ્ટકાદિઃ ઉપેક્ષણીયઃ તૃણાદિઃ, આમુષ્મિકો ગ્રહીતવ્યઃ સમ્યગ્દર્શનાદિઃ અગ્રહીતવ્યો મિથ્યાત્વાદિઃ ઉપેક્ષણીયો વિવક્ષયાઽભ્યુદયાદિરિતિ, તસ્મિન્નર્થે 'યતિતવ્યમેવે'તિ અનુસ્વારલોપાદ્યતિતવ્યમ્, એવમ્-અનેન પ્રક્રમેણૈહિકા-મુષ્મિકફલપ્રાપ્ત્યર્થિના સત્ત્વેન પ્રવૃત્ત્યાદિલક્ષણઃ પ્રયત્નઃ કાર્યં इत्यर्थः । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यम्, सम्यग्ज्ञाते प्रवर्तमानस्य फलविसंवाददर्शनात्, तथा चान्यैरप्युक्तम्- "विज्ञप्तिः फलदा पुंसां, न क्रिया फलदा मता । मिथ्याज्ञानात्प्रवृत्तस्य, फलप्राप्तेरसंभवात् ॥१॥" तथाऽऽमुष्मिकफलप्राप्यर्थिनापि ज्ञात एव यतितव्यम्, तथा चागमोऽप्येवमेव व्यवस्थितः, यत उक्तम्-"पढमं नाणं तओ दया, एवं चिट्ठइ सव्वसंजए । अन्नाणी किं काही ?, किंवा णाहिति छेयपावगं ? ॥१॥" इतश्चैतदेवाङ्गीकर्तव्यं यस्मात्तीर्थकरगणधरैरगीतार्थानां केवलानां विहारक्रियाऽपि निषिद्धा, तथा चागमः-"गीयत्थो य विहारो बीओ गीयत्थमीसिओ चेव । इत्तो तइयविहारो णाणुन्नाओ जिणवरेहिं ॥१॥" यस्मादन्धेनान्धः समाकृष्यमाणः सम्यक्पन्थानं न प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः । एवं तावत्क्षायोपशमिकं ज्ञानमधिकृत्योक्तं, क्षायिकम(प्य)ङ्गीकृत्य विशिष्टफलसाधकत्वं तस्यैव विज्ञेयम्, यस्मादर्हतोऽपि भवाम्भोधितटस्थस्य दीक्षां प्रतिपन्नस्योत्कृष्टतपश्चरणवतोऽपि न तावदपवर्गप्राप्तिः संजायते यावज्जीवा-जीवाद्यखिलवस्तुपरिच्छेदरूपं केवलज्ञानं नोत्पन्नमिति, तस्माज्ज्ञानमेव प्रधानमैहिका-मुष्मिकफलप्राप्तिकारणमिति स्थितम् 'इति जो उवएसो सो णओ णामं' ति 'इति' एवमुक्तेन न्यायेन य उपदेशो-ज्ञानप्राधान्यख्यापनपरः स नयो नाम-ज्ञाननय इत्यर्थः, अयं च ज्ञानवचनक्रियारूपेऽस्मिन्नध्ययने ज्ञानरूपमेवेदमिच्छति, ज्ञानात्मकत्वादस्य, वचनक्रिये तु तत्कार्यत्वात्तदायत्तत्वान्नेच्छति, गुणभूते चेच्छति इति गाथार्थः ॥१४९॥ उक्तो ज्ञाननयः,

ટીકાર્થ : ઉપાદેય અર્થનો સમ્યક્બોધ થાય અને હેય અર્થનો સમ્યક્બોધ થાય પછી જ આલોકસંબંધી કે પરલોકસંબંધી પદાર્થોમાં યત્ન કરવો જોઈએ.

चेव मां जे च छे, ओ ब्राह्म अने अब्राह्म બંને વસ્તુમાં જ્ઞાતત્વનું અનુકર્ષણ કરવા માટે છે. અર્થાત્ આ બંને અર્થો જ્ઞાત બનવા જોઈએ... એમ બેયમાં જ્ઞાતતાનો સંબંધ કરાવવા માટે છે.

અથવા તો એ ચ ઉપેક્ષણીય પદાર્થોનો સમુચ્ચય કરવા માટે છે.

ચેવમાં જે એવ છે, તે અવધારણ અર્થવાળો છે. તેનો આ પ્રમાણે વ્યવહિતપ્રયોગ જાણવો કે જ્ઞાતે એવ ગ્રહીતવ્યે.. (અર્થાત્ એવ ને ણાયમિ શબ્દની સાથે જોડવાનો છે. એના મૂળસ્થાનથી હટાવીને બીજા સ્થાને જોડવાનો છે.) પરંતુ ગ્રાહ્ય, અગ્રાહ્યાદિ પદાર્થો અજ્ઞાત હોય, ત્યારે પ્રયત્ન નથી જ કરવાનો.

અત્યંમિ શબ્દ છે, તેમાં અર્થ બે પ્રકારનો છે. ઐહિકઅર્થ અને આમુખ્મિકઅર્થ. એમાં ઐહિક ગ્રાહ્ય-અર્થો માળા, ચંદન, સ્ત્રી વગેરે.

ઐહિક અગ્રાહ્યઅર્થો ઝેર, શસ્ત્ર, કાંટા વગેરે.

ઐહિક ઉપેક્ષ્યઅર્થો તણખલા વગેરે.

આમુખ્મિક ગ્રાહ્યઅર્થો સમ્યગ્દર્શન વગેરે.

આમુખ્મિક અગ્રાહ્યઅર્થો મિથ્યાત્વ વગેરે.

આમુખ્મિક ઉપેક્ષ્યઅર્થો વિવક્ષા પ્રમાણે સ્વર્ગલોક વગેરે. (આમ તો સ્વર્ગાદિ ઉપેક્ષ્ય ન બને. પરંતુ જેને મોક્ષની જ તીવ્ર લગન છે, એની અપેક્ષાએ તો સ્વર્ગાદિ પણ ઉપેક્ષ્ય જ બની રહે છે. બાકી સામાન્ય દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો જેમ તણખલાદિ તુચ્છ છે, એ રીતે કંઈ સ્વર્ગાદિ તુચ્છ નથી. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી તેને તુચ્છ ગણીને ઉપેક્ષ્ય કહ્યા છે..)

યતિતત્ત્વમેવ માં અનુસ્વારનો લોપ થયો છે, એટલે યતિતત્ત્વમેવમ્ એમ એવમ્ સમજવું.

એવમ્ આ પ્રક્રમથી ઐહિક-આમુખ્મિકફલની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાવાળા જીવે જ્ઞાત જ અર્થમાં યત્ન કરવો જોઈએ...

આ પદાર્થ આ પ્રમાણે જ સ્વીકારવો જોઈએ. કેમકે સમ્યગ્ નહિ જણાયેલા પદાર્થમાં જેઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેઓને ફલનો વિસંવાદ દેખાય છે. અર્થાત્ તેઓને ફલની પ્રાપ્તિ ન થતી, ઊંધાફલની પ્રાપ્તિ થતી દેખાય છે. એટલે સાચુંફલ મેળવવું હોય તો યત્ન પૂર્વે જ્ઞાન જરૂરી છે.

બીજાઓએ પણ કહ્યું છે કે

“પુરુષોને વિજ્ઞાન ફલદાયી છે. ક્રિયા ફલદાયી મનાઈ નથી. કેમકે મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ કરનારાને ફલની પ્રાપ્તિનો સંભવ થતો નથી.”

(આ તો ઐહિકફલની અપેક્ષાએ વાત કરી)

એ પ્રમાણે પારલૌકિકફલની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાવાળાએ પણ જ્ઞાતપદાર્થમાં જ યત્ન કરવો જોઈએ. આગમપાઠ પણ આ જ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત છે. કેમકે કહ્યું છે કે “પ્રથમ

જ્ઞાન છે. પછી દયા છે. આ પ્રમાણે સર્વવિરતિધર રહે છે. અજ્ઞાની શું કરશે ? તે શું પુણ્ય-પાપને જાણશે ?”

વળી આ બીજા કારણસર પણ આ વાત સ્વીકારવી જ જોઈએ તે બીજું કારણ એ છે કે તીર્થંકરગણધરોએ પણ એકલા અગીતાર્થોને વિહાર કરવાની ક્રિયાનો નિષેધ કરેલો છે. આગમપાઠ છે કે “એક ગીતાર્થવિહાર, બીજો ગીતાર્થમિશ્રિતવિહાર, આ સિવાયનાં ત્રીજા વિહારની જિનેશ્વરોએ રજા આપી નથી.” એનું કારણ પણ એ છે કે અંધવડે લઈ જવાતો અંધ સાચામાર્ગને પામી શકતો જ નથી એ અભિપ્રાય છે. (અગીતાર્થ અંધ છે, એ શરણે આવેલા અગીતાર્થોરૂપી અંધને ખેંચી જાય છે...)

આમ આ તો ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનને આશ્રયીને કહ્યું.

ક્ષાયિકજ્ઞાનને આશ્રયીને વિચારીએ તો એમાં પણ વિશિષ્ટફલસાધકતા જ્ઞાનની જ જાણવી. કેમકે ભવસમુદ્રનાં સામે કિનારે પહોંચી ચૂકેલા, દીક્ષા લઈ ચૂકેલા, ઉત્કૃષ્ટ તપ-ચારિત્રવાળા એવા પણ અરિહંતોને પણ ત્યાંસુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, જ્યાંસુધી જીવ-અજીવ વગેરે તમામે તમામ પદાર્થોનાં બોધરૂપ કેવલજ્ઞાન ન થાય.

તેથી જ્ઞાન જ આલૌકિક, પારલૌકિક ફલોની પ્રાપ્તિનું પ્રધાનકારણ છે એ વાત સ્થિર થઈ.

આ ઉપર પ્રમાણેનો જે ઉપદેશ તે જ્ઞાનનય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રધાનતાને દર્શાવવામાં તત્પર એવો આ નય જ્ઞાનનય છે.

આ નય જ્ઞાન, વચન અને ક્રિયારૂપ આ અધ્યયનને વિશે જ્ઞાનરૂપ જ આ અધ્યયનને માને છે. (આ પ્રથમ અધ્યયન શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે, વચનરૂપ છે અને ચારિત્રક્રિયાનું પ્રતિપાદક હોવાથી ક્રિયારૂપ છે... એમાં જ્ઞાનનય તો એમ જ માને છે કે આ અધ્યયન જ્ઞાનનયરૂપ છે.) કેમકે આ અધ્યયન (આ નયની અપેક્ષાએ) જ્ઞાનાત્મક છે.

પ્રશ્ન : શું વચન અને ક્રિયારૂપ આ અધ્યયન નથી ?

ઉત્તર : વચન અને ક્રિયા તો આ અધ્યયનનાં કાર્યભૂત છે. એટલે વચન અને ક્રિયા એ જ્ઞાનને આધીન છે. એટલે આ નય વચન-ક્રિયાને સ્વીકારતો નથી. હા ! વચન-ક્રિયાને ગૌણભૂત માને છે. (પહેલાં આ અધ્યયનનું જ્ઞાન થાય, પછી જ ગુરુ એનો ઉપદેશ આપે = વચન બોલે, અને પછી જ શિષ્યો એ ઉપદેશ પ્રમાણે ક્રિયા કરે, આમ વચન અને ક્રિયા એ જ્ઞાનનાં કાર્યભૂત બન્યા.)

જ્ઞાનનય કહેવાઈ ગયો.

અધુના ક્રિયાનયાવસરઃ, તદ્દર્શનં ચેદમ્-ક્રિયૈવ પ્રધાનં, એહિકામુષ્મિક-
ફલપ્રાપ્તિકારણં, યુક્તિયુક્તત્વાત્, તથા ચાયમપ્યુક્તલક્ષણામેવ સ્વપક્ષસિદ્ધયે
ગાથામાહ-

ળાયંમિ ગિણિહયવ્વે અગિણિહયવ્વંમિ ચેવ અત્થંમિ । જઇયવ્વમેવ ઇહ જો ઉવણ્ણો સો નઓ
નામં ॥૧૪૯॥

હવે ક્રિયાનયનો અવસર છે.

તેની માન્યતા આ છે કે ક્રિયા જ આલૌકિક, પારલૌકિક ફલનું પ્રધાનકારણ છે. કેમકે
ક્રિયા યુક્તિયુક્ત છે.

આ નય.પણ (પોતાની પુષ્ટિ માટે) ઉપર દર્શાવેલી ગાથાને જ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ
માટે કહે છે કે -

નિરુક્તિ-૧૪૯ ગાથાર્થ : “ગ્રાહ્ય અને અગ્રાહ્ય અર્થ જણાઈ ગયા બાદ યત્ન કરવો
જ જોઈએ” આ પ્રમાણે જે ઉપદેશ, તે નય છે.

અસ્યાઃ ક્રિયાનયદર્શનાનુસારેણ વ્યાખ્યા-જ્ઞાતે ગ્રહીતવ્યે અગ્રહીતવ્યે ચૈવ અર્થે
એહિકામુષ્મિકફલપ્રાપ્ત્યર્થિના યતિતવ્યમેવ, ન યસ્માત્પ્રવૃત્ત્યાદિલક્ષણપ્રયત્નવ્યતિરેકેણ
જ્ઞાનવતોઽપ્યભિલષિતાર્થાવાસિદ્દિર્જયતે, તથા ચાન્યૈરપ્યુક્તમ્-“ક્રિયૈવ ફલદા પુંસાં, ન
જ્ઞાનં ફલદં મતમ્ । યતઃ સ્ત્રીભક્ષ્યભોગજ્ઞો, ન જ્ઞાનાત્સુખિતો ભવેત્ ॥૧॥”
તથાઽઽમુષ્મિકફલપ્રાપ્ત્યર્થિનાઽપિ ક્રિયૈવ કર્તવ્યા, તથા ચ મૌનીન્દ્રપ્રવચનમધ્યેવમેવ
વ્યવસ્થિતમ્, યત ઉક્તમ્-“ચેઇયકુલગણસંઘે આયરિયાણં ચ પવયણસુ એ ય । સવ્વેસુવિ
તેણ કયં તવસંજમમુજ્જમંતેણ ॥૧॥” ઇત્યેતદેવમઙ્ગીકર્તવ્યમ્, યસ્માત્તીર્થકરગણધરૈઃ
ક્રિયાવિકલાનાં જ્ઞાનમપિ વિફલમેવોક્તં, તથા ચાગમઃ- “સુબહુંપિ સુયમહીયં કિં કાહી
ચરણવિપ્પમુક્કસ્સ ? । અંધસ્સ જહ પલિત્તા દીવસયસહસ્સકોડીવિ ॥૧॥”
દૃશિક્રિયાવિકલત્વાત્તસ્યેત્યભિપ્રાયઃ । એવં તાવત્ક્ષાયોપશમિકં ચારિત્રમઙ્ગીકૃત્યોક્તમ્,
ચારિત્રં ક્રિયેત્યનર્થાન્તરમ્, ક્ષાયિકમપ્યઙ્ગીકૃત્ય પ્રકૃષ્ટફલસાધકત્વં તસ્યૈવ વિજેયમ્,
યસ્માદર્હતોઽપિ ભગવતઃ સમુત્પન્નકેવલજ્ઞાનસ્યાપિ ન તાવન્મુક્ત્યવાસિઃ સંજાયતે,
યસ્મા(યાવ)દખિલકર્મેન્થનાનલભૂતા હસ્વપચ્છાક્ષરોચ્ચારણમાત્રકાલાવસ્થાયિની
સર્વસંવરરૂપા ચારિત્રક્રિયા નાવાપ્તેતિ, તસ્માત્ક્રિયૈવ પ્રધાનમૈહિકામુષ્મિકફલ-
પ્રાપ્તિકારણમિતિ સ્થિતમ્ । ‘ઇતિ જો ઉવણ્ણો સો ણઓ ણામં’તિ ‘ઇતિ’ એવમુક્તેન ન્યાયેન

ય ઉપદેશઃ કિમ્ ?- ક્રિયાપ્રાધાન્યસ્થાપનપરઃ સ નયો નામ-ક્રિયાનય इत्यर्थः अयं च ज्ञानवचनक्रियारूपेऽस्मिन्नध्ययने क्रियारूपमेवेदमिच्छति, तदात्मकत्वादस्य, ज्ञानवचने तु तदर्थमुपादीयमानत्वादप्रधानत्वाच्चेच्छति गुणभूते चेच्छतीति गाथार्थः ॥१४९॥ उक्तः क्रियानयः,

ટીકાર્થ : આ ગાથાની ક્રિયાનયની માન્યતાને અનુસારે વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે કે ગ્રાહ્ય અને અગ્રાહ્ય અર્થ જણાઈ ગયા બાદ ઐહિક-આમુષ્મિક ફલ પ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી યત્ન કરવો જ જોઈએ. કેમકે પ્રવૃત્તિ વગેરે રૂપ પ્રયત્ન વિના જ્ઞાનવાળાને પણ ઈષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ દેખાતી નથી.

બીજાઓએ પણ કહ્યું છે કે “પુરુષોને ક્રિયા જ ફલદાયી છે. જ્ઞાન ફલદાયી મનાયું નથી. કેમકે સ્ત્રી અને ભક્ષ્યનાં ભોગને જાણનારો જ્ઞાનમાત્રથી સુખી થતો નથી.”

(આમ આ તો ઐહિકફલની અપેક્ષાએ વાત કરી.)

એમ પારલૌકિકફલની પ્રાપ્તિની ઈચ્છવાળાએ પણ ક્રિયા જ કરવી જોઈએ.

જુઓ, તીર્થંકરનું પ્રવચન પણ આ પ્રમાણે જ વ્યવસ્થિત છે. કેમકે કહ્યું છે કે “ચૈત્ય, કુલ, ગણ, સંઘ, આચાર્ય, પ્રવચન, શ્રુત.... આ તમામ વસ્તુમાં તેણે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી દીધું છે, જેણે તપ અને સંયમમાં ઉદ્યમ કરે છે.” (અહીં તપાદિઉદ્યમ એ ક્રિયા છે, એ ક્રિયાથી જ જીવ કૃતકૃત્ય માન્યો છે.)

વળી આ બીજા કારણસર પણ આ વાત આ પ્રમાણે સ્વીકારવી જોઈએ. કેમકે તીર્થંકર અને ગણધરોએ ક્રિયાહીન જીવોનું જ્ઞાન પણ નિષ્ફલ જ કહ્યું છે.

આગમપાઠ છે કે “ગમે એટલું શ્રુત ભણેલું હોય તો પણ ચારિત્રથી હીન જીવને એ શું લાભ કરશે ? જેમ અંધને લાખો કરોડો પ્રગટેલા દીપકો કશો જ લાભ ન કરે.” આ પાઠનો અભિપ્રાય એ છે કે અંધ જોવાની ક્રિયા વિનાનો છે, એટલે એને દીપકો નિષ્ફળ છે. એમ ચારિત્રક્રિયા વિનાનાંને શ્રુત નિષ્ફલ છે.

આમ આ તો ક્ષાયોપશમિકચારિત્રને આશ્રયીને કહ્યું.

(પ્રશ્ન : અહીં તો ક્રિયાની વાત ચાલે છે, એમાં વળી ચારિત્રની વાત કેમ કરો છો ?)

ઉત્તર : ચારિત્ર, ક્રિયા આ બધા સમાનાર્થીશબ્દો છે.

હવે ક્ષાયિકચારિત્રની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો પણ ઉત્કૃષ્ટફલની સાધકતા ચારિત્રની જ જાણવી. કેમકે અરિહંત ભગવંતોને કેવલજ્ઞાન થઈ ગયા બાદ પણ ત્યાંસુધી મુક્તિની

પ્રાપ્તિ થતી નથી જ્યાંસુધી તમામ કર્મરૂપી ઈન્ધનને માટે અગ્નિ સમાન, પાંચ હ્રસ્વઅક્ષરોનાં ઉચ્ચાર કરવામાં જેટલો કાળ લાગે, માત્ર એટલા જ કાળ રહેનાર, એવી સર્વસંવરરૂપ ચારિત્રક્રિયા પ્રાપ્ત ન થાય.

આમ ક્રિયા જ ઔદિક-આમુષ્મિકફલની પ્રાપ્તિનું પ્રધાનકારણ છે. એ વાત નક્કી થઈ.

આમ ઉપર બતાવેલા ન્યાય પ્રમાણે જે ઉપદેશ આપવો, ક્રિયાની પ્રધાનતા દેખાડવામાં તત્પર તે ઉપદેશ ક્રિયાનય છે.

હવે આ અધ્યયન જ્ઞાન, વચન અને ક્રિયા રૂપ છે. એમાં આ નય તો આ અધ્યયનને ક્રિયારૂપ જ માને છે. કેમકે (આ નયની અપેક્ષાએ) આ અધ્યયન ક્રિયારૂપ છે. જ્ઞાન અને વચન તો આ ક્રિયાની પ્રાપ્તિ માટે જ ગ્રહણ કરાય છે, અને માટે જ તે અપ્રધાન છે, અને માટે જ આ નય જ્ઞાન અને વચનને ઈચ્છતો નથી. હા ! જ્ઞાનવચનને ગૌણભૂત ઈચ્છે છે.

આ ક્રિયાનય કહેવાઈ ગયો.

इत्थं ज्ञाननयक्रियानयस्वरूपं श्रुत्वाऽविदिततदभिप्रायो विनेयः संशयापन्नः सन्नाह-कमत्र तत्त्वं ?, पक्षद्वयेऽपि युक्तिसंभवाद्, आचार्यः पुनराह अथवा ज्ञानक्रियानयमतं प्रत्येकमभिधायाधुना स्थितपक्षमुपदर्शयन् पुनराह-

सर्व्वेसिंपि नयाणं बहुविहवक्तव्वयं निसामेत्ता । तं सर्व्वनयविसुद्धं जं चरणगुणद्विओ साहू ॥१५०॥

આ પ્રમાણે જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયના સ્વરૂપને સાંભળીને તેના અભિપ્રાયને નહિ જાણનાર શિષ્ય સંશય પામ્યો છતો કહે છે કે “આમાં તત્ત્વ શું છે ? કેમકે બંને પક્ષમાં યુક્તિનો સંભવ છે. બેય સાચા લાગે છે.”

આચાર્ય એનો જવાબ આપે છે કે

નિયુક્તિ-૧૫૦ ગાથાર્થ : તમામ નયોની ઘણી બધી વાતો સાંભળીને (એમ પરમાર્થ જાણવો કે) જે ચારિત્રગુણસ્થિત સાધુ છે, તે સર્વનયવિશુદ્ધ છે.

व्याख्या-‘सर्वेषां मिति’ मूलनयानामपिशब्दात्तद्भेदानां च द्रव्यास्तिकादीनां ‘बहुविधवक्तव्यतां’ सामान्यमेव विशेषा एव उभयमेव वाऽनपेक्षमित्यादिरूपाम्, अथवा नामादीनां नयानां कः कं साधुमिच्छतीत्यादिरूपां ‘निशम्य’ श्रुत्वा तत् ‘सर्वनयविशुद्धं’

સર્વનયસંમતં વચનં 'યચ્ચરણગુણસ્થિતઃ સાધુઃ' યસ્માત્સર્વનયા એવ (સર્વેઽપિ નયા) ભાવવિષયં નિક્ષેપમિચ્છન્તીતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૫૦॥

ટીકાર્થ : સર્વેષાં નયાનાં એટલે નૈગમાદિ સાત મૂલનયો... અપિ શબ્દથી આ સાતનાં જ ભેદરૂપ દ્રવ્યાસ્તિકાયાદિ નયો પણ લઈ લેવા.

આ બધાની અનેકપ્રકારની વાતો આ પ્રમાણે કે કોઈ નય એમ માને છે કે “સામાન્ય નામનો જ પદાર્થ છે” કોઈ નય એમ માને છે કે “વિશેષ નામનો જ પદાર્થ છે” કોઈ વળી બંને માને છે. પણ બંનેને એકબીજાની અપેક્ષા વિનાના = સ્વતંત્ર માને છે.

આ બધા નયોની બહુવિધવક્તવ્યતા દર્શાવી.

અથવા તો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એ પણ ચાર નયો છે. આમાંથી કયો નય કોને સાધુ માને છે ?... એ પણ બધા નયોની બહુવિધવક્તવ્યતા કહેવાય.

આ બધું સાંભળ્યા બાદ સંદેહ ન કરવો. પરંતુ એમ તત્ત્વ જાણવું કે “ચારિત્રગુણસ્થિત આત્મા સાધુ છે” આવું વચન સર્વનયને સંમત છે.

(ચારિત્ર એટલે ક્રિયા, ગુણ એટલે જ્ઞાન... આમ આચારાંગવૃત્તિકારે દર્શાવ્યું છે.)

પ્રશ્ન : આ વચન બધા નયોને સંમત કેમ બને છે ?

ઉત્તર : કેમકે તમામ નયો ભાવવિષયક નિક્ષેપને ઈચ્છે છે. અર્થાત્ ભાવનિક્ષેપમાં જે વસ્તુ આવે, તે બધા જ નયો માન્ય રાખે, કેમકે બધા જ નયો ભાવને તો માને જ છે. હવે જે ચારિત્રગુણસ્થિત સાધુ છે, એ તો ભાવવાળો છે જ. એ સાધુપદનો ભાવનિક્ષેપો છે... એટલે બધા જ નયો આ સાધુને તો સાધુ તરીકે માનવા તૈયાર થાય જ છે.

દુમપુષ્પિયનિજ્જુત્તી સમાસઓ વળિણયા વિભાસાણે । જિણચહસપુલ્લી વિત્થરેણ કહયંતિ સે અહં ॥૧૫૧॥ દુમપુષ્પિયનિજ્જુત્તી સમત્તા ।

નિર્યુક્તિ-૧૫૧ ગાથાર્થ : વિભાષાથી = વિશિષ્ટભાષા દ્વારા અથવા તો જુદા જુદા વિકલ્પો દ્વારા દુમપુષ્પિકાનિર્યુક્તિનું સંક્ષેપથી વર્ણન કર્યું. જિનેશ્વરો અને ચૌદપૂર્વીઓ વિસ્તારથી તેના અર્થને કહે છે.

સુગમા ।

इत्याचार्यश्रीहरिभद्रसूरिविरचितायां दशवैकालिकटीकायां द्रुमपुष्पिकाध्ययनं समाप्तम् ।

વ્યાખ્યાયાધ્યયનમિદં પ્રાપ્તં ચત્કુશલમિહ મયા કિञ્ચિત્ । સદ્ધર્મલાભમખિલં લભતાં
ભવ્યો જનસ્તેન ॥૧॥

ટીકાર્થ : ગાથા સુગમ છે.

આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિવિરચિત એવી દશવૈકાલિકટીકામાં આ દ્રુમપુષ્પિકા
અધ્યયન સમાપ્ત થયું.

આ અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કરીને મેં જે કંઈ કુશલ = પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય,
તેનાથી ભવ્યલોક સદ્ધર્મનાં સંપૂર્ણ લાભને પામો.

इति सूरिपुरन्दरश्रीमद्भरिभद्रसूरिविरचितायां दशवैकालिकबृहद्वृत्तौ
प्रथममध्ययनं द्रुमपुष्पिकाख्यं समाप्तम् ।

સભાષાંતર દશવૈકાલિકસૂત્ર ભાગ-૧ સંપૂર્ણ

ખાસ નોંધ

*
*
*
ન
મો
ડ
સુ
ત
સ્મ
જિ
ન
શા
સ
ના
ય
*
*
*

*
*
*
ન
મો
ડ
સુ
ત
સ્મ
જિ
ન
શા
સ
ના
ય
*
*
*

ખાસ નોંધ

ન
મો
સ્તુ

ત
મો

જિ
વ
ખા
મ
ના
વ

ન
મો
સ્તુ

ત
મો

જિ
વ
ખા
મ
ના
વ

પ.પૂ. પંત્યાસશ્રી ચન્દ્રશેખરવિજયજી મ.સાહેબ
લિખિત-પ્રેરિત-અનુવાદિત અધ્યયનોપયોગી સાહિત્ય...

- (૧) ન્યાયસિદ્ધાંત મુક્તાવલિ ભાગ-૧, ૨
- (૨) વ્યાપ્તિપંચક (માથુરી ટીકા)
- (૩) સિદ્ધાન્તલક્ષણ ભાગ-૧, ૨
- (૪) સામાન્યનિરુક્તિ
- (૫) ઓઘનિર્યુક્તિ ભાગ-૧, ૨
- (૬) ઓઘનિર્યુક્તિ સારોદ્ધાર ભાગ-૧, ૨
- (૭) સામાચારી પ્રકરણ ભાગ-૧, ૨
- (૮) જૈન શાસ્ત્રોના ચૂંટેલા શ્લોકો ભાગ-૧, ૨
- (૯) દશવૈકાલિક સૂત્ર - (હારિભદ્રી ટીકા) સભાષાંતર ભાગ-૧ થી ૪

સંયમજીવનોપયોગી - ઉપદેશાત્મક સાહિત્ય...

- (૧) ગુરુમાતા
- (૨) હવે તો માત્ર ને માત્ર સર્વવિરતિ !
- (૩) સંવિગ્ન સંયમીઓની નિયમાવલિ
- (૪) મુનિજીવનની બાલપોથી ભાગ-૧, ૨, ૩
- (૫) અષ્ટપ્રવચનમાતા
- (૬) વિશ્વની આધ્યાત્મિક અજાયબી : આપણાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો ભાગ-૧, ૨
- (૭) શૂન્ય બનીને પૂર્ણ બનું
- (૮) ક્યારે બનીશ હું સાચો રે સંત !
- (૯) દશવૈકાલિક ચૂલિકા

॥ नमोऽस्तु तस्मै जिनशासनाय ॥

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરદેવના શાસનમાં

સૌથી છેલ્લે સુધી ટકનારું એક માત્ર સૂત્ર એટલે દસવૈકલિક સૂત્ર !

માત્ર છ મહિનામાં આત્મહિત સાધી શકાય એ માટે

બાર અંગોમાંથી ઉદ્ધાર કરાયેલા ૭૦૦ શ્લોકો એટલે દસવૈકલિક સૂત્ર !

દીક્ષા લીધા બાદ પ્રત્યેક સંયમીએ જેને અવશ્ય ગોખવું જોઈએ એવું

અણમોલ સૂત્ર એટલે દસવૈકલિક સૂત્ર !

આવા મહાન આગમસૂત્ર ઉપર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ નિયુક્તિઓ રચી,

તો ૧૪૪૪ ગ્રંથના રચયિતા શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ

રહસ્યોથી ભરપૂર વૃત્તિની રચના કરી.

રમણીય છતાં અતિ — અઘરી એ વૃત્તિ — ટીકા વાંચવી,

એનો ભાવાર્થ સમજવો ખરેખર અઘરો છે.

માટે જ હજારો સંયમીઓ આ અણમોલ ગ્રંથના રહસ્યોથી વંચિત રહે છે.

એ હજારો સંયમીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાની એક માત્ર પવિત્ર ભાવનાથી

આ ભાષાંતર ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યો છે.

અઘરા પદાર્થો વધુ સરળ કરવાનો પુરુષાર્થ કર્યો છે.

પણ શક્ય છે કે છદ્મસ્થતાદિ દોષોના કારણે

મારી પણ ક્ષતિ થઈ હોય, એ માટે પુનઃ પુનઃ ક્ષમા માંગુ છું અને

સંયમીઓને વિનંતિ કરું છું કે આ ગ્રંથનો તલસ્પર્શી

અભ્યાસ કરીને મારી ભાવનાને સફળ બનાવવામાં મને સહાય કરે.